

**ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԸ**

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ՝
ՎԼԱԴԻՍԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

**INDEPENDENT ARMENIAN STATEHOOD
AND ARMENIAN BOLSHEVIKS
MATERIALS AND DOCUMENTS**

**COMPLETED BY
VLADIMIR HARUTYUNYAN**

**НЕЗАВИСИМАЯ АРМЯНСКАЯ
ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ
И АРМЯНСКИЕ БОЛЬШЕВИКИ
МАТЕРИАЛЫ И ДОКУМЕНТЫ**

**СОСТАВИЛ
ВЛАДИМИР АРУТЮНЯН**

ԵՐԵՎԱՆ - 2021

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Հ 422

Հարությունյան Վ.

Հ 422 Անկախ հայկական պետականությունը և բոլշևիկները/
Վ. Հարությունյան.- Եր.: Հեղ. Հրատ. 2021.

Գրքում ներկայացված բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերն ու այլ վավերագրերը միարժեքորեն վկայում են այն մասին, որ հայ բոլշևիկները հայկական պետականության հանդեպ դրսևորել են բացահայտ թշնամական մոտեցում և պետականակործան դիրքորոշում:

Մի շարք նյութեր հրապարակվում են առաջին անգամ:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-0-3509-3

© Հարությունյան Վոլոդյա, 2021

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԱՊԱՀ,
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԳԵՏ
ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԱՅՍ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

2014 թ. «Մոդուս Վիվենդի» կենտրոնի հնավանդ գրքերի և վավերագրերի մատենաշարում լույս տեսավ իմ աշխատասիրությամբ կազմած նյութերի ու փաստաթղթերի մի ժողովածու¹: Գրքում ներկայացված արխիվային վավերագրերն արտացոլում էին հայկական անկախ պետականության հետ առնչվող հայ բոլշևիկների քաղաքական գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում և նրա սահմաններից դուրս՝ 1919-1920թթ.: Գիրքը բավականին հետաքրքրություն առաջ բերեց ընթերցողների տարբեր շրջանակներում, ներառյալ, նույնիսկ որոշակի թվով դպրոցականների: Հաշվի առնելով մեր հասարակության քաղաքական շերտավորումն ու ոչ միարժեք վերաբերմունքը գրքում արծարծված հարցերի նկատմամբ, միանգամայն սպասելի էր, որ անխուսափելիորեն, ի հայտ կգան նաև զգալի թվով անձինք, որոնք գրքի նկատմամբ կցուցաբերեն բացարձակ անհանդուրժողական մոտեցում և հանդես կգան խիստ մերժողական գնահատականներով: Սպասելիքներն այդ առումով «արդարացան» և այդ անձինք, անսասան համառությամբ, ցայսօր հաստատական են իրենց այն որոշման մեջ, որ այս գիրքը (հավանաբար, հեղինակին էլ հետը) պարզապես անհրաժեշտ է այրել խարույկի վրա և արգելել նրա ոչ միայն ընթերցումը, այլ՝ նույնիսկ, հիշատակումը: Մենք, բնականաբար, ի գիտություն ընդունեցինք «տոմսով ու հոգով» հին ու նոր կոմունիստ-կոմսոմոլների կողմից նախապատրաստվող ինկվիզիցիայի այդ խարույկի վրա հայտնվելու մեզ համար ոչ այնքան ցանկալի հեռանկարը և... շարունակեցինք նրանց զայրույթն առաջացրած թեմային վերաբերող արխիվային փաստաթղթերի մեր որոնումներն ու հետազոտությունները: Արդյունքում, մինչև 2019թ. հրապարակեցինք Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության խիստ դրամատիկ ու կարևոր մի հատվածի՝ 1920-ի հոկտեմբերի վերջին Կարսի անկման պատճառներին առնչվող հարցերին նվիրված ևս չորս գիրք, որոնցում տեղ գտան 100 տարի առաջ հայկական անկախ պետության կործանման հարցում նաև հայ բոլշևիկների բացասական դերակատարման մասին վկայող

---

¹ Հայ բոլշևիկների հակապետական գործունեությունը 1919-1920 թթ., Փաստաթղթերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2014, 420 էջ (հետաջուտ՝ Վ. Հարությունյան, Հայ բոլշևիկների...):

նոր ուսումնասիրված արխիվային նյութեր ու փաստաթղթեր²: Եվ միանգամայն բնական ձևով անհրաժեշտություն առաջացավ ի մի բերել հեղինակի նախկինում հրապարակած, ինչպես նաև՝ դեռևս լույս չտեսած նոր նյութերն ու վավերագրերը և մի նոր՝ ամբողջական ու ամփոփ հատորյակի միջոցով ընթերցողին ներկայացնել Առաջին Հանրապետության օրոք հայ բոլշևիկների ծավալած քաղաքական գործունեությունը, դրա նպատակները, այդ գործունեության արդյունքները և դրանց հետևանքները:

Առավելևս, որ մեր ներկայիս անկախության երեք տասնամյակների ընթացքում այդ, մեղմ ասած, ոչ պետականանպաստ խավի ներկայացուցիչների թիվը մեզանում ոչ միայն չնվազեց, այլ՝ գնալով համառորեն աճեց: Այդ ժամանակահատվածում ընդդեմ հայկական պետականության շատ կոնկրետ քայլեր ձեռնարկվեցին ոչ միայն հայկական ազգանունով, կամ էլ հայկական արմատներով ռուսաստանաբնակ անձանց, այլ նաև հենց Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող և ամեննին ոչ չնչին թիվ կազմող տարբեր հասարակական ու պետական բարձր ու ցածր դիրքեր զբաղեցնող հայերի կողմից: Եվ խոսքն էլ ամեննին այս կամ այն իշխանության դեմ պայքարելու մասին չէ: Պայքարն, ի վերջո, բացահայտ ու հստակ ուղղված էր և է՝ հայկական անկախ պետականության դեմ: Լինի դա քարոզչական, տնտեսական և, ի վերջո, հենց քաղաքական ու ռազմական քայլերի դրսևորման միջոցով: Ինչի գագաթնակետն ու արդյունքն էլ եղավ Խորհրդային կայսրության իրավահաջորդ և հոգեզավակ պուտինյան Ռուսաստանի <<քավորությամբ>> և Էրդոդանի Թուրքիայի համառ ցանկությամբ սանձազերծված Արցախյան երկրորդ պատերազմը (27 սեպտեմբերի – 9 նոյեմբերի 2020թ.), որում՝ կրկին ռուս-թուրքական թակարդում հայտնված այսօրվա

---

² Տե՛ս, Կարսի մարզը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919թ. – հոկտեմբեր 1920թ.), Նյութեր և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2016, 420 էջ (հետայսու՝ Վ. Հարությունյան, Կարսի մարզը...); Վլադիմիր Հարությունյան, Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, 180 էջ (հետայսու՝ Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը...); Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ – 1920 հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը, աշխատասիրությամբ Վլադիմիր Յարութիւնեանի, Երևան, 2018, 642 էջ (հետայսու՝ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ...); Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ Հայկական բանակի սպայի հուշերում, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2019, 240 էջ (հետայսու՝ Վ. Հարությունյան, Մարտական գործողությունները...):

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ երեք տասնամյակ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշված և Ռուսաստանին ապավինած իր ռազմա-քաղաքական դեկլարության ձեռնարկած քայլերի <<շնորհիվ>>, Կարսի հանձնումից ուղիղ հարյուր տարի անց կրեց իր հաջորդ կատաստրոֆիկ քաղաքական ու ռազմական պարտությունը, այս անգամ արդեն կորցնելով Արցախը: Ինչպես և հարյուր տարի առաջ, այս անգամ էլ կապիտուլյացիան խորհրդանշվեց հայկական մեկ այլ բերդաքաղաքի՝ Շուշիի, նույնպես <<անհասկանալի>> անկումով:

Ուզում ենք հատուկ շեշտել, որ մենք ամեննին չենք նպատակադրվել ընթերցողին մի ինչ-որ <<նոր խմբագրությամբ>> ներկայացնել խորհրդային կարգերի օրոք, 70 տարի անընդմեջ, Հայաստանում ձևավորված և այսօր էլ պրակտիկորեն, նույն ավանդույթներն անսասան պահող պատմական գիտության ինչ-ինչ հարցեր: Դա իմաստ կունենա ձեռնարկել միայն այն դեպքում, երբ պետական մակարդակով տրվի հայ ժողովրդի և հայկական անկախ պետականության հանդեպ դրսևորված բոլշևիկյան կուսակցության ամբողջովին վերցրած և նրա շրջանակներում՝ հայ բոլշևիկների ունեցած դերակատարման քաղաքական գնահատականը, ինչը, ցավոք սրտի, մինչ օրս դեռևս չի արվել: Մեր նպատակն է՝ փաստաթղթերի միջոցով ցույց տալ այն <<էվոլյուցիոն ճանապարհը>>, որն անցել են հայ բոլշևիկները՝ սկսած Առաջին Հանրապետության կառավարող ուժի հետ քաղաքական խիստ հակադրություններից ու անհամաձայնությունից, և Հայաստանի անկախության գաղափարը, որպես այդպիսին, իսպառ ու արմատապես մերժելուց սկսած, մինչև այն օրերը, երբ արդեն գործարկվեց անկախ հայկական պետականությունը ոչնչացնելու գործիքակազմը, իսկ Հայաստանի անկախության գաղափարը կրողներն ու հանուն այդ գաղափարի մարտնչողներն էլ ենթարկվեցին անասելի դաժան բռնությունների:

Նշենք նաև, որ գրքի շրջանակներում շատ հպանցիկ է անդրադարձ արվում այդ պատմական ժամանակահատվածում հայ բոլշևիկների գործունեությանն ու համապատասխան <<նվաճումներին>> Արցախում, ինչպես նաև 1921 թ. համաժողովրդական Փետրվարյան ապստամբությանն ու Նժդեհի կազմակերպած Զանգեզուրի պաշտպանությանը, քանզի դրանք բոլորը առանձին և ընդարձակ ինքնուրույն հետազոտման թեմաներ են:

Առաջին հրատարակումից հետո բազմաթիվ ընթերցողներից՝ հատկապես արտասահմանում բնակվող հայերից, դժգոհություններ հնչեցին, թե

փաստաթղթերի զգալի մասը ռուսերենով է և դրանք, փաստորեն, հասու չեն ռուսերենին չտիրապետող ընթերցողին: Այդ գործոնը հաշվի է առնված և ռուսերեն փաստաթղթերի համար բերված հայերեն ամփոփագրությունները ունեն այն ծավալն ու բովանդակությունը, որ հայալեզու ընթերցողն ի վիճակի կլինի կազմել ամբողջական պատկերացում ներկայացվող փաստաթղթի բովանդակության վերաբերյալ:

Գրքում ներառված են ոչ միայն զուտ արխիվային փաստաթղթեր, այլև նյութեր տարբեր հեղինակների աշխատություններից ու հրապարակումներից, հուշեր, մեջբերումներ, որոնք նույնպես վերաբերում են շոշափվող հարցին և նրանց առկայությունը լրացնում ու ամբողջացնում է այդ օրերի պատկերը: Գրքում ընդգրկված են նաև նյութեր և փաստաթղթեր, որոնք առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե որևիցե առնչություն չունեն հայ բոլշևիկների բուն գործունեության հետ, սակայն նրանց առկայությունը հնարավորություն կտա ընթերցողին գտնել որոշ գծերով պատկերացում կազմել, թե ինչ քայլեր էր ձեռնարկում Առաջին Հանրապետության ղեկավարությունը երկիրը ոտքի հանելու, ուժեղացնելու ուղղությամբ՝ այն նույն օրերին, երբ հայ բոլշևիկները անկախ Հայաստանում և նրանից դուրս ծավալում էին իրենց տենդագին քանդուցքային գործունեությունն ընդդեմ հայկական պետականության: Փաստաթղթերի մի զգալի մասն էլ արտացոլում է Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա ձեռքը բռնած քեմալական կողմի նպատակները Հայաստանի նկատմամբ, միաժամանակ պարզորոշ ու հստակ ցույց տալով, թե ինչ ուժերի են ծառայել հայ բոլշևիկները և ի նպաստ ու ի կատարումն ինչպիսի ծրագրեր են գործել նրանք պատմական այդ ժամանակահատվածում:

Գիրքը բաղկացած է հեղինակի ներածական խոսքից, զգուշացնենք՝ բավականին ընդարձակ, հինգ բաժիններից՝ ամեն մեկն իր ներածականով ու վերջաբանով, գրքի ընդհանուր Վերջաբանից և Հավելվածից, որտեղ բերված են Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի տեքստերը և, ցավոք՝ արդեն օրվա <<թարմ հետքերով>>՝ Հայաստանի այսօրվա վարչապետի ստորագրած դաժան կապիտուլյացիայի ակտը 9-10 նոյեմբերի, 2020 թ. և 2021 թ. հունվարի 11-ին Մոսկվայում ստորագրված եռակողմ Հայտարարությունը:

Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը մենք նպատակահարմար ենք գտել տեղադրել գրքի հիմնական տեքստում՝ **ԲԱԺԻՆ I**- ում, նպատակ ունենալով ժամանակային հենց այդ հատվածում ներկայացնել, թե

տարածաշրջանում ինչպիսի ռազմա-քաղաքական իրավիճակ է նախորդել Առաջին Հանրապետության հռչակմանը: Ներկայացվող արխիվային բոլոր փաստաթղթերը բերվում են այն քերականական ուղղագրությամբ, ինչպիսին որ առկա է փաստաթղթի արխիվային նմուշում, կամ էլ այլ տեսակի աղբյուրներում:

Հեղինակն իր շնորհակալությունն է հայտնում պատմագետ Մայքլ Բաբայանին, ով մեծաքանակ նյութեր ի հայտ բերելուց և հեղինակին տրամադրելուց գատ, գրքի վրա աշխատելու ամբողջ ընթացքում հեղինակին ոգևորելով, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի ստիպելով, մեծապես նպաստել է սույն գրքի ստեղծմանը, դեսպան Արա Պապյանին, ում մասնագիտական խորհուրդներն ու մի շարք հարցերի շուրջ արդյունավետ քննարկումները շատ օգտակար են եղել գրքի վրա աշխատելու ընթացքում, պատմագետներ Աշոտ Սիմոնյանին և Գրիշա Սմբատյանին՝ Վայոց ձորին և Սյունիքին վերաբերող նյութերով կիսվելու, ինչպես նաև Աթենքի <<Ազատ օր>> թերթի գլխավոր խմբագիր Քերոբ Էքիզյանին՝ Հունաստանի արտգործնախարարության արխիվից գրքում տեղ գտած մի շարք կարևոր նյութեր հեղինակին տրամադրելու համար:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

...1994-ի ապրիլին է: Գիշերով վերադառնում ենք Հաղորութից, ուր գնացել էինք մասնակցելու մեր ընկերոջ գոհվելու քառասունքի արարողությանը: Զոհվել էր Էրիկ Աբրահամյանը³: Հիրավի, լուսավոր ու պայծառ մի անձնավորություն: Խոստումնալից վոկալիստ, նա կիսատ թողեց իր ուսումնառությունը կոնսերվատորիայում և անմնացորդ նվիրվեց Հայրենիքի ազատագրման համար մղվող պայքարին ու այդպես էլ չհասցրեց իր դերերգերով նվաճել բեմեր և դահլիճներ, քանզի իր բեմելն իրականացվեց պատերազմի դաշտում. Հաղորութի պաշտպանական ուժերի առաջին հրամանատար, հետո՝ օպերատիվ բաժնի պետ: Բեմել, որն ընդհատվեց 1994-ի մարտի 1-ին, ինչի պատճառով հայրական ձեռքից ու հովանուց զրկվեցին երկու ծաղիկ աղջնակներ: Մի ամիս առաջ գոհվել էր Էրիկի քրոջ ամուսինը՝ Շահեն Ստեփանյանը՝ անհայր թողնելով նույնպես երկու ծաղիկ: Իսկ 1990-ին էլ, մի քանի ամիս աղբբեջանական գերության մեջ անցկացնելուց հետո, բանտախցից դուրս գալուց ընդամենը շաբաթներ անց կյանքին հրաժեշտ էր տվել Էրիկի հայրը՝ Հաղորդում և ամբողջ Արցախում ճանաչված ու հարգանք վայելող պետական ծառայող Սամվել Աբրահամյանը...

Մեքենայում երկուսով ենք. իմ հետ է Իգոր Մուրադյանը⁴: Ու ապրիլյան անձրևոտ այդ գիշերով Երևան ետ դառնալիս մենք զրուցում ենք: Ինչի՞ մասին: Ինչի՞ մասին պետք է զրուցեն երկու հայ մարդ այդ օրերին, այն էլ՝

---

³ Էրիկ Սամվելի Աբրահամյան (1961 -1994թթ.): Արցախյան ազատամարտի մասնակից, 1979-1981 թթ. ծառայել է ԽՍՀՄ զինված ուժերում: Ծառայությունից հետո սովորել է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայում, սակայն ուսումնառությունն անավարտ թողած՝ վերջին կուրսից վերադարձել է հայրենի Հաղորութ և զինվորագրվել Արցախյան ազատամարտին:

1989-1994 թթ. մասնակցել է Հաղորութի, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլուի և այլ շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին: 1989-1992 թթ. եղել է Հաղորութի պաշտպանական շրջանի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատար: 1993 թվականից եղել է նույն ռազմական կառույցի օպերատիվ ծառայության պետ: Զոհվել է Ֆիզուլիի շրջանի Սեյիդահմեդլու գյուղի համար մղած մարտում:

Էրիկ Աբրահամյանը հետմահու պարգևատրվել է Արցախի Հանրապետության «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով:

⁴ Իգոր Մարտտի Մուրադյան (1957 -2018թթ.): Քաղաքագետ, քաղաքական և հասարակական գործիչ, Հայաստանի և Արցախի առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդների պատգամավոր (1990 -1995թթ.), Արցախյան Շարժման հիմնադիր և առաջնորդներից մեկը:

նման արարողության տպավորության տակ: Բնականաբար, պատերազմից, երկրից ու նրա ապագայից: Այդ պահին մենք, իհարկե, չգիտեինք, որ մեկ ամիս հետո կնքվելու է զինադադարը: Բայց ռազմական գործողությունների ընթացքը կասկած չէր թողնում, որ մենք այս անգամ հաղթում ենք և հարցը միայն նրանում է, թե դեռ ինչքան ենք առաջ գնալու: Իսկ ավելի ճիշտ, -կրկին այդ անիծյալ <<ճիշտը>>,- որքա՞ն թույլ կտան մեզ առաջ գնալ: Եվ, կենտրոնացած Աբրահամյանների գերդաստանի կորուստների վրա, խոսում էինք այդ ազատագրական պայքարում և բուն պատերազմում մեր ունեցած կորուստների մասին ու քննարկում հարցերի հարցը՝ կարողանալո՞ւ ենք արդյոք գոնե այս անգամ, այդքան զոհեր տալուց հետո⁵, պահպանել ու մեր ձեռքում պահել մեր արյան գնով նվաճածը: Ադրբեջանից հետ գրաված հայկական այդ տարածքներն ու մեր պետական անկախությունը: Իգորը հիմնականում լսում էր և գրեթե չէր արձագանքում: Բայց երբ ես եզրափակեցի իմ մենախոսությունը պահի համար բավականին հոռետորական հնչած հարցով, թե. <<Գոնե այս անգամ հայերս կարողանալո՞ւ ենք արդյոք գնահատել տված զոհերն ու պահպանել այդ գնով նվաճած անկախ պետականությունը>>, Իգորը մի տեսակ աշխուժացավ, ու, որպես հարցիս պատասխան, պատմեց հետաքրքիր մի պատմություն: Դա էլ ասենք, որ անհետաքրքիր, կամ էլ <<հենց այնպես>> որևիցե մի բան այդ մարդը երբեք չէր պատմում ու չէր խոսում:

Ի՞նչ պատմեց նա, ինչի՞ մասին խոսեց Իգորը այս անգամ՝ մեր ընդհանուր գրույցի ու խոսակցության <<ծիրի մեջ>>: Պատմածը հետևյալն էր. անցած դարի յոթանասունականների սկզբներին՝ Խորհրդային Ադրբեջանում Հեյդար Ալիևի կառավարման առաջին տարիներին, կուսակցական նոր դեկավարի ջանքերով, ընդգրկուն և հազեցած ծրագրով արտասահմանյան երկարատև շրջագայության է պատրաստվում մեկնել այդ խորհրդային հանրապետության երգի-պարի պետական համույթը, այն օրերի լեզվով՝ անսամբլը: Շատ շտապ անհրաժեշտ էր ձևել, կարել, պատրաստել ու համույթին հանձնել ադրբեջանական ազգային համապատասխան տարագներ, որոնց էպիզոններն անգամ երբևիցե գոյություն չեն ունեցել: <<Վերևից>>, այդ, որքան որ պատվաբեր, նույնքան էլ պատասխանատու և, նույնիսկ, ինչ-որ տեղ վտանգավոր պատվերը հանձնարարվում է Բաքվում շատ հայտնի մի

⁵ Արցախյան առաջին պատերազմում մեր զոհերի թիվը գնահատվում է 6500 – 7000:

կարի արհեստանոցի, այն օրերի լեզվով՝ արտելի: Արհեստանոցի վարիչը մի հրեա էր, իսկ աշխատողների մեծ մասը՝ հայեր: Այդ հայ աշխատողների թվում էր նաև այդ ժամանակ Բաքվում բնակվող Իգորի Բազմաթիվ հորաքույր-մորաքույրներից մեկը: Ընդ որում, ոչ թե արտելում շարքային ինչ-որ մի, գյումրեցու ասածի պես՝ <<ասեղ քաշող>>, այլ առանցքային մասնագետ՝ արհեստանոցի գլխավոր ձևարարը:

Պատվերի կատարման ժամկետները, նույնիսկ խորհրդային ժամանակների վարչա-հրամայական համակարգի չափանիշներով, եղել են անհավանական, կարելի է ասել՝ ֆանտաստիկ սեղմ. այդ նույն հորաքույր-մորաքույրների հեղինակավոր խոսքի համաձայն՝ գերլարված աշխատանքային ռեժիմով երկու ամսից ոչ պակաս ժամանակ պահանջող պատվերի կատարման համար արհեստանոցին հատկացվել են բառացիորեն հաշված օրեր: Բնականաբար, գործի հիմնական ծանրությունը քաշողը պետք է լիներ արհեստանոցի գլխավոր ձևարարը: Եվ, ինչպես միշտ է լինում, Հայաստանից դուրս բնակվող հայերի պարագայում, այս դեպքում էլ մեր ձևարար մորաքույրը, հիրավի, հերոսական, ուժերի և հնարավորությունների գերմարդկային լարումներով, ապահովում է, ըստ էության, քաղաքական իմաստ ու նշանակություն ունեցող այդ բարձր պետական պատվերի իրականացումը: Արհեստանոցի վարիչը Ադրբեջանի խորհրդային ղեկավարության կողմից արժանանում է պետական պարգևի, իսկ արհեստանոցի ամբողջ աշխատակազմը՝ նյութական խրախուսանքի: Արհեստանոցի վարիչը՝ հրեան, ինչպես ասում են, հասկացող և աշխատողին գնահատող մարդ է լինում, և պետության կողմից արած խրախուսանքից զատ, միննույնն է, Իգորի ձևարար-մորաքույրի պատվին ինքն իր կողմից առանձին մի ճոխ խնջույք է կազմակերպում: Պատվելի մորաքույրն իր հետ այդ խնջույքին է տանում նաև իր 15-16 տարեկան զարմիկին՝ Իգորին: Մի քանի կենացներով իր հայ ձևարարին մեծարելուց ու գովաբանելուց հետո, հրեա վարիչը, չմոռանալով նաև, որ իր աշխատողների ճնշող մեծամասնությունը նույնպես հայեր են, անցնում է օրվա, կարելի է ասել, առանցքային ու գլխավոր կենացին՝ հայերի կենացին: Դիմելով իր ձևարարին, հրեան ասում է. <<Դուք էլ, մեր նման, սփռված եք աշխարհով մեկ և աշխարհի որ ծայրում էլ լինեք, մի լավ բանով միշտ աչքի եք ընկնում: Դուք՝ հայերդ, այս աշխարհում ինչ որ ստեղծել եք, ինչ որ ունեք, ով որ ունեք, ամենը գերադրական է. ձեր երաժշտությունը, ձեր գրականությունը, ձեր ճարտարապետությունը, ձեր գիտնականները, գորավարները, վարպետները, մարզիկները, և ծի-

ծաղեղով ավելացնում՝ նույնիսկ գողերը: Ամեն ինչ դուք ունեք և այդ ամենը ճանաչված է աշխարհով մեկ: Բայց Դուք՝ հայերո՞ղ, չունեք ամենակարևորն ու ամենազխաավորը: Դուք չունեք Ձեր ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Չունեք Ձեր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ...>>:

Միանգամայն հասկանալի է, որ դերձակապետ հրեայի չափազանց նուրբ դիտարկումն ու ակնարկը չէին վերաբերում այդ պահին աշխարհի երեսին ձևական հայկական պետական գոյացության առկայությանը, կամ բացակայությանը: Ո՛չ: Դա ակնարկ ու հանդիմանանք էր առ այն, որ հայերիս մոտ, նախևառաջ, մեր ներսում, բացակայում, կամ էլ վերացել է այդ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Մի պահ լռելուց հետո Իգորը եզրափակեց,- ու գիտե՞ս, այդ օրվանից ես էլ եմ փնտրում այդ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ...

...Իսկ եղե՞լ է արդյոք ՆԱ՝ Երկիր Նաիրին, <<Գուցե ճիշտ որ՝ միրած է Նաիրին, ֆիկցիա, միջ. ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն...>>:

Բայց եկեք մի քայլ էլ անենք չարենցյան ճանապարհով և իր ասածի նման, թեև հարյուր տարի հետո, մենք էլ արձանագրենք, որ, սակայն <<...նրա փոխարեն — կա այսօր մի երկիր, որ կոչվում է Հայաստան,...>>: Մեկ էական տարբերությամբ. Չարենցը դա ասել է այն ժամանակ, երբ անկախ հայկական պետականության կործանումից հետո՝ նրանից մեզ հասած մի ավերակ կտորի վրա կառավարիչ կարգվեցին հայ բոլշևիկները, իսկ մենք կրկնում ենք այդ խոսքերն այսօր՝ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական ասպարեզից անհետանալուց և հայկական անկախ պետականության հերթական վերականգնումից հետո:

20-րդ դարի ամենահետաքրքիր ու ինքնատիպ մտածողներից մեկը՝ Ջորջ Օրուելն իր գործերից մեկում նշում է. <<Ու՛ր կառավարում է անցյալը, նա կառավարում է ապագան, ու՛ր կառավարում է ներկան, նա կառավարում է անցյալը ...>>:

Այս գրքում խոսքը մեր ամենամոտակա ու հասանելի անցյալի, մեր վերջին <<ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ>>, այն է՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մասին է: Եվ ի՞նչ: Ինչպե՞ս ենք մենք գնահատում մեր այդ վերջին <<ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ>>, ինչպիսի՞ կապերով ենք կապված նրա հետ: Եվ կապվա՞ծ ենք, արդյոք, առհասարակ: Ինչպե՞ս ենք մենք կառավարում մեր մոտակա և հասանելի այդ անցյալը, և կառավարո՞ւմ ենք այն արդյոք: Թե՞ մենք թույլ ենք տվել այնպիսի մի իրավիճակ, որ մեր փո-

խարեն մեր անցյալն, իրականում, այսօր էլ կառավարում է օտարը: Ըստ դրան էլ, ոչ թե մենք, այլ հենց այդ օտարն էլ իր ուզածով կնախանջի, կկանխորոշի ու կկառավարի մեր ապագան:

Այս հարցին բավականին սպառիչ պատասխան կարելի է կորզել, ընթերցելով 1990 – 1991թթ. ընթացքում անկախացած Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախությունները հռչակող քաղաքական փաստաթղթերը: Ադրբեջանին և Վրաստանին վերաբերող փաստաթղթերից թարգմանաբար ներկայացնենք գուտ մեր դիտարկվող հարցերին, այն է՝ այսօրվա և 100 տարի առաջ գոյություն ունեցած պետությունների միջև քաղաքական պորտալարի առկայության-գոյությանն ու այդ նախկին և առկա պետությունների միջև իրավահոջորդությանն առնչվող հատվածները:

1. Վ Բ Ա Ս Տ Ա Ն

Ա Կ Տ

Վրաստանի պետական անկախության վերականգնման մասին⁶

Վրաստանի պետականությունը, որը սկիզբ է առնում դարերի խորքից, վրաց ժողովուրդը կորցրել է XIX դարում՝ Ռուսական կայսրության կողմից Վրաստանի բռնակցման և նրա պետականության վերացման հետևանքով: Վրաց ժողովուրդը երբևիցե չի հաշտվել ազատության կորստի հետ: 1918թ. մայիսի 26-ի անկախության Ակտի հիման վրա վերականգնվել է Վրաստանի վերացված պետականությունը և կազմավորվել է Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը՝ իր Մահմանադրությամբ և բազմակուսակցական հիմքով ընտրված իշխանության ներկայացուցչական մարմիններով: 1921 թ. փետրվար-մարտին, Խորհրդային Ռուսաստանը, կոպտորեն խախտելով 1920թ. մայիսի 7-ին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված խաղաղ պայմանագիրը, զինված ագրեսիայի միջոցով օկուպացիայի է ենթարկել հենց իր իսկ կողմից ճանաչված Վրացական պետությունը, հետագայում իրականացնելով նրա փաստացի բռնակցումը... Վրաստանի՝ ԽՍՀՄ կազմում բռնի կերպով լինելու ամբողջ ժամանակաշրջանը նշվել է արյունալի տեռորով և բռնաճնշումներով...

---

⁶ Փաստաթղթի ուսերեն ամբողջական տեքստը տե՛ս u Աкт о восстановлении государственной независимости Грузии, [https://www.gorby.ru/userfiles/gruzia\(1\).pdf](https://www.gorby.ru/userfiles/gruzia(1).pdf).

Վրաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը, որն ընտրվել է 1990 թ. հոկտեմբերի 28-ին բազմակուսակցական և ժողովրդավարական հիմքով, հիմնվելով 1991 թ. մարտի 31-ին կայացած հանրաքվեի միջոցով Վրաստանի բնակչության ազատ կամարտահայտման վրա, հիմք ընդունելով 1918 թ. մայիսի 26-ի Ակտը Վրաստանի անկախության մասին, որոշում է ի լուր աշխարհի հայտարարում է Վրաստանի պետական անկախության վերականգնման մասին...

Թրիլիսի, 9 ապրիլի, 1991 թ.

Նշենք նաև, որ սույն <<ԱԿՏ>>-ն ընդունելուց մեկ տարի առաջ՝ 1990 թ. մարտի 9-ին, Վրաստանի Գերագույն Խորհուրդն ընդունել է <<Պետական ինքնիշխանության պաշտպանության երաշխիքների մասին>> մի որոշում, որտեղ, մասնավորապես կարդում ենք. <<Վրացական ԽՍՀ Գերագույն Խորհուրդը հաստատում է, որ 1921 թ. փետրվարին խորհրդային զորքերի մուտքը Վրաստան և նրա տարածքի գրավումը, իրավական տեսակետից հանդիսանում է ռազմական միջամտություն (ինտերվենցիա), իսկ ռազմական տեսանկյունից՝ փաստացի բռնակցում (անեքսիա), դատապարտում է Վրաստանի օկուպացիան և նրա փաստացի բռնակցումը Խորհրդային Ռուսաստանին, գնահատելով այն որպես միջազգային հանցագործություն>>:

Բացի դրանից, 1991 թ. մարտի 31-ին Վրաստանում անցկացվեց հանրաքվե, որի մասնակից ամեն մի քաղաքացի պատասխանելու էր այն հարցին, թե համաձայն է ինքն արդյոք, որպեսզի Վրաստանում տեղի ունենա պետական անկախության վերականգնում՝ համաձայն 1918թ. մայիսի 26-ին ընդունած <<Վրաստանի անկախության մասին Ակտ>> -ի դրույթների: Վրաստանի բնակչության 89,9 տոկոսը տվել է իր դրական պատասխանը⁷:

Այդ հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա էլ՝ 1991 թ. ապրիլի 9-ին, ընդունվեց Վրաստանի անկախ պետականության վերականգնման մասին վերոնշյալ ակտը:

⁷ М. Вачнадзе, В. Гурули, М. Бахтадзе, ИСТОРИЯ ГРУЗИИ (с древнейших времен до наших дней), (RoyalLib.ru), էջ 228-229:

2. ԱՂՐԲԵՋԱՆ

Ադրբեջանական Հանրապետության Սահմանադրական ԱԿՏ⁸

18 հոկտեմբերի 1991 թ., №222-XII

Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության վերականգման մասին

1918թ. մայիսի 28-ին Ադրբեջանի Ազգային Խորհուրդը ընդունել է անկախության Հռչակագիրը, դրանով իսկ վերականգնելով ադրբեջանական ժողովրդի պետականության բազմադարյան ավանդույթները... Մակայն, 1920 թ. ապրիլի 27-28-ին Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ՌԽՖՍՀ), կոպտորեն ոտնահարելով միջազգային իրավական նորմերը, առանց պատերազմ հայտարարելու, Ադրբեջան մտցրեց իր զինված ուժերի ստորաբաժանումները, օկուպացրեց ինքնիշխան Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը, բռնի կերպով տապալեց օրինական կերպով ընտրված իշխանության մարմինները և վերջ դրեց ադրբեջանական ժողովրդի՝ հսկայական զոհերի գնով նվաճած անկախությանը: Դրանից հետո Ադրբեջանը... բռնակցվեց Ռուսաստանին: 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ի ԽՍՀՄ կազմավորման մասին պայմանագիրը կոչված էր ամրագրել այդ բռնակցումը: Հետագայում՝ 70 տարիների ընթացքում, Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ վարվել է գաղութացման քաղաքականություն, ... ոտնահարվել է նրա ազգային արժանապատվությունը: Չնայած դրան, ադրբեջանական ժողովուրդը շարունակել է իր պայքարը հանուն պետական անկախության: Դրա արդյունքը եղավ 1991 թ. օգոստոսի 30-ին Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի կողմից ընդունված «Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին» Հռչակագիրը:

Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը ... ընդունում է սույն Սահմանադրական Ակտը և սահմանում անկախ Ադրբեջանա-

⁸ Конституционный Акт Азербайджанской Республики от 18 октября 1991 года №222-XII "О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики", "Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики", 31 октября 1991 г., №19-20 (848-849), ст. 335.

կան Հանրապետության պետական, քաղաքական և տնտեսական կացության հիմքերը:

1. Ընդհանուր դրույթներ

Հոդված 1.

1920 թ. ապրիլի 27-28-ին ՌԽՖՍՀ 11-րդ բանակի ներխուժումն Ադրբեջան, հանրապետության տարածքի բռնազավթումը, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության տապալումը հանդիսանում են անկախ Ադրբեջանի օկուպացիա Ռուսաստանի կողմից:

Հոդված 2.

Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Հանրապետության իրավաջորդը:

Հոդված 3.

ԽՍՀՄ կազմավորման մասին 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ի պայմանագիրը համարվում է չգործող՝ Ադրբեջանին վերաբերող մասի ստորագրման պահից:

Ադրբեջանում նույնպես տեղի ունեցավ անկախության հանրաքվե (1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին): Թեև մինչ օրս այդ հանրաքվեի անցկացման վերաբերյալ կան իրավաբանական բնույթի խնդիրներ, սակայն մեր դիտարկումների համատեքստում պետք է արձանագրել, որ Ադրբեջանում հանրաքվեի մասնակիցների առջև դրված հարցը նույնպես վերաբերում էր 1918թ. մայիսին հռչակված և Խորհրդային Ռուսաստանի ագրեսիայի պատճառով ընդհատված Ադրբեջանի անկախ պետականության վերականգնմանը⁹:

Այսինքն, եթե չենք խորանում տվյալ դեպքում միանգամայն ոչ էական հանդիսացող մեր հարևանների պատմության լաբիրինթոսներում, զուտ մեզ հետաքրքրող դեպքերի վերաբերյալ մեր երկու հարևանների հռչակագրերի քաղաքական պարունակությունը հետևյալն է.

---

⁹ Central Election Commission of the Republic of Azerbaijan, Elections and Referendums, 1991: <http://www.cec.gov.az/en/common/election-referendum/1991.htm>.

ա/ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի (Վրաստանի) խորհրդայնացումը իրականացվել է ռազմական ինտերվենցիայի, երկիրն օկուպացիայի ենթարկելու և այն բոլշևիկյան Ռուսաստանին բռնակցելու միջոցով, ինչը որակվում, գնահատվում ու դատապարտվում է որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում և, նույնիսկ՝ որպես միջազգային հանցագործություն;

բ/ այսօրվա Ադրբեջանը (Վրաստանը) հանդիսանում է 1918թ. մայիսի վերջին հռչակված անկախ Ադրբեջանի (Վրաստանի) իրավահաջորդը:

Այդ քաղաքական փաստաթղթերի <<ոգուն ու տառին>> համապատասխան, բնականաբար, պետք է ընթանա նաև նոր սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունը: Զուտ պատահականության սկզբունքով, մենք ընտրել ենք Վրաստանում և Ադրբեջանում հրատարակված մեկական ռուսալեզու ձեռնարկ-դասաքիթք: Թարգմանաբար բերում ենք այդ գրքերից մեզ հետաքրքրող հարցին առնչվող հատվածները.

1. ՎՐԱՍՏԱՆ

Գլուխ XVII¹⁰

Վրաստանը XX դարի 20-ական թվականների առաջին կեսին

§ 1. Ռուսաստանյան օկուպացիոն ռեժիմի հաստատումը

<<1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսների ընթացքում Խորհրդային Ռուսաստանի իրականացրած ինտերվենցիայի արդյունքում Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարությունը տապալվեց և երկրում հաստատվեց ռուսաստանյան օկուպացիոն ռեժիմը: Ելնելով իր քաղաքական հետաքրքրություններից, Մոսկվան ձգտում էր շղարշով պատել ոչ միայն Ռուսաստանի ինտերվենցիան Վրաստանի նկատմամբ, այլև այնտեղ իր օկուպացիոն ռեժիմի հաստատումը: Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ղեկավարությունը որոշեց անմիջապես չմիացնել Վրաստանը Ռուսաստանին: Վրաստանը ձևականորեն պետք է մնար որպես անկախ, ինքնիշխան պետություն: Իշխանության բարձրագույն մարմնի լիազորությունները Մոսկվա-

¹⁰ М. Вачнадзе, В. Гурули, М. Бахтадзе, ИСТОРИЯ ГРУЗИИ (с древнейших времен до наших дней), (RoyalLib.ru), էջ 193.

յի կողմից տրվում էին Վրաստանի Հեղափոխական Կոմիտեին (Հեղկոմ)... 1921 թ. փետրվարի 26-ի Դեկրետով Վրաստանի հեղկոմն իր ձեռքն էր վերցնում երկրի ամբողջ պետական իշխանությունը: Ձևականորեն Վրաստանի Հեղկոմը հանդիսանում էր անկախ երկրի իշխանության բարձրագույն մարմինը, իսկ փաստացի այն Վրաստանում իրականացնում էր Խորհրդային Ռուսաստանի օկուպացիոն իշխանության պահանջները... >>:

2. ԱՐԲԵՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ 7¹¹

Ապրիլյան հեղաշրջումը Բաքվում և Ադրբեջանի օկուպացումը ՌՍՖՍՀ XI Կարմիր Բանակի կողմից 1920թ.

<<...Ապրիլի 27-ի երեկոյան ժամը 11-ին խորհրդային զրահագնացքներն զբաղեցրեցին Բալաջար Կայարանը, իսկ առավոտյան ժամը 4-ին <<III Բնտերնացիոնալ>> զրահագնացքը ժամանեց Բաքու: Ապրիլի 30-ին քաղաք մտան XI Բանակի հիմնական զորամասերը... Նույն օրը 7-րդ Հեծյալ դիվիզիայի զորամասերը մտան Ադսու և Շենախա, իսկ մայիսի 1-ին, հաղթահարելով ադրբեջանական զորամիավորումների դիմադրությունը, խորհրդային զրահագնացքները գրավեցին Գյանջա կայարանը... 1920 թ. մայիսի կեսերին XI Բանակն իր հսկողությունը հաստատեց Ադրբեջանական Հանրապետության գրեթե ամբողջ տարածքում:

Այսպիսով, ռուսաստանյան ինտերվենցիայի արդյունքում տապալվեց ադրբեջանական ազգային կառավարության իշխանությունը, ինչը մի ամբողջ 70 տարի ընդհատեց ժողովրդավարական շարժումն Ադրբեջանում...>>:

Թե որքանո՞վ են Ադրբեջանն ու Վրաստանը կարողանում և կկարողանա՞ն արդյոք հետագայում կյանքի կոչել և իրականացնել հոչակագրերում շարադրած նպատակները, դա արդեն միանգամայն այլ հարց է: Ան-

¹¹ Ф. Максудов, И. Алиев, Н. Агамалиева, Ш. Алышанлы, Азербайджанская Демократическая Республика. Баку: "Елм", 1998, էջ 113, 122, 123.

հերքելի է սակայն, որ այդ երկրներում, մի կողմից, շատ հստակ տրված է իրենց նկատմամբ 1920-1921 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանի իրականացրած պետականակործան գործողությունների քաղաքական գնահատականը, իսկ մյուս կողմից՝ այնքան բարձր են 1918թ. մայիսին հռչակված անկախ պետությունների գնահատանքն ու արժևորումը, որ այսօրվա նորանկախ պետական գոյացությունները, նախ, հայտարարված են նախորդների իրավահաջորդներ, իսկ նախորդ՝ 1918թ. անկախ պետությունների հռչակման օրերը այդ երկու երկրներում նշվում են որպես Անկախության համապետական տոն:

Դա էլ ասենք, որ անկախություն հռչակելուց հետո այդ երկու երկրների, հատկապես Վրաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ այնքան էլ անամպ չեն: Բայց, ինչպես ասում են, գլոբալ առումով, հարավկովկասյան այդ երկու երկրների ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալն ու վերը բերված քաղաքական բովանդակությամբ հայտարարություններով անկախություն հռչակելը ԽՍՀՄ իրավահաջորդ դարձած Ռուսաստանին կարծես թե էական անհանգստություն չէին կարող պատճառել և չպատճառեցին էլ: Քանզի այդ երկու երկրների պարագայում էլ բացակայում էին Ռուսաստանի հետ կապված պատմությունից եկող այնպիսի հանգամանքներ, որոնց բացահայտումն ու ասպարեզ նետելը ցավազին անդրադառնար ռուսական կողմի վրա, վտանգեր նրա ազգային և պետական շահերը, ի վերջո՝ անվտանգությունը: Հատկապես տարածքային տեսակետից, նրանք Ռուսաստանին, որպես ԽՍՀՄ իրավահաջորդի, որևիցե պահանջ չէին կարող ներկայացնել. խորհրդային կարգերը, ինչպես հայտնի է, այդ առումով նրանց ոչ միայն չէին նեղացրել, այլ շատ էլ <<լավ էին նայել>>, մասնավորապես, նաև հայկական տարածքների հաշվին: Այդ <<լավ նայելու>> ծաղիկներն էլ ԽՍՀՄ փլուզման ֆոնին իսկույն բացվեցին դարաբաղյան հակամարտության տեսքով Ադրբեջանի համար, հարավ-օսական ու արխազական հակամարտություններով էլ՝ Վրաստանի համար:

Օբյեկտիվորեն, այդ էթնո-տարածքային կոնֆլիկտներն ավելի առարկայական ձևով էին ընդգծում անկախության հռչակագրերում դատապարտված Խորհրդային Ռուսաստանի, որպես գաղութարարի, 1920-1921 թթ. ունեցած բացասական դերակատարումը այդ երկու պետությունների նկատմամբ: Իսկ այժմ եկեք մեր համար պարզենք, թե նման <<հակադարձ կապի>>, այն է՝ Ռուսաստանի համար ոչ ցանկալի հետևանքների տեսակե-

տից, ինչպիսի՞ն էր իրավիճակը, իսկ ավելի ճիշտ՝ ինչպիսի՞ իրավիճակ կարող էր ստեղծվել Հայաստանի անկախացման պարագայում: Եվ, ըստ դրան էլ, ի՞նչ բովանդակությամբ Հոչակագրի կարող էր հավակնել Հայաստանը:

Այդ տեսակետից, հարևանների համեմատ, Հայաստանի դեպքում իրավիճակը միանգամայն այլ էր: Պատկերավոր ասած, Հայաստանի պարագայում առկա էր ակնհայտ <<ասիմետրիա>>: Այդ ասիմետրիան, նախևառաջ, խորապես շոշափում էր հենց այն երկու հիմնարար կետերը, որոնց շուրջ պետք է կառուցվեր ու շարադրվեր հայոց նորանկախ պետականության Հոչակագիրը: Խոսքը նախ 1918թ. մայիսի 28-ին հռչակված Անկախ, իսկ մեկ տարի անց՝ արդեն Միացյալ ու Անկախ Հայաստանի Հանրապետության մասին է: Իսկ երկրորդը՝ այդ անկախ հայկական պետության նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից 1920-1921թթ. իրագործած բացահայտ ագրեսիվ, եթե չասենք՝ պետական տեռորիզմի դրսևորումներով քաղաքական կուրսի և նրա հետևանքների մասին է:

Սահմանափակվենք այդ ասիմետրիան առաջ բերող ու դրսևորող գործոններից ընդամենը մի քանիսի թվարկումով.

- ի տարբերություն հարևանների, 1918թ. մայիսի 28-ին անկախ հայկական պետականության հռչակումը ոչ միայն հետևանք էր ռուսական կայսրության փլուզման, այլ նաև արդյունք էր նախորդ տասնամյակների ընթացքում հայերի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի: Թե որքանով էր ճիշտ և արդյունավետ ընտրված պայքարի այդ ձևը, քննարկման միանգամայն այլ հարց է;

- ի տարբերություն հարևանների, Հայաստանի Հանրապետությունը այս տարածաշրջանից միակն էր, որ այն ժամանակ պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ;

- ի տարբերություն հարևանների, Հայաստանի Հանրապետությունը այս տարածաշրջանից միակն էր, որի ստորագրությունը դրված էր Սևրի դաշնագրի տակ;

- ի տարբերություն հարևանների, Հայաստանի Հանրապետությունը այս տարածաշրջանից միակն էր, ում Ազգերի Լիգային անդամակցելը այդ կազմակերպության օրակարգային հարցերից էր;

- Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սահմանների վերաբերյալ կայացվել և այսօր էլ ուժի մեջ է ԱՄՆ Նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճիռը:

Թերևս, սահմանափակվենք այսքանով և արձանագրենք, որ բերված մի քանի, և դրանց հետ էլ՝ հանհրահայտ բազմաթիվ այլ փաստեր միարժեքորեն վկայում են, որ, ի տարբերություն հարևանների, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, այսօրվա լեզվով ասած, այն օրերին հանդիսանում էր բավականին շոշափելի քաղաքական հնարավորություններով և ռեսուրսներով տարածաշրջանային խաղացող:

Ըստ այդմ էլ, Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ որդեգրած և, ապա՝ դրսևորած և իրականացրած ռազմա-քաղաքական կուրսի մասով իրավիճակը նույնպես խիստ «ասիմետրիկ» է: Եթե Ադրբեջանի ու Վրաստանի պարագայում տեղի է ունեցել ռազմական ներխուժում (ինտերվենցիա), օրինական իշխանության տապալում և հետագա բռնակցումով ուղղորդվող յոթ տասնամյակի օկուպացիա, ապա Հայաստանի պարագայում բոլշևիկյան Ռուսաստանի հակահայկական պնակն ավելի ճոխ է, խորը և գունեղ: Կրկին սահմանափակվենք ընդամենը մի քանի հատկանշական գծերի հիշատակումով.

- ի տարբերություն հարևանների, Հայաստանի Հանրապետությունը այս տարածաշրջանից միակն էր, որը բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից հայտարարվեց իմպերիալիստական տերությունների դաշնակից և գործակալ:

- ըստ այդմ, բոլշևիկյան Ռուսաստանը քեմալական ռեժիմի հետ այսանս է կազմել ու պայմանավորվածության է եկել Հայաստանի Հանրապետությունը համատեղ ուժերով ոչնչացնելու շուրջ:

- այդ նպատակի իրագործման համար բոլշևիկյան Ռուսաստանը քեմալական ռեժիմին ցուցաբերել է հսկայական օժանդակություն՝ ֆինանսներով, զենքով, ռազմամթերքով, ռազմական տեխնիկայով, բանակին անհրաժեշտ բոլոր պարագաներով և ռազմական խորհրդատուներով, ինչի շնորհիվ Առաջին աշխարհամարտում ջախջախված թուրքական բանակի բարոյալքված մնացորդները վերականգնվել են, միավորվել և դարձել մարտունակ բանակ:

- Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելու և նրա ոչնչացումն «օրինականացնելու» համար Խորհրդային Ռուսաստանը 1920 թ. Բաքվում կազմակերպեց Արևելքի ժողովուրդների համագումար, որտեղ հայ բոլշևիկ-

ների և երիտթուրքերի մասնակցությամբ՝ ամբոխավարական եղանակով որոշվեց հարձակվել հայկական պետության վրա և ոչնչացնել այն;

-ռուսաստանյան կողմի հետ համաձայնեցված՝ քեմալա-բոլշևիկյան ռազմական ինտերվենցիայի միջոցով շարունակվել և իրականացվել է 1915թ. երիտթուրքերի սկսած՝ հայության բնաջնջմանն ու հայրենագրկմանը միտված քաղաքականությունը;

-ռազմական ներխուժման հաջողությունն ու անկախ հայկական պետականության կործանումն ապահովելու համար Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանի ներսում կազմակերպել, ֆինանսավորել և հակապետական քայքայիչ ու խռովարար գործողությունների է մղել հայ բոլշևիկներից և այլազգի ուղարկված անձանցից բաղկացած ներհայաստանյան հակապետական զանգված;

-Խորհրդայնացումից, բառացիորեն, օրեր անց, իշխանության եկած հայ բոլշևիկները սանձազերծել են Առաջին Հանրապետության հայտնի գործիչների և զինվորականների ֆիզիկական ոչնչացմանը միտված գործողություններ. զնդակահարել նրանց, կացնահարել, Ռուսաստանի համակենտրոնացման ճամբարներ աքտրել;

- ռազմական ու քաղաքական շանտաժի միջոցով Խորհրդային Ռուսաստանը, քեմալական ռեժիմի հետ մեկտեղ, ստիպել է Հայաստանին հրաժարվել Սևրի պայմանագրից;

- Խորհրդային Ռուսաստանը, քեմալական ռեժիմի հետ համատեղ, վիժեցրել է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ իրավարար վճռի իրագործումը;

-1921 թ. մարտի 16-ին միջազգային իրավունքի սուրբեկտ հանդիսացող և ոչ մի պետության կողմից չճանաչված քեմալա-թուրքական և բոլշևիկյան-ռուսաստանյան ռեժիմները՝ առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության կնքել են մի պայմանագիր (Մոսկվայի պայմանագիր), որով իրենք են որոշել Հայաստանի սահմանները;

- ըստ այդ պայմանագրի, իսկ հետագայում էլ՝ համաձայն Կարսի պայմանագրի (13 հոկտեմբերի, 1921թ.), երկկողմ ներխուժման հետևանքով կործանված Հայաստանի Հանրապետության տարածքը բաժանվեց երեք մասի;

- մի մասը զավթեց քեմալական Թուրքիան, մի մասը նվիրատրվեց Խորհրդային Ադրբեջանին, մի մասն էլ՝ բռնակցվեց Խորհրդային Ռուսաս-

տանին և խորհրդային հանրապետության կարգավիճակով՝ Խորհրդային Հայաստան անվանումով գոյատևեց մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը:

Օբյեկտիվորեն, ահա այսպիսի պատմա-քաղաքական, այն էլ՝ ոչ լրիվ <<ուղեբեռով>>, Հայաստանը պետք է մասնակցեր ԽՍՀՄ փլուզմանը զուգահեռ սկսված անկախացումների շքերթին: Ի՞նչ պետք է հայտարարեր Հայաստանը, ինչպիսի՞ն պետք է լիներ նրա անկախության Հռչակագրի քաղաքական տեքստը: Իսկ իրականում. ինչպիսի՞ն պետք է լիներ, թե *ինչպիսի՞ն կարող էր լինել* այդ տեքստը: Կարիք կա՞ արդյոք խոսելու այն մասին, որ եթե մենք այդքան տեղեկություն ունենք այդ ուղեբեռի պայթյունավտանգության աստիճանի մասին, ապա այդ ամենի վերաբերյալ ի՞նչ տեղեկությունների և նյութերի է տիրապետում ռուսական կողմը: Եվ ո՞ւմ համար պարզ չէ, որ եթե հանկարծ բացվում էր այդ, հիրավի, պանդորայի արկղ հանդիսացող հայկական պատմա-քաղաքական ուղեբեռը, ապա Ռուսաստանի համար հարավկովկասյան տարածաշրջանում իսկույն ծագում էին, մեղմ ասած, բավականին անցանկալի և չափազանց մտահոգիչ խնդիրներ: Իրոք, բավական էր, օրինակ՝ միայն ռուս-թուրքական անօրինական պայմանագրի թեթևակի հիշատակումը Հռչակագրում, որպեսզի Ռուսաստանը կանգնե՞ր տարածաշրջանային կայունության հետ առնչվող և այստեղ իր դիրքերը էապես շոշափող լուրջ խնդիրների առաջ: Ռուսաստանում, բնականաբար, այդ ամենը միշտ ու շատ լավ են գիտակցել և այսօր էլ գիտակցում են: Եվ, բնականաբար, այդ օրերին պատրաստվում էին Հայաստանի հետ իրենց համար ձեռնատու և անվնաս <<ապահարզանի>> տարբերակի իրականացմանը: Հաշվի առնելով կողմերի նպատակների ուղղությունների տարբերությունը, ուժերի հարաբերակցությունը, դժվար չէ կանխատեսել, որ փաստաթուղթն, այո, ձևականորեն, կկրեր Հայաստանի անկախության Հռչակագրի անվանումը, իսկ իրականում՝ իր քաղաքական բովանդակությամբ ու իմաստով այն լինելու էր նախևառաջ <<Ռուսաստանին ձեռնտու ձևով Հայաստանի անկախացման Հռչակագիր>>: Այսինքն, եթե չասենք, որ այդ հռչակագիրը գրվել է ռուսական կողմի պատվերով, առնվազն, կասկածից վեր է, որ այն համաձայնեցվել է ռուսական կողմի հետ:

Աշխատենք հեռու մնալ <<դավադրությունների տեսության>> արահետներում մոլորվելուց, բայց մի՞թե կասկած կարող է լինել, որ ռուսական կողմը շատ ուշադիր և հետևողական է եղել, որպեսզի հետխորհրդային Հայաստանում պարտադիր իշխանության գան այնպիսի մարդիկ, այնպիսի ու-

ժեր, որոնք հանկարծ չմտադրվեն բացել այդ արկղը: Ինչպես կյանքը ցույց տվեց, այդպիսի մարդիկ գտնվեցին և հայտնվեցին: Իսկ եթե ավելի ճշգրիտ՝ արդեն նախապատրաստված էին ու համապատասխան «բովանդակությամբ լեցուն»: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Նախ, պատմությունն առանց որևիցե կասկածի մեզ համոզում է, որ մեր տարածաշրջանում Ռուսական կայսերական շահերին միշտ էլ հակառակ է եղել այստեղ հայկական անկախ պետականության գոյությունը: Այդ մասին, ինչպես ասում են, նրանք լսել անգամ չեն էլ ուզել: Եվ ռուսական կողմը տեսավ, թե ինչպես հայերը, ընդամենը երկու տարի՝ 1918-1920 թթ. ընթացքում դուրս մնալով Ռուսաստանի գաղութային վերահսկողությունից, թեև ցեղասպանության ենթարկված ու հայրենագրկված, բայց, այնուամենայնիվ, կարողացան, բառացիորեն գերեզմանոցի վերածված մի բուռ հողի վրա ծվարած վիճակից պետություն դառնալ, տարածքը մի քանի անգամ ընդլայնել, հասնել Սևրի ստորագրմանն ու սպասել նախագահ Վիլսոնի որոշմանը: Կարճ ասած. «Մարդ են դառել, մարդու սրա են խառնվում...»: Բայց այդ ամենը չէր համապատասխանում, հիմա էլ Խորհրդային դարձած ռուսական նոր կայսրության շահերին այս տարածաշրջանում: Ուստիև, հայերի այդ երկու տարվա ձեռքբերումներն ավերվեցին ու փշրվեցին քեմալա-բոլշևիկյան ռազմական ինտերվենցիայի միջոցով, իսկ բոլշևիկյան ու թուրքական կողմերին ձեռնտու սահմաններն էլ գծվեցին արդեն Մոսկվայի և Կարսի անօրինական պայմանագրերով: Այդ ամենից հետո պարզ է, թե ինչպիսի «հատուկ ուշադրության» պետք է արժանանար հայությունը խորհրդային տարիներին և ինչպիսի տեղական կադրեր հիմնականում պետք է հայտնվեին քաղաքական ասպարեզում Մովսեսի փլուզման դեպքում: Գրեթե կասկածից վեր է, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ, Հայաստանի հետխորհրդային առաջին դեկավարությանն այդքան համաձայնվողական և «շառից հեռու փախչելը» դարձրել էին նաև՝ դեռևս խորհրդային իշխանության օրոք Ադրբեջանում իրականացված, կարելի է ասել, ցուցադրական բնույթ կրող հայկական կոտորածները: Այն հանգամանքն էլ չպետք է անտեսել, որ Հոչակագրի ընդունման պահին Հայաստանում, ըստ էության, բացակայում էր փոքրիշատե կազմակերպված և անհրաժեշտ ներուժ ունեցող մեկ այլ քաղաքական խմբավորում, որն առաջարկեր Հոչակագրի ավելի հայանպաստ տարբերակ և ապահովեր նրա ընդունումը: Բացակայում էր, քանզի նման ուժի գոյացումն ու կայացումը բուն Հայաստանում շատ օպերատիվ կանխվում և արգելափակ-

վում էր բոլորիս լավ հայտնի ծառայությունների կողմից: Առանձնակի անհամաձայնություն, առավելևս՝ այլընտրանքային առաջարկություններ այդ օրերին չարձանագրվեցին նաև ավանդական կուսակցությունների, այդ թվում և հատկապես՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարող քաղաքական ուժի՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության կողմից: Դա էլ ասենք, որ հետխորհրդային տարիների ընթացքում եղած բազմաթիվ հրապարակումներ, հուշեր և ուղղակի բացահայտումներ ավելի քան համոզիչ կերպով վկայում են, որ ՀՅԴ-ն այդ շրջանում նույնպես համապատասխան նախապատրաստական «<վարժանքներ>> էր անցել և արդյունքում ստացանք այն, ինչը որ ստացանք:

Եվ ամենին պատահական չէ, որ անկախ համարվող հետխորհրդային Հայաստանի գոյության երեք տասնամյակների ընթացքում երկիրը կառավարող քաղաքական ուժերն ու երկրի առաջին դեմքերը պետական կառավարումն ստանձնելուց հետո, շատ կարճ ժամանակ անց, շատ արագ դառնում էին ժողովրդի համար անընդունելի, մերժելի և, նույնիսկ, ասելի, քանզի շատ արագ պարզ էր դառնում որ, եթե նույնիսկ մի կողմ դնենք խմբակային, անձնական և կլանային շահերը, այդ ուժերը սպասարկել են և այսօր էլ շարունակում են սպասարկել ոչ թե հայ ժողովրդի, այլ, ինչպես կասեն՝ օտար խաղացողների շահերը:

Եկեք, ի վերջո, ընթերցենք այսօրվա Հայաստանի անկախությունը հռչակող այդ փաստաթուղթը.

Հռչակագիր

Հայաստանի անկախության մասին¹².

23 օգոստոսի, 1990թ.

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը՝ արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը, գիտակցելով իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի առջև համայն հայության իղձերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում, էլնելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից ու միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից, կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, հիմնվելով 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայ-

¹² Տե՛ս <https://www.gov.am/am/independence/>.

կական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա, զարգացնելով 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները, խնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը.

ՀՈՉԱԿՈՒՄ Է

անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը:

1. Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն՝ կրճատ՝ Հայաստան: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի իր դրոշը, զինանշանը և հիմնը:

2. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն է՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ: Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությունը և օրենքները:

3. Հայոց պետականության կրողը Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունը իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության և օրենքների հիման վրա: Հանրապետության ժողովրդի անունից հանդես գալու իրավունքը պատկանում է բացառապես Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին:

4. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիությունը: Արտերկրի հայությունը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության իրավունք ունի: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները գտնվում են նրա պաշտպանության և աջակցության ներքո: Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից:

5. Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի ԽՍՀՄ սպառազինության իր մասնաբաժնի իրավունքը:

Հայաստանի Հանրապետությունն ինքն է որոշում իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը: Այլ երկրների գորափափորումները, նրանց ռազմական բազաները և շինությունները կարող են տեղաբաշխվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում՝ միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ: Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը կարող են օգտագործվել միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

6. Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, վարում է անկախ արտաքին քաղաքականություն, անմիջական հարաբերություններ է հաստատում այլ պետությունների, ԽՍՀՄ ազգային-պետական կազմավորումների հետ, մասնակցում է միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը:

7. Հայաստանի Հանրապետության ազգային հարստությունը՝ հողը, ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և այլ բնական պաշարները, տնտեսական, մտավոր, մշակութային կարողությունները նրա ժողովրդի սեփականությունն է: Դրանց տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման կարգը որոշվում է Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի ԽՍՀՄ ազգային հարստություն, այդ թվում՝ ոսկու պաշարների, ալմաստի և վալյուտային ֆոնդերի մասնաբաժնի իրավունք:

8. Հայաստանի Հանրապետությունը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշում է իր տնտեսավարման սուբյեկտները և կարգը, հիմնում սեփական դրամ, ազգային բանկ, ֆինանսավարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայություններ:

9. Հայաստանի Հանրապետությունն իր տարածքում ապահովում է՝ խոսքի, մամուլի, խղճի ազատություն. օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունների իրավահավասարություն, իրավապահ մարմինների և զինված ուժերի ապաքաղաքականացում:

10. Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է հայերենի, որպես պետական լեզվի, գործառությունը հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում, ստեղծում կրթության, գիտության և մշակութային սեփական համակարգ:

11. Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին:

12. Սույն Հռչակագիրը հիմք է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մշակման, իսկ գործող սահմանադրության մեջ՝ փոփոխությունների և լրացումների կատարման, պետական մարմինների գործունեության, հանրապետության նոր օրենսդրության մշակման համար:

Այս Հռչակագիրն ընդունելուց հետո, ինչպես գիտենք, Հայաստանում նույնպես անցկացվեց անկախության հանրաքվե՝ 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին¹³: Թերթիկում գրանցված հարցադրումը հետևյալն էր. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ անկախության Հռչակագրի, թե՛ դրան հաջորդած հանրաքվեի ասելիքները Հայաստանի պարագայում չափազանց համեստ են և շատ ու շատ հեռու որևէ իրական քաղաքական հավակնություններից և պահանջներից: Ինչպես ասում են, սուս-փուս, առանց ավելորդ <<ղալմաղալի>>, դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից՝ հնարավորության սահմաններում ընդհանուր տնից ստանալով գոնե <<սեղան-աթոռի ու աման-չամանի>> իր բաժինը և փորձել սկիզբը դնել նախորդ անկախ պետականության հետ, ըստ էության, և ոչ մի առնչություն չունեցող, միանգամայն նոր՝ հետխորհրդային անկախ պետականության հաստատման գործընթացի: Ճիշտ է, փաստաթղթի տեքստում, շատ հպանցիկ, հիշատակվում է 1918թ. մայիսի 28-ին ստեղծված ինչ-որ անկախ Հայաստանի Հանրապետության մասին՝ իր ժողովրդավարական ավանդույթներով, որոնք մտադիր է զարգացնել անկախանալու պատրաստվող հետխորհրդային Հայաստանը: Բայց... Միանգամայն անհասկանալի է մնում, թե հետո ո՞ր գնաց, ո՞ր հասավ, ե՞րբ և որտե՞ղ, ի՞նչ պարագայում աշխարհի երեսից անհետացավ 1918թ. մայիսին ստեղծված այդ պետությունը: Թե՛ մինչ օրս էլ այն կա, գոյություն ունի՝ մի ինչ-որ գուգահեռ աշխարհում: Չկա և ոչ մի անդրադարձ ու նույնիսկ ակնարկ, այդ պետության կործանման պատճառ հանդիսացող ռազմա-քաղաքական գործընթացներին: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի գործողությունների մասին՝ բացարձակ լռություն. նման բան այս աշխարհում չի էլ եղել: Բայց այդ ամենը՝ Առաջին Հանրապետության տեղը, դերը և նշանակությունը հայ ազգի կյանքում չա-

¹³ Ա.Սարգսյան, Ինչպես կատարվեց անկախության հանրաքվեն, <http://www.ilur.am/news/view/18686.html>, 21 սեպտ., 2013թ.:

ռանձնացնելն ու չշեշտելը, ժամանակին այդ պետության՝ կարևոր միջազգային գործընթացների մասնակիցը լինելու և նրա կործանման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի վճռական դերակատարումն արձանագրելուց ու մատնանշելուց խուսափելը և հրաժարումը, անկախ նրանից, ուզում ենք մենք դա ընդունել, թե՞ ոչ, իրականում այդ Հռչակագիրը դարձնում են, իր էությունը, ոչ թե հայանպաստ, այլ, նախևառաջ, և ավելի շատ՝ հենց ռուսական կողմի շահերը սպասարկող մի փաստաթուղթ: Եթե այդ Հռչակագրով ապահովվում էլ է ինչ-որ քաղաքական ու պատմական ժառանգականություն, ապա դա ընդամենը շարունակական ժառանգականությունն է բոլշևիկյան կառավարման տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանում կայացրած պատմա-քաղաքական զանազան հարթակների հանդեպ: Պատահական չէ, որ Անկախության հանրաքվեից հետո սփյուռքահայ մեր հայտնի գործիչներից մեկը՝ Նազարեթ Բերբերյանը, հետևյալ կերպ բնութագրեց Հռչակագիրն ընդունող ու Հանրաքվեն կազմակերպող հայաստանյան օրվա իշխանությանը. << Այստեղ, Սովետի համեմատ, ոչ մի նոր բան չկա. նեոբոլշևիզմ՝ հիմնված հակակոմունիզմի վրա>>: Այս անկախացման գործընթացների համեմատումն ավարտենք նրանով, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը հասան նրան, որ Ռուսաստանը այդ երկու երկրից էլ դուրս բերեց իր ռազմականայնները: Հայաստանից ռուսական զինուժը ոչ միայն դուրս չբերվեց, այլ նրա ներկայության վերաբերյալ նորանոր երկարատև պայմանագրեր են կնքվում՝ գնաաա~ հասի մինչև Քրիստոսի նոր հայտնությունը: Այսինքն, Հայաստանի մասով, չնայած նրա անկախացմանը, փաստորեն, պահպանվեց տարածաշրջանային քաղաքական ու տարածքային այն կոնֆիգուրացիան, որը բխում է 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հիմքում դրված ռուս-թուրքական պայմանավորվածություններից: Ճիշտ է, որոշ չափով այն ցնցվեց արցախյան մեր հաջողությունների հետևանքով:

Վերևում մենք արել էինք հետևյալ հարցադրումը. << Բնչպե՞ս ենք մենք կառավարում մեր մոտակա ու հասանելի անցյալը, և կառավարո՞ւմ ենք այն արդյոք, թե՞ մեր փոխարեն մեր անցյալն իրականում այսօր էլ կառավարում է օտարը, որպեսզի ինքն էլ իր ուզածով նախանշի, կանխորոշի ու կառավարի մեր ապագան>>: Վերոշարադրյալը, փաստորեն, որևիցե տեղ չի թողնում << թե>>-երի համար: Այո, ցավոք, պատմական այս փուլում մենք չկարողացանք հաղթահարել խորհրդային տիրապետության օրոք ստեղծված արգելքներն ու կարծրատիպերը և իրական տիրապետողը դառնալ մեր մոտա-

կա անցյալի: Մեր փոխարեն դրա տերն ու տնօրինողը մնաց նույն օտարը: Եվ ի՞նչ: Այդ << ինչ >>-ը ավելի լավ պատկերացնելու համար, չամաչենք և դիմենք մեզանից շատ ավելի խելացի ու փորձառու մեկ այլ հանրահայտ անգլիացու: Ուիմստոն Չերչիլը մի շատ ուշագրավ միտք է արտահայտել. <<Ով չունի իր սեփական ստրատեգիան, նա հայտնվում է օտարի տակտիկայի ազդեցության տակ>>:

Իրական ազգային-պետական զարգացման ստրատեգիան մեր Հոչակագրում, որպես այդպիսին, ըստ էության, բացակայում է: Բացառությամբ, թերևս, Հայաստանի Հանրապետության հետ Արցախի վերամիավորմանը վերաբերող կետի, որը դժվար է պատկերացնել, որ Հոչակագրի տեքստի մեջ ներառված լինի առանց ռուսական կողմի համաձայնության և այդ պահին տեղավորված չի եղել նրա ինչ-ինչ հեռահար հաշվարկների գորոցում: Հետագան ցույց տվեց, որ մենք, իրոք, հայտնվել ենք, ավելի ճիշտ՝ ոնց որ գտնվում էինք, այդպես էլ մնացել ենք, ռուսական տակտիկայի ազդեցության տակ: Նախ, այդ նույն ռուսին չնեղացնող Հոչակագրի ընդունումից բառացիորեն ամիսներ անց՝ 1991 թվականի ապրիլի 30-ին, սկսվեց չարաբաստիկ <<Կոլցո>> («Օղակ») գործողությունը, որն անցկացնում էին Խորհրդային Միության 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի մոտոհրաձգային ստորաբաժանումները, 104-րդ օդադեսանտային դիվիզիան՝ Ադրբեջանի ՆԳՆ ստորաբաժանումների հետ համատեղ: Արդյունքն ու հետևանքը՝ հայերի տեղահանում, սպանություններ, ձերբակալություններ, թալան և ի վերջո՝ Գետաշենի ամբողջ ենթաշրջանի հայաթափումը, նրա գրավումն ու հանձնումը Ադրբեջանին: 1992 թ. ամառ. Շահումյանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից և շրջանի հանձնումը Ադրբեջանին: Որոշ տեղատվումներով հասանք մինչև 1994 թ. մայիսյան զինադադարը, 2016-ի ապրիլին էլ թույլ չտվեցինք, որ թշնամին կարողանար ներթափանցել Արցախ: Հայերը արյան գնով Արցախը հետ վերցրեցին Ադրբեջանից: Իսկ հիմա, այս օրերին, Ռուսաստանը՝ իր տարածաշրջանային շահերից ելնելով, ձգտում է ամեն գնով թույլ չտալ, որպեսզի հանկարծ Արցախը վերջնական միանա Հայաստանի Հանրապետությանը:

Եվ, առհասարակ, մեր իմիտացիոն այս անկախության անցած 30 տարիների ընթացքում հետխորհրդային Հայաստանում կատարվածը վկայում է, որ մեր Հոչակագիրը մեր համար իր մեջ իրականում պարունակում է անկախ պետականության գաղափարի տակ դրված դանդաղ գործողության

ռումբ. անկախացման վերելքի փոխարեն, մենք մնում ենք ռուսական տակտիկայի նախանշած ծիրի մեջ, և այդտեղից դուրս չգալու դեպքում, մենք իրականում կշարունակենք գլորվել դեպի նեոգաղութացում:

Որպեսզի մեր երկու հարևանների հետ համեմատության համապատկերը լինի լրիվ և ամբողջական, անդրադառնանք նաև մեզանում դասավանդվող պատմություն առարկայի ուսումնական նյութին, որի ոգին ու բովանդակությունը, բնականաբար, պետք է համապատասխանեն հետխորհրդային Հայաստանի ամենատառջին քաղաքական փաստաթղթի՝ Հռչակագրի տառին ու ոգուն: Բերենք միայն մեկ օրինակ. Հայոց պատմության 9-րդ դասարանի դասագրքում, թիվ 46 էջի վրա կարդում ենք¹⁴ <<...*Մյսայիտով, քեմալա-բոլշևիկյան ռազմաքաղաքական հարվածների տակ Հայաստանի Հանրապետությունը անկում ապրեց և խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացվեց: Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանն այլընտրանք չուներ: Խորհրդային Հայաստանը դարձավ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության իրավահաջորդը*>>: Դասագիրքը կազմողները՝ մեկ ակադեմիկոս և գիտությունների հինգ դոկտորներ, բնականաբար, իրենց նեղություն չեն տվել, որպեսզի նվաստներիս բացատրեն, թե հատկապես ինչն է, ե՞րբ և որտե՞ղ է արտահայտվել Խորհրդային Հայաստանի՝ Առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ լինելը: Բայց իրենց իսկ շարադրածը պարզ հուշում է, որ իրենց պատկերացումներով, հետխորհրդային Հայաստանը՝ պատմության լուսաբանման հարցերում դեռևս պետք է ղեկավարվի խորհրդային ժամանակների մշակված ու կայացած կարծրատիպերով: Ավելին, պատմություն կերտող մեր գուրուներից ոմանք առիթից առիթ համառորեն շեշտում են, թե Խորհրդային Հայաստանը, **պոնիմայե222...**, եղել է ըստ էության, անկախ պետություն, քանզի ունեցել է դրա համար անհրաժեշտ բոլոր ատրիբուտները, այն է՝ դրոշ, զինանշան, օրհներգ: Մենք անիմաստ ենք համարում շարադրել այստեղ անկախ պետությանը վերաբերող և այն, որպես այդպիսին համարելու համար այբբենական սահմանումներն ու կանոնները, քանզի պատմություն կեղծողն ինքն էլ, անշուշտ, հանրահայտ ճշմարտություններին նույնպես տիրապետում է և նրա գործը հենց դրանք լոզգել-շրջանցելն է: Ըստ օրվա հայոց պատմաբանելիների, մենք մեր վերջին հարյուրամյակը պետք է ընկալենք հետևյալ պատմա-քաղաքական ժառանգական- իրավա-

¹⁴ Հայոց պատմություն, 9-րդ դասարան, մասն 1-ին, էջ 46, Երևան, <<Մանար>>, 2019:

հաջորդական օրգանական շղթայով. Առաջին Հանրապետություն – Խորհրդային Հայաստան- այսօրվա Հայաստանի Հանրապետություն: Եվ անպայման ու պարտադիր՝ այնօրվա և այսօրվա Ռուսաստանի «փրկարար» հովանու ներքո:

Եվ այդ մոտեցումը պրոյեկտվում է արդեն ավելի զանգվածային ոլորտներ. օրինակ՝ որոշ ուսումնական ու կրթական հաստատություններում կարելի է պատի վրա հանդիպել խրոխտ գրառության <<Իմ Հանրապետության ղեկավարները>>: Իսկ դրա ներքո, իրար կողք-կողքի, հաջորդաբար փակցված են Քաջազնունու, Խատիսյանի, Վրացյանի, չգարմանաք... Կասյանի, Մյանսիկյանի և արդեն հասկանալի է, թե էլ ում պոռոտեցները: Ի՞նչ է պատահել, Հովհաննես Քաջազնունին էլ է եղել Հայաստանի ղեկավար, Սարգիս Կասյանն էլ: Ինչ փույթ, որ Սարգիս Կասյանի ղեկավարման օրոք են ձեռքակալվել ու բանտ նետվել Քաջազնունիները, իսկ նրանց գաղափարակիցներն էլ գնդակահարվել ու կացնահարվել են: Ի՞նչ անենք՝ ժամանակներն էին այդպիսին: Ծայրահեղ դեպքում, կարելի է ակնարկել, թե Կասյանն ու շատ հայ բոլշևիկներ հենց իրենք են բռնության զոհ գնացել, այնպես որ, խիստ մի դատեք: Ավելորդ չենք համարում այդ առումով բերել մի դիտարկում: Հենց մեր օրերում, բոլշևիկներ որոշ անձինք, որնիցե արդարացման փաստարկ չգտնելով հայ բոլշևիկների կատարածն արդարացնելու համար, ճարակորեն, և սխալ չենք լինի, եթե ասենք՝ ժուլիկավարի, փորձում են դրանց ներկայացնել զոհի կերպարով և դասել նրանց իրենց իսկ ձեռքով կացնահարվածների կողքին: Ոնց որ հեռուստատեսության հայտնվել էր մեկը, որն իրեն ուղղված այն հարցին, թե ի՞նչ կասեք այն մասին, որ Կասյանի օրոք կիրառվել են բռնություններ, որոնց զոհ են գնացել բազմաթիվ անմեղ մարդիկ, առանց այք թարթելու, հեռուստատեսությունը հայտարարեց, թե. <<Կասյանն ինքն է բռնության զոհ գնացել >>:

Ինչպես ասում են. STOP! Դահիճը, առավելևս արատավոր խմբավորմանն ու արյունոտ համակարգին ծառայող դահիճը, կարող է վերացվել հազար ու մի պատճառով, և հենց իր խմբավորման ու համակարգի կողմից: Բայց դա չի նշանակում, որ իր հանդեպ կիրառած անօրեն բռնարարքից հետո նա սրբագործվում է և նրան հնարավոր է արդեն դնել իր զոհերի կողքին՝ որպես <<ևս մեկ զոհ>>: Ամենևին, հանցագործի մահը, թեկուզ բռնության պատճառով, նրա վրայից չի հանում հանցանք կատարելու փաստը և մեղավորությունը: Ի վերջո, նույն տրամաբանության շրջանակներում կարելի է

հասնել այնպիսի անհեթեթության, որ հայտարարվի, թե *Թալեաթը, Ջեմալն ու Էնվերն էլ են բռնության գոհ գնացել:*

Այսինքն, հենց այսօր էլ մեզանում տեղի է ունենում պատմության ոչ թե զուտ կեղծումը, այլ արդեն այլասերումը և այդ այլասերանքը աճող սերնդին մատուցանվում է որպես գիտա-հանրամատչելի, կամ էլ որպես ծրագրային ուսումնական նյութ. **անկախության սերո՛ւնը ենք կերտում...** Իսկ իրականում այդ բնույթի բոլոր էժանագին մանիպուլյացիաներն ու բավականին պրիմիտիվ դեմագոգիան ծառայում են մի հստակ նպատակի՝ հանկարծ թույլ չտալ, որ հասարակության մեջ արթնանա և որպես հանրային պահանջ, ձևակերպվի 1921 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրերի վերանայումն ու չեղարկումը: Փոխարենը, ամեն գնով հայության մեջ պահպանել ստացած անկախությունով բավարարվելու, եղածի հետ համակերպվելու, ինչ որ բան փոխելու անհնարինության զգացողությունը:

Այս գիրքը և նրանում ներկայացվող նյութը չեն ենթադրում, կամ էլ նպատակ դնում, պատկերավոր ասած, նախանշել որևիցե հակա-ուղղվածություն: Գիրքը ոչ հակաանգլիական, կամ հակաֆրանսիական ու հակագերմանական է, ոչ հակառուսական և ոչ էլ, նույնիսկ՝ հակաթուրքական է: Մենք քաջ գիտակցում ենք, որ ցանկացած պետություն կատարում է այս կամ այն քայլերը, ընդհուպ մինչև պատերազմելն ու այլոց բնաջնջումը, ելնելով իր ազգային ու պետական շահերից: Հասկանալի է, որ միջպետական, ինչպես նաև ազգամիջյան հարաբերություններում, կողմերի ուժերը, սովորաբար, հավասար չեն լինում: Եվ եթե գործը հասնում է պատերազմի, ցանկացած պատերազմում միշտ էլ եղել և լինելու են հաղթողներ ու պարտվողներ: Բայց, ինչպես ասում են, պարտություն էլ կա, պարտություն էլ: Կա պարտություն, և կա ջախջախում, աղետ: Վերջին դեպքում՝ պարտությունն աղետի վերածվելուն, որպես կանոն, դու՛րս աղետյալի վիճակում հայտնվողը, նույնպես անմասն չես: Եվ, ի վերջո, քո պարտությունը դառնում է օրինաչափ, եթե ինքդ ոչ միայն քայլեր չես ձեռնարկում այն կանխելու, այլ, հակառակը, քայլերդ իրականում միտված են այդ պարտությունն անխուսափելի դարձնելուն:

Սույն շարադրանքում մեր նպատակն է եղել՝ մեր ձեռքի տակ ունեցած փաստագրական նյութի միջոցով, հնարավորինս լուսաբանել հարյուր տարի առաջ մեր պետականության ու ազգի համար ստեղծված բախտորոշ իրավիճակում օտարի կողմից դեկավարվող, հայ մարդկանցից կազմված

քաղաքական մի խմբավորման, այն է՝ հայ բոլշևիկների կողմից հայկական անկախ պետականության հանդեպ ծավալած գործունեությունը: Մեր համեստ կարծիքով, այդ ամենի լուսաբանումը փաստագրական նյութի միջոցով անհրաժեշտ է, կարևոր և արդիական: Իրոք, որքան խորանում ես ու սուզվում հայկական պետականության ոչնչացմանը միտված քեմալա-բոլշևիկյան ալյանսի հարձակման պայմաններում հայ բոլշևիկների գործունեության տիրույթ, այնքան հստակ ու պարզորոշ ձևով ուրվագծվում, ամբողջանում ու հաստատվում է միանգամայն մերժելի և ժխտողական այն պատկերը, թե իր էությանմբ ինչպիսին *չպետք* է լինի տվյալ ազգին պատկանող անձը, առավելևս՝ անձերի խմբավորումն ու քաղաքական հոսանքը: Հոսանք, որի գաղափարական հիմքում, մարքսիզմի շղարշի տակ, իրականում հայրենաժխտումն ու հայրենամերժումն էր: Ըստ դրան էլ, որպես անմիջական նպատակ՝ սեփական ազգային պետականության ավերումն ու ոչնչացումը: Իսկ նման հարցի լուսաբանումը, խոստովանենք, արդեն դուրս է գուտակադեմիական հետազոտության շրջանակներից և պետք է հասու լինի նաև, ինչպես կասեն, ընթերցողների լայն շրջանակներին: Ի վերջո, եթե <<նամակ ռուսաց թագավորին>> գրելու, Արցախը Հայաստանից անջատելու, Հայաստանը Ռուսաստանի գուբերնիա հայտարարելու, նոր տասնմեկերորդ Կարմիր բանակ հրավիրելու սիրահարների ու երագողների թիվը մեզանում այնքան էլ քիչ չէ նաև այսօր և, ցավոք՝ անկախության սերնդի ամեննին էլ ոչ աննշան թվով ներկայացուցիչները ներառյալ, պատճառները պետք է փնտրել, նախևառաջ, միայն ու միայն մեր մեջ:

Այսինքն, այն մղումներն ու գաղափարները, որոնցով առաջնորդվում ու գործում էին հայ բոլշևիկները հարյուր տարի առաջ՝ ընդդեմ իրենց ազգային անկախ պետականության, իրականում չեն վերացել և այսօր էլ միանգամայն ընդունելի են և կիրառելի հայության ինչ-ինչ խմբերի համար: Եվ մինչև այդ ամենից չազատվենք ու չձերբազատվենք, իրական պետական անկախության մասին երագելն անգամ անհիմաստ է: Իսկ ձերբազատվելու համար անհրաժեշտ է իմանալ պատմական իրականությունը, այն է՝ <<տիրապետել անցյալին>>: Ի վերջո, անկախ հայկական պետության մեջ գործող ցանկացած քաղաքական կուսակցություն, կամ հոսանք գնահատվելու և իրենց տեղն են ունենալու այդ երկրում նախևառաջ նրանով, թե որքանով է տվյալ կուսակցությունը, կամ հոսանքը որպես հիմքերի հիմք ընդունում անկախ հայկական պետականության գաղափարը: Եթե դա չկա, չպետք է լինի

նան համապատասխան խմբավորման տեղը հայաստանյան քաղաքական դաշտում: Նա պետք է <<արտահանվի>> այն երկիր, որի շահերը որ նա առաջ է տանում Հայաստանում, անխուսափելիորեն՝ ի հաշիվ Հայաստանի և հայ ազգի:

Ի դեպ, ոմանց մոտ կա ձևավորված կարծիք, թե թուրք-բոլշևիկյան ակյանսը ունեցել է միայն մեկ՝ հակահայկական ուղղվածություն ու բաղադրիչ: Ամենին, այդ դաշինքի մահաբեր վտանգը ամբողջ տարածաշրջանի համար հստակ գիտակցում էին նաև Կովկասի այլ ազգեր: Ահա թե ինչ էր գրում դեռևս 1920 թ. փետրվարին Թիֆլիսում լույս տեսնող ռուսալեզու թերթերից մեկը. <<... Կովկասին այսօր սպառնում է երկու մեծ վտանգ մեկը՝ հյուսիսից, մյուսը՝ հարավից.. Ամեն ոք, որ նպաստելու է բոլշևիկների գալստյանը, դրանով իսկ հող է նախապատրաստում Թուրքիայի ուժեղացման և հնարավոր է դարձնում հետագայում Թուրքիայի ասպատակումը Կովկաս: Իսկ նա, որ նպաստելու է Թուրքիայի վերականգնմանն ու հզորացմանը, նա Կովկաս է հրավիրում ռուսական զորքը.>>¹⁵:

Այդ առումով, հայերիս մասով, թերևս, չափազանց ճշգրիտ ու ընդգրկուն արտահայտվել է Սիմոն Վրացյանը. «...Թուրք-բոլշևիկեան յարաբերութիւնը սոսկ անցեալի պատմութիւն չէ, այլն այսօրուայ ու վաղուայ հրատապ հարց: Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակատագրով հետաքրքրուող ամէն անհատ պէտք է գիտենայ այդ պատմութիւնը՝ հասկանալու համար այն ամէնը, որ եկաւ Հայաստանի և հայ ժողովրդի գլխին: Պէտք է գիտենայ՝ խուսափելու համար անձիշտ դատողութիւններից, անհիմն պատրանքներից և սխալ քայլերից ասպագայում»:¹⁶ Մեր Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետի 80 տարի առաջ արտաբերած այս պատգամ-նախազգուշացումով էլ ավարտենք մեր ներածական խոսքը և անցնենք նյութի ներկայացմանը:

... Այս գրքի վերջնական ձևավորման օրերին պայթեց Արցախյան երկրորդ պատերազմը: Պատերազմի 45-րդ օրը՝ 2020թ. նոյեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը Հայաստանը ստորագրեց իր սոսկալի պարտությունն արձանագրող կապիտուլյացիան: Ահա թե ինչ է գրում այդ պատերազմի մասին Արցախի

¹⁵ Թերթ "Слово", №26, 4 փետրվարի, 1920 թ.:

¹⁶ Ս.Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, 1941(հետայսու՝ Ս.Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի...), էջ 3-4:

Հանրապետության արտգործնախարարի խորհրդական Հրաչյա Արզումանյանը, կապիտուլյացիայի ստորագրմանը հետևած հրաժարականի իր դիմումում. «Մենք բախվել ենք ազգային դավաճանության, որը հաստատապես կմտնի հայ ժողովրդի պատմության մեջ: ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը և Արցախի նախագահ Արայիկ Հարությունյանը գիտակցված դիմել են դավաճանության: Մա եղել է գիտակցված ընտրություն էլ քայլ: Որքանով տեղյակ եմ՝ բարձրագույն ռազմաքաղաքական ղեկավարությունից ոչ մեկը հրաժարական չի ներկայացրել, նրանք էլ են դառնում դավաճանության մասնակից:

Դավաճանության մասնակիցներ են նաև ՀՀ և Արցախի բոլոր նախագահները, որոնք ստորագրել են Արցախը հանձնելու տակ, և նրանցից յուրաքանչյուրն իր ավանդն է ունեցել այս օրերին տեղի ունեցածի մեջ:

Արդյունքում՝ մենք կորցրեցինք Արցախը: Տեսականորեն առայժմ հայկական մնացած դրա հատվածը կարելի էր փրկել՝ հայտարարելով Հայաստանին վերամիավորվելու մասին, բայց դավաճանները չեն կարող գնալ նման քայլի:

Ստեղծված իրավիճակում անհրաժեշտ է մտածել այն մասին, թե ինչպես փրկենք Հայաստանի մնացած մասը, որի վրա մահացու սպառնալիք է կախվել:

Տեղի ունեցածը 100 տարի առաջ Աթաթուրքի, Թուրքիայի և Լենինի Ռուսաստանի միջև դավադրության կրկնությունն է: Այդ ժամանակ մենք կորցրեցինք Արևմտյան Հայաստանը, այս օրերին Պուտինի և Էրդոհանի միջև դավադրության հետևանքով՝ Արցախը:

Այս օրերին ես հիացմունքով էի հետևում իմ ժողովրդին և նրա բանակին: Մեր գործողությունները նույնպես պատմության մեջ կմտնեն որպես անգերազանցելի հերոսության, սիրանքի և ինքնազոհաբերման էջեր:

Մենք յուրահատուկ ու մեծ ժողովուրդ ենք, փայլուն երիտասարդություն ունենք: Մենք ունենք տեղ-տեղ ժանգոտված, բայց ուժեղ և բարդությունների տեսանկյունից աներևակայելի խնդիրներ լուծելու ունակ բանակ: Այն ի գործ էր կոտրել ցանկացած թշնամու, բայց կոտրվեց թիկունքին հասցված հարվածից ոչ մեծ լարվածության պահին, որը պետք է վճռեր պատերազմի արդյունքը:

Հարվածեցին մեր թիկունքին մինչ բեկումը «մի քանի ակնթարթում»: Առաջնագծի տղաները ուրախությամբ ասում էին, որ թշնամին արդեն սա-

սանվել է, Շուշիի տակ խմբավորումը փոշիացվել է, և իրենք պատրաստվում են հարձակման:

Քաղաքական գործիչները, որոնք փորձում են անբարենպաստ լույսի ներքո ներկայացնել հայկական բանակին և նրա սխրանքը, հայ ժողովրդին, որ քողարկեն իրենց դավաճանությունը, այն «տարածեն» ամբողջ ժողովրդի վրա, ոչ միայն դավաճաններ են, այլև՝ սրիկաներ:

Հրատապ անհրաժեշտություն է հայկական պետականությունը հայ ժողովրդի վերահսկողությանը վերադարձնելը, որից հետո հնարավոր կլինի բարձրացնել Հայաստանի փրկության և դավաճաններին դատելու խնդիրները»:

Այստեղ մենք անդրադարձ չենք կատարի պատերազմն սկսվելու, նրա անհաջող ընթացքի պատճառներին և Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի համար այդ կապիտուլյացիայի բոլոր առումներով բառացիորեն ավերիչ ու կործանարար հետևանքներին: Այս պահին թե՛ մասնագիտորեն, թե՛ զուտ մարդկայնորեն դա անելը, պարզապես, անհնար է: Առավել ևս, որ խոշոր հաշվով, հենց այդ ամենի մասին նախագգուշացնում և 1920 թ. աշնան աղետից խուսապելու և այն չկրկնելու կոչ են հանդիսանում թե՛ մեր նախորդ գրքերը, թե՛ այս ամբողջ գիրքն, առհասարակ: Ուստի, մենք կսահմանափակվենք զուտ փաստն արձանագրելով ու մեկ անգամ ևս կրկնելով, ցավոք, արդեն այսօրվա համար, որ մեր նախորդ պատմությունն իմանալու և հասկանալու հետ մեկտեղ, ամեն մի հայ մարդ պետք է գիտենա ու գիտակցի, թե ինչ եկավ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի գլխին 2020թ. նոյեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը ստորագրած կապիտուլյացիայի արդյունքում: Եվ դա, հավանաբար, վերջին աղետը չէ, որ պայթելու է հայության գլխին, քանի դեռ մեզանում ամբողջովին գիտակցված չէ բոլշևիկյան մտածելակերպի և մոտեցումների մահաբեր վտանգը մեր ազգի ու պետականության համար, քանի դեռ մեզանում արմատախիլ չի արվել այդ մտածելակերպը և առկա չէ իսպառ հրաժարումը դրանից:

Ի վերջո, անհերքելի է, որ պատմությունից անհրաժեշտ դասեր քաղելու համար պետք է, նախևառաջ, անհրաժեշտ խորությամբ տիրապետել այդ պատմություն կոչվածին:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԱԺԻՆ I

Հայաստանում բոլշևիկյան կազմակերպությունների
ստեղծումն ու կայացումը, դրանց
գործունեության բուն նպատակները

ՀԱՅ ԲՈՒՇՎԵՎԻԿՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ 1920 Թ. ԳԱՐՈՒՆԸ

Թերևս, բաժինը սկսենք ամբողջ շարադրանքի համատեքստից ու բովանդակությունից բխող հարցադրումով. «<Իսկ առհասարակ, ովքե՞ր էին հայ բոլշևիկները, ո՞ւմ էին նրանք ներկայացնում և ո՞րն էր նրանց նպատակը>>:

Հայ բոլշևիկներ, կամ հայ կոմունիստներ ասելով հասկանում են Ռուսական կայսրության հայազգի այն քաղաքացիներին, որոնք անդամակցում էին Վլադիմիր Ուլյանով-Լենինի ստեղծած (Մինսկ, 1898 թ.) մարքսիստական ուղղության քաղաքական կուսակցությանը: Այդ կուսակցությունը հիմնադրման պահին կոչվեց Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն (ՌՄԴԲԿ), հետո տարբեր անվանումներով հասավ մինչև 1917 թ., իրականացրեց Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, զավթեց իշխանությունը և մեր ուսումնասիրությանն առնչվող ժամանակահատվածի սկզբում արդեն կոչվում էր Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցություն՝ ՌԿ(բ)Կ (1918թ. մարտ, կուսակցության 7-րդ համագումար)¹⁷:

Չմոռանանք, որ պատմական այդ նույն ժամանակահատվածում՝ 19-րդ դարի վերջին, ստեղծվեցին նաև հայ ազգային կուսակցություններ, որոնց նպատակն էր ազգային-ազատագրական պայքար կազմակերպելու միջոցով հասնել արևմտահայության ազատագրմանը: Այդ պայքարի կազմակերպման ձևերի և, առհասարակ, դրա ամբողջ ստրատեգիայի և ինքնին գաղափարի վերաբերյալ կան բավականին տարբերվող և, նույնիսկ՝ իրարամերժ

---

¹⁷ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (ՀՍՀ), հ.2, Երևան, 1976, էջ 508:

կարծիքներ ու գնահատականներ: Բայց այստեղ խոսքը դրա մասին չէ: Դա միանգամայն առանձին քննարկման թեմա է: Խոսքն այստեղ վերաբերում է նրան, որ լենինյան կուսակցության հայազգի անդամներն առհասարակ, ինչպես ասում են, «մոտ էլ չեկան» այդ պայքարի գաղափարին, արևմտահայության ազատագրման խնդրին: Եվ ամենևին ոչ այն պատճառով, որ համամիտ չէին պայքարի ընտրված ձևերին ու մոտեցումներին: Ո՛չ: Այդ ամենը, քաղաքական պայքարի այդ ասպարեզը նրանց, առհասարակ, չէր հետաքրքրում: Այդ ամենը, պարզապես, «իրենցը չէր»>: Իրենց ինքնահաստատումը, անձի ինքնառեալիզացման հնարավորությունն ու ապագան նրանք տեսնում էին հենց բոլշևիկյան կուսակցության շրջանակներում իրենց անդամակցության ու այնտեղ գործունեություն ծավալելու միջոցով: Իսկ այդ կուսակցությունը համառուսաստանյան էր և, բնականաբար, նրա ծրագրում չէր կարող մի ինչ-որ առանձին ու հատուկ կետ լինել, որը վերաբերեր հայկական անկախ պետականության վերականգնմանը: Այնպես որ, հայ բոլշևիկները լծված էին համառուսաստանյան խնդիրների սայլին և սեփական ազգի ճակատագիրը նրանց «հուզում» էր ընդամենն այնքանով, որքանով որ «ազգային հարց» եզրույթն, առհասարակ, ընդգրկված էր բոլշևիկյան կուսակցության ծրագրում: Պետք է հատուկ նշել, որ ոչ միայն (և հատկապես) հայ բոլշևիկները, այլ նաև Ռուսական կայսրությունում գործող մարքսիստական և սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության այլ հայկական խմբակներն ու հոսանքները նույնպես որդեգրել էին այն դիրքորոշումը, որ «*տաճկահայերի դատը ամենից առաջ տաճկահայերի գործն է*», որ իրենք զբաղվելու են զուտ ռուսահայերով և կտրականապես դեմ էին ռուսահայերի մասնակցությանը արևմտահայերի ազատագրական պայքարին¹⁸: Ուստիև, իրենց գործունեության դաշտը նրանք համարում էին Ռուսական կայսրության տարածքը՝ իր բնակչությամբ, իր խնդիրներով, գործընթացներով ու ապագայով:

Առաջ անցնելով նշենք, որ ռուսաստանածին կուսակցությունների՝ սոցիալիստ- հեղափոխականների (էսեռ-ների) և սոցիալ-դեմոկրատների (մենշևիկների և բոլշևիկների) հայ ներկայացուցիչները հետագայում որոշակի քանակի տեղեր ստացան անկախ Հայաստանի առաջին խորհրդարանում, բայց

---

¹⁸ Վ. Հակոբյան, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումն ու առաջին քայլերը, Երևան, 2015, (հետայսու՝ Վ. Հակոբյան, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ...), էջ 76-78:

դա ոչինչ չփոխեց նրանց դավանած համոզմունքի և դրսևորվող քաղաքական կեցվածքի առումով: Նրանք ի սկզբանե դեմ էին Հայաստանի անկախությանը և հենց հիմքից ժխտում էին հայկական անկախ պետականության գաղափարը: Նրանց համար միանգամայն խորթ էին հայրենիք, Հայաստան, ազատություն, անկախություն, ազգ, սեփական մշակույթ և համանման այլ հասկացություններ: Նրանց պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մամուլում Հայկական պետությանը վերաբերող անկախ, ազատ (եղ չենք ասում՝ միացյալ) բառերը միշտ վերցվում էին չակերտների մեջ և նրանց ձգտումն ու նպատակն էր Հայաստանը վերադարձնել իր <<խսկական ու միակ>> տիրոջը՝ Ռուսաստանին, տարրալուծել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին համառուսաստանյան համապետականության հսկա կաթսայում¹⁹: Իսկ ինչ մարքսիստ ու հեղափոխական առանց ինտերնացիոնալիզմի: Ռուսաստանածին հայ հեղափոխականների մոտ այդ գաղափարն այնքան բարձր էր ու սնեռուն, որ դեռևս Անդրկովկասի խորհրդայնացումից ամիսներ առաջ՝ 1919թ. հոկտեմբերին, նրանք հայտարարում էին, որ << Ղարաբաղը կենսական կապերով է կապված Ադրբեջանի հետ և երբեք չի ողորվել Հայաստանին միանալու գաղափարով>²⁰, իսկ Բեյութ –Վեդիի և Գեղարքունիքի շրջաններում մահմեդական բանդաների դեմ զսպող ու պատժիչ գործողություններ իրականացնելու պատրաստ հայկական զորամասերում քարոզվում էր հայկական պետականությանն ուղղակի վտանգ հանդիսացող այդ խմբերի հանդեպ դրսևորել ինտերնացիոնալ եղբայրություն, այն է՝ չկռվել հայկական պետականության թշնամիների դեմ:

I.1 Հայ բոլշևիկների գործունեությունը Անդրկովկասում մինչև 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղաշջումը

Կովկասյան երկրամասում և , մասնավորապես՝ Անդրկովկասում, հայ բոլշևիկներն իրենց գործունեությունը ծավալել են համառուսաստանյան բոլշևիկյան կուսակցության տեղական բաժանմունքների կազմում և տարածաշրջանի այն բնակավայրերում, որտեղ առկա էր բանվորական շարժման կազմակերպման համար պարարտ սոցիալական բազան ու հենարանը՝

¹⁹ Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.). Երևան, 2005. (հետայսու՝ Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը...) էջ 62-77, 181:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 200:

պրոլետարական ստվար զանգվածը: Այդ բնակավայրերն էին, գլխավորապես, Բաքուն, Թիֆլիսը և Բաթումը: Ռուսական կայսրության կազմի մեջ գտնվող Արևելյան Հայաստանում (կամ ինչպես ասում էին այդ օրերի՝ Ռուսահայաստանում), որի պատմական տարածքները կիսկսված էին Էրիվանի, Բաքվի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի (խորհրդային շրջանում՝ Կիրովաբադ, այժմ՝ Գյանջա) նահանգների (գուբերնիաների) միջև, արդյունաբերությունը չափազանց թույլ էր զարգացած: Ըստ այդմ էլ, հայկական գավառներում, որպես այդպիսին, ըստ էության, բացակայում էր մարքսիստների երազանք ու հենարան հանդիսացող հեղափոխության հեգեմոնը՝ պրոլետարական հոծ զանգվածը²¹: Նույնիսկ խորհրդահայ աղբյուրներից, որոնք, իջեցվող պատվերների պահանջներին համապատասխան, պարտավոր էին ուռճացված ու ճոխացված ներկայացնել լենինյան կուսակցության տեղն ու դերը <<հայ աշխատավորության պայքարի և բուրժուազիայի լծից նրա ազատագրման գործում>>, - լինեն դա հարյուրավոր, եթե ոչ՝ հազարավոր հողվածներ՝ հետագայում խտացված ծավալուն մենագրություններում, դասագրքերում և հանրագիտարաններում, բացահայտ երևում է, որ բոլշևիկների ներկայությունը բուն Հայաստանում երբևիցե մի քանի անհատներից և բջիջ-խմբակներից այն կողմ, ըստ էության, չի անցել²²: Շոշափելի քանակ չեն ներկայացրել ոչ տեղայնաբույծ կադրերը, և ոչ էլ <<կենտրոնից>> ուղարկված էմիսարները: Ինչը, ինչպես արդեն նշվեց, միանգամայն բնական է, քանզի բացակայում էր այդ քաղաքական ուժի կողմից ռեալ գործունեություն ծավալելու համար համապատասխան դաշտը՝ իր համապատասխան ու անհրաժեշտ կոնտինգենտային պարունակությամբ: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ բերված է բոլշևիկների հայաստանյան գործունեությունը լու-

²¹ М. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ер., 1957; Առաջին մասնաշխարհային-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, իմբ.Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, 461 էջ; Ա.Ս. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմության ուսումնասիրության հարցի շուրջը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, № 11 (1967), էջ 49-62; Գ.Ա.Սուրադյան, Պ.Պ.Հարությունյան, Հեղափոխական շարժումները Հայաստանում Ռուսաստանի առաջին ժողովրդական հեղափոխության տարիներին, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, (1975) № 6, էջ 3-16:

²² Տե՛ս, օրինակ՝ Գ.Նարիջանյան, Վ.Բ. Լենինը և Հայաստանում մարքսիզմի տարածման սկիզբը, Գրական թերթ. - 1960. - 25 մարտի; Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր / իմբ. Մ.Պ. Աղայան և ուրիշ; Հայաստ. Կոմկուսի կենտկոմի կուս. պատմ. ին-տ.; ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ին-տի հայկ. ֆիլիալ, Երևան, 1967, 822 էջ; Բոլշևիկյան ընդհատակյա կազմակերպություններ Հայաստանում, ՀՄՀ, հ.2, Երևան, 1976, էջ 508-510:

սաբանող հետաքրքիր մի դրվագ. պարզվում է, որ 1907թ. վերջերին հայ բուշնիկները կարողացել են կազմակերպել Էրիվանի բաղնիքների բանվորների գործադուլը, որը տևել է մինչև 1908թ. փետրվարը և ավարտվել բանվորների հաղթանակով²³: Մյուս դեպքերում նույնպես հեղափոխական պայքար կոչվածը բուն Հայաստանում իր էությանը նմանատիպ, այն է՝ «քիսաչիների խռովությունից» այն կողմ չի անցել:

Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ այդ օրերի հայ բանվորությունը <<...հիմնականում պահպանել էր իր ազգային նկարագիրը, նրա համար ավելի ընդունելի և հոգեհարազատ էր ազգային կուսակցությունների քարոզչությունը, գործունեությունը, ազգային խնդիրներն ու անցուղարձը, քան օտարածին մարքսիստական ապազգային գաղափարները և քարոզները: Եվ պատահական չէ, որ 1907 թ. սկզբներին Հայ հեղափոխական դաշնակցության ազդեցության տակ Կովկասում գտնվում էին 110 տարբեր արհմիություններ՝ 11990 անդամներով>>²⁴ Իսկ Ստեփան Շահումյանը 1916թ. գրում էր, որ հայ գյուղացիությունը համարյա ամբողջովին գտնվում է Դաշնակցության ազդեցության տակ²⁵: Ի վերջո, երիցս ճիշտ էր Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը, երբ հայտարարում էր, որ ցանկացած քաղաքական կազմակերպություն գնահատվում է ոչ թե իր խոսքերով, այլ՝ իր գործերով: Հայ բնակչության շրջանում Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության վարկը մեծ վերելք ապրեց հատկապես 1905-1906 թթ. Հարավային Կովկասում հայ - մահմեդական ընդհարումներից հետո, երբ ակնհայտորեն երևաց այդ կուսակցության վճռական ու գործնական դերակատարումը և կարողությունը հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման և նրա անվտանգության ապահովման, հայության հանդեպ հանցանք կատարածների նկատմամբ պատիժն անխուսափելի դարձնելու հարցերում²⁶:

Բուշնիկների գործունեությունը Հայաստանում համեմատաբար աշխույժ բնույթ ստացավ միայն ցարիզմի տապալումից հետո՝ Ժամանակավոր կառավարության դեմ պայքարի և իշխանությունը գրավելու նախապատ-

---

²³ Г. Гарибджанян, Деятельность большевиков Армении в 1908 -1916 гг., Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 12, 1956, էջ 3-16:

²⁴ Վ.Հակոբյան, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ..., էջ 19:

²⁵ Ա.Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը... էջ 67:

²⁶ Հ.Գևորգյան, Հայ-թուրքական ընդհարումները Հարավային Կովկասում 1905-1906թթ., Երևան, 2019, 551 էջ:

րաստական աշխատանքներ ծավալելու շրջանակներում: Այն էլ, հիմնականում ու գլխավորապես՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատի Կովկասյան բանակի շարքերում և ճակատամերձ ու ռազմական նշանակության բնակավայրերում՝ Սարիղամիշ, Կարս, Ալեքսանդրապոլ: Հավատարիմ լինելով և առաջնորդվելով լենինյան հայտնի դրույթով, որ <<... եթե հեղափոխությունը մասսայական չդառնա և իր կողմը չգրավի գործը, ապա խոսք չի կարող լինել լուրջ պայքարի մասին>>, բոլշևիկների գործունեությունը բանակում հանգեցրեց ռուսական բանակի ներքաշմանը քաղաքականության մեջ²⁷ և, բնականաբար՝ նրա քայքայմանը և, ի վերջո՝ ռուս-թուրքական ճակատի մերկացմանը: Թե որքանով բոլշևիզմը իրական արմատներ ու հենարան ուներ Ռուսահայաստան կոչվող տարածքում, առավել քան պերճախոս ձևով վկայում է հետևյալ փաստը. երբ բոլշևիկյան գործունեության նշված ակտիվացման շրջանում՝ 1917-ի հուլիսի 16-ին <<բանվորական>> Ալեքսանդրապոլում որոշվեց հիմնել քաղաքային բոլշևիկյան կազմակերպությունը, ապա նրա ղեկավար մարմնի՝ բյուրոյի 9 անդամներից միայն երեքն էին հայեր, մնացյալ վեցը՝ <<վերևից>> դեսանտ իջեցված վրացիներ և ռուսներ (բյուրոյի նախագահ Պ.Արվելաձե, քարտուղար՝ Գ.Ղարիբջանյան)²⁸:

I.2 Հայ բոլշևիկների գործունեությունը Հոկտեմբերյան հեղաշջումից հետո. <<Դեկրետ Թուրքահայաստանի մասին>>

Հայ բոլշևիկների անհաղորդ և շատ հեռու լինելը հայության խնդիրներից միարժեքորեն վկայեցին նաև Հոկտեմբերյան հեղաշջումից հետո՝ 1918թ. սկզբներին Թիֆլիսում կայացած անարդյունք բանակցությունները Դաշնակցության ներկայացուցիչների և Ստեփան Շահումյանի միջև: Կամ, ինչպես Ռուբեն Տեր-Մինասյանն է դիպուկ ու չափազանց անկեղծ ասել.

²⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ Վ. Փեհրիզյան, Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գաղափարական աշխատանքը բանակում (1917 հոկտեմբեր—1918 փետրվար), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 3 (39), Երևան 1979թ., էջ 193-199; Գ.Ղարիբջանյան, Բոլշևիկ Ստեփան Ալավերդյանի ռևոլյուցիոն գործունեությունը Սարիղամիշում 1917 թվականին: Տեղեկագիր / ՀՄՄՀ ԳԱ. Հաս. գիտ. - 1951. - № 11. - էջ 41-57; Գ. Գարիբձաջյան, Большевицские организации Армении в период подготовки Октябрьской революции: Вопросы истории КПСС. - 1958. - № 1. - С. 40-54 և հղումները դրանցում:

²⁸ ՀՄՄՀ, հ.1, Երևան, 1974, էջ 155:

<<հայ-բոլշևիկյան>> բանակցությունները²⁹: Մեր ազգային ուժերի միակ հաջողված, սակայն խիստ կարճատև ու էպիզոդիկ համագործակցությունը բոլշևիկների (այդ թվում, և հիմնականում՝ հայ բոլշևիկների) հետ կայացել է Բաքվում³⁰, երբ երկու կողմերն էլ կովում էին երկուսի համար էլ թշնամի հանդիսացող թուրքի դեմ: Բայց անհրաժեշտ է շեշտել, որ կողմերից ամեն մեկի մոտիվացիան միանգամայն տարբեր էր. հայկական ազգային ուժերը կովում էին տեղի հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար, իսկ բոլշևիկյան ուժերը կովում էին իշխանությունը իրենց ձեռքում պահելու համար: Այդ կարճատև ու բնույթով զուտ լոկալ համագործակցությունը, փաստորեն, այն բացառությունն էր, որն ավելի ընդգծեց կողմերի նպատակների միջև եղած խիստ տարբերությունների առկայությունը: Հայության ճակատագրի համար ավելի լայն ու ավելի խորքային մասշտաբով, այն է՝ կանխել կովկասյան ռազմաճակատի փլուզումը և ռուսական զինուժը պահել ռազմաճակատում, բոլշևիկների կողմից չիրականացվեց և ոչ մի կոնկրետ քայլ³¹: Մինչդեռ միանգամայն պարզ էր, թե ռուսական զորքի հեռանալու հետևանքով ինչ աղետ էր սպասում՝ և պատեց հայությանը:

Այդ ժամանակաշրջանում հայոց ազգային – քաղաքական կյանքում նշանակալից էր Ազգային խորհուրդների ստեղծումը՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում և այլ բնակավայրերում: Անդրկովկասի, այդ թվում և հայ բոլշևիկներն անիմաստ էին համարում առանձին ազգային խորհուրդների կազմակերպումը և այդ խորհուրդների կողմից ազգային զինվորական միավորումների ստեղծումը գնահատում որպես սխալ քայլ: Նրանք կոչ էին անում, առանց ազգային խտրականության, Անդրկովկասում համախմբվել մի եղբայրական, ինտերնացիոնալ բանակում և ռուսական հեղափոխական պրոլետարիատի հետ համատեղ, պայքարել այստեղ կապիտալիզմի դեմ: Կոնկրետ հայերիս պարագայում, երբ ռուսական զորքի հեռանալու պատճառով

²⁹ Մ.Ս.Հովհաննիսյան, Բոլշևիկներ-Դաշնակցություն բանակցությունները Թիֆլիսում (1917 թ. դեկտեմբեր-1918 թ. հունվար), «Բանբեր Երևանի համալսարանի». հասարակական գիտություններ, 2008, թիվ 3, էջ 131-138; Մ.Հովհաննիսյան, Հայոց անկախ պետականության վերականգնման խնդիրը 1917-1918 թթ. ՀՅԴ-ՌՍԴԲ(Բ)Կ հարաբերությունների համատեքստում, Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Հայագիտության հանդես, 2 (14), 2018, էջ 3-10:

³⁰ Վ. Մելիքյան, Պայքար Բաքվի համար (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. ապրիլ), Երևան, 2018, 224 էջ:

³¹ Վ.Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, Երևան, 2010, 264 էջ:

գալիք աղետը մեղմելու համար հայ ազգային ուժերը լծվեցին հայկական ազգային գորամիավորումներ ստեղծելու գործին, բոցաշունչ ու համոզված բոլշևիկ Անաստաս Միկոյանը Բաքվից կոչ էր անում անհապաղ ցրել բոլոր ազգային միավորումները, քանզի, իր պնդմամբ, եթե դրանք չեն պայքարում կապիտալիզմի դեմ, ուրեմն նրանք բոլորը հակահեղափոխությանը ծառայող զինվորական կազմավորումներ են³²:

Նախահոկտեմբերյան Ռուսաստանի բնակչության 57% -ը կազմում էին այլազգիները և միայն 43%-ը՝ վելիկոռուսները: Հասկանալի է, որ նման հարաբերակցության պարագայում, ռուսաստանյան ցանկացած քաղաքական կուսակցություն, բոլշևիկյանը նույնպես, անհրաժեշտաբար պետք է իր ծրագրային դրույթներում առաջնայիններից մեկը համարեր ազգային հարցի վերաբերյալ իր հայեցակարգի ձևակերպումը:

Մեզ, բնականաբար, հետաքրքրում և հուզում է այդ հայեցակարգի հենց հայկական բաղադրիչը: 1917-ի հոկտեմբերի նախօրյակին այդ հարցի վերաբերյալ բոլշևիկյան կուսակցության դիրքորոշումը, ճիշտ է՝ հայտարարությունների մակարդակով, եղել է հետևյալը. բոլշևիկների կողմից իշխանությունը վերցնելու դեպքում ամբողջ Հայաստանի, այն է՝ Թուրքահայաստանի-Արևմտյան Հայաստանի և Ռուսահայաստանի-Արևելյան Հայաստանի ամբողջ միասնական տարածքում պետք է ստեղծվի մեկ անկախ հայկական պետություն³³: Այդ առնչությամբ Լենինը բառացիորեն գրել է. «*Նվաճելով իշխանությունը, մենք անպայման իսկույններթ կճանաչենք այդ իրավունքը և Ֆինլանդիայի, և Ուկրաինայի, և Հայաստանի համար...*»³⁴:

Բոլշևիկների կողմից իշխանությունը վերցնելուց հետո առաջին պաշտոնական անդրադարձը Հայաստանին վերաբերող հարցին (20.XI.1917թ.), հետևյալն էր. «*Հենց որ դադարեն ռազմական գործողությունները, հայերին կտրվի իրենց քաղաքական բախտը ազատորեն տնօրինելու իրավունք*»³⁵: Բաց թողնելով միջանկյալ իրադարձությունները, միանգամից ասենք, որ բոլշևիկյան ղեկավարության կողմից հնչեցրած մի շարք՝ բովանդակությամբ հայանպաստ երևացող և թվացող, սակայն ռազմաքաղաքական առումով ոչն-

³² А.М. Погосян, Карсская область в составе России, Ереван, 1983, с. 204.

³³ Լ.Ա. Խուրշույան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977թ. (հետայսու՝ Լ.Ա.Խուրշույան, Սովետական Ռուսաստանը և...), էջ 13:

³⁴ Լ.Ա. Խուրշույան, Սովետական Ռուսաստանը և..., էջ 12:

³⁵ Լ.Ա. Խուրշույան, Սովետական Ռուսաստանը և..., էջ 16:

չով չամբագրված դեկլարացիաներն ու հայտարարություններն, ի վերջո, ծնունդ տվեցին այդ օրերին հայությանը վերաբերող «գազաթնակետային» մի փաստաթղթի: Խոսքը վերաբերում է 1917-ի դեկտեմբերի 29-ին ՌՄՖԽՉ Ժողկոմխորհի կողմից ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետ կոչվող փաստաթղթին, որը հաստատագրված էր Վ.Ուլյանով-Լենինի (Ժողկոմխորհի նախագահ) և Ի.Ջուղաշվիլի-Ստալինի (Ազգությունների գծով Ժողկոմատի ղեկավար) ստորագրություններով (փաստաթղթի տեքստ ներկայացվում է):

Բայց նախկին հայտարարություններում «ամբողջ Հայաստանի» համար նախատեսված անկախությունն այդ փաստաթղթում փոխակերպվեց, նեղացվեց ու խցկվեց ընդամենը Արևմտյան Հայաստանի – Թուրքահայաստանի շրջանակի մեջ: Այդ փաստաթղթի նախագծի պատրաստմանը մասնակցել են հայության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, իսկ վերջնական՝ խմբագրման ու ներկայացման փուլում փաստաթղթի կնքահայրերն էին կոմկուսի կողմից Վառլամ Ավանեսովն ու Վահան Տերյանը, ձախ էստեներից՝ Պոռշ Պոռշյանը, Դաշնակցության կողմից՝ Ստեփան Ջորյանը՝ Ռոստոմը:

Իրավիճակային տեսակետից հասկանալի է, որ չնայած լայն ներկայացուցչականության ապահովմանը, այդ պահին հենց հայ բոլշևիկներն են եղել ամեն առումներով «երաժշտություն պատվիրողները»: Եվ հենց նրանց մոտեցումն է եղել այնպիսին, որ հայկական շրջանակների կողմից մշակվեց և բոլշևիկյան կառավարությանն առաջարկվեց մի նախագիծ, ըստ որի՝ Արևմտյան Հայաստանը պետք է դառնար անկախ պետություն, իսկ Արևելյան Հայաստանը պետք է մնար Խորհրդային Ռուսաստանի կազմում՝ ունենալով որոշակի ինքնավարություն³⁶: Կուսակցական «բնակարանների» ապահովության ու հարմարավետության տեսակետից այդ ամենը միանգամայն հասկանալի է: Հայկական ոչ կոմունիստական ուղղվածությամբ հիմնական քաղաքական ուժի՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության համար ավելի հարագատ էր Արևմտյան Հայաստանը: Ճիշտ թե սխալ, արդյունավետ թե անարդյունք, այնտեղ էր նա մոտ 2 տասնամյակ ծավալել իր հիմնական գործունեությունը, այնտեղ էր մասնակից եղել երիտթուրքական հեղափոխությանը, մի ինչ-որ ժամանակահատվածում էլ այնտեղ անգամ իշխանության մաս էր կազմել: Իսկ Արևելյան Հայաստանը հիմա՝ 1917-ի վերջին, դեռևս Ռուսաստանի մի մասն է, և ի՞նչ հավակնություններ կարող էր ունենալ դրա

³⁶ Լ.Ա. Խորշոռյան, Սովետական Ռուսաստանը և... , էջ 30:

հանդեպ Դաշնակցությունը, երբ իշխանությունն այդ նույն Ռուսաստանում այդ պահին գտնվում էր հոկտեմբերյան հեղաշրջումն իրականացրած բոլշևիկների ձեռքում:

I.3. Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցություն՝ Արևմտյան Հայաստանի համար

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ պրակտիկ իրագործման տեսակետից <<Թուրքահայաստանի մասին>> Դեկրետն անիրագործելի էր: Նրա հիմքում դրված էր լենինյան այն միտքը, որ <<...անէքսիայի ենթարկված բոլոր մարզերի ժողովրդի կամքն իսկապես որոշելու համար անհրաժեշտ է այնտեղից դուրս բերել զորքերը և բնակչության ազատ հարցում կազմակերպել: Ամբողջ Լեհաստանի... և ամբողջ Հայաստանի ու այլնի նկատմամբ այս միջոցառման կիրառումը միայն մի քայլ կլիներ կառավարական խոստումները գործի վերածելու>>³⁷ Ինչպես ասում են, չգիտես էլ, թե ինչ ասես: Լավ, պե՞տք է արդյոք բացատրել, որ եթե <<զորքերի դուրս բերում>> գործողությունը Լեհաստանի պարագայում կնշանակեր Լեհաստանի ազատագրումը ցարական լծից, ապա Հայաստանի պարագայում այդ նույն <<զորքերի դուրս բերում>>-ը այդ օրերին կնշանակեր առնվազն Արևմտյան Հայաստանի հայթափում:

Ինչևիցե: Այբ ասողը, սովորաբար, Բենն էլ է ասում: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարության ընդունած այդ որոշման իրագործումը հանձնարարվեց 1917-ի դեկտեմբերի 16-ին Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար նշանակված Ստեփան Շահումյանին:

Հասկանալի է, որ դեպքերի նման ընթացքի պարագայում պարտադիր պետք է ստեղծվեր նաև Արևմտյան Հայաստանում գործող և <<գործն առաջ տանող>> մի առանձին կոմունիստական կուսակցություն: Եվ 1917-ի վերջերին - 1918-ի սկզբներին, ռուսաստանյան կոմկուսի ուղղակի հրահանգով ու աջակցությամբ, այդ կուսակցությունը ստեղծվեց: Այն կոչվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն, համալրված էր հիմնականում արևմտահայերով, և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետականությո-

³⁷ Լ.Ա. Խորշոռյան, Սովետական Ռուսաստանը և..., էջ 9:

յուն ստեղծելու հարցում փաստորեն հանդես էր գալիս որպես Դաշնակցության քաղաքական մրցակից³⁸: Կազմակերպությանն առավել սոլիդություն տալու համար նրա ղեկավար կազմի մեջ ընդգրկվեցին նաև Վառլամ Ավանեսովը, Վահան Տերյանը, Հայկ Բժշկյանցը և այլ հայտնի դեմքեր: Կուսակցությունն ընդգրկված էր 3-րդ Ինտերնացիոնալի կազմում և հանդես էր գալիս որպես ինքնուրույն կուսակցություն:

Փաստերը և իրողությունը, սակայն վկայում են, որ այդ կուսակցությունը և ոչ մի շոշափելի դերակատարում չունեցավ արևմտահայության և առհասարակ՝ հայության կյանքում: Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց այդ կուսակցության գոյության բացարձակ անիմաստությունը բոլոր կողմերի համար: Իրոք, նախ 1918-ի մարտին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (փաստաթղթի տեքստը ներկայացվում է), հետագայում՝ Բաթումի պայմանագիրը (փաստաթղթի տեքստը ներկայացվում է) և, ի վերջո՝ 1919-ի կեսերից սկսված քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցումը³⁹ անիմաստ էին դարձնում ոչ թե այդ կուսակցության գոյությունը, այլ ինքնին նրա գոյության գաղափարը: Այդ կուսակցությունը գլխովին ջախջախվեց ու լիկվիդացվեց 1919-ի աշնանը Աստրախանում կայացած հայ կոմունիստների մի խորհրդակցության ժամանակ՝ ռուսաստանյան Կոմկուսի անդամներ՝ հայ բոլշևիկներ Ա. Ասատաս Միկոյանի և Իսահակ Դովլաթյանի կողմից:

³⁸ Շ. Ամիրխանյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920թ.), Մոսկվա, 1926, էջ 21; Б. Борьян, Армения, Международная дипломатия и СССР. В 2-х частях. М.-Л. Гоисздат. 1928-1929г., (Հետայսու՝ Б. Борьян, Армения, ...) ч.2, с. 94:

³⁹ Դեռևս 1919-ի սեպտեմբերին բոլշևիկյան Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Զիչերինը ուղերձով դիմել է թուրք աշխատավորությանը, առաջարկելով Խորհուրդների երկրի օգնությունը՝ իմպերիալիզմի դեմ նրա մղած պայքարում. «*Ընկերներ, Թուրքիայի բանվորներ և գյուղացիներ... Անհրաժեշտ է, որպեսզի ամբողջ աշխարհի աշխատավորները միավորվեն մարդկանց ստրկացնող համաշխարհային ուժերի դեմ: Ուստիև, Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը հույս է տաճում, որ դուք՝ Թուրքիայի բանվորներդ ու գյուղացիներդ, ձեր եղբայրական ձեռքը կմեկնեք հանուն այն բանի, որպեսզի միասնական և համախմբված ուժով վրնդենք [ձեր երկրից] եվրոպական գիշատիչներին ու երկրի ներսում ոչնչացնենք և ոտնատակ անենք նրանց, ովքեր սովոր են ձեր դժբախտության վրա կառուցել իրենց երջանկությունը.*» Տե՛ս «К рабочим и крестьянам Турции», Газета «Известия», 13 сентября 1919г.; Проф. Ю.В.Ключников, Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, Москва, 1926, сс.384-387:

I.4. Բոլշևիկյան ամայության ամփսներն անկախ Հայաստանում

Շատ արագ դեպքերի ընթացքը զանազան ժողովներից, որոշումներից, դեկրետներից ու մանիֆեստներից տեղափոխվեց հողեղեն իրականության, և պետք է ասել՝ չափազանց դաժան իրականության ոլորտ: Ստեփան Շահումյանն այդպես էլ չհասցրեց խորհրդայնացնել Կովկասը, այդ թվում նաև Ռուսահայաստանը: Երկրամասում պարզապես բացակայում էին նման քայլի իրագործման համար անհրաժեշտ գոնե նվազագույն ռեսուրսները: Առավելևս, որ բոլշևիկյան քարոզչության ենթարկված ռուսական բանակի զինվորները ձգտում էին ժամ առաջ հասնել իրենց տները, այլ ոչ թե մնալ Անդրկովկասում և այստեղ իշխանություն նվաճել բոլշևիկների համար: Անդրկովկասը հայտարարեց Ռուսաստանում հաստատված խորհրդային իշխանությունը չճանաչելու և նրա կազմից դուրս գալու մասին: Կովկասյան ռազմաճակատը կազմալուծվեց ու քանդվեց, և հայերը հայտնվեցին դեմ առ դեմ ցեղասպանությունն իր ուզած ավարտին դեռևս չհասցրած Թուրքիայի հետ: Վրա հասավ Բրեստ-Լիտովսկը, որտեղ, ի թիվս մի շարք այլ զիջումների, բոլշևիկյան վերնախավի կողմից սեփական իշխանությունը պահպանելու համար թուրք-գերմանական բլոկին հսկայական զիջումներ արվեցին նաև հենց հայերի հաշվին: Գնդակահարվեց Շահումյանը, և դրա հետևանքով տապալվեց նաև բոլշևիկ-դաշնակցություն համագործակցությունը, որը լավ, թե վատ, համենայնդեպս ի վնաս հայ ժողովրդի չէր: Քանզի, քանի դեռ առկա էր Շահումյան-Դաշնակցություն երկխոսությունը, Խորհրդային Ռուսաստանը թեկուզ ձևականորեն, առիթ չուներ նորանկախ Հայաստանի հանդեպ ընդգծված թշնամական քաղաքականություն վարելու: Բայց, հատկապես Բաքվի կոմունայի անկումից հետո, իրավիճակը կտրականապես փոխվեց. Դաշնակցությունը Խորհրդային Ռուսաստանում հայտարարվեց օրենքից դուրս՝ նորանկախ հայկական պետականության համար այդտեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ ինքը՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, հայտնվեց Սպիտակ Շարժման և երեկվա՝ թե՛ թշնամիների, թե՛ դաշնակիցների բանակների օղակում:

1918-ի մայիսին իր անկախության մասին հայտարարած Հայաստանն էլ այդ դժնդակ օրերին ինչքան որ կարողանում, մի կերպ իր գլուխը պահում էր: Այդ օրվա բառացիորեն թշվառ Հայաստանն իրենից բացարձակապես

չկախված իրադարձությունների բերումով, տարրական գոյատևելու առումով խիստ կախված էր Անտանտից: Նույն այդ պարագաների բերումով, Հայաստանը ներկայացուցչություններ էր հիմնել Կոլչակի, Դենիկինի, հետո նաև՝ Վրանգելի մոտ: Առկա էին այդ ուժերի հետ նաև որոշակի քաղաքական ու ռազմատնտեսական հարաբերություններ⁴⁰: Բայց, միաժամանակ, Հայաստանը, իր պառլամենտի մակարդակով, որոշում էր կայացրել, որ պահպանելու է բացարձակ չեզոքություն ներքուսաստանյան հարցերում: Ինչպես, օրինակ՝ Դենիկին-բոլշևիկներ հակամարտության դեպքում⁴¹:

Վերջապես ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Պատերազմի արդյունքներն ամրագրող նախնական փաստաթղթերի համաձայն, թուրքական զորքերը 1918-ին ոչ միայն դուրս բերվեցին Հայաստանի սահմաններից, այլև 1919-ին Հայաստանի Հանրապետությանն իրավունք և հնարավորություն տրվեց իր ռազմական ու վարչական հսկողությունը հաստատել նաև Կարսի նահանգի և Նախիջևանի գավառի տարածքների նկատմամբ: Փորձեր էին արվում նաև կարգուկանոն հաստատել պետության ներքին կյանքում: Ամենակարևորը՝ 1919-ի գարնանը երկրում հաղթահարված էր սովը:

Իսկ որտե՞ղ էին և ինչո՞վ էին զբաղված այդ ժամանակաշրջանում հայ բոլշևիկները: Պատասխանենք իրենց իսկ սիրած կուսակցական ոճով. <<Այնտեղ, ուր հարմար էր գտել կուսակցությունը>>: Ինչ վերաբերում է արդեն իր անկախ պետականությունը հռչակած Հայաստանին, ապա այդտեղ հայ բոլշևիկների դերակատարումը պարզելու համար դիմենք մի քանի վկայությունների: Այսպես, կոմս Բիլենբրիգ ծածկանունով Հայաստանում դենիկինյան բանակի հետախույզը 1918թ. դեկտեմբերի 28-ի զեկուցագրով իր հրամանատարությանը տեղեկացնում էր. <<...այստեղ տնօրինում է բավականին ուժեղ Դաշնակցություն կուսակցությունը, որի ձայները խորհրդարանում գերազանցում են մնացած բոլոր կուսակցությունների ձայները միա-

⁴⁰ Г. Петросян, Отношения республики Армения с Россией, Ереван, 2012, 424с; Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի հարավի հակաբոլշևիկյան կառավարության միջև հարաբերությունների համեմատական վերլուծություն (1918թ. հունիս-1920 թ. ապրիլ), Հայագիտության հարցեր 2(14), ՀՀԲ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018, էջ 11-26; Михайлов В.В. Отношения Республики Армения и руководства Вооруженных Сил Юга России в 1918 – начале 1919 г. // Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. 2015. № 4. С. 140–153:

⁴¹ Ю.Г. Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (հետախույզ՝ Ю.Г. Барсегов, Геноцид армян...). В 2-х томах. Т.2, ч.1, Москва, 2003, с. 43-44 (Генерал А.И.Деникин. Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Берлин, 1925. Т.4).

սին վերցրած: Երկրորդ տեղը պատվամենտում զբաղեցնում է <<Ժողովրդական ազատության>>⁴² կուսակցությունը... Հետո գալիս են մեր ամենամեծ թշնամիները՝ Էսեռները և Էտեկերը, որոնց ձայները խորհրդարանում փոքրաթիվ են (երեք և մեկ ձայն) >>:⁴³ Իսկ Անդրկովկասի խորհրդայնացման հանգուցային դեմքերից մեկը՝ Սերգեյ Կիրովը, Լենինին էր փոխանցում Անաստաս Միկոյանի զեկույցը, որտեղ, մասնավորապես, նշված էր. <<Հայաստանում իշխանությունը հայ կադետների⁴⁴ և դաշնակների ձեռքում է: Չափավոր էսեռներն ու մենշևիկները ընկալվում են որպես ամենաձախերը, իսկ բոլշևիկների շունչ էլ չկա>>:⁴⁵ Այնպես որ, այդ օրերի չափազանց ճշգրիտ նկարագիրն է տվել Սիմոն Վրացյանը. <<Փաստորեն, մինչև 1919 թուականը Հայաստանում բոլշևիկներ գոյություն չունեին: Կային միայն մատի վրա համարուող անհատներ... Կազմակերպուած բոլշևիկություն չկար>>:⁴⁶ Նրանց ներկայությունը Հայաստանում այդ օրերին անհրաժեշտ էլ չէր, քանզի այդ օրերին բոլշևիկյան կուսակցությունը դեռևս չուներ Հայաստանում իրագործվելիք քաղաքական ծրագրեր. բոլշևիկները դեռևս զբաղված էին իրենց իշխանությունը բուն Ռուսաստանում պահելու խնդիրներով: Չմոռանանք, որ դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Դենիկինյան զորքերը Մոսկվայից գտնվում էին ընդամենը 300 կիլոմետր հեռու, իսկ բոլշևիկյան լիդերներից Լև Տրոցկի-Բրոնշտեյնը դառն անկեղծությամբ փաստել էր, թե. <<Մենք բոլորս էլ դիակ ենք: Պարզապես մեզ թաղող չկա>>:

Հայ բոլշևիկները չմասնակցեցին անկախ Հայաստանի 1919թ. ամռանը կայացած համապետական խորհրդարանական ընտրություններին: Մյուս մակարդակների ընտրությունների՝ տեղական ինքնակառավարման, Երևա-

⁴² Խոսքը Հայ ժողովրդական կուսակցության մասին է:

⁴³ Վ. Հարությունյան, Հայ-վրացական պատերազմ, Երևան, 2014, էջ 64: Զեկուցագրում կա անճշտություն. իրականում Էտեկ-ների (սոցիալ-դեմոկրատների) և Էսեռների (սոցիալիստ-հեղափոխականների) խմբակցությունները առաջին խորհրդարանում ունեցել են վեցական ձայն: Բոլշևիկները ներկայացված են եղել սոցիալ-դեմոկրատների ֆրակցիայի միջոցով մեկ անձով (Ա.Մելիքյան): Տե՛ս նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Խորհրդարանը, Երևան, 2018, էջ 56; Վ. Բաբաջանյան, Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ., Երևան, 2017, 228 թ.; Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.). Երևան, 2005, 363 էջ:

⁴⁴ Հայ կադետներ սանձով նկատի ունեն Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, որն առաջին խորհրդարանի օրոք Դաշնակցության հետ կազմել էր կոալիցիոն կառավարություն:

⁴⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ –Պահոց (Ֆ.-Պ)1022, ցուցակ (ց.)3, գործ (գ.)268, թերթ (թ.)1:

⁴⁶ Ս.Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի... էջ 61:

նի քաղաքային և այլն արդյունքները հուշում էին, որ բոլշևիկները, ու առհասարակ, սոցիալ-դեմոկրատները ընտրություններին մասնակցելու դեպքում որևիցե հաջողության հասնելու նույնիսկ նվազագույն հեռանկար չունեն: Իրենք, բնականաբար, այդ իրողությունը <<սվաղելու>> համար մի լոզունգ տարածեցին, թե ընտրություններին մասնակցելու դեպքում <<այդ կարող է սխալ հասկացվել մասսաների կողմից և ստեղծել տպավորություն, թե կոմունիստները ճանաչում են գոյություն ունեցող դաշնակցական Հայաստանը և ընդունում նրա անջատումը Սովետական Ռուսաստանից>>⁴⁷ Իսկ օրյեկտիվ իրականությունն այն էր, որ, ինչպես նշում են հենց հայ բոլշևիկները, առանց Ռուսաստանի ռազմական ուղղակի միջամտության իրենք ի վիճակի չէին Հայաստանում հասնել այնպիսի հաջողության, որ կարողանան իրենց ձեռքը վերցնել երկրի իշխանությունը⁴⁸: Իսկ ավելի քչով՝ թեկուզ դեկլարացիաների մակարդակով, հայ բոլշևիկները չէին բավարարվում:

1.5. Հայ բոլշևիկները եկան և հայտնվեցան

Բայց 1919-ը, ի վերջո, բեկումնային եղավ բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար: Կովկասյան ուղղությամբ իրավիճակը սկսեց բավականին արագ փոփոխվել, սկսած 1919-ի երկրորդ կեսից, երբ խորհրդային ուժերը սկզբից կարողացան ետ մղել Դենիկինի հարձակումը Մոսկվայի ուղղությամբ, իսկ հոկտեմբեր-նոյեմբերից սկսած, արդեն իրենց ձեռքը վերցրեցին ստրատեգիական նախաձեռնությունը ռազմական գործողությունների հարավային ուղղությամբ: Օրակարգի առաջնահերթ հարցն էր արդեն կովկասյան տարածաշրջանի, Անդրկովկասի երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ Ռուսաստանի կազմում ներառելու համար: Խորհրդայնացման ցուցանակի տակ իրականացվող բացահայտ ռազմական այդ ներխուժումն ու հետագա անեքսիան՝ բռնակցումը, իրագործվում էր հետևյալ սխեմայով. երկրի ներսում մի ինչ-որ խումբ կազմակերպում է խռովություն, ի հայտ է գալիս հեղափոխական կոմիտե (հեղկոմ) անվանումով մի մարմին,

⁴⁷ Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և ... էջ 178:

⁴⁸ <<Պատմության դասերը ցոյց տուեցին, որ այդ խնդրի իրականացումն անհնարին էր առանց սովետական Ռուսաստանի կարմիր բանակի օգնության>>: Տե՛ս <<Հայրենիք>> ազգային, գրական, քաղաքական, հասարակագիտական օրաթերթ, No 16867, 9 դեկտեմբերի 1967 թ.:

որն իրեն հայտարարում է որպես տվյալ երկրի նոր իշխանություն և օգնություն է խնդրում Խորհրդային Ռուսաստանից: Օգնությունը, բնականաբար, չի մերժվում և չի ուշանում: Մնացյալն արդեն հայտնի է... Կեցցե՛ Խորհրդային ..... ը (ձևաթերթի վրա լրացնել համապատասխան երկրի անունը) և ընթերցել Լենինի ուղարկած հեռագիրը: Բայց այդ բաղձալի պահին հասնելու համար երկրի ներսում անհրաժեշտ էր ունենալ այդ ապստամբող խումբը: Այսինքն այն, ինչը հայտնի է որպես դասական «հինգերորդ շարասյուն»:

Միանգամայն հասկանալի է, որ Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարությունը, իր առջև նպատակ դնելով խորհրդայնացման միջոցով վերանվաճել Կովկասը, օրվա քաղաքական իրավիճակի թելադրանքով պետք է սկսեր գործնական քայլեր ձեռնարկել տեղի, այդ թվում նաև Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ստեղծման, կազմավորման, ամրապնդման, նրանց գործունեության աշխուժացման և այդ եղանակով՝ խորհրդայնացման համար անհրաժեշտ պահի հասունացման ուղղությամբ:

Ինչպիսի՞ն էր այդ առումով իրավիճակն այդ օրերին Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում: Նշենք, որ անդրկովկասյան 3 պետություններից Հայաստանը միակն էր, որտեղ օրենքով, ասենք այսպես. արգելված չէր բոլշևիկների ներկայությունն ու գոյությունը⁴⁹:

Հայաստանում հայ <<կադրային>> բոլշևիկներ սկսեցին հայտնվել 1918-ի վերջերից, երբ հարևան Վրաստանում և Ադրբեջանում կոմունիստների հանդեպ տարվող հալածանքներից փրկվելու համար նրանք հիշեցին իրենց հայրենիքը և սկսեցին տեղափոխվել Հայաստան⁵⁰: Այդ օրերին այլ տեղ գնալու հնարավորության էլ չկար: Հայաստանում նրանց ընդունեցին, շատերին նույնիսկ հնարավորություն տրվեց աշխատանքի անցնել պետական հաստատություններում: Նրանց առջև դրված միակ սահմանափակումն այն էր, որ նրանք Հայաստանում չպետք է զբաղվեին քաղաքական գործունեությամբ: Թեև Առաջին Հանրապետությունը բավականին ժողովրդավար երկիր էր, քաղաքական իշխանությունն էլ՝ բավականին հանդուրժող, սակայն բոլշևիկների առջև նման արգելափակող պայման դնելը միանգամայն բնական էր և, նույնիսկ, անհրաժեշտ: Չէ՞ որ բոլշևիկները, հանդիսանալով օտար երկրի իշխող քաղաքական ուժի մի մաս, Հայաստանում իրականացնելու էին հենց

⁴⁹ Ս. Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի... էջ 64:

⁵⁰ Ս. Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի... էջ 65:

այդ երկրի շահերը առաջ տանող գործունեություն: Այն է՝ հակապետական գործունեությամբ ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության: Հայ բոլշևիկները, բնականաբար, այդ առումով տվեցին իրենց «պատվի խոսքը»: Բայց շատ շուտ էլ ցույց տվեցին, թե իրականում ինչ արժեք ունի հենց իրենց համար այդ «պատվի խոսքը»: Ի վերջո, իրենց տերերի առջև պե՞տք է արդարացնելին իրենց գոյությունը, թե՞ ոչ: Առավելևս, ինչպես արդեն նշվել է, Կարմիր բանակը անկասելիորեն մոտենում էր Կովկասին: Անհրաժեշտ էր անցնել գործի: Նախ, գործարկվեց «կենտրոնի» հետ կապող «պորտալարը», որի միջոցով Հայաստան սկսեցին ներհոսել հրահանգներ, փորձված ընկերներ, հակապետական գրականություն և, ամենակարևորը՝ ֆինանսական միջոցներ⁵¹: Զգալիորեն փոխվել է «բարելավվել» էր և բոլշևիկյան գործունեության համար ցարիզմի ժամանակների համեմատ ավելի բարենպաստ էր դարձել նաև երկրի սոցիալական ֆոնը: Նախ, կրկնենք, խոսքի, մտքի ազատ արտահայտման տեսակետից Հայաստանի Հանրապետությունը միանգամայն ազատ երկիր էր և իշխանություններից դժգոհություն արտահայտելու համար առաջվա նման Միբիր չէին արքորում: Մյուս կողմից այդօրվա Հայաստանի բանվորական միջավայրում հայտնվել էին թե՛ հայազգի, թե՛ այլ ազգերի որոշակի թվով ներկայացուցիչներ, որոնք եկել էին Բաքվից, այլ տեղերից, որտեղ այսպես թե այնպես առնչվել էին բոլշևիկյան շարժման հետ⁵²: Գործնականում՝ «...այդ նախերգանքն էր այն աշխատանքների, որ պետք է կատարելին ռուս սվինները հայ դավաճանների առաջնորդությամբ Երևանում և մեր երկրի միուս մասերում»⁵³:

Իր մեջ բավականին բոլշևիկյան ներուժ էր կրում նաև հայկական բանակը, քանզի այնտեղ զգալի թիվ էին կազմում նախկինում ռուսական Կովկասյան բանակում ծառայածները: Այն բանակում, որը հայտնի էր իր հեղափոխական, քաղաքական հարցերին ուղղակիորեն միջամտելու ավանդույթներով, կային նաև զինվորականներ, որ ծառայել էին Կարմիր բանակի տարբեր գորաջոկատներում Բաքվում և Ռուսաստանում:

Միաժամանակ, զգալի թիվ էին կազմում նաև այնպիսի ապակուսակցական զինվորականներ, որոնք այդպես էլ հստակ չկողմնորոշվեցին նոր ի-

⁵¹ Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի... էջ 68,79; Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 102, 113:

⁵² А.М.Эльчибекин, Установление Советской власти в Армении, Ереван, 1954, с.77.

⁵³ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ... էջ 510:

րավիճակում և նրանց համար գլխավորը Ռուսաստանի հետ կապող պորտալարի պահպանումն էր: Իսկ թե ո՞ր Ռուսաստանի՝ միապետակա՞ն, սահմանադրակա՞ն, թե՞ բոլշևիկյան,- արդեն էական չէր: Կարևորը, որ մնար Ռուսաստանի հետ կապող այդ լարը: Կարևոր չէր, թե հասկապես որ գույնի Ռուսաստանի: Կարևոր էր, որ Ռուսաստանը կրկին Տեր կանգնի իրենց: Ի վերջո, այդ սպայակազմը ոչ հին, ոչ էլ նոր Ռուսաստանի տերերի շարքում չկար՝ և չէր էլ կարող լինել: Նրանք ընդամենը Ռուսաստանի հովանու տակ իրենց <<ապահով զգացողներից >> էին՝ միանգամայն օտար ու անընդունելի համարելով սեփական պատմական հայրենիքը՝ իր բազում ու անհասկանալի ինդիքներով. << Իր հոգու խորքերում, այդ գեներալներից և գնդապետներից ամեն մեկը փայփայիւմ էր վերստին ռուսերեն հրամանատարելու երազը և շնչասպառ յետևում էր Ռուսաստանի անցքերին: Թե՛ ո՞վ կը տապալվի այնտեղ և ո՞վ կը հաղթե, այդ նորան հետաքրքրում էր, իհարկե, այս և այն չափով, բայց և այնպես նա տրամադիր էր նորից ընկնելու ռուս մեծ օվկիանոսը, ուր կարիք չէր լինի ոչ հայ լեզվի և ոչ հայ պատմութեան...⁵⁴: Այդ ամենին էլ եթե գումարենք Հայաստանի մահմեդական, ռուսական և հունական համայնքների ամեննին ոչ բարյացակամ դիրքորոշումը հայկական անկախ պետության նկատմամբ, ապա պարզ է դառնում, որ երկրում առկա էին այնպիսի իրավիճակ ու մթնոլորտ, որոնք, համենայնդեպս, այդ օրերին օբյեկտիվորեն չէին բացառում բոլշևիկների գործունեության արդյունավետությունը⁵⁵:

Մինչև 1919-ի կեսերը Հայաստանում, ըստ էության, գոյություն չի ունեցել տեղի բոլշևիկների գործունեությունը համակարգող և ուղղորդող մեկ ընդհանուր ղեկավար կուսակցական մարմին⁵⁶: Կարմիր Բանակի՝ Կովկասի սահմաններին մոտենալու պահից, բոլշևիկները Հայաստանում սկսում են ծավալել անլեզալ ընդհատակյա գործունեություն: 1919-ի սեպտեմբերին Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) Կուսակցության (ՌԿ(բ)Կ) Կովկասյան Երկրամասային Կոմիտեի (ԿԵԿ) նախաձեռնությամբ ու ղեկա-

⁵⁴ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ... էջ 558:

⁵⁵ Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկեան մորճի... էջ 66-69:

⁵⁶ Ճիշտ է, ինչպես վերը նշվել է, 1917թ. հուլիսին կազմավորվել էր Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն, իսկ 1918թ. նոյեմբերին էլ Երևանում տեղի ունեցավ տեղի մենշևիկների և բոլշևիկների կազմակերպչական բաժանումը, բայց այդ փոքրիկ բոլշևիկյան խմբերը հանդիսանում էին ընդամենն իրենք իրենց բոլշևիկ համարող խմբակներ, այլ ոչ թե հստակ կուսակցական հիերարխիայով կառավարվող կուսակցական մարմիններ: Տե՛ս Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և ..., էջ 74, 75:

վարությանը տեղի է ունենում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների անլեզալ խորհրդակցություն, որի նախապատրաստման և անցկացման համար դեռևս ամռանը ԿԵԿ-ն Հայաստան էր գործուղել մի քանի «փորձված ընկերների»: Խորհրդակցության վերջում ընտրվում է ՌԿ(Բ)Կ Հայաստանի Կոմիտեի՝ Արմենկոմի առաջին կազմը: 1920-ի հունվարին գումարվեց առաջին՝ նույնպես անլեզալ կուսակցական կոնֆերանսը: Հայաստանում իրենց բոլշևիկ համարող բոլոր անձինք (ըստ նույն բոլշևիկյան աղբյուրների այդ թիվը չի գերազանցել 500-600-ը) այդ կոնֆերանսին ներկայացված էին 22 պատվիրակներով⁵⁷:

Ո՞րն էր հայ բոլշևիկների տեղն ու դերը հայ իրականության մեջ այդ նոր իրավիճակում, երբ բոլշևիկյան կուսակցության կողմից հայության հանդեպ հնչեցրած և ստորագրած բոլոր լավագույն ցանկությունները, այդ թվում և «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը հայտնվել էին Լեթայի ամենակույժրերում, իսկ փոխարենը այդ նույն բոլշևիկյան կուսակցությունը անկախ Հայաստանի հանդեպ տանում էր արդեն ընդգծված թշնամական-զավթողական քաղաքականություն:

Այդ հարցին ավելի քան սպառիչ պատասխան են տալիս հայ բոլշևիկների վերոնշյալ ընդհատակյա հավաքների որոշումները: Կազմակերպական առումով որոշում ընդունվեց, որ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունը հանդիսանում է Խորհրդային Ռուսաստանի իշխող կուսակցության՝ ՌԿ(Բ)Կ-ի անբաժանելի մասը և օգտվելու է այդ կուսակցության մարզային կոմիտեի իրավունքներից: Հունվարյան այդ կոնֆերանսում ընտրվեց Արմենկոմի նոր կազմ: Բայց ամենակարևոր որոշումն այն էր, որ հայաստանյան բոլշևիկյան կազմակերպությունը պետք է զինված ապստամբության միջոցով Հայաստանում տապալի <<բուրժուական, Անտանտի գործակալ>> հանդիսացող իշխանությունը, իրականացնի իշխանափոխություն, և Ռուսաստանի օրինակով երկրում հաստատի Խորհրդային կարգեր⁵⁸:

⁵⁷ Շ. Ամիրխանյան, նշված աշխատությունը, էջ 85; Բ. Борьян, նշված աշխատությունը, էջ 95; Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 409; Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկյան մուրձի... էջ 75: Խորհրդային ավելի ուշ աղբյուրներում 1920-ի դրությամբ բոլշևիկների ընդհանուր քանակի համար բերվում է նաև 1200 թիվը. Տե՛ս, օրինակ՝ ՀՍՀ, հ.6, 1980, էջ 142,143:

⁵⁸ X. A. Барсегян, Из истории организационного оформления Коммунистической партии Армении, Հայկ. ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, No 11, 1960, էջ 51-60; ՀՍՀ, հ.10, 1984, էջ 38,39; Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկյան

Իսկ թե խորհրդայնացումից հետո այդ երկիրն ի՞նչ կարգավիճակ կունենար, ինքնին հասկանալի է. ի՞նչ կարգավիճակ կարող է ունենալ մի երկիր, որի իշխող կուսակցությունը հանդիսանում է մեկ այլ՝ անհամեմատ հզոր ու գաղութարար երկրի իշխող կուսակցության անբաժանելի մաս և օժտված է դրա մարգային կառույցի իրավունքներով:

Այսինքն, ի դեմս հայ բոլշևիկների Հայաստանի Հանրապետությունում ներդրվեց, կազմակերպվեց ու հաստատվեց և սկսեց գործել բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարող քաղաքական ուժի մասնաճյուղ հանդիսացող, Ռուսաստանից ֆինանսավորվող⁵⁹, ուղղորդվող ու ղեկավարվող մի մարմին, որի խնդիրն ու նպատակն էր՝ հանուն բոլշևիկյան Ռուսաստանի շահերի ամեն գնով տապալել անկախ հայոց պետականությունը: Եվ որպես խրախուսանք տիրոջից ստանալով դրա ավերակների վրա տիրելու գավառական մի սատրապի իրավասություն: Այդ մարմինն էլ իր հերթին, միանգամայն բնականոն ձևով, անցավ երկրով մեկ հակապետական տարրերի հավաքագրմանն ու ճյուղավորված հակապետական ցանցի ու հանգույցների ստեղծմանը: Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանը այդ օրերի մասին գրում է. <<...մեզանից ոչ ոք ոչ մի գաղափար չունեք բոլշևիզմի մասին և ոչ մի հասկացություն չունեք, թե ի՞նչ դժոխային ցանցերով էր պատված մեր <<միացեալ և անկախ>> Հայաստանը...>>⁶⁰:

Այսինքն կազմակերպական-կուսակցաշինական, այն է՝ Հայաստանում «հինգերորդ շարասյան» կայացման առումով, իրավիճակը գնալով դառնում էր ավելի ու ավելի պարզորոշ ու հստակ: Հայ բոլշևիկների ջանքերով Հայաստանում արագորեն կազմակերպվում ու ձևավորվում էր մի զանգված, որը պետք է գտնվեր ռուսաստանյան բոլշևիկների ուղղակի ենթակայության տակ և նրանց համար հանդիսանար մի գործիք, որի միջոցով հայկական պետությունը պետք է ներքաշվեր ու նետվեր բոլշևիկյան տարածաշրջանային ծրագրերի իրականացման հեղեղի մեջ, ինչի արդյունքում պետք է խարխիլվեր, փլուզվեր ու վերանար առանց այն էլ չափազանց

մուրճի...», էջ 73-78: А.М.Эльчибемян, Установление Советской власти в Армении, Ереван, 1954, с.72,73:

⁵⁹ Տե՛ս, օրինակ՝ Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը..., էջ 113. <<Ղեռ 19 թվի վերջերում այստեղ ու այնտեղ խոսում էին, որ Մօսկվան մեծ գումարներ է ուղարկել մեր երկիր>>:

⁶⁰ Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը..., էջ 118; Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 528:

փխրուն ու առաջին քայլերն անող այդօրվա հայկական անկախ պետականությունը:

Կուսակցական առաջին այդ <<գորահավաքին>> առնչվող փաստաթղթերի հիմնական մասը, որոնք ներկայացված են այս բաժնում, ընդգրկում են 1919թ. ամառ -1920թ. գարուն ժամանակահատվածը:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բ Ա Ժ Ի Ն Ի-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No I-1 – No I-90)

No I-1

ՔԱՂՎԱԾՔ

Թիֆլիսի բոլշևիկյան կոմիտեի որոշումից, ըստ որի Անաստաս Միկոյանն ընտրվում է լայն լիազորություններով Թիֆլիսի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար (19 սեպտեմբերի, 1917թ.)

ՌՍԴԲԿ/բ/ Թիֆլիսի կոմիտեն ընկեր Միկոյանին ընտրեց քաղաքային կոմիտեի քարտուղար, դնելով նրա վրա պարտականություն՝ վարել «ոչ միայն Թիֆլիսի կոմիտեի գործերը, այլև, մինչև երկրային համագումարը, հարաբերություն պահպանել գավառական կազմակերպությունների հետ»:

ՀԱԱ, Ֆ.-Պ. 1022, ց. 5, գ. 297, թ. 2, մեքենագիր

No I-2

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝

հասցեագրված Հայ Ազգային համախորհրդակցության նախագահին առ այն, որ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցությունը բոլկոտ է հայտարարում այդ համախորհրդակցությանը (1 հոկտեմբերի, 1917թ.)

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՐԳՈՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Սրանով հայտնում ենք Մեծարգո նախագահությանդ, խնդրում ենք հայտարարել ի գիտություն համախորհրդակցությանը, վոր Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը (*բոլշևիկների*) բոլկոտ է հայտարարել Ազգային խորհրդակցությանը յեվ կարգադրել, վոր իր բոլոր անդամները նույնպես չը մասնակցեյին: Համապատասխան ռեզոլյուցիան ընդունել է Թիֆլ. Կոմիտեն և տպել “Բանվորի կոիվ” թերթում: Նույնպիսի ռեզոլյուցիաներ ընդունել են նաև Շուշու յեվ Ալեքսանդրապոլի մեր կազմակերպությունները:

Իսկ ինչ վերաբերում է քաղ. Մաթեվոս Դարբինյանին, հայտնում ենք, վոր նա կուսակցության շարքերից դուրս է գտնվում:

Նորից հիշեցնում ենք խորհրդակցությանդ, վոր մեր կողմից վոչ վոք լիազորված չէ խորհրդակցությանը մասնակցել յեվ բոլշևիկների անունից խոսել:

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԹԻՖԼԻՍԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ
Ա.ՄԻԿՈՅԱՆ
1-ն հոկտեմբերի, 1917թ.

ՀԱՍ,Ց-Պ. 1022, գ. 5, գ. 297, թ. 1, մեքենագիր

No I-3

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻ ԴԵԿՐԵՏԸ

«ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ⁶¹

31 դեկտեմբերի 1917թ.

Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի Բանվորական և Գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն:

Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը գտնում է, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը այդպիսի երաշխիքներ է համարում՝

1. Զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական ու գույքային անվտանգությունը ապահովելու նպատակով:

---

⁶¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 418-419:

2. Տարբեր երկրներում ցրված գաղթական-հայերի ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները:
3. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, որի վրա Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը պետք է պնդի թուրքական իշխանությունների հետ ունենալիք խաղաղ բանակցությունների ժամանակ:
4. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր Ժողովրդական Կառավարչության կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված Հայ ժողովրդի Դեպուտատների Սովետի ձևով:

Կովկասի գործերի Արտակարգ Ժամանակավոր Կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարում է ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնամուխ լինել խառը հանձնաժողով ստեղծելու «Թուրքահայաստանի» սահմաններից գորքերը հանելու ժամկետն ու եղանակները սահմանելու համար (կետ 1-ին):

Ծանոթություն. – «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են հայ ժողովրդի դեմոկրատականորեն ընտրված ներկայացուցիչների կողմից, խառը և վիճելի (մուսուլմանական և այլն) օկրուգների դեմոկրատական ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնությամբ՝ Կովկասի գործերի Արտակարգ ժամանակավոր կոմիսարի հետ միասին:

*Ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ՝
Վ. ՈՒԼՅԱՆՈՎ (ԼԵՆԻՆ)*
*Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար՝
Բ. ՋՈՒՂԱՇՎԻԼԻ (ՍՍՍՀՄ)*

No I-4

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ <<ՀՈՐԴՁՈՆ>> ԹԵՐԹԻ ՀՈՂՎԱՍԻՑ⁶²,

Որտեղ խոսվում է ազգային գորամիավորումներում բոլշևիկյան ազիտացիայի վնասակարության և դրա դեմ համապատասխան քայլեր ձեռնարկելու անհրաժեշտության մասին (մինչև 1918թ.մայիսի վերջերը)

ՊՐՈՎՈԿԱՑԻԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ Ե ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՄԵՋ

<...> Փաստերը մեր առջևն են, հայ զինվորականության մեջ տարածում են թե ազգային գնդերը հակադեմոկրատիկ, հակահեղափոխական կազմակերպություն են, վորոնք բուրժուազիայի տրամադրության տակ են, և վերջինս առաջինների միջոցով. Ռեակցիա յե պատրաստում: Յեվ այդ ոչ թե միայն թիկունքում, այլև ճակատում՝ Պարսկաստանում, վոր պետք է մի այդպիսի վտանգավոր ժամանակ, յերբ հաշտության բանակցություններ են վարվում, որոնցից շահողը կլինի ճակատն ամուր պահող կողմը՝ գորքը չլքել և չկազմալուծել նրա շարքերը, պատճառ չդառնալով ճակատի մերկացման...

Բոլշևիզմի անունը միայն կրող հայ կամ վրաց զինվորը ազգային զինվորական ժողովներում կատարում է տխուր դերը, ցանկանալով լքել զինվորությունը...

Հարկավոր է այդպիսի պրովոկացիային անմիջապես պատասխանել հակագործողությամբ...

.... Հապաղումը կհասցնի տխուր անակնկալների, յերբ արդեն ուշ կլինի:
<<Հորիզոն>>, No 3, 1918 թ.

No I-5

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԿՈՉԻՑ՝ ՈՒՂՎԱՍԻ ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ⁶³,

որտեղ Հայկական գործերի կոմիսարիատը հայ փախստականներին հրավիրում է զինվորագրվել Կարմիր Բանակին և մասնակիցը դառնալ Ռուսաստանի հեղափոխական կռիվներին (1919 թ. օգոստոս)

⁶² Առաջին մասայական – հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 224:
⁶³ Առաջին մասայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 267:

<...> Հայկական գործերի կոմիսարիատը, առաջիկայում ևս շարունակելով ձեզ նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալ, առաջիկայում ևս հոգալով ձեր վերադարձի մասին և իր կողմից ձեռք առնելով բոլոր հնարավոր միջոցները՝ այդ նպատակով, կանչում է ձեզ դեպի նորոգ կյանք, հեղափոխական վսեմ ու սուրբ աշխատանք:

Հայկական Կոմիսարիատը կանչում է ձեզ դեպի հեղափոխական կոնիվ, դեպի Խորհրդային Իշխանության Կարմիր Բանակի շարքերը, վոր հերոսաբար մաքառում ե բոլոր հակահեղափոխական ուժերի դեմ: Գիտցեք, ընկերներ, որ միայն Կարմիր Բանակի հաղթանակով պիտի ջախջախվի ընդհանուր թշնամին և բացվի ձեր առաջ Հայաստանի վերածնման և վերաշինության ցանկալի հեռանկարը:

Հայաստանի իշխանությունը պետք է անցնի Հայաստանի աշխատավոր մասսաների ձեռքը. բուրժուական կառավարության տեղ պիտի հաստատվի Հայաստանի խորհուրդների Իշխանությունը:

Հայ փախստականներ, այդ նպատակին երթանք միասին:

Կոմունիստական ընկերական բարևներով

*Հայկական Գործերի Կոմիսար՝ Վ. Ավանեսյան
Օգոստոս, 1919թ., Մոսկվա*

No I-6

**ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ, ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ ԲՐԵՍ-ԼԻՏՈՎՍԿՈՒՍ ՄԻ
ԿՈՂՄԻՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՍՅՈՒՍ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ, ԱՎՍՏՐՈ-
ՆՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ, ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ⁶⁴**

Թարգմանություն ռուսերենից⁶⁵

3 մարտի, 1918թ.

Մի կողմից Ռուսաստանը և մյուս կողմից՝ Գերմանիան, Ավստրո-Նունգարիան, Բուլղարիան ու Թուրքիան, համաձայնվելով վերջ դնել պատերազմական վիճակին և որքան հնարավոր է շուտ ավարտել հաշտության բանակցությունները, որպես լիազոր ներկայացուցիչներ են նշանակել.

⁶⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 424-430:

⁶⁵ Փաստաթղթի ռուսերեն ամբողջական բնագիր տեքստը՝ հավելվածներով և լրացումներով տե՛ս. Документы внешней политики (ДВП) СССР, т.1-й, Москва, 1959, сс.119-204:

Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության կողմից՝
Գրիգոր Յակովլևիչ Սոկոլնիկովը, Բանվորների, Ջինվորների և Գյուղացիների Դեպուտատների Սովետների Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի անդամ,

Լև Միխայլովիչ Կարախանը, Բանվորների, Ջինվորների և Գյուղացիների Դեպուտատների Սովետների Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի անդամ,

Գրիգորի Վասիլևիչ Չիչերինը, արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի օգնական և

Գրիգորի Իվանովիչ Պետրովսկին, ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար,

Գերմանական Կայսերական Կառավարության կողմից՝

Արտաքին գործերի գերատեսչության պետական-քարտուղար, կայսերական իսկական գաղտնի խորհրդական, պ-րն Ռիխարդ ֆոն Կյուլմանը,

կայսերական դեսպանորդ և լիազոր մինիստր պ-րն դ-ր ֆոն Ռոզենբերգը,

կայսերական պրուսական գեներալ-մայոր Հոֆմանը. Արևելյան ռազմաճակատում Գերագույն գլխավոր հրամանատարի գլխավոր շտաբի պետ, 1-ին կարգի կապիտան Գորնը.

Կայսերական և Թագավորական Ավստրո-Հունգարական ընդհանուր Կառավարության կողմից՝

Կայսերական և Թագավորական Տան և արտաքին գործերի մինիստր, Նորին Կայսերական և Թագավորական Առաքելական Մեծության գաղտնի խորհրդական Օտտոկար կոմս Չերնին ֆոն ունդ ցու Խուլզենիցը,

Արտակարգ և լիազոր դեսպան, Նորին Կայսերական և Թագավորական Առաքելական Մեծության գաղտնի խորհրդական, պ-րն Կայետան Մերեյ ֆոն Կապոս-Մերեն,

Հետևակագործի գեներալ, Նորին Կայսերական և Թագավորական Առաքելական Մեծության գաղտնի խորհրդական, պ-րն Մաքսիմիլիան Չիչերիչ ֆոն Բոչանին,

Ցարական Բուլղարական Կառավարության կողմից՝

Վիեննայում ցարական արտակարգ դեսպան և լիազոր մինիստր Անդրեյ Տոշևը,

Գլխավոր շտաբի գնդապետ, Նորին Մեծություն Գերմանական կայսրին առընթեր ցարական բուլղարական զինվիագոր և Բուլղարների Նորին Մեծություն Ցարի համհարգ Պյոտր Գանշեր,

ցարական բուլղարական միսիայի առաջին քարտուղար դ-ր Թեոդոր Անաստասովը.

Կայսերական Օսմանյան Կառավարության կողմից՝

Նորին Բարձրություն Իբրահիմ Հաքքը փաշան, նախկին մեծ վեզիր, Օսմանյան ծերակույտի անդամ, Բեռլինում Նորին Մեծություն Սուլթանի լիագոր դեսպան,

Նորին Գերագանցություն, հեծելագորի գեներալ, Նորին Մեծություն Սուլթանի գեներալ-համհարգ և Նորին Մեծություն Գերմանական Կայսրին առընթեր Նորին Մեծություն Սուլթանի զին-լիագոր, Ջեքի փաշան:

Լիագորները հավաքվել են Բրեստ-Լիտովսկում հաշտության բանակցությունների համար և իրենց լիագորագրերը ներկայացնելուց հետո, որոնք ճանաչվեցին կանոնավոր և պատշաճ ձևով կազմված, համաձայնության եկան հետևյալ որոշումների շուրջ.

Հոդված 1.

Ռուսաստանը մի կողմից, և Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Բուլղարիան, և Թուրքիան՝ մյուս կողմից, հայտարարում են, որ նրանց միջև վերջ է դրված պատերազմական վիճակին: Նրանք որոշել են այսուհետև միմյանց հետ ապրել հաշտ ու համերաշխ:

Հոդված 2.

Պայմանավորվող կողմերը կխուսափեն ամեն տեսակ ագիտացիայից կամ պրոպագանդայից ընդդեմ մյուս կողմի կառավարության կամ պետական ու զինվորական հիմնարկների: Քանի որ այս պարտավորությունը՝ վերաբերում է Ռուսաստանին, այն տարածվում է նաև Քառյակ դաշինքի տերությունների կողմից գրավված մարզերի վրա:

Հոդված 3.

Պայմանավորվող տերությունների կողմից սահմանված գծից դեպի արևմուտք ընկած և նախկինում Ռուսաստանին պատկանած մարզերը այլևս չեն գտնվի նրա գերագույն իշխանության ներքո, սահմանված գիծը կնշվի կցված քարտեզի վրա (հավելված 1), որը հանդիսանում է սույն հաշ-

տության պայմանագրի իրական բաղադրիչ մասը: Այդ գծի ճշգրիտ սահմանումը կմշակվի ռուս-գերմանական հանձնաժողովը:

Հիշյալ մարզերի համար Ռուսաստանի նկատմամբ ոչ մի պարտավորություն չի բխի այն հանգամանքից, որ դրանք անցյալում պատկանել են Ռուսաստանին:

Ռուսաստանը հրաժարվում է որևէ միջամտությունից այդ մարզերի ներքին գործերին: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան մտադիր են այդ մարզերի ապագա ճակատագիրը որոշել նրանց բնակչության հետ կապվելուց հետո:

Հոդված 4.

Գերմանիան պատրաստ է, համընդհանուր հաշտություն կնքելուց և ռուսական լիակատար գորացրումից անմիջապես հետո, մաքրել այն տերիտորիան, որն ընկած է 3-րդ հոդվածի 1-ին պարբերությունում հիշատակված գծից դեպի արևելք, քանի որ 6-րդ հոդվածում այլ բան չի որոշված:

Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրս բերումը Արևելյան Անատոլիայի նահանգներից և վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային:

Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրավական և միջազգային-իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մարզերի բնակչությանը հնարավորություն կտա դրացի պետությունների, մանավանդ Թուրքիայի համաձայնությամբ հաստատել նոր կարգ (Ընդգծումը մերն է – Վ. Հ.):

Հոդված 5.

Ռուսաստանն անհապաղորեն կանցկացնի իր բանակի, ներառյալ ներկա կառավարության կողմից վերստին կազմավորված զորամասերի լիակատար գորացրում:

Բացի դրանից, Ռուսաստանն իր ռազմանավերը կա՛մ կտեղափոխի ռուսական նավահանգիստները և կթողնի այնտեղ մինչև համընդհանուր հաշտության (պայմանագրի) կնքումը, կա՛մ անմիջապես (դրանք) կզինաթափի: Քառյակ դաշինքի տերությունների հետ այսուհետև ևս պատերազմի վիճակում գտնվող պետությունների ռազմանավերը հավասարեցնում են ռուսական ռազմանավերին, քանի որ այդ նավերը գտնվում են Ռուսաստանի տիրապետության ոլորտում:

Մատուցյալ օվկիանոսում արգելափակ գոտին ուժի մեջ է մտնում մինչև համընդհանուր հաշտության (պայմանագրի) կնքումը: Բայթիկ ծովում և Սև ծովի այն մասերում, որոնք գտնվում են Ռուսաստանի տիրապետության տակ, պետք է անհապաղ սկսվի ականափակոցների վերացումը: Այդ ծովային մարզերում ազատորեն և անմիջապես վերսկսվում է առևտրական նավագնացությունը: Ավելի ճշտորոշ որոշումներ մշակելու, մանավանդ առևտրական նավագնացության անվտանգ ուղիների մասին ի լուր ամենքի հայտարարելու համար կատեղծվեն խառն հանձնաժողովներ: Նավագնացության ուղիները պետք է մշտապես ազատ լինեն լողացող ականներից:

Հոդված 6.

Ռուսաստանը պարտավորվում է անմիջապես հաշտություն կնքել Ուկրաինական Ժողովրդական Հանրապետության հետ և ճանաչել այդ պետության ու Քառյակ դաշինքի տերությունների միջև (կնքված) հաշտության պայմանագիրը: Ուկրաինայի տերիտորիան անհապաղ մաքրվում է ռուսական զորքերից և ռուսական կարմիր գվարդիայից: Ռուսաստանը դադարեցնում է ամեն տեսակ ագիտացիան ու պրոպագանդան Ուկրաինական Ժողովրդական Հանրապետության կառավարության կամ հասարակական հիմնարկների դեմ:

Էստլանդիան և Լիֆլանդիան նույնպես անհապաղ մաքրվում են ռուսական զորքերից և ռուսական կարմիր գվարդիայից: Էստլանդիայի արևելյան սահմանագիծն ընդհանուր առմամբ անցնում է Նարվա գետի երկայնքով: Լիֆլանդիայի արևելյան սահմանագիծն ընդհանուր առմամբ անցնում է Չուտ լճի և Պսկովսկոյե լճի վրայով մինչև վերջինիս հարավ-արևմտյան անկյունը, հետո Լյուբանսկոյե լճի վրայով առաջ է շարժվում դեպի Լիվենգոֆ, որ գտնվում է Արևմտյան Դվինայի ափին: Գերմանական ոստիկանական իշխանությունների կողմից Էստլանդիան և Լիֆլանդիան գրավված կլինեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ այնտեղ հասարակական անվտանգությունն ապահովված չի լինի երկրի սեփական հիմնարկությունների կողմից և հաստատված չի լինի պետական կարգ: Ռուսաստանն անմիջապես ազատ կարձակի Էստլանդիայի և Լիֆլանդիայի բոլոր կալանավորված կամ աքսորված բնակիչներին և կապահովի նրանց անվտանգ վերադարձը:

Ֆինլանդիան և Ալանդական կղզիները նույնպես անմիջապես կմաքրվեն ռուսական զորքերից և կարմիր գվարդիայից, իսկ ֆիննական նավահանգիստները՝ ռուսական նավատորմից և ռուսական ռազմա-ծովային ուժերից:

Քանի դեռ սառույցը անհնար է դարձնում ռազմանավերի տեղափոխումը ռուսական նավահանգիստները, այդ նավերի վրա պետք է մնան լուրջ փոքրիկ անձնակազմեր: Ռուսաստանը դադարեցնում է ամեն տեսակ ազդեցիկ ու պրոպագանդան Ֆինլանդիայի կառավարության կամ հասարակական հիմնարկների դեմ:

Այլանդական կղզիներում կառուցված ամրությունները պետք է քանդվեն առաջին հնարավորության դեպքում: Ինչ վերաբերում է այդ կղզիներում հետագայում ամրություններ կառուցելու արգելքին, ինչպես նաև ռազմական և ծովագնացության տեխնիկայի առումով ընդհանրապես նրանց դրությանը, ապա դրանց վերաբերյալ պետք է հատուկ համայնագիր կնքվի Գերմանիայի, Ֆինլանդիայի, Ռուսաստանի և Շվեդիայի միջև. Կողմերը համաձայն են, որ Գերմանիայի ցանկությամբ այդ համաձայնագրին կարող են ներգրավվել նաև Բալթիկ ծովին հարող մյուս պետությունները:

Հոդված 7.

Ելնելով այն իրողությունից, որ Պարսկաստանը և Ավդանստանը հանդիսանում են ազատ ու անկախ պետություններ, պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են հարգել Պարսկաստանի և Ավդանստանի քաղաքական ու տնտեսական անկախությունը և տերիտորիալ անձեռնամխելիությունը:

Հոդված 8.

Երկու կողմերի ռազմագերիները կվերադառնան հայրենիք: Դրա հետ կապված հարցերի կարգավորումը կդառնա 12-րդ հոդվածով նախատեսված հատուկ պայմանագրերի նյութ:

Հոդված 9.

Պայմանավորվող կողմերը փոխադարձաբար հրաժարվում են իրենց ռազմական ծախքերի, այսինքն պատերազմելու հետ կապված ծախսերի հատուցումից, ինչպես նաև պատերազմական վնասների, այսինքն այն վնասների հատուցումից, որոնք իրենց և իրենց քաղաքացիներին պատճառված են պատերազմական գործողությունների գոտում պատերազմական միջոցառումների, այդ թվում նաև թշնամական երկրում կատարված բոլոր բռնագրավումների հետևանքով:

Հոդված 10.

Պայմանավորվող կողմերի միջև դիվանագիտական և հյուպատոսային հարաբերությունները կվերականգնվեն հաշտության պայմանագրի վավերացումից անմիջապես հետո: Հյուպատոսներին թույլտվություն տալու

վերաբերյալ երկու կողմերը իրենց վերապահում են հատուկ համաձայնագրեր կնքելու իրավունք:

Հոդված 11.

Ռուսաստանի և Քառյակ դաշինքի տերությունների միջև տնտեսական հարաբերությունները սահմանվում են այն որոշումներով, որոնք շարադրված են 2-5-րդ հավելվածների մեջ, ընդ որում 2-րդ հավելվածը սահմանում է հարաբերությունները Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև, 3-րդ հավելվածը՝ Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև, 4-րդ հավելվածը՝ Ռուսաստանի և Բուլղարիայի միջև, 5-րդ հավելվածը՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:

Հոդված 12.

Հանրային-իրավական և մասնավոր-իրավական հարաբերությունների վերականգնումը պատերազմական և քաղաքացիական գերիների փոխանակումը, ներման հարցը, ինչպես նաև վերաբերմունքը հակառակորդի ձեռքն ընկած առևտրական նավերի նկատմամբ – հանդիսանում են Ռուսաստանի հետ (կնքվելիք) առանձին պայմանագրերի նյութը, պայմանագրեր, որոնք կազմում են սույն հաշտության պայմանագրի էական մասը, և, որքան դա հնարավոր է, ուժի մեջ են մտնում սույն պայմագրի հետ միաժամանակ:

Հոդված 13.

Սույն պայմանագիրը մեկնաբանելիս Ռուսաստանի և Գերմանիայի հարաբերությունների համար վավերական տեքստեր են հանդիսանում ռուսականը և գերմանականը, Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի հարաբերությունների համար – ռուսականը, գերմանականը և հունգարականը, Ռուսաստանի և Բուլղարիայի հարաբերությունների համար – ռուսականը և բուլղարականը, Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների համար – ռուսականը և թուրքականը:

Հոդված 14.

Սույն հաշտության պայմանագիրը կվավերացվի: Վավերագրերի փոխանակումը պետք է որքան հնարավոր է շուտ տեղի ունենա Բեռլինում: Ռուսական կառավարությունն ստանձնում է պարտավորություն Քառյակ դաշինքի տերություններից մեկի ցանկությամբ վավերագրերի փոխանակումը կատարել երկշաբաթյա ժամկետում: Հաշտության պայմանագիրն ուժի

մեջ է մտնում նրա վավերացման պահից, քանի որ այլ բան չի հետևում նրա հողվածներից, հավելվածներից կամ լրացուցիչ պայմանագրերից:

Ի վավերացումն, որի լիազոր անձինք սեփական ձեռքով ստորագրեցին սույն պայմանագիրը:

-բնագիրը հինգ օրինակով: Բրեստ-Լիտովսկ, 8 մարտի, 1918 թ.

Գ. Սոկոլնիկով Ռ. Ֆ. Կյուլման Մերեյ

Լ. Կարախան Ֆ. Ռոզենբերգ Ա.Տոշև

Գ. Չիչերին Հոֆման Գնդապետ Պ.Գանչև

Գ. Պետրովսկի Գորն Դ-ր Թեոդոր Անաստասով

Չերնին Ի. Հաքքը Ջեքի

No I-7

**ՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԿՈՂՄԻՑ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ,
ԱՎՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ, ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՆ ՀԱՐԱԿԻՑ
ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ⁶⁶**

Թարգմանություն ռուսերենից
3 մարտի, 1918 թ.

Քանի որ այսօր մի կողմից Ռուսական Հանրապետության և մյուս կողմից՝ Օսմանյան կայսրության, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի միջև Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված հաշտության կոլեկտիվ պայմանագրի որոշ հատվածներ նախատեսում են պայմանավորվող շահագրգռված պետությունների միջև հատուկ համաձայնագրերի կնքում, ապա Ռուսական Հանրապետության Լիազոր Ներկայացուցիչները, որոնք են՝

Գրիգորի Յակովլևիչ Սոկոլնիկովը, Բանվորների, Ձինվորների, Գյուղացիների Դեպուտատների Սովետների Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի անդամ,

Գրիգորի Իվանովիչ Պետրովսկին, ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար,

---

⁶⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 430-432:

Գեորգի Վասիլևիչ Չիչերինը, արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի օգնական, և

Լև Միխայլովիչ Կարախանը, Բանվորների, Ձինվորների և Գյուղացիների Դեպուտատների Սովետների Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի անդամ:

և Օսմանյան կայսրության Լիազոր ներկայացուցիչները, որոնք են՝

Նորին բարձրություն Իբրահիմ Հաքքը փաշան, նախկին Մեծն Վեզիր, սենատոր, Բեռլինում Նորին Կայսերական Մեծություն Սուլթանի Դեսպան,

Նորին Գերագանցություն հեծելազորի գեներալ և Նորին Կայսերական Մեծություն Սուլթանի թիկնապահ Ջեքի փաշան,

Համաձայնվեցին լրացուցիչ պայմանագրով կարգավորել այս գործին վերաբերող բոլոր հարցերը և այդ առթիվ ընդունեցին հետևյալ որոշումները՝
Հոդված 1.

Օկուպացված տերիտորիաների էվակուացման և դրանք վերադարձման իրականացման մեծամասնությունները կարգավորելու նպատակով, տերիտորիաներ, որոնց մասին խոսվում է հաշտության կոլեկտիվ պայմանագրի 4-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունում, ընդունված են հետևյալ որոշումները:

1. Այդ նպատակով Ռուսական Հանրապետությունը պարտավորվում է սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո, 6-ից մինչև 8 շաբաթվա ժամանակամիջոցում, պատերազմից առաջ գոյություն ունեցող սահմանագծից այն կողմ դուրս բերել հիշյալ մարզերում գտնվող իր բոլոր ուժերը, ինչպես նաև բոլոր քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնատար անձանց:

2. Ասիական ռազմաճակատում գործող ռուսական և թուրքական բանակների գլխավոր հրամանատարները 1-ի կետի որոշումների համաձայն կսահմանեն ինչպես այդ էվակուացիայի և սահմանագծից այն կողմ ռուսական զորքերի դուրս բերման եղանակները, նույնպես և այն միջոցառումները, որոնք կարող են ապահովել էվակուացիայի անվտանգությունը:

3. Օկուպացված տերիտորիաների էվակուացիայի ընթացքում Ռուսական Հանրապետությունն անվտանգությունը կապահովի այնքան ժամանակ, մինչև որ այդ տերիտորիաները վերստին կգրավեն թուրքական զորքերը: Նա ձեռք կառնի անհրաժեշտ միջոցներ, որպեսզի չկատարվեն վրիժառույթյան ակտեր, կողոպուտներ, ոճրագործություններ կամ իրավախախտումներ. որպեսզի վերոհիշյալ տերիտորիաներում շենքերն ու կառուց-

վածքները, այդ թվում և ռազմական շինությունները, ինչպես նաև կահույքն ու գույքը մնան անվթար և չավերվեն: Պայմանավորվող կողմերի բանակների հրամանատարները տեղում կլուծեն այդ կարևոր հարցերը:

Այս տերիտորիաներում կառուցված մերձատար և մյուս երկաթուղիները, նրանց շարժական կազմը, ինչպես նաև կամուրջները, կմնան նույն վիճակում, որպեսզի դյուրացվի բնակչության կերակրումը: Նույնը վերաբերում է նաև զինվորական հիմնարկություններին:

4. Ռուսական հանրապետությունը սահմանները պահպանելու համար մոտավորապես 150 կամ ավելի կիլոմետրի դիմաց կօգտագործի մեկ դիվիզիա, մնացած բանակը կգորացրի և կուղարկի այն երկրի ներսը:

5. Ռուսական Հանրապետությունը պարտավորվում է գորացրել և արձակել թուրքահպատակներից և ռուսահպատակներից կազմված հայկական չեթեները⁶⁷, որոնք գտնվում են ինչպես Ռուսաստանում, նույնպես և օկուպացված թուրքական նահանգներում և վերջնականապես կցրի հիշյալ չեթեները:

6. Մինչև նորմալ կարգի վերականգնումը, հիշյալ նահանգների բնակչության կերակրման հարցը կանոնավորելու համար երկու պայմանավորվող կողմերը կկնքեն համաձայնագիր:

7. Մինչև համընդհանուր հաշտություն կնքելը Ռուսական Հանրապետությունը իր սահմանների վրա կամ Կովկասում չի կենտրոնացնի մեկ դիվիզիայից գերազանց ուժեր, նույնիսկ վարժական նպատակներով:

Եթե ներքին անվտանգության նկատառումներով այդպիսի կենտրոնացումը լինի անհրաժեշտ, ապա պահանջվում է նախազգուշացնել Քառակազմ դաշինքի տերություններին:

Հակառակ դրան Թուրքիան հարկադրված է իր մնացած հակառակորդների դեմ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտությամբ սեփական բանակը պահել պատերազմական դրության մեջ:

Հոդված 2.

Սույն պայմանագրի վավերացումից հետո 3 ամսվա ընթացքում պայմանավորվող կողմերը կկազմեն երկու խառն ռուս-թուրքական հանձնաժողովներ: Առաջին հանձնաժողովի ինդիքն է լինելու Ռուսաստանը և Թուրքիան (միմյանցից) անջատող սահմանագծի վերականգնումը, սկսած այն

⁶⁷ Պարտիզանական ջոկատներ

տեղից, որտեղ բոլոր երեք սահմանները հասնում են 3՝ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի սանջակների սահմաններին: Այդ տարածության վրա հանձնաժողովը կդեկլարավի մինչև պատերազմը գոյություն ունեցող սահմանագծով: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ ավերված սահմանային նշաններն այնտեղ կվերականգնվեն և կշտկվեն համաձայն 1880 թվականի դեմարկացիոն (սահմանագատման) հանձնաժողովի քարտեզների և արձանագրությունների:

Երկրորդ հանձնաժողովը կորոշի ռուսական սահմանագիծը և այն երեք սանջակների սահմանագիծը, որոնք Ռուսական Հանրապետությունը պետք է էվակուացնի համաձայն հաշտության կոլեկտիվ պայմանագրի 4-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերության: Այնտեղ սահմանագիծը կվերականգնվի այնպես, ինչպես այն գոյություն է մինչև 1877-78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը:

No I-8

**ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՍԵՅՄԻ ԲՈՂՈՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎՍԿՈՒՄ ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ
ԳԵՐՄԱՆԱ-ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ⁶⁸,**
*որտեղ Անդրկովկասյան երկրամասի օրվա քաղաքական դեկլարությունը
համաշխարհային հանրությանը տեղեկացնում է, որ Անդրկովկասը չի
կարող ընդունել իր սահմաններին առնչվող մի պայմանագրի պայմաններ,
որն ստորագրված է առանց իր ներկայացուցիչների մասնակցության և
առանց իր համաձայնության
(2 մարտի, 1918թ)*

ПРОТЕСТЪ ЗАКАВКАЗСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ПРОТИВЪ ДѢЙСТВИЙ БОЛЬШЕВИКОВЪ ВЪ БРЕСТЪ-ЛИТОВСКѢ

Брестъ-Литовскъ, мирной конференціи, Петроградъ Совнаркому,
Лондонъ, Парижъ, Вашингтонъ, Римъ, Токио, Константинополь, Берлинъ, Вѣна,
Министрамъ Иностранныхъ Дель, Кіевъ Центральной Рада, Одесса Совдепъ.

⁶⁸ Документы и матерьялы по вѣгъшней политикѣ Закавказья и Грузии, Тифлисъ, 1919, с.85.

Закавказское Правительство, согласно рѣшенія Сейма, считаетъ всякій договоръ, касающійся Закавказья и его границъ, заключенный безъ его ведома и одобренія, лишеннымъ международнаго значенія и обязательной для себя силы...

Предсѣдатель Закавказскаго Правительства *ГЕГЕЧКОРИ*

Предсѣдатель Закавказскаго Сейма *ЧХЕИДЗЕ*

Тифлисъ, 17 февраля (2 марта) 1918г.

No I-9

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՐԵՎԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ,⁶⁹

*որով որոշվում էր սահմանագիծը այդօրվա Թուրքիայի և նորաստեղծ
Հայաստանի Հանրապետության միջև
(4 հունիսի, 1918թ.)*

Բայթում, 4 հունիսի 1918 թ.

Օսմանյան կայսերական կառավարությունը՝ մի կողմից և իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մյուս կողմից, փոխադարձաբար համաձայնվելով երկու կողմերի միջև հաստատել բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ՝ քաղաքական, իրավաբանական, տնտեսական և մտավոր բնագավառներում, իրենց լիազորներ նշանակեցին հետևյալ անձնավորություններին.

Օսմանյան կայսրությունը

Դեպուտատ, արդարադատության մինիստր և պետական խորհրդի նախագահ, Նորին գերազանցություն Խալիլ բեյին՝ առաջին պատվիրակ, և

Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերազանցություն գեներալ-լեյտենանտ Վեհիթ Մահմեդ փաշային՝ ռազմական պատվիրակ:

⁶⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 531-537:

Հայկական հանրապետությունը

Պարոն Ալ. Խատիսովին՝ պատվիրակությունն նախագահ.

Պարոն Ռուբեն Քաջազունուն՝ պատվիրակ:

Պարոն Միքայել Պապաջանովին՝ պատվիրակ:

Մույն անձինք, ծանոթանալով երկու կողմերի լիազորություններին և գտնելով դրանք ըստ պատշաճի, համաձայնվեցին հետևյալ դրույթների վերաբերյալ:

Հոդված I

Օսմանյան կայսերական կառավարության և հայկական հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն:

Հոդված II

Ներքոհիշյալ ուղղությունն ունեցող սահմանագիծը բաժանում է Օսմանյան կայսրությունը Վրաստանի Հանրապետությունից, Հայաստանի Հանրապետությունից և Ադրբեջանի Հանրապետությունից:

Սահմանն սկսվում է այն կետում, որտեղ ճորոխ գետը թափվում է Սև ծովը, և մինչև Շավնաբադ սարը միաձուլվում է հին սահմանի հետ, որ գոյություն ունեւր Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև՝ մինչև 1877 թ. Պատերազմը, անցնելով լեռնագագաթների գծով՝ այն հասնում է Խալխան և Մեպիսկար սարերը (1856 թվականի սահմանով), ապա թեքվում է դեպի հարավ, անցնում է Փիրսաղադ սարի գագաթով, Աբասթումանից երկու կիլոմետր հարավ, և թեքվելով դեպի հյուսիս-արևելք, հասնում է Կարխուլ-դաղի գագաթը, այստեղից սկզբում հինգ կիլոմետր ձգվելով դեպի հյուսիս-արևելք և ապա դեպի հարավ-արևելք, այն հասնում է Գուրկել վայրը, անցնում է Քուռ գետի վրայով, Աժխուրիից երկու կիլոմետր հարավ և, անցնելով Ղայաբաշի, Օրթաթափա, Ղարաղայա սարերի գագաթների գծով, հասնում է Տաբիցկուրի լիճը՝ Մոլիտի վանքից անմիջականորեն հարավ: Սահմանն այդ լիճը կտրում է այնպես, որ օսմանյան տերիտորիայում է մնում լճի մի մասը, որը գտնվում է հարավում՝ ուղիղ գծով, որ Մոլիտի վանքի հարավից անմիջականորեն գնում է մինչև լճի հյուսիսային վերջավորությունից մեկուկես կիլոմետր հարավ-արևելք՝ հակադիր ափին գտնվող կետը, և հասնում է Թավկոտելի սարը: Այնուհետև այն իջնում է դեպի հարավ, անցնում Շավնա-

բաղ, Կարագուգու, Սամսար սարերի գագաթներով և, թեքվելով դեպի արևելք, անցնում է Դավագիրան լեռնաշղթայի գագաթներով, ապա ուղղվում է դեպի հարավ, անցնելով Աշբիքար, Բաշգիրան, Նուրտահման սարերի գագաթներով: Նուրտահման սարից հետո այն շարունակում է գնալ հարավային ուղղությամբ և շարունակ անցնելով լեռնագագաթների գծով, հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղագծին՝ Աղբուլաղ բնակավայրից հինգ կիլոմետր արևմուտք: Այստեղ այն անցնում է լեռնագագաթներով մինչև Խանվալի վայրը, որտեղից համարյա ուղիղ գծով այն հասնում է Ալագյազ լեռան առավել բարձր գագաթը և, շարունակելով գնալ ուղիղ գծով, հատում է Էջմիածին – Սարդարապատ խճուղին՝ Էջմիածնից յոթ կիլոմետր արևմուտք գտնվող կետում, ապա այն շրջանցում է Էջմիածինը յոթ կիլոմետր տարածության վրա և շարունակում է գնալ Ալեքսանդրապոլ – Ջուլֆա երկաթուղուն զուգահեռ ուղղությամբ, մնալով նրանից մոտ վեց կիլոմետր, իսկ Բաշգիրան վայրից դեպի հարավ-արևմուտք տասնվեց կիլոմետր հեռավորության վրա, այն հատում է այդ վայրից դեպի երկաթուղին տանող ճանապարհը, ապա թեքվում է դեպի հարավ-արևելք, անցնում է Աշաղի-Ղարաբաղլար գյուղի մոտով՝ մեկ կիլոմետր հարավ և Շահաբու, Ղարախաչի, Աշաղի-Չանախչի բնակավայրերի վրայով հասնում է Էլփին-չայ գետը, որով գնում է մինչև Արփա բնակավայրը, այս վերջին բնակավայրից սկսած այն մտնում է Արփաչայի հովիտը, հասնում է Ղայալու բնակավայրը և Ղաիդ գետով գնում է մինչև Աղթաբան սարի գագաթը, ապա այն անցնում է Ղարադուրնա, Արաջին, Ղարանլիս սարերի գագաթներով, հասնում է Ռեանկաչայ գառիթափը, շարունակվում է այդ գետի հովտով Ագա բնակավայրի հարավային կողմից հասնելով Ալիջին բնակավայրը, որ գտնվում է նախկին ռուս-պարսկական սահմանագծի վրա:

Սահմանագծի վերջնական որոշումը կկատարվի հենց տեղում, երկու կողմերի անդամներից կազմված հանձնաժողովի կողմից:

Հոդված III

Հայկական Հանրապետության կառավարության և Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված, նրանց փոխադարձ սահմանների որոշմանը վերաբերող համաձայնագիրը կհաղորդվի Օսմանյան կայսերական կառավարությանը:

Հոդված IV

Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պարտավորվում է զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ Հայկական Հանրապետության կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը կլինողի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար:

Հոդված V

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չգինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ:

Հոդված VI

Հայկական Հանրապետության մեջ ապրող մուսուլմանների կրոնն ու սովորույթները կհարգվեն: Նորին կայսերական մեծությունն սուլթանի անունը կարտասանվի մուսուլմանների հանրային աղոթքներում: Նրանք կօգտվեն նույն քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից, ինչ և ուրիշ կրոնների պատկանող քաղաքացիները: Մահմեդականները կարող են սովորել իրենց մայրենի լեզվով և իրենց կրոնի լեզվով:

Կրոնական պաշտամունքի և բարեգործության կատարումն ապահովելու նպատակով կարող են ստեղծել մուսուլմանական համայնքներ, իբրև բարոյական օրգաններ, որոնք լիազորված կլինեն կառուցելու մզկիթներ, հոսպիտալներ, դպրոցներ, կրոնական ու բարեգործական հիմնարկներ և դրանց պահպանության համար ձեռք բերելու շարժական ու անշարժ գույք: Դրանք կկառավարվեն հատուկ կառավարիչների կողմից:

Գլխավոր մուֆթին կնստի Երևան քաղաքում՝ Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքում (գլխավոր քաղաքում), իսկ մյուս մուֆթիները կրնակվեն հանրապետության այլ վայրերում, որտեղ նրանց գտնվելը կհամարվի անհրաժեշտ:

Այս մուֆթիների փոխհարաբերությունները Շեյխ-ուլ-Իսլամաթի հետ, ինչպես և նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, սահմանված են սույն տրակտատին կցվող համաձայնագրում:

Հոդված VII

Նկատի ունենալով, որ Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև բացակայում են ամեն տեսակի պայմանագրեր, կոնվենցիաներ, համաձայնագրեր, ակտեր, հրահանգներ և այլ միջազգային փաստաթղթեր, երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայնեցին կնքել հյուպատոսական կոնվենցիա, առևտրական պայմանագիր և այլ ակտեր, որոնք նրանք անհրաժեշտ կհամարեն իրենց իրավաբանական և տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար: Հյուպատոսական կոնվենցիան կկնքվի երկու տարվա ընթացքում՝ սույն տրակտատի վավերացումից և փոխանակումից անմիջապես հետո:

Այդ անցման ժամանակաշրջանում գլխավոր հյուպատոսները, հյուպատոսները և փոխհյուպատոսները համապատասխանաբար կօգտվեն նրանց արտոնությունների ու պաշտոնների նկատմամբ առավել բարենպաստող ազգի դրությունից, ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա, փոխադարձության սկզբունքներով:

Ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա առևտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցությունները կսկսվեն այն բանից անմիջապես հետո, երբ ընդհանուր հաշտություն կկնքվի, մի կողմից՝ Թուրքիայի և, մյուս կողմից՝ նրա հետ պատերազմի վիճակի մեջ գտնվող պետությունների միջև: Մինչև այդ, համենայն դեպս մինչև 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ը, սույն պայմանագրի հավելվածով սահմանված ժամանակավոր դրույթը կկիրառեն երկու կողմերն էլ: Այն կարող է չեղյալ հայտարարվել՝ սկսած 1919 թվականի հունիսի 30-ից և ուժի մեջ կմտնի վեց ամսից հետո:

Ցամաքային հաղորդակցությունը կսկսվի սույն պայմանագրի վավերացումից և փոխանակումից հետո:

Հոդված VIII

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են փոխադարձաբար թույլ տալ ամեն հնարավոր թեթևացում երկաթուղային տրանսպորտի նկատմամբ, սահմանելով ու կիրառելով իջեցված տարիֆներ: Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հասարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ:

Պայմանավորվող կողմերի միջև երկաթուղային գծերի շարժակազմի փոխանակումը կկատարվի այդ հարցի վերաբերյալ սահմանված միջազգային սկզբունքներով:

Պայմանավորվող կողմերն անհապաղ կմտնեն բանակցությունների մեջ՝ նախորդ դրույթների մանրամասնությունները որոշելու համար:

Հոդված IX

Մինչև Հայկական Հանրապետության՝ Միջազգային փոստ-հեռագրական միության մեջ մտնելը, Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև փոստային և հեռագրական կապերը կվերականգնվեն նույն պայմանագրի վավերացումից ու փոխանակումից հետո, Միջազգային միության փոստային ու հեռագրական կոնվենցիաների, համաձայնագրերի ու ռեգլամենտների կանոնադրություններով:

Հոդված X

Պայմանավորվող կողմերից մեկի տերիտորիայի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականության և օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով:

Ոչ ոք չի կարող գրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը, և միշտ փոխհատուցմամբ:

Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային թերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից:

Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բնակավայրերում առևտուր անելու համար:

Նախորդ դրույթների մանրամասնությունները կկարգավորվեն ըստ սույն պայմանագրի 11-րդ հավելվածի:

Հոդված XI

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահովել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման:

Հոդված XII

Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանյան կայսրության և նրա դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև կնքված հաշտության ընդհանուր և լրացուցիչ պայմանագրերի դրույթները, որքանով որ դրանք չեն հակասում ներկա պայմանագրին, ուժի մեջ են պայմանավորվող կողմերի համար:

Հոդված XIII

Սույն պայմանագրով որոշվող տերիտորիաների սահմաններից դուրս գտնվող գորքերը կէվակուացվեն պայմանագրի կնքումից հետո:

Հոդված XIV

Սույն պայմանագիրը կվավերացվի և վավերացված օրինակների-փոխանակումը կկատարվի Կ. Պոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի: Այն ուժի մեջ կմտնի այդ փոխանակման օրից:

Ի հաստատումն սրա՝ լիազորված անձինք ստորագրեցին հաշտության ու բարեկամության սույն պայմանագիրը և դրեցին իրենց կնիքները:

Ստորագրեցին՝ Խալիլ, Ա. Խատիսով
Վահիբ, Ռ. Քաջազունի
Մ. Պապաջանով

No I-10

ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԵԼ Է ԱՆԴԻՎՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՆՏԱՆՏԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ,
ԳԵՆԵՐԱԼ ԹՈՍՍՈՆԻՆ⁷⁰,

*որտեղ հստակ ներկայացված են հայկական կառավարության
դիրքորոշումն ու տեղականը հայկական տարածքների և Հայաստանում
ապաստանած հայության հետագա ճակատագրի վերաբերյալ
(23 մարտի, 1919թ)*

Копія

ПОЛОЖЕНИЯ АРМЯНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА, ПРЕДСТАВЛЕННЫЯ
ГЕНЕРАЛУ ТОМСОНУ 26 МАРТА 1919 ГОДА.

- I. По поводу Карабага Армянское Пр-во желает, чтобы управление нагорной части Карабага, населенной армянами, осталось в руках Национальн. Совѣта съ согласіи съ волей населенія. Армянское Пр-во считаетъ эту область по основаніямъ, излагаемымъ въ прилагаемой запискѣ, неотъемлемой частью Арменіи. Контроль надъ управленіемъ, который былъ бы установленъ со стороны Англійскаго Командованія, могъ бы осуществляться лишь лицомъ англійской національности.
- II. Относительно Карса Пр-во считаетъ безотлагательнымъ возвращеніе на мѣста въ Карскій и Кагызманскій у.у. армянскаго населенія, гибнувшаго отъ холода и болѣзней. Дальнѣйшее пребываніе ихъ внѣ селеній лишитъ ихъ возможности засѣва своихъ полей и повлечетъ гибель остатка бѣженцевъ.
- III. Относительно Шарура и Нахичевани необходимо принятіе реальныхъ понудительныхъ мѣръ по отношенію къ мусульманскому населенію, чтобы оно безоговорочно допустило возвращеніе бѣженцевъ въ свои села.
- IV. Относительно Сурмалу необходимо очищеніе отъ бандъ путей этого района; по этимъ путямъ имѣетъ быть возвращеніе турецкихъ армянъ на родину въ гор. Ванъ, Алашкертъ и др. въ виду чего настоятельно необходимо установка пикетовъ въ Кульпахъ и Аралыхъ англійскихъ или

⁷⁰ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3 (Միևն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

армянскихъ подь англійскимъ командованіемъ.

- V. Относительно сел. Зодъ Пр-во просить потребовать отъ мусульманъ убрать изъ этого района вооруженныя банды, которыя оказываютъ сопротивление законнымъ властямъ, сопровождающееся убійствами, и не допускаютъ слѣдственную комиссію, посланную для расслѣдованія совершенныхъ преступленій.
- VI. Организация планомѣрнаго возвращенія турецкихъ армянъ на родину.

Хозяйственно-административные вопросы.

1. Установленіе объединеннаго жел.-дор. управленія въ связи съ замедленіемъ учрежденія комиссіи подь предсѣдательствомъ Ген. Брафа.
2. Установленіе маршрутныхъ поѣздовъ на Батумъ и Баку для восстановленія нормальной жизни въ Арменіи и необходимой связи съ внѣшнимъ міромъ и для доставки продуктовъ.
3. Охрана поѣздовъ въ виду хищенія грузовъ изъ вагоновъ и прибытія напр. хлѣбныхъ грузовъ со значительной недостачей.
4. Установленіе сквознаго движенія до Нахичевани и Карса въ видахъ усиленія съ ними экономической связи и вліянія для установленія порядка.
5. Вывозъ припасовъ изъ Карсской области, находящіяся в Карсѣ и Сарыкамышѣ.
6. Обсѣменение – пріобрѣтеніе сѣмянъ путемъ покупки и товарообмѣна; срочность дѣла по доставкѣ посѣвнаго зерна; необходимость воздѣйствія на мусульманское населеніе, обладающее запасами зерна.
7. Представленіе арміи обмундированія, бѣлья, обуви и снаряженія на 36,000 человекъ съ просьбой въ случаѣ необходимости командировать для сего в Константинополь особое лицо.
8. Просьба уступить винтовокъ ЛЕБЕЛЯ 30,000 штукъ.
9. Просьба передать 10 милліоновъ русскихъ патроновъ или хотя бы обмѣнять патроны Лебеля на 3-линейные русскіе.
10. Просьба уступить легковые и санитарные автомобили и запасныя части къ нимъ.
11. Вывозъ изъ Баку съѣстныхъ продуктовъ, закупленныхъ Арм. Нац. Совѣтомъ и находящихся въ Энзели и Баку (рисъ 900 тыс. п. пшеница и ячмень въ зернѣ); просить добиться разрѣшенія вывоза, предоставленія подвижнаго состава и охраны пути (для этого дѣла командируется Шт. – Кап. Саркисянцъ).
- 12.** Разрѣшеніе выѣзда эшелоновъ армянъ-солдатъ изъ Баку въ Арменію

оружіемъ, которое было бы ввѣрено во время перевозки Англійскимъ Военнымъ Властямъ.

No I-11

**ԿԱՐՄԻ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԿԱՐՍ ՄՏՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԶՈՐՔԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԳԵՆԵՐԱԼ Ա.ՀՈՎՍԵՓՅԱՆՑԻ ԴԻՄՈՒՄ-ՀՐԱՄԱՆԸ,**

որտեղ Կարսի մարզ մտած հայկական զորքի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ հայկական կառավարության մտտեցումը մարզի բնակչությանը հիմնվում է միայն օրենքի վրա և հավասար է բոլորին՝ առանց ազգային և կրոնական պատկանելության: Միաժամանակ կոչ է արվում, որպեսզի նույն բնակչությունը զբաղվի խաղաղ աշխատանքով և կատարի իր քաղաքացիական պարտականությունները հայկական պետության հանդեպ:

(17 ապրիլ 1919թ.)

ԿԱՐՄԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

17 ապրիլ 1919թ., Ալեքսանդրոպոլ

Համաշխարհային պատերազմը վերջացավ: Մրա հետ պետք է վերջանան և բոլոր տառապանքներն ու տանջանքները: Ամենքը պիտի վերադառնան իրենց օջախները, ամենքը նորեն պիտի ձեռնարկեն խաղաղ աշխատանքի և եռանդուն գործի: Ժողովուրդների փորձությունները վերջացան: Նորեն հասել է խաղաղ կենակցութեան ժամանակը, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան – լինի նա հայ թե քիւրդ, թաթար թե ռուս, յոյն թե եզդի, ամենքի համար պետք է թանկ լինին իրենց հին դաշտերը, ուր իրենք ծնւել են: Ամենքը պետք է ղեկավարւեն նախկին կենակցութիւնը վերանորոգելու նպատակով և պետք է ազնւօրէն սկսեն նորէն ձեռք բերել իրենց առօրեայ հացը:

Իմ *Կառավարութեան* և *Դաշնակիցների* հրամանով ես մտայ Կարսի շրջանը: Ձեզ եմ դիմում, իմ հաւատարիմ զօրքեր: Դուք էք հանդիսանում մեր *կառավարութեան* ներկայացուցիչները և նրա կամքի կատարողները: Դուք պետք է ազնւօրէն և անձնուրաց կերպով պաշտպանէք մեր *Հանրապետութեան* բոլոր քաղաքացիների կեանքն ու գոյքը առանց ազգի խտրութեան: Այս է լինելու այս բոլորին ձեր կատարելիք գործը: Դուք սրբութեամբ և անշեղ կերպով պիտի կատարէք այս հրամանը: Ամեն մի սպայ, զինուոր կամ միլի-

ցիռներ, որ կը խախտի այդ հրամանը կամ թոյլ կտայ իրեն ի չարը գործադրելու իր իշխանութիւնը կամ զէնքը անձնական շահախնդրական նպատակներով կամ կուզենայ գրգռել քաղաքացիների մի մասը միւս մասի դէմ,- կը զնդակահարւի իմ կողմից: Միլիցիայի և զօրքերի բոլոր ապօրինի գործողութիւնների մասին բոլոր բնակիչները պետք է յայտնեն տեղական զօրապետներին: Վերջիններիս պատուիրում եմ ամենախիստ պատիժներ գործադել մեր օրէնքները և բարի հարևանական յարաբերութիւնները խախտողների դէմ:

Բոլոր առանձին զօրասիւներում պատուիրում եմ հիմնել դաշտային դատարան՝ արագօրէն պատժելու խաղաղ կեանքի հաստատումը խանգարող ակներև ոճրագործներին:

Նախագուշացնում եմ զօրասիւների պետերին, իրենց շրջանում կատարած բոլոր անկարգութիւններն ու օրինազանցութիւնները ես կը վերագրեմ իրենց յանցաւոր անգործնութեանը, որ իրենց ցոյց տւած կը լինին օրէնքներն մեր կառավարութեան կամքը կեանքի մէջ կիրառելու գործում: Յիշեցէք, որ մեր Պետութիւնը անւանում է *Հայաստանի Հանրապետութիւնում* այսինքն Հայաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդների հանրապետութիւն:

Կառավարութեան գլխաւոր նպատակն է ստեղծել ազատ կեանք Հանրապետութեան բոլոր ժողովուրդների համար:

Մեր ժողովուրդները հաւասար են ինչպէս քրիստոնեայի, այնպէս և մահմեդականի համար: Ով էլ որ խախտի օրէնքը, նա հաւասարապէս պատժում է ամենքին էլ:

Ձեզ եմ դիմում, Կարսի շրջանի բնակիչներ:

Ես իմ զօրքերով մտայ այս շրջանը իմ Կառավարութեան և Դաշնակիցների հրամանով իրենց տուն վերադարձնելու համար իրենցբնակավայրերից կտրւած ինչպէս հայ, այնպէս մահմեդական գիւղացիներին:

Դարաւոր հարևանները նորէն պիտի վերադառնան բարեկամական կենակցութեան:Բոլոր հողերը, ում կողմից ուզում է զաւթւած լինին մեր Հանրապետութեան ամբողջ տերրիտորիայի վրայ, պետք է վերադարձնեն իրենց նախկին տերերին:

Ամեն մի քաղաքացու դէմ, լինի նա հայ թէ թուրք, որ կը համարձակւի հակառակել ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի այս ամենաօրինական պահանջի անյապաղ կատարմանը, իմ կողմից ձեռք կառնւեն ամենավճռական միջոցներ մինչև մահապատիժ:Այն գիւղերն ու ավանները, որոնք դիմադրու-

թիւն ցոյց կը տան, կը համարեն օրէնքից դուրս և կրակի ու սրի կը մատնեն:

Ամեն ոք, ում համար թանկ է իր օջախը, պարտաւոր է զսպել չարամիտ անձերին, որոնք կը կամենան իմ հրամանը խախտելով հարստանալ խաղաղ աշխատաւոր ժողովրդի հաշիւին:

Յայտարարում և հրամայում եմ բոլոր բնակիչներին, որ անդրկովկասեան բռները պարտադիր են Հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիների համար:

Զօրամասերի հրամանատարներին հրամայում եմ համակել մեր *Կառավարութեան* գաղափարներով և կարողացածին հնարավորութեան չափով սահմանել ամեն տեղ կարգ ու խաղաղ կեանք: Բսկչարամիտ մարդկանց ենթարկել ամենախիստ պատիժների:

Կարողացածին և հնարաւորութեան չափով օգնել կարօտեալ բնակչութեանը, ինչ ազգութեան էլ որ պատկանելու լինի նա:

Ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է զօրքերի համար, գնել կանխիկ դրամով:

Իսկականը ստորագրեց՝ Ալեքսանդրապոլի զօրաբաժնի պետ Գեներալ-Մայոր Յովսէփեան

Իսկականի հետ ճիշտ է՝ շտաբի պետի պաշտօնակատար

Կորնետ Զուրաբով

Համեմատեց աւագ աղիւտանտ պորուչիկ Մունիտիկով

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 280, ց. 2, գ. 8,թ. 1,

տպագիր օրինակ՝ հայերեն, ռուսերեն և օսմաներեն:

No I-12

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷¹,

*որտեղ բոլշևիկներից մեկը պատմում է, թե ինչպես, օգտագործելով
Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կոչը, որով նա դիմում էր
Հայաստանից դուրս գտնվող քարձրորակ մասնագետներին, այդ թվում նաև
քարձր որակավորում ունեցող բանվորներին, գալ Հայաստան և օժանդակել
նոքի հանելու ծանրագույն վիճակում գտնվող երկիրը, իրականում
հատուկ առաջադրանքով Հայաստան է ուղևորվել մի քանի տասնյակ
բոլշևիկ բանվորներից կազմված կուսակցական մի խումբ, որը Հայաստան
ժամանելուց հետո ցրվել է երկրի ամբողջ երկաթուղային ցանցի վրա՝
հաղորդակցության այդ կառույցում
կուսակցական աշխատանք ծավալելու համար*

ԱՐՇԱԿ ԳՈԳՈՒՆՑ

<<1919 թվականին, երբ Կովկասը դեռ գտնվում էր անգլիական գաղութարարների <<հովանավորության >> տակ, դաշնակների կառավարությունը թերթերի միջոցով Բաքվից պահանջեց Հայաստան գնալու ցանկություն ունեցող որակյալ բանվորներ. խառատներ, փականագործներ, դարբիններ և այլն:

Ապրիլի 8-ին Կրասնովոդսկից վերադառնալով Բաքու, ես Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեից և այլ ընկերներից իմացա այդ մասին:

Արհմիությունների Երկրային կոմիտեն ինձ առաջարկեց ցուցակագրվել և գնալ Հայաստան գաղտնի աշխատանքի և տվեց հետևյալ մանդատը. <<Սույնը ներկայացնող ընկ. ԳՈԳՈՒՆՑԸ հանդիսանում է Արհմիությունների Երկրային գործադիր կոմիտեի ներկայացուցիչը Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայի վրա, պրոֆեսիոնալ և գյուղացիական համագումարներ, բանվորական կոնֆերանսներ և այլն կազմակերպելու համար:

Նախագահ՝ (Ֆրոլով)

Քարտուղար՝ (Լ.Միրզոյան)>>:

---

⁷¹ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 300-301:

Ապրիլի վերջին մենք, թվով 38 մարդ, ճանապարհվեցինք Բաքվից: Դեռ գնացքում դիսկուսիա բացվեց քաղաքական հարցերի շուրջը և այստեղ պարզվեց, որ ուղևորների մեծ մասը ՌԿ(Բ)Կ անդամներ են, որոնց թվում, հիշում եմ, կային Եգոր Սևյանը, Սուրեն Սուրենյանը, Վաղարշակ Հովհաննիսյանը և այլն: Այդ Բաքվի առաջին բանվորական կորիզն էր, որ եկավ Հայաստան և ցրվեց հայկական ամբողջ երկափուղու վրա: Ալեքսանդրապոլում դեռ մինչև մեր գալը կային կոմկուսի 6-8 անդամներ: Դրանցից բյուրոյի մեջ մտնում էին Ղարիբջանյանը, Օհանջանյանը և ուրիշներ: Որպեսզի կուսակցական աշխատանքում անցկացնենք մեր գիծը, մենք դրեցինք բջիջ կազմակերպելու և նոր կոմիտե ընտրելու համար կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: Մինչև կոնֆերենցիան նամակ գրեցինք Բաքու, որտեղից և մեզ օգնելու համար ուղարկեցին ընկ. Սաշա Գրիգորյանին: Դեռ մինչև Սաշա Գրիգորյանի գալը մեր կողմից կազմակերպված էր 20 անդամից բաղկացած երկու բջիջ>>:

No I-13

ՄԵՋԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷²,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկյան կազմակերպությունն ուժեղացնելու նպատակով բոլշևիկյան կուսակցության Կովկասյան մարմնի ղեկավարությունը տեղի երկաթուղային հանգույցում աշխատելու պատրվակով Թիֆլիսից ու Բաքվից Ալեքսանդրապոլ է գործուղել մի խումբ հայ և ռուսազգի բոլշևիկ բանվորների

ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

<<...1918-1920 թ.թ., դաշնակների տիրապետության ժամանակ, հայ ժողովուրդն ապրեց իր պատմության ամենամռայլ օրերը: Գնալով ուժգնանում էր ժողովրդի զայրույթը դաշնակցական ռեժիմի դեմ: Աճում ու ծավալվում էին նաև բոլշևիկյան կազմակերպությունները...

Այդ թվականին էր, երբ Կովկասյան Կոմիտեի հանձնարարությամբ Թիֆլիսից և Բաքվից Ալեքսանդրապոլ եկան մի խումբ երկաթուղային բանվորներ, որոնք պետք է աշխատեին Ալեքսանդրապոլի դեպոյում: Այդ բանվորների թվում էին Մարտիրոս Գևորգի Սահակյանը, Արտեմ Աղամալյանը,

⁷² Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 318:

Արշակ Գոգունցը, Պետյա Կուզնեցովը, Եգոր Սևյանը, Լևոն Ուլիբեկյանը և մի քանի ռուս մեքենավարներ, որոնց անունները արդեն մոռացել եմ: Նրանք իրենց ձեռքը վերցրեցին բոլշևիկյան կազմակերպության աշխատանքն ու ղեկավարությունը...

Ժողովները հրավիրում էինք կամ դեպոյում (արհեստակցական միության ժողովի քողի տակ), և կամ Բագրատ Ղարիբջանյանիի, Արշակ Գոգունցի և Գարեգին Մաթոսողյանիի տներում... Կոնսպիրացիոն նկատառումներով, իբրև կանոն արձանագրություն չէինք կազմում>>:

No I-14

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷³,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպությունը բավականին սերտ կապերի մեջ է եղել Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաքում գործող ադրբեջանական <<Հումմեթ>> սոցիալ-դեմոկրատական խմբակի հետ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

<<...1918 թվականի նոյեմբերին Երևանի բոլշևիկներին հաջողվում է վերջնականապես անջատվել մենշևիկներից և ստեղծել ինքնուրույն բոլշևիկյան կազմակերպություն և ընտրել ՌՄԴԲՊ-ի Երևանի կոմիտե:

1917-1918 թվականներին Երևանում գոյություն ուներ սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության ադրբեջանական <<Հումմեթ>> (<<Էներգիա>>) կազմակերպության բջիջ, որը քաղաքական աշխատանք էր տանում Երևանի ադրբեջանական աշխատավորության շրջանում: 1917 թվականի գարնանը, Բաքվից Երևան ժամանեց այդ կազմակերպության ներկայացուցիչը և աշխատանք տարավ <<Հումմեթ>>-ի գործունեությունը ուժեղացնելու ուղղությամբ:

<<Հումմեթ>>-ի Երևանի բջջի հետ մեր քաղաքային պարտիական կազմակերպությունը մոտիկ կապ էր պահպանում: <<Հումմեթ>>-ի ներկայացուցիչը երբեմն մասնակցում էր մեր պարտիական ժողովներին>>:

⁷³ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 228:

No I-15

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՍՈՑԻԱԼ – ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՖՐԱԿՑԻԱՅԻ 1919թ.
ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*այն մասին, որ Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան պառլամենտարիզմի նորմերի կոպիտ խախտում է համարում առանց իրենց հետ խորհրդակցելու Հայաստանը՝ Անկախ ու Միացյալ հայտարարելը և, համապատասխանաբար, Խորհրդի կազմը արևմտահայերով համալրելը : Խորհրդարանական մեծամասնության և երկրի կառավարության նշված քայլերի պատճառով ֆրակցիան հայտարարում է Հայաստանի խորհրդի կազմից իր դուրս գալու մասին
(4 հունիսի, 1919թ.)*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՖՐԱԿՑԻԱՅԻ
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայաստանի Խորհրդի 1919 թվի յունիսի 4-ի նիստին

1918 թվի ամառայ սարսափելի ամիսներին, երբ տաճիկ գորքերի պաշարող նեղ օղակը շնչահեղձ էր անում Անդրկովկասի մի երկու հայկական գաւառներում ապաստանած յուսահատ ու փախստական հայ ժողովրդին, հայ հասարակութեան ղեկավար հիմնարկութիւնների մէջ մինչև այն ժամանակ միահեծան իշխող կուսակցութիւնը - Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վիատութիւնից ու մասամբ նաև սեփական քաղաքականութեան սնանկութիւնից գիտակցութիւնից դրդւած համաձայնեց միւս կուսակցութիւնների հետ ձայների որոշ հաւասարակշռող յարաբերութեամբ կազմելու Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագոյն օրէնսդիր մարմին, որը նոյն թվի օգոստոսի 1-ից Հայաստանի Խորհուրդ անունով սկսեց իր գործունէութիւնը: Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատ Բանտրական կուսակցութիւնը պարտականութիւն համարեց տազնապի օրերում լինել ժողովրդի հետ, այն ժողովրդի, որի ղեկակորոյս ինամակալները ժամանակաւորապէս զոջալով ձեռք էին մեկնել նաև նրան, բանտրական կուսակցութեանը, խոստովանելով սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կարևորութիւնն ու օգտակարութիւնը Հայաստանի Խորհրդում: Վերջինիս օգոստոս-նոյեմբեր գործունէութեան շրջանում, երբ Երևանի պարիսպների տակ ծփում էր տաճկական վտանգն, Հ. Յ. Խեղճացած Դաշնակցութիւնը շնորհակալութեամբ օգտւում էր միւս հոսանքների գործակցութիւնից և մեծ ջանքեր չէր գործադրում վարկաբեկ անելու համար Հայաստանի Խորհուրդը: Սակայն դաշնակիցների յաղթութիւնն արևմտեան ճակատում, այլ և

մթերքների ներմուծման հնարավորությունն արտասահմանից՝ պատճառ դարձան այն իրողութեան, որ յիշեալ կուսակցութիւնը բարձրացրեց իր ճկուն գլուխը՝ կարծէք երևակայելով, որ տաճիկների հեռանալը տնային քաջերի ջանքերով է կատարուում, իսկ մթերքների գոյութիւնը հացի մոնոպոլիայի մեծահոշակ հերոսների խնայողութեան արդիւնք է: Նոյեմբերից փետրուար- ժամանակամիջոցում այս կառավարչական կուսակցութիւնը՝ յենած իւր նոր դաշնակցի, այն է երեքուն, խաբւող ու վաճառող Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան վրայ՝ սկսում է ազատութիւն տալ իւր արկածատենչ ու խռովարար ձգտումների արտաքին քաղաքականութեան մէջ և բռնացող ու հարստահարող գործունէութեանը ներքին քաղաքականութեան ասպարեզում: 1919 թի փետրուարի վերջերին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ժամանակ է համարում ազատւելու Հայաստանի Խորհրդից, այն հիմնարկութիւնից, որը կազմւած էր նրա համաձայնութեամբ ու աղերսանքներով և որն այժմ այսպէս կամ այնպէս օրէնսդիր ու օրինապահ հանդիսանալով՝ խանգարում էր նրա դաւադիր ու ապօրինի ընթացքը: Սակայն փոխանակ Հայաստանի Խորհրդի ցրումն օրէնսդրական ճանապարհով կամ միջկուսակցական բանակցութիւնների միջոցով գլուխ բերելու, ինչպէս եղել էր նրա կազմակերպումը 1918 թի յուլիսին Հ. Յ. Խորհրդացած Դաշնակցութիւնը առաջ բերեց փետրվարի 28-ի խայտառակ միջադէպը երբ ժողովրդի հնամեայ խեղդողները հանդես եկան պարլամենտարիզմի լոզունգներով, իսկ մի քանի վարժեցրած թիկնապահներ՝ իրաւապահանջ մասսայի դերում: Փետրվարի 28-ից մինչև մայիսի 28-ը՝ Հայաստանի Խորհրդի անուանական գոյութեան շրջանն ու կառավարութեան համայնատարած սանձարձակութիւնների ոսկեդարն է, որն իւր գագաթնակէտին է հասնում Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան առաջին տարեդարձին: Այն օրը մայիսի 28-ին վերջացած էր կառավարութեան օրէնսդրական լիազորութիւնների միամտեայ ժամանակամիջոցը, լիազորութիւն, որ ապրիլի 27-ին տրւած էր նրան հակառակ ձախակողմի բողոքների, սակայն և այնպէս կառավարութիւնը վստահանում է առանց Հայաստանի Խորհրդի քննութեան ու հաւանութեան ոչ միայն այնպիսի պատմական մեծ ակտ յայտարարել, որպիսին է Հայաստանը միացեալ ու անկախ հռչակելը, այլ և Հայաստանի Խորհրդի կազմի մէջ փոփոխութիւն մտցնել՝ տասներկու տաճկահայ անդամներ հրաւիրելով Հայաստանի Հանրապետութեան օրէնսդիր մարմնի մէջ: Կառավարութեանը, օրէնսդրական լիազորութիւն տուող ապրիլի 27-ի օրէնքի 3-իդ կէտը հրահանգում էր կառավարութեանը կարևոր դէպքերում Հայաստա-

նի Խորհրդի արտակարգ նիստ հրաւիրել, սակայն և այնպէս կառավարութիւնը թէ Հայաստանը միացեալ ու անկախ յայտարարելը և թէ Հայաստանի Խորհրդի կազմի մէջ տաճկահայ անդամներ մտցնելն արտակարգ նիստ հրաւիրելու չափ կարևոր դէպք չի համարել՝ միակ կարևոր դէպք ու միակ իրաւատու ատեան հաշուելով իւր ակներև ապօրինի դիկտատուրան, որ յենում է կառավարչական կուսակցութիւնների կուլիսային ու օրիգինալ հայկական պարլամենտարիզմի վրայ:

Եւ ահա ի հետևանս այս բոլորի՝ ի նկատի ունենալով, որ դեմոկրատական ու հանրապետական կոչւած այս երկրում թագաւորում են օլիգարխիական կարգեր, երբ կառավարութիւնը չի ակնածում ոչ մի օրէնքից, այլ գործում է լոկ անպատասխանատու շրջանների քմահաճույքով, ի նկատի ունենալով, որ երկրի օրէնսդրական հիմնարկութեան մէջ անգամ իշխում է ծայրահեղ բռնակալութիւնը, երբ ձախակողմը բացարձակապէս զրկւած է պատգամաւորի խոսքի ազատութիւնից ու նոյնիսկ հարցապնդման իրաւունքից և վերջապէս ի նկատի ունենալով նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ տաճկահայերի մաքսանենգաբար մուտքը Հայաստանի Խորհուրդ վերջնականապէս խախտում է 1918 թւի յուլիսին կայացրած միջկուսակցական համաձայնութիւնը Հայաստանի Խորհրդի կազմի մասին.-

Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան յայտարարում է, որ այսօրվանից հրաժարւում է Հայաստանի Խորհրդի իբր-օրէնսդրական աշխատանքներին մասնակցելուց՝ արտաքին քաղաքականութեան միանգամայն օրինագանց ու աշխարհաւեր ընթացքի ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողնելով այն հոսանքների վրայ, որոնք յեղափոխական ու ժողովրդական դիմակներով իրար դաշնակցած՝ գործում են ժողովրդի գոյութեան ու կենսական շահերի, այլ և յեղափոխութեան բոլոր նւաճումների դէմ:

Ժողովրդի օրհասի շրջանում, նրա ամենանեղ օրերին, 1918 թւի օգոստոսի 1-ից մենք գործեցինք այս օրէնսդիր մարմնի մէջ՝ տառապող մասսային ծառայելը մեր սրբազան պարտականութիւնը հաշուելով, իսկ այսօր հեռանում ենք այս հիմնարկութիւնից համարելով, որ օրէնսդրական ծաղրածութիւններով զբաղւելը ցած է սոցիալ-դեմոկրատի յեղափոխական արժանապատուութիւնից:

Հայաստանի Խորհրդի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիա

1919թ. յունիսի 4-ին, Երեւան

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.2, գ.121, թ.1, տպագիր

No I-16

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆԸ ԿԻՑ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԻ ԶԵՎՈՒՅՑԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

*առ այն, որ Վրաստանի քաղաքական ուստիկանությունից իրեն հայտնի է
դարձել, որ շատ շուտ ժամանակներում Հայաստանի տարածք են
ժամանելու Վրաստանի սահմաններից դուրս արտրվող
թվով տասներկու հայ բոլշևիկ
(24 հուլիսի, 1919թ.)*

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ
ВОЕННОГО ВЪДОМСТВА
АРМЕНИИ
ПРИ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ
МИССИИ ВЪ ГРУЗИИ

Секретно
Г. Министру
Внутрѣнныхъ Дель

24 июля 1919г
№ 101
Гор. Тифлисъ

Имѣю честь увѣдать Васъ на предметъ завысящихъ распоряженій, что въ самомъ непродолжительномъ времени въ предѣлы Арменіи придутъ указанныя в представляемомъ присемъ списокѣ лица, высланныя этапнымъ порядкомъ изъ Тифлиса. Списокъ этотъ мною полученъ негласнымъ путемъ изъ Особаго Отряда, являющагося въ настоящее время политической полиціей Грузіи, вродѣ Корпуса жандармовъ, во время хлопотъ при освобожденіи бывшаго Адъютанта Военнаго Министра Поручика Овакимовича Михаила, по недоразуменію попавшаго въупомянутой списокъ подъ № 13.

ПРИЛОЖЕНИЕ: списокъ

Генераль-Маіоръ Кишмишев *ստորագրություն*

И. д. Офицера для порученій,

Поручикъ ..... *ստորագրություն*

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ. 62, թ. 87, սերենագիր, բնօրինակ

No I-17

ՅՈՒՑԱԿ

*Թիֆլիսի բանտից ազատված և Հայաստան մեկնելու ցանկություն հայտնած
հայ բռնակցիների
(24 հուլիսի, 1919թ.)*

СПИСОКЪ

Освобожденныхъ изъ тюрьмы большевиковъ.

1. Венцовскій Игнатій 3 дня
2. Романенко Наталія
3. Кохянь Асатуръ
4. Арутюнянь Арамъ
5. Микиргумянь Енокъ
6. Еркянянь Ваганъ
7. Акоповъ Арутюнь
8. Петросянь Мартиросъ
9. Мирзоянь Леонъ 3 дня
10. Мелконянь Микиртичь
11. Берберовъ Ананій 3 дня
12. Агаянь Мумекъ
13. Авакимовъ Михаил

Все вышеозначенныя лица за исключением Романенко изъявили желаніе ѣхать въ Арменію, а Романенко въ Баку.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ.62, թ 88, մեքենագիր, բնօրինակ

No I-18

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ ԶԵՎՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

*Գերմանիայից և Ավստրիայից վերադարձող հայ ռազմագերիներին
Ռուսաստանի տարածքում գործող ռուսական տարբեր հոսանքների
զինված միավորումների կողմից Հայաստան հասնելուն խոչընդոտելու և
ստիպողաբար իրենց մոտ ծառայության գորակոչելու մասին
(23 ապրիլի, 1919թ.)*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ Պ.

Ա. Գ. Մ.

ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՍՄԻԱ

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԹԻՖԼԻՍ

23 Ապրիլի 1919թ.

Նո. 820

8-րդ գնդի գնդապետ Արդուրյան Յերկայնաբազուկը, մոտ որերս ժամանելով Նովորոսսիյսկից հաղորդեց ինձ հետեվյալը.

Գերմանիայից յեվ Ավստրիայից վերադարձող հայ գերիներին Նովորոսսիյսկից թույլ չեն տալիս գալ Անդրկովկաս, այլ ստիպում են մնալ յեվ մտնել կամավորական բանակի մեջ, վորի շարքերում, Արդուրյանի ասելով ծառայում են մոտ 12000 հայ գերի զինվորներ:

Վումանց հաջողվում է փախչել Նովորոսսիյսկից, բայց գալով Սոչի, վորտեղ գայալմյան ունի «կանաչ բանակ» անունով մի ավազակախումբ, վերջինիս կողմից, ենթարկվում են անողոք հալածանքի յեվ թալանի, վորից ազատ են մնում միայն նրանք, ովքեր համաձայնվում են մտնել այդ բանակը:

Հայ գերի զինվորները, ցանկանալով ազատ լինել այդ թալանից, մտնում են ավազակների շարքերը: Այդպիսիների թիվը հասնում է 1¹/₂ հազարի:

Հայտնելով Ձեզ այս մասին թե հիշյալ գնդապետը յեվ թե յես անհրաժեշտ ենք գտնում հրավիրել Ձեր ուշադրությունը այդ յերեվոյթների վրա յեվ խնդրել Ձեր կարգադրությունը հիշյալ արգելքների վերացման համար:

Հետեվանքին խնդրում ենք ինձ իրազեկ անել

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅԻՉ՝ (ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ ԱՐՇ. Տ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հանված է յերեք պատճեն յեվ Մինիստրի համապատասխան կարգադրության հետ ուղարկված են Բաթում Պ. Յեղեգարյանին, Եկատերինատար Պ. Սաղաթեյանին յեվ Ռոստով Պ. Չալխուշանին

(ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

24 մայիսի 1919թ.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.2, գ.44, թ.4; մեքենագիր

No I-19

ՄԵՁԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷⁴,

որտեղ բոլշևիկյան կուսակցության անդամը պատմում է, թե ինչպես Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլշևիկյան կազմակերպության առաջադրանքով մի խումբ կոմունիստ ուսուցիչներ, 1919 թ. աշնանը անցնելով ուսուցչական աշխատանքի այսօրվա Արթիկի ենթաշրջանի գյուղերում, տեղում իրականացրել են նաև հակապետական քարոզչություն, ստեղծել բոլշևիկյան նոր բջիջներ

ՎԱՐՄԻԿ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

<<1919 թվականի սեպտեմբերին, Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի առաջադրանքով մի խումբ կոմունիստ ուսուցիչների հետ գնացի Քավթառուլի շրջանը: Այդ ուսուցիչներից հիշում եմ Սողոմոն Գալոյանին, Նահապետ Կուրդինյանին, Գրիգոր Ստեփանյանին, Մաշա Շավոյանին, և ուրիշներին: Մեր խնդիրը պետք է լիներ Քավթառուլի շրջանի գյուղերում ուսուցչական աշխատանքների հետ միասին տանել պարտիական Ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանք:

Ես և Սողոմոն Գալոյանը աշխատում էինք այդ շրջանի Ղուլիջան (Սպանդարյան) գյուղում: Մեզ հաջողվեց չքավոր և միջակ գյուղացիներից կազմակերպել համակրողների խմբակներ: Հետագայում այդ խմբակների բազայի վրա ստեղծվեցին կոմբջիջներ: Համակրողներից ես հիշում եմ Միսակ Մարգսյանին, Եգոր Սվարյանին, Արտ. Աղալարյանին և ուրիշներին: Քյավթառուլու գյուղում պարտիական աշխատանք էին տանում բժիշկ Արշ. Փանյանը, ուսուցիչ Նահապետ Կուրդինյանը, Մարիամ Շամալյանը, Փոքր Պարնիում՝ Աղասի Մովսիսյանը, Եղիշե Գալոյանը, Նորաշենում՝ Մաշա Շավոյանը, Մեծ Արխավալիում՝ Գր. Ստեփանյանը և ուրիշները:

1920 թվականի Մայիսյան ապստամբության նախօրյակին շրջանի շատ գյուղերում կազմակերպված էին կոմբջիջներ և համակրողների խմբակներ:

1920 թ. հունվարին տեղի ունեցավ Քավթառուլի շրջանային պարտիական կոնֆերանսը, որը հանդիսացավ մեր ուժերի ստուգատեսը գալիք մարտերի համար>>:

⁷⁴ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 270:

No I-20

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆԸ ԿԻՑ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ, ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ՔԻՇՄԻՇՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

*Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի կողմից
հայ զինվորականներին կամավորական բանակի շարքերը թողնելու և
Հայաստան մեկնելու թույլտվության ու կամավորական բանակից
հայկական բանակի համար մատչելի գնով և ուղղակի
սպրանքափոխանակման միջոցով զենք, զինամթերք և հեծելազորի ու
բնակչության համար Դոնի ձիաբուծարաններից ձիեր ձեռք բերելու
հնարավորության մասին
(20 նոյեմբերի, 1919թ.)*

В. М.

Секретно.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ
ВОЕННОГО ВЕДОМСТВА
АРМЕНИИ

ВОЕННОМУ МИНИСТРУ
АРМЕНИИ

при
Дипломатической Миссии

/Копия Министру Иностранных дел/

В Грузии

20 Ноября 1919г.

№ 300

г. Тифлис.

РАПОРТ.

Главнокомандующий вооруженными силами Юга Россия разрешил воен-нослужащим армянам покинуть ряды добровольческой армии и отправить на ро-дину для дальнейшего несения службы. Из разговоров с прибывающими оттуда единичными офицерами выяснилось, что число солдат, желающих поступить на службу в войска Армении, достигает несколько тысяч человек, но, за от-сутствием организации на месте по отправке их в Армению и каких- бы то не было средств, они лишены возможности осуществить свое желание и право.

Независимо сего, наш Дипломатический Представитель в Грузии г. ЕВАН-ГУЛОВ, основываясь на письмо нашего Представителя при Кубанском Прави-тельстве, г. Сагателяна, сообщил мне, что генерал Деникин согласен снарядить их оружием и снабдить потребным количеством трехлинейных патронов, причем есть основание думать, что Правительство Грузии не встретит препятствий к про-

пуску их через свою территорию: Людей под видом беженцев и груза - в качестве транзитного.

Не подлежит никакому сомнению, что увеличение нашей Армии сразу на несколько тысяч опытных, дисциплинированных бойцов с оружием в руках и с надлежащим запасом патронов - в настоящее тревожное и критическое время является крайне желательным и к тому же весьма легко осуществимым.

Таким образом, назревает настоятельная необходимость командирования в пределы Добрармии, надежного, сведующего и тактического офицера в высших чинах, не ниже Полковника или Генерала, для урегулирования этого вопроса и организации совместно с нашим Представителем Г. Сагателяном отправки офицеров, солдат и оружия через Новороссийск и Поти, или Батум, что будет удобнее, в Армению.

/План перевозки при сем представляется/.

Попутно этот офицер может информировать представителей Добрармии и местную прессу о существующем положении вещей и в свою очередь привезти оттуда весьма ценная сведения, в которых, в виду слабого информации мы весьма нуждаемся.

Независимо сего, названный офицер сможет заручиться принципиальным согласием Генерала Деникина на вывоз с Дона потребного для нас количества лошадей, т.к. наша страна совершенно обезлошадилась, а все местные доставщики- ингуши и Кабардинцы, предлагающие нам лошадей, не могут добиться разрешения Правительства Грузии на прогон их через границу Грузии.

После переговоров с Генералом Деникиным и разрешения последнего можно будет закупить у армян - коноводчиков например Черновых, лошадей, которых морем нетрудно переправить до Поти. Оттуда, на основании недавно заключенного с Грузией транзитного договора очень легко и свободно доставить в пределы Армении, причем, если удастся можно приобрести не только для Военного Ведомства, но и для населения, можно продать всех кобыл.

Лошадей примет Комиссия на месте из специалиста, как это уже имело место в Тифлисе при покупке у англичан 400 мулов в два приема, а отправлять их можно вместе с войсковыми эшелонами, причем для наблюдения, корма и уборки их во время пути следования, необходимо, использовать тех же солдат, служивших раньше в конных частях.

Совмещением этих двух операций значительно удешевится транспортирование лошадей и кроме того, явится гарантия, что животные дорогой будут находиться в надежных руках ответственных лиц.

/Инструкция по приему и перевозке лошадей представляется/.

Принимая во внимание, что согласно сношения Начальника Военного Штаба от 4-го сего Ноября за № 842/с, в настоящее время в Армении не имеется

надлежащей валюты для уплаты на лошадей, возникает вопрос об обмене чеков Правительства Армении на “ Донския деньги”, каковую миссию также можно будет поручить названному офицеру, причем имею честь доложить, что по сему предмету я уже имел беседу с Главным Представителем Главногокомандующего вооруженными силами Юга России при Союзном Командовании в Завкавказье, который в этом отношении выразил готовность пойти нам на встречу.

Еще лучшим средством для выполнения всей этой операции является товарообмен, именно вывоз из пределов Армении транзитом через Грузию спирта, либо шерсти, или хлопка, по реализации коего, можно не только приобрести лошадей, но и осуществить предпринимаемый план перевозки. По исчислению такого сведующего и известного в промышленном и финансовом мира лица, как г. Маилов, за 200.000 градусов спирта можно выручить до 15 мил. рублей. Если нам удастся закупить до 1 т. голов лошадей, что обойдется с перевозкой и доставкой в Эривань до 10 мил. рублей, то останется еще до 5-ти мил. рублей на издержки по перевозке военнслужащих, и оружия – 2 мил. 400т. рублей, и стало быть, экспортируя свой спирт, мы получим за него лошадей, перевезем наших солдат и еще выручим свыш. 2 мил. 600 т. руб., которым можно дать любое назначение.

В заключение доложу, что отправление в Добрармию офицера с указанием выше полномочными может состояться, по моему мнению, лишь в случае отсылки, согласно нашего обязательства, 6 мил. Лебелевских патронов в Батум в веденье Представителя Добрармии, Генерала Порхонского, причем должен поставить Вас в известность, что заместитель Полковника Гаскеля Полковник РЕ на мою вторичную, настоятельную, убедительную просьбу в провозе этого груза в пределах территории Грузии под Американским флагом ответил уклончиво, обещав подумать.

По всей вероятности, он откажет нам, как раньше заявил и теперь повторяет, не желая портить отношений с грузинами, с которыми основание думать, что в случае безуспешности содействия американцев можно будет добиться разрешения, минуя их, самого Грузинск. П-ства.

К началу переговоров надлежащих будет приступленно по утверждении сего проекта и по переводе денег или разрешения по экспорт спирт.

К сему имею честь присовокупить, что во всем выше изложенном вполне и во всех отношениях солидарен Г. Евангулов.

Приложение: План перевозки, инструкции: копия не имелось Г.

Сагателяна и сношение за № 1074 в рапорт Воен.-Министр.

Генерал - Майор Кишмишев.

Офицер для поручений, поручик (Подпись)

ՀԱՄ, Ֆ-Պ. 200, գ.2, գ.44, ր.10-12; սերիալային

No I-21

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության որոշմամբ՝ Գրիգորի Չամոնին աղմիրալ
Կոլչակի մոտ հատուկ հանձնարարությամբ ուղարկելու վերաբերյալ
(1 հունիսի, 1919թ.)*

1 июня 1919г.

№ 2499. 78

Оканчивший Курс юридических наук Григорий Сергеевич Дзамоев согласно постановлению Правительства Республики Армении посылается с особым поручением, которое он имеет сообщить лично Верховному Правителю Российского государства Адмиралу Колчаку и особому совещанию при нем.

Министр представитель՝ *ստորագրություն*

Министр иностранных дел՝ *ստորագրություն*

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.2, գ.44, թ.5; ձեռագիր

No I-22

ՕԴԵՆՔ

*Միբիրի կառավարութեան կից դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն
սահմանելու եւ այդ նպատակով 59000ր. վարկ բանալու համար օրենք
ընդունելու մասին
(30 հունիսի, 1919թ.)*

Պատճէն

ՕԴԵՆՔ

Միբիրի կառավարութեան կից դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն սահմանելու եւ այդ նպատակով 152000ր. վարկ բանալու մասին:

«ա. սահմանաւել Միբիրի կառավարութեան կից Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն եւ նշանակել դիւանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Չամոյեանին եւ

բ. բանալ արտաքին գործերի Մինիստրութեանը վերոյիշեալ դիւանագիտական ներկայացուցչական 4 ամսւայ ծախսերի համար հարիւր յիսուն երկու հազար 152000 թուրլու վարկ»:

Մինիստրների Խորհրդի Գործերի Կառավարիչ՝ Գ. Խօջամիրեան

Սոյն օրէնքը հաստատուած է Մինիստրների Խորհրդի 1919 թի յունիսի 30ի նիստում, համաձայն Հայաստանի Խորհրդի 1919 թի յունիսի 5ին ընդունած օրէնքի:

Մինիստրների Խորհրդի Գործերի Կառավարիչ՝ Գ. Խօջամիրեան.

Իսկականի հետ ճիշտ է

Քարտուղար՝ */ստորագրություն/*

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց.2, գ.57, թ.1; մեքենագիր

No I-23

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

բոլշևիկ Հովհաննէս Սարուխանյանին Հայաստանի Հանրապետության

դպրոցական ցանցում աշխատանքի նշանակելու վերաբերյալ

(2 օգոստոսի, 1919թ.)

Հ.Կ.Ն. Մին Մ

Կարսի շրջանի

Ժող. ....

.....

No. 46

<<2>> օգոստոսի 1919թ

Կարս

Կարսի Բարձր տարրական դպրոցի նախկին տեսուչ Յովհաննէս Սարուխանյանին

Յայտնում իմ Ձեզ ի գիտութիւն, որ Դուք՝ համաձայն Հանրային կրթութեան մինիստրութեան N1448 գրութեան, սոյն թի յուլիս ամսի մէկից հաստատուած էք Կարսի տարրական դպրոցների շրջանային տեսուչի օգնականի պաշտոնում:

Տեսուչ ժող. Դպր.՝ *ստորագրություն*

Գործավար՝ *ստորագրություն*

02.08.1919թ.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 418, թ.1; ձեռագիր, պատճեն

No I-24

ՀՐԱՄԱՆ

*բոլշևիկ Հովհաննես Սարուխանյանին՝ Կարսից Դարալագյազ
աշխատանքի տեղավորելու վերաբերյալ
(29 սեպտեմբերի, 1919թ.)*

Հրաման No 80

29 սեպտեմբերի 1919թ.

Հանրային Կրթութեան և Արևեստի Մինիստրի հրամանով Դարսի շրջանի տարրական դպրոցների Տեսչի Օգնական Յովհաննես Սարուխանեանը ս.թ. հոկտեմբերի 1-ից նշանակուում է Դարալագեազի շրջանի տարրական դպրոցների տեսուչ:

Հանրային Կրթութեան և Արևեստի Մինիստր՝ Ն. Աղբալեան
Իսկականի հետ ձիշտ է
Ի.Տ. Գործավարի՝ *ստորագրություն*

29.09.1919թ.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 419, թ.1; ձեռագիր, պատճեն

No I-25

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷⁵,

*որտեղ հուշերի հեղինակը պատմում է, թե ինչպես են տեղի բոլշևիկները
հակապետական քարոզչություն իրականացրել Կաղզվանում տեղակայված
բանակային ստորաբաժանման շարքերում*

ԼԵՎՈՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

<<Դեռ մինչև Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլուցիան Կաղզվանում կազմակերպվել էին բոլշևիկյան բջիջներ:

1919 թվականի գարնանը Կաղզվանում աշխատող բոլշևիկներից հիշում եմ Արտաշես Կոստանյանին, Խաչիկ Մարինոսյանին, Ավագ Մարտիրոսյանին, Հմայակ Մանուկյանին, Մամվել Ասոյանին: Հետագայում կազմակերպության մեջ ներգրավվեցին նաև Կարապետ Թուրունջյանը, Անուշա-

---

⁷⁵ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 379-380:

վան Մուրադյանը, Ալեքսան Ավդալյանը, Մահակ Աբրահամյանը, Խաչիկ Ջանիկյանը, Լևոն Թարջիմանյանը, Աշոտ Ներսիսյանը, Գրիգոր Զալդրանյանը, Հարություն Մուքիսյանը, Եփրեմ Ավագյանը, Վաղարշակ Թովմասյանը և որիշները: Կապ պահպանելու գործում կազմակերպությանը օժանդակում էին երկու փոքրահասակ ընկերներ՝ մեկը գորամասերի գործով, դա Կաղզվանի փոստ-հեռագրատան ցրիչ Գրիգոր Մելիքյանն էր:

Ընդհատակյա կազմակերպության առաջնակարգ խնդիրներից մեկը զինվորների մեջ սիստեմատիկ կերպով ռևոլյուցիոն ազդեցության և կազմակերպական աշխատանք տանելն էր:

Առաջին հերթին ազդեցություն աշխատանքներ սկսեցինք 9-րդ և 10-րդ վաշտերի զինվորների մեջ, որովհետև այդ վաշտերում մենք ունեինք բավականին հավատարիմ ընկերներ:

Ազդեցություն աշխատանք տանելու համար մենք դիմում էինք խորամանկ միջոցների: Օրինակ, վաշտը ավագ Ավդալյանի միջոցով պարապմունքի տակ, վաշտի գորանոցից հեռացնում էինք զինվորներին, բաժանում խմբերի և նրանց հետ զրույց անցկացնում առօրյա հարցերի շուրջ: Ազդեցություն աշխատանքը գնում էր գլխավորապես դաշնակցական կառավարության կործանարար քաղաքականության մերկացման ուղղությամբ: Այնուհետև զրույցներ էինք անցկացնում Ռուսաստանում կատարված ռևոլյուցիայի արդյունքների, բանվորների և գյուղացիների իրավունքների, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և այլ հարցերի մասին...

Բոլշևիկյան ընդհատակյա կազմակերպությունը աստիճանաբար ուժեղացնում էր ազդեցություն աշխատանքները, գնալով նրա անդամների թիվը աճում էր: Կազմակերպությունը մի քանի անգամ թուցիկներ բաց թողեց...

1919 թվականի աշնանը հիվանդության պատճառով ինձ ուղարկեցին Կարս, առաջին գնդի բուժարան: Տաս օր մնացի այնտեղ: Այդ ժամանակամիջոցում ինձ հաջողվեց ծանոթանալ և կապ հաստատել գնդի հեռախոսավարների հետ: Բացի ռազմական գծով ունեցած կապից, մեր ընդհատակյա կազմակերպությունը իր երկու անդամների՝ Սամվել Ասոյանի և Խաչիկ Մարինոյանի միջոցով, որոնք Կաղզվանի փոստ-հեռագրատան հեռագրիչներն էին, Կարսի հետ կապ էր պահպանում նաև քաղաքացիական գծով...>>:

No I-26

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷⁶,

որտեղից տեղեկանում ենք Կաղզվանի բոլշևիկյան ընդհատակյա կազմակերպության գործունեության մասին

ՄԱՐԻԲԵԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

<<...1919 թվականի հուլիսի սկզբներին Ռուսաստանից Կաղզվան եկավ Արտաշես Կոստանյանը, որը 1917-1918 թթ. եղել էր Կաղզվանի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավարներից մեկը: Կոմիտեն հրավիրեց բոլշևիկների ընդհանուր ժողով, ուր լավեց Կոստանյանի զեկուցումը Ռուսաստանում և Հյուսիսային Կովկասում տեղի ունեցած մարտերի և Կարմիր Բանակի հաջողությունների մասին: Այնուհետև ընդունվեց զինվորների և բնակչության մեջ ռևոլյուցիոն աշխատանք տանելու համար նրա առաջարկած ծրագիրը: Այդ ժողովում Կոստանյանը ընտրվեց կազմակերպության ընդհանուր ղեկավար:

Մի քանի օրից հետո մեր կազմակերպության կոմիտեն քննեց տեղի բնակչության մեջ բջիջ կազմակերպելու խնդիրը: Կաղզվանից բոլշևիկ ընկերներին հանձնարարվեց տեղի հայ և թուրք բատրակներից, ինտելիգենցիայից ներգրավել պարտիայի շարքերը:

...Զինվորները մեծ հետաքրքրությամբ էին ունկնդրում բոլշևիկյան ազիտատորներին, կազմակերպությունը պատրաստվում էր մայիսյան ապստամբությանը: Կոմիտեի նիստում քննվեց գարնանային զինվորական դաշտային պարապմունքների ժամանակ ազիտացիոն և կազմակերչական աշխատանքներ տանելու հարցը: Այդ ժամանակ մի քանի օրով Կաղզվան եկավ Լ.Ղազարյանը՝ տեղի կազմակերպությանը օգնություն ցույց տալու: Արդեն կազմակերպությունը շատ էր մեծացել...>>:

---

⁷⁶ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 383-385:

No I-27

**ԿԱՐՄԻՑ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ՓԻՐՈՒՍՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՆ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝**

*այն մասին, զինձառայող Մանուկյանի՝ բանակում ծավալած բռնկիկյան
գործունեության պատճառով ընկնում է Կաղզմանի գորամասի
կարգապահությունը, ինչի պատճառով էլ կարգադրություն է արվել
վերոնշյալ զինձառայողին Կարսի մարզի
սահմաններից արտաքսելու մասին
(21-24 նոյեմբերի, 1919թ.)*

Копія шифрованной телеграммы Генмаіора ПИРУМОВА изъ Карса отъ 21/XI Военмину.

14272 точка По имѣющимся свѣдѣнімъ Манукянъ большевикъ что подтверждаетъ даже его сослуживецъ точка Изъ донесенія Подполковника ШАГУБАТОВА видно что Манукянъ открыто говорилъ что онъ перевернетъ вверхъ дномъ Кагзманскій Отрядъ точка Кромѣ того онъ состоялъ изъ службѣ Совѣтской Россіи точка Въ виду обострившихся отношеній между большевикомъ Манукяномъ и подполковникомъ Шагубатовымъ могущимъ кончиться плачевно прошу распоряженіе мое о выселеніи его за предѣлы Карсской области оставить въ силѣ точка Дознаніе производится точка № 034, 21 Ноября.

Генераль-Маіоръ ПИРУМОВЪ.

Расшифровалъ

Штабсь- Капитанъ Азизянцъ

Вѣрно: Начальникъ Отдѣленія

Ч.В.В. /

Въ Административную Комиссію Парламента.

По приказанію Военнаго Министра, препровождается для свѣдѣнія.

И. Д. Начальника Воен. Штаба

ПОДПОЛКОВНИКЪ /подпись/

Начальникъ Отдѣленія

Ч. В. В. /подпись/

24 Ноября 1919г.

№ 14520

Гор. Эривань.

ՀԱՍ, Ծ Պ 1022, ց2, գ123, թ1; սերենագիր

No I-28

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ ԽՈՂՀՐԴԱՐԱՆԻ ՆԱԽԳԱՀԻՆ՝**

*Ալեքսանդրապոլյան զորախմբի պետ, գեներալ-մայոր Փիրուսյանի
գրության առնչությամբ՝ զինձառայող Մանուկյանի կողմից բանակում
բոլշևիկյան կուսակցական գործունեություն ծավալելու վերաբերյալ
(10 դեկտեմբերի, 1919թ.)*

Копія съ отношенія
Военнаго Министра
Респу

Секретно

Блики Арменіи По воен. Предсѣдателю Парламента.
Штабу 10 декабря 1919г.
№ 1005.

По дѣлу Манукянца 20 ноября с/г. Начальнику Александропольской группы войскъ предписано произвести дозваніе.

По телеграфному сообщенію Начальника группы- генерала-маіора Пирумова,- есть основаніе предполагать, что Манукянъ Большевикъ.

Одновременно съ симъ о положеніи дѣла Манукяна Начальникъ Александропольской группы телеграфно запрашивается.

О послѣдующемъ по полученіи дознанія и выясненіи всѣхъ обстоятельствъ дѣла, я не замедлю поставить Васъ въ извѣстность.

Генераль- Маіоръ Араратовъ.

И. Д. Начальникъ Штаба Подполковникъ /подпись/.

Начальникъ Отдѣла Полковникъ /подпись/.

С подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель /подпись/

ՀԱՍ, Ժ Ղ 1022, ց2, գ123, թ.2; սերենագիր

БЮЛЛЕТЕНЬ №23 январь 1920 г.

ИнформационногоБюро при Дипломатической Миссії Арменіи въ Грузіи

АРМЕНИЯ

«Для народовъ Закавказья всякое усиленіе среди нихъ большевизма означаетъ въ данный моментъ приближеніе старой опасности – опасности господства турецкихъ пашей...».

(Борьба, №28 отъ 31 января 1920 г.).

No I-29

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԵՏԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՆՏԵՆՏԻՎԱԿԱՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ ՀԱՍՏ ԳԵՆԵՐԱԼ ՆԱԶԱՐԲԵՎՈՎԻ ՀՐԱՄԱՆԻ
ՊԱՏՃԵՆԸ՝**

*Մարիդամիշի կայազորում զինվորականների կողմից բոլշևիկյան
քարոզչությունն իրականացնելու և բանակում նման քայլերի դրսևորումները
վճռականորեն կանխելու անհրաժեշտության վերաբերյալ
(30 ապրիլի-6 մայիսի, 1920թ.)*

Копия.

С.Секретно.

КОМАНДИРУ ИНЖЕНЕРНОГО БАТАЛИОНА.

При сем об”являю копию спешного секретного циркулярного распоряжения командующего Войсками Армении от 30-го апреля с/г. за No. 654.

“ Начальнику Эриванского Гарнизона. В двадцатых числах апреля в Сарыкамыше имел место следующий случай.

В 4-м полку сначала апреля шли тайные собрания представителей всех рот и команд, расположенных в Сарыкамыше. Образовалась большевистская организация пропаганды в полку.

Командир полка, выяснив фамилии главарей, арестовал их 23-го апреля и намеревался отправить в Карс, но солдаты 1, 2 и 5 рот, узнав об этом, заняли с винтовками позиции у вокзала и собрались отбить арестованных.

Офицерам удалось уговорить солдат возвратиться в порядке по казармам, но лишь после того, как арестованные были освобождены. Генерал ОСЕПЯНЦ выехал 23-го апреля в Сарыкамыш для разбора дела и ареста главарей.

Описанный случай указывает, что в связи с приближением советских войск к границам Кавказа усиливается большевистская пропаганда. Советское Правительство отпускает на эту пропаганду значительные суммы денег.

Предписываю всем Командирам частей, Начальникам групп, отрядов, бригад, гарнизонов и управлений принять самые энергичные меры в борьбе с возможным распространением пропаганды в Армии.

Приказываю всем офицерам быть в тесном и постоянном общении с подчиненными. Установить тщательный надзор за малоустойчивыми элементами в частях и, в случае беспокойствия, немедленно телеграфировать мне, приняв одновременно меры к аресту разновременно и под благовидными предложениями главарей и удаления их из частей.

ГЕНЕРАЛ-ОТ ИНФАНТЕРИИ Назарбеков.

И. д. Начальника штаба Генерального Штаба ПОЛКОВНИК Векилов.

КОМЕНДАНТ ГОРОДА ЭРИВАНИ

КАПИТАН /ШАХАТУНИ/.

Комендантский Ад” ютант

ПОРУЧИК /АГАНДЖАНОВ/

6 мая 1920г.

№. 010

Гор. Эривань.

Пропись от руки

С.Секретно, хранить секретными делами

Полк Келлер

7/IV/Келлер/

ՀԱՍ, Զ-Պ 1022, ց 2, գ 148, թ 1; մեքենագիր

No I-30

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՍԱՐԻՂԱՄԻՇՈՒՄ ՏԵՂԱԿԱՅՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ

4-րդ ԳՆՌԻ ԶԻՆՎՈՐԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ⁷⁷,

որտեղից տեղեկանում ենք Սարիղամիշի գորամատում ձևավորված բոլշևիկյան բջջի 1920 թ. գարնանը նրա ծավալված գործունեության մասին և ինչպես գնդի զինվորները թույլ չեն տվել, որ ձերբակալված բոլշևիկ-զինվորներին գնացքով Սարիղամիշից տեղափոխեն Կարս

<<...սահմանը պահելու մեր ժամկետը լրացավ, և մեր վաշտը տեղափոխվեց Սարիղամիշ՝ հանգստանալու: Իսկ քաղաքում փառավոր կյանք էինք վայելում. Տեղավորված էինք ցարական շատ լավ գորանոցներում, որտեղ տիրում էր զինվորական իսկական կարգուկանոն, մահճակալերը և անկողինները մաքուր էին, օրական երեք անգամ տաք ճաշը կար և այլն...

Այդ ժամանակ հեղափոխական մթնոլորտը շիկացած էր, ընդհատակը գործում էր: Մեր վաշտից երկուսը, որոնք անցել էին Հոկտեմբերյան հեղափոխության բովոլ, ևս մասնակցում էին ընդհատակյա աշխատանքներին:

⁷⁷ ՀՃՈՒ Հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, հ.14, հուշագրական ժառանգություն, Երևան, 2011, էջ 53

Մի գիշեր մեր և այլ վաշտերից հավաքել էին ընդհատակի մասնակիցներին: Առավոտյան տեսանք, որ տղաները չկան, տարել էին ու բանտարկել և զինվորական հագուստների փոխարեն հագցրել էին բանտարկյալի հագուստներ Կարս ուղարկելու համար:

Առավոտյան մեր վաշտն անտառի եզրով շրջապատեց սպայակույտի շենքը՝ պահանջելով տղաներին ազատել, եթե ոչ, համազարկով գրավելու ենք շենքը: Մի քանի նախազգուշացումներից հետո տղաներին դուրս թողեցին, ամեն մեկը գնաց իր վաշտը...

Սարիղամիշի չորրորդ գնդում առկա էր հեղափոխական շունչը: Հեղափոխության այդ եռուզեռի մեջ քնած չէր դաշնակցական կառավարությունը: Նա գաղտնի կերպով գիշերը Սարիղամիշ ուղարկեց գեներալ Հովսեփյանին: Նույն գիշերը վաշտերից հավաքել էին ընդհատակում գործող հեղափոխականներին: Առավոտյան զինվորները լսեցին, որ գիշերը տղաներին հավաքել են Կարս տանելու համար...

Նստած հանգստանում էինք, երբ տղաներից մեկը ձին քառատրոփ քշելով, բղավում էր, տղերանցը տարա՜ն...

Արագ վազքով կտրեցինք անցանք հինգ կիլոմետր տարածություն և հասանք գնացքին՝ պահանջելով կանգնեցնել, եթե ոչ համազարկով կվնասենք շոգեքարշը: Մեքենավարն առանց դանդաղելու կանգնեցրեց գնացքը...

Կալանավորված հեղափոխականներին ազատելուց հետո մեր հրամանով գնացքը սլացավ դեպի Կարս, իսկ մենք մեր ազատված ընկերների հետ շարժվեցինք դեպի Սարիղամիշի մեր գորանոցները...>>:

No I-31

ՔՈՒԱԳԵՐԱՆԻ ՄԱՔՄԱՏԱՆ ՊԵՏԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝

*մաքսատան աշխատակից Բաննայանի կողմից մաքսատանը և շրջակա
գյուղերում բոլշևիկյան գործունեություն ծավալելու, հակապետական
քարոզչությամբ զբաղվելու մասին
(2 փետրվարի, 1920թ.)*

Конфиденційно.

ГОСПОД Г-НУ МИНИСТРУ ФИНАНСОВЪ.

9 февраля 1920

№ УСГЗ 1489

Քոլագերան

Ֆ. Ն.

ՔՈՂԱԳԵՐԱՆԻ

ՄԱՔՍՍՏՈՒՆ

КОЛАГЕРАНСКАЯ

ТАМОЖНЯ

2 ФЕВРАЛЯ 1920

№1

Назначенный исправляющим должность Секретаря Таможни Иванъ Гоергіевичъ Баннаянъ по политическимъ своимъ убѣжденіямъ оказался принадлежащимъ къ партіи “Большевиковъ-Комунистовъ” .

Со дня своего приѣзда въ Калагеранъ он занялся исключительно дѣлами своей партіи. Черезъ два дня по приѣзда ему изъ Тифлиса была доставлена нѣсколько десятковъ экземпляровъ газеты “ ПАЙКАРЪ” . Сейчас же начали приѣзжать поѣздами къ нему разныя лица и вели какія то переговоры и совѣты. Самъ Баннаянъ началъ вести пропанду не только среди прибывающихъ на станцію крестьянства, но и среди служащихъ желѣзной дороги и таможни. Газеты даромъ разсылаетъ по деревнямъ. Съ ближайшихъ сель бываютъ у него сельскіе учителя. Пропаганда среди служащихъ таможни вноситъ дезорганизацию. Совѣты мои на недопустимость со стороны государственнаго служащаго заняться подобными дѣлами, тѣмъ болѣе, что идѣя большевизма можетъ нанести послѣдній ударъ нашему народу и Родинѣ, ибо существующій среди нашихъ сосѣдей антогонизмъ при большевизмѣ вылится въ самой худшей формѣ враждою къ армянамъ и можемъ пасть вновь жертвой,- вызываетъ со стороны г. Баннаяна лишь горячіе протесты и стрѣмленіе доказать совершенно противное.

Насколько удалось выяснить, со словъ самого г. Баннаяна, он работаль въ коммунистическихъ организаціяхъ въ Россіи, считается членомъ партіи большевиковъ комунистовъ въ Тифлисе, где его хотели арестовать, но ему удалось убежать въ Арменію.

Не имѣя чести знать взгляда нашего Правительства на допустимость подобной пропанды, я заявилъ г. Баннаяну, что въ нашей Родинѣ для всѣхъ есть мѣсто, какъ въ свободной странѣ, въ томъ числѣ и большевикамъ, ко съ условіемъ не проповѣдовать и не заниматься пропагандой противъ существующаго Правительства и строя, объ этомъ считаю своимъ долгомъ и обязанностью преданнѣйше донести до Вашего свѣдѣнія.

Управляющій Таможнею /подпись/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 201, գ.1, գ.26, թ.22; սերժանտ

No I-32

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԻՆԱՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ՝

*Հայաստանի որոշ պետական հաստատությունների կողմից
զինապարտության մասին երկրի գործող օրենքը խախտելու և գորակոչից
խուսափողներին այդ հաստատություններում աշխատանքի ընդունելու
հանցավոր պրակտիկայի մասին
(31 մարտի, 1920թ.)*

Р.А.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ

Главному Управленію по

дѣламъ воинской повинности.

№ 1451

31 Марта 1920 года.

Гор. Эривань.

В. Нужное.

Въ Министерство Внутреннихъ

Несмотря на изданный и находящийся въ силѣ временный Законъ по борьбѣ съ дезертипствомъ, опубликованный 5 Іюня 1919г, во многихъ учрежденіяхъ и^ѣкоторыхъ Министерствъ, вопреки пункта 1-го означеннаго Закона, на службѣ состоятъ лица призывного возраста отъ 20 до 32 лѣтъ включительно, принятые на таковую безъ установленныхъ удостовѣреній отъ подлежащихъ Уѣздныхъ Воинскихъ Присутствій, или хотя и съ таковыми, но выданными послѣдними до перваго Января прошлаго 1919г, т.е. съ удостовѣреніями, не имѣющими, на основаніи 5 Закона о призывѣ въ ряды войскъ 9 Сентября прошлаго года, никакого значенія. Во избѣжаніе наложенія мною взысканій на Начальниковъ принявшихъ таковыхъ лицъ на службу, прошу Министерство Внѣ Дѣлъ безотлагательно произвести строжайшую провѣрку документовъ всѣхъ служащихъ во всѣхъ подвѣдомственныхъ ему учрежденіяхъ, по коимъ они были приняты на службу. Независимо сего на основаніи моихъ приказовъ отъ 30 Сентября 1919г. и 23 Марта с.г. прошу обязать всѣхъ служащихъ во всѣхъ подвѣдомственныхъ Вамъ учрежденіяхъ, возрастовъ отъ 16 до 43 лѣтъ включительно имѣть при себѣ удостовѣренія подлежащихъ Уѣздныхъ Воинскихъ Присутствій съ указаніемъ въ нихъ возраста и отношеній ихъ къ отбыванію воинской повинности, выданныя послѣдними съ 1-го Января прошлаго 1919

года и позже, дабы не быть задержанными при облавахъ. О послѣдующемъ прошу срочно мнѣ сообщить по Главному Управленію по дѣламъ воинской повинности. Подписаль: Товминвнутр. дѣль Манасянъ.

Вѣрно: Дѣлопроизводитель *подпись*

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 201, ց. 1, գ. 29, թ. 13; մեքենագիր

No I-33

**ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲՈՒՈՐ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻՆ, ՔՍՂԱՔԱՅԻՆ,
ԵՐԿԱԹՈՒՂԱԳԾԱՅԻՆ ՄԻԼԻՑԱՊԵՏԵՐԻՆ ԵՎ ՂԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ.**

գործառնաբանից փախած զինվորներին ձերբակալելու և նրանց կողմից

տարած զենքն ու հանդերձանքը հետ բերելու

անհրաժեշտության մասին

(ապրիլ, 1920թ.)

Ն. Գ. Մ.

...վարչ եւ Միլից.

ՏԵՍՈՒԶ

ՆՕ 4013

... Ապրիլի 1920թ.

Երեւան.

Շտապ. Գաղտնի

Շրջաբերական.

Բոլոր զաւառական կոմիսսարներին քաղաքային Երկաթուղագծային Միլիցիապետներին եւ Ղարսի նահանգապետին

Վերջին ժամանակներս Վարչական ներկայացուցիչներից ոմանք անհետեւանք վերադարձնում են զինուորական մասերից ստացւած այն զրութիւններ որոնցով խնդրում է միջոցներ ձեռքտառնել ձերբակալելու զինուորամասերից փախած զինուորներին նոյնպէս եւ գտնել նրանց հետ տարած զինուորական համազգեստը զենքերը եւ այլն. բացի այդ դասալիք զինուորները փախցրած իրերը ազատ կերպով ծախում են որպիսսի երեւոյթը չափազանց լայն ծաւալ է ստացել ոչ մի միջոց ձեռք չի առնւում կանխելու այդ չարիքը ի բնէ:

Յայտնելով Վարչական ներկայացուցիչթեան լուրը ուշադրութիւն նման ցաւալի իրականութեան վրայ Ներքին Գործոց Մինիստրի կարգադ-

րութեամբ առաջարկում եմ վերացնել նման երեւոյթները ճշտօրէն կատարել զինուորական մասերից ստաճած պահանջները եւ դասալիքներին իրենց մասերը ներկայացնելիս աշխատել գտնել եւ ինչ կերպ էլ լինի նրանց փախցրած հագուստը ոտնամանը զէնքը եւ այլն եւ հարկատր դէպքում պատասխանատութեան ենթարկել նրանց ազգականներին ու ունեցած համաձայն մի շարք այդ առթիւ օրէնքների:

ՏԵՍՈՒՉ /Ստորագրություն/

Գործավար /Ստորագրություն/

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ.26, թ.150; մեքենագիր

No I-34

**ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ ՏԵՂԵԿԱՆՔ՝**

Եֆիմ Վոյկինի կողմից Կարսի մարզում հեղափոխական շարժմանը մասնակցելու վերաբերյալ, որտեղից տեղեկանում ենք, որ Եֆիմ Վոյկինը, լինելով Կարսի մարզ վերաբնակեցված ռուսներից, Կարսի մարզի այլ ռուսաբնակ գյուղերում ծավալել է բոլշևիկյան –հակապետական գործունեություն, մասնակցել 1920 թ. հակապետական խռովությանը, հետո գործել է ընդհատակում, քանիցս գաղտնի մեկնել է Թիֆլիս, հանդիպել Կիրովի հետ, նրանից ստացել հանձնարարականներ: Մասնավորապես, կազմակերպել է Կարսի մարզից ռուս բնակչության ներկայացուցիչների մասնակցությունը 1920 թ. սեպտեմբերին Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարին (նչ շուտ, քան 1921թ.)

СПРАВКА

Мы нижеподписавшиеся жители сел. нижепоименованных Донской области переселившиеся из сел.Владикарса, Благодарного и Михайлово Карской области, настоящим подтверждаем, что тов. ВОЙКИН Ефим Васильевич будучи в середине 1919 году в гор.Карсе принимал активное участие и руководство в следующих революционных событиях:

1. В 1919г. во главе Русского Национального Совета Карской области стояли ставленники Доброармии Деникина Полковник Яновский и др., т. Войкин с группой революционеров Богданова, Родионова, Косинского и др., а также приехавших с Тифлиса представителей Русского Нац.

Совета Закавказья Самсонова и Горбачева, вели усиленную борьбу в результате которой этот черносотенный Совет в начале 1920 года был п е р е и з б р а н и организован новый Совет из указанных выше т.т.Родионова Самсонова Войкина и др.

2. При их же активном участии в 1919 году в селах Карсской области почти единогласно было отвергнуто предложение/ лично разрезавшего по селам Представителя ГенШтаба армии Деникина Полковника ЗИНКЕВИЧА, который агитировал население в пользу Добровольческой Армии/, в пожертвовании по ДЕСЯТИ тысяч руб. на молитвенные дома и т.д.
3. За перевыборы Руссовета т.т. Войкин и др. были подвергнуты репрессиям со стороны Дашнакского Правительства которое сперва распорядилось их выселить, а затем отменило.
4. Будучи учителем с Июля 1919г, а затем Смотрителем Владикарского училища т. Войкин создал вокруг себя группу крестьян сочувствующих Соввласти и в мае 1920 года параллельно с демонстрацией устроенной в г. Карсе тов. Войкин из школьников и крестьян сел. Михайловки и Владикарса провел демонстрацию с красными знаменами и лозунгами о Советизации Востока и т.д.
5. В Майские события т.т. Войкин, Родионов, Богданов и др. были от с” ездом трудящихся Карсской области избраны в Ревком Карсской области и в дни событий т. Войкин, становится руководителем организации вооруженных отрядов из сел. Владикарс, Михайловки и Александровки организует в сел. Владикарсе Ревком и направлял вооруженные отряды на помощь Ревкому Карса который находился под давлением дашнаков на фортах Крепости Карс.
6. 14 мая после разгрома маузеристами революционных частей ликвидации восстания, а затем террора над Родионовым, Грогирьяном и другими которые были захвачены маузеристами, а затем дашнакским судом разстреляны. Т.т. Войкин, Косинский, Самарин и др. скрывались по подвалам села Владикарса, а затем в начале Июля т.т. Войкин, Семилетов Максим и др. пешком через Агбабу, Ахалкалаки-Манглис отправились в Тифлис.
7. В июле 1920г. т. Войкин и Семилетов скрыто возвращаются в село информируют население о тех мероприятиях которые приняты ими через т. Кирова в отношении спасения оставшихся в тюрьмах революционеров, а также ограждения от маузеристского насилия сел трудового населения области.
8. 12 августа того же 1920г. к.т. Войкину на квартиру в село Владикарс прибыли из Баку нелегально т.т. Кикнадзе Владимир и Давтян с предло-

жением организовать поездку в Баку. Тов. Войкин по селу Владикарса провел ряд собраний сочувствующих Советской власти и 15 августа с группой т.т. Семилетовым, Косинским и др. выехал в Баку.

9. С с"езда Народов Востока с Баку т. Войкин нелегально прибыл в Карс откуда братьями Жуковыми жит.сел. Карса ночью переодетым был приведен в сел. Владикарс и спрятан в приготовленное ему убежище от маузеристов в подвале крестьянина Жукова.
За время отсутствия т. Войкин на с"езде народов Востока в Баку семья его состоящая из матери, жены учительницы нашего села и сына подвергалась ряду обыскам и репрессиям, а также подверглись такому же насилию все старонники т. Войкина и даже те в селе кто не принимал никакого участия в революционной работе.
10. Прибыв как указано в п.8 из с"езда Народов Востока 20 сентября т. Войкин с подвала продолжал информировать население о с"езде Народов Востока о положении Советской власти и т.д. В подвале он просидел до занятия Турками села Владикарс т.е. до 20 ноября. В результате терроризирования его семьи, ночные обыски, насилия над женой, выгон ее из квартиры ночью раздетой и т.д. она пролежав несколько дней и УМЕРЛА.
11. Заняв село Турецкие передовые части под предлогом, что т.Войкин армянин вывели его за село к яме для разстрела и только энергичное вмешательство крестьян Жукова Василия Васильевича и Василия Андреевича и др. спасло жизнь т.Войкина.
12. Когда Турками был занят Карс и их банды стали устраивать поголовную резню армян т. Войкин с т. Семилетовым пешком с риском собственной жизни отправились в Карс к Коменданту с просьбой о прекращении резни но почти невыслушав их Губернатор предложил им по добру и здоровью отправляться домой и некуда не выходить.
13. Несмотря на все это т. Войкин снова продолжает создавать группы из села Владикарса, а когда приехал в Карс проездом в Ангору т.Б.Мдивани т. Войкин организует в селе большой митинг на который приезжает т. Мдивани и где делает доклад и Положении Советского союза. На этом митинге были крестьяне соседних сел, а также турецкие воинские части. После этого митинга утром т. Войкин арестовывается и уже в Карсе освобождает егот русское правительство.
14. Несмотря на то, что он пал окончательно под подозрение Турецких властей как коммунист т. Войкин вторично устраивает митинг на котором также участвуют русские Военпредставители Рюганов, Дыгун и др.

15. Сейчас же после вторично митинга Войкин с группой крестьян Семилетовым Щетининым арестовывается и сажается в тюрьму. Просидев с начала марта до Мая они отпускаются с предложением т. Войкину выехать, а как только ему с Александрополя ныне Ленинанкана был подан вагон и уже перед отходом поезда он снова арестовывается, несмотря на все протесты русского представительства и сажается опять в тюрьму в ОДИНОЧНУЮ КАМЕРУ в которой он пробыл до середине июля мес., и уже был освобожден после того как многие из нас выехали в Совроссию.

Перед нашими глазами проходили дни нахождения т.Войкина в тюрьме репрессии в отношении его, насилия/заставляли чистить по городу отхожая возить воду, дрова по городу и т.д.

Действительность всего вышенаписанного и кратко описанного мы подписуемся:

ЖИТЕЛИ села ДОНСКОЙ	ЖИТЕЛИ села...
ОБЛАСТИ	Донской области, бывшие села
Бывшие сел. Владикарса Карс.обл.	Михайловки Карс. области

ԿՆԻՔ

ՀԱՍ, Ֆ. Պ. 1022, ց 5, գ 174, թ. 1; մեքենագիր

No I-35

ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՆԱԽԿԻՆ ԲՆԱԿԻՉ ԵՖԻՄ ՎՈՅՎԻՆԻ ԶԵՎՈՒՑԱԳԻՐԸ

Կարսի մարզում հեղափոխական շարժման ընթացքի վերաբերյալ, որտեղից պարզ է դառնում, որ 1919թ. աշնանից Կարսի մարզի ռուսաբնակ գյուղերի բնակիչներից կազմավորվել է բոլշևիկյան բջիջ, որն իր մասնակցությունն է ունեցել Կարսի մարզում 1920 թ. մայիսյան խռովության կազմակերպմանը, ներգրավելով այդ հակապետական գործընթացին նաև մարզի հունական ու մահմեդական Ազգային խորհուրդները, իսկ խռովությունը ճնշելուց հետո բոլշևիկյան խմբակը շարունակել է գործել ընդհատակյա պայմաններում (10 նոյեմբերի, 1928թ.)

БОРЬБА ЗА СОВВЛАСТ В КАРС ОБЛ 1919-1920г

Самое сильное Революционные настроения населения Карсской области главным образом крестьянского, нужно отнести к периоду, когда Карсская область с помощью англичан была занята маузеристскими-дашнакским Правительством и когда так насываемая Турецко-Юговосточная Республика была

англичанами низвергнута, а члены Правительства согнаны, нужно сказать это правительство носило в себе зародыши национального движения. Занятая англичанами Карсская область и передача ее дашнакам как надежному правительству и диктовалось тем соображением, что во первых в Турции к тому времени началось национальное движение, возглавляемое Кемаль Пашей, которое как известно имело своей целью освободиться от гнета европейского а главным образом английского империализма, а во вторых Анатолийское Правительство развивало свое национальное освобождение при поддержке только одной Советской власти, которая к тому времени перешла в решительное наступление против Деникина и победаносна шла на Восток-Баку т.е. этим самым сильно влияло на положительные стороны молодой Турецкой Республики. Англичане отлично все это учитывали и естественно должны были создать буфер который противостоял-бы всей создавшейся, крайне невыходной для них обстановке. Вот почему они быстрым натиском огнем и мечем занимают Карсскую область, предоставив все население в области, в особенности Турецкое полному безумному дикому разгулу одичавшим ордам-маузерристам. Не в меньшей степени пострадали и другие национальности русские, греческие, курдские, не исключая и армянского населения т.к. увлекшись своей “ победой” над мирным населением с помощью всемогущего английского вассала-дашнаки не пренебрегали никакими средствами “ войны”. Грабежи насилия репрессии, реквизиции были излюбленными их средствами в осуществление победы.

В области царил жесточайший террор и полный разбор над населением. Несмотря на наличие национальных Советов: тюркского, греческого и русского межнациональная вражда была доведена до полного апогея. И не удивительно почему, Так как русский национальный Совет был сконструирован рукою Полномочного Главком Деникина в Армении-генералом Зинкевичем, политика которого была направлена к созданию “ единой неделимой” и при благоприятных условиях для “ главкомандующего” с большевиками в России, немедленно уничтожить “ Независимую Армению” и водрузить над твердынями Карсской Крепости трехцветное знамя, эту же политику проводили и поддерживали англичане в Карсе, а дашнакское правительство для них пока было терпимо, а до поры до времени выгодное.

В целях проявления того, что добровольческая Армия и Правительство заботиться о русских ген.Зинкевич организует помощь Карсobl не только хлебом с Кубани, но как не странно предлагал по 10000 руб. на восстановление молитвенных домов в Карсской области а сам вместе с своим монархическим руссоветом раз”езжал по селам Карсской области.

Турецкий национальный Совет был организован рукою англичан из “верных людей сынов ислама и помощников его” и политика его была направлена против подавления национального движения как Турции так и в области.

Что же касается греческого, то он был на поводу англичан, т.к. англичане обеспечивали им возможность и помощь свободного переселения в Грецию.

Всю эту комбинационную политику англичане вели в контакте с Американским Комитетом помощи на ближнем Востоке.

Кучка политиканов и рабобойничья дашнакская армия, при таких условиях не могла между молотом и наковальней держать почти 400000 население области. И тут началось брожение масс, вылившееся как увидим ниже во всенародное возстание.

Весной 1919г. как в связи с возвращением из Севкавказ так и других мест Кавказа беженцев Карсской области, а также в связи с занятием СевКавказа добровольческой армией-в Карсскую область бежали также несколько человек местных жителей Карсской области-коммунистов, а также участников Красной гвардии: Родионов, Войкин, Косинский, Богданов и др. которые и создали ядро, вокруг которого и стали группироваться лица разделяющие идею коммунистической партии и Советской власти.

Большинство из этих товарищей являясь учителями в деревнях среди крестьянства, пропандировали сущность Советской власти и разоблачали гнусную политику-как дашнакского Правительства так и во всех их опекунов, англичан, американцев, добровольч. армии и т.д. Результатом этой пропаганды скоро стали на лицо. Благодаря тому, что местное население, курдское, тюрское и отчасти русское-Бордуско-Ольтинском-фронте, под командой Полковника Нестеровского не только не оказывало никакой поддержке в смысле гражданской повинности, но были организованы возстания и все виды препятствия-и при полной враждебности тыла Бард-Ольтин. Фронт был полностью разграблен и деорганизован.

Аналогичные случаи мы имели в Агбабинском, Шурагельском и Гельском фронтах, но стой лишь разницей, что эти районы до тех пор подвергались со стороны дашнаков ужасающему погрому, пока это население не восстало организованным путем против насильников. В особенности варварской расправы подверглись население области в период когда дашнакское правительство было признано “...” февраль 1920г ..... когда в честь этого признания дашнакам было предоставлено-вооруженная помощь.

К осени 1919 года наше ядро было оформлено как подпольная большевистская организация и мы стали намечать линию нашей открытой борьбы против дашнаков. Большая часть населения-чувствовалось, что была на нашей стороне и это вселяло в нас уверенность в решительных действиях. Но от-

сутствия революционного организаторского навыка, также отсутствия связи с внешним партийным миром, а с третьей стороны отсутствия в наших рядах рабочей массы, приостанавливало в нас уверенность в положительном и верном исходе активного действия. Поэтому на одном из совещаний в начале 1920г мы решили взять курс на углубление анти правительственной агитации и взять в свои руки национальные советы и в первую очередь русского как игравшего доминирующую роль среди всего населения области, через которое мы имели бы большие легальных прав и возможностей активных и верных действий. Но поскольку национальные советы, как указывалось выше находились под покровительством дашнаков, добармии и иностранцев, то эту борьба была нелегкая. К тому же мы третий и последний раз были предупреждены Губернатором области Коргановым о том, что в случае повторения какой либо агитации с нашей стороны мы будем высланы из пределов Армении или преданы Суду.

Воспользовавшись тем, что “ вожди” русского национального Совета в связи с разгромом деникинской армии растерялись, повели агитацию среди населения области об оказании добровольческой армии как живой людской помощи так и пожертвовании. Мы в противовес этому повели агитацию разоблачая сущность призыва Генерального Совета и Представ.Добр.Армии и требовали что бы был созван с”езд, где бы были обсуждены все текущие вопросы, когда же наше требование как членов нацменьшинств было отвергнуто,мы в конце февраля представили РуснацСовету письменное требование за подписью двух третей всего населения области с предложением созвать к 8 марта Областной с”езд в противном случае с”езд будет все равно открыт 8 марта. Когда мы обратились к Губернатору области за разрешением созыва с”езда, то нам было предложено добровольно покинуть область в противном случае будет применена административная сила ареста и высылки.

8 марта когда разрешение Губернатора все же не было с”езд был созван и делегаты со всех сел явились-партийная часть была предупреждена о том, что если кто либо явиться на с”езд то будут арестованы а вообще Губернатор сделал распоряжение об аресте коммунистов. На с”езд прибыл с Тифлиса от Рус. Нац. Зак. Совета т.Самсонов, левый эссер. С”ездом был послан Губернатору протест, во первых против того, что он не давал формального разрешения на открытие с”езда, а во вторых против угрозы аресты партийной части с”езда /Родионов, Войкин,Богданов/ и т.д. Не получив ответа с”езд все же 9 марта открылся. Вышеуказанные партийцы тоже присутствовали и были проведены в президиум с”езда 9/го вечером со стороны полиции была попытка их ареста, но благодаря своевременному предупреждению товарищи скрылись и вынуждены были выехать в села. С”езд закончился полным поражением и дискредитации старого

состава Совета и в корне была осуждена вся его работа. С" ездом было принято целый ряд предложений по представленным резолюции комфракции, /по текущему моменту/, осуждалась политика дашнакской власти и пред" являлись политические и экономические требования для обеспечения национального меньшенства области. Аналогичные требования были пред" явлены и другими национальными советами, которые также были обнавлены и после этого был создан блок по целому ряду вопросов текущего момента.

Из членов партии четверо вышеназванных товарищей вошли в новые во вновь избранный областной совет, но в президиум по соображениям момента никто не входил, но тем не менее в президиум вошли лица в большинстве своем вполне разделяющие нашу точку зрения, а тов. Самсонов-Зампредсовета /только номинально числился эссером, а фактически был вдохновителем осуществления Соввласти.

Руководящая партийная часть в силу указанных обстоятельств, окончательно ушла в подполье и разсосалась среди населения области, не приостанавливая вести активную антиправительственную агитацию.

В конце Апреля был созван пленум совета, где был сконструирован новый президиум куда и вошли 3 члена партии Богданов, Радионов и Войкин. 1-го мая в Карсе была организована грандиозная демонстрация с явным политическим уклоном в противовес дашнакской демонстрации. При виде такого по Карсу грандиозного шествия по улицам и с явными политическими лозунгами, песнями и митингом городская и военная власть форменно была растеряна и только на другой день начались аресты и репрессии. Но 1/е мая послужил как бы сигналом к движущимся внутренним событиям области. 1-е мая измерил готовность и сплоченность трудовых масс населения а нас партийную часть сблизил между собой и мы установили контакт с существовавшим другой партийно/-городской организацией.

5 или 6 мая нам стало известно, что на 10-е мая предстоит вооруженное восстание против существующей власти и восстановление Советской власти. Мы с своей стороны разработали следующий план. Во первых проинструктировали места, через своих товарищей, об организации боевых дружин из надежных крестьян, которые по первому нашему требованию должны быть готовы на восстание и во вторых подчинение о разоружение местной власти в третьих на 9-е мая созывался областной с" езд /пленум/ от имени которого мы с большей авторитетностью должны были действовать и в четвертых на этот с" езд приглашались члены Турецкого и Греческого национальных советов, которые также будучи в контакте с нами будут принимать те или иные меры через свое население, а самое важное организацию и снабжение оружием в первую очередь патронами. К с" езду была разработана резолюция, которая была

утверждена на об” единенном межнациональном совещании о том, что бы была сменена единоличная власть в области и передано в Народное Управление, смена, руководящего административного аппарата и третье прекращение междуособной войны как с внутри области так и с Турецким народом.

Внутренняя и внешняя обстановка для дашнакского Правительства в целом так и для Карсского гражданского и военного командования сложилась в этот период так, что они очутились в положении зверя запертого в клетку. Восстание в Александрополе, Зангезуре, Ново-Боязете, напряженное настроение войск и населения в Карсской области, диктовали им суровый приговор грядущих событий и событие опережали как темп жизнь и ея планомерность. Издерганный, измученный организм народных масс не вынес больше безмерного и безпредельного издевательства, обманщиков своих и полоумных политиканов, принесших за короткий период своей независимости столько человеческих жертв, столько невинно пролитой человеческой крови и этот чудовишный организм не выдержал этой мерзкой, отвратительной тяжести и в ночь на 10/е мая, вооруженные войска руководимые коммунистами и с помощью всего трудового населения сбросили с своих плеч вчерашних паразитов. В ту же ночь в Карсе была восстановлена Соввласть и ее Революционный комитет. В тот же вечер Русский Национальный с” езд совместно с представителями Греческого и Мусульм.нац.совета приняли горячее участие во всенародном торжестве, а на другой день 10/го мая с” езд в целом приветствовал ревком и выделил для работы в нем 3/х товарищей Войкина, Богданов и Родионова.

Но вслед затем как началась новая жизнь и намечались новые пути вчерашние враги трудового народа об” единившись в один стяг повели бешенную провакацию против осществившейся власти. Пользуясь тем, что Ревком нетолько не принимал репрессивных мер никаких против вчерашних вершителей судеб народа, но он-что одна из его ошибок начал с ними вести парламентарские-компромиссные переговоры, они воспользовались этим образовали единый фронт не только между собою, но самое важное их об” единяла и руководила всемогущая опытная рука Антанты, используя лакеев маузеристов из 5-го полка и 2-й батареи. Антанта об” явила о том, что она прекращает выдачу хлеба не только населению но и детям, маузеристы приступили к грабежу и террору-разбою, а дашнакские вожди вели провакацию о том, что Советская власть осуществляется за 11 миллионов турецких денег, которая в конечном деле направлена к резне армянского насления, а вожди Советской власти являются шпионами турецкого командования и Советской власти. Под напором этой опасности и хитро сплетенной провакации несознательная масса быстро пошла на эту контр-революционную удочку и стала отступать от завоеванных позиции. Факт неполучения хлеба населением и

детьми, особенно находившихся на иждивении Амеркома способствовало упадочному настроению. Ревком же еще не окрепшился организационно, а также в силу целого ряда об” етивных причин /под давлением восстания в Александрополе, несвоевременное получения броневика и помощи/ и т.д./ безсилен был противостоять быстро изменяющимся обстоятельствам и под напором всех этих причин ревком, а с ним и верные сыны революции вынуждены на 3-й день существования Советской власти сдать город провакатарам изменникам народа дашнакам, а самим отступить, что бы перестроить ряды для будущих сражений и верных побед.

Как указано выше темп обстановки так быстро изменялся, что подготовленные на местах дружины не сумели быть своевременно использованы в тяжелой обстановки для помощи городу.

В результате подавления востания, часть членов Ревкома была поймана и через некоторое время Трибуналом по Спасению Родины приговорена к разстрелу и разстреляны в первую очередь т.т. Родионов, Тер-Григорян и др., другая часть была настугнута в дороге по направлению Александрополь и у села Аргина при перестрелке были все перестреляны и третья часть об” явленная также вне закона рассеялась по селам и аулам области, часть из которых прибыла в Тифлис.

Окрыленная своей победой и озверев от счастья, что народное пламя удалось временно залить , освирипелая контр/ революция, начала свое дело. В течении одной недели население области было полностью предоставлено в распоряжение дикаго произвола маузеристов. Контрибуции, грабежи и насилия, аресты и все виды, гнусности, варварства и издевательства стали проявляться над всем трудовым населением области и только вмешательство Советской власти через наркоминдел т.Чечерина и Полпреда Леграна смягчила это безумие.

Урок Карских событий не прошел безследно для всего трудового народа этой области, которое в последствии приняло активное безповородное участие в деле организации Советской власти в Армении.

Участники Карских событий и перечисленных выше моментов.

Е.Войкин член партии с 1918г билет No.

В.Богданов член партии с 1919г билет No.

Подпись

г.Тифлис Управление ЗКВ ж.д.

10/XI-28 ՀԱՍ, Ֆ Պ. 1022, գ 5, գ 171, № 1-4; սերբենազիր

No I-36

**ԿԱՐՍԻՐ ԳՎԱՐԴԻԱԿԱՆ, 1918թ. ՀԿ(բ)Կ ԱՆԴԱՍ ԵՖԻՄ ՎՈՅԿԻՆԻ
ԴԻՍՈՒՍՐ ՀԱՅՎՈՍԿՈՒՄԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ,
որտեղ նա նկարագրում է իր և ռուսազգի այլ անձանց մասնակցությունը
բոլշևիկյան- հեղափոխական շարժմանը Կարսի մարզում
1918-1920 թթ. (նշ շուտ, քան 1926թ.)**

Красногвардейца члена ВКП (б)

С 1/го апреля 1918 года Ефима

Васильевича Войкина.

Заявление.

Настоящим считаю своим долгом, сообщить следующие события происходившие во времена дашнакского владычества, а также мое участие в этих событиях в Карсской области.

Сам я происхожу из беднейших крестьян села Голицыно в 15 верстах от Лениакана Карсской области, родился в самой наибеднейшей крестьянской семье и с малолетства занимался батрачеством, а затем переехал в гор. Карс где проживал у брата работая сперва в качестве рабочего на железной дороге, в кузнице у кулака молоканина, а затем писарем в Канцелярии Губернатора, одновременно я учился, и за несколько месяцев до призыва на военную службу я экстерном сдал экзамен на звание Народного учителя, а в 1915 году в июне был призван на военную службу и отправлен в гор. Старицу Тверской губернии.

В начале 1917 году мне удалось перевестись в Карс в Карскую Крепостную телеграфную роту.

В 1917 году в марте месс. во время восстания частей и ареста Коменданта Крепости, Губернатора и других приверженцев царизма, я активно с воинской частью принимал участие.

В средине 1917 года я избираюсь членом Русского Областного Совета кооптируюсь в состав Крепостного Исполкома, а через некоторое время по инициативе этого же Совета я был отозван как беспокойный элемент.

В 1918 году в начале, я вместе с уезжающими солдатами выехал в Россию и по дороге остановился в гор. Георгиевске Терской области, где находились мои родственники.

В г: Георгиевске я сейчас же вступаю в отряд Красной Гвардии и до отступления от белых принимаю активное участие в Штабе Красной Гвардии, /вступив с апреля этого же года в коммунистическую партию/ в боях как против казачьих банд так и против белых при отступлении.

После занятия белыми Терека излечившись от сыпного тифа, я под псевдонимом чиновника бежал через Новороссийск в Тифлис. Таким образом в Тифлис я прибыл в середине Марта 1919 года.

Получив помощь от партийной организации в Тифлисе я вынужден был для подыскания работы выехать в Карс.

БОРЬБА С РУССКИМ НАЦИОНАЛЬНЫМ СОВЕТОМ /МОНАРХИЧЕСКИМ/.

1919/1920 г.г.

Прибыв в мае мес. 1919 г. в г. Карс я первые 3 месяца работал табельщиком в Инженерном Управлении, а затем через Инспектора школ получил назначение Смотрителя Владикарского сельского училища. Перед началом учебного года на ряде с"ездов учителей русских школ я близко познакомился с группой русских молодых учителей которые были на Сев-Кавказе и после занятия Деникиным выехали, я тесно сошелся с учителями Косинским, Богдановым, Родионовым, Сысоевым и др. От т. Родионова я узнал, что он член Владикавказской организации ВКП/б/, а другие Богданов, Сысоев, Косинский были настоящими большевиками но не оформленные принятием в партию. С т. Родионовым мы решили работать и в первую очередь под видом с"езда русских учителей и раз"ездов по селам агитировать за Советскую власть. Родионов в Седиме я во Владикарсе и через некоторое время мы создали вокруг себя большой актив из сельских учителей и крестьян бедняков. Перед собою мы поставили задачей в первую очередь прогнать из Русского Национального Совета Ставленника Деникина. Полковника Янченко/- председателя и других офицеров и чиновников. Тут мы встретили в первую очередь серьезное препятствие с одной стороны от Полпреда в Эриване деникинское Зинкевича, а также со стороны кулачества. Не останавливаясь не перед чем мы отпечатываем возвание по русским селам с призывом свергнуть Деникинский Совет который в то время занялся во первых собором пожертвований для Добровольческой Армии и во вторых посылкой к Деникину делегаций за хлебом.

Авторитет учителей-революционеров победил и к концу 1919 и началу 1920 г.г. несмотря как видно из прилагаемой копии телеграмму Зинкевича о пожертвовании им 10.000 руб. на устройство молитвенного дома в Карсе для молокан, а также личный его приезд и об"езд русских сел ни к чему не привели. Русский Монархический совет пал, был чрезвычайным с"ездом переизбран и в новый состав вошли: Я, Богданов, Родионов, Косинский приезжий из Тифлиса левый эссер Самсонов и другие.

РЕПРЕССИИ ПРАВИТЕЛЬСТВА К НОВОМУ СОСТАВУ СОВЕТА И СТРЕМЛЕНИЕ ПОСЛЕДНЕГО К ОБЪЕДИНЕНИЮ ВСЕГО ТРУДОВОГО НАСЕЛЕНИЯ, УВЯЗКА ЖИВОЙ СВЯЗИ С ЗАРОЖДАЮЩЕЙСЯ В г. КАРСЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ АРМЕНИИ. ПОДГОТОВКА К МАЙСКОМУ ВОССТАНИЮ.

Освобожденными работниками в новом составе Совета были Председатель Самсонов, Секретарь РОДИОНОВ и т. Председателя БОГДАНОВ они все переехали в Карс, я, Косинский и другие были по делам и вели агитационно пропагандистскую работу. С т. Родионым мы условились, что он возмет на себя инициативу- изыскание возможности увязаться с нелегальной партийной организацией. Правда сперва они нас встретили, весьма подозрительно и недоверчиво. Но после нашей подготовки Майского Праздника как в городе так и по селам, я в первых числах мая был вызван в Карс на секретное совещание с секретарем или представителем нелегальной организации, и уже как выяснилось недавно на это совещание приходил т. Назаров ныне Секретарь Укома Ахалкалаки. Повторяю, что разговор касался продвижения Советских войск в Закавказье о необходимости подготовки к восстанию, но практического ничего не было предложено. Да и действительно совещание было таковым, что всего нельзя было говорить. На другой же день я вновь был вызван в Карс, где т. Родионов предложил мне повести решительную работу по организации вооруженных отрядов. Затем я через день получал все новые указания и предложение не выезжать из села и ждать распоряжение.

Уже к 10/ му мая я сообщил, что у меня организовано три отряда из преданных нам людей вполне сочувствующих Советской власти и готовых пойти в бой. Эти отряды организованы из крестьян 3/х деревень Михайловки, Александровки и Владикарса Всего насчитывалось 100 чел. Одним отрядом командовать должен был тов. Перевышко учитель села Михайловки/ ныне работающий в Военпродмаге в г. Ленинанкане работал в ЧК/ и другим я.

Карсский Губернатор Корганов и реакционная часть кулачества убедившись в том, что мы никак особых мер не принимаем в защите русского населения, а занимается “ темными делами” через Губернатора обратилась к Дашнакскому Правительству с просьбой о высылке нас т.е: весь состав Русского населения, и тут надо отдать справедливость. Зак. Рус. Нац. Совету, а затем также нашему чрезвычайному с” ездку который добился отмены распоряжения Министра Внутдел о нашей высылке. Тем не менее за каждым из нас был установлен стражайший надзор, а так как обо мне прошел слух как о комиссаре работавшим на Севкавказе особая слежка была и спасала только семья товарища Перевышко

который по жене был связан тесно с городом Карса и предупреждала меня во время.

ՀԱՍ, Ֆ.-Պ. 1022, ց.5, գ.172, թթ.1-2, մեքենագիր

No I-37

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷⁸,

որտեղ նշվում է, որ Կարսում բոլշևիկյան բռնիքը կայացել է հիմնականում Ռուսաստանից եկած գործիչների շնորհիվ, հետագայում՝ նույնպես հիմնականում դրսից եկած կոնտինգենտի շնորհիվ նա ընդայնվել է և բոլշևիկյան բռնիքներ ստեղծել նաև Կարսի կայազորի զորամասերում

ԻՎԱՆ ՊԱՇԱԼՈՎ

<<...Հայաստանի կոմունիստական ուժերը հավաքելու ու միավորելու ուղղությամբ աշխատանք սկսվեց 1919 թվականին՝ Կոմունիստական պարտիայի Կովկասյան երկրային կոմիտեի նախաձեռնությամբ, որն այն ժամանակ գտնվում էր անլեգալ դրության մեջ:

1919 թվականի սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ պարտիական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների անլեգալ խորհրդակցություն, որն ընտրեց ՌԿ(բ)Պ Հայաստանի Կոմիտե: 1920 թվականի հունվարին կայացած Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունների անլեգալ կոնֆերենցիան ավարտեց Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների միավորումը ՌԿ(բ)Պ Հայաստանի Կոմիտեի շուրջը: 1920 թ. հունվարյան կոնֆերենցիայից հետո Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները, չնայած դաշնակցական կառավարության ուժեղացող ռեպրեսիաներին, անընդհատ ամրանում ու աճում էին...

Հայաստանում ստեղծված այդ իրադրության մեջ էլ վերակառուցվեցին և 1919-1920 թթ. իրենց գործունեությունը ծավալեցին ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությունները Կարսում և Կարսի մարզում:

Կարսի ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությունը, որի մեջ մտա ես 1919 թվականի աշնանը, այն ժամանակ ուներ 6-7 անդամներ, որոնք գլխավորապես Սովետական Ռուսաստանից ժամանած ընկերներ էին: Ժա-

⁷⁸ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 399,400, 402,403 :

մանակի ընթացքում նրանց թիվը աճեց Հայաստանի մյուս շրջաններից ու Սովետական Ռուսաստանից եկած նոր ընկերների հաշվին...

Շատ լավ հիշում եմ, որ 1920 թվականին Կարսի կայազորի որոշ զորամասերում կազմակերպվել էին բոլշևիկյան բջիջներ, որոնց գործունեությունն առանձնապես ակտիվացավ 1920 թվականի մայիսյան ապստամբությունից առաջ...

1920 թվականի փետրվարի սկզբին Կարս քաղաքում իմ և մի խումբ ուսանողների նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց ուսանողական միություն: Այդ միության մեջ մտան Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողներ և տեղի միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտներ... Միության անդամների զգալի մասը տրամադրված էր հոգուտ սովետական իշխանության...

Պետք է նշել, որ Կոմունիստական պարտիայի լոզունգներով ազդեցիկ աշխատանք էր տարվում ավտոմոբիլային գարաժ-արհեստանոցում, որտեղ կար ռևոլյուցիոներեն տրամադրված մետաղագործ բանվորների և շոֆերների մի խումբ...

Անհրաժեշտ եմ համարում հաղորդել իմ հիշողության մեջ պահպանվող համառոտ տեղեկությունները նաև այն ընկերների մասին, որոնց հետ ես սերտ կապի մեջ էի ընդհատակում գտնված ժամանակ: Դրանց թվում էին՝ Սաշա Նազարովը, որն ուսանող էր: Կարս էր եկել Սովետական Ռուսաստանից... Նազարովը ամենաակտիվ և ամենաեռանդուն բոլշևիկներից մեկն էր...

Մելիքով Դմիտրի Խրիստոֆորովիչը, հրետանու շտաբ-կապիտանը, Կարսի զորամասերից մեկի հրամանատարն էր: Նա Կարս քաղաքի բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ էր և մեխ աշխատանք էր կատարում Կարսի կայազորի զորամասերում՝ պարտիական բջիջներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Թեև նա գտնվում էր ամբոցում, բայց գալիս էր քաղաք և հանդիպում մեզ հետ: Մելիքովը Կարսի մայիսյան ապստամբության ղեկավարներից էր և Ռազմա-ռևոլյուցիոն խորհրդի անդամ... Հետագայում Մելիքովը Սովետական բանակում պատասխանատու պաշտոններ էր վարում...

Ցավրակով Պյոտրը ընդհատակյա կազմակերպության անդամ էր 1919 թվականից և մեծ եռանդով ակտիվ աշխատանք էր կատարում>>:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁷⁹,

որտեղից տեղեկանում ենք Իգդիբի բոլշևիկյան բջիջների կազմակերպման և գյուղացիության ու զինվորականների շրջանում նրանց ծավալած գործունեության մասին

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԽՈՒԴՈՅԱՆ

<<...1918 թվականի դեկտեմբերին թուրքական բանակը սկսեց ետ քաշվել Անդրկովկասից՝ մինչև 1914 թվականի սահմանները...

Իգդիբ վերադառնալուց հետո, վերականգնվեցին մեր փոստ-հեռագրատան կոմբջի աշխատանքները: 1919 թ. գարնանը մեզ մոտ աշխատանքի եկան Լևոն Ղազարյանը: Լևոն Հովհաննիսյանն այդ ժամանակ աշխատում էր Իգդիբի գորամասերից մեկում, որպես հեռախոսավար: Շուտով նրան հաջողվեց տեղափոխվել Երևանի փոստ-հեռագրատունը՝ աշխատելու որպես հեռագրիչ... Իգդիբի փոստ-հեռագրատան կոմբջիջը հետագայում կապ էր պահպանում Արմենկոմի հետ Լևոն Հովհաննիսյանի միջոցով և գրակապություն ու թռուցիկներ էր ստանում՝ բնակչության և զինվորների մեջ տարածելու համար...

Կարմիր Բանակի հաջողությունների մասին մեր ազիտացիան բնակչության մեջ մեծ հույս էր ներշնչում. նրանք սպասում էին, որ մի օր էլ Կարմիր Բանակը իրենց կազատագրի այդ ծանր դրությունից:

Մեր կոմբջիջը ազիտացիոն աշխատանք էր նաև հարևան ադրբեջանական Օրու գյուղի գյուղացիության մեջ... 1920 թվականի սկզբներին գավառում 9-րդ հետևակային, 8-րդ հրետանային գնդերի գորամասերում... կազմակերպվեցին կոմունիստական բջիջներ: Դա հնարավորություն տվեց զինվորների մեջ գրակապություն տարածել, ազիտացիա ծավալել և նրանց գրավել մեր կողմը:

1920 թ. Մայիսի 1-ի նախօրյակին գավառի համարյա բոլոր գյուղերում գործում էին կոմբջիջներ կամ առանձին կոմունիստներ ու համակրողների խմբակներ...>>:

---

⁷⁹ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 767-769:

No I-39

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ
ՍՏԵՂԾՎԱԾ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ»

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ-ԶԵՎՈՒՑՈՒՄԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԼԵՆԻՆԻՆ.

*Անդրկովկասում և Հայաստանում տիրող քաղաքական իրավիճակի,
կուսակցության կողմից մեկ տարվա ընթացքում իրականացրած
աշխատանքների և Վլադիկավկազում կամ Պյատիգորսկում հայերեն
լեզվով նոր թերթ հրատարակելու մտադրության վերաբերյալ:
Հաշվետվության տեքստում շարադրված նյութից պարզորոշ երևում է, որ
այն կրում է խիստ ձևական բնույթ և ոչ մի առնչություն չունի իրական
կուսակցական գործունեության հետ⁸⁰*

(4 փետրվարի, 1919թ.)

Российская
Социалистическая
Федеративная Советская
Республика.
Всероссийский Центральный
Исполнительный Комитет
Советов
Раб., Кр., Кав. и Красноарм. Деп.
“ 4” П 1919г.
№ 01762.

Товарищу ЛЕНИНУ

При сем препровождается для сведения
доклад Члена Центрального Комитета
Коммунистической Партии Армении о
положении Закавказья или Армении после
Великой Октябрьской Революции.

Заведующий Общей Каицелярией
В.Ц.И.К. А. Се.....

⁸⁰ Սիւնն Վրացյանը սարկավով նշում է, որ Մոսկվայից ստացած փողերով <<մի քանի թիվ
թերթ հրատարակեցին Թիֆլիսում և մնացածը ծախսեցին թղթախաղի և քեֆերի վրայ>>,
տե՛ս, Ս. Վրացեան, Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի... էջ 64:

Управления Дела

.....
Февр. 4 1919г.

за № 2241

ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ПОЛОЖЕНИЕ
ЗАКАВКАЗЬЯ ИЛИ АРМЕНИИ.

До великой Октябрьской революции народы Закавказья и Армении увлеченные обещаниями правительства Керенского “Национализация земли”, “Самоопределение народов” и т.д. Надеялись получить от предательского правительства последнего очень многое. Массы главным образом рабочие и беднейшие крестьяне находились в полном неведении, относительно все развивающейся великой пролетарской революции в России. Сознание этих масс систематически отравлялось многочисленными изданиями Закавказских меньшевиков-армян дашнаков, тюрко-мусавотистов и других буржуазных и мелко-буржуазных /эс-эровских/ партий.

Трудовые элементы народов Закавказья и Армении имели весьма превратное представление о той жестокой борьбе, которая велась в России между партиями на все смотрели под тесным углом зрения Закавказья, где против немногочисленной группы большевиков стояли вышеупомянутые крупные буржуазные и мелко-буржуазные партии. Мы большевики, пользуясь тогда “Свободой печати и слова” вели устно и печатно ожесточенную борьбу против последних, стараясь срывать с них бесстыдные маски, увеличивая тем самым свои ряды.

Пришла Октябрьская Великая революция и рабочие бесстрашные борцы красных Петербурга и Москвы одним ударом опрокинули предательское правительство Керенского, заменив его правительством рабочих и беднейшим крестьяно-диктатурного пролетариата. Это было полной неожиданностью для народов Закавказья и Армении. Когда был опубликован список Народных Комиссаров в лице Ленина, Троцкого и других, никто кроме сознательных большевиков не хотел верить “чуду”, как говорили некоторые товарищи и многие утешали себя мыслью, что новое Правительство Народных Комиссаров, если оно действительно совершившийся факт, будет существовать самое большое месяц-другой.

Между тем после октября день за днем, час за часом в сознании масс совершался заметный перелом. Авторитет Керенского тускнел. Получая один за другим декреты Совнаркома трудовые массы мало по мало стали менять свое мнение о большевиках и с подозрением смотрели на меньшевиков эс-эровские партии: большевизм стал сильным темпом завоевывать все новые и новые

позиции как среди рабочих так и среди беднейших крестьян и солдат. Начались репрессии против растущего большевизма со стороны эс-эро-меньшевики-дашнаковского правительства: запрещались открытые митинги, закрывались большевистские органы, арестовывались наши товарищи, подвергались расстрелу. Живым примером может послужить расстрел митинга в Александровском саду в день открытия Закавказского Сейма, где погибло около двадцати пяти наших товарищей.

Подчеркнем, что опубликование Советским Правительством тайных договоров Империалистических Держав произвело сильное впечатление на массы, в частности на армянские массы, когда они узнали какие козни строили Империалистические “ Великие Державы ” в вопросе об Армении. С этих пор Армянские трудовые массы обратили свой взор на Север, на революционную Россию. Настроение их сильно изменилось в пользу Советской России особенно с тех пор, как был издан Декрет о Самоопределении Армении. Характерно, что некоторые дашнаки (впоследствии левые дашнаки) до тех пор скептически относившиеся к учению большевиков теперь в своем органе “ трудящийся ” стали бурно защищать русскую а..... и упорно проводили ту мысль, что спасение Армении в конечной победе пролетарской революции в России.

Момент для нас, большевиков, был весьма благоприятный, и если бы нам удалось тогда совершить крупный революционный шаг, мы бы потянули за собою огромное большинство трудового элемента Закавказья, но к сожалению мы не сумели использовать момента и дерзкий шаг- дашнаков- отнятие у нас арсенала не встретил с нашей стороны должного отпора. Это обстоятельство на некоторое время отняло у нас то обаяние, которое питали массы к нам.

ОРГАНИЗАЦИЯ “ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АРМЕНИИ ” .

Вот в этих условиях среди нескольких товарищей из армян-большевиков возникла мысль организовать “ Социал-демократическую [большевицкую] партию Армении ” , которая была бы крепко связана с партией в России и через нее с интернационалом. При организации партии имелись в виду следующие данные:

- 1) Около 25 лет существует в Армении армянская “ революционная ” партия дашнакцютюн ”, против которой нужно бороться и стараться вырвать из ее лап армянскую трудовую массу.
- 2) Необходимо вести сильную борьбу против меньшевиков-эс-эровской и дашнако-мусаветской коалиционной Закавказской власти, политика которой абсолютно вредна как для крестьянства грузинского, армянского, мусульманского и для рабочего класса, как и для обливающихся

кровью народов Армении [армян, турок, курдов, айсоры и эзади] и ее трудовых элементов.

3) Самую энергичную борьбу вести против всевозможных империалистических авантюр, устной пропагандой и печатной агитацией, а также практическим актами революционизировать народные массы в Армении, распространяя среди них идеи и направления Российской Советской Власти и стараться учредить в будущей республике Армении рабоче-крестьянскую Советскую власть, связанную федеративно с Социалистическою Федеративною Республикой Великой России.

Воодушевленные приблизительно этими идеями, мы тотчас же учредили в ноябре 1917 года Комитет из 9 лиц исключительно большевиков- армян, из коих 7 из турецких армян и принялись за дело, но имея в виду, что необходимо было получить согласие и санкцию Коммунистической Партии, немедленно отправили в Петербург тов. Г. Айкуни и одновременно вели переговоры с тов. С.Шаумян, у которого получили полное одобрение и обещание помощи. Тов. Г. Айкуни в январе 1918 года вернулся в Тифлис и привез нам не только согласие Центрального Комитета Партии, но также 30.000 рублей для непосредственного начала дела. Мы немедленно приступили к делу и начали действовать уже не как Социал-демократическая партия Армении”, а под именем “ Коммунистической Партии Армении”.

3. Деятельность “ Коммунистической Партии Армении” .

Одно из первых наших дел было создание собственного органа и мы начали выпускать новую газету под названием “ Кармир Опер” [Красные Дни] которая с самого начала встретила хороший прием со стороны трудящихся масс как турецких, так и русских армян. Вначале газета выходила в количестве 15.000(?) экземпляров, а впоследствии 2.000(?) и больше экз. Одновременно шла также организаторская работа. В течение почти одного месяца партия наша приобрела 500 человек, а скоро больше 1.000. Наши агитаторы организовали отделы в Александрополе, Карсе, Батуме и Сухуме. Начали было работать в Ване [до отступления наших войск] и в Эривани. Издали на армянском языке в количестве 1.500 экз. “ Коммунистический манифест” .

Эта наша кипучая деятельность бросилась в глаза местному правительству и оно закрыло наши “ Красные Дни”, запретив всем типографиям печатать что-либо для “ Коммунистической Партии Армян.” Немедленно после этого, не указывая ни адреса, и партии, мы начали выпускать газету “ Кармир-Дрошак” [Красное знамя] по об’ему “ Красных Дней” , но с более боевым характером. В апреле и мае 1918 года. Эта газета продавалась на улицах Тифлисса с мая. Подписки мы не открывали. Каждая статья как “ Красных дней” так и “ Красного знамени” являлась стрелой против господствующей коалиции и красноречивым

доказательством необходимости Советской Власти. И вот взбешенный Рамишвилли [министр внутренних дел] приказывает закрыть “Красное Знамя” и арестовать редактора и сотрудников. Газета была закрыта, однако изменнику Рамишвили не удалось арестовать наших товарищей.

Необходимость считает подчеркнуть следующий существенный штрих:

Центральный Комитет “Коммунистической Партии Армении” работает с одобрения и помощью Российской Коммунистической Партии, не мог игнорировать Закавказскую Коммунистическую Организацию в лице руководящего ею органа “Областного Комитета” поэтому с первых же дней своего существования мы вошли в сношения с ними официально, чтобы создать тесные связи для контактной работы. К сожалению, должны отметить, что некоторые члены “Областного Комитета” ошибочно объясняя появление нашей партии, до конца упрямо отказывались иметь с нами связь и, хотя публично не выступали против нас, но и внутри, вопреки всем нашим обращениям не хотели близко сойтись с нами. Это обстоятельство действовало на нашу деятельность крайне отрицательно. Должны подчеркнуть, что на наше первое же обращение нам был задан вопрос: “Зачем мы объявили свою партию коммунистической, когда “Областной Комитет” этого еще не сделал”, какова территория Армении и наша программа. Несмотря на то, что вопросы не должны были быть заданными нам, однако, желая создать необходимые связи, мы направили тов. Г. Айкуни и В. Еремяна в “Областной Комитет” для устных объяснений и просить выработать план взаимных сношений. “Областной Комитет” к сожалению, колебался до конца и не выяснил своей позиции. Приводим примеры: из Одессы, Севастополя, Феодосии прибыли в Тифлисс около 2.500 добровольцев-армян, вооруженных местными большевистскими властями, 7/8 коих состояло из турецких армян. Мы немедленно взяли их под наше влияние и не позволяли ни “Дашнакцупюну” и другим национальным организациям иметь к ним касательство. Посылали в их казармы товарищей офицеров-агитаторов и пропагандистов; вождей их приглашали к себе. Устраивали митинги около арсенала и подготавливая для определенной цели, т.е. для падения местной власти и Сейма. Несмотря на то, что все эти добровольцы должны были направляться в Армению, они все же согласились остаться в Тифлисе и способствовать большевистскому движению. В конце апреля многие кадеты, меньшевики и дашнакцаканы были весьма возбуждены против Сейма, где господствовали мусавфетисты и каждый день ожидали с Севера и из Баку большевистские Красные Армии или какой-либо смелый шаг местных товарищей. Позволяем себе заметить, что если бы эти дни большевики сделали подобающий шаг-безусловно вся Тифлисская беднота перешла бы на нашу сторону и Сейм непременно пал бы. Великолепно, сознавая важность момента, Центральный Комитет “Коммунистической Партии Арме-

нии” шел прямым путем к цели и, в конце апреля живущие вблизи лежащих к арсеналу вышеупомянутые 2000 добровольцы-армяне в течение одной ночи до рассвета вполне готовы ждать сигнала большевиков для нападения на арсенал и угрозы Сейму. Обо всем этом мы периодически сообщали “Областному Комитету” и просили воспользоваться моментом и стать во главе движения, но не только не произошло этого, наоборот, в весьма резкой ультимативной форме нам было запрещено всякое движение. Таким образом против нашего горячего желания и требования момента - во исполнение партийной дисциплины мы отказались от исполнения нашего решения. Был пропущен этот момент, как и многие другие для захвата власти в Закавказье.

В эти дни наступающая турецкая армия после взятия Карса, входила в Александрополь и двигалась вперед в Каракилисс, а турко-немецкая армия после взятия Батума, предложенного ей Чхенкели, двигалась в Грузию.

И мы как русские, так и турецкие коммунисты, в половине мая находились с одной стороны перед опасностью 2-х наступающих империалистических армий и с другой стороны будучи преследуемы меньшевистско-мусаватским правительством, принуждены были взять путь к Владикавказу. Часть наших товарищей не покинули Тифлис и остались работать нелегально.

4. Нужно продолжать работать.

Перезжая в Владикавказ, Центральный Комитет “Коммунистической Партии Армении” решил продолжать свою работу, однако был лишен совершенно материальных средств. Необходимо принять к сведению, что в самый разгар нашей деятельности наши ресурсы были истощены и мы делали в это время долги. В свое время мы отправили своего секретаря тов. Осепяна в Москву с простран-ным докладом и с экземплярами наших газет и ждали с нетерпением помощи, однако наш курьер застрял в Москве и больше не вернулся к нам. Тов. Г. Айкуни был назначен в это время уполномоченным представителем “Всероссийского Союза беженцев” и помощи беженцам Закавказья, не имел ни одной копейки хотя бы для работы в этом направлении. По решению Комитета я поехал в Баку, чтобы получить от тов. Манукяна и перевести денежную помощь в Владикавказ. В конце июня был в Баку: тов. Шаумян, насколько мне известно, перевел с тов. Кавтарадзе 1.000.000 руб. на Северный Кавказ, назначив его своим представителем в деле помощи беженцам, а меня и тов. Айкуни членами коллегии. Тов. Шаумян дал мне письмо на имя тов. Сталина, который в это время находился в Царицине, с просьбой оказать нам содействие. Такое же письмо было и для Владикавказской власти, с той же просьбой по отношению к нашей партии. В распоряжении тов. Шаумяна в это время не было свободных денег. Я поехал в Астрахань, где дороги были закрыты, вследствие чего я принужден был остаться там и организовать дело помощи беженцам. Изменчивое политическое со-

стояние на Сев. Кавказе лишили меня возможности вернуться туда. В настоящее время я решил вернуться на Сев. Кавказ и оттуда с товарищами переехать в Закавказье и в Армению, ввиду чего счел своим долгом побывать в Москве и представить Вам настоящий доклад и просить широкое содействие для возобновления деятельности “ Коммунистической Партии Армении”, политическая деятельность которой необходима в особенности в настоящее время, когда лапа английского империализма давит эту территорию, а дашнакцаканские бандиты душат трудовое крестьянство Армении.

Настоящий момент, по моему, весьма знаменательным: необходимо втиснуться в народную гущу и всеми легальными и нелегальными средствами стремиться к нашей цели,- водворению Советской власти в Закавказье и Армении.-

Товарищи, ждем вашей поддержки как моральной, так и материальной. Мы должны быть готовыми ко всяким неожиданностям и ожидаемым событиям.

Сейчас же необходимо иметь в Пятигорске или Владикавказе ежедневную газету для агитации среди беженцев- армян. Есть подготовленные и активные работники,- отсутствует только материальная помощь.

Представляю при сем также приблизительную смету для издания газеты на первое полугодие.

СМЕТА.

“ Кармир Банвор” /Красный рабочий/

10 номеров в месяц.

В месяц: в 6 месяцев:

1. Типографские расходы
Набор и печать.....4000
экз.....10000р.
2. Бумага.....2000.
3. Редакция:
Секретарь.....1000.
Переводчик.....750.
Конторщик.....600.
Экспедитор.....550.
Прислуга.....500.
4. Конторские расходы: почта и проч.....500.
5. Гонорар (считая 25к. за строку).....1000.

16900р. 101400

Итого:

6. Покупка нового шрифта.....	5000.
7. Единовремен. Организац. расх.....	1000.
<hr/>	
6000р.	
<hr/>	
107400р.	

Член Центрального Комитета “ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АРМЕНИИ” .

Варганян.

ՀԱՍ, Տ Պ 1022, ց5, գ44, թ.1-10; մերենազիր

No I-40

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ ՍՏԵՂԾՎԱԾ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
 ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՇՎԵՎՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
 ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ
*կուսակցության իրր մեկամյա գործունեության վերաբերյալ
 (1919թ. օգոստոս կամ սեպտեմբեր)*

Копия

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ.

ТОВАРИЩИ.

Президиум Центрального Комитета Комунистической Партии Армении в составе т.т. Г. Айкуни, Г. Варганян, В. Еремиана и, Г. Осемян после почти 8-ми месячного перерыва организационной деятельности Ц.К., перерыва, вынужденного и от Ц.К. независовшаго, с” ехавшись из различных местностей Северного Кавказа и Советской России в конце марта с/г в Москве, решил начать работу по восстановлению нарушенной деятельности Ц.К. Партии.

В виду большой ответственности, лежавший на руководящем органе Партии, мы решили привлечь в Ц.К. в качестве ответственных работников т.т., работавших в различных Советских учреждениях- членов Р.К.П., чтобы усилить партийную работу и, в виду полного отсутствия коммунистической литературы на армянском языке, поставить также, возможно шире, издательское дело.

Подготовка технического аппарата и другие предварительные работы отняли и нас целый месяц, так что деятельность Ц.К. нужно считать с первого

мая когда вышел первый номер возобновленного Ц.О. партии “ Кармир дрошак” (Красное знамя).

Возобновляя свою работу временно в Москве Бюро Ц.К. ставил себе следующие задачи:

1. Собрать и об’единить в партийных группах коммунистов Армении.
2. Подготавливать к посылке и посылать в Армению членов Партии для ведения коммунистической пропаганды и восстановления разрушенных партийных организаций.
3. Издание литературы и газеты в возможно широких размерах для распространения среди беженских масс и посылки в Армению и остальные области Закавказья.

За май, июнь, июль месяцы работы Ц.К. выразилось в следующем:

В ОБЛАСТИ ПРОПАГАНДЫ И АГИТАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИИ.

Были командированы в провинцию для организаций партийных групп, выступали с докладами, устраивали собрания и митинги следующие товарищи:

Чл. Ц.К.- Г. ОСЕПЯН (май, июнь) в Саратов. Астрахань.

Чл. Ц.К.- В. ЕРЕМИАН (май, июнь, июль, по 22-е) в гор. Украины- Харьков, Киев, Одессу.

Уполн. Ц.К.- А. КАРИНИАН (апрель, май)- Харьков, Киев, Одессу).

Чл. Ц.К.- Г. АЙКУНИ (конец мая)- Петроград.

В качестве агитаторов в города Украины для работы среди беженских масс были командированы т.т.:

1. И. Мартиросян (ныне комиссар армянского отряда на Юго-Западном фронте Винница).
2. Г. Тер-Саркисян (Харьков Донецкий район).
3. К. Тер-Карапетян (Харьков, Донецкий район).
4. Г. Констандиан- (Крым).
5. Г. Абовьян- (Крым).

Партийные группы созданы: в Саратове, Астрахани, Царицине, Петрограде, Харькове, Киеве, Одесса, Севастополе, Симферополе, Ялте и Москве.

Число членов групп не поддается точному учету в виду того, что подавляющее большинство их состоят одновременно членами Р.К.П. разбросано по советским учреждениям и по фронтам, в виду чего регистрация делалась технически невозможной. Но следует заметить что члены К.П.А. составившие одновременно членами Р.К.П. были подвергнуты регистрации и мобилизации местным организациями Р.К.П.

В ОБЛАСТИ ИЗДАТЕЛЬСТВА (на армянском языке)

Вышел в свет:

1. Программа Р.К.П. (большевиков)
2. Платформа III-го Интернационала
3. Ленин-"Тезисы о буржуазной и пролетарской демократии" .-
4. Доклад представителя Комм. П. Армении на с"езде III-го Интернационала.

.....

№10. 1. "Трудящимся армянам" - Передовая. 2. "Малые-нации и империализм" . 3. "Социал-патриоты в кавказской армянской действительности" - А. Кариниан. 4. "Великая Росс. Рев. И зап.-европ. Пролет" -Яг-Лала. 5. "Армянские колчаковцы" - Линч. 6. "Пролетарская революция и К.П.А." - Г. Айкуня 7. "Революционное движение на Востоке" 8. "Военное положение Сов. России" Нил. 9." Перевыборы Петрогр. Совета Раб. и Кр. Деп.-" Лусинян. 10. "Заграница" 11." Закавказье" 12. "Турция".

В качестве ответственного редактора изданий и газеты и Заведующего партийным издательством приглашен завед. изд. отд. Комиссариата по делам Армении т. А. КАРИНИАН, член Р.К.П.

В ОБЛАСТИ НЕЛЕГАЛЬНОЙ.

Через Ц.К.Р.К.П. (большевиков) на нелегальную работу в Армении, Закавказье, на Северный Кавказ и Турции отправлены 12 товарищей.

ТОВАРИЩИ ВО ФРОНТОВОЙ И ПРИФРОНТОВОЙ ПОЛОСЕ.

1. И. МАРТИРОСЯН....на юго-западном Украинском фр. (Винница) во главе армянского отр.-член нашей партии.
  1. Г. БЖШКИАН командующий 1-ой армией (Восточн. Фронта.)
  2. Д. БЖШКИАН....на Восточном фронте.
  3. С. ЛУКАШИН....на Южном фронте
  4. В. ТЕР-ВАГАНЯН...в распор. Ц.К.Р.К.П. (Липецк)
  5. Р. АБГАРЯН....на Западном фр.
  6. Такавалян...красный офицер в Астрахани.
  7. ГЮЛИКЕХВЯН....мобил. АСТРАХАНСК Комит. РКП.
  8. ДЖАРАЯН..... -" -" -" -" -
  9. А. ХУМАРЯН..... -" -" -" -" -
  10. МИНАСЯН.....работают в Киеве в Военном Комиссариате.
  11. Тер-ГРИГОРЯН -" -" -" -" -
  12. АГАБЕКЯН....мобил. Петрогр, Комит. РКП и наход. На Петр. Фр.

13. АРУНЯН.... —” - -” - -” -

14. АЛЕКСАНЯН..... —” - -” - -” -

15. АДОНЦ..... секретарь Петрогр. Правды и состоит на военной сл. В Астрахане, Саратове, Одессе, Крыму в виду военных обстоятельств была преведена мобилизация всех комунистов и разумеется членов Комп П.А. за исключением быть-может некоторых турецко-поданных армян-беженцев членов Комм. Партии Армении не записанных в РКП в виду не знания русского языка.

То-же необходимо сказать и о Царицине и Харькове.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ.

На лицо в Советской Республике из 7-ми членов четреро: товарищей, АЙКУНИ В. ЕРЕМЯН, Г. ОСЕПЯН, Г. ВАРТАНЯН., Члены Ц.К. были заняты не только партийной работой, но и служили в Советских Учереждениях кроме тов. ВАРТАНЯНА- управляющего делами П.К. член Ц.К. Г. АЙКУНИ-заместитель комиссара по Дел. Арм. Член Ц.К. Г. ОСЕПЯН- секретарь Ком. по делам армян, а затем Зав. Армянским подстделом, Отдела прескушения национальных меньшинств и Комиссара Армянского Института Чл. Ц.К. В. ЕРЕМЯН- Уполномоченный Комиссариата по делам армян на Украине. Тов. КАРИНИАН- Ответственный редактор “ Красное занмя” и зав. Изд. П.К. и Комис. По делам армян.

Дела Ц.К.-та управляются одним из членов Ц.К. которому в помещ. Был дан делопроизводитель. Только с 1-го июля был приглашен счетовод для правильного ведения прихода - расходней книги. Вот картина того, что 4 члена Ц.К. составляющие президиум могли сделать.

Разумеется мы никоим образом не можем примириться со своей вынужденной оторванностью от той страны, в пределах которой должна протекать работа Коммунистической партии Армении и ее руководящего Центра, И Центральный Комитет своим постанавление решил: отправиться как можно скорее в Армению. Постановлено отправить в Армению т.т. ВАРТАНИАНА, В. ЕРЕМИАНА, Г. ОСЕПИАНА. В первую очередь отправляются немедленно т. ВАРТАНЯН, и В. ЕРЕМИАН т. ОСЕПЯН временно задерживается для ликвидации дел Ц.К. и проведении в жизнь важнейших постановлений Ц.К. в провинциальных партийных организациях в связи с дальнейшим учетом, мобилизации и распределением сил. В качестве представителя Партии временно остается т. Г. АЙКУНИ, которому поручено организовать заграничное бюро Партии руководство и постановка нелегальной работы, а также представительство перед Ц.К.Р.К.П. и III Комунистической Интернационалом. Для дальнейшей подготовки партийней литературы и издательства редактирования органа заграничного бюро :Красное Знамя” и для ответственной работы при заграничном бюро оставлен т. А.

Кариниан. В качестве необходимых и технически незаменимых работников остаются: 1) Багдасар Аствацатуров (турецкий армянин не владеющей русским языком (корректор) 2. Акопян, специально выписан из провинции) наборщик и перевозчик.

В партийную школу через Ц.К.Р.К.П. командированы т.т. Мамиконянц, Карапетян. Зарегистрированных в Москве членов Партии 32 человека, из коих за вычетом упремянутых выше товарищей остаются: А. Атабеков, В. Териан, (ныне тяжело болен туберкулезом) Шаварш Каракаш (командируется, в распоряжение Ц.К.Р.К.П.) А. Селевьян (командируется в распоряжение ЦК РКП) Шаходжанова (секретарь Издательского Отдела Партии) Нехратян, Надежда Арзуманева, Зарун Г. Констанциан (вернувшийся из Одессы больной туберкулезом.)

В заключении считаем долгом своим сообщить, что по имеющим у нас сведениям в Москве есть не малое количество коммунистов армян, состоящих на Советской службе, кои будучи членами Р.К.П. считают излишним регистрироваться в К.П.А. Некоторые из названных товарищей никакой партийной работой не заняты, как в К.П.А. так и Р.К.П.

При сем прилагается кароткий финансовый отчет подробно представлен будет в ближайшем времени.

Члены президиума Ц.К.К.П.А. Гривар

В. Еремян

Г. Осепян

Г. Айкуни

С подленным верно:

Управляющий делами Ц.К. Коммунистической Партии Армении Г. Осепян.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.5, գ.82, թ.1,2,3,8,9,11,12,13; մերենագիր

No I-41

**ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՍՏԵՂԾՎԱԾ
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՆՎԱՍԲ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ Գ.ՀԱՅԿՈՒՆՈՒ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ
ԼԵՆԻՆԻՆ,**

*որտեղ շարադրված են ժամանակավոր հրահանգները կազմակերպության
գործունեության վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի,
Ադրբեջանի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում, ինչը միանգամայն
չի համապատասխանում իրականությանը
(24 հոկտեմբերի, 1919թ.)*

32356

Копия

т. В.И.Ленину

ВРЕМЕННЫЕ ИНСТРУКЦИИ.

1. В пределах существующей республики Армении работает коммунистическая партия Армении, как территориальная организация.
2. В пределах существующих республик Азербайджана и Грузии члены К.П.А. входят в местные организации Р.К.П. и Азербайджанской коммунистической партии “Гуммет” .
Примечание: В Азербайджане и Грузии при Р.К.П. и “Гуммет” организуются армянские отделы (секции).
3. Обще-закавказским революционным пролетарским движением руководит Краевой Комитет Р.К.П.
Примечание: Решения Краевого Комитета Р.К.П. по вопросам Краевой политики одинаково обязательны для “Гуммет” для коммунистических организации в Грузии и для Коммунистической Партии Армении.
4. Для создания общего, единого Краевого центра Р.К.П. (Азербайджана, Грузии и Армении), представитель коммунистической партии Армении входит в состав Краевого Комитета Р.К.П.
5. В пределах Турецкой Армении К.П.А. имеет свои организации.
6. Центральный Комитет Коммунистической Партии Армении избирается на с’езде К.П.А.
Примечание: В случае несозыва с’езда или конференции К.П.А. и т.д. члены Ц.К.К.П.А. назначаются Ц.К.Р.К.П.
7. Средства коммунистическая партия Армении получает непосредственно от Ц.К.Р.К.П., которому и представляет отчетность.

Примечание: Копия отчетности на месте передается представителю Ц.К.Р.К.П. в Краевой Комитет.

Центральный Комитет Российской Коммунистической партии (большевиков)

Представляю на утверждение Оргбюро Ц.К.Р.К.П. (подпись) Айкуни.
24/Х 19г.

Москва. С подлинным верно: М. Шавер.

ՀԱՍ, Ժ Պ 1022, ց 5, գ 46, թ 8; սկզբնաղբիր

No I-42

ԼԻԱԶՈՐԱԳԻՐ

*Տրված Վառլամ Ավանեսովին, որ նա լիազորված է ներկայացնել
Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը տարբեր առյաններում
(1919թ.)*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԿՈՍՄՈՒՆԻՏՍ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Коммунистич. Партия Армении

Центральный Комитет

МАНДАТ

_____ 19 _____

No. _____

Пред’явитель сего тов. В.А. АВАНЕСОВ

Представитель Центрального Комитета Коммунистической Партии Армении, уполномочивается представлять Коммунистическую Партию Армении на международных с’ездах Коммунистических Партий, Российской Коммунистической Партии /Большевиков/ и на Всероссийских с’ездах Советов.

ПРЕЗИДИУМ Ц.К. КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АРМЕНИИ.

/подпись/

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 83, թ. 1; ֆոտոպատճեն

No I-43

ԼԵՆԻՆԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ՝ ԱՍՏՐԱԽԱՆՈՒՄ ԿԱՅԱՑԱԾ ՀԱՅ

ԿՈՍՈՒՆԻՏՍԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,

*որտեղ Կովկասյան Երկրամասային Կոմիտեի կողմից խիստ
քննադատության է ենթարկվում Արևմտյան Հայաստանում գործելու համար
ստեղծված «Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցություն»
կազմակերպության գործունեությունը, անիմաստ է համարվում նրա
հետագա գոյությունը և Անաստաս Միկոյանի առաջարկությամբ որոշում է
կայացվում այն լիկվիդացնելու մասին
(21-22 հոկտեմբերի, 1919թ.)*

ПРОТОКОЛ ОБЩЕГО СОБРАНИЯ АРМЯН КОММУНИСТОВ,
СОСТОЯВШЕГОСЯ 21 и 22 ОКТЯБРЯ с.г. ПОД ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВОМ т.
ОСЕПЯНА И ПРИ СЕКРЕТАРЕ т. ЛАЛАЕВОЙ.

Порядок дня:

1. Доклад т. Айкуни (председателя Ц.К.К.П.А.) о коммунистической партии Армении.

Доклад т. Айкуни.

В своем докладе т. Айкуни говорит о возникновении коммунистической партии Армении и о ее работе в прошлом, о целях и задачах ее в настоящем и будущем. Он говорит, что коммунистическая партия Армении создается главным образом для борьбы против отечественной армянской буржуазии и для того, чтобы эта борьба была более успешна, необходимо, чтобы она называлась коммунистическая партия Армении.

Тов. Айкуни указывает на коммунистические партии Литвы, Латвии, Белоруссии, Польши и Украины, как на аналогичные. Он находит, что К.П.А. сумеет провести за собой /а он сумеет говорит докладчик и об этом говорит работа среди этой партии в прошлом/ армянские трудящиеся массы и создать из них революционные кадры которые поведут борьбу за советскую власть.

К.П.А. по словам докладчика, будет иметь лишь территориальное значение и будет работать среди этих трудящихся, живущих на территории Армении без различия национальностей, будь это татары, курды, айсоры или греки.

К.П.А. есть временное явление, говорит т. Айкуни, и когда она исполнит свою работу, она будет ликвидирована в будущем.

К.П.А. возникла в 1918 году. Члены ее работали среди трудящихся армянских масс. В Тифлисе издавали свою газету, которая успешно распространялась среди войск Тифлисского гарнизона и трудящихся армян и среди населения провинции.

Тов. Айкуни, заканчивая свой доклад, говорит, что существование К.П.А. необходимо для окончательного торжества идеи коммунизма и призывает записываться в ряды К.П.А. и поддерживать ее.

2. С контр-докладом выступает т. Микоян, представитель Кавказского Краевого Комитета Р.К.П. В своем докладе он указывал на то, что существование К.П.А. лишнее, при теперешнем экономическом и политическом положении Армении и разнородности разноплеменности национальностей Кавказа.

Тов. Микоян говорит о практической и принципиальной необоснованности К.А.П. (работу, которую нужно вести в трудящихся массах армян, можно вести и состоя в Р.К.П.) и добавляет, что К.П.А. на Кавказе так мало работала, что можно сказать смело, что она ничего не сделала и теперь там даже следа и воспоминания этой партии нет.

Характерно, говорит т. Микоян, что большинство членов К.П.А. за редким исключением, люди сомнительные, в смысле революционной стойкости, без теоретической подготовки и партийного стажа. В большинстве все те члены К.П.А., которые прибывают из центра на Кавказ, наделены бывает националистическим багажем.

Заканчивая свой доклад, т. Микоян вновь подчеркивает, что К.П.А. имеет национальные тенденции и ее существование вредно и излишне.

Открываются прения по двум докладам. Выступают т.т. Оганесян, К. Казарян и Осепян.

Заключительное слово предоставляется т. Айкуни. В виду позднего времени и того, что т. Айкуни ответил на главные основные вопросы контр-доклада т. Микояну и использовал на это полчаса, вносится предложение перейти к практическим предложениям и резолюциям.

Большинство голосов это предложение принимается. В знак протеста, покидает зал собрания.

Предлагают резолюции т.т. Микояна и Айкуни. Вторую резолюцию предлагает т. Соловьян.

Оглашаются обе резолюции. Первая резолюция т. Микояна гласит: “Заслушав обстоятельный доклад представителя Ц.К.К.П.А. т. Айкуни о принципиальном и практическом обосновании прошлой деятельности и ближайших перспектив К.П.А. в Армении, и также доклад т. Микояна по тому же вопросу, собрание коммунистов г. Астрахани находит осуществление организации К.П.А. лишней и вредной и просит Ц.К.Р.К.П. перерешить вопрос о К.П.А. в духе постановления К.К.К.”.

Вторая резолюция (т. Соловьяна) гласит: “Признавая, что лозунг самоопределения национальностей, как то подчеркивает т. Ленин и 8 с’езд Р.К.П., еще не утратил своей жизненности, что трудящиеся массы Армении еще не утратили желаний жить в автономной Армении, что самостоятельность Армении признана не только Р.С.Ф.С.Р. и 3 Интернационалом, но и Ц.К.Р.К.П., логически вытекает, равно как и из ряда международных условий, известно всякому коммунисту, необходимость коммунистической партии Армении, признавая все это, настоящее собрание приветствует политику Совнаркома, Ц.К.Р.К.П. и 3 Интернационала.

Однако, настоящее собрание признает, что существования К.П.А. не сумела выполнить возложенную на нее историей задачу, требующей еще разрешения. Собрание находит также поведение Кавказского Краевого Комитета Р.К.П. не только ничего не сделавшего для выполнения соответствующих решений высших коммунистических органов, но и неоднократно препятствовала их осуществлению достойным осуждения.”

В порядке поступления первой голосуется резолюция т. Микояна и большинством голосов, при одном против и двух восдержавшихся, двадцатью пятью голосами проходит.

Вторая резолюция отпадает. Собрание закрывается в 11 часов ночи

Председатель собрания /подпись/ Осепян.

Секретарь /подпись/ Лалаева.

С подлинным верно: М. Шавер

ՀԱԱ, Ժ Պ 1022, ց5, գ46, թ.5-7; մեքենագիր

No I-44

**ՆԱՆԵՅՇՎԻԼԻ, ՍՏՈՒՐՈՒՍՅԻ, ՄԻԿՈՅԱՆԻ ԵՎ ԴՈՎԼԱԹՈՎԻ
ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՆԻՆԻՆ՝**

*Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գործելու նպատակով ստեղծված
«Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցություն» անվամբ
կազմակերպության կողմից թույլ տված լուրջ բացթողումների, և
Կովկասյան երկրային կոմիտեի տեսակետից՝ նրա հետագա գոյության
աննպատակահարմարության մասին
(նշ շուտ, քան 21-22 հոկտեմբերի 1919թ.)*

Архив

№ 32356

1. В. И. Ленину

В Центральный Комитет Российской Коммунистической партии.

О коммунистической партии Армении.

1. В январе 1918 года группа армян интеллигентов во главе с Айкуни об” явила себя коммунистической партией Армении и поставила недостаточно ясно формулированную и определенную задачу организовать рабочих и крестьян турецкой Армении.

2. Эта организация за 5 месяцев своего существования в Закавказье не сумела создать ни одной широкой партийной организации среди рабочих, крестьян

или солдат армян и состоя из группы интеллигентов в 25-20 человек фактически представляет собой вплоть до ликвидации лишь нечто вроде группы для организации партии.

3. Как в Закавказье, так и в Северном Кавказе подавляющее большинство 99% армян товарищей отнеслись отрицательно к группе интеллигентов, назвавшихся партией и нашли ее существование крайне вредным явлением в условиях Кавказской действительности и предлагает им выехать на места в Турецкую Армению и создавать партию снизу в пределах турецкой Армении, а не на Кавказе. Где партийная работа ведется общекавказской организацией Р.К.П. Это отрицательное отношение усилилось и оправдалось последующей практикой названной группы вносившей дезорганизацию в ряды нашей партии.

4. Именовавшая себя Ц.К. Ком. Партии Армении, названная группа не затруднилась даже выработать программу и устав партии и в издаваемом ею органе “Кармирорер” (Красные дни), обнаружила безграничную путаницу в программных и тактических вопросах нашей партии.

5. На требование К.К. Комитета представить программу и устав партии, несоизволил дать ответа.

6. Не имея твердой идейной почвы местных организаций, оторванная от масс, названная группа находилась вне какого либо контроля и занималась только тем, что вводя в заблуждение армян членов нашей партии, переманивала их к себе, разрушая таким образом работу общекавказской организации. Такая работа велась этой группой в Тифлисе, Александрополе, Карсе и Сухумском округе. Правда, безуспешно, благодаря сознательности лиц, к коим обращалась группа.

7. В марте 1918 года ответственный организатор названной партии в Александрополе об” явил местным большевикам, что по постановлению Ц.К.Р.К.П. отныне в пределах и русской Армении должна работать исключительно названная партия Армении, а общекавказская организация Р.К.П. должна распускаться. Вот образец примера коммунистической работы г.г. Айкуни.

8. Во время вторжения турок в пределы Кавказа, названная группа ликвидировав организацию, переехала на Северный Кавказ, где на заседании Армавирского Комитета Р.К.П. в присутствии члена Кавказского Краевого Комитета т. Гранта, г. Айкуни заявил о ликвидации коммунистической партии Армении.

9. Работа ответственных членов названной группы на Северном Кавказе г. Айкуни и К-о, носила определенно авантюристический характер и резко осуждалась работниками Северного Кавказа и Кавказским Краевым Комитетом и только оторванность мест и события помешали преданию их партийному суду по обвинению членов этой группы за растрату партийных сумм. Так Айкуни не представил никакой отчетности в израсходовании беженских сумм, отпущенных центром. Отчеты не представлены и другими членами названной группы: Еремянном,

Варпетом, Таквером и др. Все они, пользуясь создавшейся политической обстановкой, уклонились от отчетности и направились в центр, где благодаря нашей оторванности, отсутствует осведомленность о лицах и их делах.

10. Представленный г. Айкуни конгрессу коммунистического Интернационала отчет о деятельности так называемой коммунистической партии Армении по отзыву нашего делегата на 8 партийном съезде, т. Павла, (на съезде он опоздал и доклад передал т. Сталину). Отчет Айкуни является сплошным беззастенчивым вымыслом и наглым искажением фактов всем известных. Кавказский Краевой Комитет находит, что такие действия г. Айкуни и характеризуют его, как политического авантюриста, сумевшего ввести в заблуждение не только Ц.К. нашей партии но и дорогой всем нам 3 Коммунистический Интернационал. Кавказский Краевой Комитет полагает, что Ц.К./ партии достаточным образом оградил себя и Интернационал от лиц, компрометирующих революционное учреждение и найдет кару и положит предел гнусной работе маленьких себялюбцев.

11. Тенденция развития названной группы шла к цели организованного объединения трудящихся армян Закавказья в отдельную от Р.К.П. национальную партию. Это напоминает печальную память Арм.-соц.-дем. партии после вымершей под ударом интернационального движения в среде рабочих Закавказья возможность такой работы абсолютно отвергается и теперь, когда стремления к интернациональному объединению всех рабочих Кавказа особенно сильны и крепки, благодаря коммунистической политике и пропаганде закавказских правительств и национальных партий. Поэтому Кавказский Краевой Комитет отвергая шовинистический специфизм и борясь с таковым, не санкционировал домогательства горских коммунистов Северного Кавказа и организацию “Гуммет”.

12. Широкие рабочие массы Кавказа проникнуты советской ориентацией и идей объединения с российским пролетариатом так сильна, что всякие попытки к возбуждению рабочих авантюристической группы Айкуни встретили недовольство и порицание от элементов, через которые и полагал начать работу Айкуни прислав им средства. Эти средства сданы бывшими членами этой группы Кавказскому Краевому Комитету на хранение до распоряжения Ц.К.Р.К.П. о дальнейшей судьбе этих средств. Сами же они находятся в общей организации и распоряжении Кавказского Краевого Комитета.

13. Кавказский Краевой Комитет находит, что излишнее доверие и поощрение со стороны Исполкома Интернационала, а также Ц.К. нашей партии к группе интеллигентов, незаконно именующей себя партией, дает ей смелость и материальную возможность делать шаги, дезорганизующие нашу общую работу на Кавказе в такое тяжелое время.

14. Объясняя это тем, что слишком слаба наша связь и информация К.К.К. предупреждает Ц.К. нашей партии в дальнейшем относиться весьма осторожно к

лицам, прибывающим отсюда в центр без особого от нас мандата, так как в большинстве случаев это авантюристы, дезертиры и уклонившиеся от денежных отчетов лиц.

Кавказский Краевой Комитет просит Ц.К. нашей партии не субсидировать средствами ни одну организацию, обращающуюся помимо К. Кр. Комитета, так как все организации, действительно существующие здесь, а не изображенные в сметах и на бумаге, поддерживаются материально и идейно Краевым Комитетом.

Мы к сожалению вынуждены констатировать, что подобные попытки получения средств из нескольких источников безконтрольного их расходования имели место и могут повториться, если не положить этому предел.

Кавказский Краевой Комитет Р.К.П. В. Нанейшвили.

Г. Стуруа.

А. Микоян

И. Довлатов

С подлинным верно М. Шавер

ՀԱՍՏ. Ֆ. Պ. 1022, ց5, գ46, թ.1-4; սերիազիք

No I-45

ՀԱՅԿ ՀՈՎԻՏԵՓՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՍԸ ԼԵՆԻՆԻՆ,

որով նա տեղեկացնում է, որ դադարեցնում է իր անդամակցությունը

«Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցություն»

անվանմամբ կազմակերպությանը

(3 նոյեմբերի, 1919թ.)

КОПИЯ

т.Ленину

В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ

(большевиков).

Члена Р.К.П. (большевиков)

ГАЙКА ОСЕПЯНА.

З А Я В Л Е Н И Е.

Настоящим довожу до Вашего сведения, что в виду обвинений, пред"явленных группе лиц из Центрального Комитета Коммунистической партии Армении Кавказским Краевым Комитетом Российской Коммунистической партии (большевиков), я с 17 октября этого года сложил с себя обязанности члена и секретаря Ц.К.Коммунистической партии Армении и вышел из состава

названной партии, о чем мною сделано соответствующее заявление т. Айкуни в городе Астрахани.

В виду изложенных соображений, командировки от Ц.К.Коммунистической партии Армении выполнить не могу и передаю себя в распоряжение Ц.К.Р.К.П. (большевиков).

Бывший член и секретарь Коммунистической партии Армении

Член Р.К.П. (большевиков)

(Подпись) Г. Осепян

3 ноября 1919 года.

Москва.

С подлинным верно: М.Шавер.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, գ. 5, գ. 46, թ. 9; մեքենագիր

No I-46

**ՀԱՏՎԱԾ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ (բոլշևիկների)
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎՎԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆԴԱՍ
ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԻՑ՝ ՌԻՂՎՎԱԾ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ ԵՎ ԺՈՂԿՈՄԻՏԵՈՐՉԻ ՆԱԽԱԳԱՀ**

Վ.Ի. ԼԵՆԻՆԻՆ,

*որտեղ Անաստաս Միկոյանը նշում է, որ Հայաստանի կառավարության
գործակալներ դաշնակները ձգտում են Ղարաբաղը Հայաստանին
միացնելուն, մինչդեռ Ղարաբաղի բնակչության համար դա նշանակում է
գրկվել իր կյանքի աղբյուրից Բաքվում և կապվել Էրիվանի հետ, որի հետ
երբևիցե և ոչ մի բանով կապված չի եղել*

(22 մայիսի, 1919 թ.)

ИЗ ДОКЛАДА ЧЛЕНА КАВКАЗСКОГО КРАЙКОМА РКП (б)

А. И. МИКОЯНА

ЦК РКП (б) И ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВНАРКОМА В. И. ЛЕНИНУ

22 мая 1919 г.

Дашнаки - агенты армянского правительства добиваются присоединения Карабаха к Армении, но это для населения Карабаха значило бы лишиться источника своей жизни в Баку и связаться с Эриванью, с которой никогда и ничем не были связаны⁸¹.

⁸¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с. 17.

No I-47

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ,⁸²

*որտեղից պարզ է դառնում հայ էսեռների և հայ բոլշևիկների այն օրերի
դիրքորոշումը Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ
միավորվելու հարցում
(հոկտեմբեր, 1919թ.)*

“Հայ էսեռների ինտերնացիոնալիզմը երևում է նաև Արցախյան խնդրում նրանց ցուցաբերած դիրքորոշումից: Այդ ինտերնացիոնալիզմը լավ հասկանալու համար բավական է բերել մի հատկանշական փաստ էսեռների կուսակցության Ղարաբաղի կազմակերպության օրգան <<Աշխատանքից>>. <<Ղարաբաղը կենսական կապերով է կապված Ադրբեջանի հետ և երբեք չի ոգևորվել Հայաստանին միանալու գաղափարով>> (*<<Սոցիալիստ հեղափոխական>>, 12 հոկտեմբերի 1919թ.*)

Կարծում ենք այստեղ մեկնաբանություններն ավելորդ են: Սա մի դիրքորոշում էր, որը պաշտպանում էին նաև հայ բոլշևիկները:”

No I-48

**ՀԱՏՎԱԾ ՌԿԿ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ ԲԱՔՎԻ
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆՂԱՍ Ա.ՄԻԿՈՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԻՑ,**

*որտեղ նա տեղեկացնում է Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությանը,
որ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը գաղտնի դաշինքի
մեջ է Դենիկինի հետ և ունի Անտանտի տերությունների աջակցությունը:
Իսկ բոլշևիկները, որպես այդպիսին, Հայաստանում չեն երևում, և քանի որ
Հայաստանում բացակայում են սրված դասակարգային հակասությունները,
չկա շոշափելի քանակ կազմող պրոլետարիատ, ուստիև շատ չնչին են այդ
երկրում մոտակա ժամանակներում Խորհրդային իշխանություն
հաստատելու հույսերը
(5 հունիսի 1919թ.)*

⁸² Ա.Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը..., էջ 200:

В НАРОДНЫХ МАССАХ КАВКАЗА БЫСТРО РАСТЕТ
СОЧУВСТВИЕ К СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ⁸³

5 июня 1919 г.

Передаем содержание полученного сегодня доклада члена бюро Кавказского краевого и Бакинского комитетов нашей партии товарища Микояна: «Ни одно из правительств Закавказья не имеет тяготения к Советской России, и все правительства, кроме армянского, стоят за то, чтоб в Закавказье не было третьей империалистической силы. Армянское правительство, имея грандиозные планы расширения Армении и пользуясь сочувствием и поддержкой союзников и Деникина, всемерно поддерживает их, а с Деникиным находится в тайном военном союзе. У власти армянские кадеты и дашнаки. Умеренные эсеры и меньшевики считаются самыми левыми, большевиков и духа нет. Внутри страны анархия, господство вооруженных шаек, голодные смерти, эпидемии и к тому же организованное истребление мусульман, которое ежеминутно может вызвать объявление войны Азербайджаном. В Армении нет обостренных классовых противоречий, нет значительного пролетариата, и потому мало надежд на установление в ближайшем будущем Советской власти.

С. М. Киров. Статьи, речи, документы. В 2 - х томах. М., 1936. Т. 1. сс. 143-145

No I-49

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ «ՍՊԱՐՏԱԿ» ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԿՈՍՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԿՈՉԻՑ⁸⁴,

*որտեղ Հայաստանի երիտասարդ կոմունիստները երկրի բնակչությանը կոչ
են անում համախմբվել կոմունիստական Ինտերնացիոնալի շուրջ,
կործանել իմպերիալիզմն ու պառլամենտարիզմը և
կառուցել պայծառ ապագա
(1919թ., ամիսն ու ամսաթիվը հայտնի չեն)*

Ընկեր բանվորներ, զինվորներ և չքավոր գյուղացիներ.

Յուր վերջնական նպատակին հասնելու համար ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատը կազմակերպվում է կոմունիստական Ինտերնացիոնալի

⁸³ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, сс. 18-19.

⁸⁴ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, իմր.Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 240:

դրոշակի տակ: Կոմունիստական կուսակցությունն է նրա իսկական պաշտպանը:

Ահա թե ինչու, այսօր, յերբ ձեր թշնամիները աշխատում են խաբել ձեզ ու վոզկորել <<անկախություններով>> և <<պարլամենտներով>> մենք կոչ ենք ձեզ խտացնել կոմունիստական շարքերը, խմբվել մեր կարմիր դրոշակի շուրջը, ձգտել դեպի Ռուսաստան, այսինքն հեղափոխության և հեղափոխական մարքսիզմի ու մարտական ինտերնացիոնալիզմի ճանապարհով հաղթականորեն ընթանալ դեպի մեր լուսավոր ապագան սոցիալիզմը:

Կո՛րչի իմպերիալիզմը,

Կո՛րչի պարլամենտարիզմը,

Կե՛ցցե խորհրդային իշխանությունը,

Կե՛ցցե կոմունիզմը

No I-50

**ՀՍՏՎԱԾՆԵՐ 11-Դ ԲԱՆԱԿԻ ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ,
ՌԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ**

Անդրկովկասի քաղաքական իրավիճակի մասին, որտեղ մասնավորապես շեշտվում է, որ Հայաստանը հանդիսանում է Անտանտի և Կոլչակ-Դենիկինյան ուժերի գործակալն ու դաշնակիցը, որ Հայաստանն այդ ուժերի օժանդակությամբ ձգտում է ստեղծել հայկական պետություն Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով, թեև այդտեղ այսօր հայություն չի մնացել, իսկ Կովկասում էլ տիրանալ Բորչալուի գավառին և Ղարաբաղին: Նշվում է նաև, որ չնայած Ղարաբաղը երբևիցե Ադրբեջանի մաս չի կազմել և նրան չի ենթարկվել, սակայն նրա ապագան և տարածաշրջանի արտադրողական ուժերի ճիշտ բաշխումը պահանջում են, որ Ղարաբաղը պետք է կապվի Ադրբեջանի, այլ ոչ թե Հայաստանի հետ
(1919թ. օգոստոս)

**РЕВВОЕНСОВЕТУ 11-й АРМИИ, ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ
РКП и СОВЕТУ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ.-
ДОРОГИЕ ТОВАРИЩИ.**

Из полученного на днях письме от тов. КИРОВА я узнал, что мои доклады от начала июня месяца о политическом положении в Закавказьи были доставлены по назначению. Это в достаточной степени облегчает мою задачу сейчас.

В настоящем докладе я коснусь обще-политической жизни Закавказья за последние два месяца, отмечу наиболее важные моменты нашей партийной жизни и те ближайшие перспективы, которые возможны в Закавказье. Кроме того передам имеющиеся у меня свежие сведения военного характера.

ДЕНИКИНСКАЯ ОПАСНОСТЬ И ЗАКАВКАЗСКИЕ РЕСПУБЛИКИ.

В последние два месяца самым животрепещущим и злободневным вопросом, стоящим все время в порядке дня является вопрос о деникинской опасности и отношении к нему правительства Закавказских Республик и политических партий.

Правительства всех Республик- Азербайджана, Грузии и Армении- хотя и во главе их стоят с виду разные партии- Азербайджанские мусаватисты, грузинские меньшевики и армянские дашнаки-по своей классовой сущности и своей реальной политике и стремлениям все они одинаковы. Разница только в тех взаимоотношениях в которых они находятся с одной стороны друг с другом и с влиятельными здесь империалистическими группами и Добровольческой армией, с другой стороны. Из этих положений и вытекает разница в их поведении по разным вопросам.

АРМЯНСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ДЕНИКИН.

Армянское правительство и дашнаки ставят своей главной и единственно важной задачей создание Великой Армении с границами от Черного до Средиземного моря (где почти армян нет и не осталось), и с расширением своей территории на Кавказе в счет других республик, конкретно стремясь отнять от Азербайджане Карабах (3 уезда) и от Грузии Борчалинский уезд. Осуществление этих реакционно империалистических поползновений армянской буржуазии возможно только при полном торжестве и незыблемости основ империалистической системы Антанты, с ея Лигой Народов и грабительским миром с Германией и Турцией. Поэтому понятно, что Армянские руководящие круги судьбу своей нации и страны связывают с упрочением победы союзников и с усилением деникинско-колчаковских банд, а Деникин и империалисты смотрят на них, как на своих наилучших и надежных агентов, и всеми способами усиливают и укрепляют их.

И было неудивительно, что когда на конференции представителей Закавказских республик Азербайджанцы и Грузины запросили армян: желают они и будут ли они вместе с соседними республиками принять участие в обороне Закавказья от неступления деникинских полчищ, то армянские представители открыто заявили, что в случае вторжения Деникина в пределы Закавказья они будут держаться “нейтралитета”. Это логически вытекало из активного участия нескольких тысяч армян добровольцев в войсках Деникина и из установленного факта существования тайного военно-политического договора между Деники-

ным и Армянским п-ством, которое в случае продвижения Деникина в глубь Закавказья всето об"явленного " ..тралитета" могло бы нанести удар Грузии и Азербайджану с тылу нападая и захватывая Карабах и Борчалинский уезд.

АЗЕРБАЙДЖАН И ДЕНИКИН.

В совершенно другом положении очутились Правительства Грузии и Азербайджана. Эти последние не с меньшим удовольствием примирились бы с Деникиным, если бы он хоть кое-какия сделал бы им. Но Деникинцы неумолимы к ним, особенно к грузинским меньшевикам. Азербайджанское правительство и парламент торжественно заявило, что будет бороться против Деникина за свою независимость, и даже об"явило мобилизацию. Наша партия и Бакинская Рабочая Конференция обещали поддержку в борьбе с Деникиным, с чьей стороны бы она не исходила. Мы старались всеми мерами спровоцировать войну между Деникиным и Закавказским Республиками, с целью открыть фронт в тылу Деникина, отвлечь с советского фронта кое-какия силы, а если это не удастся, то своей " поддержкой в борьбе" усилить и разжечь ненависть против Деникина во всех слоях населения, после чего всякое соглашение с Деникиным со стороны этих правительств носило бы явно предательский характер и этим путем оторвать от правительства, взять под свое влияние широкия народные массы Азербайджана и Грузии.

Наша пораженческая политика в вопросе о борьбе против Деникинской реакции кроме лишения указанных практических задач,.....

...требовала от Грузии отодвинуть свои войска за реку Бзыбь и " кооперировать" с Деникиным, снабжая его продуктами, не обещая грузинским меньшевикам ничего, но всетаки эти последние под диктовку англичан пошли с Деникиным против нас, начав сильные репрессии против нас, выражавшиеся в закрытии наших тифлиских газет " Волна" (вышла только No 17) и " Рабочий (вышло No 2), в аресте всех кого попало профессиональных и партийных деятелей, рабочих коммунистов в Тифлисе, Кутаисе, Хони, Самтреди, Поты, Сухуме и разных уголков Грузии. Среди арестованных 3 члена Краевого Комитета т.т. Миха Цхакая, Миша Окуджава и Мамия Орахелашвили. Остальные члены Краевого Комитета давно нелегальны в Грузии, мы же бакинские делегаты, несмотря на преследования полиции и попыток к аресту успели в Тифлисе устроить несколько собраний и митингов протеста среди кожевников, рабочих жел.дор. мастерских Тифлиса, прачешников, металлистов, фармацевтов и др.

В результате этой кампании за с" езд, срыва его меньшевиками, явного и предательского перехода правительства на сторону Деникина, полная свобода для деникинцев и сильные репрессии против коммунистов от"явленных врагов Деникина. Сильно пошатнулся авторитет " социалистического" правительства Грузии в глазах рабоче-крестьянских масс не исключая и народо-гвардейцев,

полное сочувствие после этих событий на нашей стороне, и общее недовольствие масс политикой правительства.

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОСЛОЖНЕНИЯ.

В последние недели кроме деникинской опасности общественное мнение приковано обострением взаимоотношений армян и татар, как в пределах Азербайджана, так и Армении. Карабах (половина Елисаветпольской губернии), где большинство население армянское, никогда еще не подчинялся Азербайджану и не является частью его. Хотя развитие производительных сил округа и экономические жизненные интересы населения Карабаха требуют быть в составе Азербайджана, ибо Карабахцы без Баку не могут жить, а с Эриванью почти никакой-ни экономической, ни культурной-бытовой связи не имеют, всетаки агентам армянского правительства до сих пор удается не дать карабахцам признавать Азербайджан и требовать присоединения Карабаха к Армении. Азербайджанское же правительство недавно назначило генерал губернатора для Карабаха и добивалось присоединения его к Азербайджану (с этой целью заставило мусульман об"явить экономический бойкот армянам), но только в конце июня решилось во чтобы то ни стали подчинить себе Карабах, вследствие чего в центре Карабаха, в гор. Шуше произошла форменная резня между населением армянской и татарской части города, причем правительственные войска играли двуличную роль и только косвенное содействие оказывали мусульманам. В результате три армянских села было совершенно разрушено и часть населения уничтожена. Людских жертв со стороны армян было 500 человек, а мусульман-сравнительно меньше. Кровавые столкновения были вызваны также в Зангезурском уезде Карабаха, где застрельщиками являлись банды, организованные на средства правительства Армении, здесь пострадало мусульманское население.

Во всех этих событиях английское командование было причастно и проводило принцип "разделяй и властвуй".

На почве Карабахских событий по инициативе и под руководством всех армянских организаций- культурных и политических-в Тифлисе, Александропле и Эривани были организованы грандиозные митинги всех граждан армян с протестом против " армяно-уничтожающей" политики " наследника турецких пашей" - Азербайджанского правительства, где руководители разжигали дикую ненависть против мусульман, с одной стороны, почти открыто призывая к мести, к погромам и резне мусульман в Армении, а с другой стороны обращались к союзникам с просьбой вмешаться в события, защищать армян в Азербайджане и расправиться круто с " турецкими агентами". Сейчас же после этого дашнаки-погромщики перешли от слов к делу: правительственные регулярные войска окружили мусульманские села с целью покорить их, вернее смести с лица земли,

но нашли сильный и организованный отпор со стороны крестьян, и только по подходу резервов удалось расправиться с мусульманами. Такие столкновения происходили во многих пунктах Армении. По поводу этих событий дипломаты Азербайджана и Армении обменялись протестами, и нотами, полными угроз и чреватými более крупными осложнениями, может быть уже государственного характера.

Как протест против резни мусульман в эриванской губернии Азербайджанцы 18-го июля предполагали (но потом парламент в большинстве отказался) в Баку, а затем в Елисаветполе устроили такие митинги-протесты. Очень возможно, что все это как с той, так и с другой стороны, не что иное как “ психиологические ” приготовления и заряды атмосферы, затемнение сознания народов дикой ненависти друг к другу с целью начать войну. От всего этого пахнет войной, по всему видно, что агрессивнее Армения и что в этом небезучастны Деникин и англичане.

Но может быть так, что кое какие изменения в ходе событий дадут возможность избежать войны. ....

....а индусов 1.600 человек. Эти цифры нужно считать приблизительными. В складах до 40 орудий. На Баилове поставлено два крепостных орудия. У азербайджанцев в городе одна батарея две сотни каваллерий и до 4-х тысяч войск обученных и вносъ мобилизованных, а в полиции насчитывается не меньше 3 тысяч человек. Отправлено на границу против добровольцев несколько отрядов пехоты, каваллерии и артиллерии. На границе на первом берегу Самура вырыты окопы, возводятся укрепления. Все эти сведения о бакинском районе не ценны. Но я постараюсь подтяну свех наших агентов и в ближайшее время сообщите все точно.

Отп. 2 экз .ЕГ-5-го Апреля 1937г.

Дело No 151-партдокументы, выдержка

Из доклада в центр. доклад Бак.К-ту о Зав.районе, письмо

Тов.Кирову, Доклад Реввоенсовету, ЦК РКП, письмо Центральному К-ту и Раскольникову.

Верно: Зав.Единым Партархивом

/ЯГНЕТИНСКАЯ/

ՀԱՍ. Ժ. Պ. 1022, ց 5, գ 362, թ.1-3, 7-9, 20; սերիազիք

No I-51

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁸⁵

տարածքային հարցերում հայ մենշևիկների, էսէռների և բոլշևիկների դիրքորոշման մասին (մարտ, 1920թ.)

«Հասկանալի է, որ եթե հայ սոց.-դեմ. մենշևիկները հանդես էին գալիս Ախալքալաքը Վրաստանին կցելու անհրաժեշտության օգտին, ապա հայ էսէռները և շատ բոլշևիկներ, սուլթանովների և նարիմանովների պես, Արցախն էլ դիտում էին որպես Ադրբեջանի անբաժան մասը: 1920թ. մարտին, նույնիսկ Ղարաբաղից հայ բոլշևիկ-էսէռական պատվիրակություն է մեկնել Բաքու՝ վարչապետ Ուսուրբեկովի մոտ՝ իրենց համաձայնությունը հայտնելու Արցախը Ադրբեջանին միացնելու վերաբերյալ»:⁸⁶

No I-52

Վ.Ի.ԼԵՆԻՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՌՈՒՄԱՍՍԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆՎԱՍ Ա. ՄԻԿՈՑԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՄԱՆ ԹԵԶԻՍՆԵՐԸ «ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ»⁸⁷,

որտեղ բոլշևիկ Միկոյանը մասնավորապես նշում է, որ տվյալ պահին, երբ Արևմտյան Հայաստանում հայությունը բնաջնջված է, Թուրքահայաստանի մասին հարց բարձրացնելը ոչ միայն սխալ է, այլև վնասակար է միջազգային

⁸⁵ Ա.Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը..., էջ 72:

⁸⁶ Նման մի դեպքի ականատես էնք եղել նաև մեր օրերում. 1991 թ. հուլիսի 20-ին Բաքու այցելեց և այդօրվա նախագահ Այազ Մուրադիբովի հետ հանդիպում ունեցավ Արցախի լիազոր ներկայացուցիչների վեց հոգանոց պատվիրակությունը Լեռնարդ Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Հանդիպման արդյունքում հնարավոր համարվեց Արցախի մասնակցությունը նույն թվի սեպտեմբերի 8-ին կայանալիք Ադրբեջանի նախագահի ընտրություններին: Սակայն 1991 թ. օգոստոսի 10-ին իր գրասենյակում սպանվեց Ադրբեջանի կոմկուսի Ստեփանակերտի մարզկոմի կազմաժնի վարիչ, այդ նախաձեռնության ակտիվ կողմնակիցներից մեկը՝ Վալերի Գրիգորյանը: Ինչից հետո այդ հարցը անհետացավ քաղաքական օրակարգից և օրակարգում մնաց միայն զինված պայքարի ուղին: Տե՛ս, Մ.Տարկիսյան, Нагорный Карабах: война и политика(1990-1993), Ереван, 2010, сс.48,48,153,154:

⁸⁷ Տե՛ս նաև. Ю. Г. Барсегов, Геноцид армян..., Т.2, ч.1, с. 36-39; Киров С. М. Статьи, речи, документы. В 2 - х томах. М., 1936. Т. 1. С. 143 – 145; К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, сс. 18-19.

հեղափոխության շահերի տեսակետից և բոլշևիկյան կուսակցությունը իր բոլոր ուժերով պետք է պայքար մղի օրվա հայաստանյան իշխանության բարձրագրած Միացյալ ու Անկախ Հայաստանի ստեղծման ծրագրի դեմ, համարելով այն քիմերիկ և խիստ վտանգավոր մի գաղափար:
(*դեկտեմբեր, 1919թ.*)

К КАВКАЗСКОМУ ВОПРОСУ

Тезисы доклада члена Кавказского

Краевого Комитета Р.К.П. тов.

МИКОЯНА.

II. ВОПРОС О ВОССТАНИИ В ГРУЗИИ

4. В Армении: в условиях кулацкой анархии, при системе национальной резни и травли, полного отсутствия индустрии, промышленного пролетариата, или достаточного количества сельских батраков, при общем обнищании, при непрекращающихся эпидемий и голоде в городах и при накоплении в них голодных и бесприютных беженцев- отсутствуют благоприятные условия для всякой организованной политической борьбы, тем более, для создания крепких партийных организаций, способных собственными силами подготовить и совершить захват власти. В широких народных массах недовольных всем существующим положением и уже вкусивших, “помощь” союзников, очень сильна тяга к России вообще. Тогда сочувствие их скорее было на стороне все усиливающегося Деникина, более соответствующего шовинистическим и кулацко-буржуазным тенденциям большинства армян в Армении (за исключением немногочисленных рабочих и слабой деревенской бедноты). В случае нашей победы над Деникиным, трудовое население Армении в своем большинстве- как армяне, так и мусульмане- будут поддерживать Советскую власть. Ныне же восстание в Грузии, хотя может быть не будет подвергнуто нападению со стороны Армении, но и ждать поддержки ее или немедленного революционирования ее нельзя. Хотя нужно заметить, что вообще Армения как самая слабая и маленькая из Закавказских республик в силу своей географической и политической изолированности и своего внутреннего состояния, не имеет особенно важного политического значения и не может играть решающей роли в событиях на Кавказе, всецело находясь в продовольственном и торговом отношении в зависимости от Грузии, как транзитной страны.

IУ. ПО АРМЯНСКОМУ ВОПРОСУ

1. Центральные учреждения нашей партии до сих пор имели особое отношение к армянскому вопросу чем например к грузинскому или вопросу

другой национальности Кавказа. В определении этого отношения они исходили из довоенного положения армян и вопроса о Турецкой Армении. В создавшейся после войны обстановки такая политика по армянскому вопросу обесценена, ошибочна и даже очень вредна, поскольку идет в разрез с интересами международной революции и борьбы против империализма.

2. Если до войны армяне на территории Турецкой Армении составляли солидный процент населения, во многих местах даже большинство, а их борьба за национальное освобождение - поскольку она была направлена против феодально-деспотического режима Турции, могла бы быть (хотя и не совсем справедливо) истолкована как объективно революционный фактор,- то совершенно обратное мы наблюдаем во время и после войны.

3. С целью кардинального “разрешения” - скорее устранение армянского вопроса - так тревожившего турецкое правительство,- пользуясь создавшейся во время войны безответственной, безконтрольной “благоприятной” обстановкой, турецкое правительство неуклонно проводило политику языческого уничтожения наипоголовного истребления армян на территории Турецкой Армении предавая огню и мечу больше миллиона людей. А связанные с наступлениями и отступлениями русской армии в Турции, эвакуации и реэвакуации турецко-армянского населения, четырехлетнее пребывание немногих сотен тысяч спасшихся армян в положении “беженцев” в когтях эпидемии, холода и нищеты доделали опустошения турецких погромщиков, в результате чего Турецкая Армения оказалась без армян в прямом смысле этого слова. Только в немногих городах Турции (наприм. в Киликии и Константинополе) уцелело две трети сотни тысяч армян, и то в тех частях Турции, которые находятся в-не территории Турецкой Армении. А турецко-армянских беженцев осталось в Закавказья сейчас не больше двухсот тысяч человек. Мусульманское же население (турки и курды) хотя тоже пострадали от войны, но их погибло мало, они скоро водворены на место жительства, и сейчас в так называемой Турецкой Армении живут почти исключительно только мусульмане.

4. Армянские шовинисты опираясь на поддержку союзнического империализма и черносотенного генерала Денинина еще делают химерную, ставшую преступной, идею создания “Великой Армении”, в исторических ее пределах, от Черного моря почти до Средиземного в составе семи вилаетов. Отсутствие армян и наличие исключительно мусульманского населения на этой территории не смущает их: “Великая Армения” может опираться не на волю большинства населения, а будет навязано ему силой империалистического оружия, будет насыщаться кровью и железом на горах развалин и невинных трупов “инородцев”, путем “очистки” Армении от “преступных элементов”, от мусульман. Программа создания такого ада и кошмара насилия усиленно поддерживается

союзническим империализмом, надеющимся в лице армян найти наилучших наиболее способных и преданных своих агентов через которых он хочет грабить Турцию, превратить ее в колонию, в область применения финансового капитала союзников.

5. Может ли коммунистическая партия поддерживать эту программу эту идею “ Великой и независимой Армении” . Шовинисты нам говорят что: “ Считается с создавшимся реальным положением и отрицать независимость Турецкой Армении, значит стать на сторону Турецких деспотов и палачей оправдать планы и надежды тех кто истреблял армян, чтоб лишить их права на самоопределение. Справедливость требует исходить из довоенного положения Турецкой Армении, т.е. дать право на автономию и мертвецам.

Наша же партия искренно сожалея о невинных жертвах турецких зверств, не может стать на точку зрения армянских националистов и союзнических империалистов и не может стать палачем новых тысяч невинных жертв, не менее порабощенной мусульманской бедноты Турции во имя преступных вожделий армянских шовинистов. Наша партия не может стоять ни за “ Великую” ни за “ Малую” Турецкую Армению. Ведь право на самоопределение наций является для нас не историческим, а реальным правом, существующего на деле народа.

6. Держаться старой позиции по армянскому вопросу, поддерживать идею независимой Турецкой Армении значит быть с шовинистическим реакционным правительством, “ освободившееся” Кавказской Армении и с ее покровительницей- “ Лигой Наций” против всколыхнувшегося моря мусульманского населения Анатолии и многомиллионного мусульманского Востока, уже поднимающихся знамя восстания против грабительских планов Антанты ее агентов - армянских шовинистов: значит тормозить не только дело восстания мусульман Востока против империализма, но и задержать процесс внутреннего социального политического развития и классового расслоения среди мусульманских народов Турции, затемняя их самосознание моментом опасности их национальному правильнее физическому существованию.

7. В этом смысле крупной ошибкой является декрет Советской России о самостоятельности Турецкой Армении (1917 года) не имевших никаких положительных результатов, но восстановивший против себя мусульманское население не только Турции но и Кавказа. Ибо Советская власть узаконяя все вожделия армянского населения и умалчивая о таковых мусульман, в глазах последних как бы становилась на сторону армянских шовинистов врагов мусульман-против последних, и этим самым еще более оттолкнуло от себя мусульманские массы, бросая их в об”ятия панисламизма и германо-турецкого империализма (и с маленькой группой армян товарищей с первых же дней об” явления декрет

держался этого мнения на Кавказе) исправить эту ошибку поздно но необходимо немедленно же взять новый более правильный курс по армянскому вопросу. Нужно признать:

а) что армянское национальное движение в результате своего диалектического развития из освободительного превратилось в свою противоположность- реакционной, как не смешно, завоевательное (“ империалистическое” движение),

б) что идея о Турецкой Армении и вообще “ Великой единой и независимой Армении” является вредной, преступной и реакционной химерой, против которой должна бороться наша партия

в) что армянский вопрос больше не имеет былого исторического значения: он лишившись самой главной части- вопроса о Турецкой Армении- перестает быть вопросом европейским международным, а ограничиваясь вопросом компактной массой армян Кавказской Армении специфическим российским вопросом также как вопросы грузинские, Азербайджанские и пр.

8. По отношению же остающимся на Кавказе турецко-армянским беженцам мы можем сделать только одно. Их возвращают на родину после того как установившаяся будущая Советская власть в нынешней (Кавказской) Армении не только на словах, но и на деле откажется от идей Великой Армении, перестанет точить зубы на Турцию и раз навсегда положит конец политике травли мусульман в Армении, и завоевав доверие мусульманских масс сможет установить доброжелательное отношение с турецким народом и армянами и вернет этих последних в Турцию на их места жительства, что является вполне осуществимым единственно возможным выходом из создавшегося положения.

Что же касается коммунистической работы среди турецких армян, то ее должны вести не так называемые национал-коммунистическая партия Армении, стоящая за единую (Кавказскую и Турецкую) Армению и этим самым преподносящая под соусом коммунизма прикрытый армянским шовинизмом и под борьбой Советскую власть против контрреволюции резню мусульман. Исходя из фактов существующих государственных форм и границ, Ц.К. нашей партии должен предложить всем честным армянам коммунистам, желающим работать среди армян Турции организоваться вместе с турецкими коммунистическими группами в одну коммунистическую партию Турции, а если будет необходимо и составить особую армянскую секцию ее. Ц.К. должен поставить им на вид, что центром и основным вопросом цементирующим началом коммунистической работы должно быть не установление тех или других государственных границ, создание тех или других национальных государств, а развитие революционного движения, классовая солидарность трудящихся масс всех национальностей и их совместная борьба против угнетателей за установление рабочей крестьянской власти. Только

этим путем срастания и тесного об"единения революционного движения армян рабочих и крестьян с мусульманами в Турции может быть ускорят политическое развитие этой несчастной страны и обеспечено торжество действительно-интернациональной советской, рабоче-крестьянской власти в Турции.

В противном случае даже успешная коммунистическая среда одних только армян при отсутствии таковой среди мусульман данной территории неизбежно примет армянский шовинистический характер и может привести к провокационным по своим об"ективным результатам контр-революционным явлениям⁸⁸.

Един. Партаархив ЦК АКП (6)

Дело № 39, св. 12. Стр. 8-9 и 18-23.

Верно: /подпись/

Ֆ.Պ.1022, ց5, գ.306,թ.18-24; մեքենագիր

No I-53

ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Այն մասին, որ Կարսի մահամեղական հոգևորականներն ու երևելիները ինքնակամ հրաժարվել են քաղաքի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին շարունակել որպես մզկիթ օգտագործելուց և հանդիսավոր հանձնել են այն հայկական կողմին (2 հունիսի, 1919թ.)

2 յունիսի 1919թ.

N 842

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆ

Դեռ X դարում, ինչպես հայտնի յե մեր Աբաս թագավորի որով կառուցվեց Կարսի Սուրբ Առաքելոց տաճարը: Այնուհետեւ այդ յեկեղեցին տարութերվում էր քաղաքական բախտի առանցքում, մերթ որպես մզկի մերթ ուղղափառ աղոթարան յեվ յերբեք տասնմեկ դար շարունակ մայրենի մրմունջների ապաստարան...

Այդպես է մեր հինավուրց մեծահամբավ տաճարի անցյալը: Մայիսի սկզբներում, յերբ Կարսը անցավ մեր իշխանությանը, ինձ այցելեց վեհափառ կաթողիկոսի հրամանով Ալեքսանտրապոլի փոխանորդ Արշակ վարդա-

⁸⁸ Ա.Բ.Միկոյանի այս զեկուցումը՝ որպես <<ճիշտ մտածող և արտահայտվող արդարամիտ հայի>> մտքի առավել տիպիկ դրսևորում իր գրքի մեջ է ընդգրկել հակահայկական իր հայացքներով ու գործունեությամբ հայտնի, թուրք պատմաբան Մեհմետ Փերիսչեքը: Տե՛ս Մեխմետ Փերինչեկ, Արմյանսկի վոպրոս վ 120 Ժոկումենտա իզ ռոսսիյսկիս ցոսուդարստվեննիս արխիվոս, Մոսկվա, 2011, ցց. 171-175:

պետը յեվ խնդրեց գրավել այդ յեկեղեցին: Քաղաքական միտումներով այն ժամանակ համարելով անիրագործել Վեհափառի պատվերը անհապաղ, յես բացատրեցի փոխանորդին, վոր յես միջոցներ ձեռք կառնեմ վորպեսզի թուրքերը իրանք հանձնեն մեզ այդ յեկեղեցին, առանց մեր պահանջների:

Յեվ այսոր, թուրք հոգեվորականությունը շրջապատված անվանի մեծատուններով, ներկայացավ ինձ յեվ խնդրամատույց յեղավ հետ ստանալու մեր հինավուրց սրբությունը:

Յես պատվիրեցի վոստիկանապետին առաջնորդել այդ պատվիրականությունը դեպի մեր առաջնորդարանը յեվ Սուրբ Առաքելոց հնադարյան տաճարը այսոր հանդիսավոր կերպով հանձնվեց մեզ:

Այս դարավոր կամարների տակ ամսիս 8-ին առաջին անգամ մեր մայրենի լեզվով մենք կառաքենք մեր ցնցազին սպասելիքները առ մեր ժողովրդական կառավարությունը յեվ այդ բոլորի մասին յես պարտք համարեցի զեկուցանելու Ձերդ զերագանցության:

ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ՝ (ՂՈՐՂԱՆՅԱՆ), ԴԻՎԱՆԱՊԵՏ՝ (Ռ. ՉԱԼԽՈՒՇՅԱՆ),
ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝ (Ս. ԴՈՒԽԿՅԱՆՆՅ)

ՀԱԱ, Ֆ.-Պ. 201, ց. 2, գ. 611,թ.1, պատճեն, մեքենագիր:

No I-54

ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՐԿՐԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ

Էրզրում ուղարկած գործակալի զեկույցի և Կարսի մարզում իշխանության անելիքների մասին: Մասնավորապես, գործակալը տեղեկացնում է, որ Էրզրումի մոտ տեղակայված է թիվ 15 բանակային կորպուսը, որը դեռևս հարձակվելու մտադրություն չունի և ավելի շատ պատրաստվում է պաշտպանության, եթե հայերը այդ ուղղությամբ անցնեն հարձակման (19 օգոստոսի, 1919թ.)

19 августа 1919 г.

No 3309

г. Карсь

Председателю Совѣта Министровъ.

Посланный за свѣдѣніями въ Эрзерумъ агентъ сообщаетъ, что въ Эрзерумѣ и его окрестностяхъ стоитъ 15 корпусъ, командиромъ котораго состоитъ Мустафа Кямилъ Паша. На границѣ въ Кетакѣ, Зияинѣ стоятъ гаубицы, кои, по отзывамъ турокъ, приготовлены “для нашихъ друзей армянъ”. Вооруженіе, снаряженіе, обмундировка-великолѣпны, люди сыты. Но, въ странѣ нищета, голодь, разложение, уныніе и упадокъ силъ.

Въ Эрзерумъ есть армяне, но они принижены. Всю эту готовность турецкихъ войскъ связываютъ съ вопросомъ о шести вилаетахъ. Наступать турки, по свѣдѣніямъ и обстановкѣ, не думаютъ, приготавливаются лишь дать намъ отпоръ, на случай продвиженія нашего къ занятію Эрзерума и дальше. Но, вмѣстѣ съ тѣмъ, говорятъ, что турецкіе аскеры, переодѣваясь въ куртское платье, проходятъ къ намъ, чтобы вызвать безпорядки.-

По моему глубокому убѣжденію, мѣстные татары и курды, если турецкія войска будутъ сидѣть на своихъ мѣстахъ, намъ не страшны. Большинство ихъ, во первыхъ, хочетъ мира и покоя, а съ остальными мы справимся сами. Власть наша должна быть хладнокровна и спокойна, мы должны заниматься гражданской работой, какъ ни въ чемъ не бывало и тѣмъ самымъ охлаждать чуткіе нервы и вносить въ страну успокоеніе.

Когда на базарѣ появляются вздорные слухи, въ душѣ меня очень волнующіе и безпокоящіе, я усиленно будирую гражданскія потребности страны и энергично заставляю своихъ сослуживцевъ заниматься дѣломъ строительства, внутренними запросами. Это разряжаетъ воинственно-паническую атмосферу и слухи эти становятся несостоятельными.-

Мы обязаны не мѣнять этой обстановки до послѣдняго момента и должны всемѣрно сохранить спокойствіе. Малѣйшая безтактность -мы потеряемъ всѣ.

Болѣе подробно я говорилъ по сему съ Товарищемъ Министра Г.С. Ягджяномъ и членомъ Парламента Г. Казарьянцемъ,-

ГУБЕРНАТОРЪ *ստորագրություն*

Правитель Канцеляріи *ստորագրություն*

Дѣлопроизводитель *ստորագրություն*

ՀԱՍ. Ֆ. -Պ 200, ց. 1, գ. 353,թ.27 և շրջ.28, պատճեն, մերենագիր:

No I-55

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁸⁹,

որտեղից տեղեկանում ենք, թե ինչպես է գնահատվել հայ բոլշևիկների կողմից 1919թ. ամռանը Երևանը մահացու օղակի մեջ վերցրած Բեյութ-Վեդիի մահմեդականության դեմ Հայաստանի կառավարության կազմակերպած պայքարը և վտանգի ժամանակավոր չեզոքացումը (ամառ, 1919թ.)

⁸⁹ Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության պատմություն (հեղ. կոլեկտիվ՝ Հ.Ն. Կարապետյան և ուրիշ.), Երևան, 1981, էջ 38-39:

<<...>> 1919 թվականի ամռանն էր: Բեյուք Վեդի գյուղից ահավոր լուրեր էին հասնում Երևան: Ղազնակցական մատուցիստների և մուսավաթականների <<ազգասիրական>> գործերի շնորհիվ գյուղը թալանվում էր, բնակչությունը կոտորվում:

Իմանալով այդ տխուր դեպքերի մասին, Երևանի սպարտակյանները գրեցին մի մարտակոչ, որը որպես թռուցիկ բազմացվեց տպարանի բոլշևիկ գրաշար Գարեգին Հարությունյանի միջոցով: Թռուցիկը, որը ցրվեց քաղաքի տարբեր մասերում, ազգամիջյան խաղաղության կոչ էր անում, մերկացնում դաշնակցականների ազգային քաղաքականությունը<<...>>:

No I-56

ՄԵՋԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ,⁹⁰

*որտեղից տեղեկանում ենք, թե ինչպիսի վերաբերմունք է դրսևորվել հայ բոլշևիկների կողմից Հայաստանում 1919թ. ամռանը կայացած խորհրդարանական ընտրությունների նկատմամբ և այն թռուցիկի մասին, որ այդ օրերին ժողովրդի մեջ տարածել են <<Սպարտակ>> երիտասարդ կոմունիստների կազմակերպության անդամները
(ամառ, 1919թ.)*

<<...>> 1919 թվականի ամռանը նշանակված էին դաշնակցական պառլամենտի անդամների ընտրություններ:

Բոլշևիկների Երևանի ընդհատակյա կոմիտեն հավանություն տվեց այն կոչի տեքստին, որը սպարտակյանները որպես թռուցիկ տարածելու էին քաղաքում՝ դաշնակցական պառլամենտն ու նրա ընտրությունները մերկացնելու համար: Թռուցիկը լայն ընդունելություն գտավ աշխատավորական խավերում, բացահայտելով բուրժուական ազգայնականների քաղաքական էության մասին հեղափոխական ճշմարտությունը:

Ընկեր բանվորներ, զինվորներ և չքավոր գյուղացիներ. Յուր վերջնական նպատակին հասնելու համար ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատը կազմակերպվում է կոմունիստական ինտերնացիոնալի դրոշակի տակ: Կոմունիստական կուսակցությունն է նրա իսկական պաշտպանը:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

Ահա թե ինչու այսօր, երբ ձեր թշնամիները աշխատում են խաբել ձեզ ու ոգևորել <<անկախություններով>>, մենք կոչ ենք անում ձեզ՝ խտացնել կոմունիստական շարքերը, խմբվել մեր կարմիր դրոշի շուրջը, ձգտել դեպի Ռուսաստան, այսինքն՝ հեղափոխության ու հեղափոխական մարքսիզմի ու մարտական ինտերնացիոնալիզմի ճանապարհով հաղթականորեն ընթանալ դեպի մեր լուսավոր ապագան՝ սոցիալիզմը:

Կորչի՛ իմպերիալիզմը:

Կեցցե՛ խորհրդային իշխանությունը:

Կեցցե՛ կոմունիզմը:

Երիտասարդ կոմունիստների Երևանի <<Սպարտակ>>

Կազմակերպություն:

No I-57

ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Կարտում փոստային հաղորդակցության վերականգնման

անհրաժեշտության մասին

(20 դեկտեմբերի, 1919թ.)

Բացատրական

Նախանձախնդիր լինելով Հայաստանի Հանրապետության կուլտուրական զարգացման և ինկատի ունենալով Ղարս ներկայ թե քաղաքային և թե գաւառային գործերի և կանքիյ ետամնաց լինելը, ես անհրաժեշտ և անյետաձգելի եմ համարում Ղարսի շրջանում փոստային հաղորդակցության վերականգնումը:

Հաղորդակցութեան վերականգնումը մեծ զարկ պիտի տայ շրջանի վարչական, առևտրա-արդիւնաբերական և կուլտուրական գործերի յառաջադիմութեանը և պիտի նպաստի մարդկանց տեղափոխմանը, մանաւանդ պետական գործերով երթնելոդ պաշտօնական անձանց ամբողջ շրջանումը ցրած զօրամասերի մէջ կապ պահպանելուն, շրջանի պահակների քանակը և ոյժը մեծացնելուն և վերջապէս տեղացիներին, ինչպէս մասնաւոր, այնպէս և զինուորական մանր պէտքերի համար.– նոցա սայլերը շահագործելուց ազատելուն:

Այս գործի յաջողութիւնը մի այլ մեծ պետական նշանակութիւն ևս ունի, այն է՝ շրջանումը մեր պետութեան ազդեցութեան ուժեղացումը:

Ինչ վերաբերում է հաղորդակցության միջոցներին կամ տեսակին, ես գերադասելի եմ համարում ձիաուր կառքերը, քանիոր աստօսօրիլային կարևոր մասերը և նոյն աստօսօրիլները ձեռք բերելու հնարաւորութիւն չկայ ներկայ պարագաներում:

Այնուհետև անկարելի է յուսալ մասնաւոր կապալառուների վրայ, որովհետև մասնաւոր մարդկանցը կամ կազմակերպութեանը ներկայ կենսական պայմաններում ձեռնտու չի ստանձնել նման բարդ գործը՝ մթերքների և գործի համար և այլ անհրաժեշտ իրերի ոչ միայն գների աճման այլև նրանց գտնելու պատճառով:

Այսհարցիառթիւ VIII շրջանապետ, ճարտարապետ Քոչարեանը Ղարսի նահանագապետին ներկայացրել էր մշակած նախահաշիւը, որի համաձայն տուեալ թւերը ամեննին չեն համապատասխանում իրական պայմաններին: Վերջինի դիմաց գլխաւոր ճարտարապետական վարչութիւնը մեզ ներկայացնում է մի այլ նախահաշիւ, որի համաձայն փոստի կազմակերպութեան և վեցամիսապ ահելու համար պահանջուում է 1.500.000 ռ.: Այս գումարը աւելի մօտ գտնելով գործի իսկական պահանջին, ես ես իմ կողմից անհրաժեշտ եմ գտնում միջնորդել այդ մեծ կարևորութիւն կրող գործին 1.500.000 ռ. վարկ բացթողնելու համար: Ի վերջոյ պիտի աւելացնեմ, որ այդ փոստը կոչւելու է՝ «Պետականփոստ» և ոչ թէ Զեմսուային, որովհետև Զեմսուվօն ոչ մի ձևով մասնակից չի այս ձեռնարկութեանը:

Սոյն հարցի վերաբերմամբ արդէն ստացւած է ֆինանսների մինիստրի համաձայնութիւնը:

Այսու խնդրումեմ Մինիստրների խորհրդիդ, հաւանութիւն տալով օրինագծին, ներկայացնել Հայաստանի պարլամենտին ի հաստատութիւն:

Ներքինգործոց մինիստր՝ Գիւլիխանդանեան:

20.XII.1919թ.:

ՀԱՍ, Ծ. –Պ 201, ց. 1, գ. 309,թ.4 և շրջ., ձեռագիր

No I-58

ՅՈՒՑԱՎՆԵՐ

Զանգեզուրում իրեն երկրամասի կոմունիստական կազմակերպության կենտրոնական կոմիտե հայտարարած խմբակի կազմի վերաբերյալ (1919թ.առաջին ամիսներ)

19.թ. ԱՌԱՋԻՆ ԱՄԻՄՆԵՐԻՆ ՄԻ ԻՆԻՑԻԱՏԻՎ ԽՄԲԱԿ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ Ե ԻՐԵՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ: ԶԵՌՔ Ե ԲԵՐՈՒՄ ԵՎ ԻՐ ՀԱՏՈՒԿ ՇՏԱՄՊԸ.

ԿԱԶՄԸ.

Բակունց Յերեմյա...
Մկրտչյան Խրիստափոր.
Մաշուրյան Մկրտիչ.
Մելիք Դադայան. Ա.

ԱՅՍ ԽՄԲԱԿԻ ՄԵՋ ՉԵՆ ՄՏՆՈՒՄ ՄԻՍՅԱՆԻ ՅԵՎ ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ ԱՆԿԱԽ ԿԵՆՏՐՈՆԻՑ ՏԵՂԵՐՈՒՄ ՆՈՒՅՆՊԵՍ ՍՏԵՂԾՎՈՒՄ Ե ԻՆԻՑԻԱՏԻՎ ԽՄԲԱԿՆԵՐ.

ԽՆՁՈՐԵՍԿ.

1. Միլանյան Հայկ.
2. Թաթարյան Հարություն (բանվոր)
3. Ղավայան Աբել.
4. Եզբաշյան Ղուկաս. (բանվոր)
5. Բրդանունց Իվան (աշխատեց ակտիվ կերպով մինչեւ մայիս-մայիսին դավաճանեց):
6. Մայսուրյան Արսեն.
7. Բարաթյան Մարտիրոս. (Նկարիչ-ապստամբության առաջին դրոշակը նկարող).
8. Եկտիբարյան Իսկանդար (ձախ ետեր բանվոր)

ԽՆՁՈՐԵՍԿՈՒՄ ԿԱՐ ՆԱՅԵՎ ՀԱՄԱԿՐՈՂՆԵՐԻ ԽՄԲԱԿ 60-80-հոգի.

ՄԻՍՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 19թ. ՂԵԿԱՎԱՐՈՒՄ Ե ՆՈՒՅՆՊԵՍ ՄԻ ԻՆԻՑԻԱՏԻՎ ԽՄԲԱԿ կազմը.

1. Արզումանյան Նիկալայ.
2. Տանին Հակոբ. (Գեորգիան-իսկական ազգանուն)
3. Ադունց Թավմաս.
4. Ղազարյան Պատվական.

5. Գրիգորյան Միքայել.

ԲԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՑ ՇՐՋԱԿԱ
ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ ԱԼԻԴՈՒԼԻ, ԽԱՆԱԾԱԽ, ԳՅՈՐՈՒ,
ՍԱՂԱՆՋՈՒՂ, ԿՈՌՆԻՉՈՐ, ՅԵՎ ՏԵՂ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ
ԿԱՅԻՆ ԱԿՏԻՎԻ ԽՄԲԱԿՆԵՐ-ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՑ`

1. Մելիք Բարխուդարյան Հայկ.
2. Ափունց Լեվոն.
3. Բալադունց Արամ. (Գնդակահարված Տեղ գյուղում).
4. Արմեն Դավթյան (Ալիդուլի շեն)
5. Լալայան Բոզի (Խանաձախ)
6. Ոհանջանյան Հարություն (Մաղանջուղ)
7. Բաբաջանյան Նիկոլայ. (Կոռնիձ)
8. Սահակյան Հասրաթ.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 19; մեքենագիր

No I-59

ՏԵՂԵԿԱՆՔ

**ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ 1904-1919 թթ. ԳՈՐԾՈՂ
ԲՈՂՇԵՒԻԿՑԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ,**

*որտեղից երևում է, որ բոլշևիկների գործունեությունը Նոր-Բայազետի
գավառում սկսել է ակտիվանալ 1919թ. երկրորդ կեսերին
(1904-1919թթ.)*

ՆՈՐ – ԲԱՅԱԶԵՏԻ Ս.Դ./Բոլշևիկյան/ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ+/
/

1904-1906թ.թ. - Նոր-Բայազետում հիմնվում է Ս.Դ./բոլշևիկների/
Կազմակերպություն Սարուխանյանի ղեկավարությամբ: / Սոց.
Դեմ. խմբակներ յեղել են Նոր-Բայազետում Դալի Ղարդաշում/
Հիմք.- Մոավյանի “ Հողվաճների, հիշողությունների ժողովածուն”
էջ 48/++/
/

1919թ. - Նոր-Բայազետի գավառի/ ներառյալ Ելենովկայի և Ախտայի

շրջանները / բոլոր խոշոր գյուղերում կազմակերպվում են բոլշևիկյան հնդհատակյա բջինքներ / Նոր-Բայազետ, Դալի Ղարդաշ, Ղարնավուզ, Վերին և Ներքին Աղիամաններ, Ներքին Գյոզալդարա, և այլն/ 1919թ. վերջին միայն Նոր-Բայազետում ընկ. Սարուխանյանի կողմից գլխավորած քաղ. գավ. Կոմիտեի ղեկավարությամբ գործում էին 7 կուս. բջիջներ 72 անդամով և նույնքան էլ զավառում:
Հիմք.- Բոշնաղյանի “Հիշողություններ պրոֆեսիոնալ բոլշևիկի գործունեությունից”

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.- Դարալագյազի բոլշևիկյան կազմակերպության ծագման մասին մատերիալներ չկան:

+/ 1918թ. նոյեմբերի 23-ին հիմնվում է Նոր-Բայազետի Ս.դ./ բոլշևիկների/ կազմակերպությունը ընկ. Սարուխանյանի գլխավորությամբ:
Հիմք.- Բոշնաղյանի “Հիշողությունները”

++/, 1905թ. հեղափոխության նախընթաց տարիներին, նրա ընթացքում և նրանից հետո Հայաստանի մի քանի վայրերում / Յերևան, Ալեքսանդրապոլ, Բայազետ, Լոռի, Ալավերդի և այլն/ գոյություն ունեին Սոցիալ-դեմոկրատական /բոլշևիկների/ կազմակերպություններ, վորոնք վորոշ քաղաքական-հեղափոխական աշխատանքներ կատարել են” ՄՌԱՎՅԱՆ:

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց.2, գ. 182, թ. 1; մեքենագիր

No I-60

ՏԵՂԵԿԱՆՔ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԲՈՒՇԵՒԻԿՅԱՆ ԲԶԻԶՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ,

*որտեղից տեղեկանում ենք, որ բոլշևիկները հակապետական քարոզչություն են տարել գյուղերում և բանակի զորամասերում, որի պատճառով զորամասերում քանիցս տեղի են ունեցել կարգապահական խախտումներ, հրամաններին չենթարկվելու և սաբոտաժի այլ դեպքեր և, ի վերջո, զինվորականության որոշ հատվածի մասնակցությունը 1920 թ. մայիսյան խռովությանը
(1920թթ.)*

1920 ԹՎԻՆ ՄԻՆՉ ՄԱՅԻՍՅԱՍ ԱՂՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ ԳՈՐԾԵԼ ԵՆ ԸՆԴՀԱՍԱԿՅԱ ԿՈՒՍ.ԲԶԻԶՆԵՐ ՀԵՏԵՒՅԱԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

1. ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԶԻԶՆԵՐ

Սոցիալ դեմոկրատական առաջին խմբակը կազմակերպվել է 1904-1905 թվականներին Սարոխանյանի և Բատիկ Բատիկյանի ջանքերով: Կազմակերպությունը գործել է մինչև իմպերիալիստական պատերազմի տարիները: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո 1919 թվին կազմակերպվել են ընդհատակյա կոկյաչեյկաներ, վորոնք կապվել են կենտրոնի հետ ընկ.-Սարոխանյանի միջոցով: Բայազետում կազմակերպվել է միաժամանակ սպարտակյանների խմբակ: Կոմբջիջները և սպարտակյանների խմբակը գործել են մինչև մայիսյան ապստամբությունը, վորի պարտությունից հետո և դեկավար ընկերների սպանությունից հետո մնացած ընկերները նորից կազմակերպում են ընդհատակյա կոմբջիջներ և տանում են ընդհատակյա կուսակցական աշխատանք:

2. ԴԱԼԻ ՂԱՐԴԱՇԻ ԲԶԻԶ /ՍԱՐՈՒԽԱՆԻ/

Կազմակերպվել է 1918 թվին, իր մեջ ընդգրկելով գերազանցապես գյուղի չքավոր տարրերին և Բազվում երկար ժամանակ բանվորություն անող գյուղացիներին: Բջիջը իր անդամներով մասնակցել է մայիսյան ապստամբությանը, վորի պարտությունից հետո ենթարկվելով հալածանքի առժամանակով քայքայվել է: Բջիջը վերաստեղծվում է նոյեմբերյան հեղափոխության նախորդին:

3. ՂԱՐԱՆԼՈՒԴԻ ԲԶԻԶՆԵՐ

Գյողական բջիջը կազմակերպվում է 1919 թվին ընկ.Սարոխանյանի անմիջական ղեկավարությամբ: Բջիջը ծավալուն աշխատանք է տանում Ղարանլուղում կուտակված դաշնակցական զորամասի մեջ, ուր կազմակերպվում են 4-5 զինվորական բջիջներ: Գյուղի և զինվորական բջիջների ծավալած ազիտացիան զորամասերի մեջ ընկ.Սարոխանյանի ոպերատիվ ղեկավարությամբ առաջ է բերում զինվորների սապոտաժը, որի հետևանքով զինվորները չեն կատարում խմբապետ Համագասայի, գեներալ Սիլիկովի և սպաների հրամանները: Ջիվանշիրի վրա ավանտյուրիստական հարձակում կատարելու առթիվ: Բջիջների ծավալած ազիտացիայի և պրոպագանդայի հետևանքով զինվորները 1920թ. մայիսին ապստամբվում են, հայտարարում են խորհրդային իշխանություն:

4. ՎԵՐԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ԱՐԴԱՄԱՆՆԵՐԻ ԲԶԻԶԸ

Կազմակերպվել է 1919թվին, ծավալած աշխատանքներով աշխատավոր գյուղացիությանը մասնակից է դարձրել մայիսյան ապստամբությանը:

5.ՓԱՇԱ- ՔԵՆԴԻ ԲՁԻՁԸ

Կազմակերպվել է 1919թվին: Գյուղի կուլակների անվերջ հալածանքների պատճառով գյուղը շատ քիչ կարգով է հաղորդակից լինում կոմ.կուսի աշխատանքներին, ապստամբությանը մասնակցել է միայն բջիջի անդամները, այն էլ շատ սակավ քանակով:

6.ՆԵՐՔԻՆ ԳՅՈՋԱԼԴԱՐԱԻ ԿՈՍ.ԲՁԻՁԸ

Կազմակերպվել է 1918 թվին, Բազմից գյուղ վերադարձած բանվորների ջանքերով, սակայն մինչև 1919 թիվը բջիջը/ յաչեյկան/ աչքի զարնող աշխատանք չի կատարում, յեթե չհաշվենք գյուղական կոմիսարների և դաշնակցական ռեկվիզիցիաների դեմ վոչ սիստեմատիկ, տարերային յելույթների կազմակերպումը: 1919թվին բջիջը ընկ. Սարուխանյանի ղեկավարությամբ ուժեղացնում է իր աշխատանքները: Մայիսյան ապստամբության ժամանակ կազմակերպում է գյուղական աշխատավորության մասսայական յելույթը: Բջիջը տվել է 4-5 զոհեր մայիսյան ապստամբության կռիվների մեջ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նոր-Բայազետի գավառի ներառյալ Ելենովկայի ենթաշրջանը և Ախտայի շրջանը 1919 թվին ունեցել է կոմունիստական ընդհատակյա բջիջներ բոլոր խոշոր գյուղերում: Բջիջների քանակը միջին թվով հաշվվում էր 15-16, ըստ վորում վորոշ բջիջներ, ինչպիսին Նոր-Բայազետի, Դալի Ղարդաշի, Վերին և Ներքին Ադիամանների, Ներքին Գյոզալդարայի բջիջները ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերում մայիսյան ապստամբության կազմակերպման և իրենց գյուղերի աշխատավորության ղեկավարման գործում: Բջիջներից վոմանք Նոր-Բայազետ Ղարանլուղ յենթարկվել են դաշնակցական ռեպրեսիաների: 1920 թ. ապրիլի 15-ին Համագասայի կարգադրությամբ բանտարկվում և աքսորվում են գավառից 15-20 կոմունիստներ, որոնք մայիսի նախորդակին ծպտյալ կերպով վերադառնում են գավառը և կազմակերպում են ապստամբությունը: Բջիջներում եղել են պրովոկատորներ, սակայն որոնք մինչև մայիսը կազմակերպության մեջ չեն կարողացել առաջացնել պրավալներ: Ապստամբությունից հետո “կոմունիստ” պրովոկատորները անցնում են հակահեղափոխության կողմը, մատնում կոմունիստներին, մասնակցում նրանց սպանություններին: Ապստամբության պարտությունից հետո, նոյեմբերի նաորյակին նորից բջիջներ են կազմակերպվում մի քանի գյուղերում՝ Դալի Ղարդաշ, Ղարանլու և այլն:

ՀԱԱ, Ֆ.-Պ. 1022, ց.թ. գ.182, թ. 3-5, մեքենագիր:

No I-61
ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Կարսի բոլշևիկյան կազմակերպության բյուրոյի, կոմիտեի և
նազմահեղկոմի կազմերի վերաբերյալ
(1919թ. երկրորդ կես, 1920թ. հունվար և մայիս)*

1919թ. Յերկրորդ կիսին ՂԱՐՍՈՒՄ ԿՈՒՍ-ԱՆԴԱՄՆԵՐ 7 ՀՈԳԻ
ԸՆՏՐՎՈՒՄ Է ԿՈՒՍ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ ՀԵՏԵՎՅԱԼ
ԿԱԶՄՈՎ՝

1. Բայբուրցյան Վարշամ.
2. Բոզեմակի Սամվել.
3. Ղազանջյան Վռամ.

ՀԵՏԱԳԱՅՈՒՄ 20թ. ՀՈՒՆՎԱՐ ԱՄՍԻՆ ԲԶԻԶՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՄ (20 ՀՈԳԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲԶԻԶ-1 ԳՈՐԱԺ-1, ՅԵՐԿԱԹԳԻԾ-3,
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ-2, ԸՆՏՐՎԱԾ Է ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՒՍԿՈՄԻՏԵ ՀԵՏԵՎՅԱԼ
ԿԱԶՄՈՎ.

1. Թումայան Արշակ.
2. Ղազանջյան Վռամ.
3. Մելիքյան Միտյա.
4. Գավրազով Պետյա.
5. Փոքսուրյան Անուշ.

20թ. ՄԱՅԻՍԻ 7 ԻՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԻ ՍԵՂՄ
ԽՈՐՀՐԴԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂՈՒԿԱՍ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԻ
ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՆՇԱՆԱԿՎՈՒՄ Է ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԵ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ.

1. Թովմայան Արշակ.
2. Ղազանջյան Վռամ.
3. Ղուկասյան Ղուկաս. (նախագահ)
4. Մելիքյան Դեմիտրի (Միտյա)
5. Բայթունի

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.11; մեքենագիր

No I-62

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Երևանի կոմունիստական կազմակերպության ընդհատակյա կոմիտեի և «ՄՊԱՐՏԱԿ» կազմակերպության ղեկավար կազմերի վերաբերյալ (1919-20թթ.)

2. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ

“ՄՊԱՐՏԱԿ” ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՂ ԿԱԶՄԸ
ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

1. Ղուկասյան Ղուկաս
2. Մելիքյան Արշավիր (ղեկավար)
3. Խանջյան Աղասի
4. Բուդաղյան Արմենակ
5. Գուրբար Յեղիա
6. Յենգիբարյան Միշա
7. Ղազարյան Սահակ

1. Ղուկասյան Ղուկաս (նախագահ)
2. Մելիքյան Դմիտրի (Կարմիր զորամ. հրամանատար)
3. Ղազանջյան Վռամ
4. Թումասյան Արշակ
5. Բայթունի

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.5; մեքենագիր

No I-63

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Կոմունիստական կուսակցական կոմիտեի և «ՄՊԱՐՏԱԿ» կազմակերպության ղեկավար կազմերի վերաբերյալ (1919-20թթ.)

ՀԵՏԱԳԱՅՈՒՄ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ԼՐԱՑՎԵԼ Ե ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՎ.

1. Ավագյան Առաքել.	Ձեռագիր փոփոխված ցուցակ
2. Աստվածատրյան Սամսոն.	1. Խանջիան Աղասի
3. Ղուկասյան Ղուկաս.	2. Դանիլիան Գևորգ
4. Մարտիկյան Սերգո.	3. Հարությունիան Գարիգին

5. Մանուչարյան Արամ.	4. Մարտիկյան Սերգո
6. Շախկելյան Վահան.	5. Մանուչարյան արամ
7. Թավաքալյան Մնացական:	6. Թավաքալյան Մնացական
- Կոմիտեյի քարտուղար միշտ յեղել է Աղասի Խանջյանը.

19-20թ. ՅԵՐԵՎԱՆ ՈՒՄ “ ՄՊԱՐՏԱԿ” ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ

ՂԵԿԱՎԱՐՈՂ ԿԱԶՄԸ

1. Հասրաթյան Հարություն.	Ձեռագիր փոփոխված ցուցակ
2. Վարդանյան Համո.	1. Ղուկաս Ղուկասիան
3. Բուդաղյան Արմինակ.	2. Բուդաղիան Արմինակ
4. Ենգիբարյան Միշա.	3. Ենգիբարիան Միշա
5. Ղազարյան Սահակ.	4. Ղազարիան սահակ
6. Խանջյան Աղասի.	5. Խանջիան Աղասի
7. Մելիքյան Արշավիր.	6. Մելիքյան Արշավիր
8. Չուբար Յեղյա.	7. Չուբար Եղիա

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 13; մեքենագիր

No I-64

**1920-Ի ՀՈՒՆՎԱՐԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ԱՆԼԵԳԱԼ ԿՈՒՄԿՈՆՏԵՐԱՆՄԻՆ
ԸՆԴՄԵՆԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ**

(հունվար, 1920թ.)

1920թ. Հունվար ամսին Յերեվանում տեղի ունեցած անլեգալ կուսկոնֆերանսում ընտրված ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ.

Անդամներ.

1. Շահվերդյան Ստյոպա
2. Կասյան Սարգիս
3. Ղուկասյան Ղուկաս
4. Մռավյան Ասքանազ
5. Նուրիջանյան Ավիս
6. Շավերդյան Դանուշ
7. Պողոսյան Հովսեփ
8. Հուսիկյան Սերգո /թեկնածու/

Հետագայում կազմի մեջ կոպտացիոն կարգով մտնում են ընկ. Կոստանյեև Հայկազը յեվ Յ. Սիմոնյան Դրասամատ:

ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ 20թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻ ԱՆԼԵԳԱԼ ԿՈՒՍ-ԿՈՆՏԵՐԱՆՍՈՒՄ
ՄԱՍՆԱԿՑԵԼ ԵՆ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ՝

1. Շահվերոյան Սոյոպա
2. Թաղիկյան Թաղիկ
3. Գրիգորյան Սաշա
4. ....

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.1; մեքենագիր

No I-65

**ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ, ԵՐԵՎԱՆՅԱՆ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՄԻՏԵԻ ԵՎ «ՍՊԱՐՏԱԿ»
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ
(1919-20թթ.)**

1. ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ (խոշոր)

1. Կասյան Սարգիս
2. Մռավյան Ասքանազ
3. Ալլահվերոյան Սոյոպա
4. Նուրիջանյան Ավիս (փոքր)
5. Կոստանյան Հայկազ
6. Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ
7. Ղուկասյան Ղուկաս (սպարտակից)
8. Շահվերոյան Դանուշ

2.ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ

1. ԽԱՆՁՅԱՆ Աղասի (խոշոր)
2. Դանեյան Գեվորգ
3. Հարությունյան Գարեգին
4. Մարտիկյան Սերգո
5. Մանուչարյան Արամ
6. Ղազարյան Հայկ

3. «ՍՊԱՐՏԱԿ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՂ ԿԱԶՄԸ
ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

1. Ղուկասյան Ղուկաս (խոշոր)

2. Խանջյան Աղասի (խոշոր)
3. Բուդաղյան Արմենակ (խոշոր)
4. Ղազարյան Սահակ
5. Վարդանյան Համո
6. Պետրոսյան .....

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.7; մեքենագիր

No I-66

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Երևանի երկաթգծի կայարանի և փոստատան բոլշևիկյան
բջիջների կազմերի
(ոչ ուշ, քան 1920թ. մայիսի սկիզբ)*

20 ԹՎԻ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՅԵՐԿԱԹԳԾԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԲՋԻՋԻ ԿԱԶՄԸ.

1. Աբրիամյան Վարդան.
2. Աբաջյան Կորիւն.
3. Բելուջեվ Խրիստաֆոր.
4. Գեվորգյան Վարդան. (Գնդակահարված).
5. Գեվորգ.
6. Գյուրջյան Խարայել:
7. Դորա.
8. Կորիւմազյան Մամիկոն.
9. Հարությունյան.
10. Մանուչարյան Արամ.
11. Մարգո.
12. Սայգանով Գյորգի.
13. Ստեփանյան Ստեյոպա.

(բջիջը ուներ մոտ 20 անդամ մնացածը հայտնի չեն) :

20.թ. ՓՈՍՏ ՀԵՌԱԳՐԱՏԱՆ ԲՋԻՋԸ ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ.

1. Գասպարյան Լեվոն.
2. Լեվոն Հովհանիսյան.
3. Մելիք Խաչատրյան Հայկ.

4. Սարոյան.
5. Միմոնյան Յաշա.
6. Ոհանջանյան Մամիկոն (մահացավ բանտում
ավանտյուրայի ժամանակ):

Ղուկաս Ղուկասյան Արմենկոմի անդամ եր, Յերեվանի կոմիտեյի
անդամ չի լեղել:

Աստվածատրյան Սամսոն կոմիտեյի անդամ չի լեղել.

Շախկեղյան Վահան մայիսի մեկից հետո աշխատել է ակտիվ
ժամանակավոր Արմենկոմի ղեկավարությամբ:

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 14, մեքենագիր

No I-67

ՑՈՒՑԱԿ

Ղարաքիլիսայի (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր) բոլշևիկների
(1919թ. - 1920թ. մայիս)

1919-20 թ. ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Գրիգորյան Մաթեվոս Ծառայող.
2. Մխիթարյան Վերգուշ -----“-----
3. Մռավյան Վաղինակ -----“-----
4. Հայրապետյան Երվանդ -----“-----
5. Թորոսյան Հարություն
6. Աշրաֆյան Զայրմայր
7. Վարդանյան Վաղարշակ
8. Արեշյան Ժենյա
9. Ս.Գրիգորյան Միսակ
10. Գարագաշյան Մամբրե
11. Շամշյան Հովհաննես
12. Յվայկ
13. Ձեռագիր, անընթեռնելի
14. Ալաբով
15. Այվազյան Վաղինակ
16. Յաղուբլեցի Մացակ – գնդակահարված մայիսից հետո
Ղարաքիլիսայում

17. Սահակյան Գարագին

18. Նուշիկ Զավարյան

19. Վոսկանյան Ռուբեն

20. Չոբանյան

Ձեռագիր ավելացված է. Մադատով Արտուշ, Բարշոմյան Հետում

Այս ընկերները մի քանի հոգուց բացի (*Վոսկանյան Ռուբեն*) փախչում ե Վարդանյան Արմենակ (*ազատվում է*), Սահակյան Գարիկ (*այդ խմբի հետ չի եղել*), Յաղուբլեցի Մացակը (*զնդակահարված Ղարաքիլիսայում*) մայիսի 17-ին տանում են Լենինականի բանտը:

ՀՄԱ, Ֆ.-Պ. 1022, ց.2, գ. 209, թ.43, մեքենագիր

No I-68

ՄԵՋԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹¹,

որտեղից տեղեկանում ենք Ղարաքիլիսայում բոլշևիկյան բջիջների կազմակերպման և գործունեության մասին

ՎԵՐԳՈՒՇ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Բոլշևիկյան առաջին բջիջը Ղարաքիլիսայում կազմակերպվել է 1917 թ. հուլիսին...

1919 թվականին քաղաքում հատուկենտ բոլշևիկներ էին մնացել, որոնք երբեմն հավաքվում և գրականությամբ էին զբաղվում, մինչև որ նույն թվականի հուլիսին Սերգո Խանոյանի ղեկավարությամբ վերստին կազմակերպեցին նոր բջիջ, որը մի քանի ամսից հետո բավական աճեց և նույնիսկ կապվեց ՌԿ(բ)Պ Հայաստանի կոմիտեի (Արմենկոմի) հետ: Արմենկոմի և երկրային կոմիտեի հետ կապը պահպանվում էր Սերգո Մարտիկյանի և Ս. Խանոյանի միջոցով: Պետք է ասել, որ Թիֆլիսի ավելի մոտիկ լինելու պատճառով մենք ՌԿ(բ)Պ Կովկասյան Երկրային կոմիտեից գրականություն և ղիբեկտիվներ ավելի շատ էինք ստանում, քան Արմենկոմից:

Քաղաքի կազմակերպչական բյուրոյին հաջողվում է շրջակա գյուղերում ևս ծավալել աշխատանք: Հաջիդարա (Լեռնապատ) գյուղում Մ.Գևորգյանի և որիշների ղեկավարությամբ կազմակերպվում է պարտիական բջիջ, որն իր հերթին աշխատանք է տանում նաև հարևան գյուղերում: 1920 թվա-

⁹¹ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, հ.2, էջ 704-705:

կանին մեր կազմակերպությունն ավելի աճեց ու ամրապնդվեց: Մ.Գրիգորյանի, Վաղինակ Մռավյանի և Ա.Վարդանյանի ջանքերով սկսեցինք կանոնավոր գործել նաև Արմենկոմի բանվորների և ծառայողների շրջանում:

Երկաթգծի բջջի և հատկապես այնտեղ աշխատող Ռուբեն Ոսկանյանի շնորհիվ մեր կապն ավելի ուժեղացավ և սիստեմատիկ դարձավ նաև Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության հետ...>>:

No I-69

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹²,

որտեղից տեղեկանում ենք Զանգեզուրի Սևարանց գյուղում բոլշևիկյան բջջի կազմակերպման և նրա գործունեության մասին

ԼԵՎՈՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

<< 1919 թվականի վերջերին Բաքվից վերադարձա Զանգեզուր իմ հայրենի Սևարանց գյուղը: Այդ ժամանակ գյուղում էին գտնվում մի քանի բոլշևիկներ: Նրանք եկել էին Բաքվից, ռազմաճակատից: Գյուղում մենք հաճախակի հանդիպում էինք իրար, կարծիքներ փոխանակում միմյանց հետ: Եվ ահա 1919 թ. վերջերին ստեղծվեց Սևարանց գյուղի բոլշևիկյան բջիջը: Որոշվեց կապ հաստատել Զանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպության կենտրոնի հետ: Այդ ժողովից շատ չանցած մեկնեցի Գորիս: Այստեղ հաջողվեց ծանոթանալ բոլշևիկներ Անդրանիկ Խաչատրյանի և Քրիստափոր Մկրտչյանի հետ: Առաջինը գնդացրային դասակի հրամանատար էր, իսկ երկրորդը՝ Զանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավարներից մեկը: Նրանց զեկուցեցի մեր գյուղի կոմբջջի ստեղծման ու նրա կազմի մասին և խնդրեցի ցուցումներ տալ: Նրանք հավանություն տվին բջիջ ստեղծելու նախաձեռնությանը, խորհուրդներ ու ցուցումներ տվեցին մեր հետագա խնդիրների մասին...

Սկզբնական շրջանում մեր բջիջն իր գլխավոր խնդիրն էր համարում կանխել ազգամիջյան կռիվները, պահպանել հայ և ադրբեջանական գյուղացիների միջև հինավուրց բարեկամությունը...>>:

---

⁹² Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, հ.2, էջ 631:

No I-70

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹³,

որտեղից տեղեկանում ենք 1919թ. Զանգեզուրի տարբեր գյուղերում բռլշնիկյան բռիջների ստեղծման մասին

ԹՈՎՄԱՍ ԱԴՈՆՑ

<<...Բաքվի Կոմունայի անկումից հետո էր, կանգնած էի նավահանգստում և նայում էի շորջա: Տեսա գալիս է Շահումյանը, նրա կողքին քայլում էր իր տղան, Սուրենը, ձեռքին մի փոքր արկղ: Շահումյանը նստեց նավ: Ես երկար ժամանակ նայում էի նրան: Եվ այն, ինչ հետո լսեցի, մինչև այժմ էլ ինձ թվում է մի ծանր կոշմարային երազ: Անցել է ավելի քան քառասուն տարի, բայց այժմ էլ հիշում եմ նրան, նավի տախտակամածին կանգնած, կապույտ աչքերի թափանցող հայացքը Բաքվին և նավահանգստում հավաքված բանվորներին հառած:

Կոմունայի պարտությունից հետո, 1918 թվականի օգոստոսին, Բաքվից գնացի Միջին Ասիա, որտեղից կրկին Բաքու վերադարձա 1919 թվականի մարտին...

1919 թվականի երկրորդ կեսին, Բաքվի պարտիական կոմիտեի հանձնարարությամբ, մի խումբ ընկերներով անցանք Հայաստան՝ ուղևորվեցին աշխատանք կատարելու նպատակով... 1919թվականի օգոստոսի վերջերին հասա Զանգեզուր, իմ հայրենի Բոնակոթ գյուղը: 1919 թվականի նոյեմբերին գյուղում կազմակերպեցինք բռլշնիկյան բռիջ, որի մեջ մտան Տիգրան Տեր--Հովհաննիսյանը, Կարապետ Ղազարյանը, Սիմոն Աղայանը և ուրիշներ:

1919 թվականի վերջերին Ախլաթյանում ևս ստեղծվեց բռլշնիկյան բռիջ, որի աչքի ընկնող անդամներն էին՝ Քրիստափոր Հասրատյանը, Ջավադ Մովսիսյանը, Հակոբ (Տանին Գևորգյանը) և ուրիշներ: Հայտնի էր նաև, որ 1919 թվականին կոմբռիջներ էին ստեղծվել Շաղաթ, Անգեղակոթ, Միսիան գյուղերում: 1920 թվականի սկզբներին բռլշնիկյան բռիջներ կազմակերպվեցին նաև Աղբենդ, Բնունիս, Թագազյուղ և այլ գյուղերում...>>:

---

⁹³ Նույն տեղում, էջ 354, 555:

No I-71

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹⁴,

*որտեղից տեղեկանում ենք 1919-1920 թթ. Խնձորեսկում գործող
ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպության մասին*

ՄԱԹԵՎՈՍ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

1918 թ. Բաքվից Խնձորեսկ վերադարձան բոլշևիկյան պարտիայի անդամներ Անդրեաս Ապրեսյանը, Աբել Ղավալյանը, Իվան Բրդանունցը և շատ ուրիշներ: 1919թ. ապրիլ ամսին հիմք դրվեց Խնձորեսկի ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությանը... Շուտով Խնձորեսկի բոլշևիկներին հաջողվեց կապ հաստատել Զանգեզուրի ընդհատակյա բոլշևիկյան գավառային կենտրոնի հետ:

Խնձորեսկի բոլշևիկները եռանդուն աշխատանք էին տանում գյուղի աշխատավորության շրջանում: Աշխատանքը հիմնականում գնում էր բոլշևիկյան ազիտացիա ծաքվալելու ուղղությամբ...

Մեր կազմակերպությունը կապ էր պահպանում նաև Շուշվա բոլշևիկյան կազմակերպության հետ:

Կապը Ղարաբաղի բոլշևիկյան կազմակերպության հետ մենք իրականացնում էին Յաշա Մարտիրոսյանի միջոցով, որը այդ ժամանակ սովորում էր Շուշիում և այնտեղի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամ էր: Խնձորեսկի կոմբջիջը Զանգեզուրում միայնակ չէր: 1919թ. բջիջներ կային Քարահունջում, Տեղում, Գորիս գյուղում, Շաղաթում, Բոնակոթում, Անգեղակոթում, Ծավում, Կեմանցում, Շիկահողում և մի շարք այլ գյուղերում:

1919 թվականի վերջերին դաշնակցական կառավարության կողմից ես զինվորական ծառայության կանչվեցի: Ծառայում էի Գորիսի կադրային գումարտակում, որտեղ մեծ թվով բոլշևիկներ կային: Գումարտակում գործում էր բոլշևիկյան ընդհատակյա կազմակերպություն...>>:

---

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 563-565:

No I-72

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹⁵,

որտեղից տեղեկանում ենք Շամշադինի շրջանի Ղրղի գյուղի բոլշևիկյան բջջի կազմավորման ու գործունեության մասին

ԱՂԱԲԵԿ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

<<Դեռ 1918 թվականի սկզբներին Շամշադինի շրջանի Ղրղի գյուղն էին եկել կոմունիստներ Նիկոլ Զարգարյանը, Հովհաննես Գրիգորյանը և Արշակ Բաբայանը: Այդ ընկերները գյուղում կազմակերպել էին թաղային բջիջներ՝ գյուղական ավագ բջջի գլխավորությամբ, որը շրջանային կոմիտեի դեր էր կատարում: Ղրղի գյուղի ավագ բջիջը կապեր է հաստատում Ադրբեջանի Թովուզի շրջանի Կոմունիստական կազմակերպության հետ: Այդ բանում մեծ ծառայություն է մատուցում ընկ. Մուսեիր Ալիևը (ադրբեջանական կոմունիստ):

1919 թվականի ամռանը երկու հարևան շրջանների հայ և ադրբեջանական գյուղերի բոլշևիկյան կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ Ներքին Կարմիր Աղբյուր գյուղում անլեզալ կերպով հրավիրվում է խորհրդակցություն, որտեղ քննվում է բեգերի հողերը գրավելու, դաշնակցական և մուսավաթական կառավարությունների դեմ զինված ելույթներ կազմակերպելու հարցը...>>:

No I-73

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹⁶,

որտեղ հուշերի հեղինակը ներկայացնում է Դիլիջանի և Քարվանսարայի գավառներում բոլշևիկների քարոզչական ու կազմակերպչական աշխատանքը գավառի գյուղերում, պետական հաստատություններում, միլիցիայի և բանակի շարքերում

<<1920 թ. մարտին, ՌԿՊ Կովկասյան Երկրային Կոմիտեն ինձ ուղարկեց ՌԿՊ Հայաստանի Կոմիտեի տրամադրության տակ՝ Հայաստանում աշխատելու համար:

---

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 525:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 455,456:

Երևանից ինձ ուղարկեցին Դիլիջանի գավառը օգնելու համար ընկ. Շ.Ա-միրխանյանին, որը 1920 թ. հունվարից աշխատում էր այդ գավառում իբրև պատասխանատու գործիչ: Մինչև այդ, այնտեղ աշխատում էին Հ.Յաղոբյանը և Ե.Շամադյանը, որոնք բանտարկվել էին և ազատվելուց հետո գտնվում էին դաշնակցական ոստիկանության հսկողության ներքո, ուստի հնարավորություն չունեին ակտիվ աշխատանք տանելու...

...Դիլիջանում գտնվում էր դաշնակների 6-րդ հրաձիգ գունդը և մարտկոցը: Ամենազլխավոր ուշադրությունը դարձված էր այդ զինվորական մասերի վրա, որտեղ բջիջներում կային մինչև 15 հոգի... Ահա այս գնդում էր մեր հիմնական բջիջը, որը աշխատանք էր տանում զինվորների մեջ: Քարվանսարայում և Սևաբարում գանգնած էր միլիցիոն գունդը, որտեղ նույնպես կար բջիջ մինչև 30 հոգուց, և այնտեղ աշխատանք էին տանում ընկ. ընկ. Ամիրխանյանը, Բերբերյանը և Ենոքը: Հայաստանի Կենտկոմից⁹⁷ հետևյալ առաջադրանքներն էին տրված. Տանել զուտ ազիտացիոն կազմակերպչական աշխատանք, աշխատել ամեն մի գյուղում ունենալ բջիջ՝ զիտակից գյուղացիներից և Բաքվից փոխադրված նախկին բանվորներից, սակայն ամենազլխավոր ուշադրությունը դարձնել զինվորական մասերի վրա: Ամբողջ գավառը ծածկված էր մեր բջիջների ցանցով: Բջիջներ կային նաև դաշնակցական հիմնարկներում, այդ թվում և փոստ-հեռագրատանը: Աշխատանքը կատարվում էր մեծ հաջողությամբ և զգուշությամբ, որովհետև դաշնակցականներն այդ գավառին շատ լուրջ ուշադրություն էին դարձնում իբրև սահմանակից գավառի...>>:

No I-74

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹⁸,

որտեղից տեղեկանում ենք Դարալագյազում բոլշևիկյան բջիջների կազմավորման և գործունեության մասին

ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

<<1917 թվականի Փետրվարյան ռոյյուցիայից հետո ռազմաճակատից և Ռուսաստանի զանազան քաղաքներից սկսեցին իրենց տները վերադառնալ նաև դարալագյազցիները: Բանակից վերադարձածների մեջ կային բոլշ-

⁹⁷ Նկատի ունի Արմենկոմը:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 572:

նիկյան գաղափարներով համակված շատ ընկերներ, որոնցից հետագայում կազմվեց այն կորիզը, որի շուրջը համախմբվեց գավառի ռևոլյուցիոներեն տրամադրված երիտասարդությունը: Այդ ընկերներից էին Վարդան Բաղդասարյանը, Պախրատուր Պետրոսյանը, Գյուտ Գրիգորյանը, Կադմոս Սարգսյանը, Ռաֆայել Մանուկյանը և ուրիշներ:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան նոր պայմաններ ստեղծեց գյուղացիության, հատկապես երիտասարդության առաջավոր մասի կազմակերպման համար: Ռևոլյուցիոներեն տրամադրված այդ ընկերները գյուղացիությանը բացատրում էին Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակի պատմական նշանակությունը, մերկացնում դաշնակցության հակաժողովրդական էությունը և այլն...>>:

№ I-75

ՄԵՋՔԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ⁹⁹,

որտեղից տեղեկանում ենք Նոր Բայազետի գավառում բոլշևիկյան կազմակերպությունների կատարած քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանքներին, ինչպես նաև գեներալ Միլիկյանի՝ տեղի զինվորական շտաբի ռազմական գաղտնիքներին տիրապետելու մասին

ՄԻՆՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

<<... 1919 թվականին, Հովհաննես Սարուխանյանի Նոր Բայազետ գալուց հետո պարտիական խոշոր աշխատանքներ ծավալվեցին մեր գավառում: Գավառային կոմիտեի գիտությամբ մի շարք պարտիական ընկերներ իբրև ուսուցիչներ մեկնեցին Բասարգեչարի, Ն.Ղարանլուղի շրջանները: Մեկնողների թվում էին Հայկ Միերյանը, Սարիբեկ Բուդումյանը, Վանո Միրունյանը, Արծվիկ Բատիկյանը, Աստղիկ Ղարաբաղցյանը, Աղաբեկ Միրունյանը, Խաչատուր Փոշոտյանը: Այդ ընկերները պետք է տեղերում ազիտացիոն և պրոպագանդիստական աշխատանք կատարեին: Մինչև 1919 թվականի աշնանը ես աշխատում էի Նոր Բայազետում, փոստի հեռագրատանը, իբրև հեռագրիչ և գծերն ու հեռագրատան ապարատները վերանորոգող վերահսկիչ: 1919 թվականի աշնանը ՌԿՊ(Բ) Նոր Բայազետի կոմիտեի առաջադրանքով ես մեկնեցի Ներքին Ղարանլուղ, որտեղ կենտրոնացվել էին դաշնակների զորքերի մի մասը, գեներալ Միլիկովի շտաբը և Ներքին Ղա-

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 446,447:

րանլուդի ռազմական շրջանի հրամանատարությունն ու մի խումբ խմբապետներ:

Նոր Բայազետի կոմիտեն ինձ վրա պարտականություն էր դրել՝ շրջանի զինվորների մեջ տանել ազիտացիոն-պրոպագանդիստական և կազմակերպչական աշխատանքներ, հեռախոսի և հեռագրի միջոցով կապ պահպանել կոմիտեի հետ, կապ հաստատել շրջանի գյուղերում եղած կոմունիստների և բջիջների հետ, ապահովել նրանց թերթերով ու գրականությամբ:

Մի առժամանակից հետո Ներքին Ղարանլուդի զորամասում կազմակերպեցինք ընդհատակյա կոմունիստական կազմակերպություն: Կապվեցինք այստեղ գտնվող ռադիոկայանի աշխատողների հետ: Ըստ գոյություն ունեցող կարգի, ռադիոկայանի պետը իրավունք ուներ անարգելք մուտք գործել հեռագրատուն, իսկ ես, իբրև հեռագրատան բաժանմունքի պետ, նույնպես օգտվում էի այդ իրավունքներից:

Դաշնակցական տիրապետության օրոք ցենզուրան թույլ չէր տալիս տպագրել և հրատարակել սովետական գորքերի հաղթանակների մասին ստացված ռադիոհաղորդումները: Կապ հաստատելով ռադիոկայանի աշխատողների հետ և օգտվելով ռադիոկայան մուտք գործելու իրավունքից, Սովետական Ռուսաստանից ստացված ամենօրյա ռադիոհաղորդումները Նոր Բայազետի փոստում աշխատող Գարևան Հովակիմյանի միջոցով հեռագրով ես հայտնում էի Ն.Բայազետի կոմիտեին, իսկ վերջինս՝ ազիտատորների միջոցով մասսայականացնում էր քաղաքում: Բացի այդ, գեներալ Միլիկովի հասցեով ստացված կարևոր հեռագրերի բովանդակությունը նույն կերպ հաղորդվում էր Հովհաննես Սարուխանյանին: Միլիկովը և նրա շտաբը, գլխի ընկնելով, որ այդ տեղեկությունները իմ միջոցով են հաղորդվում, որոշեցին ինձ փոստից վերցնել, բայց չունենալով հեռագրական ժապավեններ (ես հեռագրերն ընդունում էի լսողությամբ) և որակյալ հեռագրիչներ, պահանջ էին դրել համապատասխան հեռագրիչ ճարել, իսկ մինչ այդ, նրանց բոլոր կարևոր հեռագրերը սկսեցին ստացվել և հաղորդվել կողերով (ծածկագրերով):

Մի 7-10 օր անցնելուց հետո կոմիտեն խնդիր դրեց ձեռք գցելու դաշնակների կողը...

Մենք այդ կողով օգտվեցինք մինչև մայիսյան ապստամբության օրերը, իսկ դաշնակները գլուխները կորցրած փնտրում էին՝ թե ովքեր են իրենց գաղտնիքները շտաբից դուրս բերում...

1920 թվի հունվարի վերջերին Նոր Բայազետում տեղի ունեցավ գավառի պարտիական կոնֆերանսը: Օրակարգում դրված էին զեկուցումներ տեղերից և զինված ապստամբության խնդիրը...>>

No I-76

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ,

որտեղ ներկայացված է 1918-1920 թթ. Հայաստանում գտնվող բոլշևիկների ցուցակը (ընդամենը 341 անուն, որոնցից 4-ը թուրքի, իսկ 61-ը՝ ռուսի ազգանուններով), որը վերցված է հայտնի բոլշևիկ Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվից (1918-1920 թթ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1918-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԳՏՆՎԱԾ
ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

Յերեվան 1918 թ.

1. Աստվածատրյան Սամսոն Աստծատուրյան
2. Ոհանջանյան Գուրգեն Հովհաննիսի
3. Գասպարյան Լեվոն Գեվորգի
4. Յենգիբարյան Միքայել Ավետիսի
5. Խանիկյան Հովհաննես Ստեփանի
6. Մուշեղյան
7. Զարգարյան Հայկ

1919 թ.

1. Քեհնյան Մեսրոպ Պողոսի
2. Շահազիզյան Ռուբեն Մկրտչի
3. Դավիդյան Ոհանես Հարությունի
4. Բայրբեկով Սամեդ-Ողլի
5. Բաբլոյան Արշավիր Վարդանի
6. Գալոյան Աղասի Իշխանի/Կնյազի/
7. Տերնակալով Սարգիս Արտեմի
8. Կարրատ Գեորգի

9. Դուլգարով Ալեկսանդր Արկադեվիչ
չի յեղել
10. Տեր Հարությունյան Ոհան Արությունի
կուս.մեջ չի յեղել
11. Պետրոսյան Պետրոս Յերվանդի
12. Այդինյան Ստեփան Անդրեյասի
13. Պետրուշկին Իվան Ֆեոդորովիչ
14. Տեր Ղազարյան Շմավոն Ղազարոսի
- 15.

1920

1. Մալխասյան
2. Արկսեմ Լեվոն Յեգիեվիչ
3. Ռիգա խալիլ-Ողլի
4. Նահապետյան Նահապետ Արտաշեսի
5. Սեֆիլյան Յերվանդ Մկրտչի
6. Տեր Գրիգորյան Նորայր Թեվոսի
7. Վարդանյան Գուրգեն Հարությունի
8. Կիրակոսյան Ղազար Պավլեյի
9. Թամիրյան Արսեն Աստվածատուրի
10. Սարգսյան Վաղարշակ Մկրտչի
11. Ջանիկյան Խաչատուր Ադամի
12. Խուդգարյան Ստեփան Մաթեվոսի .
13. Պարսեղյան Հայկ Ալեքսանդրի
14. Գրիգորյան Խաչատուր Պետրոսովիչ
15. Խաչատրյան Լեվոն Յենոքի
16. Ղազարյան Սիմեոն Ստեփանի
17. Նալբանդյան /Լեվոն ./
18. Բարսեղյան Ոհանես Գրիգորի
19. Միրումով Լեվոն Գալուստի
20. Բաղդասարյան Արսեն Արտեմի
21. Մաղաթյան Արություն Գեվորգի
22. Դավիդյան Լեվոն Ալեքսանդրի
23. Շախունյան Արություն Հովհաննիսի

24. Ստամբուլյան Պարույր Ավետիսի
25. Տեր Ոսեփյան Լևոն Հովսեփի
26. Հակոբյան Գրիշա Գասպարի
27. Պալյան Գարեգին Հովհաննիսի
28. Իսահակյան Հայկ /Աշոտ/ Համբարձումի
29. Մաթևոսյան Գեղամ Հարությունի
30. Հակոբյան Մկրտիչ Մնացականի
31. Մարգարյան Խաչիկ Կարապետի
32. Պետրոսյան Միքայել Քրիստափորի
33. Հովհաննիսյան Նիկոլայ Ալեքսանդրի
34. Նալբանդյան Պայծառ Գրիգորի
35. Ղուկասյան Կարապետ Հովհաննիսի
36. Բաղդասարյան Վարդան Սերգեյի
37. Շահբազյան Յեվգենիյ Սերգեյի
38. Արիսյան Լևոն Յեղիայի
39. Շահնազարյան Մաթեվոս Բաղալի
40. Յերանյան Գեղամ Բաղդասարի
41. Պետրոսյան Գրիգոր Ղազարոսի
42. Բարսեղյան Ասծատուր Գեվորգի
43. Սելումյան Աղասի Գրիգորի
44. Կարախանյան Աղասի Խաչատուրի
45. Աղամիրզայեվ Մադրիս
46. Հովակիմյան Սեդրակ Հովհաննեսի
47. Տեր Վարդանյան Արտաշես Սեդրակի
48. Սարուխանյան Հայկ Ավագի
49. Հարությունյան Մեհրուժան Վարլամի
50. Գյուլիջինսկի Մալեխ Թայմուր-Ողլի
51. Իբրահիմ Ասկեր Իբրահիմ /Իմրան/ Ողլի
52. Մելիք Խաչատրյան Հայկ Բալաբեկի
53. Բանտուս Ավկանտիյ Դավիդովիչ
54. Դուրգարյան Ոհանես /Ոնիկ/ Արիստակեսի

Կանաք՝ 1919 թ.

1. Ահարոնյան Նազիկ Գեղեվոնի

2. Իսայելա Դորա Վասիլյեվնա

Կանայք 1920 թ.

1. Հարությունյան Մարիամ Առաքելի
2. Սլկունի Սոֆիա Գարսեվանի
3. Ոհանյան Վարվարա Նիկիտի
4. Հակոբյան Յերանուշ Անգրոնյան
5. Աբովյան Վերա Համբարձումի

Եջմիածին 1919 թ.

1. Սողոմոնյան Ստեփան Կարապետի

1920 թ.

1. Վարդանյան Բագրատ Մարտիրոսի
2. Խաչատրյան Պարույր Մարտիրոսի
3. Խուզոյան Անուշավան Մարկոսի
4. Ազատյան Դրաստամատ Արտեմի
5. Ղուկասյան Պողոս Սպարապետի
6. Պիչիկյան Արամ Մկրտչի
7. Հարությունյան Միհրան Մարտիրոսի
8. Ավագյան Ավագ Հարությունի
9. Պողոսյան Խաչատուր Վարսապետի /Վարյապետի/
10. Յենոքյան Թագեվոս Բաղալի
11. Կարապետյան Մամիկոն Խաչատուրի
12. Պողոսյան Մաթեվոս Իսրայելի
13. Թորոսյան Արտաշես Միքայելի
14. Հարությունյան Վարդան Գեվորգի
15. Հովհաննեսյան Լեվոն Մարգարի
16. Հարությունյան Սիմեոն Մնացականի
17. Ավետիսյան Բաղդասար Գեվորգի

Լոռի 1918 թ.

1. Ղումաշյան Գալուստ Հովակիմի
2. Կոչինյան . Նիկոլայ Գրիգորի

3. Կաչիայան . Հարություն Արսենի
4. Նորեկյանց Աբգար Թորոսի
5. Վակուլին Սերգեյ Ֆեոդորովիչ
6. Հովսեփյան Իրիխիլ . Սեգալովիչ
7. Հակոբյան Վարդան Դանիելի
8. Ալիխանյան Բագրատ Գրիգորի
9. Որլով Նիկոլայ Ֆիլիպովիչ
10. Վորոսով Գեորգիյ Վորոսովիչ
11. Կոնսանտին Նիկոլայ Ալեկսանդրով
12. Հարությունյան Արիստակես Հմայակի
13. Մնացականյան Տիգրան Հակոբի
14. Միմոնյան Միմոն Մարտիրոսի
15. Մինասյան Մինաս Հարությունի
16. Զաքարյան Գարսեվան Բեգլյարի
17. Վերանյան Աշոտ Վարդանի
18. Միսկարյան Հակոբ Սարգսի
19. Դավիդյան Հովհաննեսի
20. Յոզանյան Դարչո Արությունի

1919 թ.

1. Միաժնիկյան Արմայիս Հովակիմի
2. Ոբոսյան Արմենակ Արզումանի
3. Ոսմանյան Խաչատուր Արությունի
4. Նիկողոսյան Տոնես Ոհանեսի
5. Ագեյեվ Յեգոր Ստեպանովիչ
6. Շարամակով Կիրիլ Յակովլևիչ
7. Բաբիչեվ Յեգոր Նիկոլայեվիչ
8. Գորոդկով Լուկա Մարկովիչ
9. Յալչինյան Արտեմ Խաչատուրի
10. Ծուրինյան Լեվոն Միխակի
11. Շչուկին Յենիերան. Ալեկսեյեվիչ
12. Մարտոֆին Յակով Տրոֆիմովիչ
13. Լյուվոն Իսայ Յակովլևիչ
14. Ռեշետով Վասիլիյ Տիմոֆեյեվիչ

15. Լեվոն Դավիդ Յակովլևիչ
16. Զեյնիկով Նիկոլայ Իվանովիչ
17. Ժաբին Ալեքսեյ Յակովլևիչ
18. Սաբարով Իվան Գրիգորյեվիչ
19. Լեվոն Դանիլ Յակովլևիչ
20. Կարայեվ Իվան Յերմոլայեվիչ
21. Լեոնով Բուվշի Յակովլևիչ
22. Մամոնտով Գրիգորիյ Զախարով
23. Միրինով Իվան Ֆեոդորովիչ
24. Ժաբլին Պլատոն Յակովլևիչ
25. Ժաբլին Կավան Յակովլևիչ
26. Կորոլյով Գրիգորիյ Ֆեոդորովիչ
27. Կարայեվ Մատֆեյ Յերմոլայեվիչ
28. Բեմեստով Ֆեոդոր Ֆեոդորովիչ
29. Լուսին Վասիլիյ Մաքսիմովիչ
30. Յերոպկին Գավրիլ Վասիլևիչ
31. Մորտովան Գրիգորիյ Վասիլևիչ
32. Մորտովան Իվան Վասիլևիչ
33. Կորոլյով Վասիլիյ Ֆեոդորովիչ
34. Ստրալիկով Իվան Պավլովիչ
35. Որլով Իվան Ֆիլիպովիչ
36. Սադովնիկով Յակով Ֆեոդորովիչ
37. Ֆեոդորով Վասիլիյ Միխայլովիչ
38. Լեոնով Մոյիսեյ Յակովլևիչ
39. Որլով Պյոտր Նիկիֆորովիչ
40. Նովոսելյցով Անդրեյ Պետրովիչ
41. Յերոպկին Իվան Վասիլևիչ
42. Ռեշետով Պավել Տիմոֆեյեվիչ
43. /Ի./ Մախանյան Սանդրո Խաչատուրի
44. Մեժլումյան Բադալ Ղազարոսի
45. Վորոսով Մարտիրոս Բարսինով
46. Սոխակյան Աղաբալ Մեխակի
47. Բաբայան Արմենակ Խաչատուրի
48. Սոխակյան Խաչատուր Ադամի

49. Յերգնկյան Միխակ Սարգսի
50. Սոխակյան Արամ Մեխակի
51. Աբրամյան Հայկ Մարտիրոսի
52. Զանչենկո Սեմյոն Պավլովիչ
53. Կլաչկով Ստեպան Սամսոնովիչ
54. Աբովյան Ավետիք Կամսարի

1920

1. Կոչինյան Մկրտիչ Սարգսի
2. Միխակյան Ստեփան Հակոբի
3. Կարապետյան Վարդան Աբասովիչ
4. Մելքումյան Լևոն Արուսթունի
5. Կարապետյան Պողոս Վարդանի
6. Տ. Փանոսյան Սեդրակ Մուքելի
7. Պալկով Մուքայել Սերոբի
8. Տ.Պողոսյան Միմեոն Մարտիրոսի
9. Աբովյան Հովհաննես Գանայանիչ
10. Միվոպասով Դավիդ Անդրեյեվիչ
11. Տորոսով Տիմոֆեյ Վասիլյեվիչ
12. Կամլարով Տերենտիյ Վասիլյեվիչ
13. Պըիշնյով Սերգեյ Գրիգորյեվիչ
14. Բաբենկո Ալեքսեյ Ոսիպովիչ
15. Րամազյան /Թամազյան./ Մեխակ Սարգսի
16. Ծաթինյան Տիգրան Մովսեսի
17. Շահինյան Սարգիս Ստեփանի
18. Շամին Տիմոֆեյ Իվանովիչ
19. Տորոսով Գեվորգ Աբրամովիչ
20. Լեոնով Յակով Մայիսեյեվիչ
21. Կոնովալով Իվան Յակովլևիչ
22. Վասկով Միխայիլ Դանիլովիչ
23. Նովոսելցեվ Միխայիլ Իսայեվիչ
24. Կոնովալով Իվան Վասիլյեվիչ
25. Բալատիշ Գրիգորիյ Նիկոլայեվիչ
26. Րոմանով Իվան Տիմոգեյեվիչ

27. Պավլով Գրիգորիյ Յեվդակիմովիչ
28. Ժափին Նիկոլայ Ֆեոդորովիչ
29. Նովոսյուցեվ Նիկոլայ Ադամովիչ
30. Դասայեվ Նիկոլայ Ֆեոդորովիչ
31. Զալոնիկով Ալեքսեյ Իվանովիչ
32. Լեոնով Միխայիլ Բսայեվիչ
33. Նովիկով Ստեպան Անդրեյեվիչ
34. Մորգովին Ֆեոդոր Վասիլյեվիչ
35. Աբիլյան Սերգեյ Մարտիրոսի
36. Աբիլյան Զաքար Մարտիրոսի
37. Մամիկոնյան Ոսեփ Հակոբի
38. Տեր Բարսեղյան Սարգիս Վաղարշակի
39. Պարոնյան Շիզա Սարգսի
40. Բեկջանով Բագրատ Գալուստի
41. Աթանեսյան Մովսես Մակարի
42. Մելքումյան /Ադանջան/ Ոհանջան Աստանի
43. Մաթոսով Ղահրաման Անդրեասի
44. Կարայան Վարդան Խաչատրի
45. Ադամյան Ռուբեն Գրիգորի
46. Կամենեվ Գրիգորիյ Կուզնեչիկովիչ
47. Կոմտիդին Միմունդ Անաստասեվիչ
48. Եվոյան Սարգիս Հակոբի
49. Հարությունյան Հայկ Նիկոլայի
50. Բամեգայան . Մեխակ Մովսեսի
51. Սուքասյան Գրիգոր Մոսեսի
52. Զաքարյան Հարություն Ովանեսի

Դիլիջան 1918 թ.

1. Կալազին Նիկոլայ Մանուկովիչ

1919, 1920

1. Շեմախյան Յեդիշե
2. Յաղուբյան Հայկ Հովհաննեսի
3. Իշխանյան Գեվորգ Հովսեփի /Ժորժիկ/

4. Աղայան Մուշեղ Ղազարոսի
5. Շահումյան Միքայել .
6. Տեր Աբրահամյան Ավետիք /Ավո/

1920 թ. Դիլիջան

1. Կամբարով Պոմո Կազրամանովիչ
2. Տեր Գեվորգյան Խորեն Գեվորգի
3. Խուզադյան Իվան Պողոսի
4. Յենգիբարյան Վանո Հովսեփի
5. Արությունյան Գալուստ Արզումանի
6. Ավագյան Արշակ Արությունի

Ալեքսով 1918 թ.

1. Նուրիջանյան Հմայակ

1919թ.

1. Սուրենյան Սուրեն Ստեփանի
2. Պետրոսյան Միսակ Ալեքսանդրի
3. Բաղդասարյան Միսակ Հովսեփի
4. Պողոսյան Խոսրով Ոհանեսի

1920 թ.

1. Մովսիսյան Գեվորգ Նիկիտի
2. Կնտեխցյան Աղասի Հակոբի
3. Շաշկյան Կնյազ Մեվոյաի .
4. Սարգսյան Մնացական Հարությունի
5. Սահակյան Բեգլար Հակոբի
6. Սարգսյան Հարություն Առաքելի
7. Մելիքսեթյան Հարություն Գրիգորի
8. Խաչատրյան Գալուստ Մովսիսի

/Մույն ցուցակը մտցված է հետագայում Մ. Աղայանի կողմից.

9. Հարությունյան Անտոն Խաչատրի

10. Բաղայան Գարեգին Պետրոսի
11. Գինոսյան Արշակ Ոհանեսի
12. Կարապետյան Թումաս Ստեփանի
13. Մարտոյան Իզնատիոս Կարապետի
14. Մխիթարյան Սիրական Կարապետի
15. Ավագյան Ավագ Մկրտչի
16. Խալտախյան Մկրտիչ Սահակի
17. Բաղդասարյան Միքայել Հակոբի
18. Գրիգորյան Ալեկսանդր Ոհանեսի
19. Բայբուրթյան Արամ Գրիգորյեվիչ
20. Ազենյան Մարտիրոս Յերվանդի
21. Այվազյան Սարիբեկ Գրիգորի
22. Ջանփոլադյան Հայկ Հարությունի
23. Մկրտչյան Ալեքսանդր Հարությունի
24. Ժուրուլի Դավիդ Դավիդի
25. Աշուղյան Մեսրոբ Պետրոսի
26. Կաղզվանյան Համբարձում Մինասի

Կին ընկ. 1919 թ.

1. Աթանեսյան Վարսենիկ Գրիգորի

1920 թ.

1. Ծաղիկյան Յելենա Համազասպի
2. Ռաֆայելյանց Ամալիա Հայկի
3. Ղազարյան Նվարդ Մարտիրոսի

Նոր Բայազետ

1920 թ.

1. Բուդունյան Աղավնիկ Գեղամի

Ղարաքիլիսա 1920 թ.

1. Մխիթարյան Հայկ Ասատուրի

Յերեվանի գավառ

1918 թ.

1. Այդինյան Արշավիր Գերասիմի
2. Մկրտչյան Պետրոս Գեվորգի

1919թ.

1. Գասպարյան Արմենակ Իսրայելի
2. Պետրոսյան Հովհաննես Մնացակնի
3. Գյուրջյան Իսրայել Ալեքսանդրի
4. Ոհանջանյան Համբարձում Արությունի

1920թ.

1. Բաբայան Գեղամ Հովհաննեսի
2. Յեղիազարյան Բենյամին Հովհաննեսի
3. Մուրադյան Հայկ Ալեքսանդրի
4. Յեսայան Յեսավ Հովհաննեսի
5. Ստեփանյան Մաթեվոս Ղեվոնդի
6. Սարգսյան Գաբրիել Հակոբի
7. Այվազյան Ոհանես Սարգարի
8. Սարգսարյան Հայկ Ալեքսանդրի

-
1. Բաղիկյան Բաղիկ
  2. Սարուխանյան Հովհաննես
  3. Մկրտչյան Պապիկ
  4. Զարգարյան Հայկ
  5. Պետրոսյան Պետիկ
  6. Պետրոսյան Հովհաննես
  7. Լոտկաչյան Գրիգոր
  8. Ղարազուլյան Արշավիր
  9. Դուրգարյան Մարուքե
  10. Մխիկյան Միքայել
  11. Դովլաթյան Վաղինակ
  12. Բաղիկյան Հայկազ

13. Բաղիկյան Բագրատ
14. Բաղիկյան Հայկ
15. Հովակիմյան Գարսեվան
16. Տեր Միքայելյան Սուրեն
17. Թելումյան Գերասիմ
18. Բոխյան Հայկ
19. Ավետիսյան Խաչատուր
20. Բաղիկյան Արծվիկ
21. Տեր Միքայելյան Հայկանդուխտ
22. Մհերյան Հայկ
23. Հովակիմյան Գարսեվան /խորհրդայնացումից հետո/
24. Ղամարյան Ոհանես
25. Պետրոսյան Միհրան

Հայկ Ջարգարյանի տված
ցուցակը Մ. Աղ.

9. Բարոյանց Գեղամ Նահապետի
10. Գրիգորյան Շավարշ Մկրտչի
11. Կարապետյան Լեվոն Գեվորգի
12. Ավագյան Արություն Յենոքի
13. Բաբայեվ Գեորգի Կենստանտինովիչ
14. Բունաթյան Յերվանդ Ավետիսի
15. Հովսեփյան Սիմյոն Ջաքարի
16. Հակոբյան Արտեմ Նավասարդի
17. Վարդանյան Վարդան Մանուկի
18. Դաստակյան Վարդան Ավետիսի
19. Մարկոսյան Սամսոն Մկրտչի
20. Հարությունյան Գրիգոր Սահակի
21. Պողոսյան Քոչար Համբարձումի
22. Յեղիազարյան Գարեգին Սահակի
23. Մարտիրոսյան Սամսոն Թոմասի
24. Մանուկյան Յեփրեմ Շոնայեվիչ .
25. Գեվորգյան Գրիգոր Ավետիսի
26. Ոհանյան Գեղամ Ոհանջանի

27. Միլիյան Խաչատուր Մկրտչի
28. Մեկանյան Ովակիմ Աբելի
29. Մինասյան Միսակ լ Ստեփանի
30. Գեվորգյան Իվան Կարապետի
31. Գեվորգյան Բենյամին Սարգսի
32. Ոհանյան Ռաֆայել Բադալի
33. Ղազարյան Խաչատուր Ոհանի
34. Գրիգորյան Արշակ Գրիգորի

Դարալագյազ 1920 թ.

1. Մուրադյան Յենոք Բաղդասարի

Զանգեզուր 1920 թ.

1. Գրիգորյան Բենյամին Աբրահամի
2. Սայադյան Իշխան Դանիելի

Թարգմանութ. Յեվ լրացումները կատարված են Մ. Աղայանի ձեռքով:
Աղբյուր. Իստպարտի արխիվ N 8/ ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական
արխ.

Մ. Աղ.

ՀԱՄ, Ֆ.-Պ. 1, ց.1, գ. 38, թ.26-32, մեքենագիր:

No I-77

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ¹⁰⁰,

*որտեղ նշվում է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների միջավայրում
բոլշևիզմի ուժեղացումը հղի է թուրք փաշաների իշխանության
վերադարձի վտանգով
(31 հունվարի, 1920թ.)*

БЮЛЛЕТЕНЬ №23 январь 1920 г.

ИнформационногоБюро при Дипломатической Миссии Армении вь Грузии

¹⁰⁰ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3 (*Միսն Վրացյանի ֆոնդ*), գործ 372:

АРМЕНИЯ

«Для народов Закавказья всякое усиление среди них большевизма означает в данный момент приближение старой опасности – опасности господства турецких пашей...».

(Борьба, №28 отъ 31 января 1920 г.).

No I-78

ԶՐՈՒՅՑ ՈՒՂԻՂ ԿԱՊՈՎ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՓՈԽՆԱԽԱՐԱՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ,

*այն մասին, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչվել է Դաշնության պետությունների Գերագույն խորհրդի կողմից ու այդ կապակցությամբ հաջորդ օրը երկրում ոչ աշխատանքային հայտարարելու, վարչական կալանքի տակ գտնվող բոլոր անձանց ազատ արձակելու և մի շարք բնակավայրերում գորահանդեսներ ու ջրերթներ կազմակարպելու մասին: Հեռագրում հատուկ տեղեկացվում է, որ խոսքը գնում է այսօրվա սահմաններում՝ Էրիվան մայրաքաղաքով Հայաստանի մասին է և ոչ մի ձևով չի առնչվում Արևմտյան Հայաստանին՝ մինչև սահմանների հարցին վերջնական լուծում տալը
(23 հունվարի, 1920թ.)*

**МАНАСЯНЪ. ЗДРАВСТВУЙТЕ СТЕПАНЪ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ
СЧАСТЛИВЪ ПЕРЕДАТЬ ВАМЪ СОДЕРЖАНИЕ СЛѢДУЮЩЕЙ
ТЕЛЕГРАММЫ
ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ Г. ХАТИСОВУ ЭРИВАНЪ**

Имѣю честь передать слѣдующее сообщеніе полученное сегодня утромъ въ 10 ½ часовъ отъ Лорда Керзона Начало Двоеточіе

Верховный Совѣтъ въ Парижѣ постановилъ что Правительство Арменіи должно быть признано какъ Правительство де факто съ тѣмъ условіемъ чтобы такое признание ни коимъ образомъ не предрѣшало окончательнаго рѣшенія вопроса о границахъ точка

Настоящее признание безусловно касается Арменіи въ ея нынѣшнемъ состояніи со столицей въ Эривани но никоимъ образомъ не касается турецкой Арменіи конецъ

Прошу Ваше Превосходительство принять мои искреннія и сердечныя поздравленія по поводу этого событія такого знаменательнаго въ смыслѣ вліянія на будущее благополучіе такъ долго страдавшаго Армянскаго народа точка

Замѣститель Уордропа-Гранди

23-го января, 12 ч. 15 мин.

Прошу передать содержаніе телеграммы: Начальникамъ всѣхъ учреждений, широко огласить среди населенія поздравить

1/ Завтра 12 часовъ Правительство Официально принимает поздравленія

2/ Завтра учреждения должны быть закрыты

3/ Нужно устроить шествія манифестация парадъ войскамъ и т д

4/ Освободить всѣхъ административныхъ арестованныхъ и списокъ освобожденныхъ прислать Министерство Внутреннихъ Дѣлъ

Губернаторъ Коргановъ: Сердечно благодарю Васъ и востороженно привѣтствую, все будетъ сдѣлано и пока будемъ довольствоваться этимъ.

ՀԱԱ, Ֆ.-Պ. 201, ց. 1, գ. 172, թ. 24, պատճեն, մերենագիր

No I-79

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Երկրում գարնանային սերմնացանք պատշաճ կազմակերպելու մասին

(30 հունվարի, 1920թ.)

Մինիստր Ներքին Գործերի

№ 825

«30» Յունւարի 1920թ

Շրջաբերական

Երևան

Ղարսի նահանգապետին եւ գաւառական Կոմիսսարներին.

Կառավարութեան սոյն յունւարի 27-ի որոշման համաձայն Նախարարների անմիջական հսկողութեան տակ եւ արտակարգ լիազօրութիւններով կազմւած է «Հ.Հ. Սերմանման յատուկ կոմիտէ»՝ յառաջիկայ գարնան սերմացուի պատրաստութեան համար:

Նախարարական Խորհրդի որոշման համաձայն այդ կոմիտէի նախագահն է Ֆինանսների Մինիստր պ. Ս. Արարատեան, իսկ կոմիտէն Փոխ-Նախագահ ընտրած է՝ իր կազմի եւ Պարլամենտի անդամ Ա. Մարսապետեանին:

Արուած կարգադրութեան համաձայն, մեր կառավարութեան բոլոր բաժինները աջակցելու եւ ենթարկելու են այդկոմիտէին իր գործունեութեան սահմաններում:

Ձեր ուշադրութեան եմ յանձնում՝

1- Աջակցել ամեն կերպով Կոմիտէի պաշտօնեաներին զարնան սերմացու հաւաքելու եւ փոխադրելու համար՝ գիւղերից հանելով փոխադրական միջոցներ-սայլեր, ձիեր, ջորիներ եւ էշեր. Հաւաքած սերմացուն գաւառի կենտրոնական պահեստը փոխադրելու համար, ուր վճարելուէ նփոխադրական ծախսը.

2- Յատուկ ուշադրութիւն դարձնել հաւաքած սերմացուին եւ փոխանակելիք նիւթերը ապահով իրենց տեղը հասցնելու համար:

3- Անյապաղ գործադրել Սերմանման յատուկ կոմիտէի նախագահի կամ փոխ-նախագահի բոլոր կարգադրութիւնները.

Անհրաժեշտ է այս բոլորը տեղեկացնել նաեւ Ձեր ստորադաս պաշտօնեաներին ի կարգադրութիւն եւ ի գործադրութիւն:

Ներքին Գործոց Մինիստր՝ *ստորագրութիւն*

Դիւանի Տեսուչ՝ *ստորագրութիւն*

ՀԱԱ, Ծ. -Պ. 201, ց. 1, գ. 98, թ. 3, պատճեն, մեքենագիր

No I-80

ՆԵՐԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առատ ձյան պատճառով Դարսի մարզի ճանապարհները շտապ մաքրելու համար երկրի կառավարության կողմից անհրաժեշտ գումար բաց թողնելու մասին

(13 փետրվարի, 1920թ.)

N474

Մինիստրների Խորհրդին ՇՏԱՊ

13 փետրուարի 1920թ.

Ղարսի նահանգապետը սոյն փետրուարի 5-ին ուղիղ հեռագծով հաղորդում է մինիստրութեանս, որ Ղարսի շրջանում եկել է մեծ քանակութեամբ ձիւն եւ հաղորդակցութեան ճանապարհները միանգամայն փակել են եւ որովհետեւ այժմ Ղարսի շրջանում կատարւում է գորքերի շարժողութիւն Ձեզ յայտնի գործերի համար, անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել ճանապարհը մաքրելու համար. այդ նպատակի համար խնդրում եմ 750.000 ռուբլի դրամ: Ի նկատի ունենալով գործի խիստ անհրաժեշտութիւնը եւ որպէս զի ապա-

գայում տեղիք չըտրուի մեծ բարդությունների, խնդրում եմ Խորհրդիդ շուտափոյթ կարգադրութիւնը բաց թողնել վերոյիշեալ գումարը այդ նպատակի համար:

Ներքին Գործերի Մինիստրի Օգնական՝ ստորագրություն
Դիւանի տեսուչ՝ ստորագրություն
Գործավար՝ ստորագրություն

ՀԱԱ, Տ. –Պ. 201, ց. 1, գ. 48, թ. 23 և շրջ., պատճեն, մեքենագիր

No I-81

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ

*Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլիսան-դանյանի 1919թ. դեկտեմբերի 31-ի կարգադրությունից, որտեղ նշվում է Հայաստանում հակապետական գործունեության պատճառով օտարերկրյա քաղաքացիներ, Գանձակի բնակիչ Ասքանազ Մոավյանի և Վլադիկավկազի բնակիչ Նիկոլայ Պանֆիլովի ձերբակալության մասին
(20 փետրվարի 1920թ.)*

<<Ես՝ ն.գ.ն. Գյուլիսանդանյանս, նկատելով Գանձակի բնակիչ Ասկանազ Մոավյանի և Վլադիկավկազի բնակիչ Նիկոլայ Պանֆիլովի հակապետական ազդիտացիան ու պրոպագանդան, որոշեցի նրանց բանտարկել Երևանի կենտրոնական բանտում երեք ամսվա ժամկետով>>¹⁰¹:

No I-82

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

*այն մասին, որ բոլշևիկյան գործունեություն ծավալելու պատճառով Դիլիջանում ձերբակալվել են տեղի գիմնագիայի մի քանի աշակերտներ և ուսուցիչներ, ինչպես նաև մի քանի բոլշևիկներ Երևանում և Ալեքսանդրապոլում
(20 փետրվարի 1920թ.)*

<<1920 թ. Երևան. յես Ներքին գործոց մինիստր Գյուլիսանդանյանս քննության առնելով Դիլիջանի գավառական կոմիսարի սույն թվի փետրվարի 4-ին ինձ ներկայացված որոշումը՝ Դիլիջանում բնակվող, գիմնագիայի ուսուցիչներ յեվ աշակերտներ Մուշեղ Աղայանի, Հայկ Յաղուբյանի, Եղիշե Շամախյանի, Գեվորգ Իշխանյանի, Արշավիր Շամախյանի յեվ Միքայել Շա-

¹⁰¹ Ա.Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը..., էջ 202:

հումյանի նո120 ձերբակալման գործը, հրահանգում եմ. արգելափակել Դիլիջանի գավառական բանտը՝ հաշվելով իմ վրա յեվ հարուցելով նրանց դեմ քրեական դատավարություն:

Սույն որոշման պատճենը հայտնել Յերեվանի շրջանային դատարանի դատախազին յեվ Դիլիջանի գավառական կոմիսարին առ ի զիտություն յեվ Դիլիջանի գավառական բանտապետին՝ առ ի զիտություն...:

Բացի սրանից Յերեվանում վերջին օրերս ձերբակալված են Սահակյանը յեվ Պողոսյանը, Ալեքսանդրապոլում՝ Սարգիս Խանոյանը յեվ ուրիշները...>>:

**Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ. 258a (ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՐԼԱՄԵՆԱՑ
ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԵՆՐԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻՆ ԵՒ
ՓԵՏՐՎԱՐԻՆ. ԵՍԵՌՆԵՐԻ ՀԱՐՑԱՊՆԴՈՒՄԸ ԱՅՐ
ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ), Թ.3, մեքենագիր, պատճեն**

No I-83

**ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԱԲՐԱՀԱՍ
ԳՅՈՒԼԽԱՆԴԱՆՅԱՆԻ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՑ ԵՐԿՐԻ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ
ԹԻՎ 67 ՆԻՍՏԻ (20 փետրվարի 1920թ.) ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Ի ՊԱՏԱՄԻԱՆ ՀԱՅ
ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԷՍԷՌՆԵՐԻ
ՖՐԱԿՑԻԱՅԻ ՀԱՐՑԱՊՆԴՄԱՆԸ,**

որտեղից պարզ է դառնում, որ 1919թ. կեսերից նկատվում է զգալի թվով բոլշևիկների և մեծ գումարների ներհոսք Հայաստան, որ բոլշևիկները խախտում են Հայաստանում քաղաքական գործունեություն չծավալելու իրենց խոստումը և զբաղված են բացահայտ հակապետական գործունեությամբ, ինչ-ինչ պայմանավորվածությունների գալով նաև որոշ թուրք փաշաների հետ՝ Քյազիմ բեյ, Էնվեր փաշա, Նուրի փաշա... Հայ բոլշևիկները, օգտագործելով աշակերտներին, հակապետական ու հակակառավարական բովանդակությամբ թռուցիկներ են տարածել գործող բանակի շարքերում Բոյուք-Վեդիի զինված ընդհարման օրերին, ներքաշելով գործող բանակը քաղաքական գործընթացների մեջ: Հայաստանի

դեկավարությանը հայտնի է նաև, որ տեղի է ունենում բոլշևիկյան կադրերի կենտրոնացում Սարիղամիշում

(20 փետրվարի 1920թ.)

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԳՅՈՒԼԽԱՆԴԱՆՅԱՆ.

<< Պետք է խոստովանել, որ ինչ շատ զարմացրեց ես-երական ֆրակցիայի կողմից արած այս հարցադրումը: Յես իմ տրամադրության տակ ունեմ չափազանց բազմաթիվ փաստեր մեծամասնականների գործի վերաբերյալ, սակայն շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր ես չեմ նստել պատգամավորական նատարանների վրա, ես ժամանակ չունիմ հանգամանորեն զբաղվելու այդ խնդիրներով:

Նախ յեվ առաջ այս հարցապնդումը քննենք ըստ ձեվի, որ համաձայն այս հարցապնդումների հիմնավորումներին պետք էր ձերբակալությունը լիներ զինվորական մինիստրի գիտությամբ ել եվ վերջինս պետք է իրազեկ լիներ մեր յերկրում տեղի ունեցող հակապետական գործերի և շարժումների մասին:

Յես այստեղ հայտարարում եմ, վոր մեծամասնականների ձերբակալման վորոշումը միայն ներքին գործոց նախարարի վորոշումը չե, այլ Մինիստրական խորհրդի. յես, վորպես Մինիստրական խորհրդի վորոշումների գործադրողը՝ իմ իշխանությա սահմաններում պարտավոր չեմ ամեն մի վորոշումի տակ դնել մանրամասն պատճառները, սակայն այն վորոշման տակ ստորագրել են բոլոր նախարարները յեվ այդ վորոշումը տրվել է միաձայն:

Գալով ըստ եության, պիտի ասեմ հետեվյալը: Այն ժամանակ, յերբ մեր պետությունը վորպես մի միավոր յեվ նոր կազմակերպության շրջանը ապրող, բնականաբար կարիք ունի բոլոր միջոցներով կովելու այն տարրերի դեմ, վորոնք ցանկանում են քանդել այդ նորակազմ պետության հիմքերը:

Յեվ ահա մեր նորակազմ պետությունը, վորը յենթակա է ամեն տեսակ պատահարների յեվ գտնվում է ամենաձանր վիճակի մեջ, վորոշ տարրեր վոգտվելով այդ ծանր դրությունից հնարավորություններ են ստեղծում իրենց հանցավոր ազիտացիայով քանդել մեր նորաստեղծ պետությունը:

Մենք ընտրված յենք ժողովրդի կողմից նրա բոլոր վիճակը ապահովելու յեվ պարտական ենք այդ ուղղությամբ աշխատելու, վորի հիման վրա, վովքեր, վոր կը քանդեն մեր շինած գործը՝ պետք է վոչնչանան յեվ կամ դուրս գան այս երկրից.բռտն ծափեր:

Դեռ ամառվանից նկատվում էր, վոր շատերն են գալիս Հայաստան մեծամասնականներից. յես առիթ եմ ունեցել խոսելու շատերի հետ յեվ նրանք ասում յեին, վոր մենք եկել ենք Հայաստան միայն ապրելու յեվ հանգստանալու համար յեվ չենք կարող վորյեվե նմանորինակ քայլեր անել, քանի վոր նոր ե կազմակերպվում այս պետությունը:

Իմ ցուցակներում կան դեռ շատ մեծամասնականներ, վորոնք բանտում չեն յեվ շրջում յեն փողոցներում յեվ նստում յեն պաշտոնատներում, մենք գտնում յենք, վոր դրանք զգում են մեր յերկրի յեվ մեր ժողովրդի վիճակը յեվ իրենց հանգիստ են պահում դրա համար մենք նրանց ձեռք չենք տալիս:

Դեռ հուլիս ամսում, Պեոյուք-Վեդիի դեպքերի ժամանակ նրանք բաց թողին մի թոռցիկ: Ներքին Գործոց նախարարությանը հաջողվեց բռնել դրան յեվ պարզվեց, վոր դրանք աշակերտներ են, դրանցից յերկուսը միայն հասունաբաժ յերիտասարդներ յեյին, վորոնք մեղա եկան, զոջացին իրենց արածը յեվ ստորագրություն տվին, վոր վոչ նմանորինակ հակապետական քայլ չեն անի:

Այնուհետեվ բազմաթիվ լուրեր են գալիս, վոր նորանոր մարդիկ են յեկել, զանազան տեղերից գումարներ են բերում, մեզ հայտնեցին նաեվ, վոր մի տիկին մի քանի անգամ Բագու ե գնացել-եկել գումարներ բերելով իր հետ. Մենք կարծում եյինք, վոր իրոք, դրանք հանգստանալու համար են յեկել յեվ թույլ չենք տվել ձերբակալելու նրանց:

Մենք հաստատ լուր ունեինք, որ նրանք, այդ բոլշևիկները համաձայնություն են հայտնել թյուրք փաշաների հետ, վորի մասին հայտնել են ինձ ձեր ընկերներից Սաքո Սահակյանը ու Արշամ Խոնդկարյանը:

Մենք տեղեկություն ունեյինք, վոր հետզհետե Տենիկիյան ուժերի ուժեղանալով, համաձայն կայացրած որոշման՝ տաճկական զորքերը պիտի անցնեյին Ադերբեյջանը թիկունքից պաշտպանելու համար մեծամասնականներին, յեթե Հայաստանը թույլ չտար տաճկական զորքերին անցնելու Հայաստանից, այն ժամանակ թող ոչնչանար Հայաստանը յեվ վոլքե՞ր եին այդ գլխավորները- Քյազիմ բեյ, Ենվեր փաշան, Նուրի փաշան...

... Այսպիսով ուրեմն, դուք տեսնում եք, վոր մի սրտառուչ միություն ե կապված մեծամասնականների յեվ թյուրք փաշաների հետ, վորոնց գլխավորները պիտի լինին հակահայկական տիպերը: Մենք գիտենք նայել, վոր բոլշևիկները զանազան ճանապարհներով կենտրոնանում են Սարիղա-

միջում. մեզ հաջողվեց ձերբակալել Բագվից եկած հայտնի բոլշևիկ Միրոնով¹⁰²:

Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ. 258a թ.9,10; մեքենագիր, պատճեն

No I-84

**ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԱԲՐԱՀԱՄ
ԳՅՈՒԼԻԱՆԴԱՆՅԱՆԻ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՑ ԵՐԿՐԻ ՊԱՌԱՄԵՆՏԻ
ԹԻՎ 67 ՆԻՍԻ (20 փետրվարի 1920թ.) ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՀԱՅ
ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԷՍԷՌՆԵՐԻ
ՖՐԱԿՑԻԱՅԻ ՀԱՐՑԱՊՆԴՄԱՆԸ,**

որի միջոցով խորհրդարանն իրազեկվում է այն մասին, թե ինչպես բոլշևիկներ Ուլիբեկյանն ու Սևյանը, շահարկելով հացի ուշանալու հանգամանքը, խափանել են երկաթուղային հաղորդակցությունը, կազմակերպել հացով բռնոված գնացքի ռեկվիզիցիան (20 փետրվարի 1920թ.)

...Ուլիբեկյանը յեվ Սեվյանը օգտվելով այն հանգամանքից, որ ուշանում է հացը, 15 հոգով հարձակվում են յեվ ռեկվիզիցիայի յենթարկում հացը. Կոստիկանությունը բանտարկում է այդ երկուսին, այնուհետեվ այդ մարդիկ կանգնեցնում են Թիֆլիսից յեվ Սարիղամիշից եկած երկաթուղին, արձակում են շոգեկառքը յեվ միթինկ են անում գծի վրա. Յեվ յերբ հարց են տալիս նրանց, նրանք պատասխանում են, թե սա առաջին փորձն է, տեսնենք ինչ ձեվով կը գնա այդ գործը Հայաստանում, եվ ավելի ազիտատորները իրար յետեվից բարձրանում են յեվ ասում, թե մենք փորձում ենք:

Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ. 258a թ.11-12; մեքենագիր, պատճեն

¹⁰² Մեծ է հավանականությունը, որ այդ հիշատակվող <<հայտնի բոլշևիկ Միրոնովը>> լինի իրոք հայտնի բոլշևիկ Սերգեյ Միրոնովիչ Կիրովը (Կոստրիկովը): Միրոնովը եղել է նրա կեղծանուններից մեկը և նշված ժամանակաշրջանում նա հենց այդ կեղծանվան տակ գործել է Կովկաս-Անդրկովկաս տարածաշրջանում և կատարել բոլշևիկյան կուսակցության կարևոր հանձնարարականներ: Ընդ որում, շատ դեպքերում գործել է ծպտյալ և նրա գործունեության շատ դրվագներ հրապարակված չեն ցայսօր: Միրոնով ազգանվամբ, կամ կեղծանվամբ մեկ այլ հայտնի բոլշևիկ այդ օրերին մեր տարածաշրջանում, համենայն դեպս, հայտնի չէ:

No I-85

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ,¹⁰³**

*որտեղ նշվում է, որ Կովկասի համար այժմ կա երկու սպառնալիք՝
բոլշևիզմը և թուրքական ծավալապաշտությունը, ընդ որում, ով հզորացնում է
է թուրքերին, նպաստում է բոլշևիկների գալստյանը, որ ուժեղացնում է
բոլշևիկներին, նա նպաստում է թուրքերի գալստյանը տարածաշրջան
(փետրվար, 1920թ.)*

БЮЛЛЕТЕНЬ №25 январь-февраль 1920 г.

Информационного Бюро при Дипломатической Миссии Армении в Грузии

АРМЕНИЯ

«...»перед Кавказомъ встають двѣ крупных опасности: одна – съ сѣвера, в
другая съ юга... всякій, кто будетъ способствовать приходу большевиковъ, тѣм
самым подготовить почву для усиленія Турціи и сдѣлаеть въ будущем возмож-
нымъ нашествія Турціи на Кавказъ. Тот же, кто будетъ способствовать возста-
новленію и усиленію Турціи, тотъ приглашаетъ на Кавказъ русскую армію.
(«Слово», №26, отъ 4 февраля 1920 г.).

No I-86

**ՄԵԶԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ԱՆՏԱՆՏԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃԱՆԱԶԵԼՈՒ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՍԲ ՏԱՐԲԵՐ
ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ ՓԱԿՑՎԱԾ ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ԹՈՒՌԻՑԻԿԻՑ, ՈՐՆ ԸՆԹԵՐՑՎԵԼ
Է ԵՐԿՐԻ ՊԱՌԱՍՄԵՆՏԻ ԹԻՎ 67 ՆԻՍՏԻ (20 փետրվարի 1920թ.)
ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Ի ՊԱՏԱՄԽԱՆ ՀԱՅ ԲՈՂՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՍԲ ԷՍԷՌՆԵՐԻ
ՖՐԱԿՑԻԱՅԻ ՀԱՐՑԱՊՆԴՄԱՆԸ**

*Թռուցիկում խիստ ծաղրական և ժխտողական ձևով է անդրադարձ արվում
անկախության և ազատության գաղափարներին, քանզի տվյալ
պարագայում նրանք կապված են Հայաստանի իշխող ուժի և
հաղթող տերությունների հետ*

¹⁰³ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 372:

(20 փետրվարի 1920թ.)

<<Գերագույն Խորհուրդը հայտարարել է ի գիտություն ամբողջ աշխարհի, որ Հայաստանը “անկախ” ե այսուհետեւ: Իսկ քաղցած ու մերկ, սնանկ ու հիվանդ, բնաջնջման նախորդական ապրող հայ թշվառ ժողովրդի պարզ ու թագուն թշնամիները հրճվանքով տոնում են այդ հայտարարության “մեծ տոնը” անվանելով այն “համազգային”, “համաժողովրդական”>>...

<<Ի՞նչ է պատահել, որ Հայաստանի սովալլուկ ժողովրդի շլինքին նստած Դաշնակցական կառավարությունը, որը երկար ու ձիգ ամիսներ միջազգային դահիճների շեմքերն են մաշում յեվ աղերսում՝ հայ տիրապետող տարրերին իշխանություն շնորհել այսօր ստանում ե հանկարծ այդ շնորհը>>...

<<Զգույշ եղեք հայ բանվորներ յեվ գյուղացիներ, չխաբվեք: Ինչպես միշտ, այնպես ել այսօր, դուք չունեք անկախություն, չեք վայելում ազատություն: Ձեր թշնամիները՝ լինեն դրանք այլազգի՝ կամ հայ, խաբում են ձեզ, որպեսզի մեռցնեն ձեր մեջ իսկական ազատության, իսկական անկախության ձգտումը>>...

Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ. 258a թ.12; մեքենագիր, պատճեն

No I-87

ԲՅՈՒԼԵՏԵՆ

Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի ներկայացուցիչների և Իտալիայի սենատորի Հայաստանի պրեմիեր մինիստրի հետ հանդիպումների վերաբերյալ, որի ընթացքում Հայաստանի վարչապետն՝ ի պատասխան Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի ներկայացուցիչների հարցադրմանը, թե Հայաստանը ինչպիսի՞ ներդրում կարող է ցուցաբերել հակաբոլշևիկյան ընդհանուր ճակատին իր մասնակցությամբ, դիվանագիտորեն պատասխանում է, որ Հայաստանը այսօր շրջապատված է թուրք-բոլշևիկյան ուժերով և այդ այլանսի դեմ կռվելով, Հայաստանն այդ տեսքով իր մասնակցությունն ու ներդրումն է բերում ընդհանուր հակաբոլշևիկյան ճակատին: Իտալական կողմի հետ հանդիպման ընթացքում շոշափվել են տնտեսական բնույթի համագործակցության հնարավորությունները

(14 մարտի 1920թ.)

БЮЛЛЕТЕНЬ №3.

СОБЫТИЯ ПОСЛЕДНЕЙ НЕДЕЛИ (14-го Марта (1920)).

1. Приезд делегации Верховного круга.

7-го марта в Эривань приехала делегация Верховного круга. 8-го марта состоялось совещание делегации с правительством Армении. В совещании принимали участие со стороны делегации г.г. Ковалев (представитель Дона), Зазуля (представитель Кубани) и Бигаев (представитель Терек).

Вопросы, интересовавшие делегацию, были следующие:

- 1) В какой форме Армения может принять участие в борьбе с большевиками.
- 2) Возможность формирования добровольческих частей в Армении и каковы могут быть отношения к этому Армянского Правительства, а также возможность участия в этом самого правительства.
- 3) В случае отступления добровольческих частей, могут ли они найти приют в Армении.
- 4) Каково положение русских в Армении.
- 5) Каковы политические течения в Азербайджане.
- 6) Какую помощь может оказать Правительство Юга России Армении в экономическом, военном и политическом отношениях.

Правительство в лице премьер-министра Хатисова дало следующие ответы на поставленные вопросы:

- 1) Правительство полагает, что участие Армении в борьбе с большевиками могло бы выразиться в четырех формах:
  - а) активная борьба против большевиков на общерусском фронте
  - б) борьба против турок, как союзников большевиков;
  - с) борьба с большевизмом внутри страны;
  - г) обмен военным снаряжением;
- а) Правительство Армении не имеет возможности посылать своих сил для активной борьбы с большевиками. Армения окружена сплошным кольцом врагов, турко-азербайджанцев, против которых направлены все ее силы .
- б) Правительство считает турко-большевистский фронт общим фронтом, как для Армении, так и для Юга России, ибо если большевики соединятся с турками через Армению, то этим создастся угроза тылу юга России со стороны Дагестана. Борясь с турками, Армения борется и за общее дело. Помощь Армении может выразиться лишь в этой форме.
- в) Внутри Армении правительство ведет и будет вести борьбу с большевизмом и его представителями. Не так давно были, по постановлению Правительства

арестованы и высланы из пределов Армении многие большевики. Парламент, имевший ввиду запросы фракции эс-эров, суждение по этому вопросу, одобрил меры, принятые Правительством против большевиков;

г) Правительство Армении готово обменяться взаимно снаряжением.

II) По второму вопросу, - о возможности формирования добровольческих частей в Армении и пр., Правительство полагает, что в Армении нет такого контингента, из которого можно бы было формировать добровольческие части. Единственный элемент - это молокане, которые сами заражены большевизмом. Официальное объявление о формировании добровольческих частей и бесполезно и вредно, и не отвечает политическим интересам Армении. Но правительство ничего не будет иметь против, если найдутся лица, которые в качестве частных лиц пожелают уехать в Добровольческую Армию; таким лицам будет оказано всяческое содействие.

III) В случае отступления добровольческих частей, они найдут в Армении полнейший приют. Ввиду продовольственного кризиса в Армении, необходимо, чтобы прибывшие части имели собственное продовольствие; в крайнем случае, конечно, можно поделиться с ними последним крохом хлеба.

IV) Положение русских в Армении хорошее, даже привилегированное - они не несут воинской повинности, у них не бывает постоев; никого из русских из Армении не выслали, наоборот высланные из пределов других республик, находили в Армении приют и службу. В армии много русских офицеров, чиновников, ликвидируемые, вследствие национализации, получают ликвидационные и даровой проезд и провоз имущества.

V) Юг России может оказать Армении помощь в трех отношениях: а) экономическом, б) военном и в) политическом. Помощь необходимо во всех трех видах.

а) экономическая помощь может выразиться в посылке Армении хлеба, жиров, посевного материала и пр. Армения в обмен может дать вино, спирт, хлопок, соль и пр.

б) военная помощь может выразиться в обмене военным снаряжением.

в) политическая помощь выражается в юридическом признании объединенной Армении.

В заключении Министр Председатель выразил желание, чтобы делегация предприняла шаги к тому, чтобы между Арменией и Югом России была установлена почтово-телеграфная связь, отсутствие каковой чрезвычайно тяжело отзывалось на Армению.

2. Приезд Итальянской делегации.

В то же время в Эривань приехали Итальянская делегация во главе с сенатором Конти. Цель делегации - чисто торговая. Конти заявил, что

Армения представляется в глазах Италии единственной республикой, с которой, как жизнеспособной политической единицей, можно завязать крепкие торгово-промышленные связи.

С самого же первого дня приезда делегации стала на практическую почву. Она заключила договор о продаже правительству 6 автомобилей, выработала предварительные условия по доставке в Армению разных станков, вагонов, паровозов и пр. Железнодорожного имущества. Товары будут привозимы не только в обмен на товары же (хлопок и пр.) будет открыт в Италии кредит на 50 миллионов итальянских лир.

По отъезде Конти приехал инженер Пицорно для выяснения в деталях количество, качество и иных свойств железнодорожного имущества, которым в первую голову Италия может снабдить Армению.

О сенаторе Конти необходимо сказать, что он человек очень состоятельный, владелец многих фабрик и заводов и директор до 10 крупных банков, человек дела и практики.

3. Батум.

По вопросу о Батуме были получены следующие сообщения: 1) Уордроп телеграфировал в Эривань, что Верховный совет решил, что в настоящее время нужно вернуть в Батум союзный гарнизон, состоящий из английских, французских и итальянских войск. 2) Пуадебар сообщил, что верховный Совет постановил занять Батум союзными войсками в составе по одному баталиону английскому, французскому и итальянскому и что время прибытия войск пока неизвестно. Пуадебар добавляет, что это решение есть результат тех обращений, которые получены французской миссией и что Шардиньи сыграл в Париже большую роль при разрешении этого вопроса. 14-го марта была получена от военного представителя Италии полковника Габба телеграмма следующего содержания: “Имею честь сообщить, что Лондонская конференция постановила создать порто-франко Батума с маленькой территориальной зоной, которая будет под покровительством Лиги Народов и гарантией Франции, Италии и Англии, которуе пошлют каждая по баталиону пехоты.”

Арх фонд № 66, дело № 844- 1918 (...?)года.

ПРИМЕЧАНИЕ: Настоящие копии сняты с материалов ЕГАФ, хранящихся в центральном архиве ССР Армении (фонд № 66, дело № 844 - 1918 года Дашнакского Правительства, Министерства Иностранных Дел ” Գաղտնի լիզ ալլ գրութիւններ“) и выдаются Армистпарту.

ЗАВГОСЦЕНТРСРХИВОМ /подпись/ / Х. САМУЭЛЬЯН/
АРХИВАРУС /подпись/ /М. МЕЛИК/
ДЕЛОВОД /подпись/ /А. МУРАДЯН/

№ 22

“ 27” января 1930 года.

Г. Эривань

ՀԱՍ, Ֆ. Պ. 200, ց2, գ46, թ.1-5; մեքենագիր¹⁰⁴

No I-88

ՀԵՌԱԳԻՐ¹⁰⁵,

*որով Ս.Միկոյանը տեղեկացնում է Աստրախանում գտնվող Ս.Կիրովին, որ
Հայաստանում կուսակցական աշխատանքը կարգավորվել է և բոլշևիկյան
ուժերն այնտեղ աճում են
(6 մարտի 1920թ.)*

В Армении работа наладилась, наши силы растут.

No I-89

ՀՈԴՎԱԾ

*«Գյուղացու ձայն» թերթում, որտեղ խոսվում է, որ հայ աշխատավորի
կողմնորոշումը պետք է լինի սովետական
(19 ապրիլի, 1920թ.)*

Վորը Պիտի Լինի Մեր Որինեսացիան

Բոլոր յերկրների բանվորների ու գյուղացիների փրկարար հզոր կարմիր բանակը մի կուռ ու համառ հարվածով ջարդ ու փշուր անելով Դենիկինյան հակահեղափոխության վորջը, փախուստի ե տվել գեներալների վոհմակը:

Կարմիր բանակը գրավել ե ամբողջ Հյուսիսային Կովկասը ու բաղխում ե այժմ անդրկ. դռները:

¹⁰⁴ Տե՛ս նաև А.М.Эльчибекян, Установление Советской власти в Армении, Ереван, 1954, с.60.

¹⁰⁵ Г.Гарибджанян, Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение армянского народа, Известия Академии наук Арм. ССР, Общественные науки, No2, 1954, с.22; С.М.Киров, Статьи, речи, документы, т. I, 1936, с. 205, 219.

Անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունները ու տիրող շրջանները նորից կանգնած են մի հզոր ուժի առաջ. Հյուսիսից առաջ շարժվող հեղափոխական կարմիր բանակի կամքը սպառնում է վերջ տալու տիրող խավերի արտոնյալ դրությանը:

Ինչպիսի քաղաքականություն վարել, դեպի ուր ուղղել հայացքը, ումից ոգնությունը աղերսել:

Ահա այն անիծյալ հարցերը, վոր քուն չեն տալիս վրաց մենշեվիկներին, թուրք մուսավաթիստներին ու հայ դաշնակցականներին:

Յեվ այդ հարցերի պատասխանը վորոշում ու բնութագրում է տիրող հոսանքների հասարակական ելության ու քաղաքական դիմակը:

Բանվորի ու աշխատավորի համար պարզ պիտի լինի բոլոր գեներալների, բարձրաստիճան չինովնիկների, գյուղական ցեցերի ու տգրուկների տեսակետը քանի վոր իրանք իրենց իշխանությունն ու արտոնյալ իրավունքները կկորցնեն հենց վոր Սավետների վառ կարմիր դրոշակը կծածանվե յեվ Անդրկովկասում:

Դրանք մինչ այժմ դեռ ապրում էյին Դենիկինի տված հույսերով ավելի ճիշտ դրանք իրենց բաղտը կապել էյին Դենիկիիայան հակահեղափոխության ժամանակավոր հաջողությունների հետ հետեվապես, հեղափոխության պարտությունն ու բանվորների ու ազքատ գյուղացիության ստրկացումն եր դրանց յերազների նյութը: Բայց Դենիկինյան ավազակախմբի կորիզլուխ պարտությամբ, հողս պիտի ցնդեն Դենիկինից ազատություն սպասողների իղձերն ու բաղձանքները:

Այդ տեսակետը, այսինքն Դենիկինյան որիենտացիան ավելի քան յերբեմնից է անընդունելի, անիրագործելի ու ֆանտաստիքական:

Մի ուրիշ կարգի տեսակետ, տարբեր տեսակի որիենտացիա ունեն կառավարչական կուսակցություններն ու իշխող խավերը: Դա մենշեվիկների, մուսաֆաթիստներին ու դաշնակցականների որիենտացիան է: Դրանց ցանկությունն է պահպանելով իրենց հանրապետությունների ներկա կարգերը մանր բուրժուազիայի միջոցով ստեղծել բուրժուական հասարակարգ ազգային սահմաններով: Դա առհասարակ նեղ ազգայնականների ու բուրժուական մտածելակերպ ունեցող խավերի տեսակետն է, վորոնք փափագում են մի „դեմոկրատիկ“, ֆրոնտ ստեղծել հարավ արշավող հեղափոխական բանակի առաջն առնելու նպատակով:

Բաղտի դառն հեզանքով այս յերկրերդ որիենտացիան, ինքնըստինքյան անկենդան ու խաբուսիկ է, Անդրկովկասում ստեղծված իրերի ներկա դրության բարդության պատճառով, յերբ կարճամիտ քաղաքականություն վարող դաշնակցականներն ու մուսաֆաթիստները իրենց կորստաբեր ու վոճրագործ քաղաքականությամբ յերկու հարեվան յերկրների մեջ ազգամիջյան յեղբայրասպան կռիվների սպանդանոց են սարքել, ավելի քան յերազային է:

Այս տեսակետի հեղինակները հնարավորություն չունենալով հենվել վորյեվէ դասի վրա, իրենց վախկոտ հայացքը մեկ դեպի դաշնակիցներն են դարձնում, մեկ դեպի համաշխարհային „դեմոկրատիան,, ու դրանցից սպասում իրենց փրկությունը: Նրանք մոռանում են, վոր իրենց իշխանության յերբեմնի նեցուկ բուրժուազիան արդեն կորցրել է իր ղեկավարիչ դերը վոր ահեղ քաղաքական կովում ամբողջ մարդկությունը բաժանվել է յերկու իրար թշնամի բանակների:

Մի կողմը կապիտալիստական աշխարհը մարմնացնող ֆաբրիկատների, կուլակների ու ամեն կարգի տգրուկների բանակը, վորոնք իրենց փրկությունը գտնում են հակահեղափոխության հաղթանակում ու հանգիստը բանվորագյուղացիական արյան ու քրտինքի մեջ:

Մյուս կողմը բանվորները, աղքատ գյուղացիությունը ու առհասարակ աշխատավոր մասսաները, վորոնց միակ փրկությունը խորհուրդների աշխարհն է, Սավետական իշխանությունը, ու դրա առաջ կարմիր բանակը:

Յեվ բոլոր դրանք, սայթաքում յեվ յերերվում են այդ յերկու բանակների միջեվ ու փափագում են արհեստական կերպով պսակել վերոհիշյալ կողմերը, մատնված են ակներեվ կորստի ու վաղաժամ տապալման:

Կա յեվ մի յերրորդ տեսակետ մի որիենտացիա յեվա: Այդ Անդրկովկասյան բանվոր-գյուղացիության մասսաների որիենտացիան է, վոր իսկապես էյությունն է կռիվ հայտարարելով բոլոր մյուս հոսանքներին հակառակ տեսակետ պաշտպանող խավերի գլխի վրայով յեղբայրական ձեռք է մեկնել կարմիր բանակի քաջ մարտիկներին ու ամեն կերպ նպաստում է նրանց առաջխաղացման:

Սա Սավետական որիենտացիան է, սա հեղափոխական լայն մասսաների տեսակետը, սա բանվորների ու աղքատ գյուղացիների կաշկանդված դրությունից դուրս գալու միակ յեղքն է:

Ով դեմ է այս տեսակետին, նա դեմ է չարքաշ բանվորի ու աղքատ շինականի դասակարգային շահերին: Ով դեմ է այս տեսակետին, նա դեմ է աշխատավոր մասսաների ազատագրման, աղքատ դասի թշնամին է ու բուրժուա-կուլակների բարեկամը:

Այժմ քան երբևիցե հայ բանվորն ու աղքատ գյուղացին աչալուրջ կերպով պիտի հետևե իրերի դրության ու միշտ հակադրե անկենդան ու անոգուտ տեսակետներին, իր տեսակետով սովետական որիենտացիայով:

Նաղին

„Գյուղացու Չայն,,

№ 1. 1920թիվ 19/IV (որգան Հայ աշխատավոր գյուղացիական միությունների)

Անպետքացած-չկարդացվող մեքենագրից արտագրեցի

Հ.Կ. Պարտ արխիվից

Ֆոնտերի պահպանող /ստորագրություն/ Տ. Սահակյան

7/ X 42 թիվ.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.29, թ.1, 2; մեքենագիր

No I-90

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁰⁶,

որտեղ հայկական բանակի արևմտահայ գնդապետը խռովությունից տարիներ անց խոսում է արևմտահայերի վերաբերմունքի մասին Հայաստանում բոլշևիկների ծավալած գործունեության նկատմամբ

1917-ի բոլշևիկեան յեղափոխութիւնը, Ռուսաստանէն զատ, վարակած էր նույնպէս կովկասեան ճակատը: Մինչեւ Երզնկա-Մամախաթուն յառաջացող ռուսական յաղթական բանակը ոչխարի հօտի վերացված էր.

- <<Դէպի տուն>>: Եւ մարդկային այս հսկայական տեղատուության առջեւ խատարուեցաւ նույնպէս հայ մարդուն նկարագիրը, հայ զինուորին դիմադրական կորովը:

---

¹⁰⁶Էջեր մեր ազատագրական պատմութենէն, մաս Բ, Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին, գրեց՝ գնդ. Տ.Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937, էջ 217-219:

Համայնավարական մանրէն դժբախտաբար տեղ գտած էր նորակազմ հայկական բանակին մէջ: Բազմաթիւ հայ սպաներ, ենթասպաւեր ռուսական բանակէն մնացած, բոլորն ալ վարակուած էին այդ հիւանդագին մտայնութեամբ, առանց աղբադառնալու որ մեզի ոչ թէ դասակարգային պայքարը կամ ընկերային կարգուսարքը կը հետաքրքրէ, այլ ամէն բանէ առաջ եւ ամէն բանէ ավելի, մարդու, հայ մարդու պատուի, գոյքի, աճախի, հողի, սեփական հայրենիքի պաշտպանութիւնը...

...Մեզ համար այդ օրը-ինչպէս եւ այսօր, ամէն բանէ վեր էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ հայկական պետականութեան պահպանումը:

* * *

Բերված փաստագրական նյութերից երևում է, որ, ինչպես կասեր ԽՍՀՄ առաջին ու վերջին նախագահ Միխայիլ Գորբաչովը,- *“Процесс пошел!”*: 1919թ. կեսերից մինչև 1920թ. սկիզբը Հայաստանում ընթացք էր առնել բոլշևիկյան կառույցների ստեղծումը, ուժերի տեղաբաշխումն ու կենտրոնացումը: Այդ թունավոր հակապետական ցանցն իր մեջ էր ներառել պրակտիկորեն ամբողջ երկիրը՝ ներառյալ պետական և ուսումնական հաստատությունները: Այդ օրվա Հայաստանի պարագայում՝ պետություն, անկախություն և ազատություն գաղափարներին հեզնական ու ծաղրական գունարկում տալով, հայ բոլշևիկներն իրենց ընդգծված հակապետական ու քայքայիչ քարոզչությունն էին տանում ոչ միայն հասուն զանգվածի, այլ նաև աճող սերնդի շրջանում: Իր շոշափուկները նա տարածել էր նաև հայկական բանակում, ներքաշելով երկրի զինուժը քաղաքական գործընթացների մեջ, դրանով իսկ հիմքը դնելով հայկական բանակի և, հետևաբար՝ հայկական պետության ոչնչացման գործընթացին: Այդ առումով առաջնային ուշադրության էր արժանացել Ալեքսանդրապոլ-Կարս ստրատեգիական ուղղությունը, որը քեմալա-բոլշևիկյան այլանսի շրջանակներում հայկական բանակի և հայկական պետության ոչնչացման ծրագրի¹⁰⁷ իրականացման համար դառնալու էր ռազմական գլխավոր թատերաբեմը:

¹⁰⁷ Այդ առումով զարմանալիորեն համահունչ են քեմալական դեկավարության և հայ բոլշևիկների երևելիների տեսակետները. Մուստաֆա Քեմալ (1919թ.). «Մենք պետք է ոչնչացնենք հայկական բանակը և հայկական պետությունը» Տե՛ս Кемаль Мустафа. Путь новой Турции. Т. III. – Москва, 1934, с.314; Անաստաս Միկոյան (1919թ.). «...միտքը «Մեծ, Միացյալ և Անկախ» Հայաստանի մասին հանդիսանում է խիստ հետադիմական, վտան-

Կլասիցիզմի ժամանակաշրջանի դրամատուրգիայում գործող կանոններից մեկն այն է եղել, որ բեմի վրա ոչ մի անձ, ոչ մի իր «հենց այնպես» չէր կարող հայտնվել: Մասնավորապես, եթե պատից կախված է եղել հրացան, ապա ներկայացման ընթացքում մի ինչ-որ պահի այն պարտադիր կրակելու էր: Պատմությունը ցույց է տվել, որ բոլշևիկների մասնակցությամբ քաղաքական սցենարներում այդ կանոնը պարտադիր կերպով նույնպես գործում է. եթե մի ինչ-որ երկրում ստեղծվել է բոլշևիկյան կառույց, ապա շուտ թե ուշ այն պարտադիր արձակելու է իր հակապետական կրակոցը... Այնպես որ, պատրաստվենք դիմավորել 1920 թ. մայիս-հունիսին Հայաստանի Հանրապետությունում բռնկված բոլշևիկյան հակապետական խռովությունների կրակոցների շարքը:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

գավոր ու հանցավոր քիմերիկ մի գաղափար, որի դեմ պետք է պայքար ծավալի բոլշևիկյան կուսակցությունը»: Տե՛ս Վ.Հարությունյան, Կարսի մարզը..., Էջ 126,127:

ԲԱԺԻՆ I I

Հայ բուլշևիկների կողմից բարձրացրած զինված հակապետական խռովությունները

1920թ. ՄԱՅԻՄ-ՀՈՒՆԻՄ. ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԿԱՄ

ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆ,

ՈՐԻ ՀԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՑԱՌՎԱԾ ԷՐ Ի ՄԿԶԲԱՆԵ

...Եվ այդ կրակոցը հնչեց: 1920-ի մայիս-հունիսի ընթացքում հայ բուլշևիկները Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Շամշադինում, Իջևան-Դիլիջանում, Չանգեգուրում կազմակերպեցին տարբեր մասշտաբի և տարբեր տևողությամբ ընդգծված հակապետական ուղղվածություն ունեցող զինված ելույթներ ¹⁰⁸, որոնք բոլորն էլ, հաշված օրերի ընթացքում, ճնշվեցին կառավարության կողմից: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ այդ ելույթները հանրագումարում ստացան <<Մայիսյան ապստամբություն>> անվանումը¹⁰⁹: Թեև, իր սկիզբով և ամբողջ ընթացքով ու դրսևորումներով ավելի ճշգրիտ կլինի այդ ելույթը բնութագրել որպես ամենասովորական ավանտյուրա-արկածախնդրություն¹¹⁰: Մենք այստեղ նպատակ չունենք,- և դրա իմաստն էլ չկա,- հակադարձել, կամ բանավիճել խորհրդահայ ժամանակաշրջանում այդ իրադար-

---

¹⁰⁸ Г.Гарибджанян, Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение армянского народа, Известия Академии наук Арм. ССР, Общественные науки, No2, 1954, с.24; ՀՄՀ, հ.7, Երևան, 1981, էջ 202.

¹⁰⁹ Տե՛ս, օրինակ՝ Ա. Հ.Մելքոնյան, Մայիսյան ապստամբության սովետահայ պատմագրությունը (Ապստամբության 50-ամյակի առթիվ). Պատմաբանասիրական հանդես, № 2 . (1970) , էջ 197-201:

¹¹⁰ Ժամանակին հենց <<արկածախնդրություն>> բառով է բնութագրել այդ զինված ելույթը նրա անմիջական մասնակիցներից մեկը: Տե՛ս, Կ. Պ. Հայրապետյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձը (1920թ.) և արևմտահայ փախստականները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1990, No10, էջ 9:

ձույթանը տված գնահատականների շուրջ¹¹¹, բայց անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրության արժանացնել մի նրբերանգ. խորհրդահայ պատմական գիտությունն այդ <<Մայիսյան ապստամբությունը>> ներկայացնում է որպես ապստամբություն, առաջին հերթին, դաշնակցության դեմ՝ տասներորդ պլան, իսկ ավելի հաճախ՝ առհասարակ անտեսանելի տիրույթ մղելով այդ օրերին անկախ ազգային պետության գոյության փաստն ու գործոնը, կարծես այդ երկրում ո՛չ ընտրություններ են անցկացվել, ո՛չ եղել են քաղաքական ազատություններ, և դաշնակցությունը իշխել է ոչ թե անկախ պետության մեջ, այլ, պարզապես, այդ Հայաստան կոչվող վայրում նա զբաղվել է զուտ հայ աշխատավոր զանգվածներին ճնշելով ու թալանելով, միաժամանակ տարածաշրջանում կատարելով ինպերիալիստական Անտանտի կամակատար գործակալի դերը: Եվ, բնականաբար, սահուն շրջանցվում է այն հարցը, թե ինչպիսի գնահատական պետք է տալ այդ <<Մայիսյան ապստամբությանը>>՝ նախևառաջ անկախ պետականությանը վնասելու, կամ էլ՝ միգուցե օգտավետ լինելու տեսակետից: Իրոք, նման դեպքերում հարցերի հարցը հենց դա է. որքանո՞վ է տվյալ իրադարձությունը օժանդակում պետության կայացմանը, թե՞՞, հակառակ, խարխլում է այն: Հայ բոլշևիկները, ինչպես քանիցս նշվել է, որնիցե առնչություն չունեին հայկական անկախ պետականության գաղափարի հետ, հակառակը՝ ծաղրում ու հեզնում էին այն: Նրանք հանդիսանում էին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարող կուսակցության անդամներ, ենթարկվում էին այդ կուսակցության որոշումներին և հրահանգներին ու դրանցից ելնելով էլ իրենց հայաստանյան մասնաճյուղի մտտակա նպատակն էլ հայտարարված էր զինված ապստամբության միջոցով տապալել այդօրվա Հայաստանի օրինական իշխանությունը և այդ միջոցով գալ այդտեղ իշխանության¹¹²: Այսինքն, այդ <<Մայիսյան ապստամբությունը>> ոչ այլ ինչ էր, քան նպատակով Հայաստան ուղարկված, օտար երկրի կողմից ֆինանսավորվող, ղեկավարվող և ուղղորդվող քաղաքական մի խմբավորման կազմակերպած հակապետական զինված խռովություն: Դա, փաստորեն, խորհրդայնացման եղանակով հայկական անկախ պետությունը փլուզելու առաջին փորձն էր:

¹¹¹ Մանրամասներն այդ գնահատականների վերաբերյալ տե՛ս, օրինակ՝ Ա.Ազատյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի գնահատման շուրջ, Հայագիտության հարցեր, 1(10), Երևան, 2017, էջ 63-74 և այնտեղ բերված հղումները:

¹¹² X.A.Барсегян, Из истории организационного оформления Коммунистической партии Армении, Известия академии наук Армянской ССР, серия: Общественные науки, No 11, 1960, cc.54-55.

Ման եղանակով Հայաստանի խորհրդայնացման փորձը հանդիսանում էր Խորհրդային Ռուսաստանի մշակած սցենարով, այն է՝ «ապստամբություն» - հեղկոմ - հեղկոմից եկած «օգնության խնդրանք» – ռազմական ներխուժում և երկրի վերջնական օկուպացում, «գունավոր», - տվյալ դեպքում, - «կարմիր հեղափոխությունների» արտահանման ընդհանուր ծրագրի բաղադրիչներից մեկը¹¹³: Այստեղ ամեննին կարևոր չէ, թե ինչ կարգախոսի, կամ ինչ դրոշի տակ էր ընթանում Կարմիր Բանակի առաջընթացը այս կամ այն ուղղությամբ և նրա օժանդակությունը «ապստամբած աշխատավորությանը»՝ համաշխարհային հեղափոխության, ճնշված զանգվածների ազատագրման, կամ թե մի այլ ձևով փաթեթավորված, բայց փաստն այն է, որ Խորհրդային Ռուսաստանն իր ռազմական հաջողություններով Դենիկինի ձեռքից խլել էր «Միասնական ու անբաժան Ռուսաստանի» վերաբերյալ դրոշ-կարգախոսը և սկսել էր փլուզված կայսրության «հողահավաքի» գործնական իրականացումը՝ ներառյալ կովկասյան տարածաշրջանը¹¹⁴:

Անդրկովկասյան պետությունների՝ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման իրականացման համար պատասխանատու կուսակցական ստորաբաժանումը դա Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին ստեղծված Համառուսաստանյան բոլշևիկյան կուսակցության Կովկասյան երկրամասային կոմիտեն էր և նրա ղեկավար մարմինը՝ Կովկասյան բյուրոն (Կավբյուրո), որը ղեկավարում էր Գ.Կ. Օրջոնիկիձեն, իսկ նրա տեղակալն էր Ս.Մ.Կիրովը¹¹⁵: Բոլշևիկյան կուսակցության այդ մարմնում տարբեր ժամանակներում եղել են նաև տարբեր քանակի հայազգի բոլշևիկներ: Անդրկովկասյան երեք նորանկախ հանրապետությունների և այնտեղ կառավարող քաղաքական կուսակցությունների ճակատագիրը՝ արդեն «տեղային մակարդակով» որոշվել էր դեռևս 1920թ. հունվարին կայացած բոլշևիկ-

¹¹³ А.В.Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в началеXX века, Политика и общество, 4(136), 2016, сс.432-456; Он же, Технология “красных революций” в Закавказье в началеXX века, Политика и общество, 5(137), 2016, сс. 586-610.

¹¹⁴ 1919-1920թթ. Ռուսաստանի Հարավում Անգլիայի կողմից գերագույն կոմիսար Մաքլինդերը գրում է. «<Եվրասիայի հսկա տարածքում Ռուսաստանը ամուր կերպով զբաղեցնում է կենտրոնական ռազմավարական դիրքեր և ոչմի սոցիալական հեղափոխություն չի փոխի նրա վերաբերմունքը իր գոյության աշխարհագրական հզոր սահմանների նկատմամբ>>; St` u, С.Л.Данильченко, Деятельность И.В.Сталина по укреплению новой российской государственности (май 1919-март 1921), Инерактивная наука, История, 2017, 12, с.40.

¹¹⁵ А.В.Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в началеXX века, Политика и общество, 5(137), 2016, с. 588.

յան կուսակցության կովկասյան երկրամասի պատասխանատու <<ընկերներին>> համաժողովում: Որոշումը չափազանց կտրուկ էր ու պարզունակ, քանի որ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի օրվա իշխող կուսակցությունները դավաճանական, թշնամական կեցվածք են դրսևորել Խորհրդային իշխանության նկատմամբ, ապա, նախ այդ հանրապետությունները ենթակա են պարտադիր խորհրդայնացման, իսկ այդ հանրապետությունները խորհրդայնացնելուց հետո նշված կուսակցությունները ոչ մի իրավունք չպետք է ունենան իրենց երկրներում հետագա գոյատևման համար¹¹⁶:

Եթե Հարավային Կովկասի-Անդրկովկասի այս երեք նորանկախ պետությունները, առանց չափազանցության, սարսափով էին սպասում Կարմիր Բանակի Կովկասյան լեռներից այս կողմ գալուն, ապա կար մեկ այլ ուժ, որն անհամբեր, ուրախ-սրտատրոփ էր սպասում Հարավային Կովկասում բոլշևիկյան գնդերի հայտնվելուն: Դա քեմալական շարժումն էր: Դեռևս 1920թ. գարնանը բոլշևիկյան Կավթուրոն արդեն համաձայնություն էր կնքել Քեմալի հետ անգլիացիների դեմ համատեղ գործողություններ իրականացնելու վերաբերյալ¹¹⁷: Ինչպես ասում են, պատմության ընթացքը նախանշող <<աստղերի դասավորությունը>> պատմական այդ ժամանակամիջոցում այնպիսին էր, որ Կովկասում մշտական հակառակորդ ու մրցակից, իսկ այդ օրերին՝ աշխարհի և ոչ մի պետության կողմից չճանաչված, ռուսաստանցի պատմաբան Ա. Զուբովի դիպուկ արտահայտությամբ, այդ երկու <<երիտասարդ գիշատիչները>>, հաշվի առնելով միջազգային իրադրությունը և այդ իրադրության մեջ իրենց կարգավիճակն ու տեղը, այս անգամ Հարավային Կովկասում իրենց մրցակցությունն ու դիմակայությունը նախընտրել էին ավարտին հասցնել միմյանց սատարելու և օժանդակելու միջոցով¹¹⁸: Կողմերի խաղասեղան – զոհասեղանին դրված էր տարածաշրջանի երեք նորանկախ և թույլ հանրապետությունները կլանելու հարցը: Կողմերի եզրակացությամբ ու համաձայնությամբ, միայն այդ միջոցով հնարավոր կլիներ բացառել Ան-

¹¹⁶ К.Р. Амбарцумян “Грузия нужна нам как временный буфер”: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, No59 (1), сс.88-104.

¹¹⁷ Большевистское руководство. Переписка. Сост. А.В.Квашонкин, О.В.Хлевнюк, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая, Москва, 1996 (Հետախույժ. Большевистское руководство. Переписка), с.121.

¹¹⁸ К.Р. Амбарцумян, Место Южного Кавказа в советско-турецком сближении в 1920-1921 гг., Гуманитарные и юридические исследования, 2017, No3, сс.8-15; М.Озюрк, Советско-турецкие отношения на Кавказе в 1918-1923 гг., Кандидатская диссертация, Санкт-Петербург, 2010, 189с.; Վ. Հարությունյան, Կարսի մարզը..., էջ 113-120.

տանտի ներկայությունն ու ազդեցությունը այդ տարածաշրջանում¹¹⁹: Հասկանալի է, որ պահի թելադրանքով խիստ իրավիճակային բնույթ կրող այդ համագործակցությունը պահանջում էր արագ լուծումներ և չէր ենթադրում ոչ մի զիջում զոհասեղանին հայտնված երեք փոքր պետությունների նկատմամբ: Բնականաբար, «<կուլ տալու>> ճիշտ պահը, ձևն ու չափաբաժինը որոշվում էին արդեն զոհերից ամեն մեկի յուրահատկությամբ ու նշանակությամբ և, բնականաբար, քաղաքական պահի թելադրանքով ու հարմարությամբ:

Խորհրդային Ռուսաստանի խարխլված տնտեսությունը թե՛ փոխաբերական, և թե՛ հենց ուղղակի իմաստով նավթային ներարկման խիստ կարիք ուներ, ուստիև, խորհրդայնացման առաջնահերթությունը Ադրբեջանին էր: Դեռևս Բաքվից շատ հեռու, երբ Կարմիր Բանակը նոր էր մարտեր մղում Մայկոպի ու Գրոզնու համար, Լենինը հեռագրում էր Օրջոնիկիձեին. «*Մեզ ծայրահեղ անհրաժեշտ է նավթը, մտածեք բնակչությանն ուղղված մի այնպիսի հրովարտակ, որ մենք կմորթենք բոլորին, եթե այրեն, կամ փչացնեն նավթահորերը և, ընդհակառակը, կյանք կպարզենք բոլորին, եթե Մայկոպի և հատկապես Գրոզնու նավթահորերը մեզ հանձնեն անխափան վիճակում*»:¹²⁰

Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց, ըստ էության, քեմալականների ձեռամբ, կամ «քավորությամբ», խաղաղ ու անարյուն: Բաքու մտած 11-րդ Կարմիր բանակին՝ բոլշևիկներ Գ.Կ.Օրջոնիկիձեի, Ս.Ս. Կիրովի, Ա.Ի. Միկոյանի և այլոց գլխավորությամբ, մնում էր, փաստորեն, ստորագրել երկրի «ընդունման – հանձնման» արձանագրությունը՝ համաձայն կատարվածի¹²¹: Քեմալականները գործել էին այնքան ջանասիրաբար ու հետևողական, որ նույնիսկ Բաքվի կայարանում ձերբակալել էին այդօրվա Ադրբեջանի կառավարությունը լրիվ կազմով՝ վարչապետ Ուսուբբեկովի գլխավորությամբ և հանձնել Բաքու ժամանած բոլշևիկներին¹²²:

¹¹⁹ К.Р.Амбарцумян, Место Южного Кавказа в советско-турецком сближении в 1920-1921 гг., Гуманитарные и юридические исследования, 2017, No3, с. 9.

¹²⁰ А.Квашонкин, Советизация Закавказья в переписке большевистского руководства, 1920-1922гг. In: Cahiers du monde russe: Russie, Empire russes, Union Sovetique, Etats independants, vol.38, No1-2, 1997 (հետալսում՝ А.Квашонкин, Советизация Закавказья...), p.165.

¹²¹ Վ. Հարությունյան, Կարսի մարզը... , էջ 133-136:

¹²² Այդ թուրքական պարեկախմբի հրամանատարը նույնիսկ պարզևստրվեց Խորհրդային Ռուսաստանի բարձրագույն պարզևստրվ՝ Կարմիր Դրոշի շքանշանով: Տե՛ս Ա. Квашонкин, Советизация Закавказья..., с. 167:

Այնպես որ. 1920 թվական, ապրիլ 28՝ Կեցցե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը¹²³:

Խորհրդային Ռուսաստանն ստացավ Քեմալի մատուցած առաջին և ամենակարևոր նվերը՝ Ադրբեջանը: Հիմա, ինչպես ասում են, <<քավորի սինին ետ վերադարձնելու>> հերթը բոլշևիկյան Ռուսաստանինն էր: Համապատասխանաբար, գոհասեղանին էլ հռչակվելու հերթը Հայաստանինն էր¹²⁴: Բոլշևիկյան Ռուսաստանը գիտեր <<քավոր>> Քեմալի ախորժակի չափը՝ նա համաձայնություն էր տվել քեմալականների մշակած <<Ազգային ուխտին¹²⁵>>, ըստ որի Հարավային Կովկասում քեմալականները հավակնում էին բոլոր այն տարածքներին, որոնք եղել են իրենց հսկողության տակ մինչև Մուղրոսի գինադադարի կնքումը¹²⁶: Եթե առանձնացնենք Բաթումը, ապա արևելյան ուղղությամբ քեմալականների հավակնության հիմնական առարկան բուն հայկական տարածքներն էին: Նպատակների իրականացման եղանակն ու մեթոդաբանությունն էլ, ինչպես տեսել ենք նախորդիվ, Քեմալը նույնպես նախանշել էր չափազանց հստակ. <<Մենք պետք է ոչնչացնենք հայկական բանակը և հայկական պետությունը>>: Խորհրդային Ռուսաստանը և բոլշևիկյան կուսակցությունն իրենց վրա պարտականություն էին վերցրել ամեն գնով նպաստել այդ ծրագրի իրականացմանը: Հասկանալի է, որ այդ սայլին <<ի պաշտոնե>> լծված էին նաև հայ բոլշևիկները, որոնք հանգամանքների թելադրան-

---

¹²³ Ավելորդ չէնք համարում նշել, որ նախքան Կարմիր Բանակի ներխուժումը, անկախ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ձեռնարկել էր որոշ քայլեր, որպեսզի Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչի այդ պետության անկախությունը: Բոլշևիկյան ղեկավարության որոշ շրջանակներ հնարավոր են համարել մտնել նման <<խաղի>> մեջ, սակայն Բ.Վ.Ստալինը կատեգորիկ կերպով բացառել է դեպքերի նման զարգացումը և Ադրբեջանի առաջարկ - խնդրանքը բոլշևիկյան կողմը մերժել է: Տե՛ս, С.Л.Данильченко, Деятельность И.В.Сталина по укреплению новой российской государственности (май 1919-март 1921), Интерактивная наука, История, 2017, 12, с.41:

¹²⁴ Ադրբեջանի այդքան հաջող խորհրդայնացումից ոգևորված, կովկասյան բոլշևիկներն այդ օրերին որոշ քայլեր են ձեռնարկել, որպեսզի հաջորդը խորհրդայնացվեր Վրաստանը, սակայն Մոսկվան մերժել է այդ <<նախագիծը>>: Տե՛ս, А.В.Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в начале XX века, Политика и общество, 4(136), 2016, сс. 436-439; К.Р. Амбарцумян «Грузия нужна нам как временный буфер»: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, No59 (1), с.93; В. М. Муханов, Советизация Армении в 1920 г. и Серго Орджоникидзе, Международная аналитика, No1 (19), сс.89-90:

¹²⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Մովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 606-607:

¹²⁶ Բ.Հարությունյան, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի համադրական քննության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2011, 3, էջ 51-61:

քով՝ նույնպես <<ի պաշտոնե>>, գործելու էին ռուսաստանյան կողմից այդ ծրագրի իրականացման ամենաառաջնային գծում, այն է՝ բուն Հայաստանի Հանրապետությունում: Իսկ ավելի պարզ՝ հայ բոլշևիկները պատմական այդ իրավիճակում պետք է ամեն գնով նպաստեին հայկական բանակի և հայկական պետության ոչնչացմանը: Սա էր հայ բոլշևիկների այդօրվա գործունեության իմաստն ու էությունը՝ խարսխված իրենց կուսակցության այդօրվա գաղափարների և որոշումների վրա:

Պարզապես, եթե Ադրբեջան անվանումով բավականին խարխուլ և ամորֆ արհեստական պետական այդ գոյացության համար խորհրդայնացումը բերեց ոչ միայն նոր տարածքներ, այլև, ինչն առավել կարևոր է, մինչ օրս աշխարհի քարտեզի վրա որպես պետություն մնալու հնարավորություն, ապա բավականին մարտունակ բանակ և համեմատաբար ավելի ամուր պետականություն ունեցող Հայաստանի պարագայում¹²⁷, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ խորհրդայնացում ասածը բերելու էր պետականության կործանմանը, երկրի մասնատմանը, հսկայական մարդկային և տարածքային կորուստների: Չմոռանանք նաև, որ հայկական պետության համար դրանք այն օրերն էին, երբ Սան – Ռեմոյում փաստորեն ընդունվել էր Սևրի պայմանագրի նախագիծը, իսկ Հայաստանի սահմաններն էլ ճշտելու համար համապատասխան խնդրագիրն արդեն ուղարկվել էր ԱՄՆ նախագահ Ուիլսոնին: Այսինքն, Հայաստանի Հանրապետությունն այդ պահին մի երկիր էր, որն, ըստ էության, արդեն հանդիսանում էր միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, որը, փաստացի, կարողացել էր իր հսկողության տակ ունենալ 70 000 քառ.կմ. կարգի տարածք և միջազգային ամենահեղինակավոր աստիճանների որոշմամբ մոտ ապագայում սպասվում էր այդ տարածքները գրեթե եռապատկվելու միտում¹²⁸:

Թե որքանով այդ <<թղթային>> երաշխիքները հետագայում իրագործելի էին դառնալու պրակտիկ հարթության մեջ, դա քննարկման միանգամայն այլ հարց է, իսկ օրվա իրողությունն այն էր, որ մի կողմից Հայաստանի գլխին կախված էր քեմալականների ընդունած և բոլշևիկների կողմից ճա-

¹²⁷ А.В. Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в начале XX века, Политика и общество, 4(136), 2016, с. 435.

¹²⁸ А. Папаян, Арбитражное решение Президента Соединенных Штатов Америки Вудро Вильсона, Ереван, 215, 326 с.; Р.Г. Ованнисян, Международные отношения Республики Армении в 1918-1920гг., с.829.

նաչված <<Ազգային ուխտի>> իրականացման մահաբեր վտանգը, իսկ մյուս կողմից՝ Սան-Ռեմոյի տված հույսերը: Եվ այդ ամենը հաշվի առնելով Հայաստանի քաղաքական դեկավարությունը 1920 թ. ապրիլի վերջին Մոսկվա ուղարկեց մի պատվիրակություն՝ հյուսիսային <<Տիզբոնի>> բարեհաճությունը շահելու և Հայաստանի վրա չհարձակվելու հավաստիացումներ ստանալու համար: Ընդ որում, բոլշևիկյան կողմից հանգուցային բանակցողներից մեկը նույնպես հայ բոլշևիկ էր՝ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարար Գ. Չիչերինի տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Բայց... Ոգևորված Ադրբեջանի համեմատաբար սահուն ու անարյուն խորհրդայնացումով, հայ բոլշևիկները որոշեցին ետ չմնալ հարևանից և փորձեցին Հայաստանում էլ կրկնել նույնը: Բացարձակապես հաշվի չառնելով տարբերությունները այդ երկու երկրների միջև, նրանց ամեն մեկի տեղն ու դերը տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական խճանկարում, միջազգային աստիճաններից Հայաստանի սպասելիքները, օրվա առկա մարտահրավերները և բազմաթիվ այլ գործոններ և, ինչպես այսօր կասեին, առանց իրենց աստարող ու տեր-տիրական հանդիսացող ուժի կենտրոնի հրահանգի ու համաձայնության, պարզեցին ապստամբության դրոշը: Մեծ քաղաքականության մշակման մեջ նրանք, փաստորեն, չկային, բացակայում էին, և նրանց միակ նպատակը, իսկ ավելի ճիշտ՝ ինքնանպատակն այդ պահին, դա երկրի խորհրդայնացման միջոցով նրա անկախության ավերումն էր և այդ եղանակով իշխանության գալը: Իրենց հաշիվ չտալով, որ դիմացն, ի վերջո պետություն է՝ լավ թե վատ, ուժեղ թե ոչ, բայց պետություն՝ իր կառույցներով, զինուժով և, ի հարկե՝ իր ռեպրեսիվ ապարատով...

Իսկ ո՞ւմ և ինչի՞ վրա էին հույս դրել հայ բոլշևիկները, երբ որոշում էին կայացնում սկսել իրենց չափազանց անկազմակերպ և կենտրոնացված դեկավարումից զուրկ <<Մայիսյան ապստամբություն>> կոչվածը¹²⁹: Այն, որ սեփական ուժերը բավարար չէին և առանց արտաքին օգնության հնարավոր չէր այդօրվա Հայաստանում իրականացնել խորհրդայնացումը և գրավել իշխանությունը, արձանագրված էր հենց իրենց՝ հայ բոլշևիկների ներուսակցական կարևորագույն փաստաթղթերում¹³⁰:

¹²⁹ ՀՄՀ, հ.7, Երևան, 1981, էջ 201-202; Կ.Կ. Հովհաննիսյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, 2, 1960, էջ 28-41:

¹³⁰ X.A.Барсебян, Из истории организационного оформления Коммунистической партии Армении, Известия академии наук Армянской ССР, серия: Общественные науки, No 11, 1960, с. 57.

Ակնկալվող օգնությունը միակն էր՝ խարհրդայնացված Ադրբեջանում տեղակայված 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը: Հենց դրա համար էլ որպես ապստամբությունը սկսելու առավել իրատեսական տարբերակ, որոշ «ընկերների» դիտարկվում էր Խորհրդային Ադրբեջանին սահմանակից շրջաններում «կրակոցն արձակելու» տարբերակը¹³¹: Բայց Ալեքսանդրապոլն «առաջ ընկավ» և հայտարարեց Հայաստանի խորհրդայնացման սկիզբը դնելու մասին¹³²: Իրոք, ի՞նչ ներուժով ու հույսով սկսեցին հայաստանյան բոլշևիկները մայիսյան ապստամբությունը: Ռազմական և մարդկային ռեսուրսներն ավելի քան համեստ էին. հենց դեպքերի մասնակիցների վկայությամբ, ապստամբության նախօրեին բոլշևիկների թիվը Հայաստանում, ամենաճոխ հաշվարկներով, տատանվում էր հազարի շուրջ¹³³: Ճիշտ է, այդ օրերի Հայաստանի ներքին դրությունը բոլոր ոլորտներում էլ չափազանց ծանր էր, և առկա էր դժգոհությունը գործող իշխանություններից, բայց բոլշևիկները չունեին այն ազդեցությունը բնակչության միջավայրում, որ կարողանային իշխանության հանդեպ դժգոհությունը վերածել համաժողովրդական զինված դիմակայման և ուղղորդել այն իրենց ուզած հունով¹³⁴: Ապստամբությունը հաղթական ավարտին հասցնելու համար մնում էր մեկ այլ, բայց ամենակարևոր ու ամենահզոր գործոնը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական և ուղղակի ռազմական օժանդակությունը ապստամբությանը: Հասկանալի է, որ միայն ու միայն այդ հույսով էլ «բորիկացել» էին հայ բոլշևիկները:

Չխորանալով մանրուքների մեջ, նշենք միայն, որ ապստամբությունը այդքան անկանոն և հապճեպ սկսած ընկերները հաշվի չէին առել մի «աննշան» մանրուք. բանակը, ինչ գույնի էլ նա լինի, -տվյալ դեպքում Կարմիր բանակը, տեղաշարժ,- առավելևս ներխուժում, իրականացնում է միայն ու միայն իր բարձրագույն հրամանատարության հրամանով և նախօրոք մշակ-

¹³¹ Կ.Կ. Հովհաննիսյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, 2, 1960, էջ 34: А. Б. Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 281-282:

¹³² Կ.Կ. Հովհաննիսյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Պատմաբանասիրական հանդես, 2, 1960, , էջ 33-35; А. Б. Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 280-282; Վ.Հ. Ղազանյան, Մայիսյան ապստամբության 50-ամյակը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1970, № 5, էջ 5:

¹³³ Ծ. Ամիրխանյան, նշված աշխատություն, էջ 90; Ա.Հովհաննիսյան, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը: Ա. Մայիսյան Ապստամբություն, Երևան, 1923, էջ 9-10:

¹³⁴ Ա. Հովհաննիսյան, նշված աշխատություն, էջ 10:

ված պլանի համաձայն, ինչպես որ դա եղավ Ադրբեջանի խորհրդայնացման պարագայում: Իսկ Հայաստանի համար նման պլան և համապատասխան հրաման Ադրբեջանում տեղակայված Կարմիր բանակի զորամասերը այդ օրերին չունեին: Քանզի բանակային բարձրագույն հրամանատարությունը այդ օրերին չունեի Հայաստան ներխուժելու համապատասխան հրահանգ Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ղեկավարությունից: Նման հրահանգ այդ օրերին չէր էլ կարող լինել, որովհետև, ինչպես վկայում են փաստաթղթերը, այդ օրերին Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ղեկավարության օրակարգում բացակայում էր¹³⁵: Իսկ բացակայում էր և չէր կարող լինել այն պատճառով, որ ըստ արդեն նախնական ձեռք բերված քեմալա-բոլշևիկյան պայմանավորվածությունների, Արևմտյան Հայաստանը և այդօրվա Հայաստանի Հանրապետությունից մի զգալի մաս պետք է անցնեին քեմալականների վերահսկողության տակ: Եվ միանգամայն բնական է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումն օրակարգ կգար միայն այն ժամանակ, երբ հայկական երկիրը կիսկսելու և նրա սահմանների վերաբերյալ ի հայտ գար ինչ-որ որոշակիություն, ինչպես դա տեղի ունեցավ <<իր ժամանակին>>՝ 1920թ. վերջերին: Իսկ այդ որոշակիությունը այդ օրերին դեռևս չկար: Եթե անգամ, պատկերավոր ասած, <<մի կողմ դնենք Սևրն ու Ուիլսոնը>>, միննույն է, նույնիսկ իր այդօրվա փաստացի տարածքով¹³⁶ Հայաստանի խորհրդայնացումը կարելի է ասել, անլուծելի խնդիրներ էր ստեղծելու Ռուսաստանի համար Քեմալի հետ նրա հարաբերություններում, որի հետևանքները հենց նույն Ռուսաստանի համար լինելու էին անկանխատեսելի և ոչ դյուրին: Առավելևս, որ քեմալականներն այդ օրերին արդեն շփումների մեջ էին նաև հաղթող տերությունների հետ: Իսկ այդ պահին Ռուսաստանի շահերը ոչ թե թելադրում, այլ պարզապես ստիպում էին նրան ամուր պահել Քեմալի եղբայրական ձեռքսեղմումը: Սյնպես որ, առճակատումը քեմալականների հետ, Հայաստանի խորհրդայնացման գնով չէր կարող

¹³⁵ К.Р. Амбарцумян «Грузия нужна нам как временный буфер»: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, No59 (1), с.95; А.В. Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в начале XX века, Политика и общество, 4(136), 2016, с.440; Ա.Ազատյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, Երևան 1(10), 2017, էջ 70:

¹³⁶ Ըստ 1920 թ. աշնանը հրապարակված Ազգելի Լիզայի պաշտոնական տվյալների Հայաստանի Հանրապետության տարածքը այդ ժամանակ կազմել է 70551 քառ.կմ.: Տե՛ս, Բ.Գ. Ованнисян, Международные отношения Республики Армении в 1918-1920гг., с.829:

տեղավորվել Կովկասում իր համար երաշխավորված դիրքեր հաստատելու ձգտող Ռուսաստանի պլանների մեջ: Եվ միանգամայն բնական է, որ այդ օրերին Խորհրդային Ռուսաստանը ոչ թե օժանդակելու էր հայ բոլշևիկներին շուտափույթ խորհրդայնացնել Հայաստանը, այլ հակառակը, ինչը միանգամայն տրամաբանական է, նա պետք է քայլեր ձեռնարկեր, որպեսզի այդ օրերին բռնկված խռովությունը զարգացում չստանա և այդ պահին գործը հանկարծ չհասնի ամբողջ երկիրը խորհրդայնացնելուն, ինչն, ըստ էության և արվեց: Այդ <<Մայիսյան ապստամբությունը>> չէր արտոնվել ոչ միայն Մոսկվայից, այլ համապատասխան որոշում և սկսելու պաշտոնական հրահանգ չկար նույնիսկ բոլշևիկյան կուսակցության կովկասյան մարմնի կողմից¹³⁷: Խորհրդայնացման համար բնական և տրամաբանական հայտնի ուղղաձիգը, երբ Մոսկվան <<պատվերն իջեցնում էր>> կուսակցության Կովկասյան մարմնին, իսկ վերջինս էլ՝ տվյալ երկրում գործող բոլշևիկյան կազմակերպությանը, այս պարագայում բացակայում էր: Փոխարենը, կոմունիստների ժամանակների բառամթերքով ասած՝ <<նախաձեռնությունը եղավ ներքևից>>. հայ բոլշևիկներին թվաց, թե իրենք ուշանում են և նրանք որոշեցին <<սկսել>> ու <<սկսեցին>>, և հետո նոր <<սանկցիաներ ստանալու համար>> բանագնացներ ուղարկեցին Թիֆլիս և Բաքու¹³⁸: Ու թեև Կովկասում այդ օրերին ամեն ինչ սկսվել ու սահմանափակվել է Օրջոնիկիձեի անձով, որն այդ օրերին, փաստորեն, Կրեմլի անմիջական ենթակայությամբ Կովկասի <<կարմիր>> փոխարքան էր և նրա անմիջական վերահսկողության տակ էր գտնվում ամբողջ Կովկասի բոլշևիկների գործունեությունը, այդ թվում և հասկապես՝ քարոզչական ու դիվերսիոն գործողությունները անկախ պետություններում¹³⁹, սակայն այդ ամենով հանդերձ նա չկարողացավ, ավելի ճիշտ՝ նրան չթույլատրվեց, այդ օրերին առաջ տանել Հայաստանի խորհրդայնացման <<գործը>>¹⁴⁰:

Անկարան իր հերթին բավականին անհանգստացած էր 1920 թ. մայիսին Հայաստանում ծավալված դեպքերով: Քյազիմ Կարաբեքիրը, տեղեկանալով Հայաստանում բռնկված բոլշևիկյան խռովության մասին, խիստ մտահոգ նամակ էր հղել Անկարա, որտեղ կարծիք էր հայտնում, որ եթե հանկարծ

¹³⁷ Ա.Ազատյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, Երևան 1(10), 2017, էջ 71:

¹³⁸ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, հ.2, Երևան, 1964, էջ 457-461:

¹³⁹ В.М.Муханов, Кавказ в переломную эпоху, Москва, 2019, с.135,139,140.

¹⁴⁰ В.М.Муханов, Советизация Армении и Серго Орджоникидзе, Международная аналитика, 1(19), 2017, с.92.

Հայաստանում տեղի ունենա խորհրդայնացում, ապա իրենք այլևս հավերժ պետք է հրաժարվեն Կարս-Արդահանին տիրանալու մտքից¹⁴¹: Եվ շատ հավանական է, որ քեմալական կողմն իր հերթին ձեռնարկեր քայլեր, որպեսզի Ալեքսանդրապոլյան հեղկոմը հանկարծ իր ձեռքը, իրոք, չվերցնի երկրի իշխանությունը: Առավելևս, որ քեմալականները ուղղակի և անմիջական շփումների մեջ էին կովկասյան բոլշևիկների և այդտեղի Կարմիր բանակի հրամանատարության հետ¹⁴²:

Բայցևայնպես, ո՞րն էր հայ բոլշևիկների հույսը 1920 թ. մայիսյան այդ օրերին: Որ երկրի իշխանությունը անձնատո՞ւր կլինի, հենց որ տեսնի կարմիր դրոշները, թե՞ որ Կարմիր բանակը հենց որ իմանա, որ <<տղաներն այնտեղ ապստամբել են>>, բույե անգամ չկորցնելով, իսկույն կներխուժի Հայաստան, և իրենց այստեղ կառավարիչ կկարգի: Ճիշտ է, մի պահ Օրջոնիկիձեն ինքնագլուխ մի գորաջոկատ ուղարկեց դեպի Քարվանսարա-Ղիլիջան, սակայն այդ գորագունդը ոնց ուղարկվեց, այդպես էլ ետ կանչվեց¹⁴³, քանզի նույն Օրջոնիկիձենին Կենտրոնից հասկացրին, որ իր ինքնագործունեությունը տվյալ դեպքում միանգամայն անընդունելի է¹⁴⁴, ինչի մասին խոսել է նույնիսկ օրվա ռուսաստանյան մամուլը¹⁴⁵:

Չստանալով որևիցե քաղաքական և ռազմական աջակցություն բոլշևիկյան բարձրագույն ղեկավարությունից, հայ բոլշևիկները դիմում են մի քայլի, որն այն է, ինչն անվանում են <<ձեռքերը փրփուրներին զցել>>: Երբ ռազմուժի պակասին գումարվեցին նաև պարենային խնդիրները, Մայիսյան խռովության հայ կազմակերպիչները, հույսերը բոլորից կտրած, օգնություն ստանալու համար դիմում են ոչ ավել, ոչ պակաս՝ ... Նարիման Նարիմանովին¹⁴⁶: Իրոք, զարմանալի է, չէ՞: Քաղաքական նման խաղի մեջ մտնող, պետական իշխանությունը գրավելու հավակնություն ունեցող մարդը, թեկուզև զուտ սեփա-

¹⁴¹ Стé и М.Озторк, Советско-турецкие отношения на Кавказе в 191-1923 гг., Канд. Диссертация, СанктПетербург, 2010 с.69-70.

¹⁴²Стé и նույն տեղում, էջ 63:

¹⁴³ Ն. Գ. Հովսեփյան. Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացումը, դրա պատմական պայմաններն ու հետևանքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (125), Երևան 2008թ., էջ 165:

¹⁴⁴ Ա.Ազատյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, Երևան 1(10), 2017, էջ 72:

¹⁴⁵ Վ. Հարությունյան, Հայ բոլշևիկների..., էջ 254:

¹⁴⁶ Ա.Ազատյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, Երևան 1(10), 2017, էջ 71; А. Б Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 287-288:

կան նպատակներին հասնելու տեսակետից, ի՞նչ աստիճանի պետք է քաղաքականապես տհաս լինի, եթե ոչ բացարձակ կույր, որ, նախ չհասկանա, թե այդօրվա քաղաքական իրավիճակում ո՞վ էր Նարիմանովը, որ կարողանար թեկուզև մի զինվոր, կամ մի պարկ այլուր շարժել առանց Մոսկվայի թույլտվության, և, ի վերջո, ինչպե՞ս էին պատկերացնում Նարիմանովին այդ հեռագիրն ուղարկած Ավիան ու Մուսայեյանը, եթե նույնիսկ այդ պարենը բաց թողնվեր, ի՞նչ եղանակով նա Ղազախից պետք է հասցվեր Ալեքսյով: Ինչպես ասում են, սա արդեն անկուրջ է, պարոնայք, կներեք՝ ընկերներ: Եվ ամենակարևորը՝ մի թե այդօրվա իրադրությունը ինքը, պարզորոշ չէր թելադրում, որ Ադրբեջանը չի կարող այդ պահին շահագրգռված լինել Հայաստանի խորհրդայնացմամբ. իր ունեցած տարածքային նկրտումները Հայաստանի հաշվին լուծելու համար Ադրբեջանին ձեռնտու էր կողքին ունենալ Խորհրդային Ռուսաստանի թշնամու կերպարով <<իմպերիալիզմի գործակալ դաշնակցական Հայաստանը>>, այլ ոչ թե Մոսկվայի մոտ Ադրբեջանին մրցակից խորհրդայնացված Հայաստանը: Հայաստանը պետք է խորհրդայնացվեր թուլացած, ծնկի բերված: Ամենավատ օրինակը՝ այդ օրերին Կարմիր բանակի գորամասերն արդեն Ղարաբաղի մատույցներում էին և ռուսական ու ադրբեջանական կողմը՝ տեղի հայ բոլշևիկների միջոցով, անցնելով բացահայտ շանտաժի և սպառնալիքների, հասան նրան, որ Երևանի կառավարությունը հրահանգեց Դրոյին ետ քաշել Ղարաբաղից իր էքսպեդիցիոն ջոկատը, ինչից հետո այնտեղի իշխանությունը հանձնվեց տեղի հայ բոլշևիկներին. 1920թ. մայիսի 28-ին Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը, որտեղ հիմնականում բոլշևիկներ էին ու նրանց համակրողները, Ղարաբաղը հայտարարեց խորհրդային¹⁴⁷: Մնացյալը հայտնի է բոլորիս...

Իսկ բուն Հայաստանում, բացի բանակային գորամասերի որոշ հատվածների խռովարարների կողմն անցնելուց, այդ օրերին բոլշևիկների օժանդակություն ցուցաբերեցին նաև ռուսական, մահմեդական և հունական ազգային խորհուրդները¹⁴⁸, որոնք, ինչպես ասում են, անկախ հայկական պետակա-

¹⁴⁷ Ն. Գ. Չովսեփյան. Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացումը, դրա պատմական պայմաններն ու հետևանքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (125), Երևան 2008թ., էջ 162-167; Ա. Ղարիբյան, Ա. Ազատյան, Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացման հիմնահարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, 2018 № 1 (25), էջ 67-75:

¹⁴⁸ Ա. Հայտյան, Ռուս վերաբնակիչների մասնակցությունը մայիսյան ապստամբությանը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 3 (42), Երևան 1980թ., էջ 41-50; Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը..., էջ 125:

նության <<արևը չէին խնդում>>: Նման օժանդակությունը, բնականաբար, խռովությունը հաջող ավարտի հասցնելու առումով վճռական դեր չէր կարող ունենալ:

Առանձնակի անհրաժեշտ է նշել այդ օրերում Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող մեծաքանակ արևմտահայության՝ փախստականների վերաբերմունքի մասին երկրում ծավալված մայիսյան դեպքերի նկատմամբ: Վերաբերմունքը միանգամայն բացասական էր, իսկ երկրի խորհրդայնացման գաղափարն էլ բացարձակ անընդունելի¹⁴⁹: Քանզի, միայն անկախ պետականության գոյության պարագայում արևմտահայությունը հնարավոր էր համարում իր վերադարձը դեպի բնօրրան: Եվ, առհասարակ, հենց ինքը՝ բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը այդ զանգվածի համար իր էությամբ միանգամայն խորթ էր ու մերժելի: Եվ, ի վերջո, ի՞նչ վերաբերմունք պետք է ցուցաբերեր արևմտահայությունը մի կուսակցության նկատմամբ, որի ղեկավարներից մեկը՝ հայազգի Ա.Միկոյանը, Ազատ ու Միացյալ Հայաստանի գաղափարն անվանում էր խիստ վտանգավոր մի ցնորք, որի դեմ պետք է անզիջում պայքար ծավալի բոլշևիկյան կուսակցությունը: Կամ էլ, ով խորհուրդ էր տալիս, որ եթե արևմտահայությունը հանկարծ ցանկանա ստեղծել, ասենք իր կոմունիստական կուսակցությունը, ապա, ըստ ընկ. Միկոյանի, դա կարող է իրականացվել միայն Թուրքիայի կոմկուսի կազմում՝ որպես ազգային փոքրամասնության ենթաբաժին: Նման դեպքերում ռուսն ասում է “какой привет - такой ответ”: Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ խռովությունը ճնշելու գործընթացում վճռական դերակատարում ունեցան հենց արևմտահայերից կազմված գորաջոկատները:

Ինչևիցե, ինչպես քանիցս նշեցինք, Խորհրդային Ռուսաստանից սպասվող ռազմական աջակցությունը չեղավ, քանի որ նրա բոլշևիկյան ղեկավարությունն այդ ժամանակ կարևորություն չէր տալիս Հայաստանի խորհրդայնացման հարցին, սեփական ուժերն անբավարար էին, երկրում բացակայում էր զինված ելույթին աջակցող սոցիալական բազան, իսկ ընտրված մարտավարությունն էլ՝ իր էությամբ պարտվողական էր: Եվ միանգամայն բնական է, որ երկրի կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցների շնորհիվ այդ հակապետական խռովությունը առանց էական դժվարության բա-

¹⁴⁹ Գ.Պ. Հայրապետյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձը (1920թ.) և արևմտահայ փախստականները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1990, No10, էջ 9-18:

վականին արագ ճնշվեց: Հովհաննես Քաջազնունին այդ կապակցությամբ գրել է. «Շարժումը խեղդվեց առանց մեծ դժվարությունների, որովհետև հենարան չունեք, երկրի համար բոլշևիկները միանգամայն խորթ բան էր, իսկ դրսի միջամտություն չկար այդ ժամանակ»¹⁵⁰:

Ընդ որում, այդօրվա Հայաստանի Հանրապետությունում, ասենք այսպես, - չէին բացակայում պայմաններ, որ որևիցե քաղաքական ուժ օրինական ընտրությունների միջոցով հասներ իշխանության, կամ դառնար նրա մի մասը: Բայց հայ բոլշևիկները հենց սկզբից բացառեցին այդ ճանապարհը, քանզի երկրում չունեին համապատասխան հենարան և իրենց ռուսաստանյան տերերի հրահանգներին հավատարիմ, կանգնած էին միայն ու միայն զինված եղանակով պետական հեղաշրջման ուղու վրա: Բնականաբար, ձախողված ու ճնշված հակապետական զինված ելույթի մասնակիցները երկրի օրինական իշխանությունների կողմից պետք է ենթարկվեին պատասխանատվության: Այս բաժնում զետեղված են նյութեր, որոնցից երևում է, թե ինչպես Ադրբեջանը, խորհրդայնացումից հետո բառացիորեն ժամեր անց, սկսեց տարածքային պահանջներ ներկայացնել Հայաստանին, ինչպիսին է եղել <<Մայիսյան ապստամբության>> ընթացքը, թե ինչպես սահմանամերձ շրջանների ապստամբած բոլշևիկները խնդրում էին Խորհրդային Ադրբեջանին իր կազմի մեջ ընդգրկել հայկական այդ տարածքները: Եվ նույնիսկ հեռագիր Լենինին՝ ապստամբած շրջաններին ռազմական օգնություն ցուցաբերելու խնդրանք-պահանջով:

Զգալի քանակի նյութեր վերաբերում են Կարմիր բանակի կողմից մայիսյան ապստամբությանը միջամտել-չմիջամտելու հարցին: Որոշ նյութեր էլ առնչվում են խռովությունը ճնշելու ընթացքում և հետագա օրերին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարության կողմից բոլշևիկների հանդեպ կիրառած պատժամիջոցներին:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

¹⁵⁰ Հ.Հարությունյան, 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը Նոր Բայազետի գավառում, Պատմա-բանասիրական հանդես, No3, 2011, էջ 89-90:

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բ Ա Ժ Ի Ն II -Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No II-1 – No II-139)

No II-1

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ

ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ
ՆԱՐԻՄԱՆ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ
ԳԵՈՐԳԻ ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ¹⁵¹,

*որտեղ Նարիմանովը այն միտքն է արտահայտում, որ Եվրոպական երկրներում սոցիալական հեղափոխություն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է Մերձավոր Արևելքում պայքար ծավալել եվրոպական իմպերիալիզմի դեմ, քանզի վերջինիս տնտեսական հենարանը գտնվում է ոչ թե Եվրոպայում, այլ Ասիայում
(1919թ. վերջ)*

<<...>> Отдел Мусульманского Ближнего Востока полагает: социальную революцию в Европе вызовет не пропаганда, а экономический кризис, но чтобы ускорить экономический кризис в Европе вообще, в частности и главным образом в Англии, необходимо на Востоке ускорить движение против европейского империализма, т.к. экономический базис последнего не в Европе, а в Азии<<...>>.

No II-2

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Գ.ԶԻՉԵՐԻՆԻ
ՆԱՄԱԿԸ Վ.ԼԵՆԻՆԻՆ, Ն.ԿՐԵՍՏԻՆՍԿՈՒՆ,
Ե.ՍՏԱՍՈՎԱՅԻՆ, Ն.ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ¹⁵²,

*որտեղ Չիչերինն իր մտահոգությունն է հայտնում այն իրողության վերաբերյալ, որ ՌԿ(Բ)Կ Կոմկուսայան երկրամասային կոմիտեն աջակցում է տարածաշրջանում առկա պանիսլամական նկրտումներին, ինչի մասին վկայում է երկրամասային կոմիտեի կնքած պայմանագիրը երիտթուրքերի հետ:
(1 մարտի 1920 թ.)*

¹⁵¹ К.Р. Амбарцумян “Грузия нужна нам как временный буфер”: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, No59 (1), с.89 (Архив внешней политики РФ (АВП РФ). Ф. 04. Оп. 51. Папка 321. Д. 54837. Л. 11об).

¹⁵² Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, сс. 45,46 (РГАСПИ. Ф.5.он.1.Д.2054.Лн.5-5об).

<<...>> Противоположность большевизма и панисламизма стала уже фактом международным, и прилагаемая декларация мусульманских высших школ лишь окончательно фиксирует то, что в этом процессе успело определиться. Мы должны ясно сознавать положение и с ним считаться. Разумеется, мы должны по-прежнему выдвигать идею о нашей роли в освобождении Востока от европейского империализма, поскольку нас не будут ограничивать дипломатическис соображения, ибо эта идея поможет нам завоевать массы, но к панисламизму мы должны относиться как к враждебной силе, с которой возможны такие же временные сделки, как с какой-нибудь эстонской или польской буржуазией, не больше. В наших выступлениях совершенно недопустимы такие заявления, как, например, встреченная мною фраза: <<Большевизм есть лучший друг ислама. В нашей политике недопустимы такие акты, как договор Кавказского крайкома с младотурками, при сообщении о котором прибавлялось, что крайкомом оказывается поддержка лозунгам и стремлениям панисламистского характера <<...>>

№ II-3

**ԱՆՎԱՆ ԱՂԴԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԱԽԱՆԱՐԱՐ ՖԱԹԱԼԻ ԽԱՆ-ԽՈՅՍԿՈՒ
ՀԵՆԱԳԻՐԸ ԲՈՒՀԵՎԻԿՅԱՆ ՂԵՎԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ**¹⁵³,

որտեղ ներկայացվում են փաստեր, որ անկախ Ադրբեջանը իրեն չեզոք է պահել ներքուստանյան զինված հակամարտության նկատմամբ և գործնական քայլեր է ձեռնարկել, որպեսզի Սպիտակ շարժման կողմից իր տարածքը չօգտագործվի հակախորհրդային նպատակների համար (1920թ. փետրվար)

Азербайджанское правительство, считая себя нейтральным в происходящей борьбе в России, выдворило из Баку генерала Пржевальского со всем его штабом и не только не допускало в местностях Азербайджана мобилизации русских офицеров для включения их в армию А.И. Деникина, но даже категорически запретило генералу М.А. Пржевальскому поместить в газетах объявление о призыве русских офицеров в городе Петровске. Азербайджанское правительство не только никогда не предпринимало каких-либо шагов против горцев Дагестана

¹⁵³ Տե՛ս, Ս.Л.Данильченко, Деятельность И.В.Сталина по укреплению новой российской государственности (май 1918-март 1921), Интерактивная наука, История, 2017, 12, с.41(РГАСПИ. Ф.558, Оп. 1, Д. 1476, Л. 4)

и Северного Кавказа в их борьбе за свою свободу и независимость с генералом Деникиным, но наоборот правительство Азербайджана

всегда всеми доступными ему средствами оказывало и оказывает горцам поддержку в этой борьбе, неуклонно добиваясь удаления сил Деникина из их территории.

No II-4

ԽԱՐԿՈՎԻՑ ՄՈՍԿՎԱ ՈՒՂԱՐԿԱՍ Ի.Վ.ՍՏԱԼԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ¹⁵⁴,
*որտեղ նա առաջարկում է պատասխանի ձև Ֆ.Խան-Խոյսկու հեռագրին և
կատեգորիկ պնդում է, որ Ադրբեջանի անկախության ճանաչումը
կտրականապես պետք է բացառել
(12 փետրվարի, 1920թ.)*

Предлагаю ответить Хан Хойскому по-старому, то есть: фразой о признании нами права наций на самоопределение, подкрепить эту фразу эстонским примером, но сделать ударение на необходимость разрыва с Деникиным и борьбы с ним как на основном моменте. Безусловное и категорическое признание независимости Азербайджана считаю недопустимым. Сталин.

No II-5

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ

**1920 թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՊՍԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԳՈՒՆՔՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԲԱՆԱԶԵՎԻՑ**¹⁵⁵,
*որտեղ արձանագրվում է, որ քանզի կովկասյան երկրամասի ազգային
կուսակցությունները՝ մուսավաթականներից մինչև դաշնակցություն
թշնամական վերաբերմունք են ցուցաբերել խորհրդային իշխանության
նկատմամբ, դավաճանաբար մտերմություն են արել մեկ
ինչպեթիայիստների, մեկ Դենիկինի հետ, նրանք գոյատևելու և ոչ մի
իրավունք չպետք է ունենան Խորհրդային հանրապետությունում
(հունվար, 1920թ.)*

¹⁵⁴ Sk' u, С.Л.Данильченко, Деятельность И.В.Сталина по укреплению новой российской государственности (май 1918-март 1921), Интерактивная наука, История, 2017, 12, с.41(РГАСПИ. Ф.558, Он. 1, Д. 1476, Л. 1.)

¹⁵⁵ К.Р. Амбарцумян “Грузия нужна нам как временный буфер”: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, No59 (1), с.89 (РГАСПИ. Ф. 64. Он.1. Д. 15. Л. 7.).

<<...>> Организующие буржуазию отдельных республик Кавказа, начиная с мусаватистов и заканчивая дашнакцутюн, изменчески и враждебно проявили себя во время бывшего существования на Кавказе Советской власти, предавая ее то империалистам, то агентам контрреволюции Деникину и т.д., используя для своих целей отсталые слои населения, и так как задача диктатуры рабочего населения в подавлении влиятельных групп буржуазии, то и естественно, что в интересах социалистической революции эти партии не могут иметь в Советской республике никаких прав на существование<<...>>.

№ II-6

ԼԵՆԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ
ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ`

*Բարուն գրավելու հույժ անհրաժեշտության և տեղում ամուր խորհրդային
իշխանություն ստեղծելու կարևորության մասին
(17 մարտի, 1920թ.)*

Российская

Социалистическая

Федеративная

Советская Республика

Совет

Народных Комиссаров

Москва, Кремль

17. III. 1920г.

х)17/III 20

№ 90/ III

“ дезертир” х)

Шифром

Передана

х)17. III. 15 ч. 40 м.

А. Сереф...

Революционному военному совету Кавкфронта

СМИЛГЕ и ОРДЖОНИКИДЗЕ

Взять Баку нам крайне необходимо все усилия направьте на это причем обязательно в заявлениях быть сугубо дипломатичным и удостовериться максимально в подготовке твердой местной советской власти тоже относится к Грузии хотя к ней относиться советую еще более осторожно. точка. о перебросках условьтесь с Главкомом.

Ленин.

Примечание: Текст и дата (синим карандаш.), кроме слов, отмеченных занчком

Х) написаны рукой В.И.Леннина черными чернилами.

Х) пометка черными чернилами.

ՀԱՄ, Ժ Պ 1022, ց 5, գ 48, թ 1, մերենագիր

No II-7

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ
ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ¹⁵⁶,

*որտեղ հաղորդվում է, որ համաձայն քեմալականների, բոլշևիկների և թաթարների միջև կնքված համաձայնության, Կոստանդնուպոլսից մեծ թվով զինվորական և քաղաքացիական մասնագետներ մեկնել են Ադրբեջան, որ շուտով ձևական դիմադրություն ցուցադրելուց հետո, բոլշևիկներին հնարավորության կտրվի գրավել Բաքուն, ինչից հետո քեմալականները ռազմական գործողություններ կսկսեն հայերի դեմ
(5 ապրիլի, 1920թ.)*

Секретно

СВОДКА

Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками

Къ 5 апреля 1920 г.
Карта 5 вѣрст въ дюймѣ

№14

ТУРЦИЯ

Въ связи съ заключеннымъ договоромъ между турками, татарами и большевиками, множество турецкихъ докторовъ, офицеровъ, учителей, полицейскихъ комиссаровъ и чиновниковъ выѣхали изъ Константинополя въ Азербайджанъ.

Большевики предложили туркамъ немедленно начать военные дѣйствія на Кавказѣ противъ армянъ, в Киликии противъ французовъ. По агентурнымъ свѣдѣніямъ сформированная въ Дагестанѣ Зеленая армія, руководимая Нури и Халиломъ-пашами, послѣ фиктивного сопротивления со стороны Азербайджана (чтобы оправдаться передъ Союзниками) войдетъ въ Баку. Тогда Азербайджанъ съ Зеленой арміей создавъ поводъ для конфликта съ Армেনіей, совместно с 15-мъ турецкимъ корпусомъ долженъ начать военные дѣйствія противъ Армении.

¹⁵⁶ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Մինն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

Командирь 15-го Корпуса Кязимь-паша (Эрзрумь) ведет переговоры съ большевиками вокруг этого и других важных вопросовъ. <...>

Начальник Разведывательного Отдѣленія
Капитанъ Девоянцъ
Помощникъ, Подпоручикъ Додоханъ

№ II-8

Գ.Վ.ՕՐԶՉՈՆԻԿԻԴՅԵ ԶԵՆԱԳԻՐՐ Գ.Վ.ՉԻՉԵՐԻՆԻՍ¹⁵⁷,

*որտեղ Օրջոնիկիձեն նկարագրում է այդ օրերին Բարվում տիրող
քաղաքական իրավիճակը, խոսում նաև Մուստաֆա Քեմալի կողմից
Ադրբեջանին ուղղած պահանջի մասին, որ Ադրբեջանը թույլ տա, որպեսզի
իր տարածքով խորհրդային զորքերը հասնեն Թուրքիային օգնության և չի
բացառում, որ կարմիր զորքերի մուտքը Բաքու և Ադրբեջանի
խորհրդայնացումն ընթանան անարյուն
(23 ապրիլի, 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА Г.К. ОРДЖОНИКИДЗЕ Г.В.ЧИЧЕРИНУ

Ростов н/Дону

23 апреля 1920 г.

Вашу телеграмму я получил только сегодня, по приезде из Петровска. В общем, мы здесь ведем уже политику, но она подкрепляется довольно внушительными силами. Ваш ответ Азербайджану лично считаю вполне соответствующим, только просил бы Вас немного оттягивать¹⁵⁸. На шифровку сегодня получите ответ. Положение в Баку в настоящее время следующее: вышли из правительства представители иттихадистов, социалистов и других партий, так что усуббековское правительство состоит только из мусаватистов. Руководитель национального движения в Турции Мустафа Кемаль-паша требует от Азербайджана пропуска советских войск к границам Турции для обороны их от английских нападений. Не исключена возможность бескровного нашего вхождения в Баку и и об'явления советским. Нариманов очень и очень нужен в Баку. Убедительно прошу Вас завтра же выслать его к нам. Завтра вечером я уезжаю опять в Петровск.

Орджоникидзе

¹⁵⁷ Большевистское руководство. Переписка..., с с. 120-121.

¹⁵⁸ Խոսքը այդ օրերին ընթացող Ադրբեջանի անկախությունը ճանաչելու վերաբերյալ խորհրդա-ադրբեջանական բանակցությունների մասին է:

No II-9

ԹՈՒՐԲ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՌԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ

ԿՈՄԻՏԵԻՆ¹⁵⁹,

*որտեղ, հակահայկական քարոզչության էությանը հավատարիմ,
Հայաստանը ներկայացված է որպես ագրեսոր և խիստ վտանգավոր մի
երկիր, որը լուրջ խոչընդոտ է հանդիսանում ոչ միայն բոլշևիզմն ընդունող
քեմալական Թուրքիայի, այլև Խորհրդային Ռուսաստանի համար,
վերջինիս՝ Արևելքի ուղղությամբ իր քաղաքականությունն
իրագործելու ճանապարհին
(26 ապրիլի, 1920թ.)*

<...>**АРМЕНИЯ.** Советской России при ее продвижении на Восток неминуемо придется столкнуться с Арменией, так в настоящее время эта страна в результате старания дашнаков, с одной стороны, и при благосклонном содействии этому Антанты-с другой, превращается в самое черное гнездо международной контрреволюции. А потому мы считаем полезным несколько остановиться на ней.

Армянская национальность, мечтавшая с дальних пор о создании <<Великой Армении>>, послала на Мирную конференцию делегацию с требованием образования независимого Армянского государства в составе 6-и турецких вилайетов (Эрзрум, Ван, Трапезунд, Диарбекир, Харпуд и часть Сиваса) и 4 областей бывш. России (Ереван, Карс, Нахичевань, Батум и Ардаган). Несмотря на то, что в настоящее время в турецких вилайетах армяне составляют 10-15% населения, Мирная конференция пошла им навстречу и обещала содействовать образованию Армении, имея ввиду, разумеется, вовсе не интересы Армении, а свои собственные, так как она намеревалась использовать ее как средство борьбы против надвигающегося большевизма Советской России и нарождающегося большевизма в Турции. Мандат на управление Арменией был дан Америке. Взамен этой поддержки Армения обещала Антанте вооруженное выступление против Советской России и препятствование ее союзу с Турцией или Азербайджаном. В настоящее время в Армению ежедневно прибывает из Америки большое количество всякого оружия, продовольствия и военного снаряжения. Отступавшие через Азербайджан белогвардейцы направляются в Армению и находят там приют. Всех их там вновь вооружают и готовят к выступлению против Советской России. Карабахское восстание было подготовлено и

¹⁵⁹ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, сс. 51,52 (РГАСПИ. Ф.2. Он.2. Д.280. Лл 6 – 6 об.).

спровоцировано Арменией. Целью восстания был, очевидно, захват Елизаветполя, а с другой стороны, отвлечение зараженных большевизмом азербайджанских аскеров в сторону национализма.

НАШЕ МНЕНИЕ. Мы лично склонны думать, что если бы даже Армения по науськиванию Антанты и вздумала выступить против Советской России, то она все равно потерпит жестокое поражение, так как рискует быть окруженной с трех сторон: Советской Россией, Азербайджаном и восставшей и вооруженной с ног до головы Анатолией. Действовать в более или менее <<бодром настроении>> она может только в том случае, если Антанте удастся обеспечить ее тыл со стороны Турции. А для этого Антанте нужно <<покорить>> сначала всю Анатолию, для чего ей нужно поднять всю Англию, т.е. официально об'явить войну Анатолии. Другого выхода для нее нет. Но едва ли решится на это Антанта при теперешнем ее положении.

Представители Турецкой группы коммунистов,
приехавших из Константинополя,
Хуссейн, Бака-Али, Люфри Недждей

№ II-10

ԽՈՂՀԴՐԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Գ.ԶԻԶԵՐԻՆԻ
ՆԱՄԱԿԸ Վ.ԼԵՆԻՆԻՆ¹⁶⁰,

որտեղ Չիչերինը նշում է, որ Հայաստանն այսօր գտնվում է Ռուսաստանի ճանապարհին և պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանը, եթե չհակադրվի, գոնե չխանգարի բոլշևիկյան Ռուսաստանին: Այնպես որ, շատ շուտ ամառ է գալու Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու հարցը (28 ապրիլի, 1920թ.)

<...> Перед нами встанет также вопрос об Армении. Она как раз у нас на пути, и надо будет добиться того, чтобы она хотя бы не мешала нам. Вследствие давнего угнетенного положения армян, с одной стороны, и существования сильной армянской буржуазии, с другой стороны, во всем армянском народе глубоко упрочилось влияние дашнаков. Надо будет добиться хотя бы такого отношения к нам Армении, чтобы она нам не противодействовала. Ей также мы должны будем давать хлеб. Вопрос о договоре с Арменией встанет таким образом очень скоро. С коммунистическим приветом.

¹⁶⁰ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с.52.

No II-11

**ՎՐԱՍՍՏԱՆՈՒՄ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ, 3-ՐԴ ԿԱՐԳԻ
ԿԱՊԻՏԱՆ ԼՅՈՒՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԼՈՐԴ ԿԵՐՉՈՒՆԻ,¹⁶¹**

որստեղ բացահայտ խոսվում է Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո նրա տարածքի վրայով բոլշևիկյան զորքերի և քեմալականների հնարավոր շփման մասին Զանգեզուրի շրջանում և Հայաստանի վրա հավանական թուրք-բոլշևիկյան հարձակման մասին, եթե Դաշնակցությունը բոլշևիկների հետ համաձայնության չեկավ, ինչը մինչ օրս բավականին խնդրահարույց է
(30 ապրիլի, 1920թ.)

<...> Сообщают, что российское Советское правительство признало Азербайджан (?советский). Сообщалось также, что российские Советы готовятся послать войска через территорию Азербайджана, чтобы соединиться с позициями турок (?) в Зангезурском районе. Совместное турко-большевистское нападение на Армению кажется вероятным, если дашнаки не смогут добиться соглашения с большевиками, что до сих пор выглядит весьма сомнительным делом.

No II-12

**ԿԵՏԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ
ՏՈՆԱԿՍԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԾՐԱԳՐԻՑ¹⁶²**

(ոչ ուշ, քան 30 ապրիլի, 1920թ.)

**ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ՏՈՆԱԿՍԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԾՐԱԳԻՐԸ*) .**

6. Ընկերական վողջույն կուղարկվի Միջազգային Արհեստակցական Միությունների Բյուրոյին, Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատին հանձին Մոսկվայի Կենտրոնական Արհեստակցական Միությունների և Վրաստանի ու Ադրբեջանի պրոլետարիատին՝ հանձինս նրանց Կենտրոնական Արհեստակցական Միության :

¹⁶¹ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с.53 (Documents of British Foreign Polici, First Series. 1919-1939. Volume XII, London, 1970, p.60f).

¹⁶² Առաջին մասայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 271,272:

11. Քաղաքի կենտրոններում յերկու տեղ կլինեն պրակատներ հետևյալ լողունգներով՝ «Կեցցե աղբերի Չամերաշխությունը», «Անկախ և միացյալ Հայաստանի աշխատավորությունը վողջունում և մայիսի մեկի մեծ տոնը»,

13. Կլինի մեծ բեռնակիր ավտոմոբիլ դարդարված պրակատներով, դրոշակներով, ծաղիկներով և Կարլ-Մարքսի, Քրիստաֆոր Միքայելյանի¹⁶²), Ստեփան Շահումյանի, Ս. Զավարյանի¹⁶³), Լևոն Աթաբեկյանի¹⁶⁴) և Ռոստոմի¹⁶⁵ նկարներով :

15. Նախապես պատրաստված կլինի ճառասրտների հերթ, բոլոր խոսողներին 10 րոպե ժամանակ և տրվում և խնդրվում և խոսողներին իրազործել այս վորոշումը :

Ընկեր բանվորներ աշխատանքի բոլոր ճյուղերի .

Մայիսի մեկը ցուցադրելու յե մեր ուժը, կազմակերպված և համերաշխ կլինելը : Մայիսի մեկը մեր տոների տոնն և : Ընկերներ դուրս յեկեք այդ օրը բոլորդ փողոց :

Կեցցե՛ Մայիսի մեկը, միջազգային պրոլետարիատի մեծ տոնը :

Կեցցե՛ բոլոր աղբերի աշխատավորներին համերաշխությունը :

Կեցցե՛ սոցիալիզմը :

Կեցցե՛ III Ինտերնացիոնալը :

Արհեստակցական Միությունների Միության
Կազմակերպիչ Հանձնաժողով .

No II-13

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՆԱՐԻՄԱՆ

ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ¹⁶³,

որտեղ Հայաստանի Ռազմեղկուսի անդամները պարենային օգնություն են խնդրում Ադրբեջանի նորաթուխ բոլշևիկ դեկավարից, որի շնորհիվ կկարողանան գրավել իշխանությունը (մինչև 11 մայիսի, 1920թ.)

Հայաստանում պարենավորման ճգնաժամը՝ իշխանությունը ձեռք ձգելու դեպքում մեզ սարսափելի դրության մեջ և ձգում :

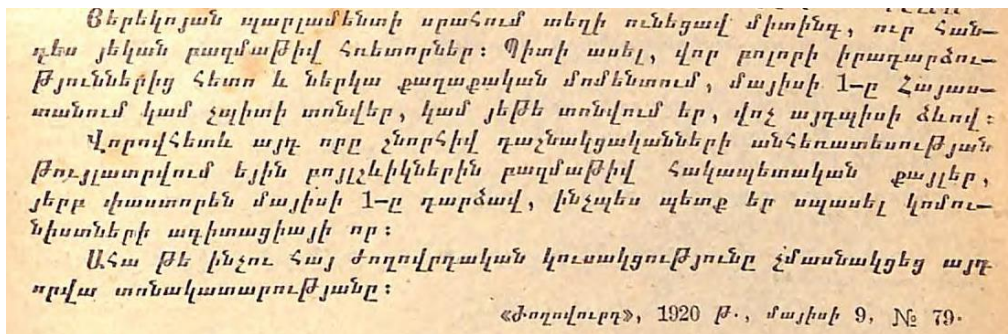
Թախանձադին խնդրում ենք անմիջապես ռազիոյով հայտնել մեզ և հնարավորություն ստեղծել շուտափույթ կերպով Ղաղախով գոնե սկզբնական շրջանում մեզ աննշան պարենոգնություն հասցնել : Դրական պատասխան ստանալուց հետո, մենք անհապաղ գրավում ենք իշխանությունը և միասին ամբողջ Հայաստանի ադստամբության կող կանենք և վերջ կդնենք ազգամիջյան պատերազմին :

Նուրիջանյան, Մուսայեյլյանի¹⁶⁶

¹⁶³ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 275:

No II-14

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ
ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ 1920 Թ. ՄԱՅԻՍԻ 1-Ի ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
(9 մայիսի, 1920թ.)

No II-15

Գ.Կ.ՕՐԶՈՆԻԿԻՉԵԻ, Ս.Մ.ԿԻՐՈՎԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ Վ.Ի.ԼԵՆԻՆԻՆ ԲԱՔՎԻՑ¹⁶⁴,
որտեղ նշվում է քեմալականների ցուցաբերած օժանդակության մասին
Բաքվում հեղաշրջում իրականացնելու հարցում, որ տեղի բնակչությունը
մեծ ոգևորությամբ է ընդունել Ադրբեջանի խորհրդայնացման հարցը և
Հայաստանին վերջնազիր ներկայացնելու փաստը: Խորհրդային
Ռուսաստանի ղեկավարը տեղեկացվում է, որ քայլեր են ձեռնարկվում
Ադրբեջանն ու Ռուսաստանը տնտեսապես և ռազմական կապերով
միավորելու ուղղությամբ: Նաև Լենինից խնդրվում է, որպեսզի իրենց տրվեն
Կովկասի Ժողկոմխորհի լիազորություններ, միաժամանակ շեշտելով, որ
Նարիմանովը հանկարծ չօժտվի նման լիազորություններով
(4 մայիսի, 1920թ.)

ТЕЛЕГРАММА Г.К.ОРДЖОНИКИДЗЕ, С.М.КИРОВА В.И.ЛЕНИНУ
4 мая 1920 г.

<<...>> Войска Азербайджана целиком перешли на нашу сторону. Весьма активную роль в пользу революции в Баку сыграли турецкие аскеры и офицеры, отряд которых пресек правительству возможность бежать из Баку...

¹⁶⁴ Большевистское руководство. Переписка... с. 123.

...Восторг вызвало совещание наше о ультиматуме Армянскому правительству прекратить военные действия в пределах Азербайджана. Каждое слово от имени Советской России вызывало взрыв энтузиазма...

...С Грузией будет то же, что с Азербайджаном в самое ближайшее время. С Грузией никаких переговоров не ведите. Необходимо Ваше приветствие Азербайджану и признание его в общей форме. Будем проводить военно-хозяйственное и экономическое объединение с Советской Россией. Опыт требует снабжения нас полномочиями Совнаркома для всего Кавказа и далее. Снабдите нас по радио или пришлите кого-то другого, но немедленно. Нариманову таких полномочий не давайте.

Орджоникидзе, Киров

№ II-16

**ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵՒ, ԿԻՐՈՎԻ, ՄԵԽՈՆՆՈՇԻՆԻ ԵՎ ԼԵՎԱՆՂՈՎՄՈՒՄԻ
ՍՏՈՂԱԳՐՈՒԹՅԱՍԲ ՇԵՌԱԳԻՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

*Հայկական կողմին 24 ժամ ժամանակ է տրվում գորքերը Խորհրդային
Արքրեջանի տարածքից դուրս բերելու համար (ակնարկվում են Ղարաբաղի
ու Ջանգեզուրը)
(1 մայիսի, 1920թ.)*

В Эривань. Армянскому Правительству. Копия, Ревкому Азербайджанской Советской Республики. Копия Москва, Председателю Совета. Народных Комиссаров ЛЕНИНУ, Копия народному Комиссару по иностранным делам ЧИЧЕРИНУ, копия Командкавказского фронта СМИЛГЕ.

В пределах Армении и в пределах дружественного и союзного нам Советского Азербайджана продолжают военные действия между Арменией и Азербайджаном. Российское Рабоче-Крестьянское Правительство считает своим священным долгом притти на помощь всеми силами к обратившемуся к нему от имени всех трудящихся Азербайджана Советскому Правительству окончательно утвердить Рабоче-Крестьянскую власть в Азербайджане. Происходящая на почве национальной вражды, разжигаемой агитацией и партиями дашнакцетюн и муссават, военные действия между армянскими и азербайджанскими войсками выгодны только поработителям угнетенных народов и эксплуататорам трудящихся классов Армении и Азербайджана. Все спорные вопросы о границе между Азербайджаном и Арменией могут быть разрешены только волею трудящихся и самоопределяющихся народов. Советский Азербайджан не может поддерживать

никаких шовинистических, националистических агрессивных действий. Междуплеменной вражде в Советском Азербайджане не может быть больше места. От имени Российской Социалистической Федеративно-Советской Республики предлагаю Армянскому Правительству немедленно прекратить всякие военные действия в Советском Азербайджане и вывести свои войска из пределов его. Это должно быть сделано в течение 24 часов со дня получения настоящего предложения. Неисполнение настоящего будет рассматриваться как вызов Армянского Правительства Российской Социалистической Федеративно-Советской Республике. Предложенное будет выполнено силами российской красной армии, ответственность же за последедствия этого ляжет целиком на Армянское Правительство. Революционный Военный Совет Кавказского фронта ОРДЖОНИКИДЗЕ, революционный Военный Совет 1-й армии КИРОВ, МЕХОНОШИН, ЛЕВАНДОВСКИЙ.

Баку 1 мая 1920 года.

ОСНОВАНИЕ : ЛОР ЦАУ ССРАрм. Ф. 66, дело 530, лист 36.

Верно: ЗАМ УПРАВ. ЦАУ ССРАрм. *Подпись* /А. ГЮРДЖЯН/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.5, գ.364, թ.1; սերենագիր

No II-17

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ՎԵՐՋՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ՝

*Ղարաբաղից և Ջանգեզուրից հայկական զորքերը դուրս բերելու պահանջով
(4 մայիսի, 1920թ.)*

ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ՎԵՐՋՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ.

ՅԵՐԵՎԱՆ, մայիսի 1, ժ. 15-ին 30 ըոպե: Հայաստանի կառավարությունը ստացել է հետեվյալ նոտան.

„Ադրբեջանի Սովետական Հանրապետության բանվորա-ցյուղացիական կառավարությունը, հանձինս հեղափոխական կոմիտեյի, պահանջում է նախ՝ մաքրել ձեր զորքերից Ղարաբաղի յեվ Ջանգեզուրի տերիտորյան, յերկրորդ՝ հետ քաշվել ձեր սահմանները, յեվ յերրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը: Հակառակ դեպքում Ադրբեջանյան սոցիալիստական յեվ սովետական Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կը համարի պատերազմի դրության մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետության հետ: Նոտայի պատասխանը պետք է ստացվի 3 որվա ընթացքում:

Ապրիլի 30:

Աղբրեջանի Սովետական Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիտեի նոկնական ՀՈՒՍԵՅՆՈՎ:

„Նոր Աշխատավոր” =1920թ. №24, էջ 2, 4 մայիսի
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.5, գ.364, թ.2; մեքենագիր

No II-18

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ
ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ՊՍԱՍՄԽԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՍԻ
ՌԱԶՄԶԵՂԿՈՄԻՆ, ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՒՆ, ԿԻՐՈՎԻՆ, ՄԵԽՈՆՈՇԻՆԻՆ,
ԼԵՎԱՆՆՈՎՍԿՈՒՆ**

*Խորհրդային Աղբրեջանի տարածքում հայկական զորքեր չկան, իսկ
Ղարաբաղի տարածքում առկա են հենց աղբրեջանական զորքեր, չնայած
այն բանի, որ տեղի գյուղացիությունն իր համագումարներում արդեն 9
անգամ հայտարարել է Հայաստանի կազմի մեջ լինելու իր որոշումը
(2 մայիսի, 1920թ.)*

**РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ВОЕННЫЙ СОВЕТ КАВКАЗСКОГО ФРОНТА
ОРДЖОНИКИДЗЕ.**

**РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ВОЕННЫЙ СОВЕТ 1-ой АРМИИ- КИРОВ
МЕХОНОШИН**

ЛЕВАНДОВСКИЙ.

Баку первого мая 1920 года.”

Первого же мая Мининделом был послан следующий ответ”: Ответ на Вашу ноту от первого мая имею сообщить, что армянских войск на территории Азербайджана не имелось и не имеется. Наоборот войска Бекского Муссаватского Правительства Азербайджана находится в оспариваемых им областях Армянского Карабаха и еще недавно производили там избиение армянского населения, сжигали села и города. Население Карабаха многократно на своих съездах Крестьянских депутатов выразило свою непреклонную волю не входить в состав Азербайджана, и войска Азербайджана находится в этой области именно для того, чтобы сломать эту волю самоопределяющегося народа. Не имея вовсе своих войск в пределах Азербайджана Армянское Правительство Просит Вас предложить новому Правительству Азербайджана вывести из пределов Нагорного Армянского Карабаха войска и затем произвести уже в 10 раз опрос населения этой области и поступить согласно воле населения. Заявление Российской

Советской власти как мирного посредника и разрешителя спорных вопросов будет конечно приветствуемо пострадавшим и истекающим кровью армянским крестьянством Карабаха. Армянское Правительство предлагает представителям Советской Социалистической России послать в Карабах Нейтральную Комиссию для выяснения истинного положения дела. В виду всего изложенного мое Правительство считает нужным заявить, что в данном случае никакого основания для ультимативной ноты нет и выражая полную уверенность, что Рабоче Крестьянское Правительство Советской России и уже давно признававшее независимость и самостоятельность Армении декретом ЛЕНИНА и постановлением Четвертого Всероссийского съезда Советов не допустить произвести новое насилие над трудовым армянским народом истекающим кровью в продолжении многих лет.” Номер 2702 мая второго МИНИНДЕЛ ОГАНДЖАНЫ

С копией верно: Делопроизводитель
 Дипломатической Миссии Армении в Грузии
 Верно Зам. Управляющего Цау. ССРА. (Гюрджиян)
ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, գ.5, գ.365, ր.3-4; սերենագիր

No II-19
 ՀԱՏՎԱԾ

ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՊՈՎ Գ.Վ.ՕՐՋՈՆԻԿԻԴՅԵՒ ` Վ.Ի.ԼԵՆԻՆԻՆ ԵՎ
 Ի.Վ.ՍՏԱԼԻՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ¹⁶⁵,

*որտեղ Օրջոնիկիձեն նախ հարցնում է, թե <<ինչպես վարվել Հայաստանի
 հետ>> և հետո կիսվում իր մտավախությամբ, որ, եթե Ռուսաստանը
 խաղաղության պայմանագիր կնքի Հայաստանի հետ¹⁶⁶, ապա դա
 չափազանց բացասական ազդեցություն կունենա մահմեդականների
 կողմից Խորհրդային իշխանության նկատմամբ նրանց ունեցած
 սպասելիքների և վերաբերմունքի վրա
 (1920թ. մայիսի 4-ից շուտ)*

Г.К.ОРДЖОНИКИДЗЕ - В.И.ЛЕНИНУ, И.В.СТАЛИНУ

<<... Чем об’яснить ваше молчание по поводу Азербайджана. Здесь с нетерпением ждут, что скажет Москва. По-моему, в общих выражениях необходимо

¹⁶⁵ Большевицкое руководство. Переписка..., с с. 124-125.

¹⁶⁶ Նկատի ունեն բանակցությունները Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակության և Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջև:

приветствие с вашей стороны. Орджоникидзе. Как быть с Арменией? Орджоникидзе. Политконтролер у аппарата. Все. Записка предназначена только Сталину.

Передайте Москву Сталину.

Получили ли мою и Кирова большую записку на имя Ленина. Если да, то как с полномочиями? Все будет исполнено, но либо имейте в виду, если вы с Арменией заключите мир, это будет ужасным для мусульман. Не перейдем мы границ, но только оттягиваете мир. Получается впечатление, что мы христиане, покорили Азербайджан, оставили Грузию и Армению в стороне...>>

Орджоникидзе

No II-20

ՀԱՍՎԱԾ Վ.Ի. ԼԵՆԻՆԻՆ ԵՎ Ի.Վ.ՍՏԱԼԻՆԻՆ Գ.Կ.ՕՐԶՈՆԻԿԵԶԵԻ

ՈՒՂԱՐԿԱԾ ՀԵՌԱԳՐԻՑ¹⁶⁷,

որտեղ նշվում է, թե Ադրբեջանի խորհրդայնացումը այնքան է ոգևորել Հայաստանի աշխատավորությանը, որ Էրիվանում և Ալեքսանդրապոլում իբր ավերվել են դաշնակցության բոլոր կուսակցական գրասենյակները, իսկ դեկավարների դիմանկարները պատառոտվել և այրվել են (8 մայիսի, 1920թ.)

<<...>> Во всей Армении с об’явлением советской власти в Баку существовало торжественное и радостное настроение в массах, В Эривани и Александрополе были разгромлены все дашнакские партийные помещения. Портреты лидеров разорваны и сожжены<<...>>.

Орджоникидзе

No II-21

ՎԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 3/32 ԲՐԻԳԱԴԻ ԶԻՆԿՈՍ ՍԱՄՍՈՆՈՎԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՂ

ՏԱՄՆԵԿԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԻ ՌԱԶՍՆԵՂԿՈՍԻՆ ԵՎ ԲԱՆԱԿԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՊԵՏ ՏԱՐՏԱՆՈՎՍԿՈՒՆ

Հայաստանում ընթանում են կոմունիստների ձերբակալություններ, Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդն սպասում է իրենց օգնությանը և դանդաղել չի կարելի, անհրաժեշտ է պատասխանել, քանզի սպասումների ներկայացուցիչները սպասում են պատասխանի (8 մայիսի, 1920թ.)

¹⁶⁷ Большевистское руководство. Переписка..., с.126.

БАКУ РЕВВОЕНСОВЕТ 11 АРМИИ Ко. НАЧПОАРМУ 11 тов.
ТАРТАНОВСКОМУ.

В Армении идут аресты коммунистов, некоторых округах возстания с целью свергнуть дашнаков на границе с Азербайджаном восстановлен и Советская власть чиновники старого Правительства арестовываются трудовой народ Армении ждет нашей помощи медлить нельзя представители ждут ответа Отвечайте. ВОЕНКОМ БРИГАДЫ 3/32 . САМСОНОВ.

4 экз.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 35, թ. 1; մեքենագիր

No II-22

ՀԱՏՎԱԾ

Գ. ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ Լ. ԿԱՐԱԽԱՆԻ ՇԵՆԱԳՐԻՑ¹⁶⁸,

որտեղ Կարախանը Օրջոնիկիձեին է փոխանցում Լենինի այն միտքը, որ անհրաժեշտ է լավ ամրանալ Ադրբեջանում ու, հաշվի առնելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջազգային դրությունը և Արևմտյան-լեհական ռազմաճակատում առկա խնդիրները ամեննին պետք չէ շտապել ծավալվել, այլ անհրաժեշտ է ցուցաբերել զգուշավորություն: Նշվում է նաև, որ տվյալ պահին <<Հայաստանն իրոք մեր համար մտտակա հետաքրքրություն չի ներկայացնում>> (ոչ ուշ, քան 11 մայիսի, 1920թ.)

Мы получили копию ноты Азербайджана и Армении с ультиматумом. Ильич поручил передать Вам, что торопиться с дальнейшим распространением нашим не следует, во-первых, чтобы закрепить Азербайджан, а, с другой стороны, <...> ввиду серьезных задач на Западном фронте и необходимости соблюдать осторожность, считаясь с международным нашим положением. В самом деле Армения не представляет для нас интереса ближайшего, между тем беспо-

¹⁶⁸ Большевистское руководство. Переписка..., с с. 123-124; Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с. 55 (РГАСПИ.Ф.85. Он.14. Д.29. Л.1).

койства она принесет много <...> Завяжите отношения с Турцией и добейтесь у них ответственных и полномочных представителей для переговоров с нами. Нариманов выехал 28. No114/III.

Карахан

No II-23

Գ.Վ.ԶԻԶԵՂԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ Գ.Կ.ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵՆ¹⁶⁹,

որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարարը գրեթե քաղաքական <<դաս>> է տալիս Կալբրյուրոյի ղեկավարին, շեշտելով, որ Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությունը դա համաշխարհային քաղաքականություն է և չի սահմանափակվում զուտ Կովկասով, իսկ ինքնազույս և իրենց էությամբ արկածախնդրություն հանդիսացող <<կովկասյան ինքնագործունեությունը>> խիստ վնասաբեր է Խորհրդային Ռուսաստանի շահերին (11 մայիսի, 1920թ.)

ТЕЛЕГРАММА Г.В.ЧИЧЕРИНА Г.К.ОРДЖОНИКИДЗЕ

Тов. Орджоникидзе.

Наша политика есть мировая политика, а не ограничивается одним Кавказом. Во всех Ваших сообщениях Вы абсолютно игнорируете наши мировые интересы. Действиями, вытекающими из местных интересов, Вы можете страшно повредить нашим мировым отношениям. Относительно Англии мы не должны форсировать процесса, наш мир с Грузией будет иметь в Англии величайший эффект, затрудняя политику группы Черчилля, это повысит наш престиж во всём мире. Нам в данный момент полезен там заслон. Вы должны во что бы то ни стало удерживать товарищей от авантюры, могущих нам страшно повредить. Вопрос о тех или других ущельях отступает перед основными, мировыми, однако перечисленные Вами ущелья вовсе не отданы Грузии. Вы ошиблись. Границу определил Реввоенсовет по сношению с Кавфронтом. Здешние грузины подтверждают принадлежность Закатальского округа Грузии, однако вследствие Вашего протеста, мы надавили, чтобы грузинские войска туда не вступали. Во всех спорных вопросах окончательное решение будет в наших руках, но Вы со своей стороны облегчите нашу задачу, не допуская авантюры. 11 мая 1920 г. Чичерин.

¹⁶⁹ В. М. Муханов, Советизация Армении в 1920 г. и Серго Орджоникидзе, Международная аналитика, No1 (19), с.92.

No II-24

ՀԱՏՎԱԾ Վ.ԼԵՆԻՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ Գ.ԶԻԶԵՐԻՆԻ ՆԱՍՏԿԻՑ¹⁷⁰,
*որտեղ նամակագիրը նշում է, որ քեմալականների հետ անմիջական
շփումներ իրականացնելու համար ռուսական կողմը պետք է օգտագործի
Հայաստանի երկաթուղին, ինչի վերաբերյալ անհրաժեշտ է պայմանագիր
կնքել Հայաստանի հետ
(16 մայիսի, 1920թ.)*

<...> Необходимость непосредственного контакта с Турцией ведет к тому, что мы должны будем использовать железные дороги Армении, а для этого мы должны заключить договор с Арменией. Надо будет пригрозить Грузии, чтобы она не дала английскому отряду захватить пункты, необходимые для нашего контакта с Турцией. Оружие можно послать под фирмой Азербайджана. В ближайшие дни вся практическая военная сторона должна быть выяснена нашими военными и Халилом.

С коммунистическим приветом

Чичерин

No II-25

ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ՏԵՂԵՎԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ,
*որը պատկանում է Խորհրդային Ադրբեջանի Կարմիր Բանակի
հետախուզական բաժնին և պարունակում է գործակալական ցանցի
միջոցով ստացված տեղեկություններ Հայաստանի Հանրապետության
զինված ուժերի վերաբերյալ
(18 մայիսի, 1920թ.)*

ДЕЛО АКА 74-832 лист 203.

Секретно.

РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНАЯ СВОДКА No.3.

Агентурных сведений, полученных Оперативно-Разведывательным отделением
Оперативного отдела Штаба Красной Армии Азербайджанской Республики
к 17 мая 1920 года.

А. Армения.

¹⁷⁰ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с. 57(АВІРР. Փ.04. Օն.39. Լ.232. Ը.52987. Լն.3-4).

1. Большая часть армянских регулярных частей сосредотачивается южнее линии Карс-Эривань.
2. Судя по базарным слухам, с юга на Армению двигаются большие силы турок /не менее 3-х дивизий/. Говорят, из Хоя в Нахичевань прибыла уже одна дивизия.
3. Большую организационную работу по формированию войсковых частей из местного населения из Эривани ему присланы до 100 офицеров разных специальностей и национальностей, при чем много русских офицеров. Ему же прислано вооружение, снаряжение.
4. По сведениям Дро уже сформировал 4 полка пехоты /1500-2500 штыков каждый/, до 10 железных батальонов /600-800 штыков каждый/, два конных полка /400 коней каждый/ и до 6 батарей /по 4 орудия горных или легких/. Все эти части, главным образом, собраны в районе Герюсы и усиленно обучаются. Ревностными помощниками ДРО являются Осипьян, Пирадов, Самойленко, Тимченко и др. все – бывшие офицеры русской армии.
6. По непроверенным сведениям, Драценко со своими соратниками-принят на службу в Армянские войска.
7. Из Карса и Сарыкамыша все военные запасы вывозятся в Александрополь и Эривань.
8. Железная дорога работает слабо.
9. Производится реквизиция более или менее больших запасов зерна, фуража и рогатого скота.
10. Ведется по всей Армении усиленная агитация против установления Советской Власти. Эта агитация ведется и среди мусульман/живущих в Армении, но вряд ли успешно так как сильнее влияние турок.

Б. Грузия.

Новых сведений не поступало.

В. Персия.

Посланные в 20 числа апреля с/г. агенты, до сего времени не вернулись.

Начоперот

Генерального Штаба Карганин

18 мая 1920 года No. 2184/р.

Гор. Баку.

Старший Помощник Начальника оперативного отделения /подпись/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 40, թ. 1-2; սերիալային

No II-26

ՀՐԱՀԱՆԳ

*Աղբրեջանի գործակալներին ձերբակալելու համար
միջոցներ ձեռք առնելու վերաբերյալ
(17 մայիսի, 1920թ.)*

Մակագրության Ն. Գ. Մինիստրության դիվանի նո 414 գրության վրա, այն մասին վոր սրան կից ուղարկվում է նո2910 գրությունը, միջոցներ ձեռք առնել Աղբրեջանի ագենտներին ձերբակալելու համար:

ԳԱՂՏՆԻ

Սույն գրությունը ուղարկում եմ Յերեվանի քաղաքային միլիցիապետին ի տնորինություն առաջարկում եմ հետեվանքի մասին զեկուցել ինձ:

Նո4455

"17" Մայիս 1920թ.

25

2-20

ՆԵՐՔԳՈՐԾՄԻՆ (ԳԱՂՏՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ) ԳՈՐԾ Նո1763, էջ 171

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց.2, գ.630, թ.1; ձեռագիր, պատճեն

No II-27

**ԵՐԿՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԵՐՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ**

*Հայաստանում Աղբրեջանի դիվանագիտական միսիան Հայաստանի
կառավարության կողմից այլևս չի ճանաչվում որպես այդպիսին՝ դրանից
բխող բոլոր հետևանքներով
(18 մայիսի, 1920թ.)*

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆՍՏՐ

ՅԵՐԵՎԱՆ

18 ՄԱՅԻՍԻ, 1920թ.

Նո 3003

Գաղտնի

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ

Պ. ՄԻՆՍՏՐԻՆ

Աղբրեջանի տեղվույս Միսսիան Հանրապետական կառավարության կողմից այլեվս պաշտոնապես չը ճանաչվելով նրա պաշտոնյաները դադա-

րում են ոտար դիվանագիտական մարմնի մաս կազմելուց յեվ գրկվում են այն բոլոր առանձնաշնորհումներից յեվ իրավունքներից վորը թելադրում է Միջազգային որենքը, ինդրում եմ ուրեմն առաջարկել նույն Միսսիայի կավաններին չկրել այյեվս համազգեստ յեվ զենք:

Միաժամանակ ինդրում եմ կարգադրել վոր յերկու միլիցիոներ պահակ կանգնի Միսսիայում պաշտպանելու գույքը յեվ հսկելու կենողների ապահովության:

ՄԻՆՍՏՐ ՆԱԽԱԳԱՀ ՅԵՎ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆՍՏՐ՝

(ՀԱՄՈ ՈՀԱՆՋԱՆՅԱՆ)
(ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԴԻՎԱՆԱՊԵՏ

(ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց.2, գ.630, թ.2; մեքենագիր

No II-28

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական միսիան ամբողջ կազմով
տնային կալանքի ենթարկելու մասին
(22 մայիսի, 1920թ.)*

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄԻԼԻՑԱՊԵՏԻՆ

Համաձայն Արտաքին գործոց Մինստրի 21. V. ս.թ. Նո.3089 գրության առաջարկում եմ վոր անմիջապես տնային բանտարկության յենթարկել տեղվու Ադրբեջանի Միսսիայի բոլորը կազմը:

Նո.4669

22 մայիսի 1920թ.

Գ. Նո.30

2-20թ.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց.2, գ.630, թ.5; մեքենագիր

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԵՐԻ ԴԻՄՈՒՍԸ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ
ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆԸ¹⁷¹,

*որտեղ կոչ է արվում հասկանալ այն դրական փոփոխություններն ու
հնարավորությունները, որ իր հետ բերում է խորհրդային իշխանությունը,
ուստիս՝ պայքարել Անտանտի և նրա գործակալ դաշնակցության դեմ ու,
հետևելով Ադրբեջանի աշխատավորությանը, ամեն գնով
հասնել Ղարաբաղի խորհրդայնացմանը: Եվ այդ պայքարում
հայ աշխատավորությանը կաջակցի Ադրբեջանի
հեղափոխական պրոլետարիատը
(19 մայիսի, 1920թ.)*

ТРУДОВОМУ АРМЯНСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ НАГОРНОГО КАРАБАХА

19 мая 1920 г.

Товарищи крестьяне!

Старое русское правительство, положившее в основу своего существования принцип - «Разделяй и властвуй», положило начало братоубийственной войне между соседними народами - армянами и мусульманами, которая унесла десятки тысяч жертв крестьян и пролетариев, не говоря о стихии беженцев. Казалось, не было бы конца этой кровавой бойне, если бы не вера в силу народа и революции, которые должны были поставить предел этим ужасам и двинуть жизнь по новому руслу - руслу любви народов. Мы не ошиблись. Этот просвет был в лице Октябрьской революции. Но жатва была короткой:

она была вырвана руками дашнаков и мусаватистов, и мы вновь очутились у разбитого корыта. Снова жертвы, снова стоны и страдания. И в момент, когда зарево пожара Советской России стало бросать свет по всему миру, когда стихия докатилась до границ цветущего Кавказа, араратское и мусаватское правительства в агонии выбросили на арену карабахский вопрос, разрешение которого дало нам только развалины. Но крестьяне и пролетариат Азербайджана не поддались интригам и через трупы жертв протянули руку Советской России, приняв власть Советов.

Товарищи! Сегодня независимая Советская Республика, возглавляемая Коммунистической партией, приглашает вас в свои братские объятия, чтобы

---

¹⁷¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с. 34.

вместе с вами повести борьбу с общими врагами - дашнаками и Антантой, превратившими вас - народ в слепое орудие.

Товарищи! Довольно терпеть вам иго дашнаков, пора опомниться вам, неужели вы воочию не видите, что все кровавые боины устраивались дашнаками, и на террор дашнаков ответьте красным террором трудящихся, и в этом трудовое крестьянство и пролетариат Азербайджана будет биться с вами в первых же рядах. Организуйте у вас ревкомы и советы. Выбирайте только истинных коммунистов, остерегайтесь, чтобы вчерашние дашнаки, явившись в масках коммунистов, опять не проникли бы в ваши ряды. Организуйтесь в советы и ревкомы, просим немедленно прислать товарищей для связи. Мы, коммунисты, надеемся, что этим шагом будет заложен прочный фундамент для сближения трудового армянского и мусульманского крестьянства.

Карабахский комитет партии коммунистов.

Коммунист. 1920. 19 мая

№ II-30

ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՒ ԼԵՆԻՆԻՆ, ՍՏԱԼԻՆԻՆ ԵՎ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ

*Խորհրդային իշխանությունն Ալեքսանդրապոլում դիմացել է չորս օր, Գիլիջանից այժմ եկել են ապստամբ հայ կոմունիստները և օգնություն են խնդրում, իր կարծիքով, Խորհրդային զորքերի կողմից Շուշիի, Նախիջևանի, Ջուլֆայի, Օրդուբադի շրջանների գրավումը կիրականացվի առանց հայերի կողմից լուրջ դիմադրության հանդիպելու
(22 մայիսի, 1920թ.)*

Телеграфъ

Телеграмма

И МСЪЕ ЕТУ ЗАПИСКУ ЗАПИШИТЕ ЕЕ И БУДЕМ СЧИТАТ

---ЕТУ ЗАПИСКУ ПЕРЕДАЙТЕ МСКВУ И ПРОШУ СООБШИТ ФАМИЛИЮ ТОВАРИЩА ПРИНЯВШАГО В МОСКВЕ МОЮ ЗАПИСКУ ? ??? ? ? ?

---У АПАРАТА ОРДЖОНИКИДЗЕ ПЕРВОЕ КОГДА УЕХАЛ СМИЛГЕ ? ??

ПОКА ПРИНИМАИТ ЗАПИСКУ ----МСКВУ КРЕМЛ ЛЕНИНУ СТАЛИНУ ЧИЧЕРИНУ ТОЧКА НОЧЬЮ ВЕРНУЛСЯ ИЗ КАРАБАХ АРМЯНСКАЯ ЧАСТ ГОРОДА ШУШИ И ПЛАСКАСТНЫЕ СЕЛА АРМЯН СОВЕРШЕННО РАЗГРОМЛЕНЫ ТОЖЕ САМОЕ СДЕЛАНО АРМЯНАМИ И В ЗАНГЕДУРСКОМ УЕЗДЕ С МУСУЛЬМАНСКАМИ СЕЛАМИ СО СТОРОНЫ АРМЯН И АРМЯНСКОЕ И МУСУЛЬМАНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ С РАДОСТЬЮ ВСТРЕЧАЮТ

РУССКИЯ КРАСНЫЯ ВОЙСКА ДУМАЮ ЧТО РАИОН ШУША НАХИЧЕВАН ОРДУБАН ГУЛЬФА БУДУТ ЗАНЯТЫ БЕЗ СОПРУТИВЛЕНИЯ СО СТОРОНЫ АРМЯН ДЕВЯТОГО ЧИСЛА В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ МЕСТНЫМИ РАБОЧИМИ ГАРНИЗОНОМ И БРОНЕПОЕЗДОМ АРМЯНСКАЯ РЕСПУБЛИКА БЫЛА ПРЕВОЗГЛАШЕНА СОВЕТСКАЯ ВЛАСТ ПРОДЕРЖАЛИС ЧЕТЫРЕ ДНЯ ПОСЛЕ ЧЕГО ВОЗСТАНИЕ БЫЛО ПОДАВЛЕНО С РАИОНА ДЕЛИЖАНА ПРЫВЫЛИ АРМЯНСКИЕ КОМУНИСТЫ С ПРОСЬБОЙ ПОДДЕРЖАТ ИХ НУРИ ПАША СКРЫЛСЯ В ШУШЕ И ВЕДЕТ ПРОВОКАЦИЮ ПРОТИВ НАС НЕОБХОДИМО ЧТОБЫ ХАЛИЛ ОТКРЫТО ВЫСТУПИЛ ПРОТИВ НЕГО БЛАГОДАРЯ ЕГО ПРОВОКАЦИИ В НЕКОТОРЫХ ПУНКТАХ БЫЛИ НАПАДЕНИЯ НА НАШИ ЧАСТИ ЧТО КОНЕЧНО ЛИКВИДИРОВАНО И ЛИКВИДИРУЕТСЯ СО ВСЕЙ ЖЕСТОКОСТЬЮ МУСАВВАТИСТЫ БЕЖАВШИЕ В ТИФЛИС ИЗДАЮТ ТАМ ОФИЦИАЛЬНУЮ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННУЮ ГАЗЕТУ АЗЕРБАЙДЖАН НЕОБХОДИМО НАЖАТ НА ТИФЛИС ТОЧКА БАКУ 22 НР 276, ОРДЖОНИКИДЗЕ

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 43, ք. 1; լուսապատճեն հեռագրից

No II-31

ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԼԵՆԻՆԻՆ, ՍՏԱԼԻՆԻՆ ԵՎ ԶԻԶԵՐԻՆԻՆ
Քարվանսարայի գավառում մայիսի 21-ին հռչակված է խորհրդային իշխանություն, կանոնավոր հայկական բանակի երկու գունդ անցել է սպասամբների կողմը, տեղի հեղկումը իրենց է դիմում օգնության համար, և ինքը սպասում է շտապ և ճշգրիտ ցուցումների (23 մայիսի, 1920թ.)

КОПИЯ ТЕЛЕГРАММЫ ПОЛУЧЕННОЙ ИЗ МОСКВЫ.

В.СРОЧНО

КРЕМЛЬ ТОЛЬКО ЛЕНИНУ

БЕЗ ЗАГОЛОВКА

МОСКВА КРЕМЛЬ ЛЕНИНУ СТАЛИНУ ЧИЧЕРИНУ БАКУ 23/5 В 12 Ч.

КАРТА САРАЙСКОМ СЪЕЗДЕ 21/5 ОБЪЯВЛЕНА СОВЕТСКАЯ ВЛАСТЬ 2 ПОЛКА РЕГУЛЯРНЫХ АРМЯНСКИХ ВОЙСК ПЕРЕШЛИ НА СТОРОНУ ПАВСТАНЦЕВ

РЕВКОМ ОБРАЩАЕТСЯ К НАМ ЗА ПОМОЩЬЮ ПРОШУ ВАШИХ НЕМЕДЛЕННЫХ ТОЧНЫХ УКАЗАНИИ ОТВЕТ ЖЕЛАТЕЛЬНО ПОЛУЧИТЬ

ДО ВЕЧЕРА, ТАК КАК НОЧЬЮ ДУМАЮ ВЫЕХАТЬ НА ДВА ДНЯ В
ЭНЗЕЛИ. ОРДЖОНИКИДЗЕ.

Копия с текстом фотокопии документа проверена Т. Микаелян

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 49, թ.1; սևթեկագիր

No II-32

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՓՈԽԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Լ. ԿԱՐԱԽԱՆԻ
ՀԵՌԱԳԻՐՐ ԸՎ(Բ)Կ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՍԻ ՌԱԶՄՀԵՂԿՈՍԻ ԱՆԴԱՍ Գ.Կ. ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻՆ**¹⁷²,
*որտեղ հեռագրողը տեղեկացնում է Օրջոնիկիձեին, որ Հայաստանի
խորհրդայնացման գործընթացին անցնելու համար Ստալինը բավարար չի
համարում այն փաստը, որ Հայաստանում կառավարական ուժերի երկու
գունդ անցել է ապստամբների կողմը, իսկ լրացուցիչ ուժեր այսօր
տրամադրել են արավոր չէ, քանզի բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնել
լեհական ռազմաճակատի ուղղությամբ: Շեշտվում է նաև, որ անհրաժեշտ է
հասնել նրան, որ Հայաստանի Վրայով Կարմիր զորքերը կարողանան
տեղափոխվել մինչև Թուրքիայի սահման
(23 ապրիլի, 1920թ.¹⁷³)*

Сведения о положении в Армении Сталин считает недостаточными, чтобы принять твердое решение, и просит Вас дать дополнительные сведения, на что мы можем рассчитывать. Переход на нашу сторону двух полковне дает, по его мнению, гарантии, что значительная часть армянских войск перейдет на нашу сторону. Между тем, всякая операция, которая заняла бы у Вас русские части, потребовала бы, может, их усиления, была бы совершенно несвоевременна. Пока польскому фронту должно быть отдано все. Я лично считаю, что наши войска должны получить полную возможность контакта с Турцией, эта задача

¹⁷² Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, сс.49-50(ՐԳԱՏՈՒ Փ.85. Օռ.14. Ժ.29. Լև.2-2օ6).

¹⁷³ Թեև մենք պահպանել ենք աղբյուրում նշված ամսաթիվը՝ «23 ապրիլի 1920թ.», սակայն մեր համոզմամբ, սույն հեռագիրն այս բովանդակությամբ հնարավոր էր ուղարկել միայն 1920թ. մայիս 23-ից հետո, քանի որ Օրջոնիկիձեի կողմից հենց այդ ամսաթվով է ուղարկված այն հեռագիրը, որտեղ խոսվում է ապստամբների կողմը Հայաստանի կառավարական զորքերի 2 գնդի անցնելու մասին:

должна быть выполнена, но необходимо избрать путь наименьшей затраты военных сил. Я сообщал Вам, что необходимо потребовать у армянского правительства согласия на занятие местностей со смешанным армяно-мусульманским населением русскими воинскими силами. Это означало бы, что наши войска должны быть пропущены на границу Турции. Сделать это надо открыто, чтобы вся Армения знала об этом нашем требовании и понимала бы наше желание предупредить всякую провокацию и национальную резню. Сообщите Ваши соображения, а главное, дайте для Сталина соображения в пользу того, что армянские войска и население будут встречать нас без сопротивления, или если сопротивление будет, то Вы справитесь без затруднения, без необходимости усиливать себя новыми русскими частями.

№ II-32

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՌԻՄԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ՔԱՂԱՅՈՒՐՈՅԻ 1920 Թ.

ՄԱՅԻՍԻ 25-ԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ №15 ՆԻՍԻ ԱՐՈՇՈՒՄԻՑ¹⁷⁴,

որտեղ արձանագրվում է, որ անհրաժեշտ է շարունակել

*բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ և ձեռնպահ մնալ
ռուսական զորքերի միջոցով Հայաստանի անհապաղ խորհրդայնացումից
(25 մայիսի, 1920թ.)*

П р и с у т с т в о в а л и: тт. Ленин, Троцкий, Сталин, Крестинский, Каменев, Радек, Чичерин, Карашан, Смилга, Киров, Элиава.

С л у ш а л и: О восточной политике.

а) Об Армении

П о с т а н о в и л и:

<<...>>Продолжить переговоры с правительством Армении, не беря на себя инициативы немедленной советизации с помощью русских войск. Принять меры к обеспечению Нахичевани от воздействия старого турецкого правительства и Антанты<<...>>.

¹⁷⁴ А.В.Квашонкин, Технология “красных революций” в Закавказье в начале XX века, Политика и общество, 5(137), 2016, с.594; Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с.61.

№ II-34

ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՂ ԼԵՆԻՆԻՆ, ՍՏԱԼԻՆԻՆ ԵՎ ԶԻԶԵՐԻՆԻՆ

*Խայիլ-փաշային թնդանոթներ, գնդացիքներ ու հրացաններ տրամադրելու հնարավորության մասին, և դաշնակցական կառավարության առկայության պարագայում՝ Թուրքիային Հայաստանի տարածքով ուղղակի ռազմական օգնություն կազմակերպելը կասկածելի լինելու մասին
(24 մայիսի, 1920թ.)*

С.Секретно

ТЕЛЕГРАММА /шифром/

Принята 24.У, 14,45. Без заголовка.

Москва, Ленину, Сталину, Чичерину.

Халилу мы можем дать около 10.000-15.000 винтовок, 20 тяжелых орудий, 30-40 легких, патронов небольшое количество, пулеметов штук 50-60. Но все это должно идти не прямо в его руки, а через нас. Штаб в Баку состоял из всевозможных авантюристов и он ликвидирован, возобновлять его нет надобности, Можно создать политическую организацию поручив ее Краевому Комитету. Какую-либо помощь туркам через Армению при дашнакском правительстве считаю более чем сомнительным. Советизация ее возможна,но сопряжена с большими продовольственными трудностями. Занятием Нахичевани-Ордубат шоссейная дорога переходит в наши руки и безболезненно. Дайте нам точные указания какой политики держаться в Персии. Мусульманскими частями занят Ардебил. Без особенного труда можем взорвать весь Персидский Азербайджан юж. Тавриза. Мое мнение с помощью Кучук-Хана и персидских киммунистов начать борьбу за Советскую власть и выгнать англичан. Это произведет колоссальное впечатление на весь ближний Восток. Все будет проделано с внешней стороны как следует. Бежавшие Мусаватисты в Тифлисе образовали Азербайджанское правительство и оттуда думают орудовать. Грузины хотят создать нейтральную зону для них и поэтому не хотят отвести свои части у Полинского моста. Нажмите на них. Прошу ответа не позже завтрашнего дня 2-го и 12-го часа, так как вечером думаю вместе с Раскольниковым выехать на один день в Ензели.

Баку, 23.У-20г. №.385.

ОРДЖОНИКИДЗЕ

Расшифрована в секретариате
Зампредреввоенсовета республики
24 мая 1920г. 19ч. 40м.
“Дезертир”

На доклад дана т.т Ленину,

Чичерину и Сталину-послана 24.V-20г.

Подпись не-разборчива.

ЦПА ИМЛ, ф. 461, ед.хр.

Подлинник.

В6

Верно /Подпись/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 10ա-բ; մերենագիր

No II-35

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Ալեքսանդրապոլի և Կարսի բոլշևիկյան կուսակցական կոմիտեների
կազմերը տարբեր ժամանակահատվածներում
(1919 թ. մայիս – 1920 թ. մայիս)*

ԱԼԵՔՊՈԼԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ՄԱՅԻՍԻ ՈՐԵՐԻՆ

1. Խանոյան Սերգո
2. Գոգունց Արշակ
3. Գրիգորյան Սաշա
4. Նուրիջանյան Ավիս
5. Ուլիբեկյան Լեվոն
6. Տեր-Սահակյան Աշոտ
7. Ղարիբջանյան Բագրատ

ՀԵՏԱԳԱՅՈՒՄ 20թ. ՀՈՒՆՎԱՐ ԱՄՍԻՆ ԲՋԻՋՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՄ (20 ՀՈԳԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՋԻՋ-1, ԳՈՐԱԺ-1, ՅԵՐԿԱԹԳԻԾ-3,
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ-2, ԸՆՏՐԿԱԾ Է ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՒՄԿՈՄԻՏԵ
ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ¹⁷⁵ .

1. Թոմասյան Արշակ.
2. Ղազանջյան Վռամ.
3. Մելիքյան Միտյա.
4. Գավրազով Պետյա.

¹⁷⁵ Տվյալները վերաբերում են Կարսին:

5. Փորսուղյան Անուշ.

20թ. ՄԱՅԻՄԻ 7ԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԻ ՍԵՂՄ ԽՈՐՀՐԴԱԿ-
ՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂՈՒԿԱՍ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՆՇԱ-
ՆԱԿՎՈՒՄ Է ՌԱԶՄՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ¹⁷⁶.

1. Թովմասյան Արշակ.
2. Ղազանջյան Վրամ.
3. Ղուկասյան Ղուկաս. (նախագահ)
4. Մելիքյան Դմիտրի (Միտյա)
5. Պայթունի:

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.10; մեքենագիր

No II-36

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Կարսի բոլշևիկյան կոմիտեի, բյուրոյի և ռազմհեղկոմի
(1919 երկրորդ կես – 1920թ. մայիսի սկիզբ)*

1919թ. Յերկրորդ կիսին ՂԱՐՍՈՒՄ ԿՈՒՍ-ԱՆԴԱՄՆԵՐ 7 ՀՈԳԻ
ԸՆՏՐՎՈՒՄ Է ԿՈՒՍ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ
ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ՝

1. Բայրուրցյան Վարշամ.
2. Բոզեմսկի Սամվել.
3. Ղազանջյան Վրամ.

ՀԵՏԱԳԱՅՈՒՄ 20թ. ՀՈՒՆՎԱՐ ԱՄՍԻՆ ԲԶԻԶՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՄ (20 ՀՈԳԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲԶԻԶ-1, ԳՈՐԱԺ-1, ՅԵՐԿԱԹԳԻԾ-3,
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ-2, ԸՆՏՐՎԱԾ Է ԸՆԴՀԱՍԱԿՅԱ ԿՈՒՍԿՈՄԻՏԵ
ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ.

6. Թովմասյան Արշակ.
7. Ղազանջյան Վրամ.
8. Մելիքյան Միտյա.
9. Գավրազով Պետյա.
10. Փորսուղյան Անուշ.

¹⁷⁶ Տվյալները վերաբերում են Կարսին:

20թ. ՄԱՅԻՄԻ 7ԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԻ ՍԵՂՄ ԽՈՐՀՐԴԱԿ-
ՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂՈՒԿԱՍ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՆՇԱ-
ՆԱԿՎՈՒՄ Է ՌԱԶՄՆԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ՆԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄՈՎ.

6. Թովմասյան Արշակ.
7. Ղազանջյան Վրամ.
8. Ղուկասյան Ղուկաս. (նախագահ)
9. Մելիքյան Դմիտրի (Միտյա)
10. Պայթունի:

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.11; մեքենագիր

No II-37

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Հայաստանի և Հայաստանի տարբեր շրջանների ռազմիեղկումների կազմերի
(մայիս, 1920թ.)

1920թ. Մայիսի 3-ին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՆԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ

1. Գոգունց Արշակ (բանվոր)
2. Մուսաեղյան Սարգիս.
3. Մելքոնյան Արտաշես.
4. Նուրիջանյան Ավիս.
5. Պետրոսյան Պետրոս. (զինվոր)
6. Սարգիսյան Գեվորգ. (բանվոր)
7. Տեր Սահակյան Աշոտ. (Ալեքսանդրի կուս. կոմիտեից).
8. Տեր-Միմոնյան Դրաստամատ.
9. Ուլիբեկյան Լեվոն (բանվոր):

ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ԸՆՏՐՎԱԾ 1920թ. ՄԱՐՏԻՆ
ԳԱՎԱՌԱՅԻՆ ՅԵՐՐՈՐԴ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ.

1. Անտոնյան Անտոն.
2. Գոգունց Արշակ.
3. Գրիգորյան Մաշա.
4. Խանտյան Մերգո.

5. Ղարիբջանյան Բագրատ.
6. Մանդայան Թադևոս.
7. Նուրիջանյան Ավիս.
8. Ուլիբեկյան Լեվոն.
9. Տեր-Սահակյան Աշոտ.

ՔԱՎԱԹԱՌԼՈՒ ԳԱՎԱՌԱՄԱՍԻ ԿՈՒՄԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ՄԱՅԻՄԻ
ՆԱԽՈՐՅԱԿԻՆ

1. Ամալյան Մեսրոբ.
2. Գալոյան Սողոմոն.
3. Կուրդիյան Նահապետ.
4. Մովսեսյան Ադասի.
5. Մելիք Յարգիսյան Հովազիմ (սպանված փետրվարյան ավանտյուրայի ժամ)
6. Աթանեսյան Վարսենիկ (կին ընկեր ակտիվ աշխատող).

ՌԱԶՄԱ ՀԵՂ-ԿՈՄԻՏԵՆ ՄԱՅԻՄԻՆ ՔԱՂԹԱՌԻՎԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Կուրդիյան Նահապետ.
2. Մովսեսյան Ադասի.
3. Փանյան Արշալույս.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.2; մեքենագիր

No II-38

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Իջևանի-Դիլիջանի ու Նոր Բայազետի կուսկոմիտեների և ռազմհեղկոմների
 (մայիս, 1920թ.)*

ԻԶԵՎԱՆԻ ԴԻԼԻՋԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՍԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ
ԸՆՏՐՎԱԾ 1920թ. ԱՊՐԻԼԻ 25ԻՆ ԿՈՒՍ-ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ (ՔՐԴՎԵԱՆ
ԳՑՈՒՂՈՒՄ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼ ԵՆ 30 ՀՈԳԻ)

1. Ամիրխանյան Շավարշ.
2. Բերբերյան Անանյա.
3. Հարությունյան Գալուստ.
4. Մկրտումյան Յենոբ.

ԻԶԵՎԱՆ-ԴԻԼԻԶԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ ՆՇԱՆԱԿՎԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ 20թ. ՄԱՅԻՄԻ 6-ԻՆ

1. Ամիրխանյան Շավարշ. (նախագահ)
2. Այվազյան Կոստյա.
3. Յաղուբյան Հայկ.
4. Մկրտումյան Յենոբ. ((Փ. նախագահ) կոոպտացի նկարգով):
5. Բերբերյան Անանյա. (կոոպ. Կարգով):

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԿԱԶՄԸ ՀԵՏՉԵՏԵ
ԼՐԱՑՎԵԼ Ե ՀԵՏԵՅԱԼ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՎ

1. Գիգոյան Գ.
2. Գարդաշյան Գարեգին:
3. Պողոսյան Հովսեփ.

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԸՆԴՀԱՍՈՒՅՑԱ ԿՈՒՄ-ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ 1919թ.

1. Բատիկյան Բաղիկ. (գնդակահարված)
2. Բոշնաղյան Սերգո.
3. Պետրոսյան Հովհաննես
4. Պետիկ Պետրոսյան, (Սպարտակից):
5. Սարուխանյան Հովհաննես. (գնդակահարված)
6. Տեր-Միքայելյան Սուրեն:
7. Ակտիվ կին աշխատող Մադիկյան Արծվիկ

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՌԱԶՄՇԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԿԱԶՄՎԱԾ
ՄԱՐՏՈՒՆԻՈՒՄ (ՆԵՐՔԻՆ ԴԱՐԱՆԼՈՒԻՄ) ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՈՐԵՐԻՆ

1. Լազրյեվ Արմենակ.
2. Խանֆերյան Լազր.
3. Հակոբյան Սրապիոն.
4. Ներսեսյան Լեվոն. (քարտուղար)
5. Մակարյան Սուրեն.
6. Սարուխանյան Հովհաննես. (նախ).
7. Սիրունյան Վանո.
8. Պետրոսյան Միհրան.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.3: մեքենագիր

No II-39

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Հայաստանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի ռազմահեղափոխական
կոմիտեների կազմերի
(մայիս, 1920թ.)*

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ (խոշոր)

1. Ավիս Նուրիջանյան
2. Սարգիս Մուսաեղյան
3. Արտաշես Մելքոնյան
4. Արշակ Գոգունց
5. Լևոն Ուլիբեկյան
6. Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան
7. Աշոտ Տեր-Սահակյան
8. Պետրոս Պետրոսյան
9. Գեվորգ Սարգսյան

5. ԱԼԵՔՊՈԼԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ՄԱՅԻՄԻՆ (մանր նկար)

1. Խանոյան Սերգո
2. Գոգունց Արշակ
3. Գրիգորյան Սաշա
4. Նուրիջանյան Ավիս
5. Ուլիբեկյան Լևոն
6. Տեր-Սահակյան Աշոտ
7. Ղարիբջանյան Բագրատ
8. Մանդայան Թադեոս
9. Մելյան Յեգոր

7. ՂԱՐՍԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ղուկասյան Ղուկաս (խոշոր)
2. Մելիքյան Դմիտրի
3. Ղազանջյան Վռամ

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.4: մեքենագիր

No II-40

ՑՈՒՑԱԿ

*Կարսի ռազմհեղկոմի կազմի
(մայիս, 1920թ.)*

ՂԱՐՄԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ղուկասյան Ղուկաս (նախագահ)
2. Մելիքյան Դմիտրի (Կարմիր զորամ. հրամանատար)
3. Ղազանջյան Վռամ
4. Թոմասյան Արշակ
5. Բայթունի

ԸՆԴՀԱՍՄԱԿՅԱ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԻՑ

1. Անուշ Փորսուղյան
2. Բոգեմսկի

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.6; մեքենագիր

No II-41

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Նոր-Բայազետի, Իջևան-Դիլիջանի,
Քավթառուի ռազմհեղկոմների կազմերի
(մայիս, 1920թ.)*

7. ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Սարուխանյան Հովհաննես (խոշոր)
2. Բադիկյան Բադիկ
3. Մակարյան Սուրեն
4. Միրունյան Վանո
5. Խանֆերյան Լազր
6. Պետրոսյան Միհրան
7. Լազրեվ Արմենակ
8. Ներսիսյան Լեվոն

8. ԻԶԵՎԱՆ-ԴԻԼԻԶԱՆԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ամիրխանյան Շավարշ
2. Այվազյան Կոստյա

3. Յաղուրյան Հայկ
4. Մկրտումյան Յենոք
5. Բերբերյան Անանիա

9. ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՂ ԱԿՏԻՎ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

1. Յեղիշե Շամախյան
2. Ժորժիկ Իշխանյան
3. Գալուստ Հարությունյան
4. Ալեքսեյեվ
5. Ապոստոլով (տեղ. շրջանակ)
6. Հակոբջանյան (շրջանակ)
7. Հովհաննիսյան Վաղինակ (շրջանակ)

10. ՔԱՎԹԱՌՈՒՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՌԱԶՄՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Կուրդինյան Նահապետ
2. Փանյան Արշալույս
3. Սովսիսյան Ադասի

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.8; մեքենագիր

No II-42

ՑՈՒՑԱԿ

*Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեի ընդհատակյա կազմի
(մայիս, 1920 թ.)*

ԱԼԵՔՊՈԼԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՑԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿԱԶՄԸ ՄԱՅԻՍԻ ՈՐԵՐԻՆ

1. Խանտյան Սերգո
2. Գոգունց արշակ
3. Գրիգորյան Մաշա
4. Նուրիջանյան Ավիս
5. Ուլիբեկյան Լեվոն
6. Տեր-Սահակյան Աշոտ
7. Ղարիբջանյան Բագրատ
8. Սեվիան Եգոր

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.257, թ.9; մեքենագիր

No II-43

ՑՈՒՑԱԿ

Սարիղամիշի ռազմհեղկումի կազմի

(մայիս, 1920թ.)

ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻ ՌԱԶՄՀԵՂԿՈՍԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ճուղուրյան Անդրանիկ (Ադրկ) – սպանված (շրջանակ)
2. Առաքելյան Ալեքսանդր
3. Կուխմալակին Պավել (սպանված) (շրջանակ)
4. Մխչյան Լիպարիտ - սպանված
5. Մատիչկո Պյոտր – սպանված (շրջանակ)

ԱԿՏԻՎ ԱՇԽԱՏՈՂ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

1. Նալբանդյան Լեվոն – սպանված
  2. Վոսկանյան Սամվել – սպանված
- ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 12; մեքենագիր*

No II-44

ՑՈՒՑԱԿ

Սուրմալուի հեղկումի կազմի

(մայիս, 1920թ.)

12. ՍՈՒՐՄԱԼՈՒՅԻ ՀԵՂԿՈՍԸ

1. Սուրադյան Արաքս
  2. Ելոյան Մարկոս
  3. Վարդանյան Հրաչյա
- ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 14; մեքենագիր*

No II-45

ՑՈՒՑԱԿ

Ղարաքիլիսայում ակտիվ կուսակցական աշխատանք տանող անձանց

(մայիս, 1920թ.)

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎ ԱՇԽԱՏՈՂ

ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ ՄԱՅԻՍԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Անուշավան Վարդանյան
2. Վերգուշ Մխիթարյան

3. Հաջիդարեցի Միսակը (խփված)

4. Մռավյան Վաղինակ

5. Մարկոս Գրիգորյան

Փաստաթղթում առկա են անընթեռնելի ձեռագրով լրացումներ
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 18; մեքենագիր

No II-46

ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

*Ձանգեզուրի տարբեր շրջանների բոլշևիկյան կոմիտեների և
նազմհեղկոմների կազմերի
(մայիս, 1920թ.)*

1920 թվի մայիսի 5-ին, Գորիսում ակտիվի նիստում (15-20 հոգի)
ընտրվում է գավառական ժամանակավոր կուսկոմիտե, ուր փոխվում է
կոմիտեյի նախագահը:

Յեր. Բակունցի տեղ ընտրվում է ԿԱՄԱՐԻ ՀԱԿՈՒՐ:

Կոմիտեյի կազմը-

- Կամարի Հակոբ (նախագահ)
- Մկրտչյան Խրիստաֆոր
- Մաշուրյան Հակոբ
- Բակունց Յերեմյա (մնում է, վորպես կոմիտեյի անդամ)
- Միլանյան Հայկ
- Արզումանյան Նիկոլայ (Ներկայացուցիչ Միսյանից)
- Թաթարյան Հարություն (ակտիվ մասնակցող Խնձորեսկի շրջանից)

Գավառի մաշտաբով Ռազմական հեղկոմ չի կազմվել, յեղել են շրջանա-
յին հեղկոմներ: Խնձորեսկում կազմված է մայիսի 26-ին

- Թաթարյան Հարություն
- Միլանյան Հայկ (նախագահ)
- Մայեյան Գարեգին
- Զավալյան Աբել
- Մայսուրյան Արսեն (քարտուղար)

Միայանի շրջանի հեղկումը կազմը-

- Ադոնց Թովմաս
- Գեվորգյան Հակոբ Տանին
- Տեր-Ղազարյան Պատվական
- Գրիգորյան Միքայել թիկնածու
- Արզումանիան Նիկոլայ

Ապստամբության ընդհանուր ղեկավարն է յեղել ԿԱՄԱՐԻ ՀԱԿՈՒԲԸ, վորին մայիսի 22-ին զինված ուժերով իլել են թշնամու ձեռքից ու փախցրել անտառները. Պահվել է Մթնածորի անտառում, վորտեղից սուրհանդակների միջոցով ու նամակներով կապվում է ռազմհեղկումի հետ:

1920 թվի մայիսի 26-ին Խնձորեսկում կազմվել է շրջանային կուսկումիտե՝ հետեվյալ կազմով:

- Թաթարյան Հարություն նախագահ
- Միլանյան Հայկ
- Սայելյան
- Մայսուրյան
- Մայսուրյան Արսեն
- Յուզբաշյան Ղուկաս

Դեռ 1919 թվին Խնձորեսկում յեվ շրջակա գյուղերում կազմված են յեղել բջիջներ.

Խնձորեսկ-30 հոգի. Ալիդուլիշեն-12. Խանաձախ-5. Գեյորու-7. Մաշանջուղ-3. Կորիձոր-14. Տեղ-4 (տես Մկրտչյան Խրիստաֆորի ձեռքով կազմված Գորիսի շրջանային կումիտեյի ցուցակը):

Փաստաթղթում առկա են անընթեռնելի ձեռագրով լրացումներ:

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 20,21; մեքենագիր

No II-47

ՑՈՒՑԱԿ

Միսիանի և Խնձորենյի ռազմիկոմների կազմի

(մայիս, 1920թ.)

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ, ՄԻՍԻԱՆԻ ՅԵՎ ԽՆԶՈՐԵՍԿԻ ՇՐՋԱՆԻ

ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ

1. Հակոբ Կամարի նախագահ
2. Թաթարյան Հարություն
3. Միլանյան Հայկ
4. Ադոնց
5. Տեր-Ղազարյան Պատվական
6. Հակոբ Տանին

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 257, թ. 22; մեքենագիր

No II-48

ՑՈՒՑԱԿ

Այն բոլշևիկների, որոնք Նոր Բայազետի գավառում անմիջական

մասնակցություն են ունեցել մայիսյան խռովությանը

(1920թ. մայիսից հետո)

Այն ընկերների, վորոնք Նոր-Բայազետի գավառում, աշխատանքների անլեզալ ասպարեզում ղեկավարություն ու մասնակցություն են ունեցել մայիսյան շարժման յեվ իրենց անմիջական մասնակցությունն են ցույց տվել:

նո. նո. ըստ կարգի	Անուն, ազգանուն	Անլեզալ շրջանում ու մայիսյան ապստամբության 1920 թ. կատարած աշխատանքների մասին տեղեկություն:
1.	Հովհաննես Սարուխանյան	Արմենկոմի կողմից նշանակված կազմակերպիչ Ն_Բայազետի գավառում, Գավկոմի անդամ. Ն_Բայազետ և ժամանել

		<p>սեպտեմբերին, 1919 թ., 20 թ. մայիսի 13_ին անցել է Ղարանլուղ, ապստամբների գլուխը, յեղել է Ռեվվոյենմոկի նախագահ, յեվ շարժումը ճնշելուց հետո, դաշնակների կողմից բանտարկվել է չորս որով յեվ գնդակահարվել է մայիսի 22_ին:</p>
2.	Բատիկ Բատիկյան	<p>Նույնպես Գավկոմի անդամ, ակտիվ աշխատող, յերկրատեվ հիվանդությունը թույլ չի տվել շարժումներին մասնակից լինելու նույն թվին դաշնակների կողմից բանտարկված է յեղել 20 որ Ն_Բայազետի բանտում, գնդակահարվել է 20 թ. հոկտեմբերին՝ դաշնակների կողմից:</p>
3.	Մուրեն Մակարյան Գրիգոր Դադիկյան	<p>Դալի Ղարղաշցի _ Մարտունու շրջանի կազմակերպիչ մայիսյան ապստամբության, ակտիվիստ, Ռեվվոյենկոմի անդամ, շարժման ճնշումից հետո թագնվել է մինչեվ խորհրդայնացումը, այնուհետեվ 21 թ. Փետրվարյան ավանտյուրային սպանվել է</p>

4.		Յելենովկայի ֆրոնտում:
5.	Հովհաննես Յեղանյան	Զինվորական մասերում կազմակերպության հետ կապ պաշտպանող, մայիսյան շարժման մասնակցող բանտարկվել է դաշնակների կողմից և գնդակահարվել է 20 թ. ոգոստոսի 23_ին:
6.	Փառնակ Միքայելյան	Նույնպես բանտարկվել է մինչեւ օգոստոս, այնուհետեւ փախել և սպանվել է 21 թ. փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ Նոր_Բայազետի ֆրոնտում:
7.	Մերգո Բոշնադյան (տես. Բոշնադյանի հուշերը գ N1)	Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել մայիսյան շարժման, բանտարկվեց նույն թվին յեւ 21 թ. փետրվարյան ավանտյուրային սպանվեց թշնամու կողմից:
8.	Սուրեն Միքայելյան	Գավկոմի անդամ, կոմբջիջի քարտուղար, շարժումից առաջ առաքվել է Մեվանա կղզին, այնուհետեւ Ալեքսյոլ մինչեւ խորհրդայնացումը
9.	Պապիկ Մկրտչյան	Գավկոմի անդամ, կոմբջիջի քարտուղար, շարժումից

10.	Միհրան Պետրոսյան	<p>առաջ առաքվել է Սեվանա կղզին, այնուհետև Ալեքսյոլ</p> <p>Պրոֆեսիոնալ, բանտարկվել է յեվ աքսորվել Հայաստանի սահմաններից դուրս</p>
11.	Վանո Սիրունյան	<p>Ղարանլուղի շրջկոմի անդամ, ակտիվ մասնակից մայիսյան շարժման, Ռեվվոյենկոմի անդամ մինչև շարժումը, հաստատել և հեռագրային ու րադիոհեռագրային կապ զանազան վայրերի հետ: Շարժումը ճնշելուց հետո փախել է Թիֆլիս, այնուհետև անցել է Բագու յեվ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը վերադարձել է:</p>
12.	Մարիբեկ Բութումյան	<p>Ղարանլուղի շրջկոմի անդամ, Ալիգրիս գյուղի կոմբոյի քարտուղար, մայիսյան շարժման Ռեվվոյենկոմի անդամ, յեվ մինչև խորհրդայնացումը թագնվել, փախուստի յե դիմել:</p>
13.	Հայկ Մհերյան	<p>Ն. Գյուզալդարայի կոմբոյի քարտուղար, յեվ դեկավար,</p>

14.		մայիսյան շարժումից հետո թագնված և յեղել
15.	Մտյոպա Թորգոմյան	ԲասարԳեչարի կազմակերպության ղեկավար, շարժումից հետո թագնված և յեղել:
16.	Խաչատուր Ավետիսյան Դավի Ղարդաշցի	Փաշաքենդ գյուղի կազմակերպության ղեկավար, հալածանքի չի յենթարկվել:
17.	Հովհաննես Պետրոսյան	Դավի Ղարդաշ գյուղի կազմակերպության ղեկավար, ապստամբության համար բանտարկված և յեղել մեկ յեվ կես ամիս, այնուհետեվ ազատ արձակված և բանտից:
18.	Գերասիմ Թելումյան	Զինվորական մասերում կազմակերպիչ, մայիսյան շարժման ակտիվ մասնակցող, շարժումից հետո փախել և Թիֆլիս յեվ անցել և կարմիր Բազու:
19.	Բազրատ Բատիկյան	Մտել և Կոմկուսի մեջ մայիսյան շարժումից հետո: Յեղել և անլեգալ Գավկոմի անդամ, սիստեմատիկ բանտարկված և յեղել յեվ բաց

20.	Գրիգոր Շարոյան	<p>թողնվել:</p> <p>Կազմակերպիչ, Գավկոմի անդամ, մայիսյան ապստամբությունից հետո փախել է բանտարկվել է Դիլիջանում:</p>
21.	Պետիկ Պետրոսյան	<p>Մասնակցել է մայիսյան շարժման, մի ժամանակ բանտարկվել է:</p>
22.	Հակոբ Խաչատրյան	<p>Կոմյերիտմիության կազմակերպիչ, Գավկոմի անդամ, կամբջիջի քարտուղար, նայել Ն_Բայազետ գորամասերի կոմբջիջի ղեկավար, շարժումից առաջ արքայապետի Սեվան, հետո Ալեքսյուի բանտը այնուհետև փախուստի յե դիմել:</p>
23.	Խաչատուր Փոշոյան	<p>Վ. Ղարանլուղի կազմակերպության ղեկավար, սպանված է 21 թ. փետրվարին:</p>
24.	Հայկ Սարուխանյան	<p>Զուլախազի կազմակերպության ղեկավար, մայիսյան շարժման մասնակից, շարժումը ճնշվելուց հետո</p>

25.	Գարսեվան Հարությունյան	բանտարկվել է մինչ նոյեմբերի 1-ի 20 թ. Մայիսյան շարժման ակտիվ մասնակցող, Ռեվոլյուցիոնարի անդամ, բանտարկված է յեվ դատապարտված
26.		դաշնակների կողմից 20 տարի, նստել է մինչեվ
27.		խորհրդայնացումը: Անլեզալ շրջանում հեռագրային կապ պաշտպանող մայիսյան
28.		շարժման ակտիվ մասնակից, Ռեվոլյուցիոնարի կողմից փ.Հ. քաղկոմ (постель политном) շարժման ճնշումից հետո բանտարկվել է մինչև
29.		նոյեմբերի 1-ը 20 թ.:
30.	Սմբատ Նազարյան Ադիամանցի	Մայիսյան շարժման ակտիվ մասնակից, գնդակահարվել է 20 թ. օգոստոսի 23-ին:
31.	Մրապիոն Հակոբյան Ադիամանցի	Նույնպես յեվ պուլեմյոսչիկ, գնդակահարվել է 20 թ. հուլիսին:
31.	Հովհաննես Սինանյան	Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել մայիսյան շարժման, ճնշումից հետո բանտարկվել է մինչև նոյեմբերի 1-ը:

	Հայկ Շուքրյան	Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել մայիսյան շարժմանը յեվ բանտարկվել է 15 որ:
	Շավարշ Պետրոսյան	Անլեզալ կոմյերիտիության անդամ, մայիսյան շարժման մասնակից, քանիցս անգամ բանտարկվել է:
	Գևորգ Զանեյան	Մայիսյան շարժման ակտիվ մասնակցող, բանտարկվել է մինչ նոյեմբերի 1-ը 20թ.
	Արծվիկ Բատիկյան	Մարտունու կոմբջիջի քարտուղար, մայիսյան շարժման բանտարկվել է:

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց.2, գ.182, թ. 9, 9շրջ., 10; մեքենագիր

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁷⁷,

որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես Ալեքսանդրապոլում կայացած հանրահավաքի ընթացքում բոլշևիկ Ավիս Նուրիջանյանը դեմքն ու ձեռքերը մրտտելով փորձել է հավաքվածների առջև ներկայանալ որպես բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչ, սակայն <<դիմակահանդեսը>> տապալվել է

ՄԱՅԻՍ ՄԷԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՄԷՋ

...Անպաշտօն կերպով, երբեմն բեմ կու գան բանուորներ, զինուորներ, որոնց տեղ կը տրուի կարգադիր յանձնախումբին կողմէ՝ լայնաաըրտութեամբ: Ժամը 2-ի ատենները, բեմ կը բարձրանայ մրտտած բանուոր մը, թատերական դեր մը կատարողի պէս. մուրը, յայտնապէս, կեղծուած կ' երևի և բնական բանուորի տիպար մը չի ներկայացներ: Այդ բանուորը իր ճառը կ' աւարտէ գոչելով.

<<Կորչի դաշնակների կառավարութիւնը, կեցցէ Խորհրդային Հայաստանը, Ատրպեյճանը և կարմիր Թուրքիան>>:

Բանուորը կը հրավիրէ ժողովուրդը կանգ չառնել բռնութեան առջև: Ժողովուրդին մեծ մասը կը բացագանչէ անոր երեսին.

<< Դաւաճան, ուսին և թուրքին ծախուած մարդ>>:

Աւելի մոտ գտնուողները բարձրաձայն կը յայտարարեն, որ ան բանուոր չէ, այլ Աւիսն է, բոլշևիկներու կեղրոնական կոմիտէի մեկը անդամը: Այդ մրտտած խաբէբայութիւնը հասարակութեան մեծ մասին վրայ վերին աստիճանի վատ տպաւորութիւն կը ձգէ: Շատերը կ'ուզեն զայն տեղն ու տեղը ձերբակալել իր հակապետական արտայայտութիւններուն համար. սակայն դաշնակցական ու կառավարական գործիչները կը հանդարդեցնեն վրդովուածները...

---

¹⁷⁷ Գ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրութ, 1968, էջ 54:

ՀԱՏՎԱԾ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՅԻՄՍԵԿՅԱՆ ԿՈՉԻՑ¹⁷⁸,

որտեղ շեշտվում է Անդրկովկասի ազգային կառավարությունների
մոտալուտ վախճանը և Ռուսաստանի ազատարար մուտքը տարածաշրջան
(1 մայիսի, 1920թ.)

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՆԻՏՍԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
(ԲՈՅՂԵԿԻԿՆԵՐԻ)

Պրոլետարներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք

Ընկերներ, Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (բայլ-
չեխիկներ) Հայաստանի բուրժուական պետության մեջ, վորտեղ աշխատա-
վոր մասսաները տնքում են խմբապետական ահուկի ու թիմի տակ, վորտեղ
սպեկուլիացիան, կառավարությունը, ազգային անվերջ կոտորածներն ու
ավերածումները վեր են ածված վորոշ սխտեմի, մայիսի մեկին առաջա-
դրում է այն լոգունները, վորոնցով սոցորված են III Ինտերնացիոնալը,
Սորհրդային Ռուսաստանը ու նրա հաղթական Կարմիր բանակը:

Հայաստանի և Ալեքսպոլի աշխատավոր մասսաները այսօր համախմբ-
ված կոմունիզմի դրոշակի տակ, սոցորված նրա լոգուններով, ցույց պի-
տի տան միջազգային գիշատիչ իմպերիալիզմի հայկական հատված, դաշ-
նակցական կառավարությունը, վոր Հայաստանի սովալյուկ և իրավապետը

Ընկերներ, մայիսի 1-ին Անդրկովկասի հայ, թուրք և վրացի բանվոր-
ներն ու դյուղացիները համախմբված կոմունիզմի դրոշակի տակ պիտի
գոչեն.

Մենում է դաշնակցականները, մուսաֆաթիստները և մենչեխիկները իշ-
խանությունը:

- Կեցցե՛ Անդրկովկասի բանվորները և դյուղացիները իշխանությունը.
- Կեցցե՛ Սորհրդային Հայաստանը.
- Կեցցե՛ III Ինտերնացիոնալը.
- Կեցցե՛ ազատարար Կարմիր բանակը.
- Կորչե՛ իմպերիալիզմը.
- Կորչե՛ն ազգային կոտորածներ սարքող Անդրկովկասի հակահեղափոխա-
կան կառավարությունները.
- Կեցցե՛ կոմունիստական մայիսի մեկը.
- Կեցցե՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցությունը*):

Ռուս. կոմ. կուս. (բայլչեխիկներ) Ալեք-պոլի կամիտե

¹⁷⁸ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 275:

No II-51

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁷⁹,

որտեղ դեպքերի մասնակիցը խոսում է Ալեքսանդրապոլի օրինակով Արթիկի տարածաշրջանի Քյավթառուու և նրա հարևան մի քանի գյուղերում տազմահեղափոխական կոմիտեների ստեղծման և դրանց իրականացրած որոշ քայլերի մասին

ՎԱՐՄԻԿ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

<<...Շուտով հայտնի դարձավ, որ Մայիսի 1-ի ցույցերը Ալեքսանդրապոլում շատ հաջող են անցել...

...Մայիսի 7-ին մեզ տեղեկություն հասավ, որ Ալեքսանդրապոլում ստեղծվել է Հայաստանի Ռեկոմ, որը պետք է ապստամբության դրոշ բարձրացնի:

Դրանից հետո Քյավթառուուի շրջանում ևս կազմակերպվեց Ռեկոմ, որի կազմում էին Արշալույս Փանյանը, Նահապետ Կորդինյանը և Աղասի Մովսիսյանը: Ռեկոմը շրջանը հայտարարեց սովետական: Անմիջապես ձերբակալվեցին շրջանի դաշնակ դեկավարները, շրջանի տեղական իշխանության ներկայացուցիչները: Տեղերում կազմակերպվեցին Սովետական իշխանության մարմիններ՝ Ռեկոմներ: Ձեռք բերվեցին անհրաժեշտ զենքեր, որոնցով զինվեցին մեր բոլոր ուժերը, գրավվեցին բոլոր մթերային պահեստները՝ ընչազուրկ գյուղացիներին սերմերով ու մթերքներով ապահովելու համար...>>:

No II-52

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁸⁰

որտեղից տեղեկանում ենք, թե ինչպես, նպատակ ունենալով սպակայունացնել վիճակը Հայաստանում և գրավել իշխանությունը, հայ բոլշևիկները միմյանց դեմ էին լարում տեղաբնիկ ռուսահայերին և արևմտահայ գաղթականներին, մահմեդական բնակչությանը գրգռում արևմտահայության դեմ

<<Մայիս 8-ին, մի քանի զիւղերէ լուրեր հասան, որոնք մեծ յուզում պատճառեցին առանձնապէս արևմտահայերուն: Քաթառուուի բժիշկը, Բա-

¹⁷⁹ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, Երևան, 1961, էջ 271:
¹⁸⁰ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 80,81:

նեանցը, օգտուելով Ալեքսանդրապոլի անիշխանական վիճակէն, կը գրգռէ շրջակայ երկու-երեք կաթոլիկ գիւղերու բնակիչները արևմտահայ գաղթականներու դէմ եւ անոնց հասկացուած 1500 փուտ սերմնցու ցորենը պահեստէն կցրուէ, շոյելով ժողովրդի թալանելու վատ բնագոր: այդ շարժման հետեւանքով տեղի կ' ունենան երկու սպանութիւն: Բանեանցը ինքզինք այդ երեք գիւղերուն մէջ անկախ կը յայտարարէ: Միւս կողմէ՝ կայարանէն բոլշեւիկյան Կ.Կոմիտէն ամենորեայ յարաբերութեան մէջ մտած էր Զանգիբասարի եւ Աղբաբայի¹⁸¹ թուրքերուն հետ, որոնք մեծ ոգեվորութեամբ կ'ընդառաջէին իրենց եղած առաջարկներուն: Այն՝ թէ Աղբաբացիները պիտի իջնէին եվ դուրս քշէին բոլոր արեվմտահայերը այնգիւղերից, ուր անոնք ցանքեր ըրած էին, նախապէս արտերը դատարկ գըտնելով: Իսկ Զանգիբասարը պիտի արշաւէր Երեւանի վրայ...

...Զորքը կգրգռէին, որ արեւմտահայերը զինուորական պարտականութիւն չեն կատարեր, թուրքերուն կըսէին, որ արեւմտահայերն են իրենց դէմ վրէժխնդրութեան դիմողները: Շիրակցիները կը համոզէին, որ եթէ գաղթականները չըլլային, ալիւրը եւ սերմը միայն իրենց կը տրուէր...>>:

No II-53

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁸²,

որտեղից տեղեկանում ենք 1920 թ. մայիսի 8-ին Ալեքսանդրապոլում կայացած արևմտահայության խորհրդակցության կողմից բոլշևիկյան հակապետական խռովությանը տրված գնահատականին և դրա դեմ պայքարելու որոշման մասին

-Չենք հանդուրժեր որ դուրսէն դրկուած խմբակ մը երկրին ու ժողովրդին բախտին հետ խաղայ, եւ ոտնակոխ ընէ մեր ազատութիւնը...

Քուէարկութեամբ, 7-ի դէմ 64 ձայնով, որոշուեցավ կռուիլ եղած խռովութեան դէմ եւ աշխատութիւնը ազատել նոր դժբախտութիւններէ:

¹⁸¹ Այդ մտերմությունն այնքան <<խորն էր ու ամուր>>, որ մայիսյան խռովության ձախողվելուց հետո Ավիս Նուրիջանյանն իր թաքնվելու ամենաապահով վայրն ընտրել էր Աղբաբայի կարափափախ թուրքերի ամառանոցը:

¹⁸² Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 83,84:

Ժողովի անդամները անցան անմիջական աշխատանքի. շատերը մեկնեցան շրջակայ գիւղերը, ուր զինուած ու պատրաստի ուժերը կը սպասեին իրենց, կրկին վերադառնալու քաղաք, գորացնելու կեդրոնը ընդդէմ զինուորական ապստամբներուն:

No II-54

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁸³,

որտեղ համակարգված ձևով ներկայացված են այն բոլոր նշանաբանները, որոնք ներկայացրել է Սարգիս Մուսայելյանը Կարո Սասունուն՝

Ալեքսանդրապոլի կայարանում երեք ժամ տևած

նրանց առանձնագրույցի ընթացքում

- 1- Հայ և թուրք բանուոր եւ գիւղացի ճնշվող դասակարգերը կ'ուզեն ունենալ իրենց իշխանությունը, որ խորհրդայինն է:
- 2- Միայն ռուսական յեղափոխութեան միջոցով կարելի է իրականացնել Հայաստանի ազատագրումը, որովհետեւ, միայն Ռուսաստանի անունը բաւական է, որ թշնամիներն ալեւս չարշավին Հայաստան:
- 3- Ռուսաստանը միայն կրնայ Հայաստանը կերակրել, այլապէս այն սովէն կ'մեռնի:
- 4- Դաշնակցութիւնը քայքայած է հայ ժողովուրդը եւ կը պաշտպանէ պուրժուազիան եւ հարստահարող բոլոր դասակարգերը:
- 5- Հայ ժողովուրդը այլևս թուրքերու հետ կռուիլ չուզեր, միայն Դաշնակցութիւնն է, որ այդ կռիւները կ'իրահարէ, իսկ հայ զորքը կ'ուզէ հանգստանալ, կ'ուզէ իր տունը դառնալ:
- 6- Թուրքերը պէտք է վերադարձնել իրենց հողերուն վրայ: Իսկ այդ հողերը մշակող հայ աշխատավորներուն (*նկատի ունի արևմտահայ գաղթականներին – Վ.Հ*) պէտք է օգնել որպէս գաղթականներու, ինչպէս էին մէկ տարի առաջ:

---

¹⁸³ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 79:

№ II-55

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ
ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ¹⁸⁴

С. Секретно

СВОДКА

Развѣдывательного Отдѣленія Штаба
Командующего войсками

№16

Къ 7 мая 1920 года

Карта 5 вѣрст въ дюймѣ

ТУРЦІЯ

<...> Въ Эрзрумскомъ вилайетѣ состоялось въ мартѣ мѣсяцѣ многолюдное засѣданіе Комитета «Защиты правъ Анатоліи Румеліи», гдѣ было выслушено донесеніе к[оманди]ра 15-го корпуса о том, что формировавшаяся в Туркестане «Зеленая Армія» готова к выступленію, что с согласія большевиковъ она направляется въ Баку, и ѣя задачей раздавить Арменію и очистить отъ христіанскаго элемента восточныя провинціи Турціи. <...> По свѣдѣніямъ, всѣ члены новаго Азербайджанскаго «Совнаркома», кромѣ Наримана Нариманова, не прибывшаго еще в Баку, являются ставленниками Нури и Халила пашей. Программой новаго Кабинета является проведеніе въ жизнь постановленій Эрзрумскаго съѣзда о соединеніи с войсками Мустафы Кемаля. Осуществленіе этой программы новый Кабинет началъ с предьявленія ультиматума Арменіи, имѣя заранѣе гарантіи изъ Москвы о невмѣшательствѣ во «внутреннія дела» Закавказскіхъ Республикъ.

Начальникъ Отдѣленія Капитанъ Девоянцъ
Помощникъ Подпоручикъ Додоханъ

---

¹⁸⁴ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գրք 369:

No II-56

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁸⁵,

որտեղ նշվում է, որ Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկների կողմն են անցել 1-ին հեծյալ գունդը, որի էսկադրոններից մեկի հրամանատարն էր հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, 2-րդ հեծյալ գունդը, ամրոցի հրետանին՝ երկու մարտկոց և պահակային գումարտակը

... 9 мая к восставшим примкнул 1-й конный полк во главе с его командиром полковником А.П.Мелик-Шахназаровым. Одним из эскадронов этого полка командовал И.Х.Баграмян, ныне маршал Советского Союза...

Вслед за 1-м полком на сторону восставших перешел 2-й конный полк, а затем и караульный батальон и артиллерия (две батареи) крепости¹⁸⁶.

No II-57

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ
ՕՉԱՆՋԱՆՑԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐՐ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՄԻՅՅԻ
ՂԵԿԱՎԱՐ ԲԵԿԶԱՂՅԱՆԻՆ**

Ալեքսանդրապոլում կայազորն ու զրահագնացքը անցել են բոլշևիկների կողմը, և իրավիճակն այնպիսին է, որ իշխանությունը երկրում կամ պիտի մնա Դաշնակցության ձեռքում, կամ պետք է անցնի բոլշևիկներին (10 մայիսի, 1920թ.)

ԹԻՖԼԻՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՄԻՅՅԻԱ ԲԵԿԶԱՂՅԱՆԻՆ

Հաղորդեցեք դաշնակցության Կենտկոմին հետևյալը: Ալեքսանդրապոլի կայազորը յեվ Մուսայելյանը զրահապատով անցան բոլշևիկների կողմը, քաղաքացիական կռիվն անխուսափելի է: Դրությունն այնպես է, վոր իշխանությունը կամ մեր ձեռքում պիտի մնա կամ պիտի անցնի բոլշևիկներին, յերրորդ յեւք չկա: Կուսակցության բյուրոն վճռապես առաջարկում է Կորյունին, Աջոտին, Տիգրանին յեվ մյուս ընկերներին բոլոր մարտական

¹⁸⁵ А.Б.Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с.79.

¹⁸⁶ Ալեքսանդրապոլի կայազորն այդ պահին ունեցել է մոտ 1300 զինվոր: Տե՛ս, Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուֆ, 1968, էջ 79:

ուծերով մեկնել Ղարաքիլիսա կայարանը յեվ գավառը գրավելու համար: Հրանազներ կստանաք Ղարաքիլիսայում: Մեկնելու մասին հեռագրեցեք Դաշնակցության Բյուրոյին: Առաջարկեցեք ինժիներ Խատիսովին գանձարկղի փողերից 25 հազար ռուբլի հանձնել Ջամալյանի ընտանիքին, դրամը փոխադրվում է: Նո 2823 մայիսի 10:

Արտ. Գործ. Մինիստր ՈՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 261, թ. 12; մեքենագիր

No II-58

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Մասնակիցների կողմից հնչեցվել են կարծիքներ՝ քաղաքում ապստամբության ընթացքի, դրա անհաջողության և քաղաքը կառավարական ուժերին հանձնելու, կամ էլ պայքարը շարունակելու հարցերի վերաբերյալ
(13 մայիսի, 1920թ.)*

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանդրոպոլի Ռազմա-Ռեյտյուցիոն կոմիտեի նիստի պատասխանատու պարտաշխատողների հետ միասին 1920 թվականի մայիսի 13-ին /կայարանում, վագոնում երեկոյան ժամը 8-ին/

ՕՐԱԿԱՐԳ

1. Ռազմա-Ռեյտյուցիոն կոմիտեի զեկուցումը քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ ուլտիմատումի կապակցությամբ Նիստի նախագահ ընտրվեց ընկ. Ավիսը
Քարտուղար ընկ. Մանուկյանը

ԼՍԵՑԻՆ

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

Ռազմա-Ռեյտյուցիոն կոմիտեի զեկուցմամբ հանդես եկավ ընկ. Մուսայեյանը,

Ընկ. Մուսայեյանը, նշելով այն լուրջ դրությունը, որպիսին ստեղծվել է պարենավորման և ռազմական ճակատներում, կոչ է անում զեկուցմանը վերաբերվել ամբողջ լրջությամբ, նկատի ունենալով, որ այս զեկուցմամբ քննարկման է դրվում ապստամբության հետագա ճակատագրի հարցը:

Ռազմա-Ռեյտյուցիոն կոմիտեն, նկատի ունենալով հետագա պայքարը, ձգտում էր գրավել Ալեքսանդր.-Ղարաքիլիսա գիծը: Այդ գիծը հնարավորություն կտար նվազեցնել պարենավորման ճգնաժամը, ընդլայնել ապստամբությո-

յան տերիտորիան, մոբիլիզացնել մեծ ռեսուրսներ, ապստամբություն բարձրացնել չեզոք գոնայում, ուր բնակչությունը հեծում է Հայաստանի դաշնակների և Վրաստանի մենշևիկների լծի տակ: Ջրահապաստների մի մասը ուղարկվել է այդ գծով, բայց նկատի ունենալով, որ գիծը Ջաջուռ կայարանից այն կողմը քանդված է և նկատի ունենալով զրահապատը կորցնելու ռիսկը /առավել ևս, որ Ալեքսանդրոպոլում հուսալի զորամասեր չկային/ այդ փորձը դադարեցվեց: Այդ գծի գրավումը մեզ ժամանակ կտար վերացնել պարենավորման ճգնաժամը. գնալով էլ ավելի է ուժեղանում պարենավորման ճգնաժամը և մենք կանգնած ենք այն բանի առաջ, որ վաղը չէ մյուս օրը մենք նույնիսկ լոբի չենք ունենա զորամասերի համար, էլ չխոսելով, ծառայողների և բանվորների մասին: Գրավելով Ղարաքիլիսան դաշնակները կտանեն Մանահից ժամանող բեռները: Այժմ պարտիան լայն լիազորություններով չեզոք գոնա է ուղարկում մի ընկերոջ /Մանուկյանին/: Նույն պատճառներով Ռազմա-Ռեսուրսներ կոմիտեն չէր կարող մասնատել իր տրամադրության տակ գտնվող զորամասերը, ապստամբության կենտրոնը /Ալեք-պոլը/ վտանգի ենթարկել այն բանի համար, որպեսզի դրվի դեպի Երևան գնացող գիծը: Այնուամենայնիվ առաջին իսկ օրը զրահապատը հետախուզության ուղարկվեց այդ գծով, մինչև Մաստարաի կիսակայարանը չհանդիպելով ոչ-ոքի: Եվ այսպես հնարավորություն չեղավ ընդարձակել ապստամբությունը, զրոհ ձեռնարկել շփոթված թշնամու վրա: Ուշքի գալով առաջին սրընթաց հարվածից դաշնակները գրավեցին Ղարաքիլիսան և դրանով իսկ իրենց ապահովեցին Մանահիում գտնվող պարենամթերքներով և իրենց ուժերը Երևանից շարժեցին Ալեք-պոլի ուղղությամբ: Այդ ուժերի հետ առաջին ընդհարումը ձեռք հայտնի է: Դաշնակցական բանդաները Մեպուհի առաջնորդությամբ առաջ են շարժվում, Ադինն արդեն գրավել են: Դրա հետ միասին դաշնակցական կոնտրռեսուրսների գլուխ է բարձրացրել բուն իսկ Ալեք-պոլում: Գեներալ Խաչատուրովի սպանությունը ցույց է տալիս, որ Ալեք-պոլի դաշնակները, դեպի ռեսուրսներ կենտրոնը դաշնակցական բանդաների առաջնադասումից և մոտեցումից թև առած սկսել են իրենց ակտիվ հարձակումը. բուն իսկ Ալեք-պոլի շուրջը արդեն վիստում են զանազան խմբապետների կազմակերպած կոնտրռեսուրսները. այդ բանդաների կողմից Ջաջուռը գրավված է: Պարենավորման բացակայությունը մեծացնում է առանց այն էլ անհուսալի և կիսագիտակից զորամասերի տատանումները: Կարմիր Գվարդիան, որը կազմված է բանվորներից և կոմունիստներից, խիստ փոքրաթիվ է, որպեսզի

որևէ ազդեցիկ ուժ ներկայացնի: Եվ այսպես, շատ ծանր դրություն է ստեղծվել ինչպես պարենավորման, այնպես էլ ռազմական տեսակետից:

Ղաշնակցական բանդաները, որոնք խմբապետ Մեպուհի առաջնորդությամբ առաջ են շարժվում դեպի Բայանդուր կիսակայարանը, խմբապետ Սուրբաթի միջոցով ուլտիմատում են ներկայացրել Ռազմա-Ռեկոյուցիոն կոմիտեին, պահանջելով առանց կռվի քաղաքը հանձնել, ընդամին քաղաքի հանձնելու դեպքում ապստամբության բոլոր մասնակիցների կյանքը կերաշխավորվի, ինչպես և երաշխավորվում է մասնակիցների մեկնումը Սովետական Ռուսաստան:

Նկատի ունենալով հարցի լրջությունը Ռազմա-Ռեկոյուցիոն կոմիտեն որոշեց ստեղծված դրության և ուլտիմատումի հարցը դնել տվյալ նիստում:

Ընկ. Ղազարյան Լևոնը նշելով այն ծանր դրությունը, որն ստեղծվել է պարենավորման և ռազմական ճակատներում, կշտամբում է Ռազմա-Ռեկոյուցիոն կոմիտեին այն բանի համար, որ նա բոլորովին պատրաստված չլինելով ապստամբության համար, ապստամբության դրոշ է բարձրացրել: Ընկերը գտնում է, որ ապստամբությունը տանուլ է տրված, առաջարկում է քաղաքը հանձնել առանց կռվի, քանի որ նախապես արդեն պարզ է, որ զինված դիմադրությունը առանց այն էլ փոքրաթիվ կոմունիստների և պրոլետարական ուժերի արյունալի սպանողից բացի ուրիշ ոչինչ չի տա: Այն գորամասերը, որոնք գտնվում են մեր տրամադրության տակ, շատ աննշան են: Համենայն դեպս անհնարին է նրանց վրա հույս դնել. առավել ևս, որ մենք ոչինչ չունենք վաղը նրանց կերակրելու համար: Ընկերը գտնում է, որ ստեղծված դրությունից դուրս գալու միակ միջոցը առանց կռվի քաղաքը հանձնելու մասին ուլտիմատումն ընդունելն է: Նկատի ունենալով, որ ապստամբության բոլոր մասնակիցների կյանքը երաշխավորվում է, ընկերն առաջարկում է բոլորով հանդերձ հանձնվել դաշնակցականների ձեռքը ազատ կերպով Սովետական Ռուսաստան մեկնելու համար: Այն բանի համար, որպեսզի դաշնակների պրովակացիոն ելույթների համար ոչ մի առիթ չտրվի, ընկերն առաջարկում է վերադարձնել այն գումարը, որը վերցվել է Ալեքսանդրոպոլի պետական գանձարանից /5 միլիոն/:

Ընկեր Ղարիբջանյան

Հանդես է գալիս Ռ. Հ. Կոմիտեի խիստ քննադատությամբ. սկզբից ևեթ Ռազմա-Ռեկոյուցիոն կոմիտեն կատարեց մի շարք տակտիկական սխալներ: Նախապատրաստված չլինելով ապստամբությանը, Ռ. Հ. Կոմիտեն մայիսի

առաջին օրերի իրադարձություններից հետո իր տակտիկայով վերցրեց ապստամբության կուրս, արվեցին մի շարք քայլեր, որոնք պետք է հասցնեին ապստամբության: Այդպիսին համառոտագրիկական մասշտաբով չնախապատրաստվեց: Ռ. Ն. Կոմիտեն ձեռնարկեց մի շարք պատասխանատու քայլերի առանց Հայաստանի կ.կ.-ի սանկցիայի և տեղական պարտիական կազմակերպության լայն քննարկման: Չնայած Հայաստանի կ.կ.-ի բոլոր բողոքներին, առայժմ ելույթից ձեռնպահ մնալու վերաբերյալ կատեգորիկ առաջարկությանը, Ռ. Ն.Կ.-ն ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնք պարտիային կանգնեցրին ապստամբության առջև: Ամսի 8-ին պարտկոնֆերենցիան կամա թե ակամա պետք է ընդուներ և սանկցիա տար ապստամբությանը, որովհետև այն ժամանակ դա կատարված փաստ էր, կայարանն ապստամբել էր և մեր ձեռքում էր: Ապստամբության պատասխանատվությունը ընկնելու է մի քանի անձնավորությունների վրա, որոնք հանուն իրենց շահերի դիմեցին այդպիսի քայլի: Փարիզի կոմունան դիմացավ 6 շաբաթ, իսկ Ալեքսանդրոպոլը 8 օր էլ չշարունակվեց, միթե դա ավանտյուրա չէ /նախագահ. կարգի է հրավիրում ընկ. Ղարիբջանյանին: Աղմուկ, բողոքներ/: Անցնելով ստեղծված դրությանը, ընկերը այն համարում է ծանր, բայց ոչ անհուսալի. հարկավոր է կազմակերպել զինված դիմադրություն և գործը պատվով մինչև վերջը հասցնել նախագուշացնում է այն հուսահատական տրամադրությանն անձնատուր լինելուց, որպիզին ունի Ղազարյանը, չափից դուրս նախվ ու ծիծաղելի է համարում հանձնվել դաշնակների ողորմությանը, ունենալով այնպիսի փորձ, ինչպիսին Փարիզի կոմունան է:

Ընկ. Հակոբյան Գրիշա – ընկ. Ղարիբջանյանի տեսակետը Ալեքսանդրոպոլի ապստամբության մասին բոլորովին ճիշտ չէ: Ալեքսանդրոպոլի ապստամբությունը տրամաբանական հետևանք է այն քաղաքականության, որ վարում էին դաշնակները Հայաստանում իշխանությունը վերցնելու մոմենտից: Ռ. Ն. Կոմիտեի քննադատությունը մի այնպիսի պատասխանատու մոմենտում, երբ պետք է վճռել ապստամբության բախտի հարցը և շտապ պատասխան տալ ուլտիմատումին, ընկերը հայտարարում է միայն ռևոլյուցիոն ոգու բացակայություն: Ղազարյանի ելույթը բացատրում է քաղաքական վախկոտությամբ: Քաղաքն առանց մարտի հանձնելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, հարկավոր է ամեն ինչ անել՝ քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպելու և պատշաճ զինված դիմադրություն ցույց տալու համար:

Ընկ. Օհանջանյան Խաչիկը խիստ քննադատում է Ղազարյանի դիրքը և առաջարկում է կազմակերպել քաղաքի պաշտպանությունը: Նկատի ունենալով, որ ժամանակն ուշ է և ուլտիմատուի ժամանակն անցնում է, առաջարկվում է վիճաբանությունները դադարեցնել: Միաձայն ընդունվում է ընկ. Ավիսի բանաձևը՝ մեկ հոգու ձեռնպահությամբ:

Ռ. Շ. Կոմիտեի նիստը պատասխանատու պարտընկերների հետ, լսելով ընկ. Մուսայեյանի զեկուցումը ճակատում տիրող դրության և Սեպուհի ուլտիմատումի մասին, ուլտիմատումը համարում է անընդունելի և առաջարկում է Ռ. Շ. Կոմիտեին՝ շտապ կազմակերպել քաղաքի պաշտպանությունը:

Մի ժամ հետո Ռ. Շ. Կոմիտեի նիստում որոշվեց հանձնել քաղաքը առանց մարտի:

ՆԻՍՏԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.128, թ.6-11; մեքենագիր

No II-59

1920թ. ՄԱՅԻՄԻ 13-Ի ԼՈՒՅՍ 14-Ի ԳԻՇԵՐԸ «ՎԱՐԴԱՆ ԶՈՐԱՎԱՐ»
ԶՐԱՀԱԳՆԱՑՔԻ ՎՐԱ ԿԱՅԱՑԱԾ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԵՎ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ԸՆԴԼԱՅՆՎԱԾ ՆԻՍՏԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Ռ.Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

*Բերվում են նիստի որոշ մասնակիցների կարծիքները, որ քաղաքում
ձերբակալված դաշնակցական ղեկավարներին ազատ արձակելը
հանդիսացել է քաղաքական սխալ, և մեղադրանքներ Արմենկոմի հասցեին՝
անվճարականության և դանդաղեցման համար*

(24 ապրիլի, 1958թ.)

ВОСПОМИНАНИЯ СЕКРЕТАРЯ РАСШИРЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ
АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО В.Р. КОМИТЕТА С ОТВЕСТВЕННЫМИ
РАБОТНИКАМИ Р.С. МАНУКЯНА, СОСТОЯВШЕГОСЯ НА БРОНЕВИКЕ
V-1920 г. НА СТ. АЛЕКСАНДРОПОЛЬ

24-го апреля, 1958 года, я был вызван в гор. Баку, в партархив Азербайджанского филиала Института МЭЛ им. Шаумяна и мне была предъявлена фотокопия протокола расширенного заседания В.Р.К. совместно с ответственными товарищами, происходящего на броневике на станции Александрополь 13/V-

1920г. Секретарем этого заседания был выбран я. Протокол мною в 3 ч. ночи, 14/V, при уходе с броневика был передан Авису Нуридджаняну. Просмотрев фотокопию, я удостоверил подлинность протокола и моей подписи.

Расширенное заседание происходило в очень тяжелой и революционной обстановке, когда дашнакские банды под предводительством хмбапета Сепуа находились на подступах к городу. ВРК был в растерянности. Вследствие этого протокол был составлен наспех и кратко. Были зафиксированы сущность доклада А. Нуридджаняна и основное решение расширенного заседания. Прения, которые носили бурный характер, к сожалению не были фиксированы. А они имеют большое историческое значение для правильного понимания ряда вопросов, связанных с майским восстанием в Армении, причин его поражения. Это побуждает меня написать, как дополнение к найденному протоколу свои воспоминания о прениях, происходящих на этом заседании. Будучи секретарем на...

...Выступление Г. Меграбяна (он, если не ошибаюсь Г. Акопян). Политика ВРК была с самого начала нерешительная, колеблющаяся. Освобождение арестованных дашнакских главарей со стороны ВРК нужно считать грубой политической ошибкой. ВРК не призывал к активным действиям для установления связи и координации своих действий с восставшими Сарикамышы и Карса.

Выступление Б. Гарибджаняна считал политически неправильным и безответственным. Выступление Л. Казаряна считал просто трусостью перед трудностями и политической наивностью. Предлагал отклонить ультиматум и начать наступательные действия не по направлению к Караклису, а к Карсу и Сарикамышу.

Выступление Х. Оганджаняна: речь Б. Гарибджаняна политически неправильная, трусливая и неподобающая большевику. Б. Гарибджанян допустил ряд грубых ошибок в своей деятельности комиссара города- освобождение арестованных дашнакских главарей, что является не простой случайностью. Колебания Арменкома, нерешительность, неумение использовать восстание в Александрополе, Карсе, Сарикамыше для разрастания их в общеармянское, поставили ВРК Александрополя в очень тяжелое положение. ВРК совершил тяжелую ошибку, с самого начала не предпринял наступательные действия для расширения восстания. Он рассказал о возмущении полковника Шахназарова за бездействие ВРК и его предупреждении, что дальнейшая тактика топтания на месте может привести к разгрому восстания. Оганджанян предлагал отклонить ультиматум Сепуа, немедленно начать наступательные действия, вновь арестовать дашнакских деятелей, реквизировать муку у торговцев и кулаков, очистить штаб от подозрительных элементов и предателей. Манукян Р.С.- Выступление Гарибджаняна Б. является логическим завершением его политической линии в период восстания, оно несвоевременное, вносит в такой ответственный момент смятение,

неуверенность и дезорганизацию в рядах партии и восставших. Критику деятельности Арменкома и ВРК со стороны товарищей считал хотя запоздавшим, неправильным. Считал единственным выходом из положения- немедленное наступление с отклонением ультиматума Сепуа, по линии Александрополь- Караклис и в случае успешности с дальнейшим развитием его по направлению к Делижану.

Очень яркое, большое выступление А. Тер-Исаакяна частично выпало у меня из памяти. Помню, что он резко обрушился на Б. Гарибджаняна, за его выступление. Обвинял его в освобождении дашнакских главарей, в бездействии как комиссара города, в либеральном отношении к дашнакским элементам, готовящим в городе контр-удара. Считал неправильным тактику ВРК, который занял выжидательную позицию вместо наступления на растерявшееся в первые дни, дашнакское правительство. Считал, что немалая вина в этом вопросе падает на трусливую политику Арменкома. Выступление Л. Казаряна объяснил его трусость. Предлагал отклонить ультиматум Сепуа, немедленно начать наступательные действия, пересмотреть штат работников штаба и удалить подозрительных лиц (Корганова), арестовать вновь дашнакских главарей.

После выступления Саши Григоряна, Гогунца, Севояна (?), Левина Улубекяна, которые предлагали отклонить ультиматум Сепуа и немедленно начать наступление (детали выступления их недостаточно помню), А. Нуридджанян без заключительного слова, предложил срочно прекратить прения и приступил к голосованию основного предложения, ввиду создавшегося упрощающегося положения. Прения были прекращения. Предложение отклонить ультиматум Сепуа и начать немедленно наступательные действия было принято единогласно.

14/V, приблизительно в 1 час ночи, началось последнее заседания ВРК. Вооружились винтовками для выступления на фронт. Все были убеждены в решении ВРК о наступлении. Пока происходило заседание на броневике, банды дашнаков воспользовавшись слабой бдительностью нашего военного штаба, при содействии оставшихся в городв дашнаков, заняли почти без единого выстрела центр города.

После часового заседания ВРК вынес решенив о сдаче без боя города. Ожидающим на броневике о решении ВРК- С. Мусаелян и А. Нуридджанян предложили разбиться на группы для выхода из города и оставления пределов Армении. Было около 3-4 часов ночи, когда мы оставили броневик. Во время прощания с Б. Гарибджаняном, я предложил ему присоединиться к нашей группе (Р. Манукян, Х. Отанджаниян, Л. Казарян) и сделать попытку выйти из дашнакского. ....

ՀԱՄ, Ֆ-Պ. 1022, գ.2, գ.129, ր.1,5,6,7; սկրինադիր

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Տ.ԲԵԳԶԱՂՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ԵՐԿՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆ**

*ԱՄՆ ներկայացուցիչ, գնդապետ Հասկելը խիստ մտահոգված է
Ալեքսանդրապոլում բռնկված ապստամբությամբ ու այդ պատճառով
որոշում է կայացրել իր նստավայրը տեղափոխել Բաթում, և վտանգ կա, որ
երկրում անկայուն վիճակի պատճառով հնարավոր է դադարեցվի
Հայաստանին ցուցաբերվող ամերիկյան օգնությունը
(16 մայիսի, 1920թ.)*

16 Մայիսի 1920թ.

Նո. 1813

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ Պ. ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Այսօր՝ մայիսի 13-ին առավոտյան ժամի 12-ին տեսնվեցի Գնդապետ
Հասկելի հետ: Տեսակցության պատճառն էր այն, վոր լուր էր տարածվել թե
նա մտադիր է բռնադատվին դադարեցնել իր գործունեությունը և իսպառ հեռա-
նալ այստեղից: Յես նրան հարց տվեցի այդ առթիվ և խոսակցությունից պարզ-
վեց, վոր նա առայժմ միայն տեղափոխում է իր շտաբը Բաթում, վորտեղից և
պիտի կարգադրի բոլոր գործերը:

Նա հայտնեց, վոր շատ ուրախ է վոր ժամանակին ամերիկուհիներին
հանել է Հայաստանից, վորտեղ այժմ կարծես այնպիսի դրություն է տիրում,
յերբ կառավարությունը ի վիճակի չէ յերաշխավորել ամերիկուհիների և առ-
հասարակ ամերիկացիների անձեռնմխելիությունը:

Հայտնեց նույնպես, վոր Ալեքսանդրապոլում բռնկվածները գրավել են
նրանց պահեստները, դրել են իրենց մարդկանց, իսկ ամերիկացիներին կար-
ծես թե գերել են, ստիպելով կատարել իրենց հրամանները, և մինչև վոր Ալեք-
սանդրապոլի իր ներկայացուցիչը չհայտնի իրեն, վոր Հայաստանում կա-
տարյալ խաղաղություն է տիրում, նա վոչ մի իր ներկայացուցչին այնտեղ չի
ուղարկի:

Յես նրան հարկ յեղած բացատրությունները տվեցի Ալեքսանդրապոլի
դեպքերի առթիվ: Յես նրան վստահացրի, վոր դրանք 2-3 որվա ընթացքում
կհարթվեն շնորհիվ կառավարության կողմից ձեռք առնված կտրուկ միջոցնե-
րի, և գնազքների յերթնեկությունը կկանոնավորվի: Առաչարկեցի անձամբ
գնալ Ղարաքիլիսա և ի մոտս ծանոթանալ դրության հետ: Հայտնեցի վոր հենց

նույն որը այնտեղ գնաց այստեղից Հայաստանի ֆինանսների մինիստրը, իսկ Յերևանից յեկել է այստեղ խնամատարության Մինիստրը, և ամեն ջանք գործ պիտի դրվի, վորպեսզի գնացքների կանոնավոր յերթնեկությունը վերականգնի: Ասացի, վոր վրացիների հետ ել մենք խոսել ենք յեկած բեռները կանոնավոր առաքման մասին և առհասարակ նրանց հետ մենք այժմ այնպիսի հարաբերությունների մեջ ենք, վոր նրանք այլևս արգելքներ չեն հարուցանի մեզ համար յերկաթուղային խնդիրներում:

Յես բացատրեցի նրան, վոր յերթե ամերիկացիները այժմ- այս պահուն դադարեցրին իրենց ոգնությունը Հայաստանին, դա նշանակում է վոր նրանք աջակցում են մեծամասնականներին, հնարավորություն տալով նրանց ծավալելու իրենց շարժումը շնորհիվ այն դժգոհության և անարխիայի, վորը կարող է առաջ գալ հացի պակասությունից, վոր նրանց գնալը այժմ պիտի ստեղծի հայ ժողովրդի մեջ այն հոգեբանությունը, վոր նա այսպիսի կրիտիկական ըուպելին թողնված է մեն մենակ նույնիսկ ամերիկացիների կողմից վորոնք նրա միակ անշահասեր բարեկամներն են, վոր այդ հանգամանքը չի կարող հարկավոր թափը ներշնչել հայ ժողովրդին նրա կովի մեջ ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ, մանավանդ այս դժվար հանգամանքում յերբ Հայկական Պետությունը վտանգված է Ադրբեջանից, ներքին թուրքերից, Թյուրքիայից, իսկ այժմ նաև ներքին մեծամասնականներից: Հասկելը ինձ պատասխանեց, վոր նա այդ ամենը հասկանում է, վոր նա բարեցակամ է դեպի մեզ, վոր նա իր պարտքը կկատարե մինչև վերջը, վոր նա չի գնում իսպառ, այլ ժամանակավորապես տեղափոխում է իր շտաբը Բաթում, վոր ներկա պայմաններում դա ավելի նպատակահարմար է, և վոր ստեղծված բարդությունների պատճառով, նա ստիպված պիտի լինի այժմ իրագործել պայմանի այն կետը, վորի համաձայն Ամերիկական Կոմիտեն պարտավոր է նահանել մթերքները Հայաստանի կառավարության Բաթումում, ուստի և պետք է ունենալ Բաթումում մի անձնավորություն, վորին նա կարողանա հանձնել ապրանքները, և վորը լիազորված լինի տալ ստացականներ ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետության: Յես խոստացա այդ մասին իսկույն գրել Ձեզ:

Յեզրակացնելով գեկուցումս, պիտի ասեմ, վոր ամբողջ խոսակցությունից իմ ստացած տպավորությունը այն է, վոր Հասկելը առայժմ չի դադարեցնի իր գործունեությունը, միայն նա զանազան անակնկալներից վախենալով կամենում է մոտ լինի ծովից և դրա համար տեղափոխում է Բաթում, վորտեղ կա-

մենում ե ունենալ Հայաստանի կառավարության կողմից նշանակված լիազոր ներկայացուցիչ:

Ձեկուցանելով Ձեզ այս մասին, խնդրում եմ նշանակեք Բաթումում համապատասխան լիազորություններով մի անձ /թերևս լիազորելով դրա համար Յեր. Տեր-Մինասյանին կամ ընդհանուր Հյուպատոս Մ. Աթաբեկյանին/, վորը կարողանա Գնդապետ Հասկելի հետ պահել պաշտոնական հարաբերությունները և տալ պահանջած ստացականները իբրև Հանրապետության կողմից լիազորված անձնավորություն: Ինչ վերաբերում ե նրա կցորդին վոր այժմս դեռ այստեղ ե, յես կարծում եմ, վոր նրան ել պետք ե ուղարկել Բաթում Հասկելի մոտ լինելու և նրա հետ կապ պահպանելու համար: Նա արդեն լավ ծանոթ ե նրանց կարգ ու բարքերին, գիտե նրանց հոգեբանությունը և մեզ միշտ տեղյակ կպահե իրերի դրության, վորով և կկանխե հավանորեն շատ անակնկալներ: Յեթե դրա հետ դուք համաձայնեք, այդ դեպքում կարող ե խոսք լինել նրա վարձատրության մասին, վորի չափը անշուշտ պիտի համապատասխանի Բաթումի նորմաներին, ուր կյանքը անհամեմատ ավելի թանգ ե, նա այստեղ ապրում ե յուր մոր մոտ և, ի դեպ ե ասել, ամիսներով ռոճիկ չի ստանում: Իսկ յեթե դրա հետ չհամաձայնեք, պետք ե նրա դրությունը վորոշել կարելի յե ժամանակավորապես նրան:

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ՝ Տ. ԲԵԳՉԱԴՅԱՆ

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ

ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՐԾ Նո. 53. թերթ 52-53

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.2, գ.72, թ.8-10; մեքենագիր

No II-61

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ

ՇՏԱՔԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ¹⁸⁷,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթներում հայտարարված է 18-32 տարեկանների պարտադիր զորահավաք, իսկ

¹⁸⁷ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմոն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

քեմալական զորքը կենտրոնացել է 1914թ. սահմանագծին և հրահանգի են սպասում, որպեսզի շարժվեն բոլշևիկյան զորքերի հետ միանալու (23 մայիսի, 1920թ.)

С. Секретно

СВОДКА

Разведывательного Отделения Штаба

Командующего войсками

№17

Къ 23 мая 1920 г.

Карта 5 вѣст въ дюймѣ

ТУРЦИЯ. <...> согласно телеграммы Казимъ Карабекирь паши, въ Эрзрумѣ дѣлають сѣшныя приготовления, чтобы быть готовыми къ началу операций на армянской границѣ <...>. Въ Трапезунскомъ и Эрзрумскомъ вилайетах насильственная мобилизація от 18 до 32 летъ. <...>

КАРССКАЯ ОБЛАСТЬ.

<...> Регулярныя турецкія войска сосредоточены на границѣ 14-го года и ждутъ распоряженія двинуться впередъ на соединеніе с большевиками...

Начальникъ Разведывательного Отделения

Штаба Командующего войсками

Капитанъ Девоянцъ

Помощникъ, Подпоручик Назарбековъ

№ II-62

ՀԱՏՎԱԾ

ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ԴՈՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ,¹⁸⁸

որտեղ նշվում է, որ հայ բոլշևիկների հակապետական խռովությանն աջակցում էր նաև Կարսի մարզի ռուս, հույն և մահմեդական բնակչությունը (1922թ.)

<<Այս խռովարարները յարաբերութեան մեջ էին մտել բացի ռուսներից, թուրքերի, քրդերի եվ յոյների հետ, հայկական իշխանութեան ծրագիր մշակել>>:

¹⁸⁸ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 539:

№ II-63

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Շարսի մարզի ուս, հույն և մահմեդական բնակչության կողմից բողոքական շարժմանը մասնակից լինելու վերաբերյալ¹⁸⁹

(6-5 մայիսի, 1920թ.)

ДОКУМЕНТЫ

Касающиеся участия русскаго населенія Карской области въ
Большевитскомъ движеніи.

№ 1.

“Товарищу ХЛЫСТОВОЙ Д.”

Совѣтъ просить Васъ прибыть на объединенное засѣданіе нашей предполагаемой ячейки и делегатовъ отъ партіи имѣющее быть 9/V 20 года въ помѣщеніи Совѣта.

Члены Совѣта:	1. БОГДАНОВЪ	
	2. САМСОНОВЪ	6/V 20 года
	3. РАДИОНОВЪ	Карсъ.

№ 2.

РУССКІЙ

Национальный Соѣтъ

Карской области

10 мая 1920 года

№ 536.

Гор. Карсъ.

ПРЕДСѢДАТЕЛЮ МУСУЛЬМАНСКОГО СОВѢТА.

Тяжесть жизни и тактика момента требуетъ необходимаго объединенія меншинствъ ради братска слиянія народовъ въ дѣлѣ защиты правъ и интересовъ при условіи дальнѣйшаго распространенія слиянія съ большинствомъ страны ради общностей цѣлей и тактики трудового народа, а посему Карскій Руссовѣтъ просить мусульманскій Совѣтъ или его Правленіе пожаловать на экстренное объединенное засѣданіе Национальныхъ Совѣтовъ Карской Области 10-го мая въ 5 часовъ вечера въ помѣщеніе Руссовѣта.

Программа дня.

1. Принципъ объединенія трудового ....
2. цѣль объединенія Совѣтовъ.
3. Тактика объединившихся совѣтовъ.
4. Междунаціональный съѣздъ Карской Области.

Предсѣдатель Самсоновъ

Секретарь Радионовъ.

¹⁸⁹ Տե՛ս նաև փաստաթղթեր №31,32:

ПРИМЪЧАНІЕ: документъ этотъ найденъ подъ крышкой часовъ Машади Самада Гаджинскаго - предсѣдателя Мусульманскаго Національнаго Совѣта.

Ваанъ Хорени.

№ 3.

Такая же повѣстка /см. №2/, послана Предсѣдателю Греческаго Національнаго Совѣта отъ 10-го мая 1920 года за №537.

ПРИМЪЧАНІЕ: повѣстку эту представилъ Военно-Народному трибуналу предсѣдатель Греческаго Національнаго Совѣта Хораджевъ.

Ваанъ Хорени.

№4.

Вх. № 15 П/V 1920г.

Д/420

ПРОТОКОЛЬ

Объединеннаго засѣданія Мусульманскаго, Греческаго и Русскаго Совѣтовъ 10-го мая 1920 года.

Порядокъ дня предложенный Руссовѣтомъ принимается единогласно.....

3 воп. считая настоящій порядокъ жизни гибельнымъ для народовъ мы обращаемся къ новому теченію и считаемъ власти нашего времени безнадежными и вредными, а потому обратить взоръ нашихъ выборныхъ отъ Совѣтовъ въ сторону представителей народнаго теченія къ нимъ обратиться за помощью осуществить наши надежды и съ ними согласовать нашу тактику, отказавшись отъ обращенія къ властямъ нашего времени.

По вопросу “Цѣль объединенія Совѣтовъ” принята слѣдующая резолюція: въ цѣляхъ достиженія положительныхъ результатовъ, ради единенія тактики постановлено ежедневно /по одному/ по одному изъ членовъ каждаго Совѣта должны приходиться въ Руссовѣтъ въ 12 час дня для совѣщанія, начиная съ 11-го мая с.г.

По вопросу о созыва Съѣзда постановили: Ради выполненій всѣхъ рѣшеній сего постановленія считаемъ необходимымъ созывъ междунаціональнаго съѣзда области. О помощи и создѣйствіи по сему просить нашихъ товарищей.

Для выполненія постановленія о созывѣ междунаціональнаго съѣзда выбрано бюро изъ 3 представителей отъ совѣтовъ 1/ отъ Мусульманскаго Мешади Саоедь Гаджинскій, отъ греческаго Козьма Хораджевъ и отъ Русскаго Самсоновъ Ив. Гр.

Присутствовали на засѣданіи представители отъ мусульманскаго Совѣта 1/ /Мешади/ /Самедъ/ /Гаджинскій/ /2/ /Мирза/ /Джафаръ/ Кязимъ/ /3/ Тосунъ Эминъ оглы, 4/ Мухтаръ Гаджи оглы.

Представители Греческаго Совѣта 1/ Кузьма Хораджевъ, 2/ Амовъ Василій.
Представители Руссовета 1/ Самсоновъ Ив. 2/ Богдановъ Вас. 3/ Радіоновъ М.
предсѣдатель Совѣщанія Самсоновъ
члены Совѣщанія 1.

1. Три подписи по турецки.
2. К. Хорачевъ
3. Аврамовъ
4. В. Богдановъ

Секретарь Радіоновъ.

ПРИМѢЧАНІЕ: документъ этотъ обнаружень у большевика Г. Гукасян 13 мая; всѣ отмѣтки о записи во входящ. сдѣлавъ канцеляріи ”ревкома.”

Ваанъ Хорени

№ 5.

Въ Карсской области объявлена Совѣтская власть- первыми выступили солдаты; мы должны закрѣпить это тѣмъ, что сохранимъ полный порядокъ и подчиненіе революціонному Комитету. Никакихъ .... И никакого безпорядка безъ указаній Комитета не предпринимать чтобы не сдѣлать бѣды, которую потомъ трудно будетъ исправить. Указанія и организаторы дѣла будутъ присланы въ села. Необходимо прочно и аккуратно организовать боевые отряды: составить .... Кто артиллеристъ кавалеристъ и пѣхотинецъ.

Предсѣдатель уссовѣта Самсоновъ.

Секретарь: М. Радіоновъ

О сдѣланномъ М. Радіоновъ.

№ 6. /черновикъ/

Переселать по селамъ экстренно съ нарочнымъ.

Товарищи.

Въ Арменіи провозглашена Совѣтская власть /зачеркнуто въ подлинникѣ/ республика: Эриванъ, Александрополь въ рукахъ большевиковъ,- что будетъ дальше и какъ все наладится неизвѣстно, но ..... надо надѣяться на лучшее, чтобы не отстаться и быть готовыми ко всему, сдѣлайте слѣдующее: 1) по одному выборному предсѣд... каждыхъ 200 душъ, а имѣ.... А селѣ меньше 300 душъ одного пришлите немедленно /зачеркнуто въ подлинникѣ/ 11-го мая/ въ Карсъ къ намъ для совѣщанія выборныхъ, возможно солдатъ для совѣщанія /зачеркнуто въ подлинникѣ/ 29 въ селѣ организуйте отряды и установите перевозъ для сбора указаній совѣта не предпринимайте; о дальнѣйшемъ сообщите немедленно.

ПРИМЪЧАНІЕ: На первой страницѣ страницѣ этого черновика имѣется
подпись Радіонова.

Ваанъ Хорени.

№7. /черновикъ/

Съѣздъ представителей русскаго населенія Карсской области привѣтствуетъ
товарищей Карскаго Революціоннаго Комитета съ полной побѣдой надъ черной
эгидой контрреволюціи”.....

ПРИМЪЧАНІЕ: засимъ заявлена готовность всѣми средствами и воору-
женными силами помочь во всемъ новой власти. Черновикъ
этотъ написанъ неразборчиво, карандашемъ.

Ванъ Хорени.

№8.

ВЫПИСКА

Изъ протокола 1-го Засѣданія Военно-Народнаго Трибунала 15-го мая 1920
года.

Допрашивается жительствовавшій въ г. Карсѣ предсѣдатель Русско-Націо-
нальнаго Совѣта Самсоновъ Иванъ Григорьевичъ, 37 лѣтъ, урож. Саратовской
губерніи, русско-подданный; въ Арменіи съ марта мѣсяца 1920 года. Объеди-
ненное засѣданіе русскаго, греческаго и мусульманскаго національныхъ совѣтовъ
было созвано при предварительномъ соглашеніи предсѣдателей названныхъ
совѣтовъ, а именно-самого Самсонова, Хораджева, Мешади Самеда Ганджин-
скаго. Протоколъ упомянутаго объединеннаго засѣданія отъ 10 мая 1920 года
подписанъ мною собственноручно. Повѣстка въ Греческій и Мусульманскій
Національный Совѣты отъ 10 мая 1920 года за № 536, а также воззваніе къ насе-
ленію отъ 11 мая с.г. подписаны собственноручно мною и секретаремъ Совѣта
Радіоновымъ, ... не было разослано, потому что не было потребности въ немъ,
такъ мы считаем, что большевистскій переворотъ являлся къ тому времени уже
совершившимся фактомъ. Въ событіяхъ 9-12 мая активнаго участія не прини-
малъ, хотя въ демонстративномъ шествіи русскаго національнаго Совѣта 11 мая
изъ зданія Совѣта въ гаражъ съ краснымъ флагомъ участвовалъ..... На зна-
мени, которое мы несли съ собою 11 мая было начертано: “да здравствуетъ Совѣт-
ская власть.” Начерталь эти слова на флагѣ Радіоновъ.

Показанія далъ и читалъ Ив. Самсоновъ /подпись/

ПРИМЪЧАНІЕ: гаражъ былъ штабомъ “Ревкома.” /Ваанъ Хорени/

№9.

Допрашивается Радіоновъ Максимъ Алексѣевичъ, секретарь Національнаго
Совѣта, 22 лѣтъ, урож. сел. Радьоновки: служу учителемъ въ Ново-Селимѣ.

Воззвание къ молоканамъ Карсской области съ призывомъ организовать для закрѣпленія совѣтской власти въ Арменіи-подписано мною и Самсоновымъ. 11-го мая с.г. съѣздъ русскихъ съ краснымъ знаменемъ, на которой мною было начертано “да здравствуетъ совѣтская власть” отправились изъ зданія Русскаго Національнаго Совѣта въ гаражъ въ Военно-Революціонный Комитетъ при-вѣтствовать Совѣтскую власть: Съ краснымъ знаменемъ въ Военно-Революціонный Комитетъ шли Самсоновъ, Богдановъ Василій и пр..... Протоколъ объединеннаго засѣданія русскаго, греческаго и мусульманскаго національныхъ совѣтовъ подписанъ мною, Самсоновымъ и Богдановымъ.

М. Радіоновъ /подпись/

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց.2, գ.149, թ.1,1a,2,2a,3; ձեռագիր

№ II-64

**ԿԱՐՍԻՐ ԳՎԱՐԴԻԱԿԱՆ, 1918 թ. ՀԿ(Բ)Կ ԱՆԴԱՍ ԵՖԻՄ ՎՈՅԿԻՆԻ
ԴԻՍՈՒՍՐ ՀԱՅՎՈՍԿՈՒՄԻ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Չարտում և մարզում 1920թ. մայիսին ծավալված դեպքերի վերաբերյալ, որտեղ մարզի ռուսազգի բնակիչը նկարագրում է ռուսների, հույների և մահմեդականների Ազգային խորհուրդների մասնակցությունը հայ բոլշևիկների կազմակերպած հակապետական խռովությանը (նշ շուտ, քան 1926թ.)

Красногвардейца члена ВКП (б)

С 1/го апреля 1918 года Ефима
Васильевича Войкина.

Заявление.

...ВОССТАНИЕ В КАРСЕ. ОРГАНИЗАЦИЯ РЕВКОМОВ.

9/го

10/го мая утром я получил распоряжение с группой преданных граждан выехать в Карс. Прибыв в Карс я был предупрежден быть на чеку и установить тесную связь с городом через ближайщие горы. Разстояние равнялось 8-9 верст. 10 мая в 5 час: утра я снова с группой граждан выехал в Карс где уже моим глазам представилась картина восстания. На нашем совещании по предложению компартии Арменіи мы должны были срочно наметить ТРЕХ человек в Ревком. Были намечены я, Родионов, Самсонов и Богданов все члены партии за исключение Самсонова левого эссера, но который целиком был за нас, только уж формально назывался эссером порой сам заявлял, что он десятки лет в этой партии и ему жал терять название.

Мы члены Ревкома с развернутым Красным знаменем по Лорис-Меликовской улице двинулись к Ревкому нас встретили войска преданные ревкому, оркестр. Я должен заявить, что редко в жизни можно встретить такой момент торжественности по истине революционной красоты когда представитель воинской части и вышедший член ревкома разцеловался со мной заявив мне мы слышали о тебе мы знали тебя, но события так быстро развернулись, что мы даже не могли ближе познакомиться друг с другом. Через час я получил распоряжение выехать в села и на всякий пожарный случай свой отряд весь сгруппировать в селе Владикарсе и организовать Ревком. Уезжая из Карса я по дороге встретил тов.Оганджяна с револьвером кого то искавшего при чем я ему заметил, что надо бежать скорее в ревком и сообщить о митингах офицерства с маузеристами в Кабардинском дворе и невзирая ни на что арестовывать Командный состав. Крепости во главе с Генералом Пирумовым. Но он увлекшись в розыске когото в роде докторо Казанджева Лидера Дашнакской партии в карсе не обратил внимание, я же запоздним временем не мог вернуться в ревком. Тов. ... Оганджанова я в последствии видел на съезде народов Востока.

Весь отряд я стянул в село Владикарс, где организовал Ревком, а также выделил командный состав отряда. Собралось человек 100.

я получил тревожные сведения с Карса и распоряжение от тов. Родинова срочно отправить часть команды к селу Благодарное на форт Фадеев. При чем в этот день вечером получил сообщение, что Самсонов, и группа других лиц арестована, ревком отступил на западные форты.

Утром 13 я получил сообщение об аресте Родионова. Отправил в Карс для проверки группу вооруженных не доходя до первых фортов их уже обстреляли маузеристике отряды. Таким образом стало известно о том, что власть Ревкома пала. Группа членов Ревкома в том числе Самосонов, Родионов и другие арестованы другие бежали, ТАКИМ ОБРАЗОМ ПРОСУЩЕСТВОВАВ ТРИ ДНЯ РЕВКОМ ПАЛ, ЛИШЬ БЛАГОДАРЯ ТОМУ, что не было принято решительных мер к аресту Главарей маузеристов, Коменданта и Губернатора.

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ СУДЫ, НАРОДНЫЕ ТРИБУНАЛЫ, ПОЛЕВЫЕ СУДЫ- все обрушилось на голову восставших.

С самого начала восстания 10 мая и его предверия 1/е мая, дашнаки и мешане стали пичкать населением национальной враждой был выброшен лозунг после подавления восстания следующий: с мусульманами поступайте как хотите, к грекам снисходительно, а к русским быть беспощадным. Этот лозунг конечно был воспринять маузеристами как за дерективу. При чем после подавления пошли разные провакационные слухи о том, что русское население выбросило лозунг долой Армению и прочее. При чем надо отметить, что это находило свое изображение в

Закавказской в то время прессе можно убедиться почитав в их музее Грузии Газеты за то время.

Таким образом начали работать поименованные выше суды 5-го Июня Суд допросил Родионова и 5-го вечером был разстрелен Родионов и коммунист ТЕР-Григорян другие без суда разстреляны трети в том, числе и тов. Самсонов Приговорены на вечные каторги и т.д.

Затем другая часть ревкома была поймана и разстреляна по пути в Александрополь у села Аргино на шоссе.

Я вынужден был после получения сведений вместе с Косинским и Семи-летовым через Агбабу отправиться с Тифлис, после же подавления восстания я прятался по подвалам ждал результатов судов, и после получения сведений о раз-стреле Родионова бежал в Тифлис.

В Тифлисе я прибыл через 11 дней пешого пути. В Тифлис мы прибыли под видом извозчиков, получив документы в Духоборье от их в то время Комиссара Храмова, ныне проживающего в Тифлисе. На другой день утром не успев со-общить т. Кирову о положении в Армении выходя от него мы подверглись аресту. Арестовали меня, Косинского. Просидели в особом отряде 3 дня выпустили с условием не шлаться по городу.

Прожив кое как у сестре 3 недели я получил сведения о болезни жены и через Воронцовку на нижнем подводе под псевдонимом прибыл в село Владикарс.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, գ.5, գ.172, թ.2-3; սեքենագիր

No II-65

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁹⁰,

*որտեղ հեղինակը ներկայացնում է մայիսյան խռովության
ընթացքը Կարսում*

ԴՄԻՏՐԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ (ՄԵԼԻԿՈՎ)¹⁹¹

<<...Պարտիայի Հայաստանի կոմիտեի կողմից Կարս էր ուղարկված ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանը: Հրահանգներով եկավ նաև Ալեքսանդր Նազարյանը...

...Մեր բոլոր ընկերները նիստի ժամանակ շրջապատվել էին մաու-զերիստներով, բայց շնորհիվ պարետային վաշտից շուտափույթ հասած զին-ված ընկերների, հաջողվեց ցրել մաուզերիստներին և ազատել ընկերներին:

Նախընթաց օրը տեղեկացել էի պատրաստվող ապստամբության մասին և սպասում էի ընդհանուր ազդանշանի:

¹⁹⁰ Հին բուլնիկների հիշողությունները, Երևան, հ.2, 1961, էջ 387-391:

¹⁹¹ Կարսում բուլնիկների կողմն անցած գորքերի հրամանատար:

Մայիսի 9-ին, վաղ առավոտյան, ամրոցները մեկը մյուսի հետևից սկսեցին ապստամբվել...

...Սպաները հազվագյուտ բացառությամբ պասսիվ էին և չէին դիմադրում: 5-րդ գունդը գնալիս մեզ հանդիպեց գնդի հրամանատար գնդապետ Շահբուդաղովը, որը հայտարարեց, թե իրեն արդեն հայտնի է Կարսում կատարված հեղաշրջումը և որ ինքը իր բոլոր սպաների հետ միասին, քննելով հարցը, որոշել են ճանաչել Սովետական իշխանությունը և հպատակվել Կարսի կայսզորի Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեին...

Գարաժում հավաքվելով, մենք պարզեցինք, որ բերդում գտնվող մի քանի զորամասեր չեն ցանկացել չեն ցանկացել հարել ապստամբած ռևոլյուցիոն զորամասերին, այն է՝ բերդի ամբողջ ստորին մասը իր ամրոցներով: Հենց սկզբից և եթե դրությունն աննպաստ էր և կռիվն անհավասար, սակայն, չնայած դրան, մեզ հաջողվեց գրավել կայարանը, հեռագրատունը, փոստը և այլ հիմնարկություններ...

...Ժամանակն անցնում էր, կոնտրռևոլյուցիոն ուժերն աճում էին ու կազմակերպվում, գյուղերում բոլշևիկների դեմ ուժեղացած հարձակումներ էին լինում: Կարսի ազգաբնակչությունը զանազան պրովոկացիաների ազդեցության տակ, ինչպես օրինակ, իբր թե Ռևկոմը կաշառված է տաճիկներից, Ադրաբայի թուրքերից, մալականներից և այլն, հետզհետե անջատվում է մեզանից:

Կազմալուծումը տեղի էր ունենում նաև մեր մասերում, նրանց վրա չէին կարող ազդել նաև Ղուկասյանի և մյուս ընկերների կրակոտ ճառերը և չէին կարող վերականգնել դրությունը:

Մեր անելանելի դրությունը հաշվի առնելով, գեներալ Փիրումովը և նրա մյուս համախոհները, որոնք առաջ սպասողական դիրք էին բռնել, հարություն առան, սկսեցին մեր դեմ ակտիվ գործել. Կազմակերպել սպաներին>>:

No II-66

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ՂՈՐՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ¹⁹²,

որտեղ հեղինակը նշում է, որ Կարսի նահանգում բոլշևիկների կողմն են անցել միայն որոշ զորամասեր, այն էլ նրանք, որտեղ

¹⁹² Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 538, 558, 559:

*հրամանատարությունը ռուսախոս է
(1922թ.)*

<<Շատ բնորոշ է, որ Կարսի նահանգում այդ շարժումը առաջ եկավ միայն եվ միայն զորամասերում եւ այն էլ այն գնդերում, ուր հրամանատարութիւնը ռուսախօս էր եւ օտար հայ զինուորիին...>>

...Ամենից առաջ ընթուստացաւ եւ ապստամբվեց գեներալ Յովսէփեանի թիկնապահ վաշտը: Նա միացավ այդ խռովութեան ռուս եւ հրեայ ղեկավարներին...

... Կարգը վերականգնելուց լետոյ պարզվեց, որ այդ խռովություններին մասնակից էր գեն Յովսէփեանի ամենամօտ աղիւտանտներից մեկը, ռուս գլխածետ Կուտիրովը>>:

No II-67

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁹³,

*որտեղ հեղինակը տեղեկացնում է մայիսյան խռովության օրերին
իրադարձությունների նկատմամբ Կարսում տեղակայված զորամասերի
վերաբերմունքի մասին*

<<...Ալեքսանդրապոլից հետո ապստամբեց նաև Կարսը... Մայիսի 10-ին սկսվեց ապստամբությունը: Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեն Կոմիտեն հռչակեց Սովետական իշխանություն:

Բոլշևիկյան ազիտացիայի շնորհիվ Կարսի կայազորի համարյա թե բոլոր զորամասերը ճանաչեցին Սովետական իշխանությունը...

Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտեն ձերբակալեց դաշնակցական իշխանության որոշ ներկայացուցիչների, բայց հետո նույն օրն էլ նրանք ազատվեցին...

Ապստամբության առաջին օրերին ցուցումներ էին ստացվում Ալեքսանդրապոլի Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտեից, որին գլխավորում էր կապիտան Մուսայելյանը...

...Բայց դաշնակներին հաջողվեց կառավարության կողմը գրավել կայազորի համարյա թե բոլոր զորամասերը, որոնք ապստամբության սկզբին ճանաչել էին Սովետական իշխանությունը:

¹⁹³ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, հ.2, Երևան, 1961, էջ 404,405:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ¹⁹⁴,

որտեղ հեղինակը ներկայացնում է հայկական բանակի Կարսի գորամասերին բոլշևիկների ուղղած քարոզչական կոչերը, որոնք, ըստ էության, նպատակաուղղված էին Կարսի ճակատը պահող բանակի կազմալուծմանը: Նշվում է, թե ինչպես Կարսի քաղաքացիական բնակչությունը ինքնակազմակերպվել է, ստեղծել ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵ և իրենց օժանդակող զինուժի օգնությամբ բեկում մտցրել քաղաքի իշխանական տիրույթում՝ վերականգնելով օրինական իշխանությունը

<<Ալեքսանդրապոլի համընթաց և անոր հրահանգով կը շարժվեր Կարսի ապստամբությունը...

...Քարոզչական նոյն կարգախոսները կիրարկուած էին եւ հոս, որ՝ զինուորը իր տունը պիտի վերադառնար հանգիստ ընելու, որ՝ Կարսի ճակատները պահել հարկավոր չէր, այլ ապահով մնալու համար բավական էր կարմիր դրոշակ մը տնկել թուրքերուն դէմ: Այս խոսքերը բավական եղած էին ամբողջ կայազօրքը իրենց կողմը ունենալու համար: Միայն քաղաքի պահակային գումարտակը քաղաքի իշխանութեան հետն էր...

... Խմբակ մը անխախտ՝ դիմադրական կռիւի տեսակէտին վրայ- Պարույր Լեւոնեան¹⁹⁵, Գարեգին Սարգիսբեկեան, բժիշկ Գազանճեան եւ մի քանի ուրիշներ...

...Մայիսի 11-ին, 12-ին բոլշևիկեան իշխանութիւնը զգուանք առաջացուցած էր ժողովուրդին մեջ...

...Դարձեալ իմ մատնանշած խմբակը կ'անցնի ապստամբ ժողովուրդին գլուխը եւ ղեկավարող մարմնին կուտայ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵ անունը...

...Հակառակորդները զինական ուժով ճնշելու պատրաստութիւն կ'տեսնին...

...Կը դասավորեն ուժերը... Ձինուորական հրամանատար կը հրավիրեն զնդապետ Յարորթիւնեանցը, որկ'ընդունէ առաջարկը եւ իւրաքանչիւրը

¹⁹⁴ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 92,94,96:

¹⁹⁵ Աշուղ Ջիվանու որդին, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցության անդամ: Հետագայում՝ մինչև թուրքերի մուտքը Ալեքսանդրապոլ, եղել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխը:

կ'անցնի իր գործին. ՀԱՅԲԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ իշխանութեան տակ...>>:

No II-69

ԿԱՐՍՈՒՄ ՍՏԵՂՈՎԱԾ <<ՀԱՅԲԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ>>-Ի ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆԸ¹⁹⁶

Վարս, 15-6 Մայիսի. — Մայիսի 1-ին ժողովրդական լիազորված ժամանակ պարզվեց, զոր բաղլչեիկներն իրենց գրում են բնավորված և զործում են համարձակ... Մայիսի 10-ին արդեն համառ յուրեր Էլզին պատվում ըստ գաղտնի, վեր բաղլչեիկները կողմն և անցել զարնիդոսի մի մասը, վեր (բաց, խմբ) իշխանությունը տապալելու գործ և կատարվելու: Վորոշվեց բոլոր զորամասերի ներկայացուցիչներին հրավիրել ժողով, վարակ Աղբալյանը բացատրեց մոմենտի կացությունը և շեշտեց սրգավեր հետևանքներ, վորոշեց պիտի առաջ դան, յեթև հայրենիքի ու ժողովուրդի պաշտպան զինվորությունը դավաճանորեն անցնի հայրենիքի թշնամիները կողմը: Նույն սրբ պարզվեց, վոր լիովին վստահելի մոշ մի զորամաս չկա և վոր խոտարարները կոմիտեն պահանջում և իշխանության ներկայացուցիչներին անձնատուր վնեղ իրեն և շարունակել իրենց պաշտոնը: Այդ սրբ զիշերը Աղբալյանի և ընկերները մասնակցութեամբ խորհրդակցութեան յեղով, վորակց բազմաբանական կոմիտեի կարգիցութեանը ընկնով յերևաց, վոր դա աշմ գրական հետևանքներ չի առ, վորովհետև ժողովուրդի մոտ արտապահ զարնիդոսին հակադրելու ուժերը քաղաքում չնշին են: Այդակ կարծիք հայտնվեց ընդհանրապես, վոր զորքերը վերջնականապես ձեռքից բաց չթողնելու և սահմանները պաշտպանելու համար նորոտակահարմար և (ազատագրված, խմբ), յեթև սպայությունը կհարունակի կատարել իր պարտականութեանները: Նույն պիտի անի նաև քաղաքացիական վարչութեանը իր կողմը չբարձրաջին դոմարտակը 2-րդ և 5-րդ հրետանիները և յերկու պաշտպան զնդից մեթեղ են միանալ խոտարարներին: Վերջիններս ամբանով զարածում պահանջում են զինվորա-քաղաքացիական ներկայացուցիչներին կամ յնխորդելի, կամ հեռանալ: Սրանք խոտարողական պատասխան են տալիս... Մայիսի 11-ին յերեկոյան խոտարարները հանդիսավորութեամբ բարձրացան զեղի բերդը, նր թնդանութեանը վորոտը հայտարարում էր նրանց հողմանալ... Բազմաք զիշերն անցկացրեց անարեկման ու կակամների մեջ: Մայիսի 12-ին վաղ առավոտյան յերկեսու հասարակութեանը նորին խոտարարները ժողովներում խոտարարները վոր արշավելու վորոշումով: Պետք էր ողտագործել այդ արամագրութեանը, վորովհետև նախկին իշխանութեանը կարծես դադարել էր գործելուց: Խոտարարները իշխանութեան կողմնու կարողութեանից հետո ելին, սկսվում և անիշխանութեան մասնագավոր շրջանը: Խոտարար Մարգարեկյանի նախադաճութեամբ կողմից «Հայրենիքի փրկութեան» կոմիտե, ուր մասն նաև Լեվոնյանը, զնդապետ Հարությունյանը, զինվորներ Սարգսյան, Մարկոսյան և Խաչեկյան: Կոմիտեն հայտարարելով զիկատուրա, իրեն վերապահեց քաղաքում և բերդում զինվորական ու քաղաքացիական իշխանութեանը: Ծառայ կազմակերպվեցին ժողովրդական ուժերը: Կրավեցին խոտարարները՝ բերդից քաղաք ուղարկած յերկու ամբարները, իլիով յերկու զնդացիը և հրացաններ: Խոտարարները սկսեցին ոմբակոծել քաղաքը և բերդում դրած զնդացիներին արհմի կարտուր անդաջին ժողովրդի վրա, այդա՝ դադարեցնելով կրակը պահանջներ մինչև ժամը 5-ը վերադարձել արմիքները, ընդունել իրենց իշխանութեանը, հակառակ զնդարում սպառնում էլին քաղաքը հիմնահատակ կործանել: Կոմիտեն ձեռնարկելով խոտարարներին զինքի ուժով անձնահարմար գործին և ցանկանալով մամանակ վստահելը՝ հայտնեց նրանց, վոր ժողովուրդը իր պատասխանը կարող և առ ժայիսի 13-ին առավոտյան ժամը 3-ին... Չնկարծելու սկսեցին մեկ-մեկ հեռանալ խոտարարներին: Վորոշեց սպանում ևր սովի հետանկարը: Հացի և միկերները պաշտպարվ նրանց սննդից յեկան Չախմախ գյուղի զինված մարտականները: Կոմիտեն համախորհրով իր ուժերը, մոթն ընկնուց հետո, անցավ նախապարտատանակ սկսելով գործողութեանները, նախ և առաջ գրավելով Կարապաղ մարտկոցը: Հետո հետև զինվորներն ու լքված խոտարարները խոտարիելով կովից

¹⁹⁶ Առաջին մասնապական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ.Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ

Թողին բերդը և փախան դեպի Ալեքսանդրոպոլի կողմը: Կոմիտեն կազմակերպեց ավտոմոբիլով նրանց հետապնդելու գործը և Արգինո գյուղի մոտ հասավ նրանց: Սոսվարարներն իրենց տխուր և սև շահատակությունը վերջացրին փայլուն դիմադրությամբ, վորի ժամանակ նրանցից 9 հոգի սպանվեց, 10 հոգի արատվեց փախուստով և հետո ել 7 հոգի անձնատուր յեղան:

Կոմիտեն կազմեց 3 հոգուց բաղկացած ռազմա-ժողովրդական Տրիբունալ, վորը պիտի դատի նրանց և քաղաքում ձերբակալված նրանց գործակիցներին:

Կոմիտեն այսօր վերջնադիր ներկայացրեց դավաճան չախմախցիներին՝ գինաթափ լինելու, հակապետական շարադործներին հանձնելու և դրամով ու մթերքներով տուգանք ստալու: Վերջնադիրն ընդունված է: Մայիսի 14-ից Կոմիտեն նախազահությամբ Աղբալյանի իր հրամանները տարածում է նաև նահանգի վրա:

Հայրենիքի վերկուրքյան Կոմիտե.

No II-70

ԿԱՐՍԻ ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳՆԴԱՊԵՏ

ԲԱԲԱԶԱՆՈՎԻՆ,

որով տեղեկացվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի Ալեքսանդրապոլի ռազմհեղափոխական կոմիտեն խնդրում է գեներալներ Փիրումովին և

Օսիպովին ստանձնել հայկական Կարմիր Բանակի

հրամանատարությունը, և, այսուհետև ավելի եռանդուն կերպով դեկավարել հայկական բանվորա-գյուղացիական բանակը, իսկ բոլոր զորամասերի և հաստատությունների պետերին էլ, որ նրանք հեղկոմին տեղեկացնեն, որ ճանաչում են Խորհրդային Հայաստանը և Կարմիր

Բանակը

(11 մայիսի, 1920թ.)

Военно-Революционный

КОМИТЕТ

Гор. Карса.

11-ое мая 1920

Полковнику Бабаджанову

Временный Военно-революционный Комитет Гор. Карса посылает для ознакомления выписку из телеграммы отправленной Александропольским Революционным Советской Армении:

“Передайте от моего имени Генералам Пирумову и Осипову, полковнику Бабаджанову и всем другим офицерам, что я прошу стать во главе Красной Армии оставаясь на своих постах еще с большим усердием руководить отныне рабоче-крестьянской Армией, затем все начальники частей и учреждения и другие офицера должны завтра же донести мне телеграммой в том, что они признают Советскую Армению и признают Красную Армию.

Не представившие таких донесения будут отчислены от своих должностей. Немедленно уведомить все подведомственные вам военные учреждения о полученной телеграмме от товарища Мусаеляна и сообщите ему о результате. В Алек-Поль. Реввоенкому.

Члены Временно Военно-Революционного КОМИТЕТА.

Подписи
МЕЛКУМЯН
А.ТУМАСЯН
Г.БАЙТУНИ

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 150, թ. 1; մեքենագիր

No II-71

ՀԱՏՎԱԾ

ԿԱՐԱԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ՂՈՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ¹⁹⁷

որտեղ բերված է Կարսի բերդի պարետ, գեներալ Փիրումյանի պատասխանը Կարսի Ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որն առաջարկել էր Կարսում տեղակայված զորքի հրամանատարությանը մնալ իրենց տեղերում և զլխավորել արդեն Հայաստանի Կարմիր Բանակի զորքերը (1922թ.)

<<...հանուն ռազմաճակատի կայունության պահպանման, զորախմբի հրամկազմը ենթարկվում է հեղափոխական կոմիտեին...>>

...Իսկ միուս օրը քաղաքում ասում էին, որ նույն ունկոմը Կարսի երկու գեներալներին շնորհել է կարմիր գեներալների տիտղոսը...>>:

---

¹⁹⁷ Ռ.Գ.Հովհաննիսյան, Հայաստանի հանրապետություն, հ.3 Երևան, 2015, էջ 288; Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 538:

**ԿԱՐՄԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԻՄ ՆՈՐԱՏՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՂԱՔԻ
ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ,**

*որտեղ նամակագիրը նշում է, որ ինքը, որպես պետական պաշտոնյա,
պատրաստ է ծառայել այն իշխանությանը, որն ընդունված կլինի ժողովրդի
կողմից, այդ թվում՝ նաև խորհրդային իշխանությանը
(11 մայիսի, 1920թ.)*

Կարսի բերդաշրջանի յեղափոխական կոմիտեին

Ստացայ Ձեր N2 գրութիւնն ինձ իբրև քաղաքագլխի ուղարկած, որին պարտք եմ համարում պատասխանել հետևյալը:

Ես, իբրև ճողովրդի աշխատաւոր դասի ընտռեալ ներկայացուցիչ, պարտաւոր եմ հնազանդուել և ընդունել այն կառավարութիւնն ու հնազանդուել նրան, որը կը հաստատուի մեր երկրում, այս դեպքում սովետական իշխանութեանը:

Ես ամբողջ կեանքս նուիրել եմ իմ ժողովրդի և ազգի բարօրութեան և աշխատել եմ կուսակցութեան մեջ, որը նպատակ է ունեցել իմ հայրենիքի փրկութիւնը:

Այժմ վստահ եմ, որ ոչ մի անձնական և այլ հակառակութիւն չի կարող առիթ տալ որևէ անարդար վերաբերմունքի դէպի ինձ և մեր երկրի խաղաղ յեղաշրջումը արատաւորել որևէ էքսցէսներով:

Եթէ երբէք անհեռատես մարդիկ պիտի անձնական մօտիւններից դրդուած մեկին կամ միւսին բանտարկելու կամ նոյն իսկ սպանելու փորձ անին՝ յեղափոխական կոմիտէ երբէք թոյլ չի տալու այդ բանը:

Վստահ յեղափոխական կոմիտէի արդարութեան և անաչառութեան վրայ, ընդունում եմ նրա առաջարկը և մնում իմ պաշտօնին մինչև այն վայրկեանը, երբ ինքը կը կամենայ և նրա առաջին առաջարկին կը թողնիմ պաշտօնս:

Վերջացնելով պարտք եմ համարում յայտնել, որ լիայոյս եմ յեղափոխական կոմիտէի անյիշաչարութեան վրայ և որ եթէ նա կամենայ ինձ ծառայութիւնից օգտուիլ՝ նոյնպիսի անձնուիրութեամբ կը ծառայիմ հայրենիքիս և նրա աշխատավոր դասի համար, ինչպէս մինչ այժմ:

Յարգանօք՝ Կարսի քաղաքագլուխ Ն.Ն.

11.V.1920, Կարս

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 151, թ. 1-3, ձեռագիր

No II-73

ՀԱՏՎԱԾ

ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ԴՈՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ¹⁹⁸,
որտեղ ներկայացվում է Ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամ Արտաշես Մելքոնյանի առաջարկը Կարսի նահանգապետին՝ անցնել խռովարարների կողմն ու ստանձնել ներքին գործոց նախարարի պաշտոնը և նրա պատասխանն այդ առաջարկությանը (1920թ.)

<<Խնդրում եմ Ձեզ մնալ Ձեր պաշտօնում եւ միեւնոյն ժամանակ ստանձնել խորհրդային իշխանութեան ներքին գործերի կօմիսարի պաշտօնը: Բժիշկ Արտաշես Մելքոնեան...>>:

<<...Ես մնում եմ իմ տեղում եւ հայրենի իդեալների հետ: Նահանգապետ Դորդանեան>>:

No II-74

ՀԱՏՎԱԾ

ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ԴՈՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ¹⁹⁹

որտեղ հեղինակը պատմում է, թե ինչպես վերադասավորելով Կարսում կառավարությանը հավատարիմ մնացած զինուժը, կասեցվեց խռովության հետագա ընդլայնումն ու զարգացումը (1922թ.)

<<Գնդապետ Յարութիւնեան, Կարսի բոլոր զորամասերի գլուխ անցնելով, ստիպում է դավաճաններին անձնատուր լինել>>:

No II-75

**ԿԱՐՄԻՑ ԳԵՆԵՐԱԼ ՓԻՐՈՒՍՈՎԻ ՌԱԴԻՈԳԻՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ,**

որտեղ ասվում է, որ Կարսում և ռազմաճակատում իրավիճակը հանգիստ է, ու զորքերը գործող կառավարության կողմն են, իսկ ինքնակոչ բոլշևիկյան կոմիտեն դիմել է փախուստի (13 մայիսի, 1920թ.)

¹⁹⁸ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 547, 549

¹⁹⁹ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 551:

Радиограмма изъ Карса

13 / у – 8 час. (1920г.)

Министру Предсѣдателю Копія Военмину.

В Карсѣ, районѣ и на фронтахъ все спокойно, войска не поколебимо на сторонѣ
Правительства.

Самозванный большевитскій Комитетъ разбѣжался.

Войска и население возмущены измѣнническимъ выступленіемъ кучки
большевиковъ въ Александрополе.

Генераль-Маіоръ Пирумовъ, Агбальянъ

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց. 1, գ.52, թ.61; սերենագի

No II-76

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ**

*1920թ. մայիսի 16-ին Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներում կայացել են
բազմամարդ հանրահավաքներ, որոնց մասնակիցներն իրենց
վստահությունն են հայտնել գործող կառավարությանը
(մայիս, 1920թ.)*

Շտապ

Շրջաբերական

Ղարսի Նահանգապետին պատճեն քաղաքագլխին եւ դաշակցութեան
կոմիտեին

- Ալեքսյոլ.....Գաւկոմին
- Էջմիածին.....Գաւկոմին
- Դիլիջան.....Գաւկոմին
- Ղարաքիլիսայ..... Գաւկոմին
- Երեւան..... Գաւկոմին
- Իգդիր..... Գաւկոմին
- Նոր Բայազէդ.....Գաւկոմին
- Դարալագեազ..... Գաւկոմին
- Զանգիզուր գէներալ կոմիսսարին
- Ախտա..... ուղկոմին
- Ղամարլու..... ուղկոմին

Կիւրակի մայիսի 16 ին գրեթէ Հանրապետութեան բոլոր քաղաքներում
տեղի են ունեցել բազմամարդ միտինգներ որտեղ ժողովուրդը իր

վատահոռությունն է յայտնել կառավարությունը եւ իր պատրաստականությունը ամեն կերպ աջակցել նրան մի խումբ բալշեւիկների աւանդիրիայի դեմ կռուելու գործում կէտ

Վրացա թաթարական ընթարումները դեռ մինչեւ երեկ շարունակուում էին կէտ վրացիները հասել են Ադլթաֆայի մօտ

Ստացած լուրերի համաձայն արդէն նոցա մէջ յայտարարում ... զինադադար (*անընթեռնելի ձեռագրով լրացում*)

Ներքգործմին Օգնական

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 201, ց. 1, գ. 52, թ. 44; մեքենագիր

No II-77

ՀԱՏՎԱԾ

ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՍՏԵՓԱՆ ՂՈՐՂԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ²⁰⁰,
*որտեղ հեղինակը նշում է, որ Մարիդամիշում նույնպես, ինչպես և Կարսում
բոլշեիկների կողմն են անցել այն գորամասերը, որոնց
հրամանատարները ռուսախօս էին
(1922թ.)*

<<Շատ բնորոշ է, որ եւ Մարիդամիշում ընթուստացան այն զօրամասերը, ուր հրամանատարությունը ռուսախօս էր>>:

No II-78

**ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՍԱՐԻՂԱՄԻՇՈՒՄ ՏԵՂԱԿԱՅՎԱԾ 4-ՐԴ ԳՆԴԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՎԱՇՏԻ ԶԻՆՎՈՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ²⁰¹,**
*որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Մարիդամիշի կայագորի գորամասերի
կեցվածքը մայիսյան խռովության օրերին*

<<...Մայիսի 11-ի գիշերը մինչև լույս մեր հեղափոխական գործիչները բանակցություններ էին վարում դաշնակցական կառավարության կողմից լիազօրված Օդաբաշյանի, խմբապետ Ղարիբյանի, Մխոյի և այլոց հետ, սակայն դրանք անարդյունք էին վերջացել:

Մայիսի 11-ի առավոտյան կապիտան Չմշկյանը, ձին նստած, անցնում էր գորանոցների փողոցների երկարությամբ և հրամայում էր հրամանատար-

²⁰⁰ Վ. Յարությունեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 538:

²⁰¹ ՀՃՈՒ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, հուշագրական ժառանգություն, հ.14, Երևան, 2011, էջ 57-59:

ներին վաշտերը հանել դաշնակցականների վրա արշավելու... Հարձակումը պսակվեց հաղթանակով, որից հետո իմ ջոկը նշանակվեց շենքի պաշտպան... Քաղաքը և այնտեղ գտնվող վաշտերը բաժանված էին երկու մասի:

Առաջին, երկրորդ, հինգերորդ և գնդացրային, մարզական և սահմանագծում եղած վաշտերն անցել էին բոլշևիկների կողմը: Նրանց էր պատկանում քաղաքի կայարանը և կայարանամերձ հյուսիսային մասը: Մեր կողմն էին անցել նաև Մաքսիմ և Կոլտ գնդացրային վաշտերը: Մաքսիմ գնդացրային վաճտի հրամանատարն ազգությամբ ռուս էր՝ Մաքսիմովը: Նա հարել էր բոլշևիկյան կազմակերպությանը:

Իսկ գնդի իններորդ, տասներորդ վաշտերն իրենց հրամանատարների՝ Արջ Պետրոսի և Գանդաքյանի ազդեցությամբ հարել էին դաշնակցականներին...

Չնայած երկու կողմերն էլ պատրաստ վիճակում էին, բայց իրար վրա հարձակվելու ազդանշան չկար: Գնդապետ Միրիմանյանը²⁰² չնայած բացահայտ բոլշևիկների կողմը չէր, բայց ներքուստ համակրում էր նրանց: Այդ էր ապացուցում նաև նրա գործելակերպը...>>:

№ II-79

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²⁰³,

*որտեղից տեղեկանում ենք Սարիղամիշում բռնկված
խռովության ընթացքի մասին*

<<...Մայիսի 1-ի ցույցերեն ետքը, Սարիղամիշի մեջ կը սկսի նոյն անորոշ կացութիւնը, ինչ որ կը տեսնենք Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսին մէջ: 4-րդ գունդը հետզհետէ կը խմորուի բոլշևիկյան տրամադրութեամբ...

...Սարիղամիշը առաջնակարգ ճակատ էր. գործի հակամարտութիւնը անմիջական կերպով կրնար անդրադառնալ ճակատի վրայ, թրքական գործի դիմաց: Այս մտահոգութիւնները բոլշևիկներուն համար չէին: Անոնք ամենաուժեղ կերպով շարունակեցին իրենց փրոփականտը եւ զօրքին մեծ մասը կապեցին իրենց...

²⁰² Խոսքը հայկական բանակի երկրորդ բրիգադի 4-րդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Ալեքսանդր Միրիմանյանի մասին է:

²⁰³ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 110:

...Բոլշեիկները իշխանութեան գլուխ անցնելէ ետք, իրենք զիրենք կը գտնեն պարենաւորման ճգնաժամի առջեւ: Կը դիմեն տաճկական բանակին, ստանալու համար ցորեն եւ փոխարէնը կը խոստանան տալ Սարիղամիշի եւ Գարաուրկանի պետական փայտերը: Թուրքերը կը խաբեն եւ ոչինչ կուտան...

...Ճակատի վրայ գտնուող մի քանի վաշտեր Սարիղամիշի խռովութիւններուն չեն միանար եւ կը շարունակեն իրենց դիրքերը պահել, մնալով կառավարութեան կողմնակից, իսկ Սարիղամիշի մէջ գտնուող սպաներէն Քէնտէրճեան, Արջ Պետրոս, Ազիզեան եւ Ախնազարեան, զիշերները կ'երթան կ'ապաստանին անտառի մէջ, իսկ ցերեկը զինուած կը մտնեն իրենց վաշտերուն մէջ...

...Մայիսի 18-ն 150 զինուորներ եւ անոնց հավատարիմ բոլշեիկները կ'ապաստանին կայարան, դէպի Ալեքսանդրապոլ փախչելու համար. մինչդեռ ամսոյն 11-էն սկսեալ շրջանի զինուած ազգաբնակչութիւնը շրջապատած էր Սարիղամիշը եւ դուրսի հետ կտրած ամէն յարաբերութիւն...

... Կամաց –կամաց բլուրներէն վար իջան ըմբոստները եւ եկան տեղաւորվեցան զօրանոցներուն մէջ, իսկ խռովութեան ղեկավարները ձերբակալուեցան եւ բանտարկուեցան: Երկու ուսուցիչները կ'ազատվին եւ կը պախչին դէպի թրքական բանակը, ուր թէև կը բանտարկուին, բայց յետոյ ազատ արձակուելով կը դառնան գործակալ թշնամիին...>>:

No II-80

1920 Թ. ՄԱՅԻՍԻ 18-ԻՆ ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ՇԵՌԱԳԻՐ²⁰⁴,

որտեղ Սարիղամիշի բոլշեիկյան <<ռայկումը>> ՀՀ կառավարությանը տեղեկացնում է, որ ՀՀ իշխանությունների դեմ ապստամբություն կազմակերպողները, իրականում, Ռուսաստանի բոլշեիկների դատաստանից խուսափած անձինք են և նրանք ոչ մի առնչություն չունեն ռուս պրոլետարիատի հետ, նրանց նպատակն է՝ թուրքական գործակալների հետ միասին քայքայել հայոց բանակը և քանդել ազատ Հայաստանը

(18 մայիսի, 1920թ.)

²⁰⁴ Փաստաթղթի ֆոտոպատճենը տրամադրել է Գյումրու <<Շիրակ>> կենտրոնի ղեկավար Վահան Թումապյանը:

ՆԵՐՄՈՒԾԻՈՂ

Հայաստանի Հանրապետ. Երկաթուղի

ՀԵՌԱԳԻՐ դեպ. Կարգ տառերի թիվը Տրած է ժ.

Սարիղամիշ-ից 0 180 18/V 1920 19

Երիվան. Հայաստանի Պարլամենտ, K Ալեքսանդրապոլ, Պրոսոժել (ПРОСОЖЕЛБ)

Սարիղամիշում բոլշևիկյան ելույթի, Հայկական սոսկալի ռազմաճակատի ստեղծման, զրահապատի կառուցման նախաձեռնողները հանդիսացել են այն ռուս ծառայողները, որոնք փախել են և թաքնվում են ռուսաստանյան բոլշևիկներից: Մեր դիտարկումներն ամենուր ցույց են տալիս, Հայաստանում որ ծառայության են ընդունել 90 տոկոսը անազնիվ մարդկանց, որոնք ոչ մի ընդհանուր բան չունեն ռուսական պրոլետարիատի հետ: Նրանց գլխավոր պրոպագանդան է՝ ավերել հայկական բանակը և դեղդել ազատ Հայաստանը: Մեծ թվով կեղծ բոլշևիկներ ծառայողական տեղեր են զբաղեցնում Հայաստանում, շահարկում են իրենց ծառայողական դիրքը, դեպի իրենց գրավելով հայազգի թափթփուկների, որոնց հետ էլ թուրքական գործակալների հետ միասին դավեր են նյութում: Խոնարհաբար խնդրվում է Հայաստանի սահմաններից դուրս վրնդել բոլոր դավաճաններին, քանզի ազնիվ բոլշևիկները վաղուց են լքել Կովկասյան ռազմաճակատը: Խնդրվում է հանրայնացնել սույն հեռագիրը:

Սարիղամիշի ռայոնական կոմիտե:

Թարգմանություն ռուսերենից : Գրված է կապույտ գույնի մատիտով Հայաստանի Հանրապետության հեռագրի պաշտոնական ձևաթերթի վրա:

No II-81

**ԿԱՐՄՈՒՄ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ
ՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ**

Ապստամբության դեկավարության կողմից իրականացվել են Կարսի քաղաքացիական ու զինվորական դեկավարության հաստուկենտ ներկայացուցիչների ձերբակալություններ, բոլշևիկների կողմն անցած զինվորականները հրաժարվել են հայի արյուն թափել՝ թեկուզև դաշնակցականների, և չնայած նրան, որ մահմեդական և ռուսական համայնքները պատրաստակամություն են հայտնել զինված ջոկատներով

*համայրել աստատմանը շարքերը, աստատմանը ներկայացրածը
զերծ է մնացել օտարազգի զինված ջոկատներն օգտագործել
իշխանությունների հետ դիմակայության մեջ
(31 մայիսի, 1920թ.)*

В КАВКАЗСКИЙ КРАЕВОЙ КОМИТЕТ

/о карских событиях/

Профессионала гор.Карса-
Александра М.Назаряна.

ДОКЛАД

Советская власть в гор.Карсе была провозглашена 9-го мая в 8 час. веч. После дня 1-го мая, когда весь пролетариат гор. Карса ясно показал свою симпатию и сочувствие коммунистической партии, работа пошла более интенсивно и успешнее. В войсках пошла самая оживляющая работа и хотя не имелось ячеек в них, но был образован Военный Комитет-по одному представителю от различных частей войска. В городе было 5 ячеек: 1) ячейка авто-гаража/6 товарищей/, 2)ячейка интеллигентов, /12 тов./, 3) ячейка электрической станции /6 тов./ 4) ячейка радиостанции /5 тов./ 5) ячейка железнодорожников /14 тов./. Кроме того были ячейки сочувствующих в Ущельи-яч.квартирного довольствия войска. Инженерного Управления рабочих, служащих у американцев-всего 37 товарищей. Согласно предписанию Александропольского Военно-Революционного Комитета, 9-го мая в 8 час.вечера была провозглашена Советская власть; провозглашение Советской власти местным коллективом обсуждался не раз и мнения по этому поводу расходились, между тем, как при провозглашении Совет.власти в Александрополе и вообще при провозглашении власти по всей Армении, мнения по этому поводу города Карса в центре не было. После установления советвласти в Александрполе выждать в г. Карсе нельзя было, ибо время не терпело. Городу были известны наши намерения и шла антибольшевистская провокационного характера агитация, а потому необходимо было принять решительные шаги, в то время как из Александрополя было сказано: “ждите броневика”. Гарнизон г.Карса, состоя приблизительно из 800 штыков, из коих более 400 заявили свою готовность выступить против контр-революционного правительства, остальные были нейтральны, заявив, что они не пойдут против своих же армян и примкнут к тем кто одержит перевес. К числу последних относится: караульный батальон и вторая батарея. Отношения с караульным батальоном еще более обострилось после того, как наиболее стойкие революционные части забрали у них революционным путем четыре пулемета. Самыми стойкими и революционно настроенными частями были: вторая рота крепостной Артиллерии и Комендантская рота, которая до

самой последней минуты, несмотря на утомленность и антибольшевистскую агитацию, заявили: “мы большевики и останемся верными делу революции”. 9-го мая в 8 час.веч. преданные части собирались у Штаба, где был митинг; тотчас по городу была расположена охрана: станция, почта, казначейство, склады продовольственные-все это находилось под нашим ведением, везде была наша стража. Образован был временный Военно-революционный Комитет в составе пяти товарищей: 1. Меликяна Димитрия /штабс капитан Крепостной Артиллерии/-командующий Коммунистическими войсками Карсского Гарнизона, 2. Байтуни /солдат Крепостной Артиллерии/ 3.Назарян Александра, 4. Гукасяна Гукаса и 5. Томасова Аршака. Командный состав весь полностью, за исключением единичных офицеров, никакого участия не принимал в повстанческом движении. 10-го мая был издан приказ Реввоенкома генералу Пирумову, согласно которого сообщалось о командном составе, о том, что командный состав остается на своем месте, если только признает Советскую власть. Было намерение Реввоенкома арестовать губернатора Корганова, Начальника Милиции, городского голову Нахратяна, генерала Пирумова у др., но по получении предписания из Александрополя, все они были оставлены на своих местах. 10-го же мая к 4-м часам дня явилась шайка маузеристов с хнысскими турецко-подданными армянами, которые, как в конце выяснилось, имели намерение обезоружить нас и захватить Штаб, но противники были отбиты. Был дан ультиматум генералу Пирумову о командном составе, а также и городской Думе. Ответ был получен 11-го от Пирумова, где заявлялось, что командный состав стоя за сохранение фронта, подчиняется Реввоенкому. Был смещен губернатор Корганов; арестованы: Нахратян /городской голова/ и Кесаян /начальник милиции/. Несмотря на ответ о подчинении нам, как город, так сам Пирумов, начали сформировать отряды против нас из деревень, главным образом беженцев и турецко-подданных армян /Хныса, Муша и пр.мест./ Были попытки обезоружить наиболее стойкие части, но попытки оставались попытками. В войсках козалося брожение. Станция уже была захвачена противниками. 11-го в полдень опять явился отряд турецко поданных армян, который на столько всполошил оставшуюся при Штабе роту, что Штаб чуть не был захвачен ими, но благодаря энергичным мерам с нашей стороны, последние опять разошлись, с крепости нами были пущены разрывы. Положение было крайне критическое: Штаб находился в крайне неудобном месте и час от часу можно было ожидать его захвата, части находились далеко от Штаба, в войсках, утомленных в течении трех дней начиналось брожение, агитация контр-революционеров: дашнаков, командного состава в нейтральных частях, подкупы путем денег отдельных солдат, все это перекинулось и на сел-повстанцев; принимая во внимание такое положение вещей. Реввоенком принужден бы перейти в крепость, перевести Штаб свой в форт Александра 2-го и оттуда резко проводить свои постановления и

приказы, угрожая бомбадировкой города. Штаб перевелся 11-го мая в форт Александра 2-го. Подготовленных товарищей было очень мало, в то время как работы было очень много. Вся работа лежала на 5-7 товарищах, которым было не вмоготу справиться со всей работой. Связь с Сарикамышом и Александрополем была не на должной высоте. Надежда была на Александрополь, который обещал отправить подготовленных товарищей и товарищи из военных. 11-го мая посылались ультиматум за ультиматумом, как городскому самоуправлению, так равно и генералу Пирумову, только начинались назначения политических комиссаров в учреждения. Одновременно с утвердительным ответом на наш ультиматум, льстивые дашнаки, сформировали громадные отряды из крестьян, что удавалось им легко, в виду того, что деревни совершенно не были подготовлены к событиям, путем подкупов перевели на свою сторону Караульный батальон, ввели в заблуждение большинство солдат повстанцев: 12-го мая к крепости направился отряд Хнысцев: впереди шли сироты, за ними женщины-беженки с красными флагами, а за ними отряд. Одновременно было отправлено 2 автомобиля с пулеметами и вооруженными повстанцами для ареста губернатора Корганова и установления охраны города. Как только автомобили стали подходить к толпе, последняя окружила автомобили и воспользовавшись тем, что с нашей стороны не будет ни одного выстрела в виду того, что впереди женщины и сироты, захватывают автомобили, избивают товарищей и продолжают двигаться к Штабу. Видя такое положение Командующий войсками тов. Меликян приказывает с крепости пустить огонь по толпе, а затем и бомбардировать город, на что повстанцы /большая часть/ заявляют после колебания, что они не будут бомбардировать город, в виду того, что в городе их семейства да и сверх того, они против избияния своих армян и вообще против пролития армянской крови, хотя бы дашнакской крови. Положение немного ухудшилось, тем более, что к вечеру достоверно выяснилось, что 5-ый полк уже изменил нам хотя и продолжал оставаться с нами, что посредством подкупленных солдат и фельдфебелей ночью 12-го должны расстрелять всех главарей повстанческого движения и захватить Штаб в свои руки. Никакая агитация с нашей стороны уже не имела успеха, город уже был захвачен противником. Единственными стойкими и революционными частями были и оставались: Комендантская рота из 30 товарищей и 2-ая рота крепостной Артиллерии из 40 товарищей, что было слишком мало, а потому оставался один исход: перейти на форт Бучкиев, отступить в Александрополь, в полном уверенности, что Александрополь наш, что и было сделано в ночь на 13-ое мая. Никаких соглашений с греками, мусульманами и молочанами не было. Были получены приветствия от Греческого и Русского Национальных Советов, которые приветствовали Советскую власть в Армении. Указанным Советам, несмотря на предложение с их стороны о вооруженной поддержке нам Реввоенкомом было

заявлено: пока воздержаться от вмешательства в повстанческое движение, в виду того, что национальный антогонизм настолько силен в массах, что может пагубно отразиться на повстанцах.

Итак главной причиной провала революционного движения в городе Карсе была:

1. Полное отсутствие работы и агитации в деревнях /самое важное/.
2. Отсутствие кадра подготовленных товарищей.
3. Неоднократное выступление по всем городам Армении.
4. Отсутстви планомерной связи с Александрополем с Саракамышем.
5. Непоследовательность Александропольского Комитета в деле преподанных директив.

Профессионал гор. Карса, член Военно-Революционного Комитета гор. Карса член Р.К.П. /большевиков/ А. Назарян.

Указанный доклад и точку зрения товарища Назаряна вполне разделяю. Член Военно-Революционного Комитета, Командующий повстанческими частями Меликянц, г. Тифлис 31-го мая 1920 года.

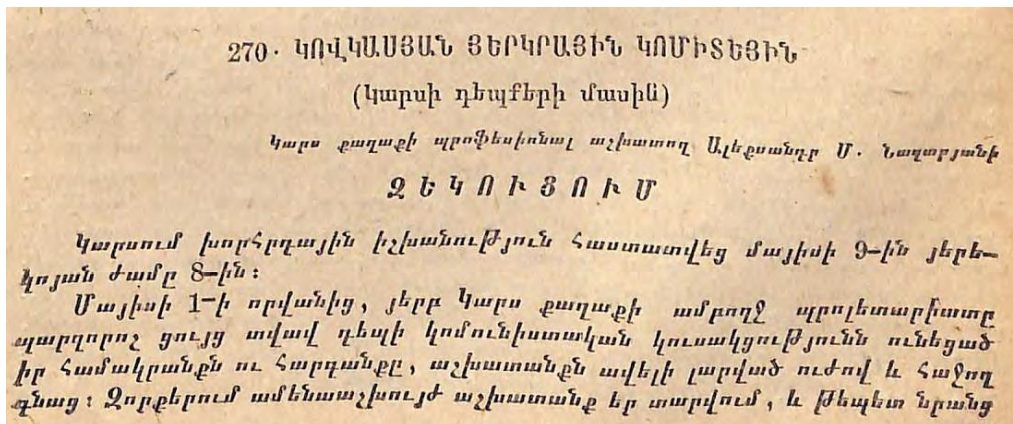
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 154, թ. 1-4; մեքենագիր

№ II-82

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ

ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՅԻՆ
ԿՈՄԻՏԵԻՆ²⁰⁵,

*Կարսում մայիսյան խռովության ընթացքի մասին
(նախորդ փաստաթղթի հայերեն թարգմանված տարբերակը)*

²⁰⁵ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 325-328:

մեջ բջիջներ չկային, սակայն կազմվել էր Զինվորական Կոմիտե, զորամասերի ներկայացուցիչները: Քաղաքում կար 5 բջիջ.— 1) Ավտո-դարածի բջիջը (6 ընկեր), 2) ծառայողների բջիջը (12 ընկեր), 3) յերկաթուղայինների բջիջը (14 ընկեր): Բացի այդ կային համակրողների բջիջներ Ուշչևիտայում (ձորում), զորքի բնակարանային, մատակարարման ինժեներային վարչության, ամերիկացիների բանվորները և ծառայողների բջիջներ—ընդամենը 37 ընկեր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի զինվորա-հեղափոխական Կոմիտեի ատաջարկության, մայիսի 9-ին յերեկոյան ժամը 8-ին հայտարարված էր Սորհրդային Իշխանություն: Սորհրդային Իշխանության հայտարարումը միջանի անդամ զննության եր տնվել տեղական կոլեկտիվի կողմից և այդ առթիվ կարծիքները բաժանվում էյին: Ալեքսանդրապոլում Սորհրդային Իշխանություն հայտարարելուց հետո չէր կարելի կարտոմ սպասել, քանի վոր ժամանակ չկար սպասելու: Մեր մտադրությունները հայտնի էյին քաղաքում և հակաբայլչեիկյան պրովակացիոն քնույթ ունեցող ազխաացիա յեր տարվում, և դրա համար անհրաժեշտ էր վճուհան քայլերի դիմել, այն միջոցին, յերբ Ալեքսանդրապոլից ասված էր՝ «սպասեցեք զբռնապատ դնացքին»: Կարսի կայազորը բաղկացած էր մոտավորապես 800 սվիններից (հողույց), վորոնցից 400-ից ավելին յրենց պատրաստակամությունն էյին հայտնել հակահեղափոխական կտտավարություն զեմ յեխել, մնացյալները չեղոր էյին, հայտարարելով, վոր նրանք յրենց հայերի դեմ չեն գնա և կմիանան հաղթողներին:

Վերջիններև թվին և պատկանում պահակային բառայիտնր և յերկրորդ մարտկոցը: Պահակային բառայիտնի հետ յեղած հարարելությունն ավելի ևս սրվեց նրանից հետո, յերբ ավելի հաստատ հեղափոխական մասերը նրանից տան, հեղափոխական ճանապարհով, չորս դնդացի: Ամենից հաստատ և հեղափոխականներն սրամադրված մասերն էյին, բերդա-հրետանու յերկրորդ վաշտը և պարետային վաշտը, վորը մինչև վերջին րոպեն, չնայած յրենց հողնածություն և հակաբայլչեիկյան ազխոացիային, հայտարարեց.— Մենք բայլչեիկներ ենք և հավատարիմ կմնանք հեղափոխության գործին:

Մայիսի 9-ին, դիշերվա ժամը 8-ին անձնվեր մասերը հավաքվեցին Շտաբի մոտ, վորտեղ միտինդ կար: Իսկույն ևեթ քաղաքում պահպանություն հաստատեցինք. կայարանը, փոստը, պետդանձարանը, պարենավորման պահեստները.—այլ ամենը մեր պահպանության տակն էյին գտնվում, ամենուրեք մեր պահակներն էյին:

Կազմվեց ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական Կոմիտե 5 ընկերներից բաղկացած.— 1) Մելիքյան Դիմիտրի (բերդա-հրետանային շտաբ—կապիտան), Կարսի կայազորի կոմունիստական գորքի հրամանատար, 2) Բալթունի (բերդային հրետանու զինվոր), 3) Ալեքսանդր Նազարյան, 4) Ղուկասյան Ղուկաս և 5) Թոմասյան Արչակ: Հրամանատարական կազմն ամբողջովին, հատ ու կենտ սպաների բացառությամբ, ապստամբական շարժմանը վոչ մի մասնակցություն չէր ցույց տալիս:

Մայիսի 10-ին հրապարակված էր Ռազմական Հեղափոխական կոմիտարի հրամանը գեներալ Փիրումովին, վորի համաձայն հայտարարվում էր, վոր հրամանատարական կազմը մնում է իր տեղում, յեթե միայն կճանաչի Սորհրդային Իշխանությունը: Մայիսի 10-ին, ցերեկվա ժամի մոտ 4-ին հայտնվեց մաուզերիստների մի խումբ, խնուսցի տաճկահպատակ հայերի հետ միասին, վորոնք, ինչպես վերջում պարզվեց, մեղ զինաթափ անելու և Շտաբը հափշտակելու մտադրություն էյին ունեցել, բայց հակառակորդները հետ շարվեցին: Գեներալ Փիրումովին հրամանատարական կազմի և քաղաքային Դումայի մասին վերջնագիր էր տրված: Փիրումովից ստացվեց պատասխանը 11-ին, վորտեղ հայտարարվում էր, վոր հրամանատարական կազմը կանգնած լինելով Փրոմտի պահպանման կողմը, հպատակվում և Հեղափոխական Զինկոմին: Նահանգապետ Կարգանովը պաշտոնանկ յեղավ ձերբակալվեցին Նոհրատյանը (քաղաքապետ) և Գոսայանը (միլիցիայետ): Չնայած մեղ յեմթարկվելու մասին տված պատասխանին, թե քաղաքը և թե

ինքը՝ Փիրուսովը անցան մեր դեմ խմբերի կազմակերպման, գյուղերից, պլանավորապես գաղթականներից և տանկահայերից (Խնուսի, Մշո և այլ վայրերից)։ Փորձեր յեղան դինաթափ անելու ավելի հաստատ կանգնած մասերը, բայց անհապաղ զորքի մեջ խմորում սկսվեց։ Կայարանն արդեն զրավված էր հակառակորդների ձեռքով։ Ամսի 11-ին, կեսօրին դարձյալ հայանվեց տանկահայերի խումբը, վորն այն աստիճան շփոթեցրեց Ծտարին կից թողած վաշտին, վոր քիչ մնաց շտաբը գրավվելը նրանց կողմից. սա- կայն շնորհիվ մեր կողմից ձեռք առնված յեռանդուն միջոցների, վերջիններս նորից ցրվեցին։ Շտաբը չափազանց անհարմար տեղում էր գտնվում։ Հեղ- ոսովիմով ստիպված յեղավ անցնել բերդը, փոխադրել էր Շտաբը Ալեք- սանդը 2-րդի մարտկոցարանը և այնտեղից խիստ կերպով անցկացնել էր վորոշումներն ու հրամանները, սպառնալով քաղաքի ամբակոծումով։ Շտա- բը մայիսի 11-ին փոխադրվեց Ալեքսանդր 2-րդի մարտկոցարանը։

Շտաբ քիչ կային պատրաստված ընկերներ, մինչդեռ շատ քործ կար անելու։ Ամբողջ աշխատանքն ընկած էր 57 ընկերների վրա, վորոնք ուժ չու- նեյին այդ աշխատանքը տանելու։ Սարիղամիչի և Ալեքսանդրոպոլի հետ կա- պը պատշաճ բարձրության վրա շեր դրված։ Հույսը Ալեքսանդրոպոլի վրա չէր, վորը խոստացել էր ուղարկել պատրաստված ընկերներ, վորոնց թվում և զինվորականները։

Մայիսի 11-ին վերջնադրերը իրար հեռեցի ուղարկվում էյին ինչպե՞տ քաղաքային ինքնավարությանը, նմանապես և դեներալ Փիրուսովին. նոր- նոր ձեռնարկվում էր հիմնարկություններում քաղաքական կոմիսարների նշանակումները։

Միաժամանակ մեր վերջնադրին ուղարկած հաստատ և դրական պա- տասխանի հետ միասին, դաշնակցականները կազմակերպել էյին գյուղացի- ներից մեծածախնակ խմբեր, վորպիսին նրանց դյուրությամբ էր հաջողվում, ինկատի ունենալով, վոր գյուղացիք բոլորովին պատրաստված էյին դեպ- քերին. նրանք կաշառքի միջոցով իրենց կողմը գրավեցին Պահակային բա- տայիները, ապասամբ զինվորներից շատերին մոլորության մեջ ձգեցին։

Մայիսի 12-ին բերդի կողմը շարժվեց Խնուսցիների խումբը. առաջից դնում էյին վորրերը. նրանց հետևից գաղթական կանաչ կարմիր դրոշակ- ներով, իսկ նրանց հետևից խումբը. այդ ժամանակ ուղևորվում էյին 2 ավ- տոմորին գնդացիներով և զինված սպասամբներով նահանգապես Կորդա- նովին ձերբակալելու և քաղաքում կարգը պաշտպանելու համար։

Հենց վոր ավտոմորիները մոտենում են ամբոխին, վերջինս շրջապա- տում է ավտոմորիները և ողավելով նրանից, վոր մեր կողմից վոչ մի դնդակ չի արձակվի, քանի վոր զինացիներս կանայք ու վորրեր էյին, դավ- թում են ավտոմորիը, ձեռնում ընկերներին ու շարունակում են շարժվել դեպի Շտաբը։

Դրությունն ավելի վատթարացավ, մանավանդ վոր յերեկոյան դեմ հա- վաստիապես պարզվեց, վոր 5-րդ գունդն արդեն դավաճանել և մեզ, թե- պես և շարունակում էր մնալ մեզ հետ, վոր կաշառված զինվորների և Ֆելդ- Ֆերենյների միջոցով գերիքվա ժամի 12-ին զինվորները գնդակահարելու յեն սպասամբական շարժման բոլոր պարազոլիներին և Շտաբի իրենց ձեռքն են գցելու։ Մեր կողմից արդեն վոչ մի ազիտացիա հաջողություն չունեի։

Քաղաքն արդեն բռնված էր հակառակորդներով։ Միակ հաստատ և հե- դատիոնական մասերն էյին և մնացին՝ Պարետային վաշտը 30 ընկերներից և Բերդային Հրետանու 2-րդ վաշտը 40 ընկերներից, վորպիսին շատ քիչ էր. դրա համար էլ մի յեղ էր միայն մնում, այն է՝ փոխադրվելով «Բուշ- կիև» մարտկոցարանը (Ֆրոտ), նահանջել Ալեքսանդրոպոլ, լիապես համոզ- ված լինելով, վոր Ալեքսանդրոպոլը մեր ձեռքին է, վոր և իկատար ամվեց մայիսի 13-ի գիշերը։ Վոչ մի համաձայնություն հույսների, թորքերի և մարտականների հետ չի յեղել։ Հունական և Ռուսաց Ալգային խորհուրդնե- րի կողմից ստացված էյին վողջույնի դրություններ. նրանք վողջունում էյին Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում։ Վերահիշյալ խորհուրդներն

առաջարկել էյին իրենց կողմից զինված աշակցութիւնն ցույց տալ մեզ :
Հեղափոխական Ռազմկոմիսարը այդ առթիւ հայտնեց , վոր առայժմ ձեռն-
պահ պետք է մնալ ապստամբական շարժմանը միջամտելուց , ինկատի առ-
նելով , վոր մասսաներում ազգային անտագոնիզմն այնքան ուժեղ է , վոր
կարող է շատ վատ անդրադառնալ ապստամբայիների վրա :

Այսպիսով Կարս քաղաքի հեղափոխութեան շարժման անկման ռիսկովոր
սխտճատներն էյին .

1. Գլուղում աշխատանքի և ազխտացիայի լիակատար բացակայութիւնը
(ամենառլխավորը) :

2. Պատրաստված ընկերներին—կադրի բացակայութիւնը :

3. Հայաստանի բոլոր քաղաքների վոչ միաժամանակ հանդես դալը :

4. Ալեքսանդրոպոլի և Սարիղամիշի հետ կանոնավոր կապի բացակա-
յութիւնը :

5. Ալեքսանդրոպոլի Կոմիտեյի կողմից սրված հրահանգներին դործում
անհետևողականութիւնը :

Կարս քաղաքի պրոֆեսիոնալ , Կարս քաղաքի Ռազմահեղափոխական Կո-
միտեյի անդամ Ռիկ (բայլէիկներին) անդամ Ա. Նազարյան*)

Ընկ. Նազարյանի մատնանշած ղեկուցումը և տեսակետը լիովին բաժա-
նում էմ :

Ռազմահեղափոխական Կոմիտեյի սնդակ .

ապստամբական մասերի հրամանատար Մելիկով

Թիֆլիս , մայիսի 31 , 1920 թիւ .

No II-83

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²⁰⁶,

որտեղ նկարագրվում է Նոր Բայազետի գավառի գորամասերում
իրականացված բոլշևիկյան ազիտացիայի արդյունքում զինվորական
զանգվածի ներգրավումը խռովությանը և զեներալ Միլիկյանի
զլխավորությամբ տեղի գորամասերի մի խումբ սպաների ձերբակալումը

ՄԻՇՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

<<...Դեռևս ապրիլի սկզբներին Նոր Բայազետի գավառից արտաքսվե-
ցին կազմակերպության ղեկավար Հովհաննես Սարուխանյանը և մի քանի
ուրիշ ընկերներ, որոնք խիստ հսկողության տակ տեղափոխվեցին Երևան և
Դիլիջան: Երանց արգելվում էր Նոր Բայազետ վերադառնալ: Սակայն մա-
յիսի 31-ի ցույցերից հետո , Արմենկոմի նախաձեռնությամբ, Սարուխանյա-
նը վերադարձավ Նոր Բայազետ:

²⁰⁶ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, հ.2, Երևան, 1961, էջ 448-451:

Մայիսի 10-ին Սարուխանյանը եկավ Ներքին Ղարանլուղ և տեսնվեց ինձ հետ: Դրանից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ ակտիվի խորհրդակցություն...

Խորհրդակցությանը որոշվեց ստեղծել զինված ապստամբությունը նախապատրաստող և ղեկավարող բյուրո, նախագահությամբ Հովհաննես Սարուխանյանի, անդամակցությամբ ին ու Սուրեն Մակարյանի: Միաժամանակ որոշում ընդունվեց օգտագործել Բասարգեչարում խմբապետ Համազասպի հրամանատարության տակ գտնվող այն զինվորներին (մոտ 300 հոգի), որոնք հրաժարվել էին Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները ներխուժելուց²⁰⁷ և դասալքել էին գորամասը: Այդ որոշումը իրագործելու համար Ղարանլուղի կայազորի զինվորների մեջ Սուրեն Մակարյանի, Հակոբ Խաչատրյանի և իմ միջոցով տարվեց համապատասխան աշխատանք, որի արդյունքը եղավ այն, որ կայազորի զինվորները չէին կատարում իրենց սպաների կարգադրությունները, պոկում էին իրենց ուսադիրները և զենքերը պատրաստ սպասում էին մեր հրահանգներին:

Բասարգեչարում գտնվող զինվորների հետ անմիջական կապ հաստատելու և նրանց պայքարին ուղղություն տալու համար այնտեղ գործուղվեց Սուրեն Մակարյանը, որը դեռ տեղ չհասած, ապստամբ զինվորներին և համոզում է նրանց միանալ Ներքին Ղարանլուղում տեղի ունենալիք ապստամբությանը...

...Մայիսի 11-ին երեկոյան գեներալ Միլիկովը շտաբի սպաների և խմբապետների ներկայությամբ բանակցությունների համար իր մոտ կանչեց Հովհաննես Սարուխանյանին: Բանակցությունները տևեցին մոտ մեկ ժամ ու կես և արդյունքի չհասնելով ընդհատվեցին...

Մայիսի 13-ի առավոտյան երևացին Բասարգեչարի կայազորը քած զինվորները... Շուտով իմ և գլխավորությամբ գորամասը զենքերը պատրաստ, շարքերով մտավ Ներքին Ղարանլուղ և տեղավորվեց դպրոցի բակում և նրա մոտ գտնվող ազատ հողամասում:

Այստեղ եկան գեներալ Միլիկովը, ռազմական շրջանի հրամանատար Կաֆինը և մի քանի սպաներ: Մինչդեռ Միլիկովը և Կաֆինը զանազան խոստումներ էին տալիս զինվորներին, այնտեղ եկան նաև Ներքին Ղարանլուղի

---

²⁰⁷<<... որոնք հրաժարվել էին Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները ներխուժելուց>>. խոսքը Դրոյի հրամանատարությամբ 1920թ. ապրիլի վերջերին դեպի Ղարաբաղ շարժվող հայկական բանակի էքսպեդիցիոն ջոկատի մասին է:

ռնոյուցիոնորեն տրամադրված զինվորները, որոնք աղմբում, սուլում էին... Սկսվեց իրարանցում, տեղի ունեցան հրացանների կրակոցներ: Փախչում էին սպաները, փախավ նաև գեներալ Սիլիկովը: Հետապնդելով վերջինիս, ես գտա նրան իր բնակարանում, հեռախոսով Նոր Բայազետի հետ խոսելիս. Նրան զինաթափ արինք և ձերբակալեցինք: Շուտով այստեղ եկան նաև շտաբի սպաներ, որոնց նույնպես զինաթափեցինք ու կալանքի առանք...>>

№ II-84

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²⁰⁸,

որտեղ ներկայացվում է, թե ինչպես, ձերբակալելով տարածաշրջանում տեղակայված զինուժի հրամանատարությանը, ինչպես նաև արևմտահայ երիտասարդությանը, բոլշևիկները, խռովարար զինվորների ուղեկցությամբ, մտնում են Նոր Բայազետ և այնտեղ հայտարարում Խորհրդային իշխանություն, և ինչպես մի քանի օր անց կատավարական ուժերը ճնշում են խռովությունը

<<...Ատրպեյճանին դիմադրելու համար, Դրոյի հրամանատարութեան տակ գործառնաւ որկուած էին: Նոր Բայազիտի վրայով դէպի Ղարաբաղ գացող գործառնաւերու մէջ՝ բոլշեւիկները թռուցիկներ բաժանած էին: Այդ առթիւ ձերբակալուած երկու ուսանողներ խոստովանեցան, թէ այդ թռուցիկները իրենց տուած է Սարուխանեանը: Երկու ուսանողները արքարուեցան Դիլիջան, իսկ Սարուխանեանը Կառավարութեան հսկողութեան տակ որկուեցավ Երեւան: Սարուխանեան օգտուելով Երեւանի թույլ հսկողութենէն, վերադարձեր էր Նոր Բայազիտ...Տեսնելով զօրքին տրամադրութիւնը՝ կանցնի անոր գլուխը. կը ձերբակալեն զօրավար Սիլիկեանը եւ մի քանի ուրիշ սպաներ եւ կը պատրաստուին շարժիլ Նոր Բայազիտի վրայ: Այստեղ պէտք յիշատակել այն՝ որ Ղարանլուղի մէջ գտնուող արևմտահայ բոլոր երիտասարդները անմիջապէս կը բանտարկեն...>>

... Մայիս 14-ին բոլշեւիկյան բանակը կը մտնէ Նոր Բայազիտ, Յեղկոմի դեկավար Սարուխանեանի դեկավարութեամբ:

Ամսոյն 17-ին, Ախտայի շրջանէն կազմակերպուած բանակ մը, որուն կը մասնակցին Ա. Օհանեանի կազմակերպած ուժերը, սասունցի Կարապետ

²⁰⁸ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 117-119:

Ղազարյանի խմբակը, Դիլիջանի կողմէն հասած գավառապետ Բենոյի, ինչպես նաեւ Խանգալամովի գորամասը, ամսոյ 19-ին յարձակման կ'անցնին Նոր Բայազիտի վրայ եւ 6-7 ժամուայ կռիւէ մը ետք կը գրաւեն քաղաքը, ազատելով բանտարկեալները եւ ձերբակալելով բոլշեւիկ բոլոր ղեկավարները...>>:

No II-85

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Խռովության ընթացքում պետական պաշտոնյաների ձերբակալությունների և Ղարաբաղի որոշ հատվածներում խորհրդային իշխանություն հայտարարելու վերաբերյալ
(մայիս, 1920թ.)*

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հակահեղափոխականների ձերբակալումը.

ԳԱՆՁԱԿԻՑ- հայտնում են, վոր Գիմիջի շրջանից քաղաք են բերված գներալ Բաղդասորովը, Հայաստանի ներքին գործերի մինիստրի ոգնական Մանասյանը, գավառական կոմիսար Սարանտիկովը, Մատեյանը յեվ ելի յերեք հոգի: Նրանց ձերբակալելեն հայ գյուղացիները Քարվանսարայի շրջանում: Հանձնված են 32-րդ դիվիզիայի շտաբին: Ձերբակալվածները ուղարկված են Բագու:

Դեռ յեվս չստուգված լուրերի համաձայն, Դիլիջանում խորհրդային իշխանություն են հիմնված:

Ղարաբաղում.

Շուշուց հաղորդում են, վոր Ջեվանշիրի գավառի հայկական մասում հաստատված են խորհրդային իշխանություն:

Ժողովրդի մեջ անսովոր վոգեվորություն են տիրում: Պարենավորման գործը կարգավորելու համար միջոցներ են ձեռք առնված: Հացը, վորի գրվանքան 25 ռուբ.եր, ժողովրդին պիտի ծախվի 8 ռուբլիով: Կարիագինում բացվում են կարճաժամանակյա դասընթացներ, խորհրդային գործիչներ պատրաստելու համար: Դաշնակների յեվ մուսավաթիստների ձեռքով թշվառացած կանայք յեվ յերեխաներն ուղարկվում են Բագու: Բոլոր հակահեղափոխականները ձերբակալված են:

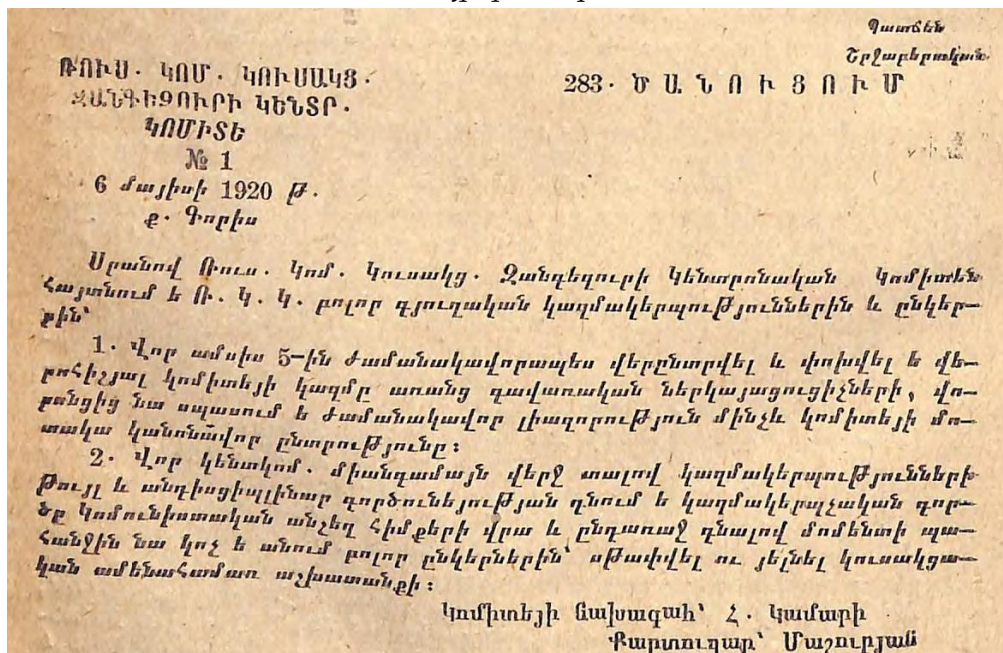
ՀՍԱ, Ժ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 1; մեքենագիր

No II-86

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆՍ²⁰⁹

առ այն, որ փոխվել է երկրամասի բոլշևիկյան կազմակերպության
Կենտրոնական կոմիտեի կազմը և անհրաժեշտ է վերջ տալ անկարգապահ
կեցվածքին ու լծվել կոմունիստական աշխատանքի
(6 մայիսի, 1920թ.)

No II-87

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԵՂԿՈՍԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՀԱԿՈՒԿԱՄԱՐԻ

(ՄԿՐՏՉՅԱՆ) ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անհրաժեշտ է շտապ նամակ հասցնել Ղարաբաղ

(մայիս, 1920թ.)

Товарищи!

Необходимо весьма срочно и секретно послать письмо в Карабах, сериоз-
ной важности, нашим товарищамъ. Только остановка въ вѣрномъ челевѣкѣ. По-
сторайтесь выбрать изъ товарищей по желанію одного и немедленно отправить

²⁰⁹ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 342:

съ сурандаками въ Карабахъ для доставки писемъ. Въ Карабахѣ наши товарищи окажутъ ему всякую помощь я уже въ своемъ письмѣ написалъ.

На дорогу дат ему 1000 руб.

500 руб получите на дняхъ изъ нашей организации. Черезъ посторонняго человека не отправлять письма.

Жду ответа о результатахъ.

Абель кажется хочетъ уѣхать.

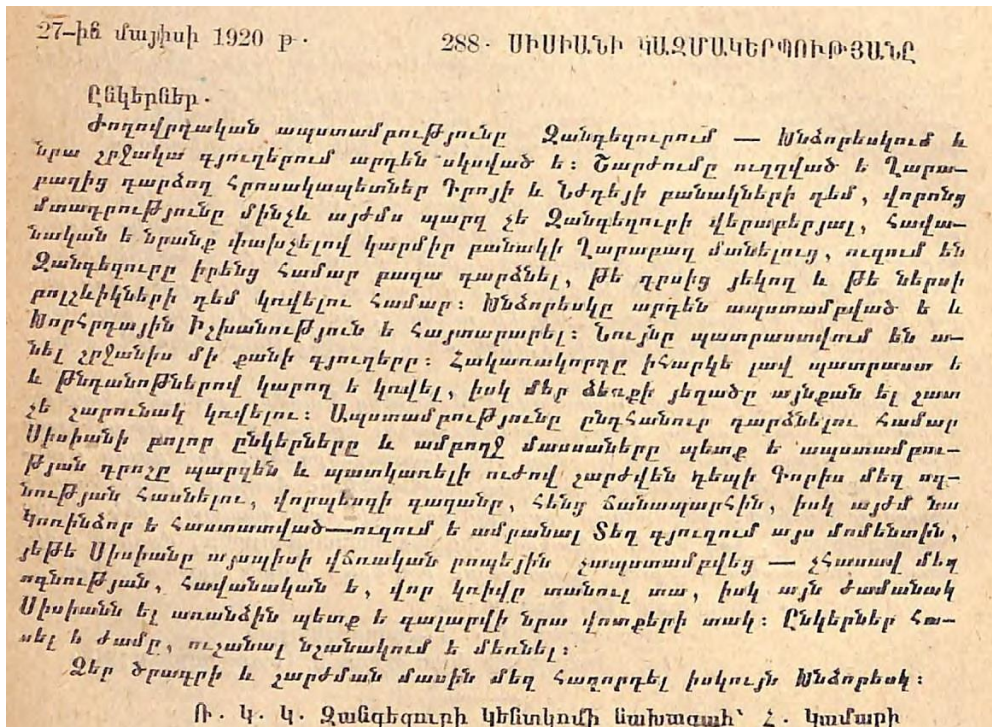
А. МКРТЧЯН /Подпись/

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 191, թ. 6ա; ձեռագիր, պատճեն

№ II-88

ԿՈՉ ՄԻՄԻԱՆԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆԸ²¹⁰

առ այն, որ Միսիանի բուլղարիկյան ուժերը պետք է միանան Զանգեզուրի մյուս բուլղարիկներին, որպեսզի հնարավոր լինի հաջող գործողություններ ծավալել Ղարաբաղից վերադարձող Դրոյի և Նժդեհի զորաջոկատների դեմ (27 մայիսի, 1920թ.)

²¹⁰ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, իսրբ. Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 344:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ ՀԱԿՈՒԲ ԿԱՄԱՐԻԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Զանգեզուրում ապստամբության ընթացքի վերաբերյալ

(27 մայիսի, 1920թ.)

27/5-ի

Ժողովրդական ապստամբությունը Զանգեզուրում Խնձորեսկում և նրա շրջակա գյուղերում արդեն սկսված է: Շարժումն ուղղված է Ղարաբաղից դարձող հրոսակապետներ Դրոյի և Նժդեհի բանակների դեմ, վորոնց մտադրությունը մինչև այժմ պարզ չէ Զանգեզուրի վերաբերյալ-հավանական է նրան փախչելով Կարմիր բանակի Ղարաբաղ մտնելուց, ուզում են Զանգեզուրն իրենց համար բազա դարձնել, թե դրսից յեկող, թե ներսի բոլշևիկների դեմ կռվելու համար: Խնձորեսկն արդեն ապստամբված է և խորհրդային իշխանություն է հայտարարել, նույնը պատրաստվում են անել և շրջակա մի քանի գյուղեր: Հակառակորդն իհարկե լավ պատրաստ է և թնդանոթներով կարող է կռվել, իսկ մեր ձեռքին յեղածն էլ այնքան շատ չէ շարունակ կռվելու: Ապստամբությունը ընդհանուր դարձնելու համար Միսյանի բոլոր ընկերներն ու ամբողջ մասսաները պետք է ապստամբության դրոշը պարզեն և պատկառելի ուժով շարժվեն դեպի Գորիս մեզ ոգնության հասնելու, վորպեսզի գազանը հենց ճանապարհից, իսկ այժմ նա Կոռնիձորում է հաստատված, ուզում է ամրանալ Տեղ գյուղում սպանվի: Յեթե Միսյանն այսպիսի վճռական բոպելին չապստամբվեց, չհասավ մեզ օգնության հավանական է վոր կոիվը տանուլ տանք, իսկ այն ժամանակ Միսյանն էլ առանձին պետք է նրա վորտքերի տակ գալարվի: Ընկերներ, հասել է ժամը-ուշանալ նշանակում է մեռնել:

Ձեր ծրագրի և շարժման մասին իսկույն մեզ հաղորդել Խնձորեսկ:

Կենտ. Կոմ Նախագահ՝

Հ. Կամարի.

Իսկականի հետ ձիշտ է՝

ՊԱՐՏԱՐԽԻՎԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ ստորագրություն /Ա.ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ/

23/11-42թ

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, գ. 5, գ. 191, թ. 1ա; մեքենագիր

No II-90

ՀՈՂՎԱԾ ԹԵՀՐԱՆՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍՆՈՂ <<ԱԼԻՔ>> ՕՐԱԹԵՐԹԻՑ,
*որտեղ նկարագրվում է Չանգեզուրի բոլշևիկների բռնաճնշումները իրենց
չհամակրող տարրերի նկատմամբ ու նրանց մտադրությունները
Ղարաբաղից վերադարձող Դրոյի գորախումբը զինաթափելու և
նշնչացնելու ուղղությամբ
(մայիս, 1920թ.)*

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԶՈՆԵՐԻ 40-ԱՄԵԱԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ (1920-1960) Մայիս ամիսն էր 1920 թ., բոլշևիկները բռնագրաւել էին Ադրբեջանն ու Լեռնային Ղարաբաղը: Արմենակ Ղարազեղոզեանը նշանակւել էր ինքնավար Ղարաբաղի Կոմիսար: Նա, միաժամանակ ռուսական 11-րդ զօրաբանակի ռազմա-յեղափոխական խորհրդի անդամ էր: Արմենակը, ոգի ի բռին, խորհրդի անդամ իր ռուս ընկերների մէջ տրամադրութիւն էր ստեղծում եւ խորհրդի նիստերում անվերջ արծարծում էր Չանգեզուրի վերագրաման խնդիրը: Նա զանգեզուրցի է, Խնձորեսկ գիւղացի, բայց ընտանիքով վերաբնակւում էին Գորիսում եւ ունէին սեփական տուն: Արմենակի հայրը՝ Մկրտիչը, որպէս հնչակեան, համախոհ էր բոլշևիկներին եւ միշտ էլ սերտ յարաբերութիւնների մէջ էր, իր Ղարաբաղում գործող որդու՝ Արմենակի հետ, որից քաղաքական տեղեկութիւններ էր ստանում օրւայ իրադարձութիւնների մասին: Բոլշևիկների Ղարաբաղը վերագրաւելու ժամանակ, Դրօն իր զօրամասով գտնւում էր Ղարաբաղում: Նա, քաղաքական իրադարձութիւնների բերմամբ, բանակցութեան մէջ է մտնում բժիշկ Ս.Ն.[Սարգիս Համբարձումեան] եւ Ս.Տ.Գ.-ի[Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան] հետ, որոնք ղեկավարի հանգամանք ունէին որպէս ղեկավար բոլշևիկներ: Բոլշևիկներն իրենց յատուկ ամբոխավարական վայրագութեամբ, հալածանք էին սկսել հայ սպաների եւ ժողովրդական ռազմիկների եւ խմբապետների դէմ, որոնք գտնւում էին հայ ժողովրդի պաշտպանութեան պատնէշի վրայ՝ ընդդէմ տաճկա-մուսաւաթական ռազմական ուժերի հայաջինջ ոտնձգութիւնների... Մի շարք սպաներ եւ ժողովրդական ռազմիկներ գոհւում են սկսած վայրագ ամբոխավարութեանը: Դրօն, բժիշկ Ս. Ն.-ի [Սարգիս Համբարձումեան] եւ Ս.Տ.Գ.-ի[Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան] հետ բանակցելուց յետոյ ռազմագիտօրէն կռահում է, որ անհրաժեշտ է փրկել իր զօրամասն ամբոխավարական չարաղէտ հետեւանքներից: Նա, բաւականին զէնքեր եւ ռազմամթերք է տրամադրում ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար,

իսկ իր զորամասին հրամայում է, որ ռազմական լրի կազմով նահանջել Ջանգեզուր: Ջօրքի նահանջը սկսում է, հասնում է Ջաբուղ գետին, որը Ջանգեզուրի սահմանն է, պիտի գետն անցնել արեւմտեան ափը: Այդ օրերին, յորդառատ անձրեւների հետեւանքով, այնքան ուժեղ յորդել էր գետը, որ շատ դժարացել էր գետի անցքը: Մեծ դժարութիւններով զօրքն անցնում է գետը. սպաներից մէկը, ձիով գետն անցնելու ժամանակ՝ ջրամոյն լինելով, ջրի հոսանքով, ձիու հետ միասին քշում, տարւում է որոշ տարածութիւն: Դրօն, սպայի վերահաս ու անխուսափելի մահը տեսնելով, անյապաղ ցատկում է իր «Վասիա» ձիու վրայ եւ նետւում է գետի փրփրադէզ յորձանքի մէջ ու բռնում սպային ու ձիու հետ միասին հանում արեւմտեան գետափը: Ջօրքը մէկ օր մնում է Կոռնիձոր գիւղում՝ հանգստանալու համար: Միւս օրն առաւօտեան զօրքը շարժում է դէպի Գորիս քաղաքը: Տեղ գիւղի արեւմտեան սահմանագլխում, Չալբուն կոչւած վայրում, յանկարծուստ յայտնւում է մեր խնձորեսկցի հաւատարիմ ընկերներից մէկը: Նա պատմում է Դրոյին, որ Արմենակ Ղարագեղոզեանի հայրը՝ Մկրտիչը զիշերով եկել է Գորիսից ու Խնձորեսկ գիւղում կազմակերպել իր համախոհներին՝ նպատակ ունենալով Խնձորեսկ գիւղին մօտիկ վայրում զինաթափել Ղարաբաղից նահանջող զորամասին: Ջինաթափութեան գործողութիւնը պիտի ղեկավարի Մկրտիչի փեսայ՝ Կոռնետ Դանդուրովը : Դրօն կրակ ու բոց կտրեց. նա բնաւ տրամադիր չէր զօրքի ճանապարհը շեղելու, բայց արտակարգ տեղեկութիւնը ստանալուն պէս՝ հրամայեց զօրքին շեղել ճանապարհը եւ ուղղել դէպի Խնձորեսկ գիւղը: Ջօրքի առաջապահ ձիաւոր դիվիզիոնի հրամանատարն էր Հայաստանի բազմերախտ գնդապետ Կուռօն (Ն. Թարխանեան): Գիւղի արեւելեան բլուրին հասնելուն պէս, նկատւում է, որ դպրոցի շուրջը դիրքապահներ են երեւում. Կուռօն կայծակի արագութեամբ գրոհի է դիմում, դիրքապահները փախուստի են դիմում իրենց հրամանատար Դանդուրովի հետ, որը փախուստի ճամբին թողնում է իր կարմիր գդակը: Դրոյի կարգադրութեամբ զօրքը բռնում է գիւղի բարձունքները, ուր դասաւորւում են թնդանօթներ՝ գիւղը ոմբակոծելու դիտաւորութեամբ: Գիւղի ներկայացուցիչներն աճապարում են ներկայանալու Դրոյին: Նոքա պատմում են. «Պ. Դրօ, ինչո՞ւ էք դժբախտացնում մեզ, անմեղներիս: Մկրտիչ Ղարագեղոզեանը զիշերս եկել է Գորիսից ու ժողով գումարելով գիւղում, իր համախոհների մասնակցութեամբ՝ որոշել էր նահանջող զորամասին զինաթափել»: Նոյն ինքը՝ Մկրտիչն այժմ գտնւում է գիւղում թաքնւած. նրա ակտիւ գործակիցն է իր փեսայ Դանդուրովը եւ Իսկանդարեանը: Դրօն

հրամայում է անմիջապես նրանց ներկայացնել իրեն: Մկրտիչը եւ Իսկանդարեանը ներկայանալուն պէս բանտարկւում են: Դրոյի կարգադրութեամբ կազմուում է զինուորադաշտային դատարան, որը քննելով Մկրտիչի եւ Իսկանդարեանի հայրենադաւ արարքները, որոշում է նրանց գնդակահարել: Նոյն օրը եւ եթ որոշումը գործադրուում է: Գիւղը, ինչպէս եւ ժողովուրդը ազատուում են ուրբակոծութիւնից: Զօրքը շարժուում է դէպի Գորիս ու Գորիս չնտած, անցնում է Սիսիան՝ տեղաւորուելով Ղարաքիլիսէ գիւղում: Դրօն լուծարքի է ենթարկուում Բռնակոթ գիւղում ծագած ըմբոստութիւնը, Մուշեղ Զաքարեանի բանասարկութեամբ եւ ղեկավարութեամբ : Զօրքը շարժուում է դէպի Դարալագեազ: Նախիջեւանի եւ Դարալագեազի հարաւային սահմանագլխում գտնուում է թաթարական Ջուլ գիւղը, որը մի կատարեալ չարիք էր Դարալագեազի ժողովրդի համար: Այդ գիւղում ապրում էին գողեր ու մարդասպաններ, որտեղից յաճախ յարձակուում էին հայ գիւղերի վրայ ու քշում նախիրը, թալանում եւ կոտորում անցնող-դարձող հայ գիւղացիներին: Դրօն որոշում է ոչնչացնել այս գողերի եւ աւազակների որջը: Զօրքը գիշերով շրջապատում է Ջուլը, որի բնակիչները շատ յամառ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս, ի վերջոյ տեղի տալով, ցրում ու փախչում են դէպի Նախիջեւան: Զօրքը գրաւում է գիւղը, որտեղից խուզարկութեամբ երեւան են հանում ահռելի քանակութեամբ հայ գիւղերից թալանած տնային իրեր՝ գորգեր, կարպետներ, պղնձէ ամաններ, անկողիններ եւ այլն... Զօրքը փախչող աւազակ հրոսակներին հետեւում է մինչեւ Նախիջեւանի Դամուրգնդան հայ լքած գիւղը: Յունիս ամսի սկզբներին Ղարաբաղից մի խումբ բոլշեւիկներ կարմիր դրօշակներով յայտնուում են Զաբուղ գետի զանգեզուրեան ափին: Նոքա պահանջում են իրենց թոյլ տալ անցնելու Գորիս: Այս լուրը տեղեկացում է Գորիսի կենտրոնական իշխանութեան, որը կարգադրում է չընդունել անկոչ մարդկանց եւ արգելել նրանց մուտքը Զանգեզուր: Անկոչ բոլշեւիկները ձեռնունայն վերադառնում են Ղարաբաղ, սակայն յայտարարում են, որ երկրորդ անգամ կը գան այլ պատրաստութեամբ, այսինքն՝ զենքի ուժով: Այս դէպքից երես առած, երկրի բոլշեւիկները եւ դժգոհ տարրերը սկսում են խլրտալ եւ թշնամական ոտնձգութիւններ առաջացնել Հայաստանի Հանրապետական իշխանութեան դէմ: Պարզ էր, որ բոլշեւիկներն որոշել էին զինու զօրութեամբ բռնագրաւել Զանգեզուրը: Բոլշեւիկներն առաջին անյաջողութիւնից երկու շաբաթ յետոյ կրկին երեւացին Զաբուղ գետի Զանգեզուրի սահմանագլխում: Այս անգամ զինւած ուժով նոքա սահմանապահ ուժերի պետին ներկայացնում են վերջնագիր, ըստ որի պա-

հանջում էին Ձանգեգուրը յանձնել խորհրդային իշխանության: Բուլշեիկներն իրենց զինւած ուժի պաշտպանութեամբ եւ Ձանգեգուրում խլուրդային աշխատանքներ կատարող հայրենադաւ տարրերի եւ Խնձորեսկ գիւղի բուլշեիկացած հնչակեանների առաջնորդութեամբ, շարժում են դէպի Գորիս: Չնայած որ բուլշեիկների վերջնագրին Ձանգեգուրի կենտրոնական իշխանութիւնը պատասխանել էր. «Ձանգեգուրի տէրը Հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւնն է, որին էլ միմիայն պիտի ուղղել վերջնագիրը, տեղական իշխանութիւնը իրաւասու չէ լուծում տալու առաջադրւած խնդրին»: Ամբոխավար բուլշեիկներին չի բաւարարում իրական եւ իրաւական պատասխանը: Այս դէպքի մասին շտապ հաղորդում է Դրոյին: Նա շտապում է Ջուլից վերադառնալ Գորիս ու կազմակերպւում է զօրամաս եւ տեղական ժողովրդական ուժեր՝ որոշում է զենքով ընդդիմանալ բուլշեիկների առաջխաղացմանը: Դրոյի կարգադրութեամբ, զինուորական եւ ժողովրդական (դաշնակցական) ուժերը դիմում են հակայարձակման Գարդաշ կոչւած վայրում. բուլշեիկները շտապ նահանջում ու հեռանում են: Երրորդ անգամ, մի շաբաթից յետոյ, մեծ ուժերով դիմում են գործօն քայլերի եւ իրենց կողմնակից տեղական ուժերի առաջնորդութեամբ, շարժում են առաջ եւ մտնում Գորիս: Ղեկավար եւ շարքային դաշնակցականներ եւ հակաբուլշեիկ ազգային տարրերը՝ սոււար թւով հեռանում են Գորիսից դէպի Դարալագեազ, որպէսզի բարբարոս բուլշեիկների կոտորածին չենթարկեն: Գորիսում եւ շրջակայքում մնացած, տեղական բուլշեիկներին դուր չէկող՝ դաշնակցականներին, անկուսակցական հակաբուլշեիկ համարւածներին, ազգայիններին եւ բուլշեիկների անձնական հակառակորդներին բանտարկում ու կենտրոնացնում են Ղալաղշլաղ գիւղի անասունների ձմեռանոցում, Ծակերում, Գորիսից շուրջ 50 կմ հեռաւորութեան վրայ: Բանտարկեալները -ճիշտ թիւը չյաջողւեց պարզել, - ենթադրում էր, որ 65-78 հոգի էին, սրանք Ար.Ղարագեղեանի ղեկավարութեամբ, գնդացրով գազանաբար կոտորում են Ծակերի քարայրում: Խորին կսկիծով եւ երկիւղածութեամբ ոգեկոչում ենք անմեղ զոհերի անմոռաց յիշատակը՝ ոճրային գործի 40-ամեակի առթիւ: Արեւմտեան Հայաստանի տարաբախտ հայերի եղեռնը կատարուեց բարբարոս տաճիկների ձեռքով, իսկ արեւելեան Հայաստանի, Ձանգեգուրի հայերի եղեռնը՝ կատարուեց բուլշեիկ, սոցիալիստ հայերի ձեռքով, կարծում ենք, որ բարբարոսութեան մեջ տարբերութիւն չկայ՝ բուլշեիկների եւ տաճիկների միջեւ: Այսպէս էլ պիտի արձանագրել եղեռնի պատմութիւնը հայ սերունդների համար: Վերոյիշեալ կոտորածի բուլշեիկ ղեկա-

վար Ար. Ղարազեղզեանի եւ ընտանիքի անփառունակ վախճանը հետեւեալն է.- հայրը, Մկրտիչը Խնձորեակ գիւղում զինուորադաշտային դատարանի որոշմամբ գնդակահարւեց, մայրը՝ Մանուշակը Գորիսից Երեւան գնալիս՝ ճանապարհին բռնուում է հակաբոլշեակի թաթար դաշադների կողմից եւ որպէս վրիժառուութիւն, Նախիջեւանի լեռներում դաշոյնով կտոր-կտոր դառնում: Դիակի կտորները տոպրակի մէջ ածելով, փոխադրում են Գորիս՝ թաղելու համար, իսկ իրեն՝ Արմենակին, Ղարաբաղում կատարած ոճիրների համար չեկան գնդակահարում է: Այսպիսով ոչնչացւում է մի ամբողջ ընտանիք, որի ոճրագործ որդին՝ Արմենակը, Ջանգեզուրի կոտորածների հեղինակն է: Այո՛, ոճրագործն արժանի է իր կրած դատաստանին:

Ա. ԱՇԽԱՏՈՒՆԻ

«Այլք», օրաթերթ, Թեհրան, 29 նոյեմբերի 1960, թիւ 263(6775)

No II-91

ԲՈՒՇԵՎԻԿ ՀԱԿՈՒ ԿԱՄԱՐԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

*Ղարաբաղում տեղակայված կարմիր զորամասերի շտաբի հետ բանակցելու անհրաժեշտության վերաբերյալ
(28 մայիսի, 1920թ.)*

28/5

Հարություն.

Իսկույն այս նամակը պետք է ուղղել Ղարաբաղ: Ընկերներ մի ընկեր թող վերցնի տանի Ղարաբաղ բժիշկ Համբարձումյանին որը կանցնի խորհրդակցելու կարմիր բանակի շտաբի հետ: Թող գնացողը իրեն ձեւացնի Ղարաբաղցի, գնա աբոզի հետ, թուղթը կարի մարմնի մի մասում, որ խուզարկելիս չգտնեն.

Կամարի

Իսկականի հետ ճիշտ է

ՊԱՐՏԱՐԽԻՎԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ /ստորագրություն/ /Ա.Թումանյան/
23/11-42թ.

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 191, թ. 6; մեքենագիր

No II-92

ԲՈՒՇԵՎԻՎ ՀԱԿՈՒ ԿԱՄԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դրոն Ղարաբաղից դուրս գալուց հետո մտել է Ջանգեզուր, այստեղ կոմկուսը օրենքից դուրս է հայտարարված, Կամարին ղարաբաղյան ընկերներից ու Կարմիր Բանակի շտաբից ռազմական օգնություն է խնդրում (28 մայիսի, 1920թ.)

Карабах

Т.т

Дро и его сила выпущенные из Карабаха внезапно ворвались в Зангезур и застали нас врасплох.

С их стороны уже коммунистическая партия объявлена вне закона. Дро упрачивается в Зангезуре. Коммунистический центр Зангезура настойчиво просит карабахских товарищей и штаб Красной Армии в Карабахе военной силой по шоссе немедленно подоспеть нам на помощь.

28/V

Камари

Т.т Бахши и Лева по дороге в Зангезуре по приказу Нждей арестованы.

С подлинном верна:

ДИРЕКТОР ПАРТАРХИВА /подпись/ (А. ТУМАНЯН)

3/X1-42г.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 191, թ. 8; մեքենագիր

No II-93

ԲՈՒՇԵՎԻՎ ՀԱԿՈՒ ԿԱՄԱՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀՂԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գորիսի շրջանի ապստամբներին հրահանգվում է իրականացնել համապատասխան գործողություններ (28 մայիսի, 1920թ.)

Պատձեն

Խնձորեսկու կոմիտեյին

Այս գիշեր, վաղը և շարունակ պատրաստ լինել բոլոր անդամներին զինված, հսկել զինապահեստին սպաներին, ձիերին, վոր չփախչեն- ամեն ինչ մնա իր տեղը: Այս գիշերվանից գյուղից վերև, դեպի Ղարաբաղի ուղղությունը, դեպի Գորիս ճանապարհներին ունենալ պահակներ: Կապ պահել Տեղ գյուղի հետ, հսկել Դրոյի զորքի շարժմանը և ուղղություն կրոնեն ձորից մինչև Գորիս: Միննույնը հաղորդել Տեղի կոմիտեյին, վոր զինված դիրքերը- գյուղը շրջապատած պահեն- յեթե մի բան պատահի Տեղում, իսկույն թող հայտնեն Խնձորեսկ և մեզ բոլորիս: Յերբ զորքը մտնի Տեղ, իսկույն մեզ սուր-

հանդակ ուղարկեն, դուրս գալիս նույնպես: Գիշերները չքնել, վաղը վոչ վոք գործի չգնա:

Հ. Կամարի

28/ V. 20թ.

Իսկականի հետ ճիշտ է՝

ՊԱՐՏ. ԱՐԽԻՎԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ /ստորագրություն/ Ա. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ/

23/ 11-42թ.

Կնիք

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.5, գ.191, թ.10; մեքենագիր

No II-94

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²¹¹,

որտեղ դեպքերի մասնակիցը ներկայացնում է իր տեսած իրավիճակը Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում՝ Աղբբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո: Շարադրանքից պարզ է նաև, զինված ելույթի միջոցով երկրում իշխանությունը գրավելու որոշումից հետո, հայ բոլշևիկները նոր են <<բանագնաց>> ուղարկել Թիֆլիս՝ Ռուսաստանի Կոմկուսի Կովկասյան կազմակերպության ղեկավար աստաններից զինված ելույթի <<սանկցիա>> ստանալու համար

ԿՈՍՏՅԱ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

<<...Ապրիլի 29-ին ես, ընկ. Ամիրխանյանի հետ, արդեն Դիլիջանում էի և պատրաստվում էի ուղևորվել Երևան: Դիլիջանի մեր ընկեր հեռագրիչներից մեկըինձ հայտնեց, որ գաղտնի հեռագիր է ստացված Երևանից, որ Բաքվում Սովետական իշխանություն է և Կարմիր Բանակը մտել է Բաքու: Մեզ համար պարզ էր, որ Հայաստանի սահմաններին սովետական զորամասերի մոտենալը ազգաբնակչության մեջ անպայման հուզումներ կառաջացնի...

...Եվ ահա, ընկ Ամիրխանյանի հետ խորհրդակցելով որոշեցինք, որ ես մեկնեմ Երևան՝ ապստամբությունը նախապատրաստելու և իշխանությունը գրավելու սանկցիա ստանալու համար:

Ապստամբության խնդիրը միանգամից ծառայեցավ մեր առաջ, որովհետև մեզ հայտնի էր մասսայի տրամադրությունը. Նա ձգտում էր սահմանները բանալ Աղբբեջանի հետ: Այդ բանը կկատարվեր իշխանությունը գրավելուց հետո միայն: Առհասարակ մեր բոլոր ակտիվ աշխատակիցներն այն

²¹¹ Հին բոլշևիկների հիշողությունները, հ.2, Երևան, 1961, էջ 457-459:

կարծիքին էին, որ եթե Հայաստանի Կոմիտեի առաջ կանգնած է իշխանությունը իսկապես ինդիքը, ապա այն պետք է սկսել Դիլիջանի գավառից, որտեղ Կարմիր Բանակը օգնության կարող է գալ:

Այս որոշումով ես մեկնեցի և Մայիսի 1-ի առավոտյան Ալեքսանդրապոլում էի, որտեղ պատահեցի ընկ. Ավիսի հետ: Մայիսի 1-ին առավոտյան ժամը 8-ին շարունակեցի ճանապարհս Երևան, ուր հասա երեկոյան ժամը 6-ին:

Նույն օրը երեկոյան ես տեսնվեցի Հայաստանի Կոմիտեի անդամների՝ ընկ. ընկ. Ստյոպա Ալավերդյանի, Մերգո Մարտիկյանի, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի և Հայկազ Կոստանյանի հետ:

Հայաստանի Կոմիտեն լսելով իմ գեկուցումը և ծանոթանալով մեր կոնֆերանսի որոշմանը, իր համաձայնությունը տվեց սկսելու նախապատրաստական աշխատանք զինված ապստամբության նախապատրաստման ուղղությամբ և հատկացրեց անհրաժեշտ միջոցներ: Այդ նույն նստին որոշվեց ընկ. Կոստանյանին ուղարկել Թիֆլիս՝ ՌԿՊ Կովկասյան բյուրո՝ սանկցիայի համար...

...Ամսի 3-ին ես մեկնեցի ընկ. Դանուշ Շահվերդյանի հետ, որը նույնպես Թիֆլիս էր գնում և գեկուցելու, իսկ ես մնացի...

...Թիֆլիսից ոչ մի լուր չկար, որովհետև ընկ. Կոստանյանը ձերբակալվել էր սահմանազրխին, իսկ ընկ. Դանուշի մասին ոչինչ հայտնի չէր: Մայիսի 5-ի երեկոյան, Երևանից գալիս են ՌԿՊ Հայաստանի Կոմիտեի ներկայացուցիչներն ամենալայն լիազորություններով՝ ընկ Արտաշես Մելքոնյանը և Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը: Երեկոյան հրավիրվում է ակտիվ ընկերների դռնփակ նիստ, որին մասնակցում էին Ալեքսանդրապոլի Կոմիտեի անդամները և շրջանի ընկերները...

...Լսելով բոլոր շրջաններից գեկուցումները հարցը դրվեց սկզբունքորեն՝ սկսել լ ապստամբությունը, թե ոչ: Միաձայն ընդունվեց՝ սկսել: Երկու կարծիք կար, թե որտեղից սկսել. Դիլիջանից, թե՞ Ալեքսանդրապոլից: Միաձայն որոշվեց ապստամբությունը սկսել Ալեքսանդրապոլից, սակայն շրջանների ներկայացուցիչները պետք է անմիջապես մեկնեն իրենց վայրերը և այնտեղից կապվեն Ալեքսանդրապոլի հետ...

...Որովհետև մեն գավառը սահմանակից էր Ադրբեջանին, որտեղ արդեն սովետական իշխանություն էր հաստատվել, ինձ առաջարկվեց անմիջապես հասնել Ադրբեջան՝ օգնություն ստանալու համար...

...Ինձ առաջարկված էր նաև ճանապարհին կապվել Ղարաքիլիսայի կազմակերպության հետ... Մայիսի 7-ին այդ առաջարկությամբ ես մեկնեցի Ղարաքիլիսա:

Երեկոյան Ղարաքիլիսայում կայացավ ակտիվ ընկերների ժողով, որտեղ բոլորը միաձայն որոշեցին, որ կազմակերպությունը պատրաստ է և մասսան մեր կողմն է գտնվում...>>:

№ II-95

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²¹²,

որտեղ ղեկավարի մասնակցիցը ներկայացնում է խռովության ընթացքը Դիլիջան-Քարվանսարա տարածաշրջանում և այդ ընթացքում իրենց շփումները Ադրբեջանում տեղակայված Կարմիր բանակի հրամանատարության և ՌԿԴ Կովկասյան ստորաբաժանման ղեկավարության հետ

ԿՈՍՏՅԱ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

<<... Մեզ չհաջողվեց Երևանի և Ալեքսանդրի հետ կապվել և մայիսի 12-ին ես, համաձայն Հայաստանի Ռեկոմի որոշման և մանդատի պետք է սահմանն անցնեի... Մայիսի 13-ին վերջապես ինձ հաջողվեց անցնել սահմանը և մայիսի 14-ին արդեն Ադստաֆայումն էի, որտեղ կանգնած էր 11-րդ բանակի 32-րդ դիվիզիան: Ծանոթանալով դիվիզիայի զինվորական կոմիսար ընկ.-Սամսոնովի հետ, ես հաղորդեցի նրան իմ գալու նպատակը և ցանկանում էի ուղղակի Բաքու գնալ: Իմ գալստյան մասին ընկ. Սամսոնովը հայտնեց 11-րդ բանակի հրամանատար ընկ. Լևանդովսկուն և ես հեռագրով առաջարկություն ստացա տալ մանրամասն լիակատար ինֆորմացիա Հայաստանի դրության մասին...>>

...Մայիսի 17-ին Բաքվից ընկ.Օրջոնիկիձեի և ընկ. Լևանդովսկու ստորագրությամբ պատասխան ստացվեց, որ <<Ձեզ համար գորամաս է ուղարկվում, որի համար կարգադրություն է արվել 32-րդ դիվիզիային>>... Մայիսի 1չ-ին հենց երկու գնդով գտնվում էինք Հայաստանի սահմանի մոտ: Գիշերը իմացանք, որ իշխանությունը արդեն գրավված է և ձերբակալված են դաշնակների ղեկավարները՝ Մանասյանը, Ջաղեթյանը, Մեսրոպ-բեկ Մարասիկյանը, Տեր-Ղուկասյանը, բոլշևիկների դեմ կռվող արտակարգ կոմիսարը և մեծ քանակությամբ այլ դաշնակներ ու սպաներ: Որոշվեց առաջ խաղալ Դիլիջանի վրա հայկական մասերով, իսկ ռուսական մասերը պետք է հետևեին

²¹² Հին բոլշևիկների հիշողությունները, հ.2, Երևան, 1961, էջ 460-462:

նրանց... Մանասյանն ինձ հայտնեց, որ նրանք <<բուլղարացիների դեմ ոչինչ չունեն և կենտրոնական իշխանությունը ինքը կհրաժարվի իշխանությունից, եթե իմանա, որ իսկապես Հայաստան են մտել Կարմիր զորքերը: Մենք չենք այրուհեղություն, որովհետև միջնույնն է. հայ ժողովուրդը ռուսական կարմիր զորամասերի դեմ չի գնա>>...

Մայիսի 21-ին գրավվեց Դիլիջանը և մեր զորամասերը մտան քաղաք. 6-րդ գունդը անցավ մեր կողմը: Քանի որ մեր ընկերներից ոչ մի տեղեկություն չկար, որոշվեց Մանասյանին, Ջաղեթյանին, Իսրայել –բեկին, գեներալ Բադդասարյանին, Տեր-Ղուկասյանին ուղարկել իմ միջոցով իբրև պատանդներ՝ մեր ընկերների փոխարեն:

Մայիսի 22-ին ես Բաքվում էի և ՌԿՊ Կովկասյան Բյուրոյին զեկուցում էի Դիլիջանի գավառի դրության մասին: Կովկասյան Բյուրոյի որոշմամբ բաց էր թողնված 10.000.000 ռուբլի, պարենամթերք և մոբիլիզացիայի էին ենթարկվել մի շարք ընկերներ:

Մայիսի 23-ին ստացվեց Ամիրխանյանի հեռագիրը, որ ապստամբությունը ճնշված է դաշնակների ձեռքով և 120 հոգի նահանջել են Ղազախ...

...Հունիսի 2-ին մենք պարենավորումով, դրամով և հրամանատարական կազմով հասանք Ղազախ... Բքվից մեզ օգնության եկան 400-ի չափ կարմիրբանակայիններ: Պատրաստվում էր երկրորդ առաջխաղացումը՝ Քարավանսարայի վրա, որը, եթե չեմ սխալվում, հունիսի 15-ին նորից գրավվեց: Սակայն մենք չկարողացանք պահել և նորից նահանջեցինք Ղազախ...

Դրանից հետո Ղազախի ճակատը ՌԿՊ Կովկ. Բյուրոյի կարգադրությամբ լիկվիդացիայի ենթարկվեց և ապստամբները նահանջեցին Բաքու, որտեղ կազմակերպվեց Հայաստանի Կարմիր Բանակի կորիզը:

Գրված է 1922 թվականի հոկտեմբերին:

No II-96

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Հ.
ՕՉԱՆՋԱՆՑԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴՅՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ²¹³**

²¹³ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и мирового сообщества, т.2, ч.1, Москва, 2003, с. 57-58(АВІР. Ф.148. он.3. II.1. Д.3. Л.2.).

*այն մասին, որ 1920 թ. մայիսի 20-ին, Կարվանսարայի շրջան, որն հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի տարածք, հարևան Ադրբեջանից ներխուժել են ռուսական զորքերի երկու կանտնավոր հեծյալ գունդ, ինչն հանդիսանում է Հայաստանի ինքնիշխանության անթույլատրելի խախտում: Պահանջ է դրվում, որպեսզի արձակվի համապատասխան կարգատրություն՝ ինքնիշխան Հայաստանի տարածքից Կարվիր քանակի զորքերը դուրս բերելու վերաբերյալ
(Պատիզգրուկ, 20 մայիսի, 1920թ.)*

Передаем только что полученную из Тифлиса радиogramму No 415 слов 30 следующего содержания: << Двадцатого мая в Караван-сарай, который является бесспорной территорией Армении, вошли из пределов Азербайджана два регулярных русских кавалерийских полка. Считая недопустимым такое грубое нарушение независимости Армении и имея в виду, что уже начали переговоры в целях заключения взаимного соглашения по установлению дружественных отношений между нашими государствами, прошу немедленно распорядиться, чтобы части Красной армии вышли из армянской территории. Прошу также о последующем известить меня.

Министр иностранных дел
Амазасп Оганджаниян

No II-97

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

2-րդ ՀԵԾԵԼԱԳՆԻՒ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ԵՎ ՏԱՌԻԶ ԿԱՅԱՐԱՆԻ Ռ. Կ. Կ. ՀԵՂՎՈՄԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ԺՈՂՈՎԻ

*Հայաստանի ապստամբները կարմիր ընկերներից խնդրում են պարենային օգնություն, ինչպես նաև զինվորական մասնագետներ՝ ապստամբությունը դեկավարելու համար, ինչը ժողովի կողմից դրական որոշում է ստանում
(17 մայիսի, 1920թ.)*

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արձանագրություն.

2-րդ հեծելազնդի կոլլեկտիվի յեվ Տաուզ կայարանի Ռ. Կ. Կ. Բեվկոմի ներկայացուցիչների միացյալ ժողովը:
Մասնակցում են 17 հոգի:

1920թ. Մայիսի 17-ին, Տաուզ կայարան. նախագահում և ընկ. Սոկոլովը, քարտուղար, ընկ. Գլոտովը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՂԱԶԱԽԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ.-

Զեկուցում և ընկ. Ալեռշինը: Այդ զեկուցումից յերեվում և, վոր Ղազախը անկման վրա յե. Բացի այդ, ընկերոջ զեկուցումից յերեվում և, վոր տեղական կոմունիստ ընկերները լարված աշխատում են յեվ բուրժուական դաշնակցական կառավարությունը իր վերջին որերն և ապրում: Հայ աշխատավորական մասսան վորոշեց մի ուժեղ հարվածով վերջ տալ հակա-հեղափոխականների այդ բույնին: Ղազախի հայկական լեռնոտ մասում դաշնակցության իշխանությունը տապալված և ու նրա տեղը հաստատված խորհրդային իշխանություն: Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում, Ղարսում, Մարիդամիշում նույնպես ապստամբության դրոշ և բարձրացված, ձերբակալել են կառավարության պաշտոնյաներին: Այժմ դիմում ենք մեր կարմիր ընկերներին յեվ խնդրում ենք ուղարկել մեզ.

1. Նյութական ոգնություն.-Շամշադինի հայ ազգաբնակությունը կտրված և Իջեվանից յեվ այնտեղից մթերքներ չի ստանում: Շամշադինի ազգաբնակություն մնացել և առանց հացի:

2. Հայկական փողերը ընդունել ու շրջանառության մեջ դնել Ադրբեջանի սահմաններում:

3. Հագուստ ու մթերք մատակարարել հայկական 2-րդ գնդի հեղափոխական զինվորներին /6 յեվ 4 միլիցիական/ խնդրում ենք միացյալ ժողովին միջնորդել 11-րդ բանակի շտաբի առաջ, վոր Իջեվանի Բեվկոմի տրամադրության տակ դնի մասնագետ զինվորականներ, դեկավարելու Ղազախի ապստամբությունը: Նրանց պակասը զգալի յե Ղազախում:

Ընկ. Սոկոլովսկու զեկուցումը: Ընկ. Սոկոլովսկին ներկայացուցիչ և ուղարկված 2-րդ հեծելազնդի կողմից, նա պատմում և, վոր ինքը ականատես և յեղել դաշնակցականների իշխանության տապալմանը, ներկա յե յեղել կառավարչական պաշտոնյաների ձերբակալմանը, յեվ շատ լավ գիտե թե ինչ դրության մեջ և գտնվում այդ ամբողջ շրջանը:

Միանալով ընկ. Ալեռշինի զեկուցմանը նա նույնպես առաջարկում և նրա գրած բոլոր պահանջները իրագործել:

Ստորագրություն.

Լսելով ընկ. Ալեշինի ու Սոկոլովսկու զեկուցումը ժողովը հետևյալ վորոշումը կայացրեց:

1. Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր հայկական գործառնաերը թեյեվ գտնվում են Ղազախի շրջանում, յեվ գտնվում են ռուս.կոմ. բոլշեվիկական կուսակցության Կոմիտեյի հսկողության ներքո, բայց հրամանատարական կազմի բացակայության պատճառով, չեն կարողանում շարժումը ղեկավարել, վորոշվում է պատասխանատու ընկերներին ուղարկել այնտեղ-թվով յեթ իոգի- վորոնց մեջ մտնում են հեծելագնդի կոմիս. ոգնական ընկ. Կոլումիյցեվ, գնողական կոմ. Հանձնաժողով անդամներ-ընկերներ Գուբին յեվ Ջանին, գնդապետ –գանձապահ ընկ. Խաչատուրով, գորախմբի հրամանատար ընկ. Կաբաննիկով, եսկադրոնի կոմիս. ոգնական ընկ. Պանկով, կարմիր զինվոր ընկ. Կարապետյան ու եսկադրոնի քաղաքական ղեկավար ընկ. Սոկոլովսկի: Սրանցից ընկերներ Սոկոլովսկուն ու Կոլումիյցեվին ընկեր Այոշինի հետ ուղարկել 11-րդ բանակի շտաբը Հայաստանի ընդհանուր դրության մասին զեկուցանելու համար յեվ միջնորդելու վոր հարկավոր նյութեր ուղարկեն այդ շրջանում Խորհրդային գորք կազմակերպելու համար յեվ մարդիկ ուղարկեն կազմակերպչական գործի համար:

2. Ի նկատի ունենալով տնտեսական այն ծանր դրությունը, վորի մեջ գտնվում է այնտեղի ազգաբնակչությունը, միացյալ ժողովը դիմում է 21-րդ շտաբին, վոր թույլ տրվի Հայաստանի բոների շրջանավորություն Ադերբեջանում, Ռուսաստանի ու Ադերբեջանի բոներին հավասար:

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 2; մեքենագիր

No II-98

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առ այն, որ 1920-ի մայիսին Հայաստանում ապստամբություն բարձրացրած հայ բոլշևիկները դաշնակցական պրովոկացիա էին համարում Հայաստանի կառավարության կողմից հրապարակած լուրերն այն մասին, որ խորհրդային կողմը ձգտում է Հայաստանի վրայով զինուժ տեղափոխել քեմալական գորքի հետ միավորվելու համար

(18 մայիսի, 1920թ.)

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Յեվլախ 18-ին մայիս: Աղստաֆա ժամանեց Հայաստանից յեկած դելեգացիան: 11-րդ բանակի ռազմհեղափոխական խորհրդին ուղարկելով հետևյալ դիմումը:

«Ընկերներ ապրիլի 28-ին ռադիոն մեզ ուրախ լուր բերեց Ադրբեջանի բեկերի յեվ խաների հակահեղափոխական կառավարության անկման յեվ մեր կոմունիստ ընկերների կողմից իշխանության գրավման մասին: Այդ ուրախալի լուրը տարածվեց ամբողջ Հայաստանի սահմանների վրա:

Հայաստանի բանվորները յեվ գյուղացիները իմանալով այդ մասին հրճվանքով իրենք յեվս սկսեցին պատրաստվել տապալելու դաշնակ հակահեղափոխական կառավարությունը յեվ մայիսի 14-ին ապստամբության կարմիր դրոշը պարզեցին: Դաշնակներն զգալով կարմիր վտանգը, դիմեցին իրենց սովորական զենքին՝ պրովակացիային: Նրանք լուրեր տարածեցին, վոր նոր Ադրբեջանում իշխանությունը բոլշեվիկյան չե յեվ վոր Բազվում կարմիր հեղաշրջման լուրը դուրս ե գալիս տեղական հայ կոմունիստների կողմից յեվ փաստերով չի հաստատվում: Ազգաբնակչությանը սպառնում ե-յին, վոր յեթե նա գնա բոլշեվիկների հետեվից Ամերիկան Հայաստանին հաց չի տա, Խորհրդային Ադրբեջանի անունից թխում եյին կեղծ վերջնագրեր վորպեսզի իբրեվ թե թույլատրվի Հայաստանի սահմաններով գորքեր անցնեն Տաճկաստանին ոգնելու համար յեվ այլն:

Բարեբախտաբար այդ պրովակացիաները մնացին առանց հաջողության յեվ մայիսի 12-ին Ալեքսանդրոպոլի պրոլետարիատը չքավոր գյուղացիության յեվ զինվորների հետ միասին Ալեքսանդրոպոլում տապալեց դաշնակների ատելի իշխանությունը՝ վորպիսի շարժում սկսվեց նայել Ղարսում, Սարիղամիշում:

Դաշնակները դրան պատասխան, պրովակացիոն նպատակներով արտաքին կռիվներ առաջացրին Բեյոք-Վեդիյի, Զանգիբասարի յեվ այլ վայրերի թուրքերի հետ, յեվ միաժամանակ դաշնակները 2000-անոց մավզերիստական բանդայով կազմված մավզերիստներից յեվ Դենիկիյան վարձու սպաներից թիկունքից հարձակվում են կարմիր Ալեքպոլի փոքրաթիվ գարնիզոնի վրա յեվ կոտորելով մոտ 200 անզեն բանվորներ յեվ գյուղացիներ վերականգնում են իրենց հակահեղափոխական իշխանությունը: Մոսկալի յե դաշնակների տերրորի սիստեման, յուրաքանչյուր կոմունիստի տեղն ու տե-

ըը գնդակահարում են: Բազմաթիվ ընկերների վիճակի մասին վոչինչ հայտնի չէ: Սակայն դա չի կոտրի Հայկական պրոլետարիատի վոզին:

Նա պատրաստ է ապստամբության յեվ մենք յեկել ենք ձեզ մոտ կապ հաստատելու ձեզ հետ: Հայաստանն սպասում է ռուս. կարմիր մարտիկներին յեվ նրանք Հայաստանի սահմանն վոտք դնելու դեպքում վոչ մի հայ զինվոր թեկուզ նա լինի դաշնակցական չի ցանկանա դիմավորել նրանց գնդակով:

Դիլիջանի գավառի յեվ Ռազմհեղափոխական կոմիտեյի անդամ
Կոստյա Այվազյան.

Տեղական կոմ.կուսակցության պատգամավոր

Հակոբ Հակոբյան.

ՀՍՍ, Ծ-Պ 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 3, մեքենագիր

No II-99

ՀՍՍՎԱՏ ԼԵՆԻՆԻՆ, ՍՍԱԼԻՆԻՆ, ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ ՈՒՂԱՐԿԱՏ

ՕՐՁՈՆԻԿԻՉԵՆԻ ՀԵՌԱԳՐԻՑ²¹⁴,

որտեղ Կավբյուրոյի ղեկավարը շեշտում է, որ դաշնակցական կառավարության օրոք Հայաստանի վրայով թուրքերին որևիցե օգնություն հասցնելն անիրատեսական է, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումը կապված է պարենային մեծ խնդիրների հետ (23 մայիսի, 1920թ.)

Москва, Кремль. Ленину, Сталину, Чичерину 23 мая 1920

<<...Какую-либо помощь туркам через Армению при дашнакском правительстве считаю более чем сомнительным. Советизация ее возможна, но сопряжена с большими продовольственными трудностями...>>.

ՀՍՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 3; մեքենագիր

No II-100

ՕՐՁՈՆԻԿԻՉԵՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԼԵՆԻՆԻՆ, ՍՍԱԼԻՆԻՆ ԵՎ ԿԱՐԱՄԱՆԻՆ

Հայաստանը տվյալ պահին հնարավոր է պայթեցնել, բայց դա կապված է շատ մեծ պարենային դժվարությունների հետ, Հայաստանից ճանապարհ տրամադրել ուղղակիորեն պահանջելը՝ Թուրքիային զենքով, զինամթերքով օգնելու և կարմիր զորքերի՝ դեպի Թուրքիա շարժվելու համար, առաջ կրերի

²¹⁴ Большевистское руководство. Переписка, с.129.

*հայ զանգվածների վրդովմունքը, ուստիև դեռևս պետք է գրավել
Նախիջևան-Օրդուբադ-Ջուլֆան
(24 մայիսի, 1920թ.)*

МСК ЛЕНИНУ.

АРМТЕКОНТ 64 663700Л 174 24/5 20 21

Москва Кремль Карахану копия Ленину и Сталину...

Армению можно взорвать но как я указал это будет стоит очень больших продовольственных затруднении не думаю чтобы дашнаки согласились на пропуск наших войск и вооружения для турции во всяком случае то что Вы предлагаете тире открыто заявить Армении требование пропустит на Турции вызвало бы негодование среди армянских масс пока займем район Нахичевани Ордубат жульфу а там видно будет сегодня получено письмо от Комил паша в котором он просит помощи и предлагает союз имеется письмо и для Халила через наших товарищей армяне предлагают под нашим председательством разрешить все спорные вопросы между армянами турками в области Турецкой Армении в случае достижения по этому вопросу соглашения армения даст возможность свободного общения с Турцией на границе Армении никаких регулярных турецких сил нет есть штабы их вокруг них вооруженное местное население еще раз обращаю Ваше внимание что грузины приютили Муссаватское правительство в Тифлиссе и оттуда они действуют необходимо чтобы Лалил открыто выступил против Нури Паши ведущего здесь провокацию он скрылся через час я уезжаю Эмзеля вместе с Раскольниковым

4/5 г. 10 часов Баку нр 386 Орджоникидзе.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 11-12; մեքենագիր, լուսատպանձեն

№ II-101

ՏԵՍԱՆՈՂ “КОММУНИСТ” ԹԵՂԹՈՒՄ

*Հայաստանում բոլշևիկյան ասպետավրոյթյան ընթացքի մասին
(20 մայիսի, 1920թ.)*

ВЫПИСКА ИЗ ГАЗЕТЫ “КОММУНИСТ” Орган Центрального и Бакинского Комитетов Азербайджанской Коммунистической Партии.

№. 16, на стр. 1, 5 и 6 столбцы. (г. Баку, четв., 20 мая 1920г.)

“РЕВОЛЮЦИЯ В АРМЕНИИ”.

ЕВЛАХ. 18 мая. В Акстафу прибыла из Армении делегация, приславшая в реввоенсовет 11 армии следующее заявление:

“Товарищи, 28 апреля радио принесло нам радостную весть о падении контр – революционнофо правительства Азербайджанских беков и ханов и о захвате власти нашими товарищами коммунистами. Эта радостная весть передавалась по всей территории Армении.

Рабочие и крестьяне Армении, узнав об этом событии, ликовали и сами стали готовиться к свержению дашнакского контр революционного правительства и 11 мая подняли красное знамя восстания. Дашнаки, почувствовав красную опасность, прибегли к своему обычному оружию-провокации. Они распространили слухи, что в новом Азербайджане власть не большевистская, и что известие о красном перевороте в Баку исходит от местных армянских коммунистов и фактами не подтверждается. Угрожали населению, что если оно пойдет за большевиками, то Америка не даст Армении хлеба, фабиковали ложные ноты, якобы от имени Советского Азербейджана о пропуске через территорию Армении войск для помощи Турции и т.п. К счастью, эти провокации остались без успеха и 12 мая александропольский пролетариат, совместно с беднейшим крестьянством и солдатами, свегнул в Александрополе ненавистную власть дашнаков и стал двигаться по направлению на Карс, Саракамыш, Караклис и Эривань. Дашнаки в ответ на это спровоцировали внешнюю войну с беквединцами, игдырскими, саракамышскими и карскими курдами, а тем временем с 3.000-ой бандой маузеристов и такой же бандой подкупленных деникинских офицеров дашнаки напали с тыла на малочисленных гарнизон красного Александрополя и, перебив до 2.000 безоружных рабочих и крестьян, восстановили свою контр-революционную власть. Дашнакская система террора ужасна –каждого коммуниста расстреливают на месте. О судьбах многих товарищей ничего неизвестно. Но это не сломило духа армянского пролетариата. Он готов к восстанию, и мы приехали к вам для установления связи с вами. Армения ждет русских красных бойцови при вступлении их на территорию Армении ни один армянский солдат, будь он даже дашнак, не рискнет встретить их выстрелом.

Член Военно-Революционного Комитета Дилижанского уезда.

КОСТА АЙВАЗОВ

Делегат местной коммунистичекой партии

АКОП АКОПОВ.

С подлинным верно: подпись

/Ш 30г.

պատճեն

**ԲՈՒՇԵՎԻԿ ԼԱԶՅԱՆԻ ՀՈՂՎԱԾԸ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՑՍ ՏԵՍՆՈՂ
«ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏ» ԹԵՐԹՈՒՄ**

Տաճկաստանի աղքատ աշխատավորությունը քանի զարգանում, այնքան ավելի է իրեն նետում դեպի միջազգային շարժումը, Խորհրդային կառավարության ու ազգերի եղբայրության գաղափարը Տաճկաստանում լայն հող է գտնում, իսկ արևելյան հալածված թուրք ազգությունների առաջնագունդը՝ Ադրբեջանի աշխատավորությունը գործով հաստատեց իր հեղափոխական լինելը, ու որպեսզի հայ աշխատավորությունը կարողանա առանց շեղվելու օրինավոր տեղ բռնել միջազգային հեղափոխական շարքերում, պիտի անխնա ոչնչացնի «ազգասերների» ու ազգակիցների բոլոր բանդաները (22 մայիսի, 1920թ.)

ՏՎԵՔ ՁԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ.

Հասել ե ուրը:

Յերկար ու բարակ խոսելու ժամանակ չե: Պետք է գործել ու գործել շտապ:

Տասնյակ տարիների ընթացքում հայ ինտելիգենցիայի մեծամասնությունը- դաշնակցական ավագակներն, կեղծավոր հոգեվորականները, միշտ աշխատել են թաքցնել մեր միտքը, մթացնել մեր պարզ հասկացողությունը: Մեր ազգի նույնաման „դեկավարները,, տարիներ ու տասնյակ տարիներ կրկնել են մեզ միշտ մի բան.

- Թյուրքն ու տաճիկը ընդունակ չեն ըմբռնելու ազատության ու դասակարգային կռվի գաղափարը:

Մա մի պատմական սուտ է: Մա մի վոճրագործություն է:

Ու պատմությունը ինքը իրական փաստով քարոս քանդ արավ այս զրպարտությունը:

Տաճկաստանի աղքատ աշխատավորությունը քանի զարգանում, այնքան ավելի նետում է իրեն դեպի միջազգային շարժումը:

Խորհրդային կառավարության ու ազգերի յեղբայրության գաղափարը Տաճկաստանում լայն հող է գտնում, իսկ արեվելյան հալածված թուրք ազգությունների առաջնագունդը - Ադրբեջանի աշխատավորությունը գործով հաստատեց իր հեղափոխական լինելը:

Մութ ու հետամնաց աշխատավորությունն ավելի հեղափոխական դուրս
յեկավ, քան վոտից մինչեւ գլուխը զինված «հեղափոխական», կոչվող դաշ-
նակցական բիւսներն ու ջոջերը:

Այս ուրախալի փաստից հետո, աններելի վոչրագործություն արած կլինի
նա, ով «ինքնապաշտպանություն», «ազգի փրկություն», ու նույնանման հիմա-
րություններ կրկնելով, հեռու կանգնի ճնշվածների հեղափոխական մեծ գոր-
ծից:

Ու վորպեսզի հայ աշխատավորությունը կարողանա առանց շեղվելու ո-
րինավոր տեղ բռնել միջազգային հեղափոխական շարքերում, նա պիտի
անխնա վոչնչացնի «ազգասերների», ու ազգակիցների բոլոր բանդաները:

Հասել է «Հին աստվածների», ու հին հասկացողությունների կործանման
ժամը: Վայ նրան ով չի կատարի որվան պահանջը: Վայ նրան ով չի հասկա-
նա պատմության լեզուն:

Ինչքան էլ հիվանդ ու թույլ չլինի հայ աշխատավորության գիտակցությու-
նը, ինչքան էլ նա տարված չլինի դաշնակցության կործանիչ գաղափարնե-
րով պրոլետարական մեծ հեղափոխական հողմը կպարզի հայ գյուղացու ու
բանվորի գիտակցությունը, կլուսավորի նրա միտքը:

Այլ կերպ չի ել կարող լինել:

Յեւ այս բոպելին յերբ Արարատյան կառավարությունը զենքի յե կանչում
հայ ժողովրդին Խորհրդային Կարմիր բանակների դեմ կովելու նպատակով,
հայ աշխատավորությունը պետք է տա իր պատասխանը: Նա պետք է պա-
տասխան է վոչ թե խոսքով, այլ շուտափույթ գործով:

Պետք է դիմել զենքի, բայց վոչ կարմիր բանակների, այլ աշխատավո-
րության թշնամի- դաշնակցականների դեմ:

Գործով պետք է ասել, «կորչին դաշնակցական ավազակները. Կեցցե հե-
ղափոխությունը ու ազգերի յեղբայրությունը»:

Լազյան:

«ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՄ», Նո. 4. 22-ին մայիսի 1920թ. Ադրբեջան.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.4, գ.68, թ.6: մեքենագիր պատճեն

No II-103

ՀՈՂՎԱՍԾ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՄԼՈՂ «ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՄ» ԹԵՐԹՈՒՄ

*Անդրկովկասի ժողովուրդները, մանավանդ հայ սոված տկլոր գյուղացինե-
րը, միմիայն Ռուսաստանի օգնությամբ կարող են իրենց կյանքը լավացնել,*

Ռուսաստանը ոչ միայն լավացնելու է հայ գյուղացու, աշխատավորի կյանքը, այլ ուղղակի փրկելու է նրան հաստատ կործանումից

(23 մայիսի, 1920թ.)

ՎԵՐՁԻՆ ԱՆԳԱՄ

Հայաստանի այդ փոքրիկ մոռացված յերկրի վրայով ել անցավ հեղափոխական կարմիր ալիքը: Այնտեղ շատ անգամ թափված ժողովրդական արյունը սրվեց, նվիրագործվեց նույն ժողովրդի յերակից թափված արյունով:

Մինչեւ այժմ այդ արյունը թափվում էր վորպես քավում հայ բուրժուազիայի յեւ դաշնակցության աշխարհակալ ձգտումների. թափվում էր ազգային անմիտ, հետադեմ կռիվների մեջ: Յեւ այդ արյունը հեծում, կազմալուծում էր նրան:

Այս անգամ սակայն, այս վերջին անգամ դաշնակցության իսկ ձեռքով թափված արյունը պիտի կազդուրի, վերականգնի ժողովրդական ուժերը: Առաջին հերթին նա փակում է Դաշնակցության ու բուրժուազիայի նշտարով հայ գյուղացու բանվորի յերակին բացված այն անբուժելի անցքը, վորից, հոսում, շարունակ հոսում էր արյունը: Հայ աշխատավոր մասսաների այս ինքնաբուծումը արթնացման ու կազդուրման միակ յեւ անհրաժեշտ պայմանն է, միայն յեւ միայն այդ ուղիով, այդ միջոցով նրանք կարող էին առողջանալ, ֆիզիկապես յեւ բարոյապես:

Ինչ կասի այժմ Դաշնակցությունը. մինչեւ այժմ նա կրկնում էր, թե պաշտպանում է հայ ժողովուրդը թյուրքերի յեւ տաճիկների դեմ: Իսկ այժմ չե վոր ինքը իր ձեռքով է թափել այս ժողովրդի արյունը:

Այժմ արդեն ամեն բան պարզ է, պարզ է ամենքի համար: Դաշնակցությունը մտածում է վոչ թե հայ ժողովրդի մասին, այլ մտածում է հարուստների շահի մասին, մտածում է իր մեծամեծերի կաշվի մասին:

Այդ մի քանի դաշնակցական մեծերը մինիստր մնան, լավ պաշտոն ունենան, գյուղացին ու բանվորը լուր հպատակ լինեն հարուստներին- հերիք է, ել ուրիշ բան չի հարկավոր դաշնակցականներին: Ուզում է Հայաստանը վորդավերակ լինի, ժողովուրդը սովից փչանա- միյեվնույն է նրա համար:

Յեթե այդպես չլիներ ինչու պիտի կոտորեր Ռուսաստանի իր յեղբայր բանվորների, գյուղացիների հետ միանալու դուրս յեկած Հայաստանի աշխատավորներին: Չե վոր ամենքը գիտեն, վոր Անդրկովկասի ժողովուրդները, մանավանդ հայ սոված տկլոր գյուղացիները միմիայն Ռուսաստանի ոգնությամբ, կարող են իրենց կյանքը լավացնելու: Բայց Ռուսաստանը վոչ թե միայն լա-

վացնելու յե հայ գյուղացու, աշխատավորի կյանքը, այլ ուղղակի փրկելու յե նրան հաստատ կործանումից:

Հիշեցեք այդ մի-յերկու տարին, վոր բաժանված էյինք Ռուսաստանից, ինչեր ասես չանցան Հայաստանի վրայով. ինչպիսի որեր ապրեցինք: Հիշեցեք, ինչպես հայ աշխատավորը կարոտում ու կանչում էր Ռուսաստանին, մի մեծ նեղության մեջ ընկածի պես: Այդ նրա նեղությունը շատ մեծ էր, դաշնակցականները չորս կողմից թշնամիներով շրջապատել էյին նրան:

Իսկ այժմ, վոր յեկել է այդ նեղության վերջը, յերբ Ռուսաստանի ազատարար Կարմիր զորքը կանգնած է այդ Հայաստանի շեմքին, յերբ հեռու Պետերբուրգից Մասկովից ռուս բանվորը, գյուղացին իր ձեռքն է պարզում հայ չարչարված գյուղացուն ու բանվորին, հանկարծ չեն թույլ տալիս այդ. այդ յերագած, կանչած ձեռքը բռնելու:

Ով չի թույլ տալիս,- դաշնակցությունը. նա կտրեց այն ձեռները, վորոնք պարզվեցին դեպի ազատարար Ռուսաստանը:

Ել վոչինչ չի մնում. ամեն ինչ պարզ է. Հայ գյուղացին պիտի հասկանա, թե ով է յեղել իր թշնամին մինչեւ այժմ յեվ այժմ էլ ով է: Յեվ նա արդեն հասկացել է դա ու դուրս յեկել նրա դեմ:

Մի-յերկու տարի առաջ դաշնակցությունը դեռ շատ համարձակ էր: Նրա „խելոք», գլուխներից մեկը մի մեծ ժողովում հայտարարել է, վոր հայ ժողովրդի բախտը շինում է դաշնակցությունը, ինչպես մի վարպետ դարբին, վորն իր մուրճով պիտի խրատի այն բոլորին, վորոնք „հայ ժողովրդի շահերին», այսինքն, դաշնակցության դեմ կլինեն: Բայց այսոր արդեն պարզ է, թե ով է վնասում հայ ժողովրդի բախտին: Վնասել է ինքը, ճիշտ վոր այդ գլխավոր վարպետը, այսինքն դաշնակցությունը: Յեվ ահա դարբնոցի կռան խփող բանվորները իրենց ծանր կռանները բարձրացրել են այդ դավաճան վարպետի գլխին ու շուտով նա ցած կնկնի: Դեն կշարտեն այն բախտը, վոր պատրաստում է վարպետ դաշնակցությունը յեվ կսկսեն նոր բախտ դարբնել:

Այդ նոր բախտի վարպետը կոմունիստական կուսակցությունն է, այսինքն ինքը Հայաստանի բանվորն ու գյուղացին:

Կորչեն բոլոր դավաճանները: Կեցցե հեղափախական գյուղացին ու բանվորը:

Ս-Ի.

.....»»»»»»»»»».....

„ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ», Նո. 5. 23-ին Մայիսի 1920թ. Ա.
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.4, գ.68, թ.7; մեքենագիր պատճեն

No II-104

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²¹⁵,

որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես կառավարական գորաջողատը Քարվանսարայի շրջանի գյուղերից մեկի մոտ հայտնվում է խռովարարների ծուղակում և ծանր մարտի ընթացքում տալիս մոտ 50 զոհ, այդ թվում նաև ջուկատի հրամանատար Մուրադը:

<<...Մուրատ իր ձիավորներով կը ձեռնարկէ զանոնք հետապնդելու աշխատանքին: Կը հասնի Ուզունթալա, կը հանդիպի պահակներու եւ տեղի կ' ունենայ ծանր ընդհարում: Թիկունքէն կը զարնեն Ղազախի գյուղացիները, որոնք ըմբոստութեան ոչ մէկ նշան ցոյց չէին տուած, երբ Մուրատ անցած էր անոնց շրջանէն:

Մուրատի գորամարը մնացած ըլլալով երկու կողմէ բացուած կրակի մէջ, կը սպաննուին 50-ի չափ զինուորներ եւ ինքը՝ Մուրատ...>>:

No II-105

**ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱՅԻ ՇԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՄԻՐԻՄԱՆՈՎԻ ՇԵՌԱԳԻՐԸ
ԲԱՔՈՒ՝ XI ԲԱՆԱԿԻ ՇԵՂԿՈՄԻՆ ԵՎ ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՐՆ**

Ապստամբները շրջապատել և կոտորել են մատուցերիստների ջոկատը, Հայաստանի տարածքում անհրաժեշտ է կարմիր զորամասերի ներկայությունը, ինչպես բարոյական աջակցության, այնպես էլ դաշնակների դեմ պայքարելու համար

Телеграфъ

БАКУ

ТЕЛЕФОННОГРАМА, БАКУ,

РЕВСОВЕТ XI/ОЙ АРМИИ КОПИЯ

АРДЖАНИКИДЗЕ

БКУ КАЗАХА 147, 52, 25/5, 1,

24, МАЯ ВЕЧЕРОМ ОКОЛО РЕВАЗИНСКАГО МОСТА КРАСНЫМ ПОВСТАНЧЕСКИМ ОТРЯДОМ БЫЛ ОКРУЖЕН НАСТУПАЮЩИЙ ОТРЯД МАУЗЕРИСТОВ ЧИСЛЕ 70, ЧЕЛОВЕК И РАЗБИТ УБИТО 40, ЧЕЛЮК ВЗЯТО 7, ЧЕЛОВЕК ОСТАЛЬНЫЕ РАЗБЕЖАЛИС НЕОБХОДИМО ПРИСУТСТВИЕ

²¹⁵ Կ.Սաաունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 124:

КРАСНЫХ ЧАСТЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ АРМЕНИИ ДЛЯ МОРАЛЬНОГО
ВОЗДЕЙСТВИЯ И БОРЬБЫ С ПРОВОКАЦИЯМИ ДАШНАКОВ.
ПРЕДРЕВКОМ КАРАВАН САРАЙСКАГО УЕЗДА АМИРХАНОВ.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 46, թ.1; լուսապատճեն հեռագրից

№ II-106

ՀՈՂՎԱԾ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՄԼՈՂ

«ԿՈՄՍՈՒՆԻՍ» ԹԵՐԹՈՒՄ

1920թ. մայիսի 20-ին Կարմիր Բանակի զորամասերն անցել են Հայաստանի սահմանը, Քարվանսարայում կազմակերպվել է ռազմհեղկում, որից հետո Կարմիր զորքը շարժվել է դեպի Դիլիջան, գրավել այն, սակայն բարձրից եկած հրամանի համաձայն՝ Խորհրդային զորամասերը վերադարձել են դեպի սահմանագլուխ

(26 մայիսի, 1920թ.)

ՆԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.

Ապստամբական շարժում.

ԳԱՆՁԱԿ. 25-ին մայիսի Գանձակի Կարվրոստայի թղթակիցը, խոսակցություն է ունեցել Նո. Դիվիզիայի հրամանատարի հետ, վոր մի քանի տեղեկություններ հաղորդեց կարմիր զորքի առաջխաղացման մասին Հայաստանում: Ղազախից զորամասերն սկսել են առաջ խաղալ. Մայիսի 19-20-ը: Մայիսի 20-ին առավոտյան ժամը 6-ին Կարմիր զորամասերն անցան Հայկական սահմանը: Քարվանսարայի մոտ նրանց դիմավորեցին հայերը ցնձագին ուրախությամբ: Այդտեղ կազմակերպվում է Հեղ.Կոմիտե, ձերբակալվում են հակա-հեղափոխականներ յեվ հայտարարվում է Խորհրդային իշխանություն:

Ապա՝ զորքն առաջ խաղաց դեպի Դիլիջան, վորը նվաճեց առանց կռվի մայիսի 21-ին մի քանի ժամ մնացած մինչեվ Խորհրդային կանոնավոր զորք հասնելը, քաղաքը գրավել էին տեղական ապստամբները: Մի շարք ձերբակալություններ տեղի ունեցան. բռնվածների մեջ են ներքին գործոց մինիստրի ոգնական Մանասյանց: Ռազմական շրջանի պետ գեներալ Բաղդասարով, Բիչերախովի նախկին գործակալ Ջաղեթյան, «մաուզերիստների» գլխավոր Սարաղիզով: Բոլորն ուղարկված են բանակի շտաբը:

Բարձրից յեկած հրմանի համաձայն խորհրդային զորամասերը վերադարձան դեպի սահմանագլուխ: Ապստամբներն իրենց ուժերով առաջ են գնում. նրանք գրավել են Մամեդլի կայարանը:

Դաշնակները ժողովրդի մեջ լուրեր են տարածում, թե վոչ մի խորհրդային զորամաս չկա, յեվ վոր Հայաստանի վրա արշավողները թյուրքերն են:

Յերկու որ առաջ Հայաստանի Աղաստաֆա կայարանը յեկան 3 դաշնակ յեվ 2 եսեր, վոր ստուգեն թե ճիշտ ե, արդոք, վոր հարձակվողները Խորհրդային ռուսական զորամասերն են:

Այդ բանը ստուգելուց հետո, հիշյալ պատգամավորները հայտնեցին, վոր կգան Հայաստան յեվ կպատմեն այնտեղ, վոր տեսել են ռուս զինվորների ամբողջ մի ծով:

Ուտելու բան չկա.

ԳԱՆՁԱԿ.- 25 մայիսի Հայաստանում պարեն չկա, բացի այն, այլուրի մնացորդներից, վոր Ամերիկյան առաջ ուղարկում եր գաղթականների համար:

«ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ» Նո. 7.

26-ին մայիսի 1920

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 9; մեքենագիր պատճենը

No II-107

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

ՕԿՐՈՒԳԱՅԻՆ ՌԵԶԻԴԵՆՏ Ի. ՆԵՉԱԵՎԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

*Հայաստանում բռնկված ապստամբության հաջողության համար Կարմիր Բանակի կողմից անհրաժեշտ է ապստամբներին ցուցաբերել բարոյական և նյութական օգնություն
(27 մայիսի, 1920թ.)*

Окружного Резидента
Регистрационного
Управления
Кавказск. Фронта
И. Нечаева
27 мая 1920 года.

Копия.

РЕВВОЕНСОВЕТУ XI АРМИИ.

ДОКЛАД.

Выполняя полученное от Региструпа задание, я 25 с.м. пробирался через район повстанческого движения в Армении.

Проезжая через села Ачасу, Карадаш, Меликен, я был свидетелем огромного революционного порыва, объявшего поголовно все население означенных сел.

Встречая меня с радостью как русского крестьяне клялись что умрут до единого в борьбе против, безусловно, ненавистного им, правительства.

Действуя не под чисто коммунистическими лозунгами, однако, они стойко идут за возглавлявшими движения коммунистами.

Лишь одно обстоятельство тревожило и тревожит их, это действительно ли позади них находятся красноармейские части, действительно ли они за них.

Если с нами будут русские красноармейцы, мы будем уверены в победе. Нам не нужно чтобы они воевали за нас, нам только нужно видеть их и знать, что они действительно с нами.”, это говорили все крестьяне, с коими приходилось разговаривать.

26-го находясь в Ачасу, я был свидетелем завязавшегося боя между крестьянами и наступавшими правительственными войсками. И смело, со спокойной совестью утверждаю, что таких примеров народного энтузиазма, я с первого выстрела участник гражданской войны, в России не видел.

В видел как матери и жены наряжали патронами своих близких и, вручая им винтовки посылали их на позиции, это факт.

Не имея ни пулеметов ни орудий с органичным количеством патронов, много ли они могли сделать против пулеметного и артиллерийского огня коим обстреливали их правительственные войска. И главное- отсутствие моральной поддержки- красных бойцов нашей армии.

Цель моего доклада сводится к следующему: 1/ Восстание в Армении носит безусловно широко-народный характер; 2/ Для победы восстания необходима самая широкая моральная поддержка- присутствие среди них красных частей; 3/ Помощь продовольствием и патронами; 4/ В случае ликвидации движения нынешним правительством авторитет Коммунистической партии, членами коей возглавляется движения будет надолго по... для своего восстановления потребует новой упорной, длительной подго-...

Ֆ.-Պ.1022, ց.8, գ.47, թ.1; ԱԵԻՄԳԻՐ

№ II-108

ՀՈՂՎԱԾ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԼՈՂ

“КОММУНИСТ” ԹԵՂԹՈՒՄ

Քարվանսարայի և Դիլիջանի շրջաններում

ապստամբության ընթացքը

(26 մայիսի, 1920թ.)

Выписка из газеты “КОММУНИСТ” орган Центрального и Бакинского Комитетов Азербайджанской Коммунистической Партии. Номер 20, г. Баку, среда, 26 мая 1920 г.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В АРМЕНИИ.

20 мая 1920г. в 12 час. ночи в гор. Каравансарае власть была захвачена местными коммунистами. Город был взят без единого выстрела. В 10 час. вчера Карадашская рота 6-го полка, во главе с тов. Акопджановым подошла к городу, окружила его со всех сторон. Тов. Акопджанов с малочисленным отрядом и представителем минист. вн. дел, командующим Шавортом захватили все учреждения города, почту и телеграф. К часу ночи к городу подошел автомобиль с центральным и местными представителями дашнакской власти, г-дами Манасяном, представителем мин. внутр. дел, командующим местным отрядом, генералом Багдасаровым, председателем земуправы Нерсесом Джагиняном, Месроп-беком Саратикяном, чрезвычайным комиссаром Каравансарайского уезда по борьбе с большевизмом Тер-Гукасовым и др., которые немедленно же были арестованы. После ареста этих контр-революционеров на следующее утро город был разукрашен красными знаменами и был выпущен первый приказ Ревкома, где говорилось о захвате власти, население призывалось к спокойствию и к обычным работам. Были устроены митинги, где выступали представители крестьян, которые призывали народ к защите Советской власти и к организации боевых отрядов для дальнейшего наступления на контр-революционное гнездо, на Эривань. После захвата власти Ревкомом была дана команд. XI армии телеграмма с просьбой прислать подкрепление для поддержания бодрости духа у восставших.

Русский красный отряд в 12 час. дня 21 мая вступил в город, и население встретило его хлебом-солью, и слезами умоляло командира поддержать дальнейшее наступление восставших на Эривань для освобождения угнетенного народа от власти контр-революционных дашнаков, которые своей глупой политикой отдали разоренную Армению на разгул западных империалистов и ужасам братоубийственной бойни.

В ту же ночь восставшими было предпринято наступление на городок Делижан и Шамшадинский район, которые также были взяты без единого выстрела, и

городской гарнизон Делижана перешел на нашу сторону с артиллерией. Вступление красных русских частей в занимаемые территории встречается населением восторженно. Наступление ведется по Эриванскому и Караклисскому шоссе. Перевалы на этих дорогах взяты нами.

Контр-революционное правительство перебросило против восставших десятки тысяч маузеристов и 4 тысяч деникинских офицерских банд. Необходимо помощь Красной армии.

К. АЙВАЗОВ.

Верно: /подпись/

(Ձեռագիր լրացում)

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 69, թ. 7-8; մեքենագիր պատճեն

№ II-109

ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱՅԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ

Հեղկոմի կողմից իրականացվել է պետական մի շարք պաշտոնյաների ձերբակալություն, ինչին հաջորդել են զանգվածային ձերբակալությունները, հեղկոմի կողմից հեռագիր է ուղարկվել 11-րդ բանակի հրամանատարությանը՝ օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով, ինչին ի պատասխան՝ ռուսական կարմիր ջոկատը մայիսի 21-ին մտել է քաղաք, և նրան խնդրել են պաշտպանել ապստամբների՝ Երևանի վրա արշավելու մտադրությունը (մայիս, 1920թ.)

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Քարվանսարայի հեղկոմի զեկուցագիրը)

1920թ. Մայիսի 19-ին, գիշերվա ժամը 12-ին Քարվանսարայում տեղական կոմունիստների կողմից գրավվեց իշխանությունը: Առանց մի գնդակ արձակելու՝ քաղաքը գրավվեց: Գիշերվա ժամը 10-ին, 6-րդ գնդի Սել-Քարի վաշտը, ընկ. Ակոբջանյանի գլխավորությամբ մոտեցավ քաղաքին յեվ բոլոր կողմերից պաշարեց: Ընկեր Ակոբջանյանը փոքրաթիվ զորաբանակի յեվ Շավարշի հրամանատարությամբ, միլիցիոն գնդի հետ գրավեց քաղաքի բոլոր հիմնարկները, փոստը, հեռագրատունը: Գիշերվա մոտ ժամի 1-ին քաղաքին մոտեցավ դաշնակցական կենտրոնական յեվ տեղական իշխանության ներկայացուցիչների ավտոմեքենան, վորի մեջ էյին՝ Ներքին Գործոց մինիստրության ներկայացուցիչ Մանասյանը, տեղական զորաբանակի հրամանատար զենեքավ Բաղդասարյանը, զենսովոյի վարչության նախագահ Ներսես Զաղեթյա-

նը, Մեսրոպ-բեկ Սարատիկյանը, բուշեվիզմի դեմ պայքարող արտակարգ կոմիսար Տեր-Ղուկասյանը յեվ այլք, վորոնք անմիջապես ձերբակալվեցին: Այդ անձնավորությունների ձերբակալումից հետո սկսվեցին տեղական հակահեղափոխականների մասսայական ձերբակալությունները:

Հաջորդ առավոտյան քաղաքը զարդարվել էր կարմիր դրոշակներով: Այդ որը հրատարակվեց հեղկոմի առաջին հրամանը, վորտեղ ասվում էր իշխանության գրավման մասին յեվ ազգաբնակչությանը կոչ էր արվում անցնելու խաղաղության յեվ առորյա աշխատանքների: Կազմակերպվեցին միտինգներ, վորտեղ յելույթ ունեցան գյուղացիության ներկայացուցիչները, վորոնք կոչ էյին անում ժողովրդին՝ պաշտպանել խորհրդային իշխանությունը, կազմակերպել մարտական ջոկատներ՝ հակահեղափոխության բնի՝ Յերեվանի վրա հետագա արշավանքի համար:

Իշխանությունը գրավելուց հետո, հեղկոմի կողմից 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հեռագիր տրվեց՝ խնդրելով ուղարկել ոժանդակող ուժեր՝ ապստամբների ոգին ամուր պահելու համար:

Ռուսական կարմիր ջոկատը մայիսի 21-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին մտավ քաղաք: Ազգաբնակչությունը դիմավորեց նրան աղ ու հացով, յեվ արցունքով աղերսում էր հրամանատարին՝ պաշտպանել Յերեվանի վրա ապստամբների հետագա արշավանքը, ճնշված ժողովրդին ազատելու համար հակահեղափոխական դաշնակների իշխանությունից, վորոնք իրենց տխմար քաղաքականությամբ, քայքայված Հայաստանը հանձնեցին արեվմտյան իմպերիալիստների քմահաճույքին յեվ յեղբայրասպան սպանդանոցի սարսափներին:

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 8; մեքենագիր

No II-110

ԲՈՒՇԵՎԻԿ ԼԱԶՅԱՆԻ ՀՈՂՎԱԾԸ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՄԼՈՂ

«ԿՈՄՍՈՒՆԻՍ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Կովելով հայ աղայի ու հարուստի դեմ, հայր պետք է ապացուցի, որ նույն չափով ատում է հայ կեղեքիչներին, ինչքան թյուրքն ատում է իր բեկին ու խանին, Ռուսաստանի Կարմիր Բանակի առաջ պետք է ապացուցել, որ քաղաքային կովի ու հեղափոխության գաղափարները խորթ չեն հայ աշխատավորությանը, քաղաքացիական կովի կոչ է արվում

(26 մայիսի, 1920թ.)

ԴԵՊԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՒՎՈՐ.-

Խորհրդային կարգերը մուտք են գործում Հայաստանի սահմաններում:
Հայ աշխատավորության համար սկսվում է մի նոր շրջան: Պետք է ոգտվել հանգամանքից: Այժմ, կամ յերբեք:

Աչքերդ բաց հայ աշխատավոր: Զարթիր ու շուրջդ նայիր: Քո կողքին կանգնած է Ռուսաստանի կարմիր բանակը: Նա քեզ թշնամի չէ լավ հասկացիր այդ:

Լսիր յեվ ականջիդ ող արա հետեվյալը. «Առանց հայ բուրժուազիայի դեմ կռիվ մղելու, դու չես գտնի վոչ խաղաղություն, վոչ ազատություն»:

Մեղմիր կոշտացած բռունցքդ ամուր, ու զարկ հայ աղայի, հարուստի ու բորոլ տգրուկների ճակատին: Թող այդ զարկերի տակ ընկնեն քո չարքաշ աշխատանքդ, քո արյուն քրտինքդ ծծող կեղեքիչները, թող ընկնեն քո կյանքի դահիճները:

Սկիզբ է առնում մի նոր ժամանակ, յերբ պետք է վերջանան հայ աշխատավորության տառապանքներն ու սարսափները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵՏԻ ԼԻՆԻ ՄԻԱՅՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՅԵՐԿԻՐ.-

Նրան կառավարողը պիտի լինի միայն գյուղացին ու բանվորը: Բոլորովին պետք է վերանա Դաշնակցությունը հայ ժողովրդի շարքերից: Արմատախիլ պետք է լինեն հին հասկացողություններն ու հին կարգերը: Մահ, նրանց ովքեր կհամարձակվեն թշնամություն ցանել Անդրկովկասի հարեվան ազգերի մեջ:

Հարկավոր է գործով ցույց տալ բոլոր ազգերի աշխատավորներին, վոր հայ գյուղացին ու բանվորը վոչ մի կապ չունի հայ բուրժուազիայի հետ: Կռվելով հայ աղայի ու հարուստի դեմ, ապացուցել, վոր մենք նույն չափով աստում ենք հայ կեղեքիչներին, ինչքան թյուրքը աստում է իր բեկին ու խանին:

Ռուսաստանի կարմիր Բանակի առաջ պետք է ապացուցել, վոր քաղաքային կռվի ու հեղափոխության գաղափարները խորթ չեն հայ աշխատավորությանը:

Մեր փրկությունը քաղաքացիական կռիվում է: Ով գնահատում է հայ աշխատավորի արյունը, ում համար թանկ է նրա կյանք-դեպի քաղաքացիական կռիվ:

Լազյան

«ԿՈՄՄՈՒՆԻՒՄ» Նո. 7.
26-ին Մայիսի 1920թ. Ադրբ.

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 10; մեքենագիր

№ II-111

ՀԵՌԱԳԻՐ²¹⁶,

*որտեղ Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարն իր բողոքն է հայտնում Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի արտգործնախարարներին՝ Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի և Քարվանսարայում՝ Կարմիր բանակի զինվորականների կողմից Հայաստանի պետական պաշտոնյաների ձերբակալման և նրանց բռնի կերպով Բաքու տեղափոխելու կապակցությամբ
(26 մայիսի, 1920թ.)*

Երևանից՝ Բաքու, Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմ Հուսեյնովին, պատճեն՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինին
26 մայիս, 1920թ

Իմ կառավարության ստացած տեղեկությունների համաձայն՝ Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի Մարտիրոս Հարությունյանը բանտարկված է:

Միննույն ժամանակ, Ձեր գորքերի մի գորախումբ, առանց որևէ ադիթի անօրեն հարձակվել է Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի հողամասի վրա գտնված քաղաքների վրա: Այդ գորքերը, որոնք Հայաստանի Հան-

---

²¹⁶ Նյութը վերցված է հայագիտական ուսումնասիրությունների <<Անի>> կենտրոնի (Aniarc) կայքէջից:

րապետության սահմանները թողին միայն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի գործերը մոտեցան, հեռանալիս իրենք իրենց թույլատրել են Քարվանսարայում ձերբակալել և ուժով Ադրբեջան տանել Հայաստանի ներքին գործերի նախարարի օգնական Ս. Մանայանին, գորավար Բաղդասարյանին, Դիլիջանի գավառային ինքնավարության նախագահ Ն. Ջաղեթյանին, գավառային կոմիսար Սարատիկյանին, գավառամասային կոմիսար Մելիք Բարայելյանին և գավառային ինքնավարության ծառայող Տեր-Ղուկասյանին:

Ձեր կառավարության և գործի վերոհիշյալ գործողությունները, որոնք անթույլատրելի են միջազգային օրենքի տեսակետից, միանգամայն անբացատրելի են այն վայրկյանին, երբ իմ կառավարությունը տվել է իր համաձայնությունը Ձեր առաջարկի համաձայն երկու դրացի հանրապետությունների միջև եղած բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղությամբ լուծելու մասին, և այն ժամանակ, երբ այս երկու հանրապետությունները միմյանց հանդեպ պատերազմական դրության մեջ չեն:

Իմ կառավարության անունից կտրականապես բողոքելով Հայաստանի պաշտոնական անձանց անօրեն ձերբակալման և Ձեր գործերի ազդեցիկ գործողությունների դեմ, խնդրում եմ Ձեզ վերը հիշված բոլոր անձանց անմիջապես արձակել և նրանց անձի անձեռնմխելիության երաշխիքով ճամբորդել Հայաստանի սահմանները:

Ձեր կառավարության հետագա քայլերի մասին խնդրում եմ տեղեկացնել ինձ:

Հայաստանի արտգործնախարար՝ Հ. Օհանջանյան

Յառաջ օրաթերթ, ՀՅԴ, թիվ 109, հինգշաբթի, 27 մայիս, 1920թ.

No II-112

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²¹⁷,

*որտեղ նկարագրվում է հայ պետական պաշտոնյաների
ձերբակալումը Քարվանսարայում և նրանց հանձնումը*

²¹⁷ Կ. Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 122:

*Կարմիր Բանակին, ինչից հետո նրանց տանում են Բաքու և
գնդակահարում*

<<... Մարգիս Մանասեան կը գտնուէր Քարասարայի մէջ, հետը ունէնալով նույն շրջանի զինուորական հրամանատար զօրավար Բաղդասարեանը, գավառակին ինքնավարութեան նախագահ Ն.Ջաղերթեանը եւ ուրիշ մի քանի հոգի: Մայիս 19-ին, մի քանի սպաներ և բոլշեւիկներ միացած՝ Ռեվկոմ մը տը ստեղծեն եւ հսկողութեան տակ կ'առնեն պետական գործիչներին:

Նոյն օրը, Ղազախի շրջանէն, 30 ձիաւոր՝ թուրք եւ ռուս՝ յանկարծակի կը մտնեն Քարվանսարա...

Այս 30 ձիաւորները տեսնելով, որ ժողովուրդը ինչպէս կը կարծէին չի բռնկիր կ'օգտուին իրենց յանդիմութենէն, կը ձերբակալեն Մանասեանը, Մեսրոպեանը, Զօր. Բաղդասարեանը եւ Ջաղերթեանը: Ապա 8 ղազախներու միջոցով յիշեալները անմիջապէս ճամբայ կը հանեն Քարավանսարայէն ու կը յանձնեն Ատրպէյճանի սահմանին վրա գտնուող Կարմիր Բանակին... ձերբակալվածները Պաքույի մէջ դաժանորէն սպաննուեցան...>>:

No II-113

ԱՐՄԵՆԿՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍՍՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ²¹⁸,

*որտեղ ներկայացված է մայիսյան հակապետական խռովության
նախապատրաստման և բռնկման ընթացքը, նրա հակապետական նպա-
տակները և մատնանշվում են իրենց տեսակետից նրա
անհաջողությունների պատճառները*

(31 մայիսի, 1920թ.)

²¹⁸ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, իսրբ. Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 247-253:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ Ռ. Կ. Կ. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՅԵՐԿՐԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ

Ընկերներ Արմենկոմը^{*)} կամենում եր Դորաշի^{*)} միջոցով ուղարկել զբաղմունք գեկուցում Հայաստանի դեպքերի մասին, բայց վորովհետև բոլոր մեկնողներին հետևում էլին այդ պատճառով այն ժամանակ չհաջողվեց այդ անել: Ուղարկում եմ հիմա:

Ադրբեջանի դեպքերից, այլև Հյուսիսային Կովկասում մերոնց տարած հաղթանակներից հետո այստեղ տրամադրությունը խիստ փոխվել է մեր ոգախին:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և նկատի ունենալով Հայաստանի կաղմակերպությունները կոնֆերանսի վորոշումը, Հայաստանում խորհրդային գործերը մոտենալիս այլև հարևան հանրապետություններում հեղաշրջումներ լինելուց հետո իշխանությունը դրավելու նպատակով յեղույթ ունենալու մասին, Արմենկոմը սկսեց այդ ուղղությամբ աշխատանք կատարել:

Եարժման սկզբի համար իբրև բազա նշանակված էր Ղազախը և դրա հետ միաժամանակ յեղույթներ պետք է սկսելին ամենուրեք: Արմենկոմը կանգնեց հենց այդ տեսակետի վրա, վորովհետև նախ Ղազախը կազմ էր խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ մյուս կողմից նկատի ունենալով Ղազախեցիների հեղափոխականությունն ու տոկունությունը: Այդ նպատակով համապատասխան հրահանգներ ուղարկվեցին այստեղ: Առաջարկված էր այնտեղից յեկած ընկերները կազմել Ուզմ. հեղկոմ, մորիլիդայի յենթարկել բոլոր ուժերը և պատրաստվել յեղույթի կապվելով միաժամանակ Ադրբեջանի ընկերներին և Ադրբեջանի միջոցով այն կողմի հետ: Նույնը կատարված էր և Ղարաբաղի վերաբերմամբ (մոտավորապես ապրիլի վերջին), բայց ընկերների ուղարկելու գործը ձգձգվեց:

Մայիսի մեկի յեղույթի համար մենք պատրաստվում էլինք ամենուրեք, մեկ համար այդ որը խաղաղ ցույցի միջոցով մեր ուժերի զորատեսի որ պետք է հանդիսանար:

Մայիսի մեկյան ցույցերի հաջողությունն ամենուրեք ակնհայտորեն ցույց տվեց, թե վորպիսի խոր արմատներ է ձգել կուսակցությունը լայն մասսաներին՝ այդ թվում նաև զինվորական մասսաների մեջ: Յեղել էլին տեղեր, վորտեղ ազդարանակցությունը և զորքը բացառապես մեր զորակալի տակ էլին հավաքվել (Ղարաբաղիս, Մարիդամիլ):

Այդ որը (Մայիսի մեկին) իշխանությունը դրավելու խնդիրը չէր դրված մեր առջև, սակայն այդ որվանից արդեն պարզ է, վոր այդ հարցը ամենամոտ ապագայի հարցն է հանդիսանում: Այդ ուղղությամբ տեղային աշխատանք սկսվեց և այդ իսկ նպատակով ուժակերպությունները ռազմական դրություն մեջ էլին դրված:

Մայիսի յերկուսին մենք թիֆլիս ուղարկեցինք ընկ. Հ. Հայկազին, վորպեսզի արտակարգ կերպով այստեղ ուղարկեն Ս. Կլասյանին և Ալսքանազին, արդեն պատրաստվելով հաստատել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն, վորովհետև, կրկնում ենք, հավատացած էլինք, վոր դա ամենամոտ ապագայի խնդիր է:

Մայիսի յերկուսին մենք տեղեկություն ենք ստանում Ալեքսանդրոպոլում կատարված մայիսի մեկյան տոնի մասին, այլև ընկ. Ավիսի լրիվ պնունով ստորագրած վողջույնի մի ընդարձակ հեռագրի բազու ընկ. Նարիմանովի անունով: Քանի, վոր մեկ կողմից ինքն Արմենկոմը վողջույնի հեռագիր էր ուղարկել խորհրդային Ադրբեջանին դեռևս մայիսի մեկին և մյուս կողմից ինկատի ունենալով Ավիսի հեռագրի յուրահատուկ տոնը, վոր անընդունելի յեր տակադիակական տեսակետից, Արմենկոմը վորոշեց այդպիսին

^{*)} Ըստ մի քանի ընկերների կարծիքի, ընկ. Դորան Սիրուշ Հակոբյանն է, Յեղևանի կաղմակերպության անդամ, կուսակցության անդամ 1917 թ., Յեղևանում աշխատել է մինչև 1923 թիվը:

չուղարկել և ամեն կողմից ստացված տեղեկութիւններէ հիման վրա կաշ-
մել արդեն ընդհանուր բնույթ կրող մի վողջույն:

Այդ արված եր:

Մայիսի 3-ին մենք ընդարձակ ղեկուցում ստացանք Ալեքսանդրոպոլի
դեպքերի մասին:

Ալեքսանդրոպոլի բոլոր փաստաթղթերի պատճենները սրա հետ ուղար-
կում ենք: Ձեկուցման մեջ մանրամասնորեն հաղորդվում եր այնտեղ՝ Ալեք-
սանդրոպոլում տիրող դրութեան, զրահազնացքի մասին և այլն: Այդ ղե-
կուցումն, ինչպես ինքնեղ ել կտեսնեք, լի յե հակասութիւններով և բա-
վական տարրինակ տպավորութիւն և թողնում:

Յելույթի տարերայնութիւնն ու անկաղմակերպութիւնն արդեն յերե-
վում են հենց այն բանից, վոր նրանք իրենք են դրում, թե «առավոտյան այդ-
պիսի հաջողութեան չեյինք սպասում»: Պարզ ե, վոր յեթե նրանք հույս
չեյին ունեցել մայիս-մեկայն ցուցցի հաջողութեան վրա, ապա ևս առավել
խուսք աեղած չեր կարող լինել արդեն իշխանութիւնը գրավելու նպատակով
հաջող և կաղմակերպված յելույթ ունենալու մասին:

Այստեղ ամբողջ բանակն ու աղզարնակչութիւնը մեկ անգամից անցան
նրանց կողմը և վոր դաշնակիներէ մտտ յերկու հարյուր մարդ կար, իսկ նրանց
կողմում հինգ հազար: Յեթե նույնիսկ «իշխանութիւնը չեր գրավված, ա-
պա վոչ այն պատճառով, վոր մենք անդոր եյինք, այլ զինվորական մասաա-
ներէ անկաղմակերպութեան պատճառով և թալաններից յերկուշ կերպուց»:
Հանկարծ մեկ անցնում և այդ պատճառով այստեղ իշխանութիւնը գրավելու
թեան տակ են անցնում և այդ պատճառով այստեղ իշխանութիւնը գրավելու
հարցը մեր ցանկութեան խնդիրն ե և վոչ թե որվա այլ բոպելի հարցը: Իս-
կույն եթե մի որվա ընթացքում կաղմակերպված զինվորներն արդեն յերդ-
վեցին մինչև վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել: Թե ինչպես
նրանք այդ իրադրութեցին ձեզ, ընկերներ, արդեն հայտնի յե: Այնուհետև այդ
բանն ընդգծում ենք ընկերներ, վոր Ալեքսոպոլում նրանք իշխանութիւնը ձեռք
ձգելու խնդիրը կաղում եյին ձերբակալութիւններէ, անկուռնից կատարվող
ձգելու տերրերի հետ: Միաժամանակ հաղորդում են թե պարենը շատ քիչ ե, իշ-
խանութիւնը գրավելու դեպքում մինչև Ռուսաստանից ստանալը չի բավա-
կանացնի և այլն:

Առաջինը ուղարկութեան առնելով նրանց այսորինակ հաղորդագրու-
թիւնները, ընկեր Սիլիսի մշտական հաիչտակվելը, վոր մինչև արկածա-
խնդրութեան եր հասնում (մենք նկատի ունենք հինգ ամիս սրանից առաջ
Իսպոլում յեղած նրա յելույթը, վորով նա հանուր աշխարհի աղզարարում
եր կոմունիզմի լիակատար հաղթանակը Հայաստանում և դաշնակիների անան-
կութեան մասին) և վոր այդ արդը նրանք կատարում եյին զրահապատի
մեջ նստած, այսինքը լարված, ներվային դրութեան մեջ, նրանց վայել ձեր-
բակալութիւններից, ճնշումներից և «անկուռնից կատարվող տերրորից»,
մենք համատարցած եյինք, վոր այդ բոլորը չափազանցված ե, և, վոր նույն-
իսկ այնտեղ ինչ վոր լինի յելույթի խնդիրը արդեն կազմի խնդիր ե հանդի-
սանում նրանց համար, սեփական կյանքը փրկելու մի հարց և այլն:

Դեռ ամելին, մենք համատարցած եյինք, վոր նրանց հաջողութիւնը չի
կարող կայուն լինել, վոր անհրաժեշտ ե ամենուրեք համաձայնեցնել մեր
գործողութիւնները, քանի վոր անջատ յելույթները փոշխացման և պար-
տութեան կհասցնեն, վոր անհրաժեշտ ե բոլոր շրջանների հետ կապ ունենալ
և այլն և այլն:

Աղջանչան ամողը Ղազարը պետք ե լինել, ահա Արմենկոմի նախադի-
ժը: Այդ վորոշումն ել տեղեկացված եր Ալեքսանդրոպոլցիներին և առաջարկ-
ված եր նրանց սկսած գործը անհիվանդաղին կերպով լիկվիդացիայի յե-
թարկել ըստ կարելույն, կամ գոնե ձգձգել:

Ալեքսանդրոպոլի բոլշեիկները չցանկացան հաշվի առնել այդ: «Ինչո՞ւ
Ղազարը և վոչ Ալեքսոպոլը»—ահա նրանց պատասխանը «մենք նույնիսկ հա-
կասակ ենք սկզբից կապ հաստատելուն»:

Նրանք առաջնութեան մասին ելին դրել խնդիրը, մոտենալով այն հարցին ըստ յերևուցիին սպորտով տեսակետից:

Նրանք սկսում են ուժակոծել մեզ իրենց պահանջներով, յետևյալին ասանցիա տալու մասին, մինչդեռ բանից դուրս յեկալ, վոր այդ բանը նրանք արդեն արել են և այժմ այլևս վոչ մի կասկած չկա, վոր այդ հարցը դադրութեանն էր նրանք մեզ ուղարկելիս են յեղել հենց այնպես, նույնիսկ դիտավորյալ, վորովհետև բնավ հաշիւ չառնելով Արմենիոմին և բացահայտորեն նախատեսելով իրենց յետևյալի անհաջողութեանը նրանք դիտամբ ուժակոծում ելին մեզ իրենց պահանջներով, վորպեսզի հետևանքները մեզը մեզ վրա ձգեն:

Յեւ այսպես, և ահ յորհրդային իշխանութեան, թեպետ և բավականին յուրահատուկ (ապտամբութեան պարագլուխները 12 որ նստած են զրահապատի մէջ և համատորեն չեն իջնում այնտեղից): Պարզ և, վոր յեթե նրանք լուրջ մտադրութեանն ունենային, ապա դեպքերի բնական ընթացքով նրանք պետք է իրենց հաջողութեանը զարգացնէին և ծավալէին մոտակա շրջանները վրա, կապիւնին մյուս շրջանները հետ և նույնիսկ առաջխաղացման դիմելին Յերևանի ուղղութեամբ:

Ամսի 5-ին դալիս և այնտեղից նրանց կողմից ուղարկված մի ընկեր յերկաթուղային մի բանվոր, վորը յուր բանավոր ղեկուցման մէջ արդեն ինֆորմացիա յետալիս իրենք դրութեան մասին, վորը հիմնովին հակասում է ընկ. Ավիսի հարցողութեանն: Այդ բանի վրա ուղարկութեան դարձրեց ամբողջ Արմենիոմը: Ի դեպ նա ասաց, վոր «այնտեղ ընկերները չափազանց վողկորված են» և այլն: Հենց նա ել բերել էր Ալեքսանդրովուցիները նամակը:

Հենց նույն դիշերը այսինքն մայիսի 5-ին մենք Ա-ի և Մ-ի*) ստորագրութեամբ կրկին մի հեռագիր ենք ստանում դարձյալ Բաղու ուղարկելու համար, վորը մենք պետք է ռադիոյով հարցողէինք ընկ. Նարիմանովի անունով:

Նման բովանդակութեամբ մի հեռագիր մենք այն պահին իսպառ անընդունելի համարեցինք, մի հեռագիր, վոր այն ժամանակ ստեղծված պայմաններում անտրամապատիւ պրովակացիոն դեր էր խաղալու: Իսկ վերջնականապես պիտի խորտակէր մեր կազմակերպութեանը: Մի մոռանաք ընկերներ, վոր մեզ հարցիցին նրանով, վոր անտանելի ծանր մթնոլորտ ստեղծեցին Ադրբեջանի շուրջը, ազգայնական թշնամանք առաջ բերին և Հայաստանի սահմաններում ամենուրեք հակամուտումնական յետևյալներ էին նախապատրաստում (զրա մասին տես ստորև): Այդ որերին դրութեան տեսնելիս հանդիսանում աստուանցի, ղեյթունցի, վանցի մուսուլմաններ, ղարախորատես տաճկահայերը՝ այժմյան Հայաստանի ղեկավար Ռուբեն Իսախանովի¹⁸ ղլխավորութեամբ: Հարց և առաջանում, ինչո՞ւ յեր հարկավոր Ալեքսանդրովուցիներին այս ամենը: Հեռագիրը վորտ առաջին օրերից ղարախորատեսի օրերին, իսկ դործին խոշոր միաս էր հասցնում, քանի վոր առանց այն եր մեր թշնամիները խոսում էին «Ձանդի Բասար—Բոյուզլիդյան բուչկիլական յետևյալներ» մասին:

Հենց այդ միջոցին ել Մ-ից հրաման ստացվեց իր ողնականի անունով՝ Ղամաբլում կանգնած զրահապատի հետ միասին շարժվել դեպի Ալեքսանդրովուցի:

Պարզ է, վոր մենք դործ ունեցինք արդեն կատարված փաստի հետ և վորտեղից դործին միջամտել, նրան կազմակերպված բնութի տալ և դիմանալ մինչև այլ վայրերում դործողութեաններ սկսվելը, նույնիսկ Յերևանում:

Ուրիշ յեղք մենք այլևս չունեցինք: Այդ նպատակով մյուս օրը, այսինքն մայիսի 6-ին, ուղարկեցինք այնտեղ ընկերներ Դ-ին և Ա-ին**) լայն լիազո-

*) Ա. և Մ. Ավիս և Մուսայելյան, իմք.:

**) Դ.—Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան, Ա.—Արտաշէս Մելքոնյան, իմք.:

բութիւնն տալով նրանց և պարտավորեցնելով, վոր յեթե չի կարելի կատեցնել ապստամբութիւնը, վոր անհրաժեշտորեն պետք էր անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաքիլիսայի շրջաններէ, չեղօք դոտու և հարակից շրջաններէ հետ :

Այստեղ զինվորական մասերում տենդային աշխատանք էր կատարվում : Ընկերներէից մեկին՝ Արմենկոմի անդամի միջոցով այն զինվորականներէ հետ, վորոնք այդ ժամանակում կազմակերպված էին՝ շարունակաբար խորհրդակցութիւններ էլին կազմակերպում :

Կապ է հաստատվում Քանաքեռում կանդնած զորամասի հետ, և յերբ վոր մայիսի 7-ին Դ-ից և հանգուցյալ Ա-ից մենք գրութիւնն ստացանք, վոր նրանք կանդնած են կատարված փաստի առաջ և խնդրում են ազիտացիա մղել ուղարկվելիք զինվորական մասերում, այլև թիկունք տալ իրենց Նոր-Բայազեդի շրջանում Յելենովկայի ուղղութեամբ յերկուստեք համերաշխ գործողութիւններէ համար, ապա մենք այդ ուղղութեամբ ինչ վոր կարելի էր անում էինք : Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր-Բայազեդի շրջան ուղարկեցինք այժմ հանգուցյալ ընկեր Սարուխանյանին¹⁹ (նա մեկնեց 9—10-ին), վորն էր կատար ածեց Արմենկոմի առաջադրութիւնը և սկսեց գործողութիւնները :

Անհրաժեշտ է նշել, վոր Նոր Բայազեդի շրջանի ուժեղ կազմակերպութիւնը, վորի մեջ մտնում էին նաև զինվորականները, ապրելի կեսերին ջախջախված էր և ընկերները ընկեր Սարուխանյանի գլխավորութեամբ և մի սպայի հետ արտաքսվել էին Նոր-Բայազեդի շրջանի սահմաններէ : 6-ի գիշերը լույս 7-ին այստեղ սկսվեցին բռնութիւններ և չտեսնված հալածանքներ : Դա կապ ուներ Ալեքսանդրոպոլի հետ : Մենք անցանք անլեզալ դրութեան : Կազմակերպութեան հետ կապը չէր կորցրված :

Հետևյալ որը մայիսի 8-ին այն զինվորականներին, վորոնց հետ կապ էինք հաստատել, մեր կողմից շեշտակի հարց դրվեց, — կարելի՞ յի արդյոք այստեղ հենց հիմա յետևի՞ ունենալ : Այդ հարցին նրանք պատասխանեցին, վոր առայժմս այդ հնարավորութիւնը չկա, վոր զորամասերում տասանումներ կան, վոր դեռ պետք է աշխատել, սակայն Ալեքսանդրոպոլի ուղղութեամբ առաջացող զինվորական մասերը խոստացան Ալեքսանդրոպոլին մոտենալուց անցնել ապստամբներէ կողմը :

Այսպիսի պատասխան ստացանք մենք գիշերվա ժամը մեկին, միջոցորտը հետզհետե խոսանում էր, թերթերում աննախընթաց ցուցադրանք սկսվեց, կազմակերպվեցին արտակարգ դատարաններ, մահվան պատիժը սահմանված, պարլամենտը արդեն ցրված էր :

Իշխանութիւնը իրենց ձեռքին պահելու նպատակով, դաշնակները պրովակացիայի յենթարկեցին թուրքերի շարժումը Չանգիրասարի, Փաշաքարի և այլ շրջաններում, կազմակերպվում էին հարձակումներ, ջուր շնչին բաց թողնում, անասունները զբաղում էին և այլն : Թերթերում դրում էին, թե այդ յետևի՞ բոլշևիկներն են կազմակերպել : Մինչև ատամները զինեցին բոլորին՝ սպեկուլյանտներէից սկսած մինչև դիմնավիտաները : Մեր դեմ պայքարը դաշնակցութեան կուսակցութիւնը վերցրել էր իր ձեռքը : Չերբակալումների համար բացառապէս մասուղբիտներին էին ուղարկում : Մեզանից վժմանք փաստորեն որեւէից դուրս էին հայտարարված : Չերբակալում էին նույնիսկ նրանց, ովքեր հենց միայն հանդիպում էին մեզ :

Այսպիսի պայմաններում աշխատանքն այնուամենայնիվ շարունակվում էր, և Արմենկոմը վժռ մի բուպե կազմակերպութիւններէ հետ կապը չկորցրեց : Պետք է նկատել, վոր սկզբի որերին ակտիվ ընկերներէից քչերը ձերբակալվեցին այստեղ :

Այդպիսի միջոցորտում ամսի 8-ին—9-ին Արմենկոմին հաջողվեց իր տարազրութեամբ բաց թողնել յերեք որ առաջ պատրաստած թերթիկը (մինչ այդ ժամանակ չհաջողվեց տպագրել), այդ թերթիկով մենք ցանկանում էինք ցրել թունավորված այն միջոցորտը, վորը ստեղծված էր Ադրբեյ-

ջանի շուրջը: Տպարանը կնքված էր և մեզ չհաջողվեց թերթիկները բաց թողնել:

Մայիսի 12-ին թերթերից իմանում ենք, վոր Ալեքսանդրոպոլը բանակ-ցություններ և վարում կառավարական ներկայացուցիչներին հետ: Դաշնակ-ները գրում եյին. «Ալեքսանդրոպոլի դավաճանները փրկություն են խըն-դրում»: Դա բոլորի վրա ճնշող տպավորություն թողեց: Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրոպոլի ընկերները առանց կովի հանձնում են քաղաքը և այստեղ, ի հարկե, ամեն ինչ վճռվում է: Յե՛վ այսպես, արագ կերպով դրավելով իշխանությունը, նրանք նույնպիսի արագութեամբ անձնատուր յեղան:

Ինչպես պարզվում է, Ալեքսանդրոպոլցիներն ամբողջ ժամանակ թերթ չեն յեղել րաց թողած, յեթե նրանք մի յերեք որ էլ դիմանային, բանն ուրիշ ընթացք կստանար, վորովհետև Ալեքսանդրոպոլի ընկերուց սկսվեց ասլուս-տամբությունը Նոր-Բայազետի շրջանում, վորտեղ ղեկավարում էր ամբողջ ժամանակ ղերքերում գտնվող ընկ. Սարուխանյանը: Այնտեղ նրանք կար-ծում եյին, թե Ալեքսանդրոպոլը դեռ դիմանում է և իրենք էլ սկսում են ա-ռաջխաղացումը: Յեղավ մի մոմենտ, յերբ կառավարական զորքերը տատան-վեցին և սկսեցին նահանջել, սակայն վերջիններիս թվականը դերակազմությու-նը (նրանց ողնելու մեկնեցին Ալեքսանդրոպոլից արդեն վերադարձած մաու-զերիստները), և մի խմբի դավաճանությունն, ինչպես ասում են, հարցն այլ կերպ վճռեց և 4-5 որվա համառ դիմադրությունից հետո Նոր-Բայա-զետցիները կովով հանձնեցին քաղաքը: Այս բոլոր դեպքերին ականատես յեղած ընկերն անձամբ այս ամենը ղեկուցեց Արմենկոմին:

Յե՛վ այսպես, համառ դիմադրությունից հետո Նոր-Բայազետը հանձնը-վեց: Ապստամբները մի մասը քաչվեց սարերը, մի մասը ձերբակալվեց և նրանցից մի քանիսը ընկ. Սարուխանյանի գլխավորութեամբ զնդակահար-վեցին: Սարուխանյանի կերպով վարվեցին ընկ. Սարուխանյանի հետ, ուղակի ինկվիզիտորների նման: Այսպես որինակ՝ յերկու ձիավոր նրա յերկու ձեռ-քից բռնած և ձիերը քշելով քարչ էյին տալիս նրան քաղաքի միջով: Մեր ընկերները տեսել են նրան ֆուրգոնի մեջ պատկած, ուշաթափ վիճակում: Ռազմա-դաշտային դատարանի վորոշմամբ նա զնդակահարվել է: Նրա վեր-ջին խոսքերի մասին «Հատաջի» դրածը ամբողջովին մտացածին է*):

Ղազախում յելույթն սկսվեց նույնպես Ալեքսանդրոպոլի և նույնիսկ Նոր-Բայազետի անկումից հետո: Մեր կողմից յերեք որ առաջ Դիլիջան էր ուղարկված մի ընկեր՝ ինֆորմացիայի համար: Գիտենք, և ձեզ էլ հայտնի յե, վոր այնտեղ մտել են խորհրդային զորքերը և իրենց հետ տարել են դաշնակիներին:

Ղարսում և Սարիղամիշում նույնպես տեղի յեն ունեցել ապստամբական յելույթներ, սակայն այդպիսիներն այնտեղ էլ են ճնշվել: Այնտեղ, ընդ-հարման ժամանակ ընկավ ընկ. Ղուկասը⁵⁰ (այսպես են մեզ հայտնում) այլ ընկերների հետ (դեռևս ստուգված չե):

Մենք չեյինք կարող ավանտյուրայի դիմել և արդեն հավանություն եյինք ավել Իզդըրի յելույթներին, վորտեղ այդ միջոցին շատ ուժեղ զին-վորական կազմակերպություն կար և անձնվեր զորամաս:

Այժմ այնտեղի ամբողջ շտաբը (5-ը զինվորական և 5-ը քաղաքացիա-կան) գտնվում են Յերևանի բանտում:

Ինչպես ինքները էլ տեսնում եք, հողը դրեթե ամենուրեք լրջորեն պատ-յաստված էր, դա մի պատահական արմատազուրկ ապստամբություն չէր, բնավ յերբեք:

Յեթե այդ բոլորն անհաջող վերջացավ, դա միմիայն Ալեքսանդրոպոլ-ցիների վաղաժամ յելույթի պատճառով էր:

Անհնար լինելով ամենուրեք արագորեն կազմակերպել գործողութիւնները և անշատ գործողութիւններին ձեռափորումն տալ, այլև շնորհիվ շրջանների միջև յերկաթուղային հաղորդակցութեան բացակայութեան, կանոնադր ինֆորմացիան և գործողութիւնները համաձայնեցումը հնարաւոր չեղաւ:

Բնականաբար այդպես չէր լինի մի յերկու շարաթ հետո:

Ընդ Արտաշեսը⁵¹ ձերբակալելուց հետո խիստ ծեծի յենթարկւեց: Յեւ յերբ նրան Եջմիածնի վրայով բերում էին Յերևան, քաղաքից 5 վերտի վրա նա գնդակահարւեց: Այդ բանին սանկցիա յեր տրված դաշնակիներ կուսակցութեան և կառավարութեան կողմից: Այսպես վարվեցին, ահա, մեր ընկերների հետ մեր հակառակորդները, մինչդեռ այն տեղերում, վորտեղ էլ յիստութիւնը մերոնք էին գրավել, վոչ մի բռնութիւն չէր գործադրված մեր հակառակորդների վերաբերմամբ: Այդ բանն իրենք էլ չեն ժխտում: Այսպես որինակ, Նոր-Բայազեդում գերի վերցրված գեներալ Սիլվեկովը հենց ինքը հաստատում է այդ:

Ներկայումս ամբողջ քաղաքը (Յերևանը) դինսորական ճամբարի յե վերածված: Անկարողելի բաներ են կատարվում. բռնում են փողոցում, սև ասես, ինքը ներքին գործերի մինիստրը «ձախ» դաշնակցական Չամալյանը փողոցում ձերբակալում էր մեր ընկերներին: Կուսակցութեան*) ամեն մի անգամ ողովում է ինչպես փողոցներում, այնպես էլ տներում ձերբակալութիւններ կատարելու իրավունքից:

Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատվել, ընկերներին ամեն որ հրահանգներ են տրվում, տասն որ առաջ հրավիրված էր արտակարգ քաղաքային խորհուրդ, վորտեղ լսվեց Արմենկոմի զեկուցումը: Ընտրվեց Քաղաքային Բյուրոն, վորի վրա ժամանակավորապես զբաղւած էր Քաղաքային Կոմիտէի Փունկցիաները: Գրեթէ ամեն որ բյուրոն նիստեր է ունենում, կազմակերպւած է «Կարմիր Սաչը», վորը կապւած է կալանափորների հետ: Վերականգնվում են կապերը շրջանների հետ՝ տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգնելու նպատակով: Ներկայումս Արմենկոմը բաղկացած է յերկուսից: Մենք մեր դիրքերումն ենք, բայց այս վիճակում Յերևանում յերկար մնալու վոչ մի հնարավորութիւն չկա: Ձերբակալութիւնն այժմ անխուսափելի հատուցմամբ է սպառնում յուրաքանչյուրին, վորովհետեւ դաշնակիների կուսակցութիւնը այդ վոգով վորոշում է կայացրել:

Վրաստանում կուսակցութեան լեզայիղացիայի հետևանքով անհրաժեշտ է այնտեղից սրանց սղմել:

Ուղարկեցեք ընկերներին: Թող Բաղվում դաշնակցականներին չարձարկեն, սրանք այդ բանից արդեն շիտթված են:

Յերևանում ձերբակալված են 50 մարդ, վորոնցից 14-ը ուղարկված են Սևանի կղզին: Սարիգամիչից բերված են 5 (դինսորական): Իգլիբի շրջանից 9 (Չինսորական) և 4 մնացյալներից: Աշտարակից՝ 3, Արտաշատից՝ 3 և Ղամաբուլուից՝ 4: Մի բանի ընկերներ թագնվել են: Հաղորդում են, վոր Ալեքսանդրապոլում նստած են 100-ից ավելի ընկերներ: Կարեքը մեծ է: Նախահաշիվը կարող ենք ուղարկել միմիայն տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգնելուց հետո: Ուղարկած դրամը մի կաթիլ է ծովի մեջ:

Կազմակերպութիւնը վերականգնելու նպատակով մենք ընկերներ ենք ուղարկել Դիլիջան: Ուղարկում ենք Ղարաքիլիսա: Շրջանների համար ազատ ընկերներ քիչ կան: Ահա ընդհանուր գծերով իրերի ներկա դրութիւնը, մեր վերաբերմունքը գեպղերին և նրանց դնահատումը: Մենք ամեն ժամանակ պատրաստ ենք բանավոր բացատրութիւններ ևս տալու, յեթէ այդպիսին կպահանջվի:

Այսօր տեղեկութիւն ստացանք, վոր մաուզերիստների իմբերը ուղարկված են և ուղարկվում են Ղարաբաղ: Շրջապատվում է նաև Չանդիբասարի շրջանը:

1920 թ. մայիսի 31—Յերևան.

No II-114

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ա. ՋԱՄԱԼՅԱՆԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԻԶԵՎԱՆ-ԴԻԼԻԶԱՆ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
*Կառավարական ուժերը ճնշել են ապստամբներին և Հայաստանի
սահմաններից դուրս են մղել Ադրբեջանից հայկական տարածքներ
ներթափանցած ռուսազգի՝ հավանաբար վարձկանների ջոկատները
(2 հունիսի, 1920թ.)*

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ա. ՋԱՄԱԼՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ
ԻԶԵՎԱՆ-ԴԻԼԻԶԱՆ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Հունիսի 2-ին առավոտյան ժամը 11-ին հաղ. Նախարար Ա. Ջամալյանը հրապարակային զեկուցում տվեց Իջևվան-Դիլիջան դեպոերի մասին, պարլամենտի դահլիճը լիքն էր խուռն բազմությամբ, վոր աղմկալից ծափահարությամբ ընդունեց նախարարին:

Քաղաքացիներ.

Վերջին շաբաթվա անցու դարձը Ալեքսանդրապոլում, Ղարսում, Սարիղամիշում յեվ Նոր-Բայազեղում հայտնի է ձեզ արդեն, այսոր ձեզ պիտի հայտնեն Իջևվանում յեվ Դիլիջանում պատահած դեպքերը: Յերկու որ առաջ Ադրբեջանի զորքերը դրանց թվում նայել փոքրաթիվ ռուսական զորամասերը, տեղական հայ խռովարար բոլշեվիկների հորդորով ու աջակցությամբ անցնելով սահմանը մտել են Իջևվան, ձերբակալել մեր իշխանությունները յեվ առաջացել դեպի Դիլիջան:

Իջևվանի մեր զորամասը, մոռանալով իր պարտքը հայրենիքի հանդեպ ականատեսի դեր է կատարել, իսկ թշնամին առանց արգելքների հանդիպելու առաջ է խաղացել դեպի Դիլիջան: Սակայն, այդ տարտամ դրությունը յերկար չի տեվել, ժողովուրդը գիտակցել է, վոր իր շուրջը խաղեր են սարքվում, մյուս կողմից վրա են հասել հավատարիմ զորամասերն ու դաշնակցական մարտիկները յեվ միացած հարձակվել են թշնամու վրա: Թշնամին տեսնելով, վոր իր ջախջախումը անխուսափելի է հատուկ դրությամբ հանդերձ մի պատվիրակություն է ուղարկել գեն. Խանքալամյանի մոտ, առաջարկելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները 24 ժամով, մինչեվ կպարզվի, թե յեկող ռուսները իրոք սովետական զորքեր են, թե ադրբեջանյան վարձկաններ. Վերջինս կտրուկ կերիտով պատասխանել է, վոր իր հա-

մար միեվնույն ե թե հողամասը մտած գորքերը ում են պատկանում յեվ ինքը պետք ե ռազմական գործողությունները շարունակի, յեթե անմիջապես անձնատուր չլինեն յեվ պարագլուխներին չհանձնեն:

Ու շարունակում են գործողությունները, հավատարիմ քաջարի գորքը, դաշնակցական մարտիկները ու ժողովուրդը հարձակում են, Դիլիջանը գրավում ու թշնամուն հալածում /վորոտնորոտ ծափահարություն/: Դիլիջանի փոստի առաջ ընկած ե խռովարար սպա Հակոբջանյանի դիակը, մյուսները հաջողում են փախչել:

Այսպիսով դուք տեսնում եք, վոր Ադրբեջանը չի դադարում գործ դնել բուր ստոր միջոցները մեր անկախությունը ի չիք դարձնելու համար. նրա վերաբերմունքը դարձել ե անտանելի ու անպատկառ: Հայաստանի կառավարությունը համբերեց յերկար, սակայն թշնամին վատաբար շահագործեց նրա համբերատարությունն ու խաղաղասիրությունն յեվ այժմ, յերբ նա միքանի վատ հոգի ու ստոր հայ բուշեվիկների հորդորով ու աջակցությամբ հանդգնությամբ այլ բան չե մնում անելու, քան վչոական միջոցներով պատժելու թե ներքին յեվ թե արտաքին թշնամուն /յերկարատեվ, աղմկալից ծափեր. Չայներ կեցցե կառավարությունը/:

Այս խնդրում մեզ միացած ե Վրաստանը. նրա զինադադարը Ադրբեջանի հետ խաղտվում ե, վորովհետեվ վերջինս հենված դարձյալ ռուսական թափթփուկների վրա նույնպիսի հանդուգն գործողություններ ե սկսել ու նույնպիսի պահանջներ ե անում Վրաստանին, ինչ վոր անում ու պահանջում ե Հայաստանից:

Քաղաքացիներ.

Յեթե Ալեքսանդրապոլի, Ղարսի, Սարիղամիշի ու Նոր Բայազեդի դեպքերը կրում եյին տեղական բնույթ, ապա Իջեվան-Դիլիջան տեղական-մասնակի դեպքեր չեն, վորովհետեվ գործունեության ասպարեզ են իջել ինչ վոր ռուսներ անհրաժեշտ ե, վոր դեպքերի բնույթի այդ տարբերությունը գիտակցեք ու միաժամանակ արմատացնեք ժողովրդի մեջ այն մտայնությունը, վոր մեր թշնամին միայն թուրքը չե, այլ բոլոր նրանք, ովքեր հանդգնում են խորտակել մեր դարերի յերազը Հայաստանի անկախությունը /բուռն ծափեր/. թուրք թե ռուս, հրեյա թե հույն, այդ միեվնույն ե յեթե նրանք փորձ կանեն ձերք բարձրացնել Հայաստանի վրա նրա անկախության հիմքերը փորելու համար, թշնամի են մեզ ու պիտի հավասարապես դիմադրության հանդիպեն ու հալածվեն /խանդավառ ծափահարություն, ձայներ ճիշտ ե, այդպես ե/:

Յեթե Ղազախի ժողովուրդը լուռ հանդիսատես է յեղել իր շրջանում կատարվող իրադարձությանց պատճառն այն է, վոր մտածել է թե պետք է, արդյոք դիմադրել ռուսներին: Նախ յես պիտի պարզեմ ձեզ, թե ովքեր են մեր սահմանների վրա յերեվացող ռուսները. նրանք յերբեք սովետական չեն, Դենիկինի բանակի թափթփուկ յեվ դավաճան զինվորներ են, վորոնք տմարդորեն վաճառեցին իրենց զենքերը Ադրբեջանին յեվ ստանալով մոտ 40 միլլիոն կաշառք, դարձան վերջինիս վարձկան կամակատարները. նրանց միացել են նայել տեղական մալականները. Այն մարդիկ, վորոնք հայերի համեմատությամբ յերեք անգամ ավելի հող ունեն, զերծ են զանազան տուրքերից, զինվորական ծառայությունից յեվ ըստ ամենայնի բարեկեցիկ կյանք են վարում, այսոր անցնում են մեր թշնամիների կողմը, վորովհետեվ նրանք էլ դեմ են մեր անկախությանը: Այսպես մի խառնիճաղանչ ամբոյս կաշառված Ադրբեջանի դրամներով յեվ ինչ վոր իտալական ընկերությունից թալանած կտորներով, միատեսակ հագնված հանձակում է սկսում Հայաստանի վրա. դրանք սովետական գորքեր չեն յեվ վերեվհետեվ վոչ մի ներքին իդեական կապ չկա նրանց միջեվ, փողով հավաքված մարդիկ են, ուստի մեր առաջին գրոհին տեղի տվին ու փախուստի դիմեցին:

Սակայն, քաղաքացիներ, ընդունենք մի բռպե, վոր այդպես չե, ընդունենք, վոր, իրոք, մենք գործ պիտի ունենանք իսկական սովետական գորքերի հետ, միթե մեր վերաբերմունքը նույնը չպիտի լինի /ձայներ նույնը պիտի լինի, ուրիշ կերպ չի կարող լինել/: մենք պիտի հայտարարենք բարձրաձայն, վոր վոչ մի արտաքին ուժ չի կարող վոտնաստակ տալ մեր անկախությունը, առանց մեր բուռն յեվ վճռական դիմադրությանը հանդիպելու /ուժգին ծափեր/: Յես հույս ունեմ, վոր սովետական Ռուսաստանը չի փորձի ձեռք տալ մեզ, նա անկախություն է տվել շատ ժողովուրդների, համաձայնություն է կնքել Վրաստանի հետ յեվ պատրաստակամություն է հայտնել համաձայնություն կնքելու նայել Հայաստանի հետ. իսկ յեթե, անտես առնելով մեր ժողովուրդի արդար իրավունքն ու դարերի բաղձանքը, կփորձի իր ձեռքը դնել մեզ վրա, ապա կտեսնի հայ ժողովրդի ցատումն յեվ հանուն իր անկախությանը կովելու պատրաստակամությունը: Միանգամ ընդ միշտ պիտի պարզ լինի ամենքի համար, վոր մեր անկախությունը անվերապահ է /խանդավառ ծափեր/:

Բախտ ունիմ հաղորդելու ձեզ, վոր մեր գորամասերը քշել են արդեն իրենց միջից խռովարար տարրարին, առաջվա նման նրանք տոգորված են վառ հայրենասիրությամբ ու պատրաստ են կռիվ մղելու բոլոր թշնամիների

դեմ /յերկարատեվ ծափեր, ձայներ կեցցե գորքը, կեցցե հայ բանակը/: նույն զգացմունքներով յերես տոգորված լինի նայել ժողովուրդը, ապա ուրեմն մեր փրկության գործը ապահովված է:

Ժողովուրդի բարձր տրամադրության յեվ յերկարատեվ, աղմկալից ծափերի տարափի տակ նախարարը թողեց դահլիճը:

Ֆ.-Պ.1022, ց.3, գ.261, թ.2-4,11; վերենազիր

No II-115

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ
ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ²¹⁹,**

*որտեղից տեղեկանում ենք, որ Կոստանդնուպոլսում ստեղծվել է հասուն կետախուզական Բյուրո, որի գործակալները Վրաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններից պետք է հետևեն Հայաստանի իրադարձություններին; բացի դրանից, Գերմանիայում տպվել է մեծ քանակությամբ կեղծ թուրքական լիրա և այդ կեղծ փողի խմբաքանակը պետք է իրացվի Հայաստանում՝ երկրի տնտեսությունը վերջնականորեն քայքայելու համար; այդ գործողությունն իրականացնող գործակալների մեջ կան նաև հայեր
(3 հունիսի, 1920թ.)*

С. Секретно

СВОДКА

Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками
№18
Къ «3» іюня 1920 года.

Карта 5 вѣрст въ дюймѣ

ТУРЦІЯ.

По агентурным свѣдѣніямъ изъ Константинополя, турки организовали тамъ Разведывательное Бюро, агенты котораго должны работать на границахъ Грузіи и слѣдить за действиями и движеніями Арменіи. С этой целью завербовано много

²¹⁹ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

грузинь и русскихъ, владеющихъ армянскимъ языкомъ, которые в скоромъ времени должны прибыть в Арменію.

По достовернымъ свѣдѣніямъ, въ Германіи отпечатаны на одинъ миллионъ фальшивыхъ турецкихъ бумажныхъ лиръ...главнымъ образомъ, деньги эти должны расходоваться в Арменіи, преслѣдуя цѣль – окончательно уронить курсъ армянскихъ чековъ. Среди агентовъ этого «Равѣдывательного Бюро» есть и армяне, которые должны принимать участіе въ распространеніи означенныхъ денегъ въ Арменіи, и главнымъ образомъ, въ Эривани.

Начальникъ Разведывательного Отдѣленія

Штаба Командующего войсками

Капитанъ Девоянцъ

Помощникъ, Подпоручикъ Назарбековъ

№ П-116

**ՂԱԶԱԽ-ՇԱՍՇԱԴԻՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԻՍՈՒՍԸ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄՎՈՒՄԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ**

*Խնդրում են, որպեսզի ապստամբ տարածաշրջանը կամ միացվի
Խորհրդային Ադրբեջանին, կամ էլ այն զբաղեցվի ռուսական Կարմիր
Բանակի կողմից՝ դաշնակներից իրենց պաշտպանելու համար
(մայիսի վերջ-հունիս, 1920թ.)*

В Ц. К. Компартии Азербайджана.

Делегации красных повстанцев

Казах-Шамшадинского района.

ЗАЯВЛЕНИЕ.

С 15-го мая с./г. до настоящего времени красное восставшее крестьянство сбросив с себя иго дашнакского правительства в Казах-Шамшадинском районе провозгласило Советскую власть, причем весь Шамшадинский район в количестве сел 14 и 30.000 населения в течение полутора месяца прочно занят повстанцами до горы Мургуза, а в Казахском районе, начиная с азербейджанской границы до города Караван-Сарая с 15 мая идет гражданская война, в продолжении которой Каравансарай переходит из рук в руки. Восставшее крестьянство названных районов делегировало нас в Баку, в Ц. К. Азкомпартии для из «явления воли революционного крестьянства не желающего больше нести иго армянского дашнакского правительства и обязало довести об этом до сведения

Центральной Советской власти и категорически заявить о невозможности вернуться под власть предательской партии дашнаков и требовать или присоединения повстанческой полосы к Советскому Азербейджану или занятия русской Красной Армией для защиты их от дашнаков.

Заявляя об этом настоятельно просим от имени восставших крестьян Казах-Шамшадинского района сообщить в Москву твердую волю населения этого района жаждущего покровительства и реальной помощи советской власти для защиты своей территории от вторжения дашнакских войск.-

Члены Делегации: /подписи/.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, գ.3, գ.263, թ.1-2; սեքրետագիր

No II-117

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍՆՈՂ «ԿՈՄՍՈՒՆԻՍ» ԹԵՐԹՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ

ՂԱԶԱԽ-ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆԻՑ

Խնդրվում է Խորհրդային Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմին՝ կամ ապստամբած շրջանը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին, կամ Կարմիր Բանակի ձեռքով գրավել այն և դաշնակներից պաշտպանել, ինչպես նաև հաղորդել Մոսկվա այդ շրջանի բնակիչների անսասան կամքը, որ ծարավ են խորհրդային իշխանության հովանավորությանը
(6 հուլիսի, 1920թ.)

ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ. ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ

Ղազախ Շամշադինի շրջանի կարմիր ապստամբների պատվիրակության

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մույն թվականի մայիս ամսի 15-ից մինչև որս՝ ապստամբած կարմիր գյուղացիությունը թոթովելով իր վզից դաշնակյան կառավարության լուծը, Ղազախ-Շամշադինի շրջանում հայտարարեց Խորհրդային իշխանություն: Ամբողջ Շամշադինի շրջանը-14 գյուղ՝ 30 հազար բնակիչներով-մեկ ու կես ամսվա ընթացքում...

Ապստամբները ամուր բռնել են մինչև Մարդուզի լեռները, իսկ Քարվանսարայի շրջանում Ադրբեջանի սահմանից սկսած մինչև Քարվանսարա քաղաքը:

Մայիսի 15-ից սկսած քաղաքացիական կռիվ է՝ վորի միջոցով Քարվանսարան ձեռքից-ձեռք է անցնում: Հիշյալ շրջանների ապստամբած գյուղացիությունը մեզ ուղարկել է իբրև պատվիրակ Բագու՝ Ադրբեջ.կոմուն. կուսակցության կենտրոնական կոմիտեյի մոտ, վոր արտահայտիչ լինենք ապստամբված գյուղացիության կամքի, վոր այլևս չի ցանկանում տանել հայ դաշնակցական կառավարության լուծը. Նա մեզ պարտադրել է՝ տալ այդ մասին տեղեկություն խորհրդ.կենտրոն.իշխանության, հայտնել կտրական , վոր անկարելի յե կրկին մտնել դաշնակցան դավաճան կուսակցության իշխանության տակ, և պահանջել կամ ապստամբած շրջանը միացնել Խորհրդ.Ադրբեջանին, կամ կարմիր բանակի ձեռքով գրավել և դաշնակներից պաշտպանել: Այս մասին հայտարարելով, թախանձագին խնդրում ենք Ղազախ-Շամշադնի ապստամբած գյուղացիության անունից՝ հաղորդել Մոսկվա այդ շրջանի բնակիչներին անսասան կամքը, վոր ծարավ է խորհրդ.իշխանության հովանավորությանը և իրական ոգնությանը՝ իր հողը պաշտպանելու համար դաշնակցան գորքի ներս խուժումից:

Պատվիրակության անդամներ՝

1. ԱՄԻՐԻՖԱՆՅԱՆ, 2. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, 3. ՂԱԼԹԱԽՉՅԱՆ

«ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ» Նո. 41 6/7 1920թ., էջ 1ին

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 21; մեքենագիր պատճեն

No II-118

ՕՐԶՈՆԻԿԻԴՅԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ 11-ԸԴ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԼԵՎԱՆՂՈՎՍԿՈՒՆ

Ղազախի գավառի հայ ապստամբներին օգնություն ցուցաբերելու

անհրաժեշտության մասին

(հունիս, 1920թ.)

ОРДЖОНИКИДЗЕ Г.К. Телеграмма командарму XI Левандовскому о необходимости оказания помощи повстанцам-армянам в Казахском уезде.

Подпись: Орджоникидзе.

Машинописная копия.

Июнь 1920г.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.54, թ.1; մեքենագիր

№ II-119

ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ 11-Դ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

*Ըստ Հոսեյնովի հաղորդման, Ղազախում ապստամբ հայերի քանակը հասնում է 1500-ի, նրանք լավ կազմակերպված են ու նրանց անհրաժեշտ է օգնել փանփուշտներով, արկերով և տրամադրել հրետանու դասակ, անհրաժեշտ է նաև զինաթափել հակահեղափոխական Մարդախու, հավանաբար Չարդախու հայկական գյուղը, ինչի համար, ըստ Հոսեյնովի, բավական է այնտեղ ուղարկել 200 կարմիրբանակային և երկու հարյուր հեղափոխական հայ
(11 հունիսի, 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА КОМАНДУЮЩЕМУ XI АРМИИ

Г. Баку, 11 июня 1920г.

Только, что сообщил Гусейнов, что армян-повстанцев в Казахском уезде более 1.500 человек, великолепно организованных. Необходимо помочь им патронами, снарядами и дать взвод артиллерии. Гусейнов сообщает, что дашнаки в районе Кедабека вырезавают мусульман и армян. На тракте между ст. Дзегам и Кедабек, Шамхор имеется контрреволюционное армянское село Сардахлу. Необходимо его разоружить. Для этого по словам Гусейнова, достаточно 200 красноармейцев и 200 армян, которых дадут из Казаха. Повстанцев-армян, красноармейцев надо отправить на ст. Дзегам в распоряжение Чрезвычайного комиссара уезда Зятова. Туда будут отправлены армяне.

Еще раз обращаю ваше внимание на необходимость помощи армянам повстанцам...

Орджоникидзе.

ЦГАКА, Ф.195, оп.4, д.№ 332, 1920г., л.36.

Телеграфная лента.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.54, թ.1; մերենագիր

No II-120

ՀԱՏՎԱԾ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՑ

Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՁԵՎՈՒՅՑԻՑ՝

ՕՐՋՈՆԻԿԻՁԵՒ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶՐՈՒՅՑԻ ՄԱՍԻՆ

Պարզ է դառնում, որ մայիսյան ապստամբության օրերին Կարմիր Բանակի որոշ ուժեր ներխուժել են Հայաստանի տարածք, սակայն կենտրոնական խորհրդային իշխանության հրահանգով հետագայում դուրս են բերվել և աջակցություն չեն ցուցաբերել Խորհրդային Ադրբեջանի հետ սահմանակից Հայաստանի ապստամբ շրջաններին

(18 հունիսի, 1920թ.)

Պատճեն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

No 904

“18” Հունիսի 1920թ

...Հարությունյան- Դուք, ի հարկե, լավ գիտեք, թե ձեզանում ինչպես սիրում են ազդիտացիոն նպատակով սեփական հաջողությունները մեծացնել յեվ հակառակորդներին նսեմացնել: Ներեցեք ինձ, բայց յես ձեր ընկերների տված տեղեկություններին չեմ վստահում. նոքա այստեղ թերթերում գրեցին, վոր իբր թե Հայաստանում 2000 բոլշեվիկ են կոտորել յեվ շատ շատերին ել բանդերն են լցրել. Դուք ել հասկանում եք, վոր սա ճշմարտություն չի կարող լինել: Իսկ վոր կարմիր ռուս զորքերը մտել են Հայաստան, այդ մասին նույնիսկ ձեր թերթերում գրվեց այստեղ յեվ հայտարարվեց, վոր բարձրից ստացված հրամանի համաձայն զորքերը յետ քաշվեցին դեպի սահմանագիծը:

Որժոնիկիձե- Այո, մի փոքրիկ հեծելագունդ գնացել եր մինչեվ Քարվանսարա յեվ անմիջապես վերադարձել, վորից հետո, ինչպես մեր ընկերներն են պատմում, Հայաստանի գյուղացիությունը դժգոհ ե մնացել, վոր ռուս զորքերը իրանց չեն ոգնում յեվ մենակ են թողնում պայքարի մեջ: Հայաստանում արդեն սկսված ե քաղաքացիական կռիվ յեվ հայ կոմունիստները կռվում են կառավարության դեմ:

Հարությունյան- յես վորքան գիտեմ քաղաքացիական կռիվը դասակարգային բնույթ պիտի ունենա: Դուք գիտեք, վոր Հայաստանում դասակարգային կռիվ չկա, այլ կան մի խումբ մեծամասնականներ, վորոնք դժգոհների ոգ-

նությամբ կամենում են կառավարության տապալել յեվ Սովետական իշխանությունն հաստատել /հավանության նշան է ցույց տալիս/...

Դ Ի Վ. Հարությունյան

Ք. Առաքելյան

Պետ. Կենտ. Արխիվ: «Հ. Հ. Դիվանագիտության ներկայացչություն

Սդրբեջանում քաղաքական

գրությունների մասին: գործ 805, էջ 12

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց. 2, գ. 112, թ. 10; մեքենագիր

№ II-121

ՌԻԼԻՋԱՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

ԼԵՆԻՆԻՆ

Խնդրվում է, որպեսզի Կարմիր Բանակը օգնության հասնի

Հայաստանի ապստամբներին

(1 հունիսի, 1920թ.)

КОПИЯ ТЕЛЕГРАММЫ ПОЛУЧЕННОЙ ИЗ МОСКВЫ

МОСКВА ТОВ. ЛЕНИНУ

НО88

БАКУ 353,214,26,17 5 принята с 10, Маслов радист Морским телегр. Астрх 1/6

Не передана по наименованию связи

Власть дашнаков в Армении опиралась на соседство Мусавата Азербайджана, падение контрреволюционного Азерб. Прав-а вырвало почву из под ног дашнаков отстранило всякую возможность повторения кошмарной армяно-татарской резни истекающие кровью трудящиеся массы Армении горят ненавистью против дашнакских палачей решились сломить ненавистное иго дашнаков и вздохнуть свободно во всей Армении прокатилась широкая волна рабоче-крестьянского восстания все гарнизоны Александрополя, Карса, Саракмыша, Караклиса, Делижана и Каравансарая восстали арестовали своих офицеров и провозгласили Рабоче-крестьянскую власть Дашнаки затеяв новую национальную войну с курдами натравили их на восставший армянский народ и опираясь на денкинских офицеров временно подавили восстание чтобы продлить свое существование власть дашнаков неизбежно вовлечет армянский трудовой народ в новую кровавую бойню с турецким народом будет пролита невинная кровь братских народов Во имя спасения десятков тысяч истекающих кровью трудящихся масс армян, мусульман, освобожденных угнетенных рабочих и

крестьян Армении должен быть услышан голос героического народа призывающую Красную Армию на помощь Неужели красные бойцы освободившие десятки тысяч рабочих и крестьян не откликнутся на призыв рабочих и крестьян Армении Восставшие борющиеся с игом буржуазных насильников рабочие и крестьяне Армении ждут помощи от освободительницы мира Советской России
Представитель Делижанского уездного ревкома Айвазян
Выписка с текстом фотокопии документа проверена Г.Микаелян 5/IX 1935г.

Կնիք, ստորագրություն

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022,5,51, ք.1-2; մեքենագիր

№ II-122

ՀԵՌԱԳԻՐ՝ ԴԷԼԻՋԱՆԻՑ ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱԻ

*Հայաստանի զինվորական նախարարի կողմը Ղազախի տարածաշրջանի բնակչությանը, որ բոլշևիկյան խռովություններին մասնակցած բոլոր գյուղացիների հանդեպ Հայաստանի կառավարության կողմից հայտարարվում է համաներում
(18 հունիսի, 1920թ.)*

Копия с подлинника

КАРАВАНСАРАЙ

Из Дилижана

Капитаны МИКИРТИЧЯНЦУ

Передаю копию телеграммы командарма приказанию Военминистра воззвание для широкого оповещения населения Си об”является всему населению Казахского района, что за последнее время ряд контрреволюционеров без ответственного лица “Авантюристы насилем и угрозами заставили часть мирного населения возстать против нашей демократической республики, но сознательный и трезвый народ со своим правительством во главе приняли решительные меры и быстро водворили порядок. Часть восставшего населения опасаясь репрессии со стороны правительства продолжает сопротивляться, бросает свои поселения посева и уходит в горы умирать с голоду. Правительство твердо сознавая, что население присоединилось к изменникам против своей воли за исключением Берберяна и прочих гловарей об”явил Амнистию всем тем, которые признавая власть правительства немедленно вернуться к своим очагам /օջախ/ и приступят

к мирным своим занятиям, правительство сделало распоряжение к регулярной раздаче хлеба голодающему населению.

18 июня 1920г. № 0696

Командарм: НАЗАРБЕКОВ

Генерал: ХАНКАЛАМОВ

Верно:

ЗАМ. ДИРЕКТОР АРМ. ФИЛИАЛА ИМЛ

ПРИ ЦК КПСС ПО ПАРТАРХИВЫ (И. ТАИРЯН)

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 280, ց. 1, գ. 31, թ.1; մեքենագիր

№ II-123

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՕՐԵՆՔ,

*որն ընդունվել է 1920թ. մայիսյան հակապետական խռովության
մասնակիցներին հայտնաբերելու և նրանց օրենքով
պատասխանատվության ենթարկելու նպատակով
(8 մայիսի, 1920թ.)*

**Ժամանակավոր օրենք Արտակարգ դատարանի և
նրա դատին ենթակա գործերի մասին**

Ցառաջ 13 մայիսի, 1920թ., թիվ 98

Ժամանակավոր օրենք Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին

1. Հայաստանի կառավարության որոշած վայրերում հիմնվում են չորս Արտակարգ դատարաններ:

2. Արտակարգ Դատարանի դատին ենթակա են ստորև հիշված հանցագործները

Ա. Ով Հայաստանի Հանրապետության դեմ պետական դավաճանություն կանի.

Բ. Ով կմասնակցի գոյություն ունեցող իշխանության դեմ ակնհայտնի ապստամբության

Գ. Ով հրապարակավ կամ ոչ հրապարակավ կգրգռե զինվորներին չկատարելու իրենց զինվորական պարտականությունները

Դ. Ով դիտավորյալ կոչնչացնի և կփչացնի հեռագրաթելը կամ երկաթուղին, եթե նույնիսկ չարագործի գործունեությունը կատարված լինի գնացքի

ճանապարհորդներին կամ տեղափոխվող գույքին վնաս հասցնելու ոչ ուղղակի մտադրությամբ

3. Վերոհիշյալ բոլոր հանցանքների համար դատապարտվածները ենթարկվում են մահվան պատժի:

4. Ով որ ազիտացիա մղե Հայաստանի Հանրապետության անկախության դեմ կամ հանդուգն անարգանք ցույց տա գոյություն ունեցող պետական իշխանության վերաբերմամբ կամ պարսավի գոյություն ունեցող կառավարության եղանակը՝ հրապարակավ ճառ ասելով կամ որևէ շարադրություն կարդալով կամ տարածելով՝ նա կենթարկվի տաժանակիր աշխատանքների 4-ից մինչև 6 տարի:

5. Ով որ հրապարակավ ասի որևէ ճառ կամ կարդա կամ տարածի որևէ շարադրություն որոնք գրգռում են:

Ա. Ապստամբության կամ դավաճանության արարքներ կատարելու:

Բ. Պետության մեջ գոյություն ունեցող հասարակական կազմը հեղաշրջելու:

Գ. Օրենքի կամ պարտադիր որոշումներին կամ իշխանության զինական կարգադրությանն չհնազանդվելու կամ հակառակ գործելու:

Նա կենթարկվի ցմահ տաժանակիր աշխատանքի:

6. Ով որ գրգռի ուրիշներին այնպիսի եղանակով գործելու, որ վտանգավոր է շատերի կյանքի համար, եթե այդ գրգռումի հետևանքը լինի ոճրագործություն.

Նա կենթարկվի մահապատժի:

7. Ով որ կթաքցնի ապրանքները արհեստականորեն բարձրացնելու համար գները կամ կծախի ապրանքները չափազանց բարձր գներով — նա կենթարկվի մեկ տարվա բանտարկությունից մինչև մահվան պատժի կամ 100000 ռուբ. տուգանքից մինչև ամբողջ գույքի գրավման հոգուտ պետական գանձարանի:

Օսանություն.— Հանցանքը սաստկացնող հանգամանք պետք է համարել օրինակ ա) եթե նա կատարվում է առաջնակարգ անհրաժեշտություններկայացնող ապրանքների վերաբերմամբ, բ) եթե սույն հանցանքը կատարելու համար եղել է կաշառատվություն, գ) եթե հանցագործը պետական կամ հասարակական պաշտոնյա է:

8. Ով որ առանց կառավարության թույլտվության գաղտնի կամ խաբեությամբ ապրանքներ կարտահանի պետության սահմաններից.

Նա կենթարկվի մեկ տարվա բանտարկությունից մինչև մահվան պատժի կամ հարյուր հազար ռուբլու տուգանքից մինչև ամբողջ գույքի գրավման՝ հոգուտ պետական գանձարանի:

9. Արտակարգ դատարանի առյանը կազմվում է մի նախագահից և երկու անդամներից, որոնց նշանակում է մինիստրների խորհուրդը:

10. Արտակարգ Դատարանին կից պաշտոնավարում են մի պետական մեղադիր և նրա օգնականը նույնպես և երկու քննիչներ, որոնց բոլորին նշանակում է մինիստրների խորհուրդը:

11. Քննիչը միլիցիայի պատշաճավոր մարմիններից հետաքննություն ստանալուց հետո կատարում է անհրաժեշտ քննական գործողությունները, որոշում է կայացնում մեղադրական ակտի ձևով այդ որոշմանը կցելով այն անձերի ցուցակը՝ որոնք պետք է իբրև վկաներ կանչվեն արտակարգ դատարանի նիստին և այդ գործը արտակարգ դատարանին է ուղարկում ոչ ուշ քան 24 ժամ գործն իր մոտ մտնելուց հետո:

12. Գործը արտակարգ դատարան մտնելուց հետո նրան հետագա ուղղությունը տրվում է պատերազմական ժամանակի զինվորական դատարանի կանոնագրքի 4 հատվածի մեջ բացատրված կանոններով:

13. Դատելիին իրավունք է տրվում իր համար պաշտպան ընտրել այնպիսի անձերից, որոնք իրավունք ունին պաշտպան լինելու: Դատարանը կարող է դատելիի ցանկությամբ պաշտպան նշանակել նրա համար:

14. Արտակարգ դատարանը իր վճիռը դնում է ոչ ուշ քան 24 ժամ գործի քննարկության օրից սկսած, հակառակ դեպքում երբ դատարանը գտնում է որ գործը լրացման կարիք ունի, այն ժամանակ նա գործը հետաձգում է ոչ ավելի քան երկու օր ժամանակով, լրացուցիչ վկաներ կանելու համար կամ ուղարկում է լրացուցիչ քննության:

Ծանոթություն.— 1. Արտակարգ Դատարանի դատին չենթակա գործերն ուղղություն են ստանում ընդհանուր դատական կարգով:

Ծանոթություն.— 2. Արտակարգ դատարանը իրավունք ունի այս կամ այն գործը հանձնել զինվորական կամ շրջանային դատարանին:

15. Եթե մեղադրյալը բռնված է հանցագործության վայրում, որը ակնհայտնի է, այդ դեպքում գործավարությունը հետևյալ կարգով է կատարվում:

Ա. Միլիցիան անհապաղ կազմում է ոստիկանական քննության ակտը, որը մեղադրյալի հետ ուղարկվում է արտակարգ դատարանի պետական մեղադրողին:

Բ. Երբ ոստիկանական քննության ակտը և մեղադրյալը հանձնված են պետական մեղադրին, վերջինս կամ անմիջապես կազմում է մեղադրական ակտը և գործը ուղղում արտակարգ դատարան կամ հանձնում է քննիչին՝ նախնական քննություն կատարելու համար:

Գ. Արտակարգ դատարանը պարտավոր է նույն օրը ևեթ դատավճիռ կայացնել:

16. Քննիչների որոշումները արտակարգ դատարանի դատին ենթակա գործերը կարճելու, դադարեցնելու մասին վերջնականորեն վճռվում են արտակարգ դատարանի տնօրինական նիստում:

17. Արտակարգ Դատարանի դատավճիռը չի պատճառաբանվում, վերջնական է և ենթակա չէ բողոքարկման:

18. Արտակարգ Դատարանի դատավճիռն անհապաղ ի կատար է ածվում ընդհանուր կարգով:

19. Այս օրենքն ուժի մեջ է մտնում ընդունված օրից:

Նախարարապետ՝ Հ. Օհանջանյան,

Գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խոջամիրյան

Սույն օրենքը հաստատված է նախարարների խորհրդի մայիսի 8-ի նիստում
Յառաջ 13 մայիսի, 1920թ., թիվ 98

No II-124

**ԱՂԲԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸՐԸ ԿԱՐՄԻՑ ԵՐԿՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱՊԵՏԻՆ ԵՎ
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

*Բլագորոդնոյե գյուղի բնակիչների նկատմամբ կիրառված
պատժամիջոցների մասին՝ նրանց կողմից հակապետական
գործունեություն ծավալելու պատճառով
(18 մայիսի, 1920թ.)*

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՂԱՐՄԻՑ ՆԱԽԱՐԱՐԱՊԵՏԻՆ ՊԱՏՃԵՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Ղարս, 18 մայիսի

Նկատի ունենալով Բլագորոդնոյե գյուղի դավադիր գործողությունները, վորը ապրելիս է յեղել հեղափոխության ժամանակ, այնուհետեվ թուրքերի և

վերջում ել Շուրայի կառավարության որով, մենք հարկ համարեցինք այդ հասարակության վրա 3 միլիոն ռուբլի տուգանք նշանակել և հատուկ մասնախմբի ընտրությամբ 100 ձի պահանջել գորքի համար, յուրաքանչյուր ձիուն վճարելով 10.000-ական ռուբլի մեր փողերով, բռնագրավել բոլոր պետական գենքերը կառավարական պետքերի համար: Մեր բոլոր պահանջները լիովին կատարված են առանց վորևե առարկության:

ԱՂԱԲԱԼՅԱՆ

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 76, թ. 2; մեքենագիր

No II-125

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌՆԵՐԻՑ

*Վերաբերում է Կարսում մայիսյան ապստամբության մասնակիցներին
(10 հունիսի, 1920թ.)*

ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌՆԵՐԻՑ

ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Հանուն Հայաստանի հանրապետության Յերևանի արտակարգ դատարանն իր 10-ն հունիսի, 1920թ դատաստակական ատյանում քննելով ողակված Զանգիբասարի թուրքերի հետ առևտրական հարաբերության մեջ մեղադրվող Ոննիկ Չիչինյանի գործը և գտնելով այն չապացուցված վորոշեց անպարտ չանաչել նրան և վերադարձնել նրա գրավված ապրանքները:

***

Հանուն Հայաստանի Հանրապետության Յերեվանի Արտակարգ Դատարանը 10-ն հունիսի, 1920թ. դատաստանական ատյանում քննելով Ղարսում մայիսի 1-ին Հայաստանի անկախության դեմ հրապարակային ճառ արտասանելու մեջ մեղադրվող Վաղարշակ Խամանտարյանի գործը, վորոշեց դատապարտել նրան 1 տարվա բանտարկության:

***

Արտակարգ դատարանը Ղարսի հակապետական շարժմանը մասնակցելու մեջ մեղադրվող կապիտան Ալեքսանդր Չմշկյանի, շտաբովի կապիտան

Ալեքսանդր Հակոբյանի, պրապրչիկ Լիպարիտ Մխճեյանի և պարոչիկ Լիպարիտ Նալբանդյանի գործի քննությունը հետաձգեց:

«ՅԱ.ՌԱ.Ձ» Նո. 122, 1920թ. էջ 1:

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 76, թ. 1; մեքենագիր

№ II-126

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Քաղաքական հանցագործ համարվող Մելքունյանի տանը խուզարկություն
կատարելու անհրաժեշտության մասին*

(19 մայիսի, 1920թ.)

Մակագրություն հետախուզական բաժնի Մայիս 18, 1920թ. Նո 280 գաղտնի գրության վրա, այն մասին, վոր քաղաքական հանձավոր Մելքունյանի բնակարանում վոչնչացվել են գրություններ:

Նույն գրությամբ Յերեվանի Միլիցիայի պահեստի պետին առաջարկում եմ խուզարկություն կատարել Մելքունյանի տանը, յերե մինչեվ այժմս չի կատարվել:

Նո4496

19 Մայիսի 1920թ.

25

2-20

ՆԵՐՔԳՈՐԾՄԻՆ (ԳԱՂՏՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ) ԳՈՐԾ 1763, էջ 172

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց.2, գ.630, թ.3; մեքենագիր

№ II-127

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
ՆԱԽԱՐԱՐՆ**

*Խնդրվում է տրամադրել մինիստրության ցանցում աշխատող այն անձանց
ցուցակը, ովքեր ենթարկվել են տարբեր պատիժների՝ բոլշևիկյան*

չարժանը մասնակցելու պատճառով

(17 հունիսի, 1920թ.)

Հ.Հ.

ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐԻԵՍՏԻ

Ներքին Գործոց պ. Նախարարին.

17 Յունիսի 1920թ.

Երևան

Խնդրում ենք Հաճիք կարգադրել մեզ ուղարկել նախարարութեանս հիմնարկութիւններում պաշտօնավարող այն անձանց ճշգրիտ ցուցակը որ մօտ անցեալում մեծամասնական շարժման մասնակից լինելու պատճառով ձերբակալւած արքայազն կամ անյայտացած են:

Հանրային Կրթութեան եւ

Արւեստի նախարար /Ստորագրություն/

Դիւանի Տեսուչ /Ստորագրություն/

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ.28, թ.39; մերենագիր

No II-128

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

*Խնդրվում է տրամադրել մինիստրության ցանցում աշխատող այն անձանց ցուցակը, ովքեր վարչական կարգով Հայաստանի սահմաններից արքայազն են եղել բոլշևիկյան շարժմանը մասնակցելու պատճառով
(26 հունիսի, 1920թ.)*

Հ.Հ.

Մինիստրութիւն
Հանրային կրթութեան
եւ արւեստի

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
Պ. ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

№2522

26 յունիսի 1920թ.

Երեւան

Համաձայն յունիսի 24-ի 1920թ. Օրենքի նախարարութեանս անհրաժեշտ են պաշտօնական ստոյգ տեղեկութիւններ մեծամասնական շարժման մասնակից լինելու պատճառով վարչական կարգով Հայաստանի սահմաններից արտրաձնների մասին: Իւրաքանչիւր արտրուածի մասին անհրաժեշտ է նշանակել նաև վարչական արտրի մասին եղած կարգադրութեան օրը (ամսաթիւ):

Խնդրում եմ՝ Հաճիք կարգադրել, որ շուտափոյթ ուղարկեն մեզ այդ տեղեկեթիւնները:

ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ /Ստորագրություն/

ԴԻԻԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉ /Ստորագրություն/

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց.1, գ.28, թ.38; մեքենագիր

No II-129

ՅՈՒՑԱԿ

ԲՈՒՇԵՎԻԿ ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻՑ,
*որտեղ ներկայացված են 1920 թ. մայիսյան խռովության ձերբակալված
մասնակիցների անունները
(ոչ ուշ, քան 1920թ. օգոստոսի սկիզբները)*

ՅՈՒՑԱԿ

խռովությունից հետո բանտարկված մասնակիցների

No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
1.	Ալլահվերդյան Ստեփան	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
2.	Աուշտրով Անտոն	“ “	“	
3.	Ազիզյան Ատիկ	“ “	“	
4.	Հարությունյան Գարեգին	“ “	“	
5.	Արազյան Արսեն	“ “	“	
6.	Այվազյան Գրիգոր	“ “	“	
7.	Այվազյան Վաղարշակ	Ղամարլուի շրջ.	“	
8.	Աղայան Մւշեղ	Դիլիջանի շրջան	“	
9.	Հարությունյան Հովհանն.	“ “	“	
10.	Հարությունյան Ամասիա	Իգդիրի շրջան	“	
11.	Արաբյան Օնիկ	Կարսի շրջան	“	
12.	Ալիխանյան Հայկ	-	Կարսի բանտ	
13.	Ասոյան Սամուել	Կաղզմանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
14.	Արտար	Սարիղամիշի շրջ.	“ “	
15.	Հայրյան Ալեքսանդր	--	Ալեքսանդրապոլ	
16.	Հալաբյան Մանատրուկ	--	“ “	
17.	Հայրապետյան Երվանդ	--	“ “	
18.	Այվազյան Վաշնակ	--	“ “	
19.	Աշտաղյան Զարմայր	--	“ “	
20.	Համբարձումյան Մարտիրոս	--	“ “	
21.	Հայրապետով Իվան	--	“ “	
22.	Հարությունյան	--	“ “	

	Գալուստ		
23.	Աբրահամյան Հովսեփ	--	“ “
24.	Աղեկով Գարեգին	--	“ “
25.	Արեշևա Գայանե	--	“ “
26.	Ավանեսով Վաղարշակ	--	“ “
27.	Հարությունյան Հարություն	--	“ “

No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
28.	Այվազով Սարիբեկ	--	“ “	
29.	Աբրահամյան /Էնթասպա/	--	“ “	
30.	Արփիհաղիլով Արտեմ	--	“ “	
31.	Հարությունյան Սամվել	--	“ “	
32.	Ալվերյան Համայակ	--	“ “	
33.	Ափթեղին Թադևոս	--	“ “	
34.	Ասմայան Գևորգ	--	“ “	
35.	Աբեղյան Գերասիմ	-	Ալեքսանդրապոլի “ “	
36.	Ասատրյան Գաբրիել	-		
37.	Բուդաղյան Արմենակ	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
38.	Բաշնաղյան Սերգո	Նոր Բայազետի շր.	Նոր Բայազետի	
39.	Բաղդասարյան Սուրեն	“ “		
40.	Բաշիկյան Հայկազ	“ “		
41.	Բաբլումյան Արտեմի	-	Ալեքսանդրապոլի	
42.	Բալազյոզյան Վահան	-	“ “	
43.	Բաղարով Արմենակ	-	“ “	
44.	Բայան Ալեքսանդր	-	“ “	
45.	Բերբերյան Սիրանուշ	-	“ “	
46.	Բազոյան Լևոն	-	“ “	
47.	Բենգլիյան	-	“ “	

48.	Բաբայան Առաքել	-	“ “
49.	Բենգլիքն Սահակ	-	“ “
50.	Բաղդասարով Մանուկ	-	“ “
51.	Բաղդասարով Արսեն	-	“ “
52.	Բաղդասարյան Լևոն	-	“ “
53.	Բաբայան /պորուչիկ/	-	“ “
54.	Ուարդանյան Ազգար	-	“ “
55.	Վարդանյան Վաղարշակ	-	“ “
56.	Վարդանյան Պետրոս	-	“ “

No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
57.	Վահրամյան Վահրամ	-	“ “	
58.	Վաշայան Սամսոն	-	“ “	
59.	Վերոյան Հովհաննես	-	“ “	
60.	Վալանյան Սամսոն	-	“ “	
61.	Վարահանյան Աղասի	-	“ “	
62.	Վալտագով Գրիգորիյ	-	“ “	
63.	Գևորգյա Սողոմոն	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
64.	Գեբրյանց Հայկ	Նոր Բայազետի շրջ.	Նոր Բայազետի ք.	
65.	Գևորգյան Վարդան	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
66.	Գալստյան Արմենակ	Ղամարլուի շրջան	“ “	
67.	Ղարիբջանյան Բազրատ	Ալեքսանդրապոլի	Էրիվանի բանտ	
68.	Ղազարյան Սերգեյ	-	Դիլիջանի բանտ	
69.	Ղարիբջանյան Արմենակ	-	Ալեքսանդրապոլի	
70.	Գերկոշին Վասիլիյ	-	“ “	
71.	Գալոյան Սողոմոն	-	Ալեքսանդրապոլի	
72.	Գրիգորյան Արտաշես	-	“ “	
73.	Գյուլումյան Լիպարիտ	-	“ “	
74.	Գալուստով Գալուստ	-	“ “	
75.	Գալուստյան Արտաշես	-	“ “	

76.	Գրիգորյան Աշոտ	-	“ “	
77.	Դւրգարյան Մարտուկե	Նոր Բայազետի շրջ.	Նոր Բայազետի ք.	
78.	Դավիդիսանյան Վաղարշակ	“ “	“ “	
79.	Դուբրովին Վլադիմիր	-	Ալեքսանդրապոլի	
80.	Ջաղարյան Արագբեկ	-	“ “	
81.	Երզնկյան Լևոն	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
82.	Երզնկյան Եզեկ	Էրիվանի շրջան	“ “	
83.	Եսանբեկով Գրիգորի	-	Ալեքսանդրապոլ	
84.	Եսայան Խաչատուր	-	“ “	
85.	Երկանյան Սմբատ	-	“ “	
86.	Եվանգուլով Գասպար	-	“ “	
No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
87.	Եվանգուլով /պորուչիկ/	-	“ “	
88.	Զարգարյան Հայկ	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
89.	Զալան	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
90.	Զուրաբով Ալեքսանդր	-	Ալեքսանդրապոլի	
91.	Զատարյան Նուշիկ	-	“ “	
92.	Զանոյան Նիկոլայ	-	“ “	
93.	Զախարյան Հարություն	-	“ “	
94.	Իշխանյան Գևորգ	-	Դիլիջանի բանտ	
95.	Կարիսազով Մամիկոն	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
96.	Կոստանյան Բագրատ	Կարսի շրջան	“ “	
97.	Կոստանյան Արտաշես	Կաղզմանի շրջան	“ “	
98.	Կարագաշյան Կարապետ	Սարիղամիշի շրջ.	“ “	
99.	Կարապետյան Գառնուկ	“ “	“ “	
100.	Կարապետյան Վարուս	“ “	“ “	
101.	Կարանոյան Արմավիր	Նոր Բայազետի շր.	Նոր Բայազետի ք.	
102.	Կամիրյան Հովհաննես	“ “	“ “	
103.	Կարակաշյան Մկրտիչ	-	Ալեքսանդրապոլի	
104.	Կարակաշյան Մամբրե	-	“ “	
105.	Ղազարյան Խարով	-	“ “	

106.	Ղազարյան Նվարդ	-	“ “	
107.	Կուզնեցով Կոնստանտին	-	Ալեքսանդրապոլի	
108.	“Լեվո” Խ.	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
109.	Լալայան Ալեքսանդր	Կարսի շրջան	“ “	
110.	Լիսին Սերգեյ	-	Ալեքսանդրապոլի	
111.	Մարտիրոսյան Սարգիս	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
112.	Մարտիկյան Սերգեյ	“ “	“ “	
113.	Մանվելյան Մինաս	“ “	“ “	
114.	Մարեն Լեոնտիյ	“ “	“ “	
115.	Մարտիրոսյան Մկրտիչ	“ “	“ “	
116.	Մարկոսյան Սամսոն	Ղամարլուի շրջան	Էրիվանի բանտ	
No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
117.	Մուրադյան Առաքել	Իգդիրի շրջան	“ “	
118.	Մուսայելյան Սերգեյ	Ալեքսանդրապոլի	“ “	
119.	Մուրուզով Կելամ	Կարսի շրջան	“ “	
120.	Մելիք-Դադայան Վահան	“ “	“ “	
121.	Մւրադյան Լևոն	“ “	Կարսի բանտ	
122.	Մուրադյան Անուշավան	Կաղզվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
123.	Մարտիրոսյան Ավագ	“ “	“ “	
124.	Մկրտումյան Հայկ	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
125.	Մատիչկինա	“ “	“ “	
126.	Մխիկյան Մխիսաիլ	Նոր Բայազետի շր.	Նոր Բայազետի բ.	
127.	Մադատով Հարություն	-	Ալեքսանդրապոլի	
128.	Մելիք-Վահանով	-	“ “	
129.	Մռավյան Վաղինակ	-	“ “	
130.	Մխիթարյան Վարդան	-	“ “	
131.	Մամիկոնյան Հայկ	-	“ “	
132.	Մխիթարյան Վիրգինիյա	-	“ “	
133.	Մկրտչյան Քրիստափոր	-	“ “	

134.	Մարության Միխաիլ	-	“ “	
135.	Մուշեղյան Արտաշես	-	“ “	
136.	Մելիքյան Մանուկ	-	“ “	
137.	Մարգարյան Գրիգորիյ	-	“ “	
138.	Մարգարյան Մկրտիչ	-	“ “	
139.	Նազարյան Խաչիկ	Իգդիրի շրջան	Էրիվանի բանտ	
140.	Ներսեսյան Բաղիշ	-	Դիլիջանի բանտ	
141.	Հովհաննիսյան Լևոն	Կարսի շրջան	Էրիվանի բանտ	
142.	Օհանյան Ակրի	-	Դիլիջանի բանտ	
143.	Օհան-Օղյան Օնիկ	-	Կարսի բանտ	
144.	Հովազյան Գարսևան	Նոր Բայազետի շրջ.	Նոր Բայազետի բ.	
145.	Օսիպով Թարխան	-	Ալեքսանդրապոլի	
146.	Հովակիմյան Հայկ	-	“	
No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
147.	Օգանեսով Գեորգիյ	-	“	
148.	Օգանեսով Վաղարշակ	-	“	
149.	Օհանջանյան Օնիկ	-	“	
150.	Հովհաննիսյան Արամ	-	“	
151.	Հովհաննիսյան Մամիկոն	-	“	
152.	Պոստանիցկի	Սարիղամիշի շրջ.	Էրիվանի բանտ	
153.	Պետրոսյան Պետրոս	Նոր Բայազետի շրջ.	Նոր Բայազետի բ.	
154.	Պետրոսյան Պետիկ	“	“	
155.	Փոքսուղյա Արշանուշ	Կարսի շրջան	Էրիվանի բանտ	
156.	Պոզնյակով Կոնստանտին	-	Ալեքսանդրապոլի	
157.	Պոյադկին Իվան	-	“	
158.	Պետրով Իվան	-	“	
159.	Պոդոսյան Հակոբ	-	“	
160.	Պոտխին Իվան	-	“	
161.	Պետրոսյան Գրիգորիյ	-	“	
162.	Պետրոսյան Գրիգորիյ	-	“	
163.	Պետրոսյան Իսրայել	-	“	
164.	Ստեփանյան Արամ	Կաղզվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	

165.	“Սարգիս” Խ	Սարիղամիշի շրջ.	“	
166.	Սամուել	“	“	
167.	Ստեփան	“	“	
168.	Սայգանով Գեորգի	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
169.	Սողոմոնյան Ստեփան	“	“	
170.	Սարգսյան Մեսրոպ	“	“	
171.	Սահակյան Մարտին	“	“	
172.	.....Արամ	“	“	
173.	Սամսոնով Իվան	Կարսի շրջան	Էրիվանի բանտ	
174.	Սարկիսով Կարախան	-	Ալեքսանդրապոլ	
175.	Սարկիսով Կևորկ	-	“	
176.	Սավիկ Սերգեյ	-	“	
No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած	Նշում
177.	Սարկիսով Արշակ	-	“	
178.	Սահակյան Հայկ	-	“	
179.	Սարգսյան Վաղարշակ	-	“	
180.	Սարգսյան.....	-	“	
181.	Սարգսյան Անտոն	-	“	
182.	Ստեփանյան Տիգրան	-	“	
183.	Տեր-Հարությունյան Սերգեյ	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
184.	Թավաքայան Մնացական	“	“	
185.	Տեր-Անդրեասյան Աշխեն	“	“	
186.	Տեր-Վարդանյան Արտաշես	“	“	
187.	Թովմասյան Արշակ	Կարսի շրջան	“	
188.	Տեր-Աբրահամյան Ավետիք	“	Դիլիջանի բանտ	
189.	Տոնոյան Արշակ	“	“	
190.	Տեր-Աղայան Վռամշապուհ	“	Կարսի բանտ	
191.	Թովմասյան Արմենակ	Կաղզմանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
192.	Տեր-Առաքելյան Ալեքսան	Սարիղամիշի շրջ.	“	

193.	Տեր-Առաքելյան	“	“		
194.	Տեր-Միքայելյան Սուրեն	Նոր Բայազետի շրջ.	Նոր-Բայազետի ք.		
195.	Թոմունյան Գերասիմ	“	“		
196.	Տեր-Գևորգյան...	-	Ալեքսանդրապոլի		
197.	Տեր-Մեսրոպյան	-	“		
198.	Տեր-Ստեպանյան	-	“		
199.	Տեր-Ստեփանյան Հովաննես	-	“		
200.	Տեր-Հարությունով Գեորգիյ	-	“		
201.	Տեր-Մարտիրոսով Արտաշ	-	“		
202.	Տեր-Ստեփանյան Սերգեյ	-	“		
203.	Տեր-Մովսիսյան Գևորգ	-	“		
204.	Տեր-Ասատուրյան Սամվել	-	“		
205.	Տեր-Գրիգորյան Թադևոս	-	“		
206.	Տիլկևիչ Ստեփան	-	“		
No ըստ հաջորդ	Անուն և ազգանուն	Որ շրջանից է	Որ բանտում է նստած		Նշում
207.	Տեր- Ստեփանյան/պորուչիկ/	-	“		
208.	Տեր-Մովսեսով	-	“		
209.	Թարախան Ամազամ	-	“		
210.	Տեր-Ասատուրյան Գալուստ	-	“		
211.	Տեր-Վարդանյան Լևոն	-	“		
212.	Թումասյան Արտաշես	-	“		
213.	Իսաչատրյան Մկրտիչ	-	“		
214.	Իսաչատրյան Հայկազ	-	“		
215.	Իսաչատրյան Բաղիշ	-	“		
216.	Իսանյան Սոֆյա	-	“		
217.	Յվեյք Սամուիլ	-	“		
218.	Չոլախյան Սաթոն	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ		

219.	Չոբանյան Վախթանգ	-	Ալեքսանդրապոլի	
220.	Չալյան Մուշեղ	-	“	
221.	Շենախյան Գենո	Էրիվանի շրջան	Էրիվանի բանտ	
222.	Շամիլյան Հովհաննես	-	Ալեքսանդրապոլի	
223.	Շավոյան Ալեքսեյ	-	“	
224.	Շենախյան Արշավիր	-	“	
225.	Շահասմյան Գուրգեն	-	“	
226.	Շահումյան Միխայիլ	-	“	Յմիլիոնի դեպքը
227.	Շահինով Մարութ	-	“	
228.	Շախունյան Հարություն	-	“	
229.	Շահարունի Վարդան	-	“	
230.	Շահնագարյան Մաթևոս	-	“	
231.	Շչեզլով Ֆյոդոր	-	“	
232.	Յուզբաշև Գևորգ	-	“	

Հայերեն տեքստը մուտքագրված է ռուսերեն բնագրից²²⁰

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1, ց1., գ38 . ք. 40-43, մեքենագիր, պատճեն:

²²⁰ Ցուցակից երևում է, որ նրանում բերված են միայն Կարսի նահանգից, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Դիլիջանի և Նոր Բայազետի գավառներից ձերբակալվածների անունները: Իջևան-Ղազախի, Դարալագյազի և Զանգեզուրի տարածաշրջաններից ձերբակալվածների անունները բացակայում են:

No II-130

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²²¹,

որտեղ նշվում է, որ մայիսյան խռովությունը ճնշելուց հետո բանտարկվել է մոտ 250 խռովարար

<...> Արտակարգ դատարանները արգելափակուած պահեցին մոտ 250 հոգի, որոնցմէ ոմանք եթե ծանոթ բոլշեւիկներ էին, միւսները թրքական եւ ատրպէյճանական լրտեսներ կամ բարոյապես կասկածելի անհատներ էին, որոնք, ըստ բախտի, իրենց անունը կապեցին բոլշեւիկյան շարժման հետ <<...>>:

No II-131

ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃՆՇԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ ՄԵՎԱՆ ԱՔՍՈՐՎԱԾ

ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԸ

ՑՈՒՑԱԿ

ՄԵՎԱՆ ԱՔՍՈՐՎԱԾՆԵՐԻ, ՎՈՐՈՆՔ ԲԵՐՎԱԾ ԵՆ 1-ԻՆ ՑՈՒՑԱԿ,

ՅԵՐԵՎԱՆԻՑ

(ոչ շուտ, քան 1920թ. մայիսի վերջ-հունիս)

1. Սահակյան Մարտին
2. Աուշտրյան Անտոն
3. Զոհրաբյան Արտյոմ
4. Չոլախյան Սաթո
5. Անդրեասյան Աշխեն
6. Ազիզյան Հրիկ
7. Ղորխմազյան Մամիկոն
8. Թումանյան .... /անունը չի գրված/
9. Պանֆելով -, , -
10. Ռանսկի -, , -
11. Սայկանով -, , -
12. Հարությունյան Գարեգին
13. Դուրգարյան Ոնիկ մենջևիկ ինտերնացիոնալիստ
14. Ստամբոլցյան պ. ձախ եսեր.

²²¹ Կ.Սասունի, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պեյրուք, 1968, էջ 185:

2 ՑՈՒՑԱԿԸ ՆՈՐ – ԲԱՅԱԶԵՏԻՑ

15. 1. Զարգարյան Հայկ .... կ.
16. 2. Բոշնաթյան Սերգո ..... կ.
17. 3. Ղարազոյան Արշավիր ... կ.
18. 4. Պետրոսյան Պետիկ ..... կ.
19. 5. Միքայելյան Սուրեն ..... կ.
20. 6. Դովլաթյան Վաղինակ ..... կ.
21. 7. Ավոյան Խաչատուր դժգոհ տարր
22. 8. Մխիկյան Միշա ..... կ.
23. 9. Բոխյան Հ. .... դժգոհ տարր
24. 10. Դուրգարյան Մարուքե նախկին կոմունիստ

/տես մյուս յերեսը/

25. 11. Բատիկյան Հայկազ ..... կ.
26. 12. Թելումյան Գերասիմ .... կ.
27. 13. Հովակիմյան Գարսեվան .... կ.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.182, թ.8, ճշրջ; մեքենագիր

No II-132

ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃՆՇԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ ԳՆԴԱԿԱՀԱՐՎԱԾ

ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

**ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂՆԵՐԻՆ
ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻՑ ՎՈՐՈՆՔ ԳՆԴԱԿԱՀԱՐՎԱԾ ԵՆ ԴԱՇ.**

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎՈՐՈՇՄԱՍԲ

(ոչ շուտ, քան 1920թ. մայիսի վերջ-հունիս)

1. Սարուխանյան Հովհաննես
2. Բատիկյան Բատիկ
3. Ավետիսյան Բեգլար
4. Դատիկյան Գրիգոր
5. Պետրով Կապիտան
6. Վարդանյան Սրապ
7. Նալբանյան Ադիբեգ
8. Մակարյան Սուրեն
9. Խաչատրյան Հակոբ փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ
10. Հովեյան Ղուրղան

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.182, թ.6; մեքենագիր

No II-133

ՑՈՒՑԱԿ՝ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԶՈՆՎԱԾ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ

Կառավարության հրահանգով գնդակահարված, ապստամբական մարտերում սպանված և քաղաքացիական կոռիվներում զոհված ապստամբության մասնակիցների ընդհանուր թիվը չի հասնում հինգ տասնյակի (1921թ. կեսերից ոչ շուտ)

-ՑՈՒՑԱԿ-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԶՈՆԵՐԻ

ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

1	Ալավերդյան Ստյոպա	Արմենկոմի անդամ:	Գնդակահարվել են 1920թ ոգոստոսի 14-15, Յերեվանի բանտից:
2	Մուսայելյան Սարգիս	Հայաստ.Ռազմ-հեղկոմի անդամ, կարմիր բանակի հրամանատար:	
3	Ղարիբջանյան Բագրատ	Ալեկպոլի կուս-կոմիտեյի անդամ:	
4	Գալստյան Արմենակ	Ղամարլվի շրջանի ընկիրնիբից. Ուսուցիչ:	
5	Գեվորգյան Վարդան	Յերեվանի յերկաթ.բանվոր:	
6	Հովհաննեսյան Լևոն	Ղարսի ընկերներից.շոֆեր:	
7	Զմշկյան Ալեկսանդր	Սարիղամիշից.կապիտան անկուսակցական:	
8	Հարությունյան Գարեգին	Յերեվանի կուս-կոմիտեյի անդամ, տպագրական բանվոր:	Սպանվիլի 1921թ Ղամարլու ֆրոնտում:

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ

9	Մելյան Յեգոր	Ալեկպոլի կուս-կոմիտեյի անդամ, ակտիվ բանվոր:	Գնդակահարվել են 1920թ. հունիսի 4-ին Ալեկպոլի բանտից:
10	Բժ. Փանյան Արշալույս	Քաֆթառուլի շրջանի-հեղ-կոմի անդամ:	
11	Բժ. Մեքոնյան Արտաշես	Հայաստ.Ռազմ-հեղկոմի անդամ:	Գնդակահարվել է 1920թ. մայիսին, Աշտարակի շրջ:

ՂԱՐՄՈՒՄ

12	Ղուկասյան Ղուկաս	Ղարսի Ռազմ- Հեղկոմինախազահ, ՍՊԱՐՏԱԿ-ի ղեկավար	Այս 9 ընկերները սպանվելին Ղարսի և Ալեքսանդրի մինչև, Արգինոյի կովում դաշնակների ....
13	Ցավըակով Պետյա	Ակտիվ մասնակից:	
14	Խրիստովսկ	.....	
15	Ծառուկյան Սուրեն	Հրետ-գնդի զինվոր:	
16	Խաչատրյան Քերոբ	Ակտիվ մասնակից:	
17	Մանուկյան Հովհանես	Զինվորական ակտիվ մասնակ	
18	Դուզճակատյան Գուրգեն	...	
19	Յերկու զինվորներ	Վորոնց ունները անհայտ են	
20	Ռադիոնով Վասիլ	Ակտիվ մասնակից	
21	Տեր-Գրիգորյան Գուրգեն	.....	
22	Մկրտչյան Գինոս	Զինվոր պարետային վաշտից	
23	Խաչատրյան Մկրտիչ Վարդան	Շոֆեր, ակտիվ մասնակից:	

ԻԳԴԻՐՈՒՄ

	Անտոնյան Հակոբ	Իգդիր Ռազմ-հեղկոմի թեկնածու	Սպանվել է 1921թ „63,- ի հետ ավանտյուրայի ժամանակ
	Աբաջյան Կորյուն	Նույն հեղկոմի թեկնածու	Մեռավ բանտում 1920թ խորհրդայնացման մոմե նտին

ՅԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ, ՎՈՐՈՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՁ ՀԱՅՏՆԻ ՉԵՆ:

ՍԱՐԻՂԱՄԻՇՈՒՄ

24	Զուգուրյան Անդրանիկ /Ասո/	Սարիղամիշի Ռազմ-հեղկոմի նախազահ:	Սարիղամիշից տեղափոխելիս ճանապարհին Ղարս լճում խեղդվել են
25	Կուլմալյկին Պավել	Նույն հեղկոմի անդամ	
26	Վոսկանյան Սամվել	Հաղորդակցության և կապի	

		կոմիսար	1920թ. մայիսի 20-ին
27	Մատիչկո Պյոտր	Յերկաթ.բանվոր, քարշի կոմիսար յերկաթուղում:	
28	Մխչյան Լիպարիտ	Զինվորական Սարիղամիշի ռազմ-հեղկոմի անդամ:	Սպանվել են 1921թ քաղաքացիական
29	Նալբանդյան Լեվոն	Զինվորական ակտիվ մասնակից:	կոթիվներում

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏՈՒՄ

30	Սարուխանյան Հովհանես	Ն-Բայազետի ռազմ-հեղկոմի նախագահ:	Գնդակահարված 1920թ մայիսի 22-ին: Ն-Բայազետում:
31	Բատիկյան Բատիկ	Նույն հեղկոմի անդամ:	Գնդակահարված 1920թ հոկտեմբերին:
32	Մակարյան Սուրեն	Նույն հեղկոմի անդամ, կարմիր ջոկատների հրամանատար:	Գնդակահարվել է 1920թ Ն-Բայազետի փետրվարյան ավանտյուրայից:

ԴԻԼԻԶԱՆՈՒՄ

33	Մկրտումյան Յենոք	Դիլիջան-Իջեվան Ռազմ-հեղկոմի անդամ:	Գնդակահարված Դիլիջանում 1930թ. հունիսի 4-ին
34	Հովսեփյան Վաղինակ	Ակտիվ մասնակից:	Գնդակահարվել են Դիլիջանում 1920թ ապստամբությունը ճնշելուց հետո:
35	Հակոբջանյան Սետրակ	Կարմիր ջոկատների ղեկավար	
36	Ալեքսեյեվ Վասիլ	Զինվորական ակտիվ մասնակից	
37	Ապոստոլով	.....	
38	Շեմախյան Յեդիշե	Ակտիվ մասնակից:	Տերրորի յենթարկված 1920թ Դիլիջանում

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

39	Մկրտչյան Խրիստ	Զանգեզուրի անլեզալ կուս-կոմիտեյի անդամ:	Գնդակահարված 1920թ հոկտեմբերին, Ղարաքիլիսա գյուղում:
40	..աչուրյան Մկրտիչ	Նույն կոմիտեյի անդամ:	Գնդակահարված 1920թ

			նոյեմբերի 19-ին Գորիսում:
41	Հարությունյան Բակրատ	Ուսուցիչ, ակտիվ մասնակաից Ղարսի շրջանում	Գնդակահարված Ղարաքիլիսայում 1920թ աշնանը:
42	Իսկենդարայան Յեղիյա	Կարմիր բանակի հրամանատար Միսյանում:	Գնդակահարված 1920 ոգոստոսի 18-ին Յերեվանում
43	Եյթիբարյան Իսկենդեր	Ակտիվ մասնակաից ձախ եսեր:	Գնդակահարված 1920թ մայիսի 30-ին Խնձորեսկում:
44	Հասրաթյան Լիպարիտ	Ակտիվ մասնակաից	Սպանված 1920թ ոգոստոսի կրիվներում Ջանգեզուրում:

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 209, թ. 2-4; մեքենագիր

No II-134

**ՄԵՋԲԵՐՈՒՄ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃՆՇԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ ՆՈՐ
ԲՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌ ԳՈՐՕՌՈՒՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՊՏԳԱՄՎՈՐՆԵՐ Գ.ՔՅԱԼԱՇՅԱՆԻ ԵՎ Գ.ՇԱՀԻՆՅԱՆԻ՝
ՀՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԻՑ²²²,**
*որտեղ նշվում է մայիսյան խռովությունը առաջ բերած մի շարք
պատճառների միանգամայն օրյեկտիվ լինելու մասին և արվում են
առաջարկներ՝ երկրում կյանքն առողջացնելու և բանակի
մարտունակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ
(10 հունիսի, 1920թ.)*

Ն.Բայազետում և այլուր դժգոհություն առաջ բերող և խառնակիչներին ու վարձկաններին իրենց սև գործն անելու հնար ընձեռնող պայմանները մեծ մասամբ օրյեկտիվ են և ներկա տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական պայմաններում դժվար ուղղելի, բայց կան նաև դժգոհության դժգոհության հող ստեղծող այնպիսի պայմաններ, բարյացակամ և լուրջ աշխատանքով շտապ կերպով կարելի յե վերացնել, դրանք են.

1. Մաքրել գորքի հրամանատարական կազմը բաղդախնդիրներից և թանջիներից, հեռացնել միմիայն նյութական շահի և այլ մղումների հետ-

²²² Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ. Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 166-167:

ևանքով գորքի մեջ գտնված բոլոր ուտարագրիներին և ինվալիդ ծերունիներին՝ տալով նրանց կենսաթոշակ:

2. Կանոնավորել ինտենդանտստովոն այն չափով, որ գորքի համար նշանակված անբավարար պարենը զինվորին հասնի ամբողջովին:

<...> 11. Մաքրել յերկիրը վարկաբեկված ու զեղծարար պաշտոնյաներից (թե քաղաքացիական, թե զինվորական) շտապ և անողորմատարանի մատնելով նրանց:

<...> 13. Կազմակերպել ժողովրդական – հեղափոխական զինված բանակ <...>:

Պատգամավորներ՝

Գ.Քյալաշյան

Գ.Շահինյան

10. VI 1920թ. Երևան

No II-135

**ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՔՐԵԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՊԵՏԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ՝²²³,**

որտեղ պաշտոնյան տեղեկացնում է նահանգապետին Ղարաքիլիսայում կեղծ դրամներ տպելու սարք հայտնաբերելու մասին և, որ իր ավագակությանը հայտնի մի մեծամասնական հայտնաբերվել և ձերբակալվել է, սակայն փախուստի դիմելու պահին ոչնչացվել է (ոչ շուտ, քան 31 օգոստոսի, 1920թ.)

ՇԻՐԱԿԻ Պ. ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

Զ Ե Կ ՈՒ Ց ՈՒ Մ

Պատիվ ունեն զեկուցելու, վոր ըստ Ձեր գաղտնի կարգադրության մեծ Ղարաքիլիսայում պետք է հետապնդելի մեծամասնականների գործունեության: Ղարաքիլիսայում կեղծ փողեր տպելու գործիքներ բռնելուց հետո ինձ տեղեկացրին, վոր հայտնի ավագակ և մեծամասնական գործիչ Մացակ Սարգսյանը 15 ձիավորով գաղտնի ման է գալիս մեծամասնականների կողմից շրջաններում կազմակերպելու: Ոգոստոսի 13-ի գիշերը 5 ձիավորով մտա

²²³ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, իմբ.Կ.Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 224-225:

Յեղափոխության գյուղը, յերկար հետապնդելուց հետո ձերբակալեցի և բանտարկեցի տրամադրությանս տակ գտնվող բանտում բերելով Ղարաքիլիսա, այն ժամանակ էր, որ գնացքը կանգնած էր մագուր չլինելու համար, անմիջապես կարգադրեցին միլիցիոներների հետ միասին ուղարկել ձեր կարգադրության: Օգոստոսի 17-ին յերբ մեր 4 միլիցիոներները Մացակ Սարգսյանի հետ միասին Ղարաքիլիսայից մեկնում են, յերեք վերստ հեռավորության վրա անտառից և կաշվի գործարանի կողմից հարձակում կգործեն մեր պահակների վրա, որպեսզի փախցնեն Մացակին: Մաստիկ հրացանաձգության ժամանակ հիշյալը առիթից օգտվելով փախուստի կոչման և կգնդակահարվի միլիցիոներների կողմից, որի մանրամասն զեկուցումը ներկայացված է ձերո հայեցողության օգոստոսի 31-ին:

*Շիր. Նահանգ. Կրեյակյան բաժնի պետ 'Գասպարյան
Իսկականի հետ ճիշտ է'
Գործավար Ս.Բայինյան*

№ II-136

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²²⁴,

*որտեղ բերված է Գարեգին Նժդեհի բացատրությունը, թե ինչ պատճառով և ինչ պարագաներում է սպանվել Զանգեզուրի բոլշևիկներից Արարատ Տեր-Հարությունյանը
(4 սեպտեմբերի, 1921թ.)*

1920 թ.մայիսին Արծվանիկ է գալիս Նժդեհը, հավաքում շրջակա գյուղերի բնակիչներին, խոսում իրադրության մասին, կարմիրների դեմ պայքարելու կոչ անում, իսկ ուսուցիչներ Արարատին և Սմբատին դիմելով՝ ասում է. <<Ձեզ զգուշացնում եմ որպես գիտակից երիտասարդների. եթե վատ լուրեր լսեմ ձեզից ոչ թե կծեժեմ, այլ տեղն ու տեղը կգնդակահարեմ>>...

...1921 թ. սեպտեմբերի 4-ին Թավրիզում հարցաքննության ժամանակ փորձ է արվել պարզելու Արարատ Տեր-Հարությունյանի սպանության առեղծվածը: Տրված հարցին, թե Արարատ Տեր-Հարությունյանին ո՞վ է սպանել և ինչու՞, Նժդեհը պատասխանել է. << Տեր-Հարությունյանն Արծվանիկ գյուղում կազմակերպել էր մեծամասնական երիտասարդական միություն: Սկզբնա-

²²⁴ Գ.Սմբատյան, Սյունիք. պատմություն և հիշողություն, Երևան, 2019, էջ 362,363

կան շրջանում իշխանությունն ու ես ուշադրություն չէինք դարձնում այդ բանի վրա, վստահ լինելով գյուղացիների՝ դեպի մեր կառավարությունը ունեցած վստահության վրա, բայց հետո, երբ Տեր-Հարությունյանը մարդ էր ուղարկել խորհրդային իշխանության մոտ՝ Գորիս, և առաջարկել, որ զան ու իրենց շրջանը գրավեն և երբ այդ բանը իմացել էր վաշտապետ Գերասիմը, բարկացել ու ասորճանակով վիրավորել էր նրան, որից և մեռել էր Տեր-Հարությունյանը...

No II-137

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ** ²²⁵,

*որտեղ ներկայացվում է Էրիվանի արտակարգ դատարանի որոշումը՝
Իգդիրի շրջանում բոլշևիկյան հակապետական գործունեություն ծավալելու
համար մի քանի զինվորականների տարբեր ժամկետների ազատազրկման
դատապարտելու վերաբերյալ
(13-14 հունիսի, 1920թ.)*

БЮЛЛЕТЕНЬ №126 ОТ 13-14 июня (1920 г.)

Информационного Бюро при Дипломатической Миссии Армении в Грузии
АРМЕНИЯ

Къ ликвидації большевистского движения.

Эриванскій Чрезвычайный Судъ, рассмотревъ дѣло о противоправительственномъ движеніи въ Игдырскомъ районѣ, приговорилъ обвиняемыхъ: офицера ЕЛОЯНА, МУРАДЯНА, НАЗАРЯНА, - организовавшихъ мѣстный Ревкомъ съ цѣлью передачи власти въ Арменіи большевикамъ - къ трехгодичному тюремному заключенію, четверо другихъ обвиняемыхъ приговорены къ заключенію въ тюрьме на одинъ годъ, трое – на шесть месяцевъ, двое оправданы.
(«Слово» №131 от 13 июня 1920 г.).

---

²²⁵ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 372:

No II-138

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐՎԱՅԱՑՈՒՑՉԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝

*մայիսյան խռովությանը մասնակցելու պատճառով Սարիղամիշում
ձերբակալված և բանտարկված կապիտան Չմշկեանի վիճակի մասին
(22 սեպտեմբերի, 1920թ.)*

22 Սեպտեմբերի 1920թ

Tiflis

No 4266

Շտապ

Հ. Հ.

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

30 սեպտ. 1920թ

ՄՏԻՑ՝ 12111

Երևան

Ներքին Գործերի պ. Մինիստրին

Մայիսեան բոլշեիկեան շարժման ժամանակ Սարիղամիշում բանտարկուած է եղել կապիտան Չմշկեան եւ դատապարտուած 10 տարի բանտարկութեան: Վերջերս Չմշկեանը գտնուում էր Երևանի բանտում եւ պէտք է այնտեղից տեղափոխուէր Նոր-Բայազետի բանտը: Նրա ծնողների ջանքերը իմանալու թե որտեղ է նա ներկայումս գտնուում ապարդիւն են անցել եւ որովհետեւ լուր կար որ նա գնդակահարուել է, ծնողները խնդրում են հաղորդել իր վիճակի մասին:

Տեղեկացնելով Ձեզ դորա մասին, պատիվ ունեմ խնդրելու հաղորդել, եթէ հնարավոր է, յիշեալ կապ. Չմշկեանի վիճակը:

Դիւանագիտական Ներկայացուցիչ՝ *ստորագրություն*

Ի.տ. Գործերի Կառավարչի՝ *ստորագրություն*

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 201, ց. 1, գ. 31, թ.28; մեքենագիր

**ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՂԱՍԻ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ
ՌՍՖԽՀ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆԸ**

*Նկարագրվում են մայիս-հունիսին Ղազախ-Շամշադինում տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք զեկույցի հեղինակի կողմից գնահատվում են որպես ավանտյուրա, քննադատվում են անհարկի բռնություններն ու թալանը բնակչության նկատմամբ, մերկացվում են ապստամբության ղեկավարների ըստ էության ավազակաբարո կերպարները
(31 օգոստոսի, 1920թ.)*

ՊԱՏՃԵՆ

Ռ.Ս.Ֆ.Խ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՌԸՆԹԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԲՅՈՒԼԼԵՏԵՆԻ.

Հավելված 1920թ օգոստոսի 31-ի նո. 17.

ԱՆՅՔԵՐԸ ՂԱԶԱԽՈՒՄ ՅԵՎ ՇԱՄՇԱԴԻՆՈՒՄ.

Ղազախի յեվ Շամշադինի դեպքերը, վոր տեղի ունեցան ս.թ. մայիսին յեվ հունիսին, իրենց հետեվանքներով ամբողջովին ավանտյուրիստական էյին, շնորհիվ արհեստական կերպով ստեղծված «հեղափոխության»: Դեռ ապրիլ ամսին, յես Ղազախում նախազգուշացնում էյի ընկ. Ամիրխանյանին, Բերբերյանի ավանտյուրիստական տրամադրությունների մասին, յեվ մենք վորոշեցինք նրան ուղարկել Յերեվան՝ Կենտրոնական Կոմիտեյի հայեցողության, իսկ Կոստյա Ատվազյանի մասին յես նախազգուշացրել էյի ընկ. Դրաստամատին ու Մարտիկյանին, նրանից հետո, յերբ Այվազյանը յերկու անգամ յեվ այն ել յերկու որով յեկել էր Քարվանսարա յեվ մեր ընկերներից ստացած թռուցիկ տպավորությունների ազդեցության տակ՝ նա Յերեվան գալով՝ Կենտկոմին անճիշտ տեղեկություններ էր տվել, վոր ամենեվին չէյին համապատասխանում Ղազախում գոյություն ունեցող գործերի դրությանը, ասելով վոր իբր թե ամբողջ շրջանը ծածկված է բջիջների ցանցով, վորոնք կապված են կենտրոնի հետ յեվ բավական է ձեռքի մի նշան՝ հեղաշրջում առաջ բերելու համար: Յես իբրեվ տեղացի յեվ կազմակերպչական կոմիտեյի անդամ՝ նկատել էյի, վոր Այվազյանի ինֆորմացիան չի համապատասխանում իրականությանը յեվ ընկ. Ավետիք Տեր-Աբրահամյանի (Հայաստանի կոոպերացիայի աշխատակ-

ցի) ներկայությամբ նախագգուշացրի, վոր չը հավատան Այվազյանի յեվ Բերբերյանի նման անպատասխանատու անձանց խոսքերին, յեվ Ղազախում ու Շամշադնում գործերի վիճակն այն ձեւով չը պատկերացնեն, ինչ ձեւով նկարագորում եյին վերոհիշյալ ընկերները: Ընկ. Դրաստամատի հետ ունեցած խոսակցությունից ինձ համար պարզվեց, վոր նա առանձնապէս չի հավատում Այվազյանի խոստումներին. Սակայն մի քանի որ անց, յերբ յես Հայաստանի կոռպերացիայի համագումարից յեկա Ալեքսանդրոպոլ, այնտեղի շարժման անհաջողությունից հետո, յերբ Սեպուհի խմբերը բռնեցին Ղազախ տանող բոլոր գծերը, յես տեղեկացա, վոր Ղազախումն էլ ե բռնկել ապստամբություն: Շատ լավ գիտենալով, մեր տեղական կազմակերպությունների ուժը, յես սրտի կսկիծով հայտնեցի մի քանի ընկերների, վոր այս շարժումն էլ վաղաժամ ե յեվ հեղափոխություն չէ, այլ այն ավանտյուրիստների գործն ե, վորոնք իրենց անմտությամբ, փառքի համար ամբողջ շրջանն անձնատուր են անում արկածախնդրության, իսպառ կորցնելով իրենց հմայքը ամբողջ շրջանում:

Այսպէս էլ յեղավ: Գլուխ կանգնելով (մի խումբ) ավազակների, վորոնցից գյուղացիները հանգիստ չունեյին դաշնակների տիրապետության ժամանակ, գործը հասցրին վիժման: Այս մասին յես բազմաթիվ փաստեր ունեմ:

Հունիս ամսին, յերկրորդ ավանտյուրայի նախորակին, յես Թիֆլիսից Աղստաֆայով հասա Ղազախ յեվ ապստամբած գյուղացիների պահանջով հավիրելով հեղկումի ժողով, քննության դրի կատարված անցքերը, այդ հարցի շուրջը աղմուկ բարձրացնելով: Փաստերից պարզվեց վոր Կոստյա Այվազյանը յեվ Բերբերյանը սրկածախնդիր են, գուցե յեվ ընկ. Շ. Ամիրխանյանի պատասխանատվությամբ աշխատող: Նրանցից Կոստյա Այվազյանը խրախուսվելով Ադրբեջանի «իսկական» կոմունիստների պնդումներով, վորով նրանք առաջարկում են իրենց հանձնել 6 հոգի հատուկ ցուցակով, ապացույց այն բանի, վոր ինքն իսկապէս իսկական կոմունիստ ե, նա արդարացնում ե նարանց պահանջը, գերի յե վերցնում 6 հոգու յեվ իբրեւ պատանդներ՝ ուղարկում ե ընկ. Յենգիբարյանի ձեռքով Ադրբեջան: Ճանապարհին «իսկական» կոմունիստները փորձել են սպանել պատանդներին, սակայն շնորհիվ ընկ. Յենգիբարյանի յեվ ռուս կոմունիստների՝ նրանք ազատվեցին յեվ բերվեցին Բագու: Այս առթիվ ինքը Այվազյանը Հեղկումից գովասանական գրություն ստանալուց հետո, այն միջոցին, յերբ փախել էր Բագու, պատմեց ընկ. Յենգիբարյանին, համարելով ավանտյուրիստական՝ ամբողջ շարժումը: Նրա կարծիքով հնարավորություն չկար յեվ անհրաժեղ յտ եր հեռանալ: (նահանջել)

Ինչ վերաբերում է Բերբերյանին, ապա նրան փոխանակ ուղարկելու Յերեվան՝ Կենտկոմի կարգադրության տակ, տալիս են նրան 200.000 ռուբլի յեվ ուղարկում են Շամշադին՝ գյուղացիներին կազմակերպելու: Այստեղ նա փոխանակ կազմակերպչական աշխատանքի ձեռնարկելու, իր շուրջն է խմբում հասարակության տականքներին, ավազակներին յեվ մի շաբաթվա մեջ ապստամբություն է բարձրացնում 1-2 գյուղում. իբր թե մեկ ավանտյուրան հերիք չեր, նա ուզում էր այն լրացնել յերկորոդ ավանտյուրայով՝ «նշանավոր» Թարխանի գլխավորությամբ: Նա այնպես վորգեվորվել էր, վոր իր կարծիքով նա մեկ շնչով պետք է հասներ Յերեվան, բայց փաստորեն հասավ մինչեվ Քարվանսարա, այստեղ նա մի ճառ խոսեց, վորի մեջ հիշատակում էր, վոր նա ինքը դաշնակցական է յեղել յեվ 40 տերրոր է կատարել, բայց այժմ կոմունիստ է, մսագործ (դասաբ) յեվ յեկել է «մորթելու» դաշնակներին:

Դրա հետ միասին գնդակահարեց մի քանի հոգու, հայտնի չէ, թե վորքան տեղին էր այդ: Քարվանսարայում յերկու որ իշխելուց հետո, թյուրք փաշայի նման, նա վախենալով յեվ սարսափելով 26 պարտիզանների հրացանած գոթունից՝ բառիս բուն մտքով փախավ Ղազախ, գյուղացիների ասելով՝ գլխաբաց, շտապելուց չկարողանալով իր հետ վերցնել գլխարկը:

Ասում են, վոր նա իր հետ վերցրել էր մեծաքանակ թալան յեվ տարել իր հետ Բագու:

Հեղկոմն ու հատուկ գորամասը չը համարձակվեցին նրան խուզարկել, այնքան յերեվի նա ուժեղ էր իր շքախմբով:

Բագվում նրան պետք է դատելին, բայց ի գարմանս բոլորի, նա դրա փոխարեն նշանակվեց Զանգեզուրի ճակատի գլխավոր պետ: Սակայն այդ մասին յես լռում եմ, թող խոսեն նրանք, վորոնք գործին ավելի մոտ են կանգնած: Յես կը շոշափեմ բացառապես Շամշադնի անցքերը:

Նախ յեվ առաջ յես կը նկատեմ, վոր գնդի պետ նշանակված էր Բերբերյանը, նրա ոգնական՝ Տեր – Սարգսյանը յեվ նրան առնչի, իր ճաշակով ընտրված «հատուկ գորամաս»: Վորաշման համաձայն յերկրորդ արշավանքը Քարվանսարայի վրա պետք է տարվեր միաժամանակ Շամշադնից, վոր բաժանված է միայն մի լեռնաշղթայով, բայց նրանք մտան Քարվանսարա, իսկ մենք նստած սպասում էլինք, վոչ մի կապ չունենալով նրանց հետ: Միայն յերկու որից հետո մենք իմացանք այդ մասին, սակայն արդեն ուշ էր, քանի վոր հակառակորդը թիկունքից հարվածում էր յեվ նրանց Ղազախից դուրս քշեց: Շամշադնի ապստամբյալները հետ շարտեցին Թաթու, Թոուզ-Ղազա (բերդ)

յեւ Նուար գյուղերի ճակատից հայկական զորքերի հրամանատար Բեկ-Սամիկոնյանին, վորի հետեւից սարերը փախան այդ շրջանի գյուղերի բոլոր հակա-հեղափոխական կուլակները իրենց ամբողջ գույքով: Ըստ մեզ մոտ յեղած տեղեկությունների՝ թշնամին դիրքերը ե գրավել Քարվանսարայի, Նավուրի, Բերդի յեւ Չամբարակի կատարներին յեւ սպասում ե մեր գործողություններին:

Գրավելով Բերդն ու Նուարը, մեր հրամանատարությունը մնացած ազգաբնակչոյանը հայտարարեց, վոր մինչեւ չը վերադառնան ու անձնատուր չը լինին փախած հակահեղափոխականները, վորոնց անունները դրա հետ միաժամանակ հայտարարված էին, զորքերը չեն հեռանա այդ գյուղերից յեւ նրանց ամբողջ ծախքը վերջին գյուղերի վրա պետք ե ընկնի: Դրա համաձայն ամբողջ մի շաբաթվա ընթացքում այդ թվով մինչ 200 զորքը ոգտվում եր պարենավորումով ի հաշիվ այն գյուղացիների, վորոնք նեղ պայմաններումն էին: Վերցնում էին ու գրավում՝ հացը, պանիրը, յուղը, կովերը, ձիաները, խալիները: Դրա հետ միաժամանակ ձերբակալում էին անմեղ գյուղացիներին, փչացնում էին մեղուների փեթակները: Այդ գործողություններին մենք դարձրինք մեր ուշադրոյութունը յեւ միյեվնոյն ժամանակ մատնանշեցինք հանցավորներին, սակայն չը նայած դրան հանցավորներն անպատիժ մնացին:

Յեղել են բոլորովին անմեղ գնդակահարութեան դեպքեր, ինչպես որինակ Նավուր գյուղի կույր աշուղի գնդակահարութունը, գուցե ամբողջ շրջանում նրա հոշակավոր ձին խլելու նպատակով: Այդ ձին այժմ գտնվում ե Բագվում: Հետո դարձյալ մերոնցից մեկին, վորին ինքը Բերբերյանն եր գնդակահարել, այն պատճառով, վոր նա նախագգուշացրել եր հակառակորդի առաջխաղացման մասին յեւ դրա հետեւանքով դիրքերում իրարանցում ընկավ: Բերբերյանը տեսնելով, վոր դրոյութունը վտանգավոր ե յեւ պատասխանատու յե դառնում, նույալիս խորամանկոյութուն ե բանեցնում, ինչպես առհասարակ, մեկնում ե Թոռուզ կայարանը, այդ լուրջ մոմենտի ամբողջ ծանրութունը ձգելով իր ոգնական Տեր-Սարգսյանի վրա: Յեւ, յեթե վերջինս այնպիսի իսկական կոմունիստ լիներ, ինչպես Բերբերյանի մյուս ոգնականները՝ Ապոստոլովն ու հանգուցյալ Սակոլովսկին եր, նրանց նման կը ձերբակալեր մի քանի որով դաշնակ-պարտիզանների առաջխաղացութեան մասին նախագգուշացնող գյուղացուն: Իսկ Բերբերյանը, վոր գնդակահարեց գյուղացուն, պատճառ դառավ ամբողջ Նավուր գյուղի փախուստի՝ նախ դեպի Կարմիր-Աղբյուր յեւ ապա Թոռուզ կայարանը՝ նահանջի ժամանակ:

Մինչ այս, մինչ այն, հենց հետեվյալ որը դաշնակները միանալով ճնշումների հետեվանքով մեզանից փախուստի տված տեղական բնակիչներին, մեզ առաջացան յեվ մի ամբողջ որ տեվող անդադար հրացանաձգությունից հետո ստիպեցին մեզ հետ գնալ դեպի մեր նախկին դիրքերը՝ Վերին Կարմիր-Աղբյուր գյուղի մոտերքը: Յերկու շաբաթ թշնամուն դիմադրելուց հետո, մենք փամփուշոների բացակայության հետեվանքով, թողինք այդ դիրքերը, վորովհետեվ մեր սուրհանդակը գալով Թոուզ կայարանը յեվ հայտնելով մեր դրության մասին «հեղափոխական» պետ Բերբերյանին, վոչ մի շուտափույթ ոգնություն չը ստացավ: Բերբերյանն իմանալով դրությունը, զրահապատով յեկավ Աղստաֆա: Նա կանչում է Ղազախի հեղկումին, տալիս է ինֆորմացիա յեվ դրանից հետո վերադառնում է Թոուզ կայարանը, իսկ այդտեղից ձիով հինգերորդ որը՝ մեզ մոտ: Այդտեղ նա հայտնում է Զինվորական խորհրդին, վոր փամփուշոների բացակայության հետեվանքով Ղազախի հեղկումը վորոշեց նահանջել: Անմիջապես նա կանչեց տնտեսական մասի պետին ու կարգադրեց թնդանոթներն ու այլուրը տանել Թոուզ կայարանը, բայց այնպես, վոր դա աննկատելի լինի, ազգաբնակչությանն իրարանցման մեջ չը ձգի: Սակայն գյուղացիները շուտով նկատեցին այլուրով բեռնված սայլերն ու թնդանոթները յեվ սկսվեց խուճապը: Նրանք այդ առթիվ վորոշեցին ձերբակալել Բերբերյանին ու նրա ոգնականին նրա համար, վոր նրանք իրենց չեն նախագուշացրել նահանջի մասին, վորպեսզի իրենք էլ կարողանային փրկվել, փրկել իրենց ընտանիքը դաշնակների ձեռքից: Յես, իբրեվ շրջանային Հեղկումի նախագահ՝ առաջարկեցի առանց թագցնելու հայտարարել նահանջի մասին յեվ 3 ժամ ժամանակ տալ, վորից հետո նահանջը կատարել: Սրան կարծես թե համաձայնեցին, սակայն կես ժամ չանցավ, հենց վոր մթնեց, առաջ գցեցին թալանած իրերով սայլերը, իսկ իրենք ձիաները հեծնելով յեվ քայլերգով առաջ շարժվեցին: Իմ տված հարցին թե՝ ու՞ր եք գնում, Բերբերյանը պատասխանեց, վոր խոսելու ժամանակ չե յեվ առաջարկեց ինձ ձին հեծնել յեվ իրենց հետեվել: Ինձ այլեվս վոչինչ չեր մնում անել յեվ կես ժամից հետո յես ուղեվորվեցի նրանց հետեվից: Անհնար է նկարագրել առաջ յեկած խուճապը, բնակիչների աղաղակն ու վայնասունը...

Նավուր յեվ Բերդ գյուղերից թալանած իրերի մասին, վոր Բերբերյանը Կարմիր-Աղբյուրից փոխադրել էր Թոուզ կայարանը՝ յես գրավոր կերպով գեկուցել էյի Գանջա՝ հատուկ զորամասին, իսկ բերանացի կերպով հայտնեցի հեղկումին, վորը հանձնարարեց հանձնաժողովին՝ Գիզոյանի նախագահությամբ

յամբ ու Յուլակ Ամատունու յեվ մյուս մի ընկերոջ մասնակցությամբ՝ քննել գործը, սակայն այդ քննությունը հաստատեց միայն Բերբերյանի իբրեւ զինվորական պետի անպետքությունը յեվ զրկեց նրան հրամանատարությունից, հանձնարարելով նրան ավելի պատվավոր պաշտոն՝ զինկոմ. մնացյալում բողոքը անհետեւանք թողնվեց: Հանձնաժողովի հայտարարության համաձայն՝ Բերբերյանը հանձնել է տնտեսական մասի պետ Յերվանդ Հարությունյանին «միայն» հակահեղափոխականներից վերցված իրերը, բայց տնտեսապետը բացասում էր, այդ թեպետ յեվ մի ընկերոջ ներկայությամբ հայտարարեց, վոր տեսել է բարձրված սայլերը՝ կողովներով, դռակներով, անկողիններով՝ Կարմիր-աղբյուրից Թոռուկ կայարանն ուղեվորվելիս, բայց թե ո՞ր են տարել այդ իրերը, նա չը գիտէ: Կարմիր ապստամբյալներն ասում են, վոր այդ իրերը տարել են ծախել Գանջա:

Իսկ 200.000 ռուբլու գումարի հաշիվը... Յեվ, յերբ այս բոլոր գործողություններին մենք, ընկերներս, քննադատաբար ենք վերաբերվում յեվ դեկավարներից հաշիվ ենք պահանջում, մեզ խոսքից զրկում են, կուսակցական աշխատանքից հեռացնում յեվ Գիգոյանը Բերբերյանի ոգնությամբ մեզ հանձնում են արտասահմանյան բյուրոյի լիազոր Աշ. Տեր-Սահակյանին յեվ գործը քննելով՝ մեզ հայտարարում են, թե թյուրիմացություն է դուրս յեկել, վոր անցողական ժամանակաշրջան է յեվ զգույշ պետք է լինել:

Ահա թե ինչ արին անպատասխանատու կոմունիստները գյուղացիների հետ՝ մեր քաղաքական նպատակների յեվ շահերի վերաբերմամբ: Նրանք մի ամսվա աշխատանքն յերկարացրին տաս տարով: 30 տարեկան մեռնող դաշնակցական կուսակցությունը նորից կյանքի կանչեցին:

Մեր ավանտյուրայի շնորհիվ, ըստ հավաստի տեղեկությունների, ապստամբ գյուղացիները հետ վերադառնալով, կատաղաբար կռվում են դաշնակների հետ միասին մերոնց դեմ: Եվ սրանից ավելի ի՞նչ կարելի յե սպասել արկածախնդիրների գործունեությունից:

Մեր պրեստիժը (վարկը) կը բարձրանա գյուղացիների աչքում այն դեպքում միայն, յերթե ավանտյուրիստներն անպատիժ չը մնան:

Շամշադնի Հեղկոմի նախագահ՝
Ադասի Վարդանյան:

ՀՍՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 143, թ. 4-9; մեքենագիր

Ինչպես տեսանք, հայ բոլշևիկներն իրենց տված <<պատվի խոսքը>> չպահեցին: Այդ առումով չափազանց խորհրդանշական է մի երկխոսություն, որ տեղի է ունեցել խռովության օրերին գեներալ Մովսես Միլիկյանի և բոլշևիկ Հովհաննես Սարուխանյանի միջև, երբ վերջինիս հրահանգով բոլշևիկների կողմն անցած զինվորները ձերբակալում էին Միլիկյանին²²⁶: - **Միլիկյան.** «Չէ՞ որ դուք ինձ ազնիվ խոսք տվեցիք քանակին ձեռք չտալ, պարոն Սարուխանյան»: **Սարուխանյան.** «Ես այն ժամանակ ձեզ ստեցի, ընկեր Միլիկյան»: Ինչպես ասում են . *no comment* : ...Վերանանք, թերևս <<պատվի խոսքի>> վերացական-բարոյախոսական եթերայնությունից և իջնենք-կանգնենք գետնի վրա, հիշելով, որ <<քաղաքականությունը սպիտակ ձեռնոցներով չեն իրականացնում>>: Առավելևս, եթե այն իրականացնում են սև հոգով անձինք: Իրոք, ինչպիսի <<**ավելի սև**>> գործ հնարավոր է մատնանշել, քան սովյալ ազգին պատկանելով, օտարի ցուցումով անվերապահորեն լծվել քո ազգի պետականությունը քանդելու գործին:

Հասկանալի է, որ Մայիսյան ապստամբությամբ սկսվեց Հայաստանի պետականության, առանց այն էլ խարխուլ նավակի ճոճելը: Հայաստանում բոլշևիկյան կարգեր հաստատելու ձախողված այդ փորձը իրականում մի մեծ ու կարևոր քաղաքական ընձա էր, որ մատուցեցին հայ բոլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանին, իսկ միջնորդավորված՝ նաև քեմալական կողմին: Այդ խռովությունը, իր այդպիսի ավարտով, լայն հնարավորություններ տվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանին հետագա ամիսներին հատորեն շահարկել բոլշևիկների հանդեպ Հայաստանում իբր իրականացվող <<զանգվածային բռնաճնշումների >> խաղաթուղթը և սկսել արդեն <<օրինաչափորեն>> միջամտել հայկական պետության ներքին գործերին և թելադրել Հայաստանին պայմաններ, որոնք բխում էին քեմալաբոլշևիկյան համատեղ շահերից:

Այս ամենը միանգամայն բնականորեն տեղավորվում էր դրան նախորդող տասնամյակների ընթացքում ձևավորված հայ-ռուսական հարաբերությունների ավանդույթների դիալեկտիկայի շրջանակներում: Նորամու-

---

²²⁶ Հ.Հարությունյան, 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը Նոր Բայազետի գավառում, Պատմա-բանասիրական հանդես, No 3, 2011, էջ 86:

ծությունը միայն այն էր, որ այս անգամ հայերի մի հատված, հանուն ռուսական շահերի, խարխլում էր արդեն ոչ թե պարսկական, կամ թուրքական պետության հիմքերը, այլ ուղղակիորեն քանդում սեփական ազգային պետությունը:

Թե՛ այն օրերին, թե՛ այսօր, տարբեր կարծիքներ են հնչում խռովության մասնակիցների հանդեպ կիրառած պատժամիջոցների խստության և մասշտաբների վերաբերյալ: Կայուն պետականության կողմնակիցները, հիմնականում արևմտահայ գործիչներն ու հենց զանգվածը, պնդում էին, որ օրվա իշխանությունը չափազանց մեղմ է վարվել խռովարարների հետ և դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռել նրանց, որ հետագա ամիսներին նրանք ավելի սաստկացնեն իրենց հակապետական գործունեությունը: Այդ օրերն ու պատժելու հնարավորությունը, բնականաբար ետ չեն գա, իսկ փաստը մնում է փաստ, որ խռովությունը ճնշելուց հետո հայ բոլշևիկների՝ հայկական պետականության կործանմանն ուղղված գործողությունը ոչ թե մարեց, այլ ավելի ինտենսիվ և «արդյունավետ» բնույթ ստացավ:

Եվ վերջում, ինչպես ասում են, մի փոքր, բայց էական «շտրիխ» ամենքիս համար էլ սեփական կյանքը թանկ է և նրան հրաժեշտ տալը չափազանց ծանր է ու անցանկալի: Այդ առումով հայ բոլշևիկները նույնպես Աստծո ստեղծած էին և իրենց կյանքն էլ իրենց համար շատ թանկ էր: Հայտնվելով բանտում և գիտակցելով հայկական պետության հանդեպ իրենց կատարած հանցանքի ծանրությունը, նրանք միջոցներ էին փնտրում մահապատժից խուսափելու, իրենց կյանքը փրկելու համար: Բայց որո՞նք էին այդ միջոցները: Ահա թե ինչ է գրում բանտից բոլշևիկյան Կովկասյան մարմնին հասցեագրված իր նամակում Սարգիս Մուսայեյանը²²⁷.

---

²²⁷ Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, խմբ.Կ. Ղազարյան, Երևան, 1932, էջ 304:

թյունների վրա: Միմիայն արտաքին ուլթի միջամտութիւնը, թեկուզ վերջնազրի ձևով, կարող է մեզ փրկել զնդակահարութիւնից:

Նրանք կարող են մեզ արձակել և հետո անկյունից խփել, դաշնակները ամեն մի սրիկայութեան և ստորութեան ընդունակ են: Անհրաժեշտ է բեռայեք շիքներ պահանջել:

Այս րոպէիս վերադարձա դատարանից: Յես և չորս մյուս ընկերները մահվան պատժի յենք դատապարտված զնդակահարութեան միջոցով. մեկը արդարացված է և մեկն էլ դատապարտված է մի տարվա բանտարկութեան: Դատարանը վորոչեց միջնորդել կառավարութեան առաջ մեղմացնելու դատապարտվածների դրութիւնը: Միայն դրո՛ւց արած ճնշումից կարելի չէ տապարտվածների դրութիւնը և մի սպառնալիքի տակ՝ այն է, վոր զնդակափոխել տալ մահվան պատիժը և մի սպառնալիքի տակ՝ այն է, վոր զնդակահարութեան համար ամբողջ դաշնակցութիւնը պատասխանատու կլինի: Այլ բանը նրանց սարսափեցնում է: Նրանք իրենք էլ են խոստովանում, վոր մեր դեմ կովելու համար իրենք շատ թույլ են և մեղանից՝ բոլշեակներէց ավելի յեն վախենում, քան թէ թուրքերէց: Այլ բանը ասում էր դատարանում Բժիշկ Բաղդասարյանը:

Յես դորբերի հետ կապը պահպանում եմ: Նրանք մեր կողմն են, պետք է միայն ջանախել առաջավոր խումբը, վոր կազմված է դառլթականներից և մաուզերիսաներից և ապա կարելի չէ առանց ընդիմադրութեան, հանդիսավոր մարշով առաջ դնալ, քանի վոր գորբերը մեր կողմը կանցնեն: Մրա հետ միասին ուղարկում եմ Ձեզ բանտարկված ընկերների անունից բողոք, վորպիսին խնդրում եմ անմիջապէս հեռագրով և մամուլի միջոցով հայտարարել:

Ընկերական վուղջույնով Ս. Գ. Մուսայեյյան

1/VI--20 թ.

Ալեքսանդրապոլի բանտ.

Ահա այդպէս. պետական հանցագործություն կատարելու պատճառով հայտնվել բանտում, բայց կյանքը փրկելու համար հայցել ոչ թե սեփական պետության ներողամտությունը, այլ շարունակել հեզնել ու չընդունել այդ պետության սոսկ գոյությունը, հակառակորդ՝ և նույնիսկ ջախջախման ենթակա թշնամի հայտարարել Հայաստանում ապաստանած արևմտահայության բեկորները, ապավինել օտար ուժին և կոչ անել, որ նա քո պետության հետ խոսի ուլտիմատումի ու շանտաժի լեզվով և այդ միջոցով փրկվի քո կյանքը: Դե, ինչ ասես...

Հայ բոլշեակների 1920 թ. մայիսյան խռովությունը հաջողություն չունեցավ և ճնշվեց: Բայց դրանով կասեցվեցի՞ն արդյոք Հայաստանի պետականությանն սպառնացող արտաքին ու ներքին վտանգները: Ամենևին: Խռովությունը ճնշելուց հետո քեմալա-բոլշեակյան վտանգը Հայաստանի հանդեպ ոչ թե չեզոքացվեց, կամ էլ թուլացավ, այլ հակառակը, ավելի սաստկացավ, ստանալով ավելի ու ավելի համակարգված ու ահագնացող բնույթ. <<...Մայիսեան դաւադրութիւնից յետոյ էլ հայ բոլշեակները հանգիստ

չնստեցին, նրանք ավելի եւս մոլեգնած շարունակեցին իրենց դավադրութիւնը...>>: ²²⁸ Ի դեպ, խռովության մասնակիցների մի մասն անցավ Խորհրդային Ադրբեջան և Հայաստան վերադարձավ 11-րդ Կարմիր բանակի շարքերում, իսկ ոմանք էլ, հաջողացնելով խուսափել պատասխանատվությունից, ուղևորվեցին ուղիղ... դեպի Էրզրում և Հայաստան վերադարձան արդեն դեպի Կարս արշավող Քյազիմ Կարաբեքիրի գորաջոկատի շարքերում²²⁹:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

---

²²⁸ Յ.Ա.Ք. Հաճեան, Կարսի վերջին օրերը. 1920 թիւ <<Ալիք>>, ազգային, քաղաքական, հասարակական և գրական օրաթերթ, 2 մայիսի, 1961, թիվ 91:

²²⁹ Նույն տեղում:

ԲԱԺԻՆ I I I

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարության
ձեռնարկած քայլերը՝ երկրի ներքին կյանքի հնարավոր
բարելավման և արտաքին աշխարհի հետ նորմալ
հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ:
Ռուսաստանից Հայաստանին եկող ուղղակի վտանգը և
հայ բոլշևիկների հակապետական դիրքորոշումը
հնարավոր բոլոր առյուծաներում և անցքերում

<<ԿԱՐԹԱԳԵՆԸ ՊԵՏՔ Է ԿՈՐԾԱՆՎԻ>>

(հունիս-օգոստոս, 1920թ.)

Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ հենց նման նշանաբանով էր բնութագրվում Խորհրդային Ռուսաստանի և Կովկասում իր բարեկամ քեմալական Թուրքիայի ու արբանյակ Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի հանդեպ 1920թ. մայիս-հունիսից մինչև սեպտեմբերի սկիզբը դրսևորված քաղաքականությունը: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և ավելի ու ավելի սերտացող քեմալա-բոլշևիկյան մտերմությունը հանգեցրեց նրան, որ 1920թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց թշնամական շրջապատման մեջ: Կասկած չկար, որ Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական ռեժիմը ձեռնարկելու են ագրեսիա Հայաստանի նկատմամբ: Հարցը պարզապես նրանում էր, թե ե՞րբ դա տեղի կունենա ²³⁰: Այդ ժամանակահատվածում խորհրդային Ռուսաստանը փայլուն կերպով կարողացավ Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակության <<քթից բռնած>>, ձգձգել հայ-ռուսական բանակցությունները, ամեն անգամ հայերին ներկա-

---

²³⁰ В. М. Муханов, Советизация Армении в 1920 г. и Серго Орджоникидзе, Международная аналитика, No1 (19) 2017, с.95.

յացնելով նույն օրերին՝ գուգահեռ ընթացող քեմալա-բոլշևիկյան բանակ-
ցությունների ընթացքում ծնվող նորանոր <<ճշգրտված>> առաջարկներ:
Բնականաբար՝ ի վնաս հայկական կողմի:

Որպեսզի, ինչպես ասում են, շատ չերկարացնենք, բերենք այդ օրերին
Մոսկվայից ուղարկված մի հեռագրի տեքստ: Ի.Ստալինը 1920-ի հուլիսի
8-ին հեռագրում է Գ.Օրջոնիկիձեին. *«Իմ կարծիքն այնպիսին է, որ չի կարելի
անվերջ խուսանալել կողմերի միջև, պետք է սատարել կողմերից մեկին ո-
րոշակիորեն, տվյալ դեպքում, իհարկե, Ադրբեջանին Թուրքիայի հետ: Ես
խոսել եմ Լենինի հետ, ինքը չի առարկում: Ստալին»*²³¹: Դեհ, եթե Իլլիչն էլ չի
առարկում, էլ ի՞նչ հարցեր կարող են լինել: Ի գո՛րծ, ընկերնե՛ր: Հայ բոլշևիկ-
ները, բնականաբար, գտնվում էին հակահայաստանյան ճակատի ամենաա-
ռաջնային դիրքերում:

Այս բաժնի նյութերի մի մասը լուսաբանում է այն քայլերը, որոնք 1920-ի
ամռան ամիսներին ձեռք էր առնում Հայաստանի Հանրապետության ղեկա-
վարությունը երկրի ներքին կյանքի կայունացման ուղղությամբ, ինչպես
նաև դիվանագիտական այն քայլերը, որ իրականացվում էին միջազգային
ասպարեզում երկրի ճանաչման և անվտանգության ապահովման ուղղու-
թյամբ: Մյուս մասը վերաբերում է այդ ժամանակահատվածում քեմալա-բոլ-
շևիկյան այլանախի և դրա շրջանակներում՝ անձամբ հայ բոլշևիկների դիրքո-
րոշմանն ու գործունեությանը:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

²³¹ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 92(ГАРФ. Ф.130. Он.4. Д.496. Л139):

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բ Ա Ճ Ի Ն Ի Ի Ի-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No III-1 – No III-74)

No III-1

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՈՍՅԻՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

*Նոր-Բայազետի Գավկումի ոգնականը տեղեկացնում է Գանձակից
Հայաստան փախած Դենիկինի կամավորական բանակի զինվորների
մասին և խնդրում է հրահանգ տալ
իր հետագա գործողությունների վերաբերյալ
(21 մայիսի, 1920թ.)*

Պատճեն նոր-Բայազետի Գավկումի ոգնականի հեռագրի ուղղված
Ներքին Գործերի Մինիստրին:

Զանգեզուրի Դարալազյազի վրայով գալիս են Բայազետ Յերեվան անց-
նելու համար ռուսներ կամավորական բանակի սպաներ յեվ զինվորական-
ներ մասամբ զինված յերեկ այսոր յեկել անցել են դեպի Յերեվան հիսուն հո-
գի վաղն սպասվում է մոտ 300 հոգի նրանց ասելով իբր փախչում են Գան-
ձակից յեվ թիվն հասնում է յերկու յերեք հազարի վորոնք պիտի շարունա-
կեն գալ խնդրում եմ պատշաճ հրահանգ 36

ԳԱՎԿՈՄԻ ՈԳՆԱԿԱՆ՝ ՄԱԴՈՅԱՆ

ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝ (ստորագրություն)

Իսկականի հետ ձիշտ է

ՇՏԱՊ

Ներկա պատճեն ուղարկված է Մինիստրների խորհրդի ղեկավար
իզիտություն Մինստրի նախագահի:

21 Մայիսի 1920թ.

ԴԻՎԱՆԻ ՓՈԽ ՏԵՍՈՒԶ՝ (ստորագրություն)

ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝ (ստորագրություն)

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 6; մեքենագիր

No III-2

**ՔԱՆԱՔԵՌԻ ՔՐԵԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻՆ**

*Մանրամասն տեղեկացվում է Քանաքեռում հայտնված դենիկինյան
զինվորականների քանակի ու զինվածության մասին, և հարցում է
կատարվում իր հետագա գործողությունների համար հրահանգների մասին
(31 մայիսի, 1920թ.)*

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Պ.ՌՈՒԲԵՆԻՆ.

Այսոր ժամը 2-ին Նոր-Բայազետից յեկան Քանաքեռ Դենիկինի կամավորներից 62 զինվորներ 8 սպա յեվ յերկու գնդապետ, թերյեվս ինձ վոչ մի կարգադրություն չկար, վոր յես նրանց արգելեյի այստեղ, բայց դրությունը ինձ ստիպեց նրանց արգելել մինչեվ Ձեզ տեղեկացնել ի պատշաճ կարգադրություն:

Սրանից առաջ յես հայտնեցի մայրաքաղաքի կամենդանտ պ.Շահխաթունուն, նրա պատասխանը ինձ չ'բավարարելով, դիմում եմ Ձեզ ինչ եք կարգադրում. Սրանց շատերի վրա ատրճանակներ կան վերցնենք թե վոչ, կա նայել սրանց մեջ մեկ հայ զինվոր, յեղեր ե նայել մի հայ սպահ, վորը փախուստ տվավ չ'նկատեցինք, վորի մասին դակումենտ մը ներկայացնում եմ Ձեզ գրությանս հետ: Յեվ յեթե այստեղ մնալու յեն հսկողության տակ դնենք նրանց թե վոչ, յերկրորդ նրանց ինչ միջոցներով կերակրենք:

Քանաքեռի ռոզիսկի Միլիցապետ՝ Շավարշ

1920թ. 31/5

Քանաքեռ

Պետական կենտրոնական Արխիվ

Դաշ. Կառ. Ներքին գործերի Մինիստրություն

Գաղտնի գրություններ

Գործ No 1763, էջ 192

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 7; մեքենագիր

№ III-3

ՌԱՂԻՈՎԻՐ

*Հայ բոլշևիկներ Միկոյանի, Կոստանդյանի և Ավիսի կողմից Հայաստանի կառավարությանը ներկայացված վերջնագիր առ այն, որ իբր Հայաստանում հարյուրներով կոմունիստներ են գնդակահարվում, և չդադարեցնելու դեպքում իրենք, իրենց թիկունքում ունենալով Խորհրդային Ռուսաստանն ու խորհրդայնացված Ադրբեջանը, ամեն մի գնդակահարությանը կպատասխանեն տասը գնդակահարությունով
(1 հունիսի, 1920թ.)*

Ձեռագիր մակագրություն, թվագրված 1/ VI 920

Тифлисъ изъ Баку

По просьбѣ Тифлиса Баку повторилъ вторую половину что и перехвачено.

Ваше Правительство опираясь на силу маузеристовъ во главѣ Себу и совмѣстно съ Деникинскими офицерами предол ають поголовные аресты избіеніе, грабежи революціонныхъ рабочихъ и крестьянскихъ главарей возмущаетъ революціонную совѣтьс Азербейджанскаго Правительства и красной арміи советской росіи крестьяне Арменіу изъ Казаха убѣгають отъ Вашихъ Башибозуковъ находя братскій приютъ у советскаго Азербейджана. Пропускъ повторяеть дальше. Доказываеть то, что рабочіе и крестьяне арменіи солидарни съ рабочими и крестьянами совѣтскаго Азербейджана въ ихъ борьбѣ противъ Дашнаковъ и муссаватистовъ всюду по всему совѣтскому Азербейджану мы съ пометью красной арміи советской росіи беспощадно подавляем контръ-революцію муссаватистовъ, а ваше Правительство Арменіи подавляеть коммунистическую революцію рабочихъ. Намъ извѣстно, что Вашимъ Правительствомъ Карсскомъ районѣ разстрѣляно 300 человекъ въ самомъ Карсѣ арестованные члены Рев.Кома. Контръ-революціоннымъ трибуналомъ во главѣ съ Хорени и Агбалиномъ нещадно разстрѣляны. Вами разстрѣлянъ членъ военревкома тов. Мелкумянъ и членъ Карсскаго ревкома Гугасянъ членъ Ново-Баязетскаго ревкома Тов. Сарухановъ и много другихъ всю коммустическую организацію вы загнали въ тюрьмы, чтобы потомъ разстрѣливать по одиночкѣ .... представитель комитета съ представителемъ ревоенкома Арменіи въ Баку возмущенные палачской расправой надъ нашими Товарищами въ Арменіи обратились къ советскому правительству Азербейджана на каждый Вашъ разстрѣль мы отвѣтимъ десятью реазстрѣлами Вашихъ товарищей мы также обратились въ Москву куда Вы будучи настолько нахальными отправились съ коммунистами въ Арменіи мы увѣрены, что совѣтроссія приметъ всѣ мѣры, чтобы поставить предѣль Вашей

кровавой расправѣ и предложить немедленно прекратить разстрѣливание нашихъ товарищей освободить всѣхъ задержанныхъ. Объ этомъ сообщить намъ черезъ нашего товарища Сергѣя Арк. ВАРТАНОВА если въ двухнедѣльный срокъ отвѣта не послѣдуетъ то это нами будетъ учтено, какъ желаніе продолжать ту же политику ц.к. Азеркомпар преду... (Ми)коянь представ. К.Па Костандянь и представ. ревоенкома Арменіи Авис.

Перехвачена отъ “Бакинской” Радиостанціи.-

(Ձեռագիր անընթեռնելի լրացում)

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 201, ց. 1, գ. 53, թ. 31; մեքենագիր

No III-4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ

Հ. ՕՉԱՆՁԱՆՑԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՎՈՍ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ ԵՎ ՍՈՍԿՎԱՅՈՒՄ ԸՆԹԱՑՈՂ
ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅՎԱԿԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՂԵՎԱՎԱՐ Լ. ՇԱՆԹԻՆ²³²,

*որտեղ նշվում է, որ Բաքվում ապաստանած մի խումբ հայ բոլշևիկներ՝ Ավիս Նուրիջանյանի գլխավորությամբ, իրենց իրավունք են վերապահում փողոցային բառապաշարով հեռագիր հղել Հայաստանի կառավարությանը, որտեղ շարադրված են ստահող հերյուրանքներ և կեղծ, իրականությանը բացարձակապես չհամապատասխանող մեղադրանքներ Հայաստանի կառավարության հասցեին: Այդ անձինք, որոնք երբևիցե Հայաստանում չեն աշխատել և անտեղյակ են Հայաստանի ու հայ ժողովրդի խնդիրներին և միանգամայն խորթ են հայ ժողովրդին ու հայ իրականությանը, շուկայական իրենց բառակերպով տեղեկություններն ուղարկում են նաև Մոսկվա՝ Ձեր կառավարությանը
(1 հունիսի, 1920թ.)*

От Цкомзеркомпара, именующего себя представителемвоенкома Арменіи Ажиса, других лиц, получена на имя правительства Арменіи из Баку радионота, которая от полного искажения передаваемых в ней фактов ее обвинений целиком составлена в выражениях недопустимой грубости бранного тона. В радиограмме указывается, что помещенные в ней сведения одновременно сообщаются в Москву Вашему правительству. Не касаясь существа указанной ноты, ответ на

²³² Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 66 (АВІР. Ф 148. Оп.3. П.1. Д.3. Л.4):

которую послан в Баку, я позволю себе обратить Ваше внимание на то обстоятельство, что незначительная кучка этих людей, позволяющих себе рыночным языком возводить ложные обвинения на правительство Армении, никогда в Армении не работали, не знакомы с ее историей, нуждами и положительно чужды армянскому народу и армянской действительности.

No III-5

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ԶԻԶԵԴԻՆԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ

Հ. ՕՉԱՆՁԱՆՅԱՆԻՆ²³³,

որտեղ մտահոգություն է հայտնվում Հայաստանում հայ կոմունիստների հանդեպ պատմիչ գործողությունների կապակցությամբ և, որպես հայ – ռուսական բանակցությունները շարունակելու պայման, պահանջվում է ազատ արձակել բանտարկված հայ կոմունիստներին: Հեռագրի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Ռուսաստանի դեկավարությունը հիմնվել է չափազանցված և չստուգված լուրերի վրա (օրինակ՝ նշվում է, թե, իբր, Հայաստանում գնդակահարվել է Անաստաս Միկոյանը) և այդ ամենը օգտագործվում է որպես առիթ՝ Հայաստանի ներքին գործերին միջամտելու, Հայաստանի հետ պայմանների ու շանտաժի լեզվով խոսելու համար (4 հունիսի, 1920թ.)

П о м е т а: отправлена . Л.Карахан

По достоверным сведениям, в Александрополе, Эривани, Сарыкамыше, Карсе и других городах Армении сотнями арестованы коммунисты. Армянское правительство допускает самосуды и негласно расстреливает коммунистов, в частности, расстрелян товарищ Микоян. Советское правительство с большой тревогой узнало о расправах, которые чинятся над деятелями армянского коммунистического движения. Россия ведет сейчас переговоры с делегацией армянского правительства в Москве, она твердо решила помочь армянскому народу в тяжелых испытаниях, которые он перенес и от которых не избавлен и поныне. Россия намерена принять меры к созданию порядка на границах Армении, взяв на себя посредничество между Арменией и окружающими ее государствами, создать условия для жизнеспособности и спокойного развития армянского

²³³ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 69,70(ԱՅՊՔ. Փ148. Օռ.3. Ս.2. Ը.7. Լլ. 13,14,15):

народа. Получив сведения о расправе с армянскими коммунистами, правительство России не может спокойно обсуждать с Вашими делегатами положение Армении и условия договора о дружбе с ней. Советское правительство настаивает на немедленном освобождении арестованных коммунистов и немедленном прекращении самосудов и расстрелов деятелей армянского коммунистического движения. Мы просим о принятых мерах уведомить нас, чтобы устранить препятствия к дальнейшему обмену мнениями с Вашей делегацией.

Народный комиссар иностранных дел

Чичерин

No III-6

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ²³⁴,

որտեղ խոսվում է Հ.Օհանջանյանին հասցեագրված Գ.Չիչերինի նոտայի մասին առ այն, որ Հայաստանում հարյուրներով գնդակահարվում են բոլշևիկներ, ինչին ի պատասխան Հ.Օհանջանյանը գրում է, որ խռովարարները պատժվում են ցանկացած երկրում, այդ թվում նաև Խորհրդային Ռուսաստանում, իսկ պատժամիջոցների ծավալի մասին լուրերը խիստ չափազանցված են (15 հունիսի, 1920թ.)

БЮЛЛЕТЕНЬ №127 ОТ 15 июня (1920 г.)

Информационного Бюро при Дипломатической Миссии Армении в Грузии

АРМЕНИЯ

Новая нота Чичерина Армении.

(«Нор Ашхатаворь» от 13 июня (1920 г.) сообщает: «Армянское Правительство получило от Чичерина ноту, в которой послѣдній сообщая о получении им свѣдѣній относительно разстрѣла сотенъ коммунистовъ, совѣтуетъ прекратить эти строгости, дабы начатые между Арменией и Совѣтской Россіей переговоры дали свои результаты, и изстрадавшійся армянскій народъ не лишился бы содѣйствія и симпатій Россіи. На эту телеграмму Премьеръ Оганджанянъ отвѣтилъ пространнѣмъ объяснениемъ, въ которомъ описываетъ основныя цели поднятой

²³⁴ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Մինն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 372:

смуты, давая всю картину возстанія и исторію его. Въ своемъ ответѣ Премьеръ Арменіи проводитъ мысль, что само Совѣтское Правительство поступило бы съ организаторами возстанія такъ же, какъ Армянское, что кары, дѣйствительно имѣли мѣсто, но не в такомъ размѣрѣ, въ какомъ предполагаетъ Чичеринъ, что идейные большевики всегда пользовались в Арменіи свободой и что даже сейчасъ, когда участіе ихъ въ возстаніи установлено, они не понесли того наказанія, какого они достойны».
(«Слово», № 132, 1920 г.).

No III-7

**ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ ԵՎ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

Տեղեկացվում է Խորհրդային Ադրբեյջանի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում կարմիր զորքերի քանակի և տեղաշարժերի մասին, ինչպես նաև Դիլիջանի շրջանում հակապետական գործակալական ցանցը ղեկավարվում է Ղազախում գտնվող հայ բոլշևիկ Շավարշ Ամիրխանյանի կողմից (ամառ, 1920թ.՝ մայիսյան ապստամբությունից հետո)

**ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ ՊԱՏՃԵՆԸ Պ.ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ
ԴԻԼԻՋԱՆԻՑ ԾԱԾԿԱԳԻՐ**

15.16.1?

Տեսնվեցի Ադրբեյջանի սահմանները ուղարկվածներին հետ նորա հաջողվել է ուղարկել հայեր բերել տալ այնտեղից ազդեցիկ թուրքեր կետ դեռեվս մեր սահմանի վրա է 10711 բացի պոլկը 32-րդ դիվիզիայից յեկած է մի եշալոն 30 վագոնից լրացնելու 170-ի 3-րդ գունդը կետ.մեր սահմանների մոտիկ Թեկուզ կայարանում կա 30 հոգի Թաղսալայում 50 հոգի Թաղկա 4 Ղազախում 3 հոգի զորքի կեսը հիվանդ է կետ Հայաստանի ազիտուրան ղեկավարվում է Ղազախում նստած Շավարշ Ամիրխանյանը, վորը ունի 4 ազենտ մեր շրջանում վորոնց անունները մեզ հայտնի է յեվ միջոցներ ենք ձեռք առել նրանց բռնելու կետ թուրքերի մեջ հայտարարված զորակոչը հակասություն չունենալով կետ. Բազվից յեկածները հայտնում են այդ արժե սեվը 230 բուրլի սպիտակը 700 մյուսը 380 այստր ինտենդանտը ինձ հայտնել է վոր շրջանումս կա (... բաց) այդ թիվը շատ մեծ է անկարող ենք կերակրել այստր կարգադրել է սկսել զինվորների աջակցությամբ Շամշադինի ճանա-

պարհը այնտեղ աշխատելու են մոտ 500 հոգի նրանց հացը կտա ինքնավարությունը կետ մնացած գորքերին հաց մատակարարելու համար ստիպված յեղա շրջանը մարդիկ հանել յեվ պահանջել գյուղացիներից ցորեն շուկայի գներով հրահանգված ե նույնպես սպեկուլյանտներից վերցնել նրանց թագցրած ցորենը

ԿՆԻՔ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԳՅՈՒԼԽԱՆԴԱՆՅԱՆ

Բնագիրի հետ ճիշտ ե

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՝ Մ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՆԵՐՔ.ԳՈՐԾ.ՄԻՆ ԳՈՐԾ Նո 116 եջ՝ 317

No III-8

ՕՐՁՈՆԻԿԻՉԵՒԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԼԵՆԻՆԻՆ ԵՎ ՍՏԱԼԻՆԻՆ

Հայաստանում մայիսյան ապստամբության ձախողումից հետո բոլշևիկների իբր հարյուրներով իրականացվող գնդակահարությունների, հազարներով ձերբակալվածների մասին, և որպես դրան համարժեք հակաքայլ Մոսկվա բանակցությունների մեկնած Հայաստանի պետական պատվիրակությանը ձերբակալելու նպատակահարմարության մասին (7 հունիսի, 1920թ.)

т.Склянскому копия послана т.Троцкому
Вам для сведения.

Копия No. 4184

Дело 2

Москва-Кремль Ленину.

Из 14 Теконта

Принята 7.У1 13/35

Телеграмма

Москва т.ЛЕНИНУ СТАЛИНУ.

Начиная с 1-го мая прошедшего исключительно под лозунгами коммунистических организаций Р.К.П. в Армении перед Рабоче-Крестьянскими массами стал вопрос о власти знамя восстания первый поднял Александрополь где и был выделен военно революционный Комитет Армении. 3-го мая власть в Александрополе и его районах находилась фактически в руках местных коммунистов

10 мая приказом военревкома Армении была объявлена Советская власть, Дашнаков низвергнутой одновременно с объявлением Армении Советской восстают Карс и Саракамыш объявля также Советскую власть правительство Армении разгромив в Эривани нашу организацию арестом всех товарищей предвинуло верные силы свои из Мазурио и убежавших в Армению Деникинских офицеров и Турецко Армянских бежвнцев спекулянтов во главе с палачем Себу против Революционного Александрополя после нескольких боев данным правительству его войскам революционные силы были поражены и 14 мая Советская власть в Армении пала Саракамыш держался до 19 мая и только после натиска правительственных войск Советская власть и там была разгромлена вся Армения была объята огнем восстания, воостал новый боязет казак, где до сих пор держатся повстанцы временное торжество контр-революции в Армении понесло сотни жизней наших лучших товарищей в Красном районе разстрелено триста человек в самом Карсе по приговору Дашнаковского Трибунала лучшие наши товарищи в нескольких десятков расстрелянных массовый расстрел в Александрополе и его районах по всей Армении ныне царствует ногайка Маузеристов Дашнаков оставшихся в живых товарищей с их семьями арестовали, тюрьмы Армении переполнены тысячами красных постанцев и их семей подвергшихся избиению и грабежу из Казаха бежавшие от Дашнаков крестьяне нашли братский приют у крестьян Советского Азербайджана повстанцы в Казахе в колияестве 660 человек ведут жестокую борьбу и поныне против правительственных войск ими арестованы помощники министра внутренних дел МАКОСЯН, бывш. начальник Вичерахльской контр-разведки ДЖИГИТЯН и другие, которых держат как заложников идет страшная расправа было желательно доножать на Армению воздействовать на менее полагаю что было бы не лишним арестовать Армянскую делегацию.

ОРДЖОНИКИДЗЕ.

ЦПА ИМЛ, ф.461, оп. Ед.хр.33505,

Машинописная копия (подлинная)

Вб Верно : подпись

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 13-14; սկզբնաղբը

№ III-9

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ
ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԱՐ ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԼԵՎՈՆ ՇԱՆԹԻՆ, ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈՒՄԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵՐՆ**

*Ղարաբաղի տարածք ռուսական կարմիր զորքեր մտցնելու՝ խորհրդային
կողմի մտադրության և այդ տարածքի բնակչության՝ Հայաստանի կազմում
լինելու ութ անգամ իրականացված կամ արտահայտության մասին
(31 մայիսի, 1920թ.)*

Копия

МОСКВА

Комиссару по Иностранным Дела́м ЧИЧЕРИНУ копия Москва Председателю делегации Республики Армения ЛЕВОНЫ ШАНТУ копия Баку председателю Военного Совета Кавказского Фронта ОРДЖОНИКИДЗЕ.

Председателем Военного Совета Кавказского Фронта ОРДЖОНИКИДЗЕ через уполномоченных Тергабриеляна Кайдалова и Пернани заявлено армянскому населению нагорного Карабаха о намерении Совета ввести русские красные войска в пределы нагорного Карабаха запятая которая до реки Акеры должен по их словам принадлежать Советскому Азербайджану точка Армянский нагорный Карабах до конца мировой войны сохранивший свою неприкосновенность от наступавших на него со всех сторон турко курдо татарских полчищ... запятая на восьми очередных съездах своих крестьянских депутатов каждый раз особо выносил категорическое постановление о своем решении войти в состав родной ему республики Армении точка В двадцатых числах апреля настоящего года девятый съезд крестьянских депутатов Карабаха внов подтвердил постановление предыдущих съездов о своем непоколебимом решении соединиться с республикой Армении точка Тот съезд категорический отверг возможность признания им власти Азербайджана даже после происшедшего в нем политического переворота и установления в нем советской власти точка Несмотря на изложенное Правительство Армении не желая подвергать Карабахское крестьянство новым бедствием войны неоднократно предлагало Правительству Азербайджана занятая пытавшемуся силой оружия навязать крестьянству Карабаха ненавистную ему власть Азербайджана запятая разрешить вопрос путем мирного между обеими республиками соглашения точка В настоящее время когда делегация

моего Правительство выехала в Москву для установления дружественных взаимоотношений между двумя республиками Россией и Арменией запятая требование комиссара ОРДЖОНИКИДЗЕ крестьянству Карабаха считать себя частью Азербайджана вопреки ясно выраженной воли этого крестьянства представляется совершенно непонятным точка Правительству моему также неизвестно от имени какого правительства- Советской России или Советского Азербайджана говорит комиссар ОРДЖОНИКИДЗЕ точка Правительство мое уже сообщало вам о своей готовности передать вопрос о дальнейшей судьбе Карабаха в руки самого населения и путем производства среди последнего уже в десятый раз плебесцита установить его истинные желания и намерения и решение присоединиться к тому или иному государственному образованию точка Настоящим внов подтверждаем указанную готовность Вас с нашей делегацией в Москве точка В интересах предоставления свободы волеизъявления населения Карабаха и в Целях избавления крестьянства последнего от неизбежного кровопролития в случае насильственного продвижения Советских войск вглубь их родины запятая от имени моего Правительства прошу не отказать предварительно срочно распорядиться о приостановлении дальнейшего движения на Армянский Карабах указанных войск а также об отводе их из района Гасан Риза Дованширского уезда как расположенного в пределах территории Республики Армении точка Эривань 31 мая 1920 года

МИНИСТР ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ АРМЕНИИ: ОГАНДЖАНЫН /подпись/

Верно: ДЕЛОПРОИЗВОДИТЕЛЬ /подпись/

ОСНОВАНИЕ: АСР ЦАУ ССРАрм. Ф.66, дело 808, лист 99.

Копия с копией верно. ЗАМ УПРАВ. ЦАУ ССРА /подпись/ /А. ГЮРДЖЯН/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.5, գ.365, թ.1-2; սերքենագիր

№ III-10

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ ՇԻՐԱԿԻ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՆԵՐԻՆ

Հայաստանում հայտնված մի խումբ ռուս զինվորականների անհրաժեշտ է

զինայթափել և, անհրաժեշտ քանակի սնունդ տրամադրելով,

հեռացնել Հայաստանի սահմաններից

(2 հունիսի, 1920թ.)

Նո. 4952

«2» հունիսի 1920թ

Յերեվան.

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Շիրակի, Յերեվանի, Կարսի նահանգապետներին

Հայաստան են յեկել մի խումբ ռուս զինվորականներ, վորոնց՝ Ն.Գ.Մ. կարգադրությամբ պետք է հեռացնել Հայաստանի սահմաններից: Այս մասին տեղեկացնելով Ձեզ խնդրում եմ գործադրեք հետևյալ կարգադրությունը

Ա) Զինաթափ անել բոլորին

Բ) Ցուցակագրել յեվ նշանակել խիստ հսկողություն նրանց վրա

Գ) Առաջարկել նոցա ուղեվորվել Ղարաքիլիսա, վորտեղից ամենակարճ ժամանակամիջոցում նրանք պետք է թողնեն Հայաստանի սահմանները յեվ անցնեն Վրաստան ել

Դ) Նոցա տալ հաց-, վորի համար դիմել խնամատարության Մինիստրության ներկայացուցիչներին, վորոնց արված է համապատասխան կարգադրություն խնամատ. Մինիստրութ. Կողմից:

Ընդամին ուղարկվում է Ձեզ մի որինակ խն.մին.ուղղած գրության պատճենը:

ՏԵՍՈՒՉ՝ ստորագրություն

ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝ ստորագրություն

Պետական կենտրոնական Արխիվ

Դաշ. Կառ. Ներքին գործերի Մինիստրություն

Գաղտնի գրություններ

Գործ No 1763, էջ 189

ՀԱՄ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 8; մեքենագիր

No III-11

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՏԵՍՈՒՉԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ
ԻՆՍՄՍՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Անհրաժեշտ է որոշ քանակի հաց բաց թողնել Հայաստան ժամանող ռուս զինվորականների համար, որոնք հետո Հայաստանից ուղարկվելու են Վրաստան (2 հունիսի, 1920թ.)

Ն.Գ.Մ.

ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՏԵՍՈՒՉ

Նո.4953

«2» հունիսի 1920թ.

Յերեվան

ԽՆԱՄՍԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ստացված տեղեկությունների համաձայն Հայաստան են գալիս մի քանի խմբակ ռուս զինվորականներ, վորոնց՝ Ն.Գ.Մ. կարգադրությամբ առաջարկվում է ուղեվորվել Ղարաքիլիսա, այնտեղից նոցա Վրաստան ուղարկելու պայմանով: Ներկայումս խնդրվում է անել պատշաճ կարգադրություն Ձեր ներկայացուցիչներին նոցա համար հաց բաց թողնել գավառական Կոմիսարների դիմումների համաձայն:

Ընդամին ուղարկվում է Ձեզ մի պատճեն այն կարգադրության, վոր արված է նահանգապետներին:

ՏԵՍՈՒՉ՝ ստորագրություն

ԻՏ. ԳՈՐԾԱՎԱՐԻ՝ ստորագրություն

Պետական կենտրոնական Արխիվ

Դաշ. Կառ. Ներքին գործերի Մինիստրություն

Գաղտնի գրություններ

Գործ No 1763, էջ 190

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 9; մեքենագիր

No III-12

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Հրահանգվում է Դիլիջանի գավառական կոմիսարին, բոլոր նահանգապետներին, գավառային կոմիսարներին և միլիցիապետներին, որպեսզի Հայաստան եկող ռուս կամավորական բանակի զինվորականների գենքերը պարտադիր ենթարկվեն ռեկվիզիցիայի և վճարվի դրանց արժեքը (13 հունիսի, 1920թ.)

Ն.Գ.Ն.

ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏ

Նո.

«13» հունիսի 1920թ.

Յերեվան

Շրջաբերական

Դիլիջանի գավառական Կոմիսսարին,
բոլոր նահանգապետերին,
գավ կոմիսսարներին յեվ միլիցիապետներին

Հայաստան յեկող ռուս կամավորական բանակի զինվորականների զենքերը յենթարկել ըիկվիզիցիայի, վճարելով նրանց արժեքը: Ըիկվիզիցիայի յենթարկած զենքերը ցուցակագրել յեվ յուրաքանչյուր դեպքի մասին հաղորդել մեզ:

ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՏԵՍՈՒՉ՝ (անընթեռնելի)

ԴԻՎԱՆԱՊԵՏ՝ (անընթեռնելի)

ԳՈՐԾԱՎԱՐ Վ. Աբրահամյան

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 11; մեքենագիր

No III-13

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 11-Ը ԲԱՆԱԿԻ 20-Ը ԴԻՎԻԶԻՍՅԻ ՇՏԱԲԻ ՊԵՏԻՆ

*Հրահանգվում է դաշնակցականների դեմ պայքարող հայկական ապստամբական ջոկատի կազմի մեջ ներմուծել կոմունիստ մահմեդականների, որպեսզի նրանք համատեղ պայքարով օրինակ ծառայեն աշխատավոր զանգվածների համար, և դրանով հնարավորություն տրվի հետագայում հայկական ջոկատների կազմի մեջ ներգրավել արդեն նաև անկուսակցական մահմեդականների
(16 հունիսի, 1920թ.)*

Дело АКА 263-180 лист 6.

Наштадиву 20 16 июня 1920 года Баку.

Наштарм приказал в действующий против дашнаков армянский повстанческий отряд влить мусульман коммунистов дабы эти лучшие представители трудящихся сблизившись в условиях борьбы за общее дело способствовали своим примером искоренению национальной розни между армянскими и татарскими пролетариями и заразившим своим примером беспартийные массы тем самым дали бы возможность в будущем безболезненно производить влияние в армянские повстанческие отряды беспартийных труженников мусульман.

Нр. 01391/оп.

За Начоперодарм XI
Военком.

Дело АКА 263-180 лист 7.

В. Срочно. телеграмма № 01395/оп. Штаба XI армии

Отделение оперативное. Баку 16-6-20г. 16 час. 25 мин.

Начвосоарм XI.

Нашгарм приказал эшелон с третьим батальоном 251 стр. Полка немедленно вернуть обратно на ст. Зубовская.

За Начоперодарм Якубчик.

Военком /подписи нет/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.96, թ.2; մերենագիր

No III-14

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄՆ Մենատում դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչները բողոք են ներկայացրել ընդդեմ Մենատի կողմից ընդունած այն որոշման,

ըստ որի մերժվում էր ԱՄՆ կողմից Հայաստանի հանդեպ

մանդատ վերցնելու հարցը

(1920թ. հունիսի առաջին կեսը)

Копия.

Америка и Армения.

Сенаторы демократы американского сената обратились в сенат с петицией, в которой порицают резолюцию сената, отклоняющую мандат Америки над Арменией. В петиции, между прочим, заявляется, что резолюция вносит дух партийной политики в вопрос, имеющий важное значение для мира и цивилизации.

Неприязнь к мандату над Арменией- говорится в петиции- главным образом основана на недоразумениях, порождаемых докладом ген. о Харборда, который исследовал вопрос с точки зрения военного командования. Он имел ввиду установить мандат над Закавказьем и всей Оттоманской империей /за исключением Сирии, Палестины, Мессопотамии, Геджаса и Фракии/ По его расчетам мандат должен был занять территорию в 343.000 кв. миль, а между тем Армения, над которой следует принять мандат занимает 56.000 кв. миль.

Подлежащая мандату Армения состоит из следующих областей.

С подлинным верно: /подпись/

Ձեռագիր ավելացրած.

7/IX. 35 г

Эривань
Инв. № 321
Центр. Арх.
РСФСР

печать

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց.2, գ. 7, թ.1; սերքենագիր

No III-15

**ԿԱՐՍԻ ԶՈՐԱԽՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ, ԳԵՆԵՐԱԼ ՓԻՐՈՒՍՅԱՆԻ
ԶԵՎՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆԻՍ²³⁵,**
*որտեղ ներկայացված է հայկական զինուժի կողմից Օլթիի շրջանի
գրավման գործողությունը
(հունիս 18-21, 1920թ.)*

ЭРИВАНЬ – КОМАНДАРМУ

Передаю донесение Начальника Карсского Отряда о Пенякской операции: Карсь Начгруппы Карта 2 версты. Во исполнение Вашего распоряжения о занятии селения Пеняка съ каменноугольными копиями мною были выдвинуты три колонны: ПРАВАЯ колонна Полковника Мазманова къ вечеру 18 іюня заняла исходное положение въ Дортъ-Килисѣ, СРЕДНЯЯ: колонна Полковника Шагубатова къ тому же времени заняла исходное положение у Мерденека, ЛѣВАЯ колонна подполковника Нестеровского заняла исходное положение въ Беккѣ. Съ утра 19-го іюня всѣмъ тремъ колоннамъ я приказалъ перейти въ наступление. Правой колоннѣ далъ задачу занять Панджуретскій переваль, средней колоннѣ Агундиръ лѣвой колоннѣ Керашли-Гель-Тана. 18-го іюня 16 часовъ курдо-турки повели наступление на высоту 1133-310 у селения Шарафъ и заняли эту высоту, но контръ-атакой / Комендантской роты Штаба 2й бригады/ противникъ былъ отброшенъ за Яила-Сагнотъ. ПРАВАЯ колонна къ полудню съ боя заняла Панджурскій переваль встрѣтивъ сопротивление у горы Кула, что южнѣ Дортъ-Килисы. СРЕДНЯЯ колонна встрѣтила серьезное сопротивление и послѣ 6-тичасового упорнаго боя за-<.....> Шарафъ и заняли эту высоту, но контръ-атакой / Комендантской роты Штаба 2й бригады/ противникъ былъ отброшенъ за Яила Сагнотъ. 19-го іюня всѣ три колонны перешли въ наступление. ПРАВАЯ колонна къ полудню съ боя заняла Панджурскій переваль встрѣтивъ сопротивление у горы Кула, что южнѣ Дортъ-Килисы. СРЕДНЯЯ колонна встрѣтила серьезное сопротивление и послѣ 5-ти

²³⁵ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Միևն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

часового упорного боя заняла Агундирскую кочевку и гору подь селеніемъ Агундирь противъ этой колонны дѣйствовали два баталіона мобилизованныхъ обученныхъ курдовъ и 10 человекъ инструкторовъ, всего 1.000 человекъ подь командой турецкихъ офицеровъ. У противника было два горныхъ скорострѣльныхъ орудія образца 1909 года и 4 пулемета Максима. Войска имѣли вновь организованный характеръ. Каждый аскеръ имѣлъ черезъ плечо скатку и веще-вой мѣшокъ, окопы были самого усовершеннаго типа а расположение ихъ указывало на то, что въ главѣ дѣла стояли люди опытные въ военномъ искусствѣ. Артиллерія противника стрѣляла довольно удачно. Цѣлью своею она избрала нашу батарею, которая подь опытнымъ руководствомъ Подполковника Векилова, стоя на открытой позиціи въ сферѣ дѣйствительнаго ружейнаго огня, заставила замолчать артиллерию противника. СРЕДНЯЯ колонна была поставлена въ тяжелыя условія, ввиду того, что войскамъ приходилось дѣйствовать на открытой позиціи, въ то время, когда противникъ имѣлъ возможность пользоваться готовыми окопами, вырытыми въ лѣсной мѣстности. Въ этомъ славномъ бою, свидѣтелемъ котораго былъ я самъ, наши войска оказали высокую степень доблести и стойкости. Войска Карсского отряда впервые встрѣтили у противника такую стойкую организацію, и несмотря на наличность артиллеріи и пулеметовъ у турокъ, оказались на высотѣ. Пѣхота восхищала своимъ маневрированиемъ, конница Пилоса неустранимостью и быстротой. Конной атакой она заняла Агундирскіе коченки зарубивъ около 30 аскеровъ, понесла и сама потери. Артиллерія поражала своей мѣткостью. Въ то же время войска 3-й колонны встрѣтили весьма серьезнаго противника въ районѣ озера Керашли-Гель, какъ львы дрались храбрые армянскіе солдаты съ турецкими аскерами, позиціи переходили изъ рукъ въ руки. Окруженные со всѣхъ сторонъ врагами, славные герои заставили противника бѣжать, причемъ на мѣсть боя турки оставили трофеи, свидѣтельствующіе, что противъ лѣвой колонны дѣйствовали регулярные турецкія части. Артиллерія лѣвой колонны была также окружена и стрѣляла почти въ упоръ, ружейными пулями были убиты въ запряжкѣ два мула и три быка. Всѣ три колонны выполнили возложенную на нихъ задачу и достигли указанныхъ на этотъ день рубежей. 20-го іюня войска продолжали наступленіе. Второй день боя оказался для Правой колонны очень тяжелымъ, противъ нея были выставлены турецкіе Нариманскій и Тортумскій регулярные баталіоны въ 1000 человекъ съ большимъ количествомъ пулеметовъ и кавалеріи. Конница противника столкнулась съ нашей 6-й Партизанской сотней Мурадъ-Хана и была почти вся перебита. Ясно понимая свою задачу несмотря на сильное сопротивление, правая колонна своевременно и быстро заняла всѣ пути отступленія противника, бѣжавшаго подь напоромъ лѣвой и средней коллонъ, чѣмъ дали возможность отбить у противника большіе трофеи. Лѣвая колонна продолжала свое

продвиженіе почти въ непрерывныхъ бояхъ и къ вечеру того же дня заняла высоты надъ Косоромъ: Бои 20-го іюня имѣли рѣшающее значеніе. Противникъ сталъ неудержимо отходить и колонны 21-го числа, имѣя лишь незначительныя стычки, соединились западнѣ каменноугольныхъ копей. Съ нашей стороны ранено 22 и убито 5. Особенно счастливъ засвидѣтельствовать доблесть нашихъ войскъ которымъ пришлось дѣйствовать въ районахъ, густо населенныхъ враждебными намъ мусульманами, и противъ регулярныхъ войскъ превосходящаго числомъ противника, хорошо обученнаго и дисциплинированнаго, подъ командой Халиль-Бея. Противникъ былъ богато снабженъ всѣми техническими средствами для веденія войны. Всѣ его позиціи были соединены между собою съ тыломъ телеграфными и телефонными линиями, противникъ имѣлъ много пулеметовъ и скорострѣльныхъ орудій: Былъ обильно снабженъ патронами и снарядами и имѣлъ богатые интендантскіе склады въ Косорѣ и, по словамъ мѣстныхъ жителей, въ Ольтахъ. Присутствіе въ рядахъ противника большого числа турецкихъ аскеровъ низама давало ему увѣренность въ безусловной побѣдѣ, о чемъ хвастливо говорили намъ мусульмане передъ боями, но доблесть и стойкость армянскаго офицера и солдата оказались выше, и противникъ понесъ громадныя потери и, не успѣвъ даже похоронить убитыхъ, въ паникѣ бѣжалъ. Быстрота дѣйствій обходныхъ колоннъ была настолько ошеломляющей, что противникъ принужденъ былъ оставить въ нашихъ рукахъ два скорострѣльныхъ орудія горныхъ и 4 пулемета Максима, взятые съ боя 100.000 3-хъ линейныхъ патроновъ, до 300 горныхъ снарядовъ, массу ручныхъ гранатъ, пекарни и интендантскій складъ, гдѣ было собрано до 1200 пудовъ зерна, 2.000 порціи мясныхъ консервовъ, 50 пудовъ галетъ, около 50 пудовъ выпеченнаго хлѣба, около 30 пудовъ сахара и много покинутаго по всему району военныхъ дѣйствій скота. Имъ было предложено вернуться на свои мѣста, сдать оружіе. Изъ этого донесенія армянскій народъ долженъ вывести заключеніе, что его молодой арміи теперь не страшны даже старыя войска Турецкой имперіи. Лишь бы наша армія была сыта, одета и обута, имѣла бы достаточно вооруженія. 22 – іюня, номеръ 24 а./ Генмаіоръ Осепянцъ."

Донесъ объ вышеизложенномъ, съ чувствомъ глубокаго удовлетворенія докладываю о непосредственномъ руководствѣ Пенякской операціей Генерала Осепянца, о плодотворной работѣ Полковника Мириманова и о блестящей распорядительности Начальниковъ колоннъ, правой Полковника Мазманова, средней-Полковника Шагубатова и лѣвой – Подполковника Нестеровскаго, находящагося въ весьма тяжеломъ положеніи. 22/УІ номеръ 0144. Генлейтъ Пирумовъ. Върно: Штабъ – Капитанъ /подпись/

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель /подпись/

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍՈՒՍԹԱՏԱ ՔԵՄԱԼԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԱՐ ԶԻՉԵՐԻՆԻ՝ 1920թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 3-Ի ՆԱՄԱԿԻՆ

Խոսվում է համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ Ռուսաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունների հիմքը հանդիսացող ընդհանուր պայքարից, ու որպես այդ պայքարի կարևոր մի դրվագ՝ շեշտվում իրենց կողմից Կարսի, Արդահանի և Բայթուրմի գրավման անհրաժեշտությունը (1920թ. հունիսի 3-ից հետո, մինչ Կարսի անկումը)

"Մենք հաճույքով ծանոթացանք Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության արտաքին գործոց ժողովրդական քովսետրիդ 1920 հունիսի 3-ին Թուրքիո ազգային մեծ ժողովի անունով ուղղված նամակի բովանդակության հետ: Ի պատասխան պատիվ ունինք հաղորդել հետևյալը.

1. Թյուրքիո վերաբերյալ գրությունները կկազմեն հիմքը մեր անկեղծ ու լուրջ սկզբունքներուն: Մենք կկովինք Արևմտյան պետություններու հետ բացառապես անոր համար, վոր անոնք խոչընդոտ կհանդիսանան այդ սկզբունքներուն կիրառման: Յերբ վոր կապահովի անկեղծ և գործնական հող, մենք ամբողջությամբ կգործադրենք զայն կյանքի մեջ:
2. Մենք սիրահոժար կերպով կընդունենք Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության միջնորդությունը Հայաստանի և Պարսկաստանի հետ սահմաններ վորոշելու գործին մեջ և անհրաժեշտ կհամարենք դիվանագիտական բանակցություններու միջոցով լուծել այդ խնդիրը:
3. Մենք կվախնանք հարեվան անվիճելի Թուրքիայի հողամասերու ժողովուրդին կոտորածի յենթարկուելեն ու Արևմտյան եմբերիալիստներեն իրենց հատուկ սիստեմով, արհեստական խմբակցություններ ու մեծամասնություններ են ստեղծած: Այդ դրությունը վերցնելու համար մեզ անհրաժեշտ է շուտափույթ կերպով գրավել այդ յերեք շրջաններու /Կարսի, Պաթուրմի և Արդահանի/ մեկ քանի կետերը, բայց ձեր նամակի հետեվանքով մենք հետաձգեցինք այդ գործողությունները: Կխնդրեմ դադրեցնել հայերու հարձակումները մեր ժողովուրդի վրա և շուտով ներկայացնել ձեր առաջարկը միջնորդության համար:
4. Խորհրդային Ռուսաստան մեկնող մեր լիազոր ներկայացուցիչները ճամբան են և կսպասեն Երզրում: Անոնք լիազորված են հաստատելու

քաղաքական կայուն հարաբերություններ խորհրդային Հանրապետությանը հետ: Մեր բարեկամական կապը խորհրդային հանրապետության հետ ուշացել է մեր հարեվաններու կողմե հարուցած դժվարություններու պատճառով: Մենք շատ կցանկանանք փութացնել այդ կապի հաստատումը, կիսնդրենք ըստ կարելիվոյն աջակցություն՝ Խորհրդային հանրապետության կողմե:

Կսպասենք խորհրդային հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչներու գալուստին, միսսիոնի անդամներով միասին:

Մենք չենք սահմանափակվիր մեր փրկության և անկախության պաշտպանությամբ, այլ խոչընդոտներ կստեղծենք Արևմտյան եմբերրիալիսներու դեմ, վորպեսզի անոնք թուրք ժողովուրդը խաղալիք չի դարձնեն իրենց ձեռքը: Մենք հավատացած ենք, վոր այսպիսով մենք կծառայենք համայն մարդկության: Մենք բաղտավոր ենք այն հույսով, վոր կարող ենք գործնական հետեվանքներ սպասել միացյալ Ռուս և Թուրք ժողովուրդներու սերտ բարեկամութենեն:

Արտաքին գործոց Պ. Ժողովրդական քումիսեր. յես բաղտավոր եմ հաղորդելու, վոր ինչպես Թուրքիո ազգ.ժողովը, այնպես ալ թուրք ժողովուրդը ուրախությամբ ընդունեց մեր ըրած խոստումը, վոր ե կապ հաստատել խորհրդային հանրապետության հետ:

Առանձնապես մեծ նշանակություն տալով ասոր, ազգ.ժողովն ու թուրք ժողովուրդը իր անհուն բերկրոնքը կհայտնեն Ձեր՝ դեպի Թուրքիան տաճած համակրանքին՝ ներկա պատերազմին մեջ:

Ազգային ժողովի նախագահ՝
ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ

1. – Թուրքիա կհայտարարվի անկախ:
2. – Թուրքական անվիճելի հողամասերը պիտի կցվին Թուրքիո:
3. – Արաբիա և Սուրիա անկախ պետություն կհռչակվին:
4. – Թուրքահայաստանը, Քյուրդիստանը, Լազիստանը, Բաթումի շրջանը և Թրակիան իրենց ժողովուրդին քվեյով վճռվելիք ճակատագրին պիտի թողվին. Հանրաքվեն պիտի կատարվի, յերբ բոլոր փախստականներն ու գաղթականները վերադառնան իրենց տեղերը:
5. – Ազգային փոքրամասնությանց պաշտպանությունը:

6. – Ներուցներու հարցին լուծումը պետք է թողվի Սեվ ծովի արևմտյան զոնավոր պետությանը:
7. – Ուտարներու տնտեսական հակակշռին, քաբիթյուլասիոններու, և տնտեսական ազդեցությանը շրջանակներու ջնջում:
8. – Հայաստանի և Պարսկաստանի հետ սահմանագծած առթիվ պետք է հիմ ծառայեն ազգերու ինքնորոշման և մեծամասնության սկզբունքները: Խորհրդային Ռուսաստան պատրաստ է շահագրգռված կողմերու հրավերով, կատարել միջնորդի դերը, սահմանագծած առթիվ:

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 270, թ. 1-3; մեքենագիր

No III-17

ՀՈՂՎԱԾ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՄԼՈՂ

«ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ» ԹԵՐԹՈՒՄ

*Կատեգորիկ կերպով շեշտվում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ոչ մի պարագայում չպետք է որևիցե համաձայնության եզրեր գտնի Հայաստանի օրվա իշխանությունների հետ, այլ բոլոր իրավունքներն ունենալով՝ միջամտելու Հայաստանի ներքին կյանքին, պետք է վերջ դնի այնտեղ դաշնակցական իշխանությանը
(17 հունիսի, 1920թ.)*

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ ԳՈՐԾԻ ՎՐԱ ՅԵՆ.

Դաշնակների կառավարությունը ուղարկել է իր ներկայացուցիչներին Մոսկվա Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտություն կնքելու համար:

Ներկայացուցիչները ճանապարհվել են յերկու յերեք շաբաթ սրանից առաջ: Նրանց վարակել է վրաց մենշեվիկների որինակը: Ինչ կարող է ավելի դուրեկան լինել, քան ճանապարհորդել մինչև Խորհրդային Ռուսաստանի մայրաքաղաք: Մի յերկու որ զրուցել Չիչերինի հետ, ձեռնատու հաշտության պայման կնքել, վորով ճանաչվի դաշնակցական իշխանության սուվերեն իրավունքը „Մեծ Հայաստանի“, տերրիտորիայի վրայով հաղթական դեմքով տուն վերադառնալ ի ցույց նախանձ հարեվանների:

Խատիսյանի կառավարությունը հետեվել է պ. Ժորդանիայի որինակին, իսկ դաշնակների պատվիրակությունն իսկ յեվ իսկ գնացել է վրաց դիվանագետ պ. Ուրաբաձեյի ուղիով: „Հաշտության յեվ բարեկամության,

առաքյալները Մոսկվա յեն անցել, առանց հայտարարելու իրենց միսիայի մասին, առանց աղմուկի հանգիստ ու համեստ,»:

Իրենց բոլոր բազմաթիվ առավելություններից բացի, դաշնակները հմուտ ու ճարպիկ մարդիկ են: Նրանք Մոսկվա հասան, բայց այնուհետև նրանց հետքը կորավ: Թե ինչ դրության մեջ են նրանց գործերը, բանակցություններ վարել և արդյոք նրանց հետ բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, ստորագրված և արդյոք վորյեվե պայմանագիր Խորհրդային Ռուսաստանի յեվ դաշնակցական Հայաստանի միջեվ,- այս բոլորի մասին վոչինչ հայտնի չե: Լուրեր են պտտվում, վոր պ. Խատիսյանի ներկայացուցիչները Մոսկվա-յում ցնծալիք ընդունելություն չեն գտել նրանց հետ չեն կամեցել խոսել: Թելեվ սա շատ հավանական և, բայց դժբախտաբար չի կարելի բացարձակապես պնդել, վոր դաշնակների ներկայացուցիչների ուխտագնացությունը Մոսկվա փառավոր կերպով խորտակվել են:

Ով կարող և իմանալ թե ինչպիսի խայտառակ կոմեդիա յեն խաղում արյունարբու կեղծավորները Ռուսաստանի պրոլետարական կառավարության առաջ: Ոգտվելով այն հանգամանքից, վոր Մոսկվայի ընկերները տեղյակ չեն դաշնակցության Հայաստանում կատարած „փառավոր քաջագործություններին յեվ հերոսական գործերին, ոգտվելով, վոր աշխատավորական Ռուսաստանի ուշադրությունը դարձված և արեվմոյան ճակատի յեվ ժողովրդական տնտեսությունը փրկելու կողմը դաշնակցականների ներկայացուցիչները ամեն կերպ կաշխատեն թեկուզ մի կտոր թուղթ ձեռք բերել այն մասին, վոր Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում և նրանց անկախությունն ու տիրապետությունը Հայաստանում: Ով պետք և Մոսկվայում նրանց մերկացնի:

Հայաստանի բանվորության ու գյուղացիների իսկական ներկայացուցիչները մասամբ նահատակվել են տանջալից մահով, մասամբ ել շարունակում են հերոսական կռիվ մղել գազանացած բռնակալների դեմ, դաշնակների լծի տակ հյուժված Հայաստանում:

Վոչ վոր չկա, վոր Ռուսաստանի պրոլետարական իշխանության առաջ պատռի դիմակը նրանց կեղտոտ դեմքից, յեվ այս հանգամանքի մեջ մեծ վտանգ և թագնված Հայաստանի հեղափոխության համար:

Խորհրդային Ռուսաստանի միջազգային քաղաքականությունը վորոշում և վոչ միայն դասակարգային համերաշխության, սկզբունքով դեպի ճնշված աշխատավոր մասսաները: Հայտարարելով ազգերի ազատ ինքնորոշման

սկզբունքը, Խորհրդային Հանրապետությունը չի կարող սվինների յեվ միայն սվինների ուժով բուրժուական յերկրների բանվորներին ու գյուղացիներին ազատագրել:

Բայց ներկա դեպքում բոլոր փաստերը աղաղակում են, վոր դաշնակցությունը ու նրա կառավարությունը իրավունք չպետք է ունենան ժողովրդի անունից խոսելու յեվ նրա կամքն արտահայտելու: Հրապարակի վրա յեն դրված բոլոր առիթները, վորոնք թույլ կտան Խորհրդային Ռուսաստանին միջամտելու Հայաստանում յեռացող քաղաքացիական կռվին:

Յեվ իրավ չի կարելի ճանաչել այն իշխանության, սուվերենիտետն, վորի դեմ է բարձրացել ամբողջ աշխատավոր Հայաստանը- բոլոր գյուղացիներն ու բանվորները, մի իշխանության, վորն իր անասելի հանցագործությամբ ապացուցել է, վոր իր տիրապետությունը կարճատեվ պետք է լինի, վորն արյան ծովում իւեղղել է Հայաստանի առաջին բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունը:

Դեռ մինչեվ այժմ շարունակում են վրեժ լուժել հեղափոխական ժողովրդից: Դաշնակների հակա-հեղափոխության սարսափների առաջ նսեմանում են Հունգարիայի յեվ Ֆինլանդիայի սպիտակ գվարդիական գազանությունները: Հարյուրավոր գնդակահարված հեղափոխական մարտիկները, հարյուրավոր ու հազարավոր բանտերում տառապող ընկերները, հազարավոր քայքայված ընտանիքներ, տասնյակ այրված ու ավերված գյուղեր, վորտեղ ապրում էյին ռուսներ, թյուրքեր ու հայեր, բռնաբարված կանայք- ապստամբված բանվորների ու գյուղացիների կանայք, քույրերն ու աղջիկները,- այս բոլորը պահանջում են վրեժ առնել ստոր բռնակալներից յեվ շարունակել կռիվը մինչեվ դաշնակցական գարշանքի վերջնական վոչնչացումը:

Համաժողովրդական ապստամբության առաջին փորձը ճնշված է, իւեղղված է աշխատավորների արյան մեջ, բարձրանում է բանվորագյուղացիական հեղափոխության նոր ու հզոր պիլքը: Նրան չեն կարող դիմադրել բռնակալ դաշնակցականները:

Հայաստանի ծայրագավառներում արդեն սկսվել են հեղափոխականների առաջին ընդհարումները „մաուզերիստների“, հետ: Նրանք խոստանում են աճել ու դառնալ հսկայական քաղաքացիական կռիվ, վորի ժամանակ աշխատավորները թույլ չեն տա, նորից իրենց հաղթելու: Առաջին պարտության դասը չափազանց խրատական է: Ապստամբների հեղափոխական

զգացմունքին կմիանա անհագ վրեժխնդրության զգացմունքը: Տանջված գոհերի արյունը ամուր կապել է նոր հեղափոխական շարքերը, վորոնք յեկել են հներին փոխարինելու:

Այսպիսի պայմաններում չի կարող յեվ չպետք է հաշտություն կայանա Խորհրդային Ռուսաստանի յեվ այժմյան դաշնակցական իշխանության մեջ: Ռուս. Խոր. Ֆեդ. սոցիալ-հանրապետության հաշտության պայմանագիրը Հայաստանի հետ այժմ կարող է ծանր հարված հասցնել Հայաստանի հեղափոխական շարժմանը: Պետք է վերջ դնել դաշնակների իշխանությանը: Իսկ դրա համար մի բան է պահանջվում. Չճանաչել նրա տիրապետության իրավունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Դաշնակցությունը վերջ է դրել իր պատմական զարգացման ամենակեղտոտ յեվ արյունալի հանցագործությամբ, վորին նա միայն ընդունակ է յեղել: Նրա դերը կատարված է: Պետք է միայն ոգնել Հայաստանի բանվորներին յեվ գյուղացիներին, վորպեսզի նա դաշնակների վերջին գաղտնությունները դարձնի այդ կուսակցության կյանքի վերջին արտահայտությունը:

„ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ„, Նո. 25. 17-ին հունիսի 1920թ.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.4, գ.68, թ.13-14; մեքենագիր

No III-18

ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱՅԻ ՀԵՂԱՓՈՒՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ

*Մատուցերիստները մայիսի 28-ին սահմանի վրա կրակ են բաց արել ռուսական կարմիր զորքերի դեմ, և ապստամբների ընկեր կարմիր զինվորները չեն ների մատուցերիստներին այդ քայլը
(1 հուլիսի, 1920թ.)*

ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱՅԻ ԳՅՈՒՂԻ ՀԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մատուցերիստների խմբապետ, հայ աշխատավոր գյուղացիության հալածիչ, հակահեղափոխական Սեպուհին

Քարվանսարայի գավառական ռազմհեղափոխական կոմիտեյում գտնվում են Ձեր և ուրիշ մի քանի „անկուսակցական բարեգործների,, հենց Ձեր ձեռքով ավերված գյուղացիության ուղղած նամակները, վորտեղ ասվում է, վոր յեթե նրանք չհրաժարվեն խորհրդային իշխանությունից և չհպատակվեն մատուցերիստներին, անխնա կվարվի նրանց հետ, նրանց ամբողջ

կարողությունը կթալանվի, տները գետնի հետ կհավասարացվեն, իսկ յերեխաներն ու կանայք անխղճահար սրի կանցվեն:

Մենք ձեզնից դեպի հայ գյուղացիությունը ուրիշ վերաբերմունք չեյինք սպասում: Նրանց համար Դուք նույնն եք ինչ վոր ձեր բարեկամ մուսավաթիստները: Գյուղացին ինչ ազգության էլ պատկանե, հենց վոր զուխ ե բարձրացնում ընդեմ իր ճնշողների քաղաքական և տնտեսական լծի, այն ժամանակ թե դաշնակները և թե մուսավաթիստները պետք ե վոր սկսեն անխնա հալածել գյուղացիներին:

Մենք միշտ այդ ասում եյինք հայ գյուղացիության, բայց նրանք մեզ չեյին հավատում, այժմ այդ ինքներդ ապացուցիք նրանց: Այժմ նրանք հավատում են և դրա համար էլ վորոշել են թողափել ձեր լուծը: Քարվանսարայի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն հայտարարում ե ձեզ կտրականապես, վոր յերթե դուք վերջ չեք տալ ապստամբ գյուղացիների, նաև Հայաստանի կոմունիստների ընտանիքների կոտորածին և ստացվածքի թալանին, այդ դեպքում գերի դաշնակցականները, վորոնք բանտարկվել են մեր կողմից և համարվում են պատանդ, կյենթարկվեն կարմիր տերրորի, իսկ դաշնակցություն կուսակցությունը կհայտարարվի որենքից դուրս, ինչպես մարդակերների կուսակցություն:

Բացի այդ, Քարվանս. Ռազմհեղ. կոմիտ. հայտնում ե ձեզ ի գիտություն, վոր ձեր մաուզիստները մայիսի 28-ին սահմանի վրա կրակ են բաց արել ռուսական կարմիր զորքերի դեմ և մեր ընկեր կարմիր զինվորները չեն ների ձեզ և ձեր մաուզերիստներին այդ քայլը:

„ԲԱՆՎՈՐԻ ԿՈՒՎՈՐ“, № 24, 1920թ. Հուլիսի 1-ի, էջ 1.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.4, գ.78, թ.4-5; մեքենագիր պատճեն

No III-19

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ
ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ,**

*որ մոլոկաններով բնակեցված գյուղեր գործակալներ են ուղարկվում
հակապետական շարժում կազմակերպելու համար
(հունիս-հուլիս, 1920թ.)*

По агентурнымъ свѣдѣніямъ, молокане селеній ДЖЕЛАЛЬ-ОГЛЫ, НОВО-ПОКРОВКА, НИКОЛАЕВКА и ГЕРГЕРЫ во время нашихъ больше витскихъ событій, готовы были перейти на сторону большевиковъ Настроение у этихъ моло-

кань анти-правительственное многимъ распоряженіямъ не подчиняются. Вообще всячески саботируютъ дѣйствія властей и враждебно относятся къ Правительству. Имѣютъ постоянную связь съ Нейтральной Зоной. Ни власть ни пограничная стража не способны бороться съ этимъ Въ этотъ районъ присылаются агенты съ большими деньгами для организациі движенія. По свѣдѣніямъ, сейчасъ провѣряю... вѣ сел. ВОРОНЦОВКА и НОВО-ПЕТРОВКА организовываются регулярные войска, имѣется готовый отрядъ изъ 1500 солдатъ от этихъ двухъ сель. Постоянно идутъ занятія, учение и т. д. Лозунгъ такой: “Ни Грузія, ни Арменія”.

Вѣрно: Помощникъ Нач-ка Развѣдывательнаго От-нія Штаба Командующаго Войсками,

ПОДПОРУЧИКЪ *подпись Назарбеков*

Ձեռագրով օրհրտ

Въ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ.

Для свѣдѣнія препровождается

Врид. Начальника Развѣдывательнаго Отдѣленія Штаба Командующаго

Войсками, Поручикъ по адм. *подпись Овакимян*

Помощникъ, подпоручикъ /*подпись/ Назарбеков*

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ.26, ք.244; սերիալի

No III-20

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՇԵՎԻՉՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ՔԱՂՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ²³⁶

Կարմիր Բանակի տեղաշարժը դեպի Հայաստանի տարածք անհրաժեշտ է

դադարեցնել, որպեսզի հանկարծ չսադրենք

թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա

(5 հուլիսի, 1920թ.)

С л у ш а л и: О приостановлении движения русских войск в Армению.

П о с т а н о в и л и: Предложить тов. Чичерину дать директиву о том, чтобы русские войсковые части не двигались дальше в Армению; в связи с этим внушить кавказским товарищам сугубую осторожность, чтоб избежать провоцирования турецкого наступления.

²³⁶ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 80,81:

No III-21

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆԸ**

*Տեղեկացվում է, որպեսզի վերջինս իր կողմից իրեն հուզող հարցերի
վերաբերյալ առաջարկներ ներկայացնի՝ կայանալիք հայ-ադրբեջանական
կոնֆերանսում քննարկելու համար
(5 հուլիսի, 1920թ.)*

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ

Երեւան, „5,, Յուլիսի 1920թ.

No. 4023

ՇՏԱՊ

Շրջաբերական

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԵԱՆ.

Մօտիկ օրերս տեղի է ունենալու Հայ-Ադրբեջանեան Կոնֆերանս ուր պիտի լուծի երկու երկիրների միջեւ գոյութիւն ունեցող տերրիտորեալ, քաղաքական, տնտեսական եւ այլ հարցերը: Պ. Մինիստրը խնդրում է շտապ պատրաստել գրաւոր զեկուցումը Ձեր Մինիստրութեան հետ կապ ունեցող այն հարցերի մասին որոնք կարելի է Կոնֆերանս դնել: Ձեկուցումի մէջ պետք է մտցնել նաև այն առաջարկները որոնց իրականացումը Կոնֆերանսի միջոցով ցանկալի է համարւում Մինիստրութեանդ կողմից:

Ձեկուցումը պիտի ներկայցւի Ձեր ներկայիչի միջոցով Հինգշաբթի /Յուլիսի/ Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան մէջ ժամի 5-ին կայանալիք ժողովին:

ԸՆԴ ՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Ա. Տեր-Յակովբեան

(ստորագրություն)

ԴԻԻԱՆԱՊԵՏ Վ. Սարպէեան

(ստորագրություն)

(Փաստաթղթում առկա են անընթեռնելի ձեռագրով լրացումներ)

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 201, ց. 1, գ. 23, թ. 28; մեքենագիր

No III-22

**ՔԱՂՎԱԾՔ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԻԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԻՄԻՍՅԻ ՁԵԿՈՒՅՑԻՑ**

*Տեղի բոլոր հայկական գյուղերում հայտարարված է մոբիլիզացիա՝
Հայաստանի դեմ պայքարող գորամիավորումներ ստեղծելու համար
(5 հուլիսի, 1920թ.)*

Ք Ա Ղ Ի Ա Ծ Ք

Բագրի Դիվանագիտական Միսսիայի
գեկուցումից Ադրբեյջանի ներքին կացութեան եւ Միսսիայի դրութեան
մասին: 5 յուլիսի 1920.

5. Բոլոր հայ գիւղերում, ինչպէս եւ Բագում յայտարարւած է մոբիլի-
զացիա, գլխաւորապէս Հայաստանի դէմ շարժելու նպատակով: Ձինուր-
ները մտնում են շարքերը մեծ մասամբ վախից /սաստիկ տերրոր է/, միւս-
ներն էլ տնտեսական միջոցներից զուրկ լինելու պատճառով, շատերն էլ
ցանկանալով այդ ձեւով անցնել Հայաստան:

6. Բոլոր կարմիր զօրքերից հետ են կանչում հայ զինուորներին Նարի-
մանովի պահանջմամբ, որ իբր թէ հայերը պրօվակացիա են սարքում եւ
լարում ռուս զինուորներին թիրքերի դէմ:

Բագում հայ զինուորական խմբերի կազմակերպումը յանձնւած է ուսա-
նող Ցոլակ Ամատունուն:

Իսկականի հետ ճիշտ է

ԳՈՐԾԱՎԱՐ ստորագրություն

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց. 1, գ. 23, թ. 30; մեքենագիր

No III-23

ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՈՍԱԳԻՐԸ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆՆԵՐ²³⁷,

*որտեղ Օրջոնիկիձեն տեղեկացնում է, որ Խորհրդային Ադրբեյջանը
հավակնություններ է ներկայացնում Ղարաբաղի, Ձանգեզուրի,
Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի նկատմամբ: Միաժամանակ*

²³⁷ B. M. Муханов, Советизация Армении в 1920 г. и Серго Орджоникидзе, Международная аналитика, No1 (19) 2017, с.92.

*տեղեկացվում է, որ Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում հայտարարված է
Խորհրդային իշխանություն ու այդ շրջաններն իրենց հասարակ են
Խորհրդային Ադրբեջանի մի մաս, իսկ Նախիջևանն արդեն մի քանի ամիս է
գտնվում է ապստամբ մահմեդականների ձեռքում
(19 հունիսի, 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. В. ЧИЧЕРИНУ, Владикавказ, 19
июня, 1920г.

Азербайджан претендует на Карабах, Зангезур, Нахичеванский и Шаруро-Даралагезский уезд. В Карабахе и Зангезуре провозглашена Советская власть и вышеупомянутые территории считают себя частью Азербайджанской Советской республики. Нахичевань уже несколько месяцев в руках повстанцев-мусульман. Относительно Шаруро - Даралагезского уезда у меня сведений нет.

Азербайджан без Карабаха и Зангезура обойтись ни в коем случае не может. Вообще, по моему мнению, следовало вызвать в Москву представителя Азербайджана и вместе с ним разрешить все вопросы, касающиеся Азербайджана и Армении. Это надо сделать до подписания договора с Арменией, повторение закатальщины и с армянами окончательно провалит нас здесь.

No III-24

ՉԻՉԵՐԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵՆՆԵՐՆԵՐԸ²³⁸,

*որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարարը Կավբյուրոյի
ղեկավարին տեղեկացնում է, որ Ջանգեզուրը, Ղարաբաղը, Շուշին,
Նախիջևանը, Ջուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին և ո՛չ էլ
Ադրբեջանին, այլ պետք է զբաղեցվեն Խորհրդային Ռուսաստանի
օկուպացիոն զորքերի կողմից՝ տեղերում
ստեղծելով կառավարման խորհուրդներ
(19 հունիսի, 1920թ.)*

По прямому проводу немедленно передать в Ростов-на-Дону для немедленной передачи в Баку под личную ответственность политкомта в Ростове. Тов. Орджоникидзе. В Баку или Владикавказ послать вслед и вручить по местонахождению. Политика мира и компромисса с буржуазной Грузией, дашнакской

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 93:

Арменией и турецкими националистами продиктована ЦК партии по соображениям общей политики и должна неукоснительно проводиться. Удерживайте товарищей от действий, идущих с ней вразрез. Наши представители – Киров в Тифлисе и Легран в Эривани – будут её проводить, противодействовать мошенничествам правительств, ограждать коммунистов. Мы не должны вооружать осетин: наоборот, удерживать их, ограждая от репрессий.

Если в Закатальском округе создан контрреволюционный центр, это противоречит договору Киров его ликвидирует, но мы не должны туда вводить новых войск. Карабах, Зангезур, Шуша, Нахичевань, Джульфа не должны присоединиться ни к Армении, ни к Азербайджану, а должны быть под Российскими оккупационными властями с созданием местных советов, ибо другое решение сорвало бы нашу политику мира, требуемую общим положением.

No III-25

**ԽՈՂՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ԶԵԿՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԱՆԱՄԱՐԱՐԻՆ**

Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած տեսակցության վերաբերյալ, որտեղ շոշափվել էն հայ-ռուսական, հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին և տարածաշրջանային գործընթացներին առնչվող մի շարք հարցեր (18 հունիսի, 1920թ.)

Պատճեն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

No 904

“18” Հունիսի 1920թ

Հունիսի 12-ին, ցերեկվա ժամը 1-ին տեսակցություն ունեցա Ռոժոնիկիձեի հետ: Տեսակցությանս նպատակն էր բանտարկյալների վիճակը պարզել, ըստ կարելույն փոխանակություն առաջարկել յեվ ապա նրանից հասկանալ Սովետական իշխանությունների վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը յեվ նորա ներկայացությունը: Յես նրան պատմեցի մեր բանտարկության, Միսսիայի շենքի խուզարկության մասին, մի առ մի թվեցի Միսսիայից տարած իրերն ու գույքը յեվ վերջում ավելացրի, վոր ըստ յերեվոյթին մենք այստեղ ճանաչված ենք իբրեվ անկախ պետության ներկայացություն, բայց յերբ չեն վերադարձնում մեզնից տարած իրերը յեվ ընդհանրապես մեզ կտրված են պահում դրսի աշխարհից ու Հայաստանից, Միսսիան բնականորեն

գրկվում է իսկական գործունեություն ցույց տալու հնարավորությունից: Ապա յես խոսեցի բանտարկյալների ու բանտարկությունների մասին, վորոնք մեծ մասամբ ուղղված են Սովետական իշխանության նկատմամբ վորյեվե հանցանք չգործած մարդկանց դեմ, ինչպես Ադրբեջանի Ռեվկոմի նախագահ Նարիմանովն որերում բանտում հայտարարել էր բանտարկյալներին, այլ լոկ միայն այն պատճառով վոր դոքա պատկանում են վորոշ կուսակցության, նրանք այստեղ մինչեվ այժմ Սովետական իշխանության դեմ չեն պայքարել: Բանտարկվածների մեջ կան նայել Հայաստանից բերված վեց հոգի:

Որժոնիկիձեն այստեղ ինձ ընդհատեց, ասելով թե իրան հայտնել են, վոր այստեղ բանտարկված է նայել մի ինչ վոր Մանասյան:

Յես անմիջապես վրա բերի, վոր այո, դա հենց այն Մանասյանն է, վորի հետ դուք միասին բանտում նստած էք յեղել յեվ ճանաչում էք: Յես ձեզ խնդրում եմ վորյեվե կերպ նորա հետ տեսնվել , ինչպես այդ դուք հարմար կը տեսնեք: Որժոնիկիձե-ինձ ներեցեք, վոր յես բոլոր հարցումներին պաշտոնապես չեմ կարող պատասխանել, բայց կասեմ, իբրեվ կոմունիստ: Ձեր կառավարությունը Հայաստանում սոսկալի պայքար է մղում կոմունիստների դեմ յեվ ինչպես Հայաստանից յեկած մեր ընկերներն են պատմում, անխնա կերպով նրանց վոչնչացնում է: Յես, ի հարկե, այնքան միամիտ չեմ, վոր մտածեմ թե մի կառավարություն չպետք է պատժի յերբ յուր դեմ ապստամբում են: Ի հարկե Հայաստանի կառավարությունը չպետք է շոյեր ապստամբների գլուխը, դա նորա իրավունքն է, բայց մյուս կողմից մենք ել մեզ իրավունք ենք վերապահում ամեն կերպ ճնշել նրան դրսում ձերբակալություններով, նեղելով, պատանդներ առնելով յեվ այլն: Հայաստանում շարժումը ինքնաբերաբար է առաջ յեկել: Մեր կողմից վորյեվե փորձ ներսից պայթեցնելու չի յեղել յեվ մեր գորքերը Հայաստան չեն մտել:

Հարությունյան- Դուք, ի հարկե, լավ գիտեք, թե ձեզանում ինչպես սիրում են ազդիտացիոն նպատակով սեփական հաջողությունները մեծացնել յեվ հակառակորդներին նսեմացնել: Ներեցեք ինձ, բայց յես ձեր ընկերների տված տեղեկություններին չեմ վստահում. նոքա այստեղ թերթերում գրեցին, վոր իբր թե Հայաստանում 2000 բոլշեվիկ են կոտորել յեվ շատ շատերին ել բանդերն են լցրել. Դուք ել հասկանում էք, վոր սա ճշմարտություն չի կարող լինել: Իսկ վոր կարմիր ռուս գորքերը մտել են Հայաստան, այդ մասին նույ-

նիսկ ձեր թերթերում գրվեց այստեղ յեվ հայտարարվեց, վոր բարձրից ստացված հրամանի համաձայն գորքերը յես քաշվեցին դեպի սահմանագիծը:

Որժոնիկիձէ- Այո, մի փոքրիկ հեծելագունդ գնացել էր մինչեւ Քարվանսարա յեվ անմիջապէս վերադարձել, վորից հետո, ինչպէս մեր ընկերներն են պատմում, Հայաստանի գյուղացիությունը դժգոհ է մնացել, վոր ռուս գորքերը իրանց չեն ոգնում յեվ մենակ են թողնում պայքարի մեջ: Հայաստանում արդեն սկսված է քաղաքացիական կռիվ յեվ հայ կոմունիստները կռվում են կառավարության դէմ:

Հարությունյան- յես վորքան գիտեմ քաղաքացիական կռիվը դասակարգային բնույթ պիտի ունենա: Դուք գիտեք, վոր Հայաստանում դասակարգային կռիվ չկա, այլ կան մի խումբ մեծամասնականներ, վորոնք դժգոհների ոգնությամբ կամենում են կառավարության տապալել յեվ Սովետական իշխանություն հաստատել /հավանության նշան է ցույց տալիս/:

Որժոնիկիձէ- Այսոր Ադրբեջանը Վրաստանի հետ խաղաղության դաշինք ստորագրում է, հետեւաբար մենք մի ամբողջ ֆրոնտից ազատվում ենք: Ներքին կռիվները կամաց-կամաց վերջանում են: Գանձակի շարժումը մենք ճնշեցինք Ղարաբաղում ել խաբված գյուղացիությունը այժմ աստիճանաբար զգում է յուր սխալը յեվ սկսում է բեզական հողերը գրավել: Շուտով մենք Ադրբեջանում կունենանք իսկական քաղաքացիական կռիվ: Բայց ինչպէս պիտի լինի Հայաստանի հետ հարաբերությունը յեվ յերբ պիտի Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ խաղաղություն կայանա: Ձեր ներկայացուցիչները Ռոստովից անցել են Սոսկվա, բայց յես այստեղ առաջարկեցի Ադրբեջանի Ռեվկոմին Հայաստանի հետ բանակցություններ սկսել: Այն ժամանակ, յերբ Հայաստանից հեռագիր ստացվեց բանակցությունների սկսելու մասին, համաձայնություն չը կայացավ միայն տեղի վերաբերությամբ յեվ վերջին հեռագրի պատասխանը Հայաստանից չստացվեց յեվ այդ պատճառով ել բանակցությունները չսկսվեցին ու այդ հարցը մնաց առկալիս: Այժմ յես հեռագիրներ եմ ստանում մեր ընկերներից, վորոնք ինձ հաղորդում են հայերի գործողությունների մասին: Յեւ վորովհետեւ մենք պարտական ենք Ադրբեջանի սահմանները պաշտպանել, ուստի յեվ ամեն մի փորձ հայերի կողմից Ադրբեջանի շահերը վնասելու՝ մեր կողմից խիստ դիմադրության կը հանդիպի յեվ հանդիպում ել է: Ղազախի կողմից մեր նաչդիվը ինձ գրում է, վոր այստեղ հայ կոմունիստներից մի գորեղ բանակ է կազմվել, վորը կատաղի կռիվ է մղում Հայաստանի դէմ: Այսոր նույնպէս հեռագիր եմ ստացել, վոր

բազմաթիվ հայկական գործառնասեր անցել են Ադրբեջանի սահմանը յեվ գրավել են Գետաբեզի պղնձահանքերը: Այսոր տեղեկությունն է ստացել, վոր հայկական գործառնասերը մոտենում են Թովուզին: Թարթարից ինձ հեռագրում են, վոր մերոնք կոտրել են հայկական զաստավան-վոր բաղկացած են յեղել հայ յեվ ռուս ոֆիցերներից, վորոնք, ինչպես տեղեկագրում են, հայկական տառերով ռուսական պագոններ են ունեցել: Այս ամենը ցույց է տալիս, վոր Հայաստանի կառավարությունը չի ուզում Ադրբեջանի հետ խաղաղ ապրել: Յես ձեզ հայտարարում եմ, վոր Ռուսաստանի Սովետական իշխանությունը ամենեվին մտադրություն չունի յուր գորքերով Հայաստանը գրավելու: Թե ինչ դիտումներով՝ այդ մի կողմը թողնենք, բայց յեվ այնպես մենք ձեր ներքին գործերի մեջ չենք խառնվելու. Բայց ընդունեցեք, վոր մենք այստեղ նստած չենք կարող անտարբեր կերպով նայել, թե ինչպես Հայաստանում սոսկալի կերպով հալածվում են մեր ընկերները յեվ ինչպես Հայաստանի գորքերը անցնում են Ադրբեջանի սահմանը: Այս ամենը ի նկատի առնելով՝ յես մտածում եյի հեռագրեյ Մոսկվա, վորպեսզի ձեր պատվիրակությունը կալանավորեն այնտեղ: Ամենից լավը կլիներ այն, վոր նոցա Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն տար մեր ընկերներին հեռանալ Հայաստանից յեվ ապա ժամանակավորապես մնան այն սահմանների վրա, վորը նախկին Ադրբեջանի կառավարության որով բռնված է յեղել ու մի վորյեվե կերպով խաղաղություն հաստատել Ադրբեջանի հետ: Մենք Վրաստանի հետ հաշտություն կնքելիս պայման դրինք, վոր մեր կուսակցությունը Վրաստանում լեզալ լինի:

Հարությունյան - Չարմանալի յե, վոր դուք ուրիշներին այդպիսի առաջարկ եք անում, բայց ինքներդ ձեր տերիտորիայի վրա ուրիշ կուսակցությունների գոյություն չեք հանդուրժում: Գալով ձեր շոշափած բոլոր մյուս հարցերին, յես պիտի ասեմ, վոր դժբախտաբար Ղարաբաղի անցքերից սկսած՝ յես կատարելապես կտրված եմ Հայաստանից յեվ չգիտեմ թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Բայց յեթե ինձ հնարավորություն տրվեր կամ մի մարդ ուղարկել Հայաստան յեվ կամ անձամբ գնալ, գուցե հնարավոր լիներ բանակցություններ սկսել յեվ ձեր հարուցած խնդիրներից շատերը լուծել:

Ուրժ. - Յես կարծում եմ, վոր ձեզ հնարավորություն կտան մարդ ուղարկելու յեվ ապա ժպիտով ավելացնում է, թե ձեզ անձամբ գնալու յերեվի թույլ չեն տալ:

Հարուք.- Մարդ ուղարկելով կամ գրելով յես չեմ կարող այն անել, ինչվոր անձամբ կարող եյի: Յեթե այստեղ կասկածում են, թե յես կարող եմ չվերադառնալ՝ շատ են սխալվում, վորովհետեւ յես ազնիվ խոսք կտամ յեվ կը վերադառնամ: Յես վորյեվե բանից յերկյուղ չունիմ: Կարող եյինք մենք որինակ բանտարկյալների փոխանակություն կատարել:

Որժոնիկիձէ.- Շատ լավ: Թող Հայաստանի կառավարությունը ազատի Շախթախտինսկուն, իսկ այստեղ մենք կազատենք Մանասյանին:

Հարությունյան.- Համաձայն եմ: Ուզում եք հեռագրենք ձեր յեվ իմ ստորագրությամբ:

Որժոնիկիձէ. – Սպասեցեք, այս բոպեյիս խոսեմ Նարիմանովի հետ յեվ մի քանի բոպեյից հետո վերադառնալով հայտնվեց, վոր նրանք համաձայն են: Դուք յեվ Նարիմանովը կը հեռագրեք յեվ փոխանակությունը կը կատարվի:

Հարությունյան.-Վոչ, յես ցանկանում եմ, վոր դուք ել ստորագրեք հեռագիրը յեվ փոխանակությունը կատարվի Կրաստանի սահմանի վրա:

Որժոնիկիձէ. պատասխանեց, վոր ինչ հարկ կա Կրաստանի սահմանի վրա կատարել փոխանակությունը, ինքը յերաշխաւորում է Մանասյանի համար յեվ խոստանում է յուր վագոնով տանել Վլադիկավկազ յեվ այնտեղից ճանապարհեն Թիֆլիս: Այսոր յես ժամը 5-ին Նարիմանովի հետ տեսնվելու եմ. Այդ մասին մանրամասն կը խոսեմ յեվ հետեվանքի մասին ձեզ կը տեղեկացնեմ:

Այնուհետեւ մեր խոսակցությունը դարձավ ընդհանուր քաղաքական հարցերի շուրջը: Որժոնիկիձէն ինձ ասաց, թե Փոքր-Ասիայի տաճիկ ապստամբներին իրանք անհրաժեշտորեն ոգնություն պիտի հասցնեն-զենք յեվ ռազմամթերքներ պիտի ուղարկեն յեվ կարծես ուզում եր իմանալ, թե հնարավոր չե Հայաստանի վրայով կատարել այդ փոխադրությունը: Իմ հարցումին, թե «Կարմիր Անատոլիային», նա պատասձանեց, թե մենք պիտի ոգնենք, վորովհետեւ նոքա կովում են Անտանտի դեմ, ուրիշ նպատակ չունենք: Յես ասացի, վոր շատ դյուրությամբ այդ փոխադրությունը կարող եք կատարել Վարաստանի վրայով, մանավանդ վոր արդեն խաղաղության դաշինք եք կապել, ավելացնելով վոր տաճիկները զենքի յեվ ռազմամթերքի կարիք հազիվ թե ունենան, ընդհակառակը նոքա մարդկային կարող ուժերի կարիք ունեն: Մեր խոսակցության ընթացքում նա հայտնեց, վոր Մուստաֆա Քեմալը մեծ ույժ չունի յեվ Հայաստանի կառավարությունը իզուր է վախենում տաճիկներից: Նոքա անկարող են հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Ինքը նոր ե նամակ ստացել յեվ ամենաճիշտ տեղեկություններ ունի (ձեռագիր լրացում)

Դառնալով Պարսկաստանում տեղի ունեցող անցքերին յեվ Քուչուկ խանի կոմունիստական ծրագիր ընդունելու խնդրին, վորի մասին տեղիս կոմունիստական թերթերը գրում էին, Որժոնիկիձեն պատասխանեց, վոր Քուչուկ խանը չի կարող կոմունիստական ծրագրով քաղաքական գործունեություն ունենալ յեվ նա կոմունիստ չէ, այլ մի սոսկ հայրենասեր, վորի նպատակն է մաքրել յուր հայրենիքը ոտար շահագործողներից, գլխավորապես անգլիացիներից: Քանի վոր այդ այդպես է, մենք պարտավորություն ենք զգում նրան ըստ ամենայնի ոգնել յեվ ոժանդակություն ցույց տալ յուր քաղաքական ծրագիրն իրագործելու մեջ: Ճիշտ է, պարսկական «Ադալեթ» կազմակերպությունը ցանկանում էր անմիջապես ձեռնամուխ լինել Պարսկաստանում կոմունիստական իշխանություն հաստատելու գործին, բայց յես նրանց հասկացրի, վոր ներկա պայմաններում հնարավոր չէ Պարսկաստանում այդպիսի քաղաքական կազմակերպություն ստեղծել: Պարսկաստանը ազգային քաղաքական անկախ պետական կազմակերպություն պիտի ունենա, վորին յեվ ձգտում է Քուչուկ խանը: Յեթե հաջողվի Շահին տապալել ու անգլիացիներին դուրս քշել մենք շատ գոհ կլինենք:

Շարունակելով մեր խոսակցությունը Որժոնիկիձե նույն կարծիքը հայտնեց նայել Ադրբեջանի վերաբերմամբ: Նորա կարծիքով զուտ կոմունիստական քաղաքական կազմակերպություն Ադրբեջանում յեվս հազիվ թե հաջողություն գտնի: Ադրբեջանն յեվս վերջ ի վերջո պիտի ձգտի ազգային քաղաքական ազատության:

Մեր խոսակցության վերջում նա խոստացավ հաջողեցնել թե բանտարկյալների փոխանակությունը յեվ թե Հայաստան սուրհանդակ ուղարկելու խնդիրը: Սորանով էլ վերջացավ մեր տեսակցությունը Որժոնիկիձեյի հետ:

Դ Ի Վ. Հարությունյան

Ք. Առաքելյան

Պետ. Կենտ. Արխիվ: «Հ. Հ. Դիվանագիտության ներկայացություն

Ադրբեջանում քաղաքական

գրությունների մասին., գործ 805, էջ 12

ՀՄՍ, Ժ-Պ. 200, գ. 2, գ. 112, թ. 8-13; մեքենագիր

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐ ՆԱՐԻՄԱՆ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻ ԵՎ
ՀԱՅ ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐ, ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱՆԴԱՍ
ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԻ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ
ԱՆԴԱՍ ԱՎԻՍ ՆՈՒՐԻՋԱՆՅԱՆԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿԱՎԲՅՈՒՐՈՅԻ
ՂԵԿԱՎԱՐ ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՆԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ²³⁹,

*առ այն, որ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը արդեն հայտարարել են իրենց
Խորհրդային Ադրբեջանի մաս, իսկ Նախիջևան-Չուլֆա հատվածը
անհրաժեշտ է օկուպացնել խորհրդային զորքերով, ապա այդ շրջանները
փոխանցել Խորհրդային Ադրբեջանին, ինչը խիստ նպաստավոր կլինի
թուրքական զորքերի հետ անմիջական կապ ստեղծելու առումով:
Նշվում է նաև, որ անիմաստ է և ժամանակավրեպ Մոսկվայում գտնվող
Հայաստանի պատվիրակության հետ բանակցել
Արևմտյան Հայաստանի տարածքների մասին
(հունիս 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА Г. В. ЧИЧЕРИНУ И Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ
1920 г.

Москва - Г. В. Чичерину,

копия: Владикавказ - Р. К. Орджоникидзе

Дашнакское правительство продолжает наступление на Азербайджан, в некоторых районах оно имеет успех: сегодня их войска приближаются к Казаху, Кедабеку, имея ближайшей целью поставить под угрозу желдорогу. Армянские повстанцы, отступившие в Азербайджан вместе с мусульманами, воюют против дашнаков. Армянские регулярные части во главе с генералом Дро, вследствие приближения наших частей, оставили Карабах. Нури - паша отступил к границам Персии и находится в Джебраиле.

Армянское население Нагорного Карабаха и Зангезура после ухода Дро объявило Советскую власть во главе с доктором коммунистом Амбарцумяном, уже связавшимся с нашими чрезвычайными комиссарами Карабаха, с Буниатзаде и Каракозовым. В Армении - тысячи арестованных и сотни расстрелянных коммунистов, десятки восставших армянских сел уничтожены дашнаками.

²³⁹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, с.28.

Масса вырезана в селениях мусульман. Беженцы - армяне, свыше двух тысяч, нашли убежище в Азербайджане, другие скрылись в горах. Армения фактически находится в состоянии войны с Азербайджаном. Что же

касается якобы спорных Зангезура и Карабаха, уже вошедших в состав Советского Азербайджана, категорически заявляем, что эти места бесспорные и впредь должны находиться в пределах Азербайджана. Джульфинский и Нахичеванский районы сплошь заселены мусульманами, больше года оторвавшиеся и силами местного населения оборонявшиеся против дашнакского правительства. Как в видах военных, так же и в целях непосредственной связи с Турцией, они должны быть заняты нашими

войсками и присоединены к Азербайджану. Со - своей стороны мы считаем всякие переговоры с дашнакским правительством и вопрос о Турецкой Армении в предполагаемом вами виде несвоевременным. При решении этих вопросов просим руководствоваться информацией, исходящей исключительно от местных организаций и ответственных товарищей.

Председатель _____ Азревкома Нариманов

Член Кавкрайкома Мдивани

Член ЦК АКП Микоян.

Член ЦК КП Армении Нуридзян

№ III-27

ՉԻՉԵՐԻՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ 1920Թ. ՀՈՒՆԻՄԻ 22-ԻՆ ԿԱՅԱՅԱԾ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿՈՄՎՈՒՄԻ ՔԱՂՔՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ՝²⁴⁰,

*որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարարը երկրի
քաղաքական դեկավարությանը հիշեցնում է, որ ընթացիկ
ժամանակահատվածում պետք է զերծ մնալ Հայաստանն ու Վրաստանը
խորհրդայնացնելու քայլերից և պետք է դիվանագիտական հնարքներով, այլ
ոչ թե սպասարկություններ հրահրելու միջոցով հողը տանել այդ
բուրժուական պետությունների կառավարությունների ոտքերի տակից
(19 հունիսի, 1920թ.)*

<< Недисциплинированность Бакинских т[оварищей] и вопиющее противоречие между их действиями и установленной ЦК политической линией заставляют принять меры для их обуздания. Такою мерою должно быть назна-

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 93:

чение отсюда авторитетного товарища, не связанного с Кавказской группой деятелей, с полномочиями от Совнаркома, в качестве представителя в Баку. В то время как ЦК постановил вести линию компромисса с буржуазными правительствами Грузии и Армении, дипломатическим путём вырывать там почву из-под ног Антанты и отверг советизацию Армении, считая несвоевременным отвлекать в этом направлении больше наших сил, Бакинские т[оварищи] своими действиями срывают компромиссы, отвергают требуемое ЦК заключение соглашения с Арменией, способствуют восстаниям, настаивают на присоединении к Азербайджану тех спорных территорий, которые постановлен занять нашими силами и присоединение которых к Азербайджану делает совершенно невозможным соглашение с Арменией. Вся эта боевая политика Бакинских т[оварищей] идёт коренным образом вразрез с линией, уже установленной ЦК<<...>>:

№ III-28

ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆՆԸ²⁴¹,

որտեղ Օրջոնիկիձեն ցանկանում է ճշտել, թե արդյոք ուժի մեջ է 1920 թ. հունիսի 19-ի հեռագիրը, որտեղ, ըստ Նարիմանովի, նշված է, որ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը պետք է միացվեն Խորհրդային Ադրբեջանին (19 հունիսի, 1920թ.)

ТЕЛЕГРАММА Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. В. ЧИЧЕРИНУ

Владикавказ, 21 июня 1920 г.

Из Баку только что передал Гусейнов о полученной вчера Наримановым Вашей телеграмме о Карабахе и Зангезуре, говорящей о присоединении этих областей к Азербайджану. Прошу срочно сообщить, остается ли в силе Ваша телеграмма от 19 / VI - пр. № 168 / 174. *Օրձջոնիկիձե*

№ III-29

ՈՒՂԻՂ ԿԱՊՈՎ ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ԽՈՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻ ՀԵՏ²⁴²,

որտեղ նշվում է, որ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը պարտադիր պետք է կցվեն Խորհրդային Ադրբեջանին, ինչից հետո Ադրբեջանի կազմում նրանց կտրվի ինքնավարություն: Խոսակցությունից պարզ է դառնում, որ Նարիմանովը

²⁴¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, с.36

²⁴² Նույն տեղում, էջ 36:

պնդում է, որ նշված տարածքներից բացի, Ադրբեջանին պետք է միացվեն նաև Նախիջևանը, Օրդուբադը և Շարուր-Դարալագյազը (հունիս-հուլիս, 1920թ.)

РАЗГОВОР Н. Н. НАРИМАНОВА С Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ ПО ПРЯМОМУ ПРОВОДУ

1920 г.

Т о в а р и щ Н а р и м а н о в з д е с ь у а п п а р а т а . Здравствуйте. Не получили вы ответа на мою телеграмму от тов. Ленина? Вы говорите: не иметь претензии на другие области. Интересно узнать, какие это области: ... (Неразборчиво – ред.), Карабах и Зангезур - бесспорные области Азербайджана. Да, наконец уж мирный договор подписан с Арменией. Я лично согласен с этой постановкой вопроса, которая предлагается вами, но нельзя ли подождать до завтра, чтоб дать окончательный ответ.

Так нужно. - Нариманов.

У а п п а р а т а О р д ж о н и к и д з е . Здравствуйте, товарищ Нариманов. Сейчас я говорил с Чичериным по поводу Карабаха и Зангезура. Я предлагаю немедленно и безоговорочно присоединить эти области к Азербайджану, вам отказаться от претензий на другие области и дать автономию Нагорному Карабаху и Зангезуру, причем последнее ни в каком случае не должно быть указано в мирном договоре, а должно исходить исключительно от вас. Сообщите, насколько целесообразной считаете такую постановку вопроса. Завтра вечером я выезжаю к вам. Первое: вы предъявили претензии, кроме Зангезура и Карабаха, еще на Нахичевань, Шаруро - Даралагезский уезд и Ордубад. Второе: откуда вам известно, что мир с Арменией уже подписан? Третье: как у вас дела с хлебом и вообще? Четвертое: сегодня в Тихорецкой видел Халил - пашу, который вместе с Леграном едет к вам.

№ III-30

ՄԵԶԲԵՂՈՒՄ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԲՅՈՒՐՈՅՖԻ 1920
Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 7-ԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ՆԻՍՏՈՒՄ ՔՆԱԱԴԿՎԱԾ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ՝
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ
ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ <<ՀՐԱՀԱՆԳԻՑ>>²⁴³,

որտեղ շեշտվում է, որ անհրաժեշտ է, ելնելով Խորհրդային Ռուսաստանի առջև ծառայած ինդիքներից, ձեռնարահ մնալ Հայաստանում, Վրաստանում

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 93:

*և Թուրքիայում այդ երկրների կառավարությունների դեմ ապստամբություն
բարձրացնելու քայլերից: Միաժամանակ շեշտվում է, որ Խորհրդային
Ռուսաստանի ներկա վիճակը նրան դեռևս հնարավորություն չի տալիս
օկուպացնելու Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը,
Նախիջևանը, Ջուլֆան ու Շարուր-Դարալագյազը
(7 հուլիսի, 1920թ.)*

<<...>> Следует безусловно воздерживаться от попыток вызывать восста-
ние против правительства Грузии, Армении и Турции. Надо разъяснять тем
элементам в этих республиках, которые стремятся к перевороту, что по обще-
политическим соображениям ввиду как мировой конъюнктуры, так и нашего
военного положения они не должны в настоящее время приступать к осущест-
влению своей цели... Так как наше военное положение не допускает занятия
русскими частями Карабаха, Зангезурского уезда, Нахичевани, Джульфы, Ша-
руро и Даралагезского уезда, российские военные власти должны ограничиться
занятием тех спорных между Арменией и Азербайджаном местностей, которые
ими теперь заняты ... с устранением вмешательства войск тех или других сосе-
дних республик, как и было уже постановлено российским правительством и
передано советским властям на Кавказе <<...>>.

No III-31

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ**

*Հրահանգվում է Շիրակի նահանգապետին, որպեսզի իր կողմից կտրուկ
վիջոցներ ձեռք առնվեն մարզի մոլոկանների կողմից բացահայտ
հակապետական տրամադրություններ դրսևորելու կապակցությամբ
(30 հունիսի, 1920թ.)*

N. 6111

30 հունիսի 20թ

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ.

Մինիստրությունս տեղեկությունն է ստացել վոր Ջալալ Ողլու Նովո սակ-
րովիչ Նիկոլայեվկայի յեվ Գյարգյարի մալականները հակապետական
տրամադրություն են արտահայտում: Ըստ յերեվոյթին դրսից դրամական
նպատակով ամրապնդված լինելով նոքա նույնիսկ չեն ծածկում իրենց վե-
րաբերմունքը դեպի Հայաստանի կառավարությունը ուստի կառաջարկեմ

անհապաղ յեվ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել արմատախիլ անելու այդ չարիքը:

ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՏԵՍՈՒՉ՝

ԴԻՎԱՆԱՊԵՏ՝

ԳՈՐԾԱՎԱՐ՝

Պետական կենտրոնական Արխիվ

Դաշ. Կառ. Ներքին գործերի Մինիստրություն

Գաղտնի գրություններ

Գործ No 1763, էջ 213-248

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 200, ց. 2, գ. 76, թ. 11; մեքենագիր

No III-32

ԽՈՂՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱՎԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ,

որում նշվում է, որ միանգամայն անօրինական է Աղբբեջանի տարածքում

գտնվող Հայաստանի քաղաքացիներին բռնի կերպով գորակոչելը

(8 հուլիսի, 1920թ.)

КОПИЯ.

Комиссару по Иностраннымъ Дѣламъ А. С. С. Р.

8 Іюля 1920г.

№1188.

Согласно примѣчанія I- го къ приказу Бакинскаго Уѣзднаго Комиссаріата отъ иностранные-подданные не принимаются на учетъ военно-обязанныхъ, если таковыя черезъ свои Консульства удостовѣрятъ о своемъ подданствѣ. Между тѣмъ, при регистраціи гражданъ Республики Арменіи при ввѣренномъ Вамъ Комиссаріатѣ, на предметъ освобожденія отъ призыва, Завѣдывающій регистраціей ихъ, помимо паспортовъ, требуетъ метрическія свидѣтельства и другіе документы.

Считая такое требованіе совершенно неумѣстнымъ и незаконнымъ а въ большинствѣ случаевъ и невыполнимымъ, прошу Васъ, т. Комиссаръ, не отказать распорядиться объ устраненіи такихъ препятствій на регистраціи гражданъ Республики Арменіи.

Секретарья Теръ-Іоаннесянь.-

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель /подпись/

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, ց.1, գ.4, թ.13; մեքենագիր

No III-33

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐՇՆԱԽԱՐԱՐ Հ. ՕՂՆԱԶԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐՇՆԱԽԱՐԱՐ Գ.ԶԳԶԵՐԻՆԻՆ ԵՎ
ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ**

Ս. ԿԻՐՈՎԻՆ²⁴⁴,

*որտեղ հարցապնդում է արվում Խորհրդային Ադրբեջանում
գնդակահարված հայ ռազմական գործիչների, ինչպես նաև 1920թ. մայիսի
20-ին ձերբակալված և բռնի կերպով Բաքու տարված հայ պետական
գործիչների ճակատագրի մասին, իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանում
կոմունիստների նկատմամբ իբր իրականացվող բռնաճնշումներին, ապա
դրանք խիստ չափազանցված են ու չեն համապատասխանում
իրականությանը: Շեշտվում է նաև, որ խախտելով 1920թ. հուլիսի 2-ի
համաձայնությունը, Կարմիր բանակը շարունակում է ռազմական
գործողությունները Ղարաբաղում և Զանգեզուրում
(15 հուլիսի, 1920թ.)*

В ответ на телеграмму Вашу No 56. Первое. Из телеграммы Вашей явствует, что если после соглашения второго июля никто из армейских деятелей партии Дашнакцупюн не был в Азербайджане расстрелян, то расстрелы эти имели место до указанного момента. Прошу Вас не отказать сообщить поэтому полный список расстрелянных, также уведомить об участии должностных лиц Армении, незаконно плененных Вами войсками в Караван-Сарае 20-го мая настоящего года, силой увезенных в Азербайджан. Второе. Приводимые в Вашей телеграмме сведения относительно репрессий, якобы чинимых в Армении над коммунистами, ни в коей мере не соответствуют действительности. Что касается продовольствия, выдаваемого арестованным коммунистам, No 22, выдаерся соответственно общему продовольственному положению страны. Третье. Несмотря на соглашение второго июля, войска Ваши продолжают боевые действия в районах армянского Карабаха и и Зангезура, что колеблет самое

²⁴⁴ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 95,96 (АВІР. Ф. 148. Он.3. Д.9. Лл. 28-28 об.):

значение состоявшегося соглашения. Прошу Вас поэтомусрочно распорядиться о прекращении всяких враждебных действий в указанных районах и об отводе Ваших войск из пределов Армении и спорных районов Карабаха, вопрос о которых является предметом обсуждения предстоящей армяно-азербайджанской конференции.

Министр иностранных дел Армении

Оганджаниян

No III-34

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ՀԱՅՏՆՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ
ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԳՐԵՅՄԻ ԿՈՂՄԻՑ՝
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՄԻ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ**

*Տեղեկություններ են զետեղված Անգլիայի ներկայացուցիչ Գրեյսի և
Հայաստանի վարչապետ Հ. Օհանջանյանի միջև տեղի ունեցած զրույցի
վերաբերյալ, որտեղ շոշափվել են Ադրբեջանի կողմից Հայաստանին
ներկայացվող տարածքային պահանջները, հայ բոլշևիկների կողմից
դրսևորվող կույր ռուսապաշտությունը, նաև բրիտանական
ադրբեջանամետ դիրքորոշման մասին,
մասնավորապես, Ղարաբաղի հարցում
(19 հուլիսի, 1920թ.)*

Գաղտնի սօքումենտներ

Ներկայ տեղեկագիրը Երևանի Անգլ. ներկայացուցիչ Գրեյսի կողմէ ուղար-
կուած է Անդրկովկասի Բրիտ. գլխաւոր կոմիսարին
Հրամանատար Անդրկովկասի Բրիտ. գլխաւոր կօմիսար
Յարգելի պարոն.

Պատիւ ունիմ զեկուցանելու, որ Յուլիս 19-ին Հայաստանի մինիստր նա-
խագահ բժ. Հ. Օհանջանեանի տեսակցութեան ատեն հետևեալ խօսակցու-
թիւնը տեղի ունեցաւ:

Բօլշևիկներու դրութիւնը Հայաստանում- Բօլշևիզմը բուն Հայաստանում
մեռած է, բայց կան քիչ օբլշևիկներ Հայաստանի սահմաններից դուրս, այն-
տեղ, ուր ժողովուրդը օբլշևիկ պրօպագանդիստների հետ շփման մեջ է և
մանաւանդ այնտեղ, ուր մեր երկիրը սահմանակից է Ատրպէճանին:

Բոլշևիկները Ատրպեճանում մի քիչ զանազանում են կենտրոնական Սօսկուայի Սօվիետից: Կարող ենք սրանց նկարագրել միայն իբրև պանտուրանական բոլշևիկներ: Դրանց նպատակը կարծեք այն է, ինչ տաճկա-գերմանական ծրագիրը. միացնել բոլոր միսիսիվանական ցեղերը ու կազմել մի ուժեղ մահմետական մասսա Անդրկովկասում և Հիւս.Կովկասում: Իրենք թուրքերը յաջողութիւն չունեցան այդ ծրագրում և մենք կարծում ենք, որ միջոցներ ունենք սրանց անյաջողութիւնը ապահովելու: Այո, կան մի քանի հայ բոլշևիկներ, բայց նրանք կաշառուած են բոլշևիկների փողով: Սրան կայ և մի ուրիշ պատճառ, նրանք կռուելիս են եղել տաճիկների ու թուրքերի դէմ ամբողջ պատերազմի ընթացքում և յետոյ մինչև այսօր: Նրանք յիշում են, որ ռուսներն են, որ իրենց ազատեցին իրենց թշնամի տաճիկներից և անկասկած Ռուսաստանի անցելի փայլը մեծ դեր է խաղացել մեր ժողովրդին այս բոլշևիկ շարժման ժամանակակից դարձնելու համար:

Ո՛չ, մենք չենք կարող յոյս դնել կամ վստահել ոչ մի խօսքի կամ դաշինքի, որ բոլշևիկները տալիս են կամ կնքում են: Ոչ մի խօսք նրանց չի կապում, ոչ մի դաշինք սուրբ չէ: Այնպէս որ մենք նրանց չենք հաւատում: Երբ նրանք ուժեղ են, այն ժամանակ նրանց խօսքերն ու դաշինքներն ալ նշանակութիւն չունին:

Ահա ձեզ օրինակ Ղազախը, որտեղ բոլշևիկներն ընդունել էին մեր անկախութեան իրավունքները: Երբ նրանք տեսան, որ մենք նրանց հաւատալով դուրս էինք տանում մեր զօրքերը, նրանք արագութեամբ յարձակում գործեցին և գրաւեցին Իջևանը, որտեղից մենք պարտաւոր էինք նրանց դուրս քշել:

Բայց այս վերջին օրերս մենք երկու ուլտիմատում ենք ստացել նրանցից, որով պահանջում են, որ մենք թողենք որոշ զիւղեր, հակառակ դեպքում պատերազմ են սկսելու: Այն ինչ այդ զիւղերը միշտ եղել էին մեր ձեռքերում մինչև անգամ երբ Ատրպեճանում իշխում էր Մուսավաթ կառավարութիւնը: Մենք հնարաւորութիւն չունենք համաձայնելու այդ պահանջի հետ ու մենք ի հարկէ կը պաշտպանենք մեր երկիրը մեր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր ուժերով: Նրանց ծրագիրը մեզ քաջ յայտնի է, նրանք կամենում են վերցնել Իջևանը, Տիլիժանը, Ղարաքիլիսէն, Ալէքսանդրապօլը, Ղարսը և միանալ Մուստաֆա Քեմալի հետ: Եթէ մեծ ուժ ունենային, դա կարելի կը լինէր իրագործել ու երկաթուղագիծը կը հեշտացնէր նրանց առաջխաղացումը: Բայց մենք մտադիր ենք պաշտպանել մեր սուրբ երկիրը: Երկրորդ ճանապարհը՝ դէպի Մուսթաֆա Քեմալը, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջովն է:

Ամբողջ Ղարաբաղը հիմա բոլշևիկների ձեռքումն է: Սկզբում նրանք մեզնից ուզեցին Ակերա գետի գիծը, յետոյ նրանք առաջ եկան ու գրաւեցին Գորիսը և որովհետև մենք կանոնաւոր ճանապարհ չունէինք հասնելու զօրք, զէնք և ռազմամթերք, նրանք յաջողութիւն ունեցան: Մեր ժողովուրդը դիմադրեց թուրքերին: Բայց երբ ռուս բոլշևիկները եկան, նրանք նորից հրապուրեցին Ռուսաստանի անցեալ փառքով, չհասկանալով թէ նրանք ինչ նպատակով գալիս էին այս անգամ:

Այս անյաջողութիւնը, իմ կարծիքով, բրիտանական սխալ քաղաքականութեան հետևանքն է, որոնք միշտ պաշտպանել են Ատրպէճանի ազահութիւնը Ղարաբաղի վերաբերեալ, հակառակ մեր շահերին և Ղարաբաղի գերակշիռ մեծամասնութեան ցանկութիւններին: Եւ մեր շահերը պահանջում են ու պահանջում էին և դա այնպէս կը լինէր յօգուտ բրիտանական շահերին, որ մեզ տրուէր այնինչ, որ ամէն տեսակիցէ ֆիզիքական և աշխարհագրական, նախապէս պատկանում էր մեզ:

Ներկայումս մեր զօրքը գնում է Նախիջևանի վրայ ու մենք արդէն գրաւել ենք Շահթախտի քաղաքը: Երբ մենք վերցնենք Նախիջևանի քաղաքը, այն ժամանակ մենք կունենանք ազատ ճանապարհ Գորիսի վրայ գնալու բոլշևիկներին յետ մղելու և Ղարաբաղը գրաւելու: Մեր բոլոր գործողութիւնները այս ճանապարհի վրայ նպաստաւոր են մեզ համար և մենք մտադիր են այդպիսով կտրել պան-տուրանական բոլշևիկների ու Մուստաֆա Քեմալի կապը: Նախիջևանի խանը և Մէխետի Բետիրովը ներկայումս այստեղ են այդ գործի վերաբերմամբ վերջնական համաձայնության գալու համար: Մեր առաջխաղացման հետ երկաթուղային աշխատանքները նորոգում են այն 15 քիլօմէթր գիծը, որ թուրքերը փճացրել են, ասիկա կը վերաշինուի 3-4 օրում: Գործը յառաջանում է դանդաղ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Սարիղամիշից հիմնափայտեր չեն տեղափոխուում:

Գիւղերը, չնայած դաշտային աշխատանքների բուռն շրջանին, տալիս են տասնակական հոգի ամէն գիւղից այդ գիծը շինելու համար:

Կապիտան Գրեյսի

Այս տեղեկագրի հետ կան նաև զօրքի, ռազմամթերքի, ֆինանսներու մասին Օհանջանեանի խօսքերը, որոնք բոլորը Գրեյսին անգլ. կօմիսարի միջոցով կը հաղորդէ անգլ. կառավարութեան:

Շահան

Շահանքի այս գրութեան հետ կայ նաև Հ.Հ. Թիֆլիսի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Բեզգատեանի գաղտնի գրութիւնը ուղղուած արտաքին գործերի նախարարին: Վաղը կուղարկենք նաև գրութեանց պատճենները:

Ընկերական ջերմ բարևներով քարտուղար Հ.Յ. Տ...

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, թթ. 1-4, պատճեն, ձեռագիր

No III-35

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐ-ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԸ՝
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ,
ԳԵՆԵՐԱԼ ՈՒՌՔԵՐԻ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հայկական կողմից բարձրացվել են հացի, գաղթականության ու երկաթգծի խնդիրները և ստացվել են հավաստիացումներ՝ այդ ուղղությամբ հետագայում անհրաժեշտ օժանդակություն ցուցաբերելու վերաբերյալ (հունիս-հուլիս, 1920թ.)

ՄԻՆԻՍՏՐ-ՆԱԽԱԳԱՀ

Մեզ այցելեց Բրիտանական գործերի գլխավոր հրամանատարը Անդրկովկասում՝ Գեներալ Ուոքերը: Յերկար տեսակցություն ունեցանք հետը: Տեսակցության ներկա յեր անգլիական գեներալ Ասսերը յեվ յերկու անգլիական սպա, իսկ կառավարության կողմից՝ մինիստրներ Տիգրանյան, Աիվերոյան, Մելիք-Ղարաբյոզյան յեվ յես: Խոսակցությունը թարգմանի միջոցով էր: Յես պատմեցի Գեն. Ուոկերին մեր յերկրի ծանր կացության յեվ մեր անհրաժեշտ, անհետաձգելի կարիքների մասին: Ծանրացա մասնավորապես յերեք կետի վրա. Հաց, գաղթականության յեվ յերկաթուղային հաղորդակցության: Ասացի, վոր այդ խնդիրները, վոր կյանքի յեվ մահվան հարց են մեր յերկրի համար, մենք չենք կարող լուծել մեր սեփական ուժերով, վոր մեզ պետք է ոգնեն համաձայնության պետությունների ներկայացուցիչները, մասնավորապես Բրիտանական հրամանատարությունը Անդրկովկասում: Ասացի թե ինչ մեծ անհամբերությամբ սպասում էր ժողովուրդը դաշնակիցների գալուն յեվ ինչ մեծ հույսեր էր դրել: Ապա պարտք համարեցի չթագցնել, վոր վերջի ժամանակները ժողովրդական մասսաների մեջ առաջ է յեկել տարակուսանք, մի տեսակ կասկածոտ վերաբերմունք, հիասթափմունքի զգացում, դեպի դաշնակիցների գործելակերպը: Պատճառն այն է, վոր մեր

սպասած ոգնությունը դանդաղում է յեվ չի կատարում կարիքին համեմատ չափով:

Գեներալ Ուոկերը պատասխանեց, վոր այդ կասկածները միանգամայն անհիմն են, վոր դաշնակից պետությունները յեվ մասնավորապես Բրիտանական հրամանատարությունը տեղյակ է մեր ծանր կացության մասին յեվ ձեռք է առել բոլոր հնարին միջոցները մեզ ոգնության գալու համար: Յեթե ոգնությունը մինչեվ հիմա հարկավոր չափերով չի կատարվել, դրա պատճառը այն չէ, վոր դաշնակիցները անուշադիր են դեպի մեր կարիքները, այլ այն վոր յեղել է յեվ այսոր ել կան դժվարություններ ու արգելքներ, վոր ան յեվս անկարելի յե յեղել վերացնել:

Գեներալ Ուոկերի խոսքերը միանգամայն համոզեցուցիչ էյին: Թե յես յեվ թե խոսակցության ներկա յեղող մյուս մինիստրները մի ավելորդ անգամ յեվս համոզվեցինք, վոր դաշնակիցների վերաբերմունքը դեպի Հայաստան ինչպես անցյալում յեղել է բարեացակամ, այսոր ել մնում է նույնը որինակ դաշնակիցները չեն ինայում վոչ աշխատանք, վոչ նյութական միջոցներ մեզ ոգնության գալու համար, յեվ վոր ամենամոտ ապագայում մենք կտեսնենք նրանց ջանքերի կենդանի հետեվանքները:

Պարտք եմ համարում անել այս հայտարարությունը Պարլամենտի ամբիոնից: Հույս ունեմ, վոր այս իմ խոսքերից հետո կփարատվեն այն սին կասկածները, վոր բուն են դրել վումանց սրտերում: Մենք շատ անյերախտագետ կլինենյինք, յեթե մեզ ցույց տրված բարեացկամությանը պատասխանեյինք անհիմն կասկածներով: Գիտեմ, վոր հայ ժողովուրդը աներախտագետ չէ յեվ վոր յեղած տարակուսանքները հետեվանք են մի այն անգիտակցության յեվ դրությանը անտեղյակ լինելուն:

Ի վերջո պետք է ավելացնում, վոր Գեներալ Ուոկերը նշանակել է իբր իր ներկայացուցիչ Յերեվանում մի բարձրաստիճան սպա՝ Գեներալ Ասսերը: Սա մի նոր ապացույց է Բրիտանական բանակի ուշադիր յեվ բարեացակամ վերաբերմունքի դեպի մեզ:

Պետ. Կենտ. Արխիվ

Դաշնակցութ. Կառավորութ. Նախարարների խորհուրդ

Գործ No. 12 էջ 66

ՀՄԱ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 72, թ. 17-18; մեքենագիր

Գ. Կ. ՕՐԶՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՆԻՆԻՆ,

ՍՏԱԼԻՆԻՆ, ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ²⁴⁵,

որտեղ Կավբյուրոյի ղեկավարը տեղեկացնում է, որ Նախիջևանը, Օրդուբադը և այդ շրջանի հյուսիսային մասն արդեն զբաղեցրել են Բայազետի թուրքական դիվիզիայի զորամասերն ու բոլշևիկյան կողմը արդեն հանդիպում ունեցել է թուրքական դիվիզիայի պատվիրակության հետ: Օրջոնիկիձեն պնդում է նաև, որ տարածաշրջանում խորհրդային իշխանության ամրապնդումը պահանջում է, որպեսզի Լեննային Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը միացվեն Խորհրդային Ադրբեջանին (ամառ, մինչ օգոստոսի 10, 1920թ.)

ЗАПИСКА Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ ТТ. ЛЕНИНУ, СТАЛИНУ, ЧИЧЕРИНУ
1920 г.

1. Нахичевань, Ордубад и северная часть этого района заняты Баязетской турецкой дивизией, насчитывающей 9 тысяч штыков, по проверенным нами сведениям, с делегацией дивизии нам уже пришлось встречаться. Уход дашнакских войск во главе с Дро из Нагорного Карабаха объясняется исключительно угрозой занятия этими частями Нахичевани и его района. Армянское правительство сознательно ложно информирует вас, я целиком согласен с вами, что под коммунистической оболочкой протаскиваются националистические стремления, смею уверить вас, что в этом одинаково погрешны и Центральный Комитет Азербайджанский, и Армянский. Только когда вы заключаете договор под диктатурой одного Центрального Комитета и преподносите другому ЦК уже готовые решения, тут начинается настоящий не бунт националистов, а гвалт их. Сегодня Габриелян заявил мне, что армянская делегация в случае отказа Азербайджана от Шаруро - Даралагезского уезда и Нахичеванского района согласится на немедленное присоединение Карабаха и Зангезура к Азербайджану. Мы условились с ними, что по приезде в Баку в этом духе поведем разговор с Наримановым. Как видите, неясности и непонимания здесь нет. Могу вас уверить, что мы довольно ясно представляем нашу мирную политику и проводим ее, но я уверен, и мое глубокое убеждение, что для укрепления Советской власти в Азербайджане и сохранения за нами Баку нужно присоединить Нагорный

²⁴⁵ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, с.26.

Карабах, а о Плоскосном и речи не может быть. Она всегда являлась Азербайджанской и Зангезурской... безопасность армянского населения этого района гарантирую своей головой, объявим здесь автономию, и организую армянское население, не вводя туда мусульманских войсковых частей. В настоящее время такое желание населения этих округов, организовавшихся в Советы под руководством армян -коммунистов, другое решение этого вопроса делает шатким наше положение в Азербайджане и ничего не выигрывает в Армении. Я превосходно понимаю, что не исключена возможность, что Армения при известной политической обстановке может нам понадобиться. Решайте, как находите необходимым. Мы будем проводить все, что будет предписано нам, но разрешите довести до вашего сведения, что такое отношение к Азербайджану сильно компрометирует нас в глазах широких масс Азербайджана и создает в высшей степени благоприятную почву для работы наших противников.

Орджоникидзе

Тов. Вл. Ил., Серго просил сегодня же ответа на эту телеграмму, т. к. в 24 часа он выезжает из Ростова - Дона.

№ III-37

ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՂ ՉԻՉԵՐԻՆՆԵՆՆԵՐԸ²⁴⁶,

*որտեղ Օրջոնիկիձեն պնդում է, որ, եթե Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը
չմիացվեն Խորհրդային Ադրբեջանին, այլ հայտարարվեն որպես վիճելի
տարածքներ, ապա թուրքական Բայազետի դիվիզիայի ներխուժման
պայմաններում այդ շրջաններում անխուսափելի է դառնում հայկական
զանգվածային կոտորածների իրականացումը: Միակ անարյուն ելքը՝ դա
Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի միացնելն է Խորհրդային Ադրբեջանին:
Տեղեկացվում է նաև, որ այդ հարցի վերաբերյալ գրուցել է նաև հայ բոլշևիկ
Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի հետ
(ամառ, մինչ օգոստոսի 10, 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. В. ЧИЧЕРИНУ
1920 г.

Только ночью получил ваши телеграммы о спорных областях Армении с Азербайджаном.

Виделся с Леграном и Тер - Габриеляном. Дело обстоит так. Азербайджан настаивает на немедленном и безоговорочном присоединении Карабаха и Занге-

²⁴⁶ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, с.27.

зура. По - моему, это необходимо проделать, так как оба уезда экономически тяготеют к Баку и совершенно отрезаны от Эривани, в особенности теперь, когда Баязетская турецкая дивизия клином врезывается. В случае оставления их спорными они будут заняты безусловно турками, и все армянское население будет вырезано. Предотвратить это ничем мы не сможем. Присоединение их к Азербайджану дало бы в руки азербайджанским коммунистам сильнейший козырь и открыло бы путь для кочевников. По словам Тер - Габриеляна, армянская делегация на это безусловно пойдет. При таком решении вопроса Азербайджан можно заставить отказаться от остальных областей. Мое мнение - Карабах и Зангезур немедленно присоединить к Азербайджану. Я заставлю Азербайджан объявить автономию этих областей, но это должно исходить от Азербайджана, но ни в коем случае не должно быть упомянуто в договоре. До сих пор Баку ожидает ответа от Грузии.

Орджоникидзе

№ III-38

**ՔԱՂՎԱԾՔ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵԶԱՆՈՒՄ
ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻՑ**

*Հայ բոլշևիկները մեծ ուշադրություն են դարձնում Ղարաբաղի և
Զանգեզուրի վրա ու մասնավորապես, ըստ Բունիաթ Զադեի հեռագրի,
Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի բնակչությունը խնդրում է այդ
տարածքները միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին
(5 հուլիսի, 1920թ.)*

Ք Ա Ղ Ի Ա Ծ Ք

Բազմի Դիվանագիտական Միսսիայի զեկուցումից Ադրբեջանի ներքին կացութեան եւ Միսսիայի դրութեան մասին: 5 յուլիսի 1920.

9. Հայ բոլշևիկները մեծ ուշադրութիւն են դարձնում Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վրայ: Այնտեղ ուղարկւած են մեծ քանակութեամբ պրօպօգանդիստներ: Վերջերս իբրեւ Կօմիսսար Շուշի է ուղարկւած Քիմիկոս Յակովբ Յովհաննիսեան, որը գաղափարական կօմունիստ է: Ամսոյս 23-24 ին Բունիաթ Զադեն հեռագրել էր Շուշուց, որ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջևանի ժողովուրդները ընդունել են Սովետական իշխանութիւնը եւ խնդրում են միացնել Ադրբեջանին:

Իսկականի հետ ճիշտ է

ԳՈՐԾԱՎԱՐ ստորագրություն

ՀԱՍ, Ծ-Ղ. 201, ց. 1, գ. 23, թ. 31; մեքենագիր

No III-39

**ՔԱՂՎԱԾՔ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԻՄԵԱՅԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԻՑ**

*Աղբբեջանում խորհրդայնացումից դժգոհ են, որ մասնավորապես, թուրքերի
ու կարմիրների կռիվների ժամանակ վերջիններիս օգնել են հայերը
(5 հուլիսի, 1920թ.)*

Ք Ա Ղ Ի Ա Ծ Ք

Բագրի Դիվանագիտական Միսսիայի
գեկուցումից Աղբբեջանի ներքին կացութեան եւ Միսսիայի դրութեան
մասին: 5 յուլիսի 1920.

11. Մեծ դժգոհութիւն կայ բոլորի մէջ, նամանաւանդ թիւրքերի: Դժգոհ է
եւ թուրք բանորր: Բազում եւ Գաւառում բոլոր Մուսավատիսները բան-
տարկւած են: Յակասովետական ոյժերը կենտրոնացած են Սամուխում
/Արեջի գաւառ/ որտեղ կազմակերպւում են ոյժեր մօտ 20.000 Շախմալին
բեգերի կողմից: Կարեագինի գաւառում յակասովետական ոյժ է կազմա-
կերպում Նուրի Փաշան, որը ջարդուել եւ փախել է Շուշուց, այդտեղ եղել են
մեծ կռիւներ թիւրքերի եւ կարմիրների միջեւ: Վերջիններին օգնել են հայերը:

Իսկականի հետ ճիշտ է

ԳՈՐԾԱՎԱՐ ստորագրություն

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 201, ց. 1, գ. 23, թ. 32: մեքենագիր

No III-40

ՍՏԱԼԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻՆ²⁴⁷,

*որտեղ Ստալինը գրում է հետևյալը. <<Իմ կարծիքն այնպիսին է, որ չի
կարելի անվերջ խուսանավել կողմերի միջև, պետք է սատարել կողմերից
մեկին որոշակիորեն, սլոյալ դեպքում, իհարկե, Աղբբեջանին՝ Թուրքիայի
հետ: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, ինքը չի առարկում: Ստալին>>
(8 հուլիսի, 1920թ.)*

Москва, 8 июля, 1920г., 20 час.

Мое мнение таково, что нельзя без конца лавировать между сторонами, нужно поддержать одну из сторон определенно, в данном случае, конечно, Азербайджан с Турцией. Я говорил с Лениным, он не возражает. *Сталин*

²⁴⁷ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 92(ԴԱՐՓ. Փ.130. օն.4. Ը. 496. Ղ.139):

№ III-41

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԴԲԵԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁴⁸, ՈՐՏԵՂ ԱՅԼՈՑ ԹՎՈՒՄ
ՆԵՐԿԱ Է ԵՂԵԼ ՆԱԵՎ ԱՂԴԲԵԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԱՆԴԱՍ,

ՀԱՅ ԲՈԼՇԵՎԻԿ ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԸ

*Քննարկվել է Ղարաբաղի հարցում Անգլիայի դրսևորած երկդիմի
քաղաքականությունը, հայ կոմունիստների միարժեք կարծիքը, որ
Ղարաբաղը պարտադիր ընդգրկվելու է Ադրբեջանի կազմում: Նշվել է
Հայաստանից Ղարաբաղ գորք մտցնելու մասին և հատուկ շեշտվել, որ
դաշնակնների հենարանը արևմտահայ փախստականներն են, որ
Ղարաբաղի և մայիսյան դեպքերից հետո Հայաստանից Ադրբեջան փախած
հայ գյուղացիությունը չի ցանկանում վերադառնալ Հայաստան, որ նա ավելի
շատ ձգտում ունի դեպի Ռուսաստան և գիտակցում է, որ <<ճանապարհը
դեպի Ռուսաստան անցնում է Բաքվով>>*

(10 հուլիսի, 1920թ.)

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ БЮРО ЦК АКП (б) 10 июля 1920 г. Члены
Бюро: тт. В. Нанейшвили, Н. Нариманов, А. Караев, Д. Буниатзаде, Е. Егоров, А.
Микоян, А. Каракозов, представители Политотдела XI Армии, представитель
Армении Легран.

С л у ш а л и:

6. Доклад из Карабаха.

В Карабахском вопросе англичане играли крупную роль, ведя двойствен-
ную политику по

отношению к Азербайджану и Армении. Коммунисты Карабаха находили,
что необходимо присоединение Карабаха к Азербайджану, ввиду экономических
условий, тесно связывающих Карабах с Азербайджаном. Такое постановление
было принято на Августовском соглашении 1919 года. Из Армении были пере-
брошены силы (уголовщина и отчасти кулаки). В данное время происходит
слияние мусульманских и армянских частей. В Джеванширском уезде сме-
шанный Ревком, смешанная милиция, в Карягинском тоже. Хуже всего положе-
ние в Шушинском уезде...

²⁴⁸ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР,
Баку, 1989, էջ 38:

Зангезур разорен араратскими войсками. Главная опора дашнаков – турецкие беженцы, которые все время питались англо - американским капиталом. Дро со своим отрядом удрал из Карабаха в Зангезур.

Армянское крестьянство не хочет входить в состав Армении. У него большое тяготение к

России. «Путь к России через Баку». И странным кажется в данное время вопрос, выдвинутый центром.

Необходимо в первую голову разрешить беженский вопрос, ибо армяне беженцы не согласны возвращаться в Армению. Для этого нужно создать единый Беженский комитет. Надо упразднить Карабахский областной центр. Нужно создать секцию из ответственных товарищей. В ревкомах членами главным образом являются кулаки, которые скрывают местонахождение бекских земель. Необходимо повести с ними борьбу.

П о с т а н о в и л и:

Все основные положения доклада принимаются. *Член ЦК, Секретарь.*

№ III-42

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԲԶԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ՝ ԱՅՐ ԹՎՈՒՄ ՆԱԵՎ
ԱՂԲԲԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱՆԴԱՍ ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՑԱՆԻ
ԵՎ 11-ԴԴ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՂ
ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ՝²⁴⁹,**

առ այն, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանին միացնելը խիստ կվտանգի հեղափոխության գործին ամբողջ Կովկասում և Խորհրդային իշխանության դեմ կհանի տեղի մահմեդականությանը: Մինչդեռ այդ շրջանները Խորհրդային Ադրբեջանին միացնելու պարագայում մի կողմից Խորհրդային իշխանության նկատմամբ կապահովվի տեղի մահմեդականության լոյալությունը, մյուս կողմից, այդ դեպքում հուսալի թիկունք կապահովվի թուրքական հեղափոխական շարժման համար Նախիջևանում և Անատոլիայում: Եվ, առհասարակ Ադրբեջանը չպետք է դարձնել մի անդամալույծ, որը կխսկսում ու բաժանում են հայերին ու վրացիներին, այլ պետք է այն դարձնել մի վերագոյային միավոր, որը պետք է հանդիսանա Արևելքում հեղափոխությունն իրագործելու իրական կենտրոն (10 հուլիսի, 1920թ.)

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

СООБЩЕНИЕ В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ РКП (б)

10 июля 1920 г.

Ростову сообщить о времени передачи МСКВ.

«Считаем долгом передать ЦК наше единое мнение по вопросу Зангезура и Карабаха, решение которого при переговорах с Арменией намечается промежуточное, идущее вразрез с интересами революции на Кавказе.

Карабах при мусаватском правительстве всецело входил в состав Азербайджана. Неразрывность культурной и экономической связи Карабаха и Зангезура с Баку, питавшимся десятками тысяч рабочих из этих провинций, и полная их оторванность от Еревана получили яркое доказательство в 19 году на крестьянском съезде армянского Карабаха, который в условиях невыносимого для армян мусаватского режима и провокационной работы агентов Армении все же решительно высказался за полное единство с Азербайджаном при условии гарантирования спокойной жизни армянам.

Только с конца 19 и начала 20 года, когда, особенно после побед Красной Армии над

Деникиным, сильно расшаталась почва под властью дашнаков и мусаватов, последние по указке Антанты спровоцировали жесточайшую национальную бойню, построив на этом свое кровавое господство.

После прихода Красной Армии, советского переворота в Азербайджане, а особенно хано -

бекского восстания и его искусно проведенного подавления в Карабахе, совершенно затихла национальная война, уступив место широкому революционному движению крестьян. В процессе этого распались армия аскеров и отряды дашнаковского генерала Дро, бежавшего без армии за Герусы, а армянская и мусульманская беднота, установив у себя Советскую власть и втянувшись в революционное разрешение земельного вопроса, частью уже объединилась на почве классовых интересов и гражданской войны, приняв активное участие в преследовании банд Нури - паши.

Карабах и его нагорная часть, потрясенные гражданской войной, родившей самодеятельность масс, становятся все больше оплотом советского строительства и выковывания классового самосознания масс Востока. Несмотря на замедление движения Красной Армии в Зангезур, отзвук ее присутствия и гражданской войны в Карабахе чувствуется и в Карабахе, и в Зангезуре, и в Нахичевани.

Благодаря нашей пассивности в Зангезуре удержались остатки дашнаков и Дро, зверски расправляющихся с советскими работниками и сочувствующими Красной Армии, в результате чего возникают все новые восстания армян против дашнаков и организуются Советы, тяготеющие к Азербайджану и России. Мы получили многочисленные и однородные свидетельства о величайшей предан-

ности населения Советской власти и страстном ожидании Красной Армии. В северной части

Зангезура, воинственном Курдистане, наполовину организованы по своему почину Советы и в остальной части настроение вполне благоприятное. Комиссар дивизии, побывавший там, передает, что курды согласны на все условия и приказы Советской власти. Воинственность наших кочевников - курдов без труда может и будет направлена при условии разгрома дашнаков в Зангезуре в сторону обороны границы Азербайджана.

Закрепление Зангезура за Советской властью будет иметь, кроме указанного значения, восстановление нашей связи и создание прочного тыла для революционного турецкого движения в районе Нахичевани и в Анатолии. Движение Красной Армии в Зангезур будет связано с величайшим подъемом и без давления с нашей стороны будет сопровождаться углублением и расширением советской революции. После этого нейтрализация Зангезура и Карабаха или передача их дашнакам, что принесет смерть Советам, огонь и меч трудовым массам, восстановление национального фронта и вражды, будут рассмотрены как предательство, возродится шовинизм, и армянские массы в поисках опоры в национальной борьбе закрепятся за дашнаками. Мусульманское же население, потеряв перед собой буфер революционных армянских районов, борющихся с ненавистными дашнаками, и увидев опять вплотную возродившегося дашнака, возьмется за оружие с проклятием Советской власти, ибо к этому времени оно окажется обезоруженным физически Красной Армией и морально советской агитацией.

Мусульманская масса неожиданный поворот к старому и неспособность Советской власти сохранить Азербайджан в старых границах сочтет предательством, армянофильством или слабостью Советской власти. И то, и другое может быть причиной напряженного восстания против Советской власти; водворение в Зангезуре и Карабахе дашнаков подорвет развитие революции в Турции, лишив их нашей помощи и в связи с этим создав для них угрожающий тыл.

Мы предостерегаем центр от колебания в вопросе Карабаха и Зангезура в интересах того, чтобы не превратить Азербайджан в убудюк, состоящего на попечении Красной Армии и раздаваемого армянам и грузинам, вместо того чтобы создать из него крепкий внациональный центр и источник классовой революции Востока».

Предазревкома *Нариманов*

Член Кавбюро РКП *Мдивани*

Члены ЦК АКП *Микоян, Нанейшвили*

Члены РВС XI *Весник, Левандовский, Михайлов*

No III-43

ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆՆԵՐ²⁵⁰, *առ այն, որ
Ղաարաղը անվերապահորեն պետք է միացվի Խորհրդային Ադրբեջանին,
Զանգեզուրը հայտարարվում է վիճելի տարածք, մյուս
շրջանները՝ Նախիջևանը և Շարուր-Դարալագյազը մնում են Հայաստանին
(14 հուլիսի, 1920թ.)*

ТЕЛЕГРАММА Г. В. ЧИЧЕРИНУ

Москва, Наркоминдел *Чичерину*

Баку, 14 июля 1920 г.

Считаем необходимым такое разрешение вопроса, которое отчасти может
удовлетворить

Азербайджан: Карабах целиком и безоговорочно присоединяется к Азербайд-
жану. Зангезур объявляется спорным, остальные области скоба Нахичевань
Шарурдар Алагез Ордубад скоба остаются за Арменией точка НР...4/37

Подпись: Орджоникидзе, Легран

Փաստաթղթի վրա առկա են տեխնիկական բնույթի ձեռագիր նշումներ
ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 15ա; մեքենագիր

No III-44

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁵¹, ՈՐՏԵՂ ՆԵՐԿԱ Է ՆԱԵՎ ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ
ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ԱՆԴԱՍ, ՀԱՅ ԲՈՒՇԵՎԻԿ
ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԸ,

*որտեղ որոշում է կայացվել, որ Ղաարաղն ու Զանգեզուրը պետք է
միացվեն Խորհրդային Ադրբեջանին, Նախիջևանից և մյուս շրջաններից
անհրաժեշտ է հրաժարվել ու դրանք պետք է օկուպացվեն ռուսական
զորքերի կողմից, Հայաստանի հետ դեռևս պայմանագիր չստորագրել,*

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

²⁵¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, էջ 40.

*միաժամանակ առաջարկել Հայաստանին, որպեսզի բանակցությունների
ընթացքում դադարեցվեն մարտական գործողությունները
(14 հուլիսի, 1920թ.)*

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ БЮРО ЦК АКП (6)

15 июля 1920 г.

Присутствуют: гг. В. Егоров, А. Микоян, А. Караев, М. Гусейнов, Н. Нариманов, Д. Буниатзаде, Касимов, В. Нанейшвили, Г. Орджоникидзе, Е. Стасова, представители Реввоенсовета XI Армии, представитель Армении Легран.

С л у ш а л и:

3. Вопрос о мире с Арменией.

П о с т а н о в и л и:

1. Карабах и Зангезур должны быть присоединены к Азербайджану.

2. От Нахичевани и других отказаться, предложить оккупировать русскими войсками.

3. Временно до получения полной информации о положении в Армении предложить тов.

Леграну мира не подписывать.

4. Временно за время переговоров предложить Армении все военные действия прекратить.

Член ЦК, Секретарь

No III-45

**ՂԱՐԱԲԱՐԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՍԱԴ ԿԱՐԱԵՎԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳՈՐԻՍԻ
ԳԱՎԱՌԱՅԻՆ ՀԵՂԿՈՄԻՆ²⁵²**

*այն մասին, որ թեև Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը չհաջողվեց գրավել
ուզմական ուժի միջոցով, սակայն, քանի որ հայերը փողից բացի այլ
սրբություններ չունեն, փողը կանի այն, ինչ չկարողացավ անել զինուժը;
անսահման փողասիրությունն է պատճառը, որ հայերի մեջ կան այդքան մեծ
թվով լրտեսներ ու գործակալներ և հանուն փողի նրանք կուրանան ամեն ինչ
(19 հուլիսի, 1920թ.)*

П о м е т ы: <<Копия с копии>>

<<Совершенно секретно>>

Товарищи!

²⁵² Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 102(РГАСПИ. Ф. 64. Оп. 1. Д. 19. Л.9):

Ваши удачи очень радуют нас. Мы вовсе не сомневаемся, что отпущенные из Баку около 100 миллионов не пойдут без пользы. Пусть Аллах благословит силу денег, которые делают больше чем сильные войска. Те, которые знают психологию армян, они всегда станут хозяевами их. Нет армянина, чтобы он деньгами не продал все. Эта нация кроме денег не признавала никакой святыни. И этим-то можно об'яснить большое количество армян-шпионов, агентов, ни в какой стране нельзя деньгами делать то, что у армян. Это факт Несчастных (бедных) евреев напрасно обвиняют в этом. Я об этом пишу долго Вам, чтобы Вас и всех товарищей убедить, что глубоко ошибочна была Ваша старая политика, т.е. занятие Карабаха и Зангезура войсками. Мы знаем, что наши войска разбились и отступили., а сейчас вместо войска наши деньги делают чудеса. Снова и снова повторяю мой совет: не жалейте денег, увеличьте жалованье, дайте наградные и все, что они хотят. Правительство постановило для присоединения Карабаха и Зангезура к Азербайджану отпустить 200 миллионов рублей, надо поторопиться...

С товарищеским приветом
Асад Караяев

№ III-46

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ՀԱՐՑՈՒՄԸ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ**

*Ղազախում բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և բռնի կերպով Բաքու տեղափոխված թվով վեց Հայաստանի պետական պաշտոնյաների ճակատագրի մասին²⁵³
(23 հուլիսի, 1920թ.)*

23 Июля 1920г.

Комиссару по Иностраннымъ Дѣламъ
Азербайджанской С.С. Республики.

Такъ какъ по настоящее время я не получилъ отъ Васъ ответовъ на запросы мои отъ 21 июня и 5-го июля с/г. за № 918 и 1146 о судьбѣ взятыхъ въ плѣнъ Вашими

---

²⁵³ Այդ վեց պետական պաշտոնյաներն էլ՝ Մանասյանը, Սարտիկյանը, Բաղդասարովը, Ջաղետյանը, Տեր-Ղուկասյանը և Տեր-Իսրայելյանը Բաքվում գնդակահարվեցին բոլշևիկների կողմից:

войсками въ Казахскомъ районѣ 6 чиновъ Республики Армении, я еще разъ прошу Васъ сообщить мнѣ свѣдѣнія о мѣстопребываніи и судьбѣ С. Манасяна, Н. Багдасарова, М. Саратикова, Н. Джагетяна, Теръ-Гукасова и Теръ-Израэляна. Кромѣ того по имѣющимся у меня свѣдѣніямъ, здѣсь разстрѣляны между прочимъ нѣкоторые изъ арестованныхъ, армянъ, но т.к. имена разстрѣлянныхъ не публикуются, прошу васъ, т. Комиссаръ, сообщить мнѣ-кто именно изъ армянъ и за какія преступленія разстрѣляны.

Подлинное подписали: Дипломат. Предст. М. Арутюнянцъ и за секретаря Теръ-Иоаннесянь.

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель /подпись/

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.1, գ.4, թ.14; սեփեկագիր

No III-47

ԽՈՂՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ
*Թույլտվություն է հայցվում ձերբակալված հայերի հետ տեսակցելու համար,
իրանց հետազայում Հայաստանում ձերբակալված բոլշևիկների հետ
փոխանակելու կապակցությամբ
(28 հուլիսի, 1920թ.)*

Копія.

Комиссару по Иностраннымъ Дѣламъ
Азербайджанской С. С. Республики.

№1374

28 Іюля 1920г.

Въ виду начавшихся переговоровъ между Арменией и Азербайджаномъ объ обмѣнѣ арестованныхъ большевиковъ въ Армении на дашнакцакановъ въ Азербайджанѣ, прошу Васъ, съ цѣлью выясненія нѣкоторыхъ вопросовъ, связанныхъ съ обмѣномъ разрѣшить мнѣ свиданіе съ арестованными въ Баку армянами и спеціально съ Генераломъ Багдасаровымъ находящимся въ Баиловской тюрьмѣ.

Подлинное подписали: Дипломат. Предст. М. Арутюнянъ и за секретаря Теръ-Иоаннесянь.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель /подпись/

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.1, գ.4, թ.11; սեփեկագիր

No III-48

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԿՈՄԻՍԱՐԻՆ**

*Առաջարկվում է Գյանջայում ձերբակալված հայերին, ովքեր մեղադրվում են
Դաշնակցության անդամ լինելու համար, այլևս չհանձնել տրիբունալին,
քանի որ այդ հարցի վերաբերյալ Թիֆլիսում հայկական և ադրբեջանական
կողմերը եկել են համապատասխան համաձայնության
(28 հուլիսի, 1920թ.)*

Копія.

Въ Комиссаріатъ по Иностраннымъ дѣламъ
Азербайджанской С. С. Республики.

№1375.

іюля 1920г.

По имѣющимся у меня свѣдѣніямъ, арестованные въ Ганджѣ армяне, обвиняемые въ принадлежности къ партіи и “Дашнакцутюнъ” передаются въ распоряженіе Народного Трибунала.

Принимая во вниманіе, что въ Тифлисѣ установлено предварительное соглашеніе между Представителемъ Правительства Арменіи Т. А. Бекзадяномъ и Наркоминдѣломъ М. Д. Гусейновымъ о томъ, что обѣ стороны прекращаютъ преслѣдованіе и не подвергаютъ арестованныхъ никакимъ насиліямъ,- прошу сдѣлать распоряженіе объ оставленіи арестованныхъ въ Ганджѣ въ Чрезвычайной Комиссіи и не предавать Трибуналу.-

Подленное за подписью М. Арутюнянца и за секретаря Теръ-Іоннесяна.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель /подпись/

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, ց.1, գ.4, թ.12: մեքենագիր

No III-49

ԹԻՖԼԻՍԻՑ ՍՏԱՅՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Բարվում ձևավորվում է էքսպեդիցիոն բանակ՝ Խալիլ-փաշայի
գլխավորությամբ, որի նպատակն է մինչև աշուն ամեն գնով անցնել և
միանալ Քեմալի զորքերին, աշխույժ աշխատանք է տարվում Հայաստանի
իշխանությունը տապալելու ուղղությամբ, և Խորհրդային Ադրբեջանում*

*բազմաթիվ հայ երիտասարդներ այդ նպատակով զինվորագրվում են
խորհրդային աշխատողների շարքերը
(28 հլիսի, 1920թ.)*

VII-20-№60

АЗЕРБЕЙДЖАНЪ.

Въ Баку формируется экспедиционная армия во главѣ съ Халиль нашей и начальникомъ штаба совѣтскимъ офицеромъ изъ ген. штаба. Зарегистрированные въ эту армию, главнымъ образомъ мусульмане, отправляются въ м. Гусары, гдѣ ихъ сортируютъ, обмундировываютъ и обучаютъ военному дѣлу. Изъ различныхъ центровъ Россіи прибываютъ партіями мусульмане /крымскіе, уфимскіе, казанскіе/ и зачисляются въ экспедиционную армию. Инструктора русскіе /команда на русскомъ яз/. Дисциплина жестокая.

Предположено сформировать три кавалерійскія бригады Конную артиллерию и конно-пулеметные команды. Въ составъ этого отряда предположено ввести туземную кавал. дивизию, которую предположено сформировать въ самый вратчайшій срокъ.

Цѣль экспедиціоннаго корпуса- пройти и соединиться съ войсками Кемаля паши до наступленія осени несмотря ни на какія препятствія.

Всеобщее вниманіе сейчасъ обращено на Арменію въ которой рѣшено организовать ячейки съ цѣлью низверженія дашнакцакановъ. Чрезвычайно энергичную работу въ этой области ведутъ “красные азербейджанцы” во главѣ съ Гусейновымъ.

Очень много молодыхъ людей армянъ въ возрастѣ отъ 16-23 лѣтъ поступаютъ въ ряды совѣтскихъ работниковъ по “совѣтизації Арменіи.”

АДЖАРІЯ. Настроеніе тревожное. Ведется сильная пропоганда агентами большевиковъ и Кемаля-паши. Усилена охрана на мостахъ отъ потамели до Батума.

КАЗАХСКІЙ РАЙОНЪ. Совѣтскія части, расположенныя въ Казахскомъ районѣ отянуты вглубь Елизаветпольской губ. для обученія и приведенія въ порядокъ вооруженія.

4/VIII 1920թ.

№4599

Ներքին գործերի Մինիստրության

Ուղարկվում է այն գրությունը, որի իսկականը

ստացվել է Թիֆլիսից:

Արտաքին գործերի նախարարության

Դիանապետ /Ստորագրություն/

Գործավար /Ստորագրություն/

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 201, ց.1, գ.26, թ.233; մեքենագիր

No III-50

**ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՔՅԱԶԻՍ
ԿԱՐԱԲԵՔԻՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

*Հայկական զորքերը ռազմաճակատի որոշ հաստիքներում անցել են
հարձակման, ու եթե այդ թշնամական գործողությունները չդադարեցվեն,
ինքը ստիպված կլինի իր ամբողջ բանակով ընդհանուր հարձակման անցնել
դաշնակների դեմ, որոնք իմպերիալիստական նպատակներ են
հետապնդում և հեղում են համաշխարհային պրոլետարիատի արյունը
(29/30 հուլիսի, 1920թ.)*

Командованию Красной Армии.

Несмотря на неоднократные дружественные ноты и протесты, как мои, так и нашего Министра Иностранных дел, сейчас наблюдается продолжение начавшегося в июле месяца наступления войсковых частей армянского правительства на разных участках нашего Восточного Фронта. В частности, вот уже два дня они снова ведут атаки на левый фланг Восточного Фронта. Если таковые враждебные действия не прекратятся и начавшаяся в Олтинском районе левого фланга наступление продолжится, заявляю, что принужден буду перейти в общее наступление со всей своей армией против дашнаков, по настоянию их союзников англичан преследующих империалистические цели и проливающих кровь пролетариев мира.

Надеюсь, что Вы вполне согласитесь со справедливостью вынужденного моего решения, заверяю Вас в искреннем моем к Вам уважении.

№ 1199 29/30 июля 1920г. в начале 2 часа

Приведенный выше Командующий Восточным фронтом

Кязим Кара Бекир

Шифр с подлинным верно

Персля 30/7-20

Команд. Турецким Отрядом Вейсаль.

Переводил Башаров, член Миссии РСФСР в Турции

Верно: Наполештабриг Кав. 28 /подпись/

ЦГАКА, Ф. 1328, оп.1, ед. Хр. 555, л.30 Сверено с копией

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, գ.8, գ.96, թ.1: սերենագիր

No III-51

ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ՔԱՂՔՑՈՒՐՈ
ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁵⁴,

*առ այն, որ անհրաժեշտ է հնարավորինս արագ իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը, որպեսզի ապահովվի Հայաստանի տարածքով անհրաժեշտ օգնություն հասցնել քեմալականներին, որոնք սպառազինության պակասի պատճառով գտնվում են կործանման եզրին; այժմ հայերը ջարդում են թուրքերին և չափազանց լկտիացել են, համաձայն Կիրովի տեղեկությունների, հայերը մեծ քանակությամբ փամփուշտներ են ստացել Վրանգելից: ընկ Սերգոն ²⁵⁵ պնդում է, որ այսօր անհույս է դաշնակների համաձայնությունը ստանալ Հայաստանի վրայով քեմալականներին ազատ կերպով օգնություն տեղափոխելու համար, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումն իրականացնելու համար այնքան էլ մեծաքանակ զորքի անհրաժեշտություն չկա
(30 հուլիսի, 1920թ.)*

Необходимо воспользоваться присутствием тов.Серго, чтобы решить вопрос об Армении в связи с положением кемалистов. Последние близки к гибели вследствие недостатка вооружения. Люди у них есть, вожди есть, но вооружение на исходе, патронов мало. Это делает их положение критическим. Послать им вооружение можно только транзитом через Армению. Три месяца тому назад армяне соглашались на свободу транзита для нас, но из-за упрямства Азербайджана в пограничных спорах, договор застрял. Теперь армяне бьют турок и сильно обнаглели. По сведениям Кирова, дашнаки получили патроны от Врангеля (вернее было бы сказать: от Антанты через Врангеля). По словам тов.Серго пытаться получить от дашнаков право провоза без всякого контроля через Армению теперь безнадежно. Тов.Серго утверждает, что для советизации Армении требуется не так уж и много войска. Он говорил с Главкомом и выяснил, что эти войска можно достать. В таком случае советизация Армении действительно необходима. Без нее у нас нет настоящего контакта с Турцией. Гибель кемалистов нанесла бы нам сильнейший удар на Востоке.

Наркоминдел

²⁵⁴ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 110,111 (ԱՅԻՐ, Փ.04, օր.51, Ս 321a, Ը.54875, Մ33, օր.51).

²⁵⁵ Խոսքը Գ.Չ. Օրջոնիկիձեի մասին է:

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ՁԵԿՈՒՅՑԸ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԻՆ,

*որտեղ տեղեկացվում է 1920 թ. հունիսի 20-ին Իջևան-Ղազախ շրջանում
բոլշևիկների կողմից գերի վերցված հայկական բանակի 136 զինվորների
մասին, որոնց բերել են Բաքու և ստիպել են մտնել Կարմիր բանակի
շարքերը, ուստի առաջարկվում է քայլեր ձեռնարկել
նրանց ետ բերելու համար
(31 հուլիսի, 1920թ.)*

**Ա. Գ. Ն. Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործոց Նախարարի
Դիանին**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

**ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործոց
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԴԻԱՆԻՆ**

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆ

Աղբյուրում

Représentant diplomatique

DE L' ARMÉNIE

en Azerbeïdjan

«31» Յուլիսի 1920թ.

№ 1399

Դիանագիտական պրն. Ներկայացուցչի կարգադրությամբ, ընդամին նիրփակիլալ ուղարում էք 136 զինորի ցուցակ-Երևանի կարաուլնի Բատալիոնից և Սեպուհի գնդից: Այդ զինորները տարոյս Յունիսի 20-ին գերուիլին-Ղազախի շրջանի – Ուզունթալահ Սևքար գիղերի միջև Թարխանի խմբի կազմից: Դոցա բերել են Ղազախ, ուր պահել են 20 օր, այնտիղից Գիանջա, Իսկ Յուլիսի 26-ին նոցա բերել են Բաքու, ուր և յանձնվել են Կարմիր Բանակի իշխանության, իբրև այդ Բանակի զինորներ:

Այս մասին դիանագիտական պ. ներկայացուցիչըիր №1398 գրութիան մեջ, ի միջիայլոց, այդ մասին յատնել է իր կարծիքը: Խ.....

Այս ցուցակի հետ ծանոթանալուց՝ կարգադրեք յանձնելու Զօրական նախարարության՝ ի տնօրինություն և ի կարգադրություն:

Ի տ.Միսսիայի քարտուղարի՝ /ստորագրություն/

Գործավար՝

/ստորագրություն/

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թթ.354, 354 շրջ.: *մեքենագիր*

No III-53

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՍԻ
ՌԱԶՄԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՆԴԱՄ, Գ.ՕՐԶՈՆԻԿԻՉԵԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ Ի.ՍՏԱԼԻՆԻՆ**²⁵⁶,

որտեղ նշվում է, որ Նարիմանովի և հայ կոմունիստների կարծիքով, այլևս սպասելու կարիք չկա ու անհրաժեշտ է անհապաղ իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը; թուրքերը, ամենայն հավանականությամբ, մտադրված են հաշվեհարդար տեսնել հայերի նկատմամբ և ցանկանում են այդ առումով ունենալ ձեռքերի ազատություն; ճիշտ է, մենք գալիս ենք մեծ ուշացումով, բայց ուշանալը շարունակելու համար այլևս հիմքեր չկան; դաշնակները կորցրել են իրենց ամբողջ հեղինակությունը, նույնիսկ <<Մշակ>> թերթը սպասում է մեր գալստյանը (նշ շուտ, քան օգոստոսի 10, 1920թ.)

По мнению товарищей армян и Нариманова, не следовало бы дальше ждать. Турки, по видимому, хотят расправиться с армянами и хотят иметь развязанные руки в этом отношении. Дашнаки, безусловно, потеряли всякий авторитет, это видно и из сообщения Леграна, что раньше он отрицал. Наше бесконечно выжидательное положение армянские массы окончательно бросит в положение всеми покинутых, а сейчас, даже газета <<Мшак>> ждет нашего прихода. Все необходимое для внешнего мира будет сделано. С этой целью утром отправляю товарищей. Жду твоего ответа. Верно, мы приходим с большим опозданием, но еще больше опаздывать нет оснований.

ՕրձՅոնիկիձե

²⁵⁶ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 124 (РГАСПИ, Ф.85, Оп.14, Д.30, Лл. 1-1об)

№ III-54

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՄԱՍԻՆ,
որոնք հայտնվել են Խորհրդային Ադրբեջանի Կարմիր Բանակի
հետախուզական բաժնի տրամադրության տակ
(ամսաթ., 1920թ.)

Копия

Дело АКА 7"-832. лист 63-64

Сводка агентурных данных (сведения) поступивших в оперативно-разведывательное отделение Оперативного Отдела Штаба Красной Армии Азербайджанской Советской республики.

Сводка № 4

Армения.

Правительство Араратской Республики упорно стремится к намеченной цели- к захвату не только Зангезурского уезда, но также и всего Карабаха (по меньшей мере нагорного).

Политическая
обстановка

События последних дней, а также данные, заслуживающий полного доверия, говорят, что с этой целью армянским Правительством велась и ведется усиленная агитация, среди армян Азербайджана. Документы, найденные у убитых армян, свидетельствуют о назначении Правительством Армении некоторых из Карабахских армян на различные должности по командованию партизанским отрядом и управлению краем.

Организация войск. Вооруженные силы Армении состоят из:

1/4-х отдельных пехотных бригад

Дела АКА 74-832 листы 63-64

2/ 1-й конной бригады

3/ 5-ти отдельных полевых и одного мортирного артиллерийского дивизиона

4/ Саперного батальона

5/ 3-х бронепоездов

6/ 5-ти бронированных автомобилей

7/ Одной лодки на озере Гекча

8/ 3-х милиционных полков в Зангезуре

9/ 3-х караульных батальонов

10/ 3-х отдельных батальонов

11/ 4-х отдельных хумбапетских рот

12/ Хумбапетского конного дивизиона

13/ Отдельной конно-горной батареи

14/ Отдельной учебной батареи (учебная команда)

15/ Особого отдела пограничной стражи (проектируется иметь 2 бригады, т.е. 4 отдела)

Пехота Отдельные бригады состоят из 2-х полков трех батальонного состава: батальон 4-х ротного состава, полки стрелкового типа. Каждый полк имеет около 20 пулеметов (есть стремление иметь 24) штатные состав стрелковых полков по образцу русских стрелковых полков, бат. 1000 штыков. Наличный же состав полков 700-800 штыков.

Конница. Конница состоит из одной бригады (из 2-х полков 4-х сотенного состава (из-за отсутствия лошадей и плохого конского состава оба полка в строевом отношении сведены в один 2-х дивизионный полк, но с отдельным полковым хозяйством каждого).

Артиллерия. 1/ В 3-х полевых дивизионах по одной легкой 4-х орудийной батареи и 2 горные батареи.

Дело АКА 74-832 листы 63-64 продолжение-15

2/ В двух дивизионах по 3 горных батареи. Отдельная горно-конная батарея 4-х орудийного состава.

3/ В мортирном дивизионе: две 4-х орудийные батареи.

4/ Нумерация дивизионов соответствуют номеру отдельной пехотной бригады, в которой дивизион придан: батареи же носят номер по порядку формирования.

Инженерные войска- Саперный батальон включает – 2 саперных и 1 телеграфную роты и военно-техническое отделение. Штатный состав рот- 250 чел. Наличный- 50 чел.

Бронепоезда. Действующих 2, третий заканчивается постройкой в Карсе (броня). Вооружены 2-мя горными орудиями (сзади и впереди 4-мя пулеметами Максима и 12-Люиса.

Бронированные автомобили. 2 совершенно исправных и 3 заканчивается в Карсе. Вооружены одной 57 м/м пушкой и 2-мя пулеметами.

Геокчинская озерная флотилия- 1 деревянная, однопалубная лодка "Ашут Еркат" вооруженная двумя 57 м/м орудиями и 4-мя пулеметами. Была неудачная попытка бронировать, орудия защищены 1/2 дюймовыми стальными щитами. Строится вторая лодка того же типа. Стоянка в с. Еленовка

Воздушный флот. Состоит из двух неисправных и одного исправного аэроплана системы Ваузен. Погос Нубаром на частные пожертвования приобретено во Франции 2 новейшего типа аэроплана, которые в Поти задержаны грузинами.

Дело АКА 74-832 продолж. листов 63-64

Вооружение и уход за ним.- Артиллерия вооружена 3-х дюймовыми полевыми орудиями образцов 900 и 902 годов: горными образца 1914 г. И гаубицами образца 1910 года.

Пехота и кавалерия вооружены русскими 3-х линейными винтовками. Оружие не чистится и не смазывается.

Военно-учебные заведения.- В Эривани открыта Академия генерального штаба. Курс обучения ускоренный 9-ти месячный. Из 30-ти командированных принято 16 человек. Начальником академии генерал-майор Фисенко профессора: 1/ Полковник Стрелецкий, 2/ Генерал-Лейтенант Ахвердов, 3/ Полковник Зданович, 4/ Профессор Тотомианц (политическая экономия), 5/ Генерал-майор Гамазов (тактика артиллерии и артиллерия).

Предметы преподавания: 1/ Уставы, 2/ Тактика, 3/ В. История, 4/ Геодезия, 5/ Стратегия, 6/ В. Администрация, 7/ Политическая экономия, 8/ В. Статистика.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.176, թ.1-4; մեքենագիր

No III-55

Համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության և

ՌԽՖՍՀ կառավարության միջև²⁵⁷

10 օգոստոսի, 1920թ.

1920թ. օգոստոսի 10-ին ՌԽՖՍՀ (Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետություն)-ը՝ հանձին լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանի՝ մի կողմից, և Հայաստանի ներկայացուցիչներ Ջամալյանի ու Բաբայանի՝ մյուս կողմից, ելնելով Հայաստանի անկախության և լրիվ ինքնուրույնության ճանաչումից, ստորագրեցին սույն համաձայնագիրը.

1. 1920 թ. օգոստոսի 10-ի ցերեկվա ժամը 12-ից ՌԽՖՍՀ և Հայաստանի զորքերի միջև ռազմական գործողությունները համարվում են դադարեցված:
2. Հայաստանի զորքերը գրավում են հետեւյալ գիծը. Շահթախտի-Խոք-Ազնաբյուրտ-Սուլթանբեկ և այնուհետև Կուկիից դեպի հյուսիս ու Բազարչայից (Բազարքենդ) դեպի արևմուտք ընկած

²⁵⁷ <https://www.aniarc.am/2015/07/31/armenia-russia-august-10-1920-armenian-text/>

գիծը, իսկ Ղազախի նահանգում՝ ս.թ. հուլիսի 30-ին նրանց գրաված գիծը:

ՌԽՖՍՄ գորքերի կողմից գրավվում են վիճելի մարզերը՝ Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը, բացառությամբ այն շերտի, որը սույն համաձայնագրով որոշված է Հայաստանի գորքերի տեղակայման համար:

3. Խորհրդային գորքերի կողմից վիճելի տարածքների գրավումը չի կանխալուծում այդ տարածքների հանդեպ Հայաստանի կամ Ադրբեջանի իրավունքի հարցը: ՌԽՖՍՄ-ն այս ժամանակավոր գրավումով մտադիր էր բարենպաստ պայմաններ ստեղծել Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջև առկա տարածքային վեճերը խաղաղ լուծելու համար այն հիմքերով, որոնք սահմանվելու են ՌԽՖՍՄ և Հայաստանի միջև ամենամոտ ապագայում ստորագրվելիք խաղաղության պայմանագրով:
4. Ռազմական գործողությունների դադարեցման հետ միասին կողմերը դադարեցնում են ռազմական ուժերի կենտրոնացումը ինչպես վիճելի, այնպես էլ սահմանային տարածքներում:
5. Առաջիկայում՝ մինչև ՌԽՖՍՄ և Հայաստանի միջև պայմանագրի ստորագրումը, Շահթախտի-Ջուլֆա հատվածի երկաթգծի շահագործումը հանձնվում է Հայաստանի երկաթուղու վարչությանը, սակայն այն հաշվով, որ այն չի կարող օգտագործվել ռազմական նպատակներով:
6. ՌԽՖՍՄ-ն երաշխավորում է Հայաստանի կառավարության այն բոլոր գորամասերի ազատ մուտքը (զենքով և հանդերձանքով) Հայաստան, որոնք հայտնվել են խորհրդային գորքերի գրաված գծից այն կողմ:

Սույն համաձայնագիրը ստորագրվում է երկու օրինակից, որոնցից մեկը հանձնվում է Հայաստանի ներկայացուցիչներին, մյուսը՝ ՌԽՖՍՄ լիազոր ներկայացուցչին:

Հայաստանում ՌԽՖՍՄ լիազոր ներկայացուցիչ՝ **Բորիս Լեզրան,**
Հայաստանի պատվիրակներ՝ **Արտաշես Բաբայան, Արշակ Զամալյան:**

No III-56

Սևրի պայմանագիրը. 88-ից 93-րդ հոդվածները²⁵⁸

10 օգոստոսի, 1920թ.

Հոդված 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն:

Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատուներ թողնել ԱՄՆ-ի որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, այնպես էլ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ:

Հոդված 90. Այն դեպքում, եթե 89-րդ հոդվածի համաձայն սահմանագիծը որոշելիս հիշյալ վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվի Հայաստանին, Թուրքիան այսօր արդեն հայտարարում է, որ որոշման օրից սկսած ինքը հրաժարվում է հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից: Սույն պայմանագրի որոշումները, որոնք կիրառվելու են Թուրքիայից անջատվող տարածքների նկատմամբ, այս պահից սկսած կգործադրվեն նաև այդ տարածքի նկատմամբ: Հայաստանի սուվերենությանը հանձնվող տարածքի կապակցությամբ նրա վրա դրվող Թուրքիայի ֆինանսական պարտավորությունների բաժինը և դրանց բնույթն ու այն իրավունքները, որոնցով նա կարող է փաստարկել, կսահմանվեն սույն պայմանագրի 8-րդ մասի (ֆինանսական դրույթներ) 241-244-րդ հոդվածների համաձայն: Հաջորդ կոնվենցիաները կկարգավորեն, եթե դա անհրաժեշտ լինի, այն բոլոր հարցերը, որոնք չեն կարգավորվել սույն պայմանագրով եւ որոնք կարող են սնունդ առնել հիշյալ տարածքի փոխանցման կապակցությամբ:

Հոդված 91. Եթե 89-րդ հոդվածում նշված տարածքի մի մասը հանձնվի Հայաստանին, ապա սահմանագծման հանձնաժողովը, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կստեղծվի երեք ամսվա ընթացքում այն բա-

²⁵⁸ <https://www.aniarc.am/2017/08/10/sevre-treaty-armenian-part-armenian-text/>

նից հետո, երբ արդեն ընդունված կլինի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև տեղում սահմանագիծ անցկացնելու վերաբերյալ հիշյալ հոդվածում նախատեսվող որոշումը:

Հոդված 92. Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները ըստ պատկանելույն կորոշվեն շահագրգիռ պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ: Երբ 89-րդ հոդվածում նախատեսված որոշումն արդեն ընդունված կլինի, և եթե դրանից հետո այս կամ այն շահագրգիռ պետությունները չեն կարողանա ընդհանուր համաձայնությամբ որոշել իրենց սահմանագիծը, վերջինս կորոշեն գլխավոր դաշնակից տերությունները, որոնք դրա հետ միասին պետք է հոգ տանեն սահմանագատումը տեղում գծանշելու մասին:

Հոդված 93. Հայաստանն ընդունում է՝ համաձայնվելով դրանք մտցնել գլխավոր տերությունների հետ պայմանագրերի մեջ այն որոշումները, որոնց այդ դրությունները անհրաժեշտ կհամարեն Հայաստանում այն բնակիչների շահերը պաշտպանելու համար, որոնք ռասայի, լեզվի և կրոնի առումով տարբերվում են ազգաբնակչության մեծամասնությունից: Հայաստանը նմանապես համաձայնվում է գլխավոր տերությունների հետ պայմանագրի մեջ մտցնել այն որոշումները, որոնք այդ տերությունները անհրաժեշտ կհամարեն տրանզիտի ազատությունը և այլ ազգերի առևտրի համար արդարացի պայմանակարգը պաշտպանելու համար:

Ծանոթագրություն. Սևրի պայմանագիրը՝ բաղկացած 352 հոդվածներից, ստորագրել են մի կողմից Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան, որոնք պայմանագրում նշված են որպես գլխավոր դաշնակից տերություններ, ինչպես նաև վերոհիշյալ գլխավոր տերությունների դաշնակից Հայաստանը, Բելգիան, Հունաստանը, Նեջասը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբախորվաթապոլենական պետությունը և Չեխոսլովակիան: Ստորագրող երկրորդ կողմը պարտված Թուրքիան էր:

No III-57

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՒՂԴՎԱԾ ԵՐԿՐԻ ՂԵԿԱՎԱՐ Վ.ԼԵՆԻՆԻՆԻ²⁵⁹,**

*որտեղ նշվում է, որ հաշվի առնելով, թե որքան կարևոր են Խորհուրդների երկրի համար հարաբերությունները թուրք ազգայնականների հետ, անհրաժեշտ է, որպեսզի Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարն ընդունի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության պատվիրակությանը; առավելևս, որ Անգորայի պատվիրակությունն իր կողմից շատ է պնդում, որպեսզի այդ ընդունելությունը պարտադիր կայանա; Լենինը ընդունելություն է նշանակում հաջորդ օրը
(12 օգոստոսի, 1920թ.)*

Тов. Ленину Многоуважаемый Владимир Ильич, Делегация Ангорского Турецкого правительства сильно настаивает, чтобы Вы ее приняли. Ввиду важности для нашей общей политики наших отношений с турецкими националистами и ввиду того, что в других отношениях мы очень плохо идем им навстречу, необходимо в этом вопросе удовлетворить их желание и не оскорбить их отказом... С коммунистическим приветом. *Георгий Чичерин* Резолюция В.Ленина: <<Созвониться с Караханом и назначить на завтра, 12-4>>.

No III-58

**ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԹՈՒՐԲ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂ ՍՈՒՍՏԱՖԱ ՕԶԹՅՈՒՐՔԻ
ԱՅՍՕՐՎԱ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՇՏՊԱՆԱԾ
ԹԵԿՆԱԾՈՒԱԿԱՆ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁶⁰,**

*որտեղից տեղեկանում ենք Անկարայի պատվիրակության և Վ.Լենինի միջև տեղի ունեցած զրույցի՝ հայկական կողմին վերաբերող կարևոր մի դրվագի մասին
(13 օգոստոսի, 1920թ.)*

<<Первая встреча турецкой делегации с Г.В.Чичериным и Л.М. Караханом состоялась 24 июля. Главными темами переговоров стали вопрос советской помощи Турции и проблема армянских территорий. При обсуж-

²⁵⁹ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 132 (РГАСПИ. Ф.2. Оп. 1. Д. 15016. Л.1):
²⁶⁰ М.Озтюрк, СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА КAVKAZE B 1918-1923 гг., Кандидатская диссертация, Санкт-Петербург, 2010, сс.74,75.

дении последней Бекир Сами упомянул, что в Турции стало известно о попытках Москвы договориться с дашнаками, и что это может негативно сказаться на советско-турецких взаимоотношениях.

После переговоров с наркомом иностранных дел и его заместителем турецкие делегаты встретились с В.И. Лениным. Турецкие переговорщики направляясь на аудиенцию к главе Советского правительства понимали, что в конечном итоге, что вопросы такой важности может решать только он.

Информацию об этой встрече мы находим в мемуарах министра экономики Турции, Юсуфа Кемаля Тенгиршенка. Он пишет, что В.И. Ленин назвал договоренности с армянами ошибкой и подчеркнул, что Россия желала бы исправить эту ошибку и, если это будет уже не в ее силах, то пусть это сделает сама Турция>>.

Հայերեն թարգմանություն.

<<Թուրքական պատվիրակության առաջին հանդիպումը Գ.Վ. Չիչերինի և Լ.Ս. Կարախանի հետ կայացավ հուլիսի 24-ին: Բանակցությունների գլխավոր թեմաներն էին Թուրքիային տրվելիք խորհրդային օգնության հարցը և հայկական տարածքների խնդիրը: Վերջինիս քննարկման ընթացքում Բեքիր Սամին հիշեցրեց, որ Թուրքիայում հայտնի է դարձել դաշնակների հետ պայմանավորվելու Մոսկվայի փորձերի մասին, և որ դա կարող է բացասաբար անդրադառնալ խորհրդա-թուրքական փոխհարաբերությունների վրա: Արտաքին գործերի ժողկոմի և նրա տեղակալի հետ բանակցելուց հետո թուրք պատվիրակները հանդիպեցին Վ.Ի.Լենինի հետ: Թուրք բանակցողները ուղևորվելով ընդունելության Խորհրդային պետության ղեկավարի մոտ, քաջ գիտակցում էին, որ ի վերջո, միայն նա կարող է լուծում տալ նման կարևորության հարցերին: Տեղեկատվություն այդ այդ հանդիպման մասին մենք հայտնաբերեցինք Թուրքիայի էկոնոմիկայի նախարար Յուսուֆ Քեմալ Թենգիրշենքի մոտ: Նա գրում է, որ պայմանավորվածությունները հայերի հետ Լենինը անվանեց սխալ և ընդգծեց, որ Ռուսաստանը կցանկանար ուղղել այդ սխալը, և, եթե դա արդեն իր ուժերից վեր լինի, ապա այդ բանը թող իրականացնի ինքը՝ Թուրքիան>>:

No III-59

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ

*1920-ի ամռանը Խորհրդային Զանգեզուրի վրա դաշնակցական կառավարության հարձակման պատճառով օգոստոսի 2-ի գիշերը տեղի “Че-ка”-ի կողմից գնդակահարվել են չորս դաշնակցական գործիչներ. Վահան Խորենի, Արշակ Շիրինյան, Զաքար Տեր-Ղազարյան, Միքայել Աղամյան²⁶¹
(2 օգոստոսի, 1920թ.)*

“Товарищи и Граждане,

Вследствие вероломного нападения Дашнакского Правительства на Советский Зангезурь, въ ночь на 2-ое августа разстреляны дашнаки: Аршакъ ШИРИНЯНЪ, Ваганъ ХОРЕНИ, Захар ТЕР-ГАЗАРОВ и Михаил АГАМЯНЪ.

Че-ка.”

Յիրո: Ի.օ. Դիլոփրոիզուդիտելյա Միսսարմեն /*подпись*/
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.160, թ.1: մերենագիր

No III-60

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐՇՆԱԽԱՐԱՐ Հ. ՕԶԱՆՁԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԺՈՂԿՈՍ Գ.ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ Լ.ՇԱՆԹԻՆ²⁶²

*ամ այն, որ 1920 թ. օգոստոսի 2-ին Կարմիր բանակի գորամասերը ներխուժել են Գորիս և տանջանքների ենթարկելուց հետո գնդակահարել են Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավորներ Վահան Խորենիին և Արշակ Շիրինյանին, ինչի կապակցությամբ էլ Հայաստանի կառավարությունն իր բողոքն է հայտնում բոլշևիկյան կողմին
(7 օգոստոսի, 1920թ.)*

Второго августа в пять часов утра в Герюсах Вашими войсками, перешедшими границу и занимавшими армянский Зангезур, после жестоких истязаний

²⁶¹ Գորիսի բանտում ձերբակալվածների նկատմամբ հայ բոլշևիկների և ռուս կարմիրբանակայինների՝ տեղի ՉԵ-ԿԱ-ի պետ Արմենակ Ղարապոզյանի գլխավորությամբ բառացիորեն զազանաբար պահվածք դրսևորելու մասին մանրամասն տես. Գ. Սմբատյան, Սյունիքը փորձության մեջ, Երևան, 2017, էջ 225-229:

²⁶² Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 122 (РГАСПИ. Ф.64. Оп. 1. Д. 21. Л.9).

расстреляны члены Парламента Армении Ваган Хорени и Аршак Ширинян. Этот жестокий, ничем не вызванный акт расстрела избранников армянского народа не может рассматриваться моим правительством и армянским народом иначе как акт враждебности по отношению к нему и лицам, облеченным его доверием. От имени моего правительства, выражая горячий протест против указанных действий Ваших войск, прошу вас срочно распорядиться о привлечении к строгой ответственности виновных в расстреле членов Парламента Армении лиц. О принятии Вами мер прошу не отказать поставить мое правительство в известность.

Министр иностранных дел Армении Оганджянян.

№ III-61

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Հ.ՕՅԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ԶԻԶԵՐԻՆԻՆՍ²⁶³

Կարմիր բանակի կողմից Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում հայերի նկատմամբ իրականացվող վայրագությունների մասին, որոնց արդյունքում գնդակահարվել են ոչ միայն մեծ թվով դաշնակցական կուսակցության անդամներ, այլ նաև այդ կուսակցության դպրոցական կազմակերպության անդամներ՝ տասներկու-տասնչորս տարեկան երեխաներ; նշվում է, որ արդեն կասկածներ գրեթե չեն մնում, որ Բաքվում գնդակահարվել են նաև անօրեն ձերբակալված և բռնի ուժով Բաքու տարված Հայաստանի Պետական պաշտոնյաներ Մանասյանը, Ջաղեցյանը, Սարատիկյանը, Տեր-Իսրայելյանը, Տեր-Ղուկասովը և գեներալ Բաղդասարովը (17 օգոստոսի, 1920թ.)

<<...>> Так, в Зангезурском районе, кроме указанных выше членов парламента Армении²⁶⁴, Вашими войсками расстреляны комиссар Сисиана Тер-Газарян, комиссар продовольствия Гегалиян и общественные деятели Парсян, Галстян, Малинуян, Тер-Давитян, Гаспар Галустян и другие. Теми же войсками разгромлены до тринадцати армянских деревень Зангезура...пятнадцать членов партии Дашнакцутюн и школьная организация той же партии, в которую входили мальчики и девочки двенадцати-четырнадцати лет, расстреляны в Зангезуре пулеметным огнем...Об’ективным доказательством того, что беспричинные расстрелы армян имеют место в самом центре расположения советских войск в А

з

²⁶³ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ136 (АВІР, Ф. 148, Он. 3, П.2, Д.9, Лл. 22-24)

²⁶⁴ Խոսքը Վահան Խորենիի և Արշակ Շիրինյանի մասին է:

б

а

й

д

путюн, арестованных в Карабахе, а также факт почти удостоверенного расстрела в Баку, плененных на территории Армении и силой вывезенных в Азербайджан должностных лиц Армении: ...Манасяна,... генерала Багдасарова,... Джагегяна,... Саратикова,... Тер-Израеляна, ... Тер-Гукасова <<...>>

Министр иностранных дел Армении

Оганджянян

№ III-62

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐ
ՉԻՉԵՐԻՆԻ ԽՈՍՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՂԻՂ ԳԾՈՎ՝ ՏԵՐ-ԳԱՔՐԻԵԼՅԱՆԻ
ԿԱՄ ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՏ**

Չնայած օգոստոսի 10-ին ստորագրված համաձայնությամբ Շահթախտին թողնված է Հայաստանին, նպատակահարմար է, որպեսզի խախտելով այդ համաձայնությունը, խորհրդային կամ քեմալական ուժերը գրավեն Շահթախտին ու Սարիղամիշը²⁶⁵, Հայաստանի իշխանությունների կողմից փաստեր են ներկայացվում Չանգեզուրում և Ղարաբաղում կարմիր զորքերի և խորհրդային իշխանությունների կողմից իրականացվող զանգվածային կոտորածների, ընդհուպ մինչև 12-13 տարեկան դպրոցականների զնդակահարության մասին (օգոստոս, 1920թ., ոչ շուտ, քան օգոստոսի 10-ը)

ПЕРЕГОВОРЫ

По прямому проводу.

Кто у аппарата Тер-Габриэлян или ЛЕГРАН

То что Вы говорите совершенная путанница. Самый факт этой путанницы доказывает необходимость периодических разговоров нами по прямому проводу из Владикавказа точка Дело обстоит как раз наоборот никогда мы ни единого слова не говорили о том чтобы мы заняли теперь сами Шахтасты точка Перед нами был поставлен вопрос о том как мы отнесемся если турки, независимо от нас сами собственными силами без всякой связи с нами возьмут Шахтасты и Сарыкамыш точка Это именно с некоторыми фактическими дополнениями было сообщено Серго точка Он ответил шифровкой которая до нас не дошла мы просили повторения но не получили его точка Из его открытой телеграммы

²⁶⁵ Նշված համաձայնագրի ստորագրումից շատ քիչ ժամանակ անց, բոլշևիկյան Ռուսաստանը, անսպառվ քեմալական կողմի համառ պահանջներին, Չիչերինի միջոցով սովեց իր համաձայնությունը, որպեսզի քեմալական ուժերը զբաղեցնեն Սարիղամիշ-Շահթախտի գիծը: Տե՛ս Ա.Բ. Резников, Советская Россия-Турция: от первых контактов до заключения московского договора (16 марта 1921 г.), Теория и практика общественного развития, 2014, №3, с.186:

видно, что он считает такой оборот дела нежелательным и предпочитает чтобы мы сами заняли эти города и так это его предложение а вовсе неснаше предложение Главком и Реввоенсовет Республики безусловно противятся всякому дальнейшему продвижению наших войск точка Сообщите Серго последнее а также что мы до сих пор не получили его шифровку нам необходимо получить ее скорее точка Как от носитеь Вы к возможности занятия указанных мест турками

Считаете ли необходимым чтобы мы пустили в ход все наше влияние чтобы этому помешать по мере возможности точка Дело в том, что договр10 августа отдает Армении Шахтагты т.е. связующий пункт с Турцией от которой мы и Азербайджан результате абсолютно отрезаны, кроме того дашнакам отдаются жел. Дороги так что пути в Турцию и Персию и Макинское ханство в руках дашнаков необозримые запасы провианта Макинского ханства место нас пойдут руки дашнаков и грузинских меньшевиков а мы их лишимся неужели это было неизбежно точка Мирный договр конечно необходим абзац Оганджянн прислал трагическое радио, где кроме убийства Хорена и Тиграняна перечисляются многочисленные армянские комиссары и другие должностные лица расстрелянные нашими войсками говорится о массовых расстрелах пулеметами в Зангесуре и Карабахе нашими войсками разграблены многочисленные армянские деревни Зангезура остатки спасшегося крестьянства живет под открытым небом наши части расстреливали из пулеметов массовые даже мальчиков девочек двенадцати тринадцати лет, население доведено до отчаяния другие нашими войсками увезены в Азербайджан где многие расстреляны в самом баку были массовые расстрелы армян. Эриванское Правительство видело русские приказы о расстрелах Абзац Здем от Вас объяснений ибо такие эксцессы заставят армянские массы нас ненавидеть перспективы введения советского строя в Армении в будущем Абзац Не можете ли столковаться Кировым Гусейновым и Серго чтобы не реже одного раза в неделю ктонибудь разговаривал с нами из Владикавказа по делам всех трех таможенных центров абзац Почему Гусейнов не посылает Литвинову инструкций и материалов для переговоров об обменен английских пленных я об этом посылал несколько Нариманову безрезультатно Абзац Ничего не знаю о том как Киров реагировал на недопустимое преступление нарушения нашей курьерской тайны точка С другой стороны надо безусловно воспретить под страхом стражайшего наказания перевозку под нашими официальными печатями чего либо кроме официальных писем точка

ЧИЧЕРИН.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, գ. 8, գ. 117, թ. 1-2; սերկնազիր

№ III-63

ՌԻՂԻՂ ԿԱՊՈՎ Գ.ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՒԻ ԽՈՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ. ՉԻՉԵՐԻՆԻ ՀԵՏ,

որտեղ Օրջոնիկիձեն հերքում է ստույգ տեղեկությունները կարմիր զորքերի կողմից՝ Ջանգեզուրում դաժանություններ իրականացնելու մասին և միաժամանակ նշում, որ օգոստոսի 10-ին Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնության պահպանումը անհնար է իրականացնել (29 սեպտեմբերի, 1920թ.)

Из Баку по пр. проводу 29/IX-1920г.

Тов. Чичерину.-Заявление о зверствах наших войск расстрелов детей и так далее абсолютнейшая лож и я не знаю какое тут произвести расследование. Категорически утверждаю отношение наших войск было самое лучшее и остается таковым Реввоенсовет одиннадцатой армии получил нагоняй от Главкома по поводу железнодорожного участка Шахтагты Нахичевань и Джульфа район этот занят турками и всевозможным бродячим элементом мусульманами беженцами и так далее Мы занимаем только Нахичевань движение армянских поездов в этом районе возможно только при охране нашими или армянскими войсками первое мы не можем сделать а второе политически неприемлемо и фактически неосуществимо так как сейчас же начнутся столкновения между турецкими войсками беженцами с одной стороны и армянскими войсками с другой стороны. Легран этого положения не понимает и поднимает крик о нежелании со стороны армии соблюдения договора чего конечно нет и быть не может Положение таково что этот пункт предварительного договора фактически неосуществим при настоящей обстановке. Прошу указаний За вскрытие дипломатического пакета председатель ЧЕКА отстранен. ОРДЖОНИКИДЗЕ

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ.17; մեքենագիր

No III-64

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՑԱՆ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ
ՌԱԶՄԶԵՂԽՈՐՀՐԻ ԱՆԴԱՄ Գ.ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵՒԻ²⁶⁶,**

այն մասին, որ ռուսական կողմը համաձայնվում է, որ Սարիղամիշ-Շահթախտի գիծը որը համաձայն օգոստոսի 10-ի հայ - ռուսական

²⁶⁶ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 137 (РГАСПИ, Ф.64, Оп.1, Д.25, Л.116)

*համաձայնության, պետք է մնար հայերի ձեռքում, թուրքերը պետք է գրավեն
իրենց սեփական ուժերով՝ առանց ռուսական միջամտության,
ինչի շնորհիվ հնարավորություն կստեղծվի քեմալա-բոլշևիկյան
անմիջական շփումների համար
(17 օգոստոսի, 1920թ.)*

Турки ждут скорого ответа. Мы считаем возможным согласиться, чтобы они собственными силами, независимо от нас, заняли Шахтахты и Сарыкамыш для установления контакта с нами.

No III-65

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐՇԱԽԱԲԱՐԱՐ ՀՕՀԱՆՁԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Բ.ԼԵԳԱՆԻՍ²⁶⁷,**

*որտեղ ռուսական կողմի առջև պահանջ է դրվում, որպեսզի վիճելի
հայտարարված Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի տարածքներից դուրս բերվեն
ադրբեջանական զորամիավորումներն ու հայ կոմունիստների ջոկատները,
որոնք լայնածավալ բռնություններ են կիրառում տեղի խաղաղ հայ
բնակչության նկատմամբ
(22 օգոստոսի, 1920թ.)*

<<...>> Исходя из ...положения нейтральности Карабаха и Зангезура, правительство мое не может согласиться с пребыванием в последнем азербайджанских войсковых частей, вымещающих на мирном армянском населении свои воинские неудачи и армянских коммунистов, сводящих личные счёты с тем же населением, не желающим в своих политических устремлениях следовать их указаниям...

От имени правительства прошу Вас поэтому срочно снести с кем следует и настоять... на удалении из названных выше районов азербайджанских войсковых частей и отрядов армянских коммунистов <<...>>.

Министр иностранных дел Армении
Оганджян

No III-66

²⁶⁷ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 145 (ՐԳԱՍՊ, Փ.6, Օռ.2, Ը.21, Լ.83-84)

**ՀԱՏՎԱԾ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ
ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

*Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և արտասահմանյան բյուրոյի կազմերի
մասին, ներկայությամբ Ջինովնի, Ռադեկի, Բելա Կունի, Կիրովի,
Ստասովայի, Էլիավայի, որտեղ որոշվել է. հաստատել Հայկոմկուսի
կենտրոնական կոմիտեի հետևյալ կազմը. Դովլաթով, Ավիս, Կոստանյան,
Տեր-Գաբրիելյան, Ադասի; թեկնածուներ. Ամիրխանով, Շահգալոյան
(21 օգոստոսի, 1920թ.)*

Ձեռագիր

Протокол заседания Кавбюро
(бакинская тройка)

Присутствовали: т.т.Зиновьев, Радек, Бэла Кун, Киров, Стасова, Элиава, Легран

Порядок дня:

1. Армения
2. Грузия
3. Азербайджан
4. Персия
5. Совет действия

1.О составе Ц.К. Коммунистической Партии Армении и о заграничном бюро
Армении.

Утвердить Ц.К.Коммунистической Партии Армении в составе: т.т. Довлатова,
Ависа, Костаняна, Тер Габриеляна, Агаси и местного товарища из состава
товарищей работающих в Армении (и с ведома Эриванской группы). Кан-
дидатами:Амирханов, Шахгалдян В. Все дела касающиеся зарубежной работы в
Армении решаются совместно Кавбюро с т.т. Довлатовым, Костаняном, Ависом.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 258, թ. 1-2; ձեռագիր, լուսապատճեն

No III-67

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ
ԶԵԿՈՒՅՅԸ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

*Տեղեկացնում է Բաքվից եկած Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ, հայ
բոլշևիկ Դովլաթովի (Իսահակ Դովլաթյան) և նրա քարտուղարի հետ իր
հանդիպման մասին, որի ընթացքում քննարկվել է Հայաստանում
Խորհրդային Ադրբեջանի դիվանագիտական*

*միսիայի գործունեությունը վերսկսելու հարցը
(24 օգոստոսի, 1920թ.)*

24/VIII, 1920թ

Արտաքին Գործերի Պ. Նախարարին

Այսօր Օգոստոս 20-ին Ա.Գ.Ն. այցելեցին Բագուից եկած բոլշևիկները՝ Դովլաթովը իւր քարտուղարի հետ: Վերջինս 19-20 տարեկան մի երիտասարդ է, կրում է մի մեծ արծաթեայ բոլշևիկեան նշան եւ ամբողջ խոսակցութեան ընթացքում չարտասանեց եւ ոչ մի խոսք: Դովլաթովը 25-28 տարեկան երիտասարդ է խոսում է մեծ ապլոմբով եւ շաբլոն խոսքերով:

Դովլաթով խնդրեց ինձ տալ վերջնական պատասխան իրեն տրուած հարցերին, Ձեր յանձնարարութեամբ եւ նրան յայտնեցի որ այն հարցն, որի համար նոքա պաշտոնապէս եկել են նախկին Ադրբեյջանեան Միսսիայի գործերի քննութեան եւ Միսսիայի գործունեութեննը վերսկսելու առթիւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը տալիս է դրական պատասխան, ոչինչ դեմ չունինք Ադրբեյջանի Դեպլոպատիական յարաբերութիւն վերսկսել ունենալով համապատասխան ներկայացուցիչներ, բայց նոքա պիտի լուծեն հետեւեալ հարցերը.

1. Պարզեն մեր ներկայացուցիչ Յուրութեանեանի իրաւական դրութիւնը, տալով նրան համապատասխան արտոնութիւններ, իբրեւ դիպլոմատիական ներկայացուցիչ:
2. Լիկվիդացիայի ենթարկեն այն բոլոր առկախ մնացած հարցերը, որոնք կապ ունին Յարութիւնեանի բանտարկութեան հետ, օր. Վերադարձնեն արխիւր, իւրած ապրանքները եւ այլնք:
3. Ստեղծեն մեր եւ Ադրբեյջանի միջեւ Ռադիոյի եւ հեռագրական կանոնաւոր հաղերդակցութիւն:
4. Թոյլ տալ ազատ օգտուիլ շիֆրով ու կուրրերներով:

Այդ բոլորոց յետոյ յայտնեցի, որ նոցա ներկայացուցիչը կը օգտուի մեզ մոտ նոյն իրաւունքներով, ինչպիսին արւին Բագում մեր ներկայացուցիչին:

Դովլաթովը խոստացաւ այդ բոլոր հարցերը շատ շուտ կարգաւորել:

Ապա Դովլաթովը հետաքրքրեց թե ինչ պատասխան է տալիս կառավարութիւնը կօնֆերանցիա գումարելու առաջարկին: Ես ... աներից նոքա լիազօրւած չեն մեզ հետ բանակցելու այդ հարցի առթիւ, մանաւանդ որ մենք ստացել ենք նոյն առաջարկը անմիջապէս Բագուից եւ արդէն տուել ենք պատ-

ճառաբանւած բացասական պատասխանը: Բայց նրանց հետ կարող եմ խոսել այդ հարցի շուրջը ոչ պաշտոնապէս: Իմ կարծիքն է որ բացի մեր պատասխանի հիմունքներից կա եւ մի ուրիշ հանգամանք, որը անօգուտ է դարձնում այդպիսի կօնֆերանցիաները: Մուսաֆատիսների հետ մի քանի անգամ փորձեր արինք այդպիսի կօնֆերանսներ ունենալ, բայց միշտ անօգուտ, քանի որ նրանց կողմից չկար անկեղծ ցանկութիւն համաձայնութիւն գալ մեզ հետ: Վախում եմ որ նոյնը կարող է կրկնուիլ եւ այժմ: Դովլաթովը մի քիչ նեղացած յայտնեց, որ չի կարելի մուսաֆատական Կառավարութիւնը համեմատել իրենցի հետ: Ես նկատեցի որ ի հարկէ դա ճիշտ է, բայց պետք է աչքի առաջ ունենալ եւ այն հանգամանքը, որ իրենց նարկոմինդէլ Հիւսէնովը պայման կապեց Բեզգադէանի հետ կօնֆերանցիա գումարելու մասին, մենք աշխատեցինք այդ կօնֆերանսը գլուխ բերել, բայց մինչ այդ սկսեց Մովետական զօրքերի առաջխաղացումը Ղարաբաղում եւ Զանգեզուրում, այնպէս որ այնքան էլ հաւատ չունինք: Մենք կարծում ենք որ կօնկրետ հարցերը օրինակ գաղթականների, բանտարկեալների տրանզիտի, նաւթի եւ այլ հարցերը կարելի է լուծել մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով: Դովլաթովը համաձայնեց, որ իսկապէս դա հնարաւոր է, հարկաւոր է միայն շուտով նշանակել պատասխանատու ներկայացուցիչ: Առ Այժմ սահմանափակ իրաւունքներով նա թողնում է Միսսիայի նախկին քարտուղար Միրիսուֆ Միրբաբանին:

Այդտեղ եւ նրա ուշադրութիւնը հրաւիրեցի այն հանգամանքի վրայ, որ մուսաֆատական դիպլոմատները կրկին գործի են կանչում, օր. Մակիմսկին հիւպատոս Թիֆլիսում, Տիկիմսկին Բագում եւ այլն:

[...]

Ես նրան բացատրեցի աֆսոսօքիլի գրաւելու պայմանների հետ եւ նա կարծես գոհացում ստացաւ: Այդտեղ եւ մատնանշեցի որ դժբախտաբար Մուսաֆատի դիպլոմատները փոխանակ իրենց անմիջական գործերով զբաղելու ապստամբութիւններ էին կազմակերպում մեր դէմ ու դրամներ շռայլով բայց նոքա ստացան իրեն արժանի յատուցումը /այնպիսի ձեւով եւ տօնով էր ասւած որ նոքա հասկացան, որ դա վերաբերում է ու նոցա ապագայ գործունէութեանը/:

Խոսակցութեան ընթացքում Դովլաթովը մի յայտարարութիւն արաւ, որը կարելոք եմ համարում արձանագրել. Ինչպէս կերելի Դուք թիրիմացութեան մեջ էք: Դուք կարծում էք որ Ադրբեյջանը ինքնուրոյն Հանրապետու-

թին է, Ամենեին ոչ: Դա Ռուսաստանի անբաժան մասն է եւ բոլոր դիրիկտիւնները ստանում է Մոսկվայից, նամանաւանդ Արտաքին քաղաքականութեան հարցերում եւ Սովետական Հանրապետութիւնների մէջ Ձեր ենթադրւելիք ինքնուրոյնութիւնը չի էլ կարող լինել: Այն Դուք թիրիմացութեան մէջ էք: Ես պատասխանեցի որ այո ինչպէս երեւում է, մենք սխալւած ենք եղել, նամանաւանդ երբ կարդացել ենք Բագի թերթերը եւ լսել ենք բոլշեւիկներին: Այժմ մեզ համար պարզ է որ այդպէս է:

Ապա ես հարց տւի, ինչ կարիք կայ այդ դէպքում ունենալ երկու ներկայացուցչութիւն Լըզրանի եւ իրնեց: Դովլաթովը խուսափեց պատասխանից:

Վերջում Դովլաթովը յայտնեց որ նա բաւարարւած է մեր պատասխաններով եւ վաղը 2 ին մեկնում է դէպի Դիլիջան բայց խնդրում տալ յանձնարարական գլխատրապէս Սեպուհի անունով, որից երւեի Դովլաթովը շատ էր վախենում:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ /Ստորագրություն/
/Ալ. Տեր-Յակովբեան/.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, գ.1, գ.4, թ.36; մեքենագիր

No III-68

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ 1920 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 27-ԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ

ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

ՔԱՂԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁶⁸,

որտեղ լսվել է Հայաստանից վերադարձած Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Դովլաթովի (Իսահակ Դովլաթյան) զեկուցումը Հայաստանում նրա վարած բանակցությունների մասին և որոշվել է, որ, նկատի ունենալով Հայաստանի հետ հարաբերությունների հետագա հնարավոր բարդացումները, առաջարկել Ադրբեջանի Չե-Կա –ին, հայ բոլշեւիկների հետ համատեղ, նախապատրաստել այդ կազմակերպության ապարատը համաադրբեջանական մասշտաբով դաշնակցության դեմ պայքարելու համար, դիմել հայկական կառավարությանը Ալավերդյանի, Մուսայեյյանի և 11 այլ կոմունիստների գնդակահարության կապակցությամբ, նշելով, որ դրանով խախտվել է հուլիսի 2-ի հայ-

²⁶⁸ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР, Баку, 1989, էջ 42.

*Աղբբեջանական հասնաձայնությունը, Չիչերինի հետ բանակցել
Աղբբեջանում դաշնակցականների դեմ բռնաձնշումներն ուժեղացնելու
ուղղությամբ, թույլատրել Բարվում Հայաստանի դիվանագիտական
առաքելության գործունեությունը, սահմանելով նրա նկատմամբ
խիստ հսկողություն, իսկ Աղբբեջանի ներկայացուցչություն
Երևանում դեռևս չբացել
(27 օգոստոսի, 1920թ.)*

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПОЛИТБЮРО ЦК АКП (6)

27 августа 1920 г.

С л у ш а л и:

Об Армении. Докладывает товарищ Довлатов, чрезвычайный представитель Азербайджана, прибывший из Армении.

П о с т а н о в и л и:

Предусматривая возможность дальнейших осложнений взаимоотношений Армении и

Азербайджана, предложить ЧК подготовить аппарат и план борьбы с дашнаками во всеазербайджанском масштабе в контакте с представителями ЦК Армении. По поводу расстрела Аллавердова, Мусаеляна и других 11 коммунистов обратиться к армянскому правительству с указанием на факты нарушения соглашения Армении с Азербайджаном от 2 июля. Снести с Чичериным по вопросу об усилении репрессий против дашнаков в Азербайджане и объявлении их заложниками за арестованных в Армении коммунистов. И впредь разрешить пребывание Армянской миссии в Баку, установив строгое наблюдение за ее деятельностью. Своей миссии в Армению не посылать.

Секретарь ЦК *В. Нанейшвили*

№ III-69

ԶԵՎՈՒՑՈՒՄ ՏԱՆՄԵՎԵՐՈՂԻ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

*Շարադրված են Երևանի վրա հարձակումն իրականացնելու հետ կապված
ուղղական բնույթի խնդիրները*

(24 օգոստոսի, 1920թ.)

ДОКЛАД

по вопросу о наступлении на Эривань.

КОМАНДАРМУ XI.

Изучая карту Зангезурского, Нахичеванского, Шаруро-Даралезского и Эриванского уездов /предполагаемый театр военных действий/ приходится констатировать следующее: Почти весь предполагаемый театр военных действий представляет горные массивы до 5-7 тысяч футов, пересеченные многочисленными горными речками, лощинами и оврагами.

Дороги на Эривань за малым исключением, горные с трудом доступные для пехоты и только вьючного обоза. Осенью и зимой некоторые перевалы заносятся снегом и в течении 2.5-3 месяцев совершенно прекращается всякое движение. В продовольственном и транспортном отношении район беден и слишком далеко находится от железной дороги. Жители настроены враждебно.

Таким образом предполагаемый театр военных действий не позволяет производить операции демонстративного характера с целью отвлечения сил Армении от главного и наиболее благоприятного и уязвимого для Армении направления. В указанном направлении могут быть развиты только партизанские набеги небольших конных партий, которые могут базироваться на Нахичевань и Энгеляюрт. В случае же необходимости, несмотря на естественные переграды, наступления всей 28 дивизии с целью как демонстрации так нанесения ударов и разгрома сил Армении и выхода на линию Эривани, привожу нижеследующее соображения:

1/ Дивизия имея исходным положением ныне занимаемый район, при переходе в наступление на Эривань, сразу-же.....

.....Дальнейшее снабжение частей, идущих в сторону Эривани, должно лечь на отделы Бригадного снабжения, для чего последние нужно пополнить вьючным и колесным транспортом и, независимо от того, каждому из действующих полков придать минимум по 100 ишаков, независимо от возможности привлечения к работе местных обывательских подвод и ишаков. Таким образом дивизия, ни в коем случае, без помощи со стороны Армии, не в силах обслужить себя собственными транспортными средствами, имеющимися в данное время на лицо и считая даже полное использование обывательского транспорта в данных районах. Кроме того нельзя обойти молчанием вопрос о эвакуации больных товарищей. Независимо от того, что будут использованы для этой цели возвращающиеся порожняком подводы и ишаки, все же необходимо выполнение санучреждений подводами и ишаками в пределах надобности, независимо от условий операций и заболеваемости.

10/ В отношении связи, участок Баку-Шуша- исправлен; далее на Герусы и Нахичевань- нуждается в срочном исправлении телеграфной линии для прямой работы с Баку. Дальнейшая связь в сторону Эривани, впредь до восстановления телеграфной линии, идущей вдоль железной дороги Нахичевань Эривань, может быть поддерживаема исключительно постами летучей почты и телефонами. Со

стороны правого фланга где нет никаких технических средств связи, в виде постоянных линий, связь может поддерживаться только конными постами.

По вопросу о Персии, ввиду трудности освещения местности со стороны Карабаха без активных для сей цели действий /район Катарских заводов/ никаких данных частями Дивизии по сему вопросу не представляется возможным дабыть, в силу чего вопрос этот остается открытым до полной ликвидации контрреволюционных банд в Катарском заводском районе и в Нагорном Карабахе до р. Аракса.

	Начдив 28	Нестеровский
	Военком	Бережно
24 августа 1920г.	Наштадив	Крупенников
№ 1234/оп.		
Пр. Турк.		

Верно: Врид Ст. Ком. Наштадив по Отр.

/подпись/

ЦГАКА, Ф. 1328, оп.1, ед. хр. 555, л. 105-108.

Сверено с копией

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.123, թ.1,8,9; սերենագիր

№ III-70

ՀԵՌԱԳԻՐ ՇՈՒՇԻՒՅ

*Տարածաշրջանում տեղակայված կարմիր զորքերի տարրեր աստիճանի
հրամանատարներին՝ հրահանգվում է պահպանել օգոստոսի 10-ին
Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված
համաձայնագրի կետերը
(28 օգոստոսի, 1920թ.)*

Телеграмма.

Из Штадива 28 Гор. Шуша 28 августа 1920г. "2" час. "30" мин. Комбригам 83, 84? Кавалерийской 28, Начартдиву 28, Начподиву 28, Начсособотдела №2 и Предревтрибунала при 28 Дивизии.

Тк. Комбригу 34 и Кавалерийской.

Передаю для сведения и руководства копию соглашения между РСФСР и Арменией. "Баку 27 августа 1920г. По приказанию РВС XI передаю копию соглашения между РСФСР и Арменией для сведения и руководства: "1920г. Августа II дня РСФСР в лице полномочного представителя Б. В. Легван с одной стороны и Представителя Республики Армении ДЖАМАЛЯНА и БАБАЛЯНА с другой

стороны исходя из признания независимости и полной самостоятельности Республики Армения заключили настоящее соглашение в следующем: 1. С 12 часов дня 10 августа 1920 года военные действия между войсками РСФСР и Республики Армения считаются прекращенными. Примечание: Военные действия могущие произойти после указанного срока вследствие отсутствия связи или других технических препятствий не должны повлечь за собой никаких последствий противоречащих какому либо-пункту сего договора. 2. Войска Республики Армения занимают следующую линию: Шахтахты, Азан-Бюрт, Султан-бек и далее линию севернее Кюки и западнее Базар-Чай, Бахар-кенд. В Казахском же уезде линию занимающуюся ими 30/7 с.г. Войсками РСФСР занимают спорные области Карабаха, Зангезур и Нахичевань за исключением полосы определенной настоящим соглашением для расположения войск Республики Армения. 3. Занятием Советскими войсками спорных территорий не предрешается вопрос о правах на эти территории Республики Армения и Азербайджана Соц.Сов. Респ. этим временным занятием РСФСР имеет ввиду создать благоприятные условия для мирного разрешения территориальных споров между Арменией и Азербайджаном и тех основаниях которые будут установлены мирным договором имеющим быть заключенным между АССР и Республикой Армения в скорейшем будущем 4. С прекращением военных действий договаривающиеся стороны прекращают концентрацию военных сил как в спорных так и пограничных территориях 5. Впредь до заключения договоров между РСФСР и Республикой Армения эксплуатация желдороги на участке Шахтахты, Джульфа предоставляется Управлению желдорог Армения с тем однако, чтобы она не может быть использована для военных целей. 6. РСФСР гарантирует свободный пропуск /в 4 мерииу/, всех войсковых частей Правительства Армения оказавшийся линией занимаемой Советскими войсками. Настоящее соглашение подписывается в 2-х экземплярах из коих один вручается Представителям Армения, другой полномоченному Представителю РСФСР. НР. 248/г. начперодарм Х1 В. Воронков.
НР 1293/оп.

Врид. НАШТАДИВА 28 /подпись/
Военком /подпись/
ЦГАКА, Ф. 1328, оп.1, ед. хр. 555, л.104.

Сверено с копией

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.8, գ.126, ք.1-2; սերիալիք
No III-71

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ԱՅՂ ԿԱՌՈՒՅՑՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Հ. ՍԱՂԱԹԵԼՅԱՆԻՆ,
*որտեղից տեղեկանում ենք, որ Վրանգելի հրամանատարության տակ
գտնվող զորախումբը Հայաստանի Հանրապետությանը
տրամադրելու է 2 միլիոն փամփուշտ՝
երկու անգամ մեկական միլիոն քանակով; խոստանում են նաև, որ
հնարավորության սահմաններում, հետագայում նույնպես Հայաստանին
կօգնեն զենք-զինամթերքով, ինչպես նաև այն ծովով փոխադրելու հարցում
(29 օգոստոսի, 1920թ.)*

НАЧАЛЬНИКЪ КОПИЯ

Управления Снабженій Ваше Превосходительство
при Главнокомандующемъ Милостивый Государь
Вооруженными Силами Юга Иванъ Яковлевичъ
Россіи.

Іюля 29 дня 1920 г. Идя на встрѣчу нуждамъ Арменіи въ настоящій
й моментъ существованія армянскаго

№ 261 народа, Совѣтомъ управляющихъ Вооруженными

г. Севастополь Силами на Югѣ Россіи рѣшено отпустить Армянскому
Его превосходительству Правительству въ Вашемъ 2.000.000 патроновъ, при
И.Я. Сагателяну, чемъ 1.000.000 отпускается теперь, а слѣдующій
Представителю Арменіи миллионъ – по полученіи извѣщенія отъ Армянскаго
при ПРАВИТЕЛѢ И ГЛАВ- Правительства о благополучномъ транзитѣ и
доставке

НОКОМАНДУЮЩЕМЪ на мѣсто назначенія перваго отправленія. Въ
В.С.Ю.Р. дальнѣйшемъ, по мѣрѣ возможности, Правительство
Юга Россіи постарается оказать возможную поддержку
Арменіи военными припасами <<...>>.

ПЕЧАТЬ, ПОДПИСЬ

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թ.399; մերենագիր

No III-72

**ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ 11-Դ ԿԱՐՄԻ
ԲԱՆԱԿԻ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ,**

*որտեղից մասնավորապես տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի դեմ
ռազմական գործողություններ են իրականացնելու Ղարաբաղում
տեղակայված 28-րդ հրաձգային դիվիզիան և Ջանգեզուրում տեղակայված
3-րդ հեծյալ բրիգադը; փաստաթղթի ներքևում երևում է Վրանգելի մոտ
Հայաստանի դիվանագիտական առաքելության դրոշմակնիքը և
մուտքագրման համարը ` 1285
(օգոստոս, 1920թ.)*

C. СЕКРЕТНО.

РАСПОЛОЖЕНИЕ ЧАСТЕЙ 11-ой КРАСНОЙ АРМИИ ВЪ АЗЕРБАЙДЖАНѢ 1.
2-ая бригада 32-ой пѣхотной дивизіи – въ районѣ г.Баку.

2. Части 20-ой пѣхотной дивизіи – въ районѣ Елисаветполь-Акстафа.

3. 3-я кавалерійская дивизія – въ районѣ Ленкорань.

28-я стрѣлковая дивизія

4. --- въ Карабахѣ и Зангезурѣ противь Арменіи.

3-я кавалерійская бригада

Փաստաթղթի ներքևում դրված է գեներալ Վրանգելի մոտ Հայաստանի
դիվանագիտական առաքելության դրոշմակնիքը և գրության մուտքագրման
համարը ` No 1285:

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թ.400; մեքենագիր

No III-73

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԲՈՒՇԵՎԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՂԱՍԻ ԱՎԱԳՑԱՆԻ

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁶⁹,

*որտեղ հեղինակը նկարագրում է իր ընդհատակյա գործունեությունը
Շիկահող գյուղի բոլշևիկյան բջիջի կազմում և իր նպաստը երկրամասում
խորհրդային իշխանության հաստատման գործում
(1920 – 21թթ. դեպքեր)*

²⁶⁹ Նյութը տրամադրել է Գրիշա Սմբատյանը:

Փ.2923

Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ե Ն Մ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ես ծնվել եմ 1891 թվին Ղափանի շրջանի Շիկահող գյուղում, դարբնի ընտանիքում<...> 1916թվին ծանոթացել եմ Ծավ գյուղի ուսուցիչ Բագրատ Հարությունյանի հետ և այդ թվից մինչև 1920 թիվը մեկ միասին աշխատել ենք Շիկահողի ենթաշրջանում:

Չորս տարվա մեր համատեղ աշխատանքը մեզ դարձրել էր մտերիմ ու համախոհ ընկերներ:

1920 թվի Մայիսյան փառապանծ ապստամբության նախօրյակին նա մեր գյուղում կազմակերպել է առաջին կոմունիստական ընդհատակյա կազմակերպություն և նրա առաջարկով ու միաձայն ես ընտրվել եմ այդ կազմակերպության քարտուղար:

Շիկահողի կոմբջիջը, որն ընդգրկում էր շուրջ 35 մարտական անդամներ, խոշոր դեր է կատարել Սովետական իշխանության հաստատման ու հաղթանակի համար մղված պայքարում, որի մասին Բաքվի հայկական “Կոմունիստ” թերթն իր իր 1920 թվի նոյեմբերի 1-ի, 137-րդ համարում գրել է:

<...> Կոմբջիջի ակտիվ անդամների հետ միասին կենտրոնից ստացվող բոլշևիկյան տպագիր պրոկլամացիաները, կոչերը, բրոշյուրները և թերթերը տարածել Նժդեհի “գործի” մեջ, որը կազմված էր գլխավորապես խաբված ու անհաբեկված գյուղացիներից և կազմալուծել նրա շարքերը<...>

No III-74

ՄԵՋԲԵՐՈՒՄ ԲՈՂՇԵՎԻԿ ՍԱՄՍՈՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԻ

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁷⁰,

որտեղ հեղինակը նկարագրում է իր ծավալած ընդհատակյա գործունեությունն իր հայրենի Վերին Հանդ գյուղում և ինչպես է առաջնորդել

Կարմիր բանակի ստորաբաժանումները դեպի

Ողջիի ու Մեղրու ենթաշրջաններ

(1920-1922 թթ. դեպքեր)

²⁷⁰ Նյութը տրամադրել է Գրիշա Սմբատյանը:

Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Մամսոն Ներսեսի Աբրահամյանս ծնվել եմ Ղափանի շրջանի Վերին Հանդ գյուղում պղնձա-հանքերի լեռնագործի ընտանիքում 1893 թվին:

<...> 1918 թվին հայրենի գյուղում զբաղվել եմ հողագործությամբ, իսկ 1919-1920 թ.թ.՝ ուսուցչությամբ, որը նշանակված եմ եղել ուսուցիչոններ Բագրատ Հարությունյանի կողմից: Վերջինիս հանձնարարությամբ գյուղում ծավալել եմ ազատագրական մտքեր, որի համար դաշնակցությունն ինձ հեռացրեց ուսուցչությունից:

1920 թվին, երբ բոլշևիկները մտան Ղափան, ես համակրելով նրանց, մտա բոլշևիկների շարքերը և որպես պարտիական ու պարտիզան օգնեցի Կարմիր բանակին, նրանց առաջնորդեցի դեպի Ողջիի ենթաշրջանը և Մեղրու շրջանը, որի համար ես դաշնակցության կողմից ենթարկվել եմ հալածանքի:

1920-21 թ.թ. Վերին Հանդ գյուղում եղել եմ ուսկոմ, 1920-1922թվերին պայքարել եմ բանդիտիզմի դեմ, որպես կոմունար պարտիզան <...>

***

Մայիսյան ապստամբությանը հաջորդած երկու-երեք ամիսներին հայ բոլշևիկների գաղափարական աճն ու հեղափոխական հասունացումն ակնհայտ են: Արդեն մի կողմ են դրված պրիմիտիվ ու հնամաշ կարգախոսները: Դաշնակցությունն այլևս ոչ միայն հայ բուրժուազիայի շահերը պաշտպանողը և հայ ժողովրդին կեղեքողն ու նրա արյունը ծծողն է, այլ միջազգային իմպերիալիզմի, և հատկապես՝ Անտանտի կամակատարն ու ուղղակի գործակալը: Իսկ ինքը՝ Հայաստան կոչվող պետությունը, հակահեղափոխության սև մի որջ, իմպերիալիզմի հայտնի հենակետ Կովկասում, և ամբողջ հեղափոխական Արևելքում: Նա ուղղակի վտանգ ու խոչընդոտ է Արևելքի ճնշված զանգվածների ազատագրման գործին, և առհասարակ, համաշխարհային հեղափոխության համար: Դե դիմացիր, «իմպերիալիստական» Հայաստան: Ի՞նչ բանակցություն, ի՞նչ համաձայնագիր ու պայմանագիր: Էսօր բաժանարար սահմանագծերը որոշող թուղթ է ստորագրվում, իսկ վաղը Մոսկվայից հրահանգվում է իբր <<պատահաբար>> գրավել հայկական կողմի զբաղեցրած ռազմագիծը: Այսինքն, հասկանալի է արդեն, որ հայ

բոլշևիկների որդեգրած <<խոսքը չպահելու>> գործելատճը սերտած էր իրենց մոսկովյան տերերից: Բիսմարկը պատահական չէր ասել, թե Ռուսաստանի ստորագրությունը չունի նույնիսկ այն թղթի արժեքը, որի վրա այն դրված է:

Այնպես որ, կուրսն անփոփոխ է. **Կարթագենը պետք է կործանվի՝**

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԱԺԻՆ IV

Հայ-թուրքական պատերազմ:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կործանումը և
այդ գործում հայ բոլշևիկների իրականացրած քայլերը

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՐԸ ԹՈՒՐԲ ԱՍԿՅԱՐԸ ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԻ ԵՂԲԱՅՐ
ԵՎ ԱԶՍԱՐԱՐ

(Սեպտեմբեր, 1920թ. – դեկտեմբեր, 1920թ.)

«Հայկական կծիկի» հանգուցալուծման պահին արդեն հասունանում էր: Անդրկովկասում բրիտանական զինվորական ներկայացուցիչը դեռևս 1920-ի ապրիլի 30-ին հեռագրում էր Լոնդոն. *«Համատեղ թուրք-բոլշևիկյան հարձակումը Հայաստանի վրա թվում է հավանական, եթե դաշնակները չկարողանան համաձայնության գալ բոլշևիկների հետ, ինչը մինչ օրս շատ կասկածելի մի ձեռնարկ է թվում»*²⁷¹:

Իրականում որևիցե ռեալ հայ-ռուսական համաձայնություն չէր կարող կայանալ, որովհետև այն չէր կարող կայանալ սկզբունքորեն, քանզի Հայաստանի համար նախատեսված էր լրիվ այլ դերակատարում: Եկել էր արդեն քավոր Քեմալի «սինին վերադարձնելու» ժամանակը: Հայաստանի տարածքների մի մասով պետք է բավարարվեին Քեմալի «Ազգային Ուխտի» պահանջները, մյուս մասով՝ պետք է «փակվեր խորհրդայնացված Ադրբեջանի բերանը»:

Ոսկին ու զենքն էլ արդեն տեղ հասել են, կամ էլ ճամփին են: Համենայն դեպս, քեմալական զորքն արդեն ի վիճակի էր պատերազմելու: Իսկ հայկական բանակը՝ արդեն թունավորված մայիսյան այլասերանքով, գնալով ավելի ու ավելի ամուլ էր դառնում. *«...այդ բանակը արդեն թունավորված էր և գնում էր հակազգային ճանապարհով»*²⁷²: Կարսի ուղղությամբ պատերազմական գործողությունները, եթե իհարկե, կարելի է այդպիսիք անվանել

²⁷¹ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 53 :

²⁷² Վ. Յարութինեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 558:

հայկական գորախմբի երկամսյա անդադար նահանջները, ինչն, ի վերջո, ավարտվեց ամբողջ գորախմբի՝ ներառյալ երեք գեներալների, մի քանի տասնյակ բարձրաստիճան սպաների, մեկ նախարարի և մեկ արքեպիսկոպոսի գերի հանձնվելով և Կարսը թուրքերին սկուտեղի վրա մատուցելով, արդեն ինչ որ բան վիճարկելու տեղ, հնարավորություն կարծես թե չի թողնում: Հայաստանի բնակչության գերակշիռ մասը կազմող արևելահայությունը, կամ ավելի ճիշտ՝ ռուսահայությունը, ռուսի մոտենալու լուրը լսելով, կորցնում է, ինչպես այսօր կասեին, իր ադեկվատությունը: Ինչպես նշում է այդ ժամանակաշրջանի մերօրյա ռուս հետազոտողներից մեկը, Անդրկովկասի բնակչության մեծ մասն այդ օրերին սպասում էր ոչ թե խորհրդային իշխանության, այլ ռուսների գալստյանը: Հատկապես ռուսահայության համար այդ օրերին և այդ իրավիճակում բոլշևիզմը նախևառաջ դա ռուսն էր, իսկ ռուսը՝ նախկին հուշերով, դա կարգ ու կանոն էր, խաղաղություն, ապահովություն: Եվ երկրի համար այդ ծանր անդադար պատերազմական իրավիճակում նրանցից շատերի համար <<Ռուս կայսերական ռեժիմը երկրի հասկացողութիւններում դառնում էր այն իդեալը, որին նա կարոտում էր>>:²⁷³ Միաժամանակ անհասկանալի է մնում, թե օրհասական այդ օրերին երկրի քաղաքական ու ռազմական ղեկավարությունը ինչո՞ւ կրկին, ինչպես որ դա արեց մայիսյան խռովության օրերին, չդիմեց արևմտահայությանը, չկազմակերպեց և չհանեց նրան պետությունն ու անկախությունը պաշտպանելու մարտի: Ինչին, դատելով փաստերից, արևմտահայությունը պատրաստ էր:

Իրավիճակն այնպիսին էր, որ Հայաստանի նույնիսկ անվերապահ կապիտուլյացիան անգամ ռուսական կողմի համար երևի թե ընդունելի չլիներ: Թուրքիան, Ադրբեջանը պետք է մտնեին, գրավեին իրենց խոստացված տարածքները, թալանեին ու կոտորեին, որ ռուսական կողմի պարտքը համարվեր փակված: Ինչը և տեղի ունեցավ: Դե, Հայաստանի Հանրապետությունից մնացած հողակտորի վրա էլ խորհրդայնացումն իրականացնելն ու ի դեմս հայ բոլշևիկների այնտեղ ռուսական իշխանություն հաստատելն արդեն խնդիր չէր:

Աշխարհի և ոչ մի պետության կողմից դեռևս չճանաչված երկու իշխանական ռեժիմ, կրկնենք՝ <<երկու երիտասարդ գիշատիչներ>> վերջին քայ-

²⁷³ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ... էջ 575:

լերն էին իրականացնում միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ հանդիսացող, ոտքի կանգնելու գերմարդկային ճիգեր գործադրող Հայաստանը բառացիորեն հոշոտելու ուղղությամբ: Միջազգայնորեն ճանաչված չլինելը, սակայն, բոլշևիկներն ու քեմալականները «<կոմպենսացրեցին>> 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբներին Բաքվում կազմակերպած մի խառնահավաքով, որին տրվեց Արևելքի ժողովուրդների Առաջին համագումար անվանումը: Հայ բոլշևիկները Էնվեր-փաշայի, Բեհահեդդին Շաքիրի և Խալիլ-փաշայի հետ նույն դահլիճում նիստերի են մասնակցում, մշակում ու հաստատում Հայաստանի կործանման պլանները, Կարսի մատույցներում հորդորում են հայ զինվորներին չկրակել արշավող եղբայր թուրքերի վրա, իսկ Ալեքսպոլում էլ Քյազիմ Կարաբեքիրի հետ ստեղծում են հեղկոմ ու ասկյարների հետ կիսովի թալանում քաղաքում մնացած հայերին: Գործի համար առավել հուսալի ու կայուն հայ ընկերներին էլ ընտրում և նշանակում են, բնականաբար, Բաքվում: Այդ օրերի մասին ժամանակակիցն ու ականատեսը գրում է.

*«...մենք չըզհտէինք նոյնպէս, որ մեր երկրի բոլոր անկիւններում, Երևանից սկսած, վիստում են ռուս վարձկանները և ջանալից հրդեհում երկրի անբաւական տրամադրութիւնը... Ընդհանուր շփոթի և ընդհանուր անիշխան մթնոլորտում նրանք անարգել ցանում էին բոլշևիկ թոյնը և քաղցրալից քայքայելով սերունդների դարաւոր իղձերը, ռուս-տաճկական սվիններին դափնալից ընթացք հարթում...»:*²⁷⁴ Դա էլ ասենք, որ Առաջին Հանրապետության կառավարությունը կարողացավ ճնշել բոլշևիկյան հակապետական խռովությունը, սակայն չճնշվեց, չվերածվեց ու չպատժվեց այն ամենը, ինչը հայ բոլշևիկների գործունեության հետ մեկտեղ, նույնպես հանդիսանում էր պետությունը ներսից քանդող գործոն. *«Մենք ոչինչ չըզհտէինք, թէ ի՞նչ է կատարվում մեր շուրջը, մեր բոլոր հաստատութիւններում բնակալել էին գողերի և դաւաճանների մի մեծ բազմութիւն: Առաջիների հետ մաքառելու մենք ոյժ չունէինք, երկրորդ տեսակի գործիչները դիմակաւորված էին և մենք նոցա չէինք տեսնում... Դրսում մենք գործ ունէինք տաճկաց բանակի հետ, որ նվաճելով մեր երկրի գրեթէ կէսը, բախում էր մեր մայրաքաղաքի դռները: Իսկ երկրի ներսում, որպէս մի գերբնական անտեսանելի հրէշ, կանգնում էր դաւաճան և այլաստեոված հայը, որ յենվելով իր թիկունքում դարան մտած ռուս սվինների և թուրք խուժանի վերայ, սպառնում էր ոչ միայն*

²⁷⁴ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ... էջ 567,581:

մեր քաղաքական սահմաններին, այլև մեր լինել կամ չլինելուն.. Վեց տարի շարունակ պատերազմելուց և կռվելուց յետոյ, մենք կանգնած էինք շրջապատված թշնամիներով և պառակտված ներսում ազգուրացներով... >>:²⁷⁵

Հայաստանի խորհրդայնացմանը, այն է՝ մեր անկախ պետականության կորստյան նախորդող ամիսները Միսոն Վրացյանը շատ պատկերավոր նկարագրել է որպես մի իրավիճակ, երբ Հայաստանը հայտնվել էր «բոլշևիկյան մուրճի և թրքական սալի միջև»։ Գործնականում նույն գնահատականն է տալիս իրավիճակին նաև մերօրյա ռուսաստանյան հետազոտողներից մեկը. «*Իր տակտիկական մանրրի միջոցով Բ.Վ.Ստալինը Հայաստանին խցկեց մի թակարդի մեջ, որը նրա համար ստեղծվել էր բոլշևիկների և թուրք ազգայնականների միջև համագործակցության շնորհիվ*»:²⁷⁶ Իսկ դրան հետևում է ճակատագրի մի դառը հեզնանք. 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին հայիեղկոմը, բոլշևիկների կողմից Երևանը գրավելուց առաջ, ստանում է մի շնորհավորական հեռագիր... քեմալականների գորակայանից²⁷⁷ :

Այս բաժնի փաստաթղթերը վերաբերում են 1920թ. սեպտեմբերից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումն ընկած ժամանակահատվածին։ Դրանցից մենք տեսնում ենք, թե ինչ «հերոսական» ջանքեր թափեցին հայ բոլշևիկները Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կործանման գործընթացի վերջին՝ ամենավճռական փուլում, «Կարթագենի» կործանումն ավարտին հասցնելու համար:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 510, 529, 544:

²⁷⁶ С.Л.Данильченко, Деятельность И.В.Сталина по укреплению новой российской государственности (май 1918- март 1921), Интерактивная наука, История, No12, 2017, с.44.

²⁷⁷ Նույն տեղում:

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բ Ա Ժ Ի Ն IV-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No IV-1 -No IV-97)

No IV-1

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ԴԻՍՈՒՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻՆ

ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻՆ՝ ԲԱՔՎՈՒՄ ԿԱՅԱՆԱԼԻՔ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

*Կոչ է արվում Արևելքի մյուս եղբայրական ժողովուրդների հետ միասին
պայքարել համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ և
Հայաստանում տապալել դաշնակցականների իշխանությունը
(28 օգոստոսի, 1920թ.)*

Պրոլետարներ բոլոր յերկիրների միացեք.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐ ՅԵՎ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐ.

Կարմիր Կոմունիստական Բնտերնացիոնալի գործադիր կոմիտեն 1920թ սեպտեմբերի 1-ին Բազվում հրավիրում է Արևելյան ժողովուրդների, Պարսկաստանի, Հայաստանի յեվ Տաճկաստանի բանվորների ու գյուղացիների համագումար:

Կոմունիստական Բնտերնացիոնալի գործադիր կոմիտեն, վորպես անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկական, գերմանական, իտալական յեվ մյուս բոլոր յերկիրների հեղափոխական աշխատավոր մասսաների կամքի անկաշառ արտահայտիչը, իր սրբազան պարտքն է համարում խորհրդակցել Արևելքի ժողովրդների պատգամավորների հետ բանվորա-գյուղացիական իսպերի ընդհանուր թշնամու, համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ կռվելու վեհ գործի համար:

Հանուն աշխարհի հեղափոխական բանվորների արյան գնով ստեղծված 3-րդ ինտերնացիոնալը, բոլոր հալածված ժողովրդների այդ զինվորական ու հեղափոխական շտաբը, դիմում է համաշխարհային կապիտալի լծի տակ ճնշվող բոլոր ժողովրդներին, միանալ պայքարող աշխատավորների շարքերին յեվ միահամուռ ուժով կորեզուլիս տապալել համաշխարհային կապիտալի թագավորության մնացորդները: Արևելքի աշխատավորների արթ-

նանալը կըփութացնէ տիեզերական կապիտալի անկումն ու կը ապահովէ բանվորների ու գյուղացիների ազատագրությունն ամբողջ աշխարհում:

Հայաստանի բանվորներ ու գյուղացիներ. յերկար տարիների ընթացքում դուք յեվս ոտար կապիտալի զոհերն եք յեղել: Ձեր վորդիների ու յեղբայրների թափած արյունն յեվս ծառայել է գիշատիչ ու ավազակաբարո կապիտալիստների վոսկիների բազմացման:

Թերյեվս վոչ մի ժողովորդ ժամանակակից մեծ պատերազմների ընթացքում այնքան մեծ հարվածներ չի կրել, վորպես հայ ժողովորդը յուր հակահեղավորխական ու նեղ նացիոնալիստ դեկավարների շնորհիվ, նա միշտ յենթարկվել է իմպերիալիստական յեվրոպայի ազենտների կորստաբեր ազդեցության:

Խաբված հայ գյուղացին ու բանվորը յերկար տարիների ընթացքում սպասավորել է յեվրոպական իմպերիալիստներին ու նրանցից սպասել իր կյանքի ապահովությունն ու ազատագրումը:

Թալանելով յերկրագունդը, իմպերիալիստները միշտ ձգտել են միյեվնույնը անել Տաճկաստանում: Այդ իսկ նպատակով քաղաքակիրթ գազանները ոգտագործել են քրիստոնյա ազգությունների անբավականությունը տաճկական ռեժիմից: Շնորհիվ իմպերիալիստների այդպիսի պոռնիկ քաղաքականության, քրիստոնյաները միշտ քննվել են-հարեվան թյուրք, -պարսիկ ու քուրդ տարերի կողմից-վորպես ոտար ավազակ-բռնակալների ազենտներ. վորպես իմպերիալիստական կառավարությանը հլու սպասավորներ: Ահա թե ինչու յեվրոպական իմպերիալիզմի դեմ պայքարող մասսաները անհրաժեշտաբար իրենց տարրերային շարժումների ընթացքում նետվել են ամենից առաջ բուն յերկրում ապրող իմպերիալիստական փոքրիկ գոր-ազգերիմանր ազգությունների վրա:

Յեվ այդ բոլորը արվել է շնորհիվ հայ քաղքենի ինտելիզենտների հայ նացիոնալիստների, հայ վարժապետների ու տիրացուների, մի խումբ այլասեռված հոգիների-դաշնակցություն կոչված վոհմակի նենգ ու հանցավոր քաղաքականության հետեվանքով:

Այժմ ավելի քան յերբ յեվե հայ գյուղացին ու բանվորը հավատացած ենք, վոր այստր բոլոր այն դառն որերից ու փորձառություններից հետո, վոր անցել են հայ ժողովրդի գլխով: Հայաստանի աշխատավոր տարրերը տարրերային կերպով, իրենց կաշվի վրա զգացած օրինակների հիման վրա, ընբոնել են հայկական ներկա կառավարությունը ու նրա մեղսակից դաշնակ-

ցության կուսակցությունը, թալանչի խմբապետների, ավագակաբարո մաու-
զերիստների ու թերուս վարժապետների այդ առանձնահատուկ կոնգլոմե-
րատը, վոչ միայն ամենեվին ընդունակ չե բարելավելու բարոյապես ընկճ-
ված, տնտեսապես քայքայված, հալված ու մաշված Հայաստանի աշխատա-
վորության վիճակը, այլ ընդհակառակը, որեցոր այդ սնանկացած կուսակ-
ցությունը կորցնում է իր հավասարակշռությունը, հայ քաղցած բանվորին ու
ընչագուրկ գյուղացիության տանում է դեպի անհուն անդունդը:

Ամեն մի հայ գյուղացու ու բանվորի համար փաստ է, վոր դաշնակցա-
կանները ժողովրդի թշնամիներն են, վորովհետեվ նրանք առաջնորդվում են
գիշատիչ ու բռնակալ իմպերիալիստների, անգլիական լորդերի, ֆրանսիա-
կան բանկիրների ու ամերիկական ֆաբրիկանտների թելադրանքով դաշ-
նակցականները ժողովրդի դավաճաններն, վորովհետեվ հայոց հարցը
նրանք ուզում են վճռել իմպերիալիստների վոտքերը լիզելով ու անվերջ ու
անմիտ ազգամիջյան կոտորածներ ստեղծելով դաշնակցականները ժողովր-
դի դահիճներն են, վորովհետեվ գազանաբար գնդակահարում են ժողովրդի
իսկական բարեկամներին, Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին-
կոմունիստ ընկերներին:

Պարզ է, վոր նրանք այսոր յեվս աշխատում են հայ ժողովուրդը տանել
հին ուղիով, վարակել հայ բանվորին ու գյուղացուն հին թույնով, վորպեսզի
իմպերիալիստներից ստացած վոսկիների փոխարեն հատուցեն նրանք:

Սակայն այդ չի հաջողվի, քանի վոր իմպերիալիզմի շնորհիվ գոհված հայ
ժողովուրդը չի կարող չզգալ, ամենամեծ ճշմարտությունների ճշմարտությու-
նը, վոր միմիայն Արեվելյքի բոլոր ժողովրդների համագործակցության ու մի-
ջազգային քաղաքականության մեջ է նրա փրկությունը, վոր միմիայն սերտ
ընկերական ու յեղբայրական կապերով կապվելով իր հարեվան-թուրք, պար-
սիկ ու քուրդ ժողովուրդների հետ ու կովելով Արեվելյքի բռնակալների իմպե-
րիալիստների դեմ, կարող է նա ապահով կացություն ստեղծել իր համար:

Այլ յելք չկա: Դա յե միակ ճշմարիտ ուղին, միակ նպատակահարմար ու
միյեվնույն ժամանակ ազատարար միջոցը: Վոչ միայն իրապես կազատագրե
հայ աշխատավորներին, այլ յեվ հնարավորություն կտա նրանց խաղաղ շի-
նարարական գործ ձեռնարկելու:

Ընկերներ.

Միակ կուսակցությունը, վոր ընդունակ է այդ միջոցը կիրառելու, միակ
կուսակցությունը, վոր ընդունակ է ազատագրելու Արեվելյքի ստրկացած ժո-

դովորդներին ու դրա հետ ամբողջ աշխարհի տատապող աշխատավորությունը, վոր գործով ապացուցել է իր անկեղծ բարեկամությունը դեպի ճնշված ու հալածված մասսաները- դա կոմունիստական կուսակցությունն է-արեվելյան ազգերի համագումարի հեղինակը:

Մեր կուսակցությունը չէր կարող բավականանալ միայն Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատագրմամբ, նա կոչված է ամեն կերպ ոգնելու բոլոր շահագործված ժողովուրդներին տապալելու իմպերիալիստների անարգ լուծը: Այստեղ կոմունիստական կուսակցությունը կոչ է անում Արեվելյքի բոլոր ժողովուրդներին ի մի համախմբվել ու համերաշխ գործունեությամբ, միահամուռ ուժերով գրոհ տալու դեպի յեվրոպական իմպերիալիզմը, ջախջախելու այն դարավոր կապանքները, վոր ստրկացնում են բաժան-բաժան յեղած ժողովրդներին:

Վոչ անգլիական լորդերն, վոչ ֆրանսկան բանկիրները, վոչ ամերիկական ֆաբրիկանտներն ու լեհական պաները, վոչ դաշնակներն ու մենշեվիկները յեվ վոչ բեկերն, աղալարն ու խաները, վոչ վոք չի կարող դիմադրել միլիոնավոր աշխատավորության կամքին-նա ձեռք կբերե այդ ազատությունը:

Հեռու չե այն որը յերբ համերաշխ ու միության գործակցությամբ Արեվելյքի բոլոր շահագործված ու ճնշված ժողովուրդները կազատագրվեն իմպերիալիզմի անարգ լծից ու իրենց բազուկներով վեր կբարձրացնեն կոմունիստական կարմիր ինտերնացիոնալի փառավոր դրոշակը:

1. Կեցցե Արեվելյան ժողովրդների համերաշխության յեվ ազատագրման զավակները-արեվելյան ժողովրդների առաջին համագումարը:
2. Կեցցե Արեվելյան ժողովուրդների համագումարի հեղինակը, Կոմ. Ինտերնացիոնալը:
3. Կեցցե բոլոր յերկրների աշխատավորների միությունը:
4. Կեցցե բանվոր-գյուղացիական հեղափոխությունը:
5. Թող կորչի իմպերիալիզմը.-
6. Թող կորչեն մեծ յեվ վոք իմպերիալիստները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄ.ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՒ:

ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏ՝ Ն.77

28-ին ոգոստոսի 1920թ.

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 274, թ. 6-7; մեքենագիր

No IV-2

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՓՈԽԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ
 ԼԵՎՈՆ ԿԱՐԱՄԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
 ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՍԻ ԱՆՂԱՍ
 ՄԵՐԳՈ ՕՐԶՈՆԻԿԻՉԵՒ ՄԻՉԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ²⁷⁸,
*որտեղ Կարախանը հարցնում է, թե ի՞նչ վիճակում է այն ոսկու գործը²⁷⁹,
 որը դաշնակները բռնագրավել էին իրենց առաքելության քարտուղար
 Կուտմանից: նաև հայտնում է, որ Ռոստովից ծովային ճանապարհով զենքի
 որոշ քանակ ուղարկվել է Թուրքիա և միաժամանակ այնդում է, որ
 անհրաժեշտ է ևս գտնել մի փոքրաքանակ չափաբաժին
 զենք ուղարկել թուրքերին, ինչը կունենար
 մեծ բարոյական նշանակություն*
(28 օգոստոսի, 1920 թ.)

<...> В каком положении дело с золотом, которое было отбито дашнаками у нашего секретаря миссии Кутмана? Элиава из Ростова запрашивает нас о разрешении отправить оружие для Турции морским путем. Вопрос этот решен положительно <...> Сообщите, имеется ли в Вашем распоряжении оружие, изготовленное Элиавой, если нет, снесите с ним, чтобы можно было бы отправить хотя бы небольшое количество. Это имело бы большое моральное значение<...>.

No IV-3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՌԻՃԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ
 ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԱԾ ՀԱՍԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁸⁰,

²⁷⁸ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 156 (РГАСПИ. Ф.64.Он.1. Д.25. Лл147-147об.).

²⁷⁹ Խոսքը, հավանաբար, այն 200,6 կգ ոսկու մասին է, որը 1920 թ. ամռանը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը բաց թողեց քեմալական կողմի համար և որը, համաձայն տարբեր աղբյուրների, Զանգեզուրում Դրոյի կողմից խորհրդա-քեմալական խառը ջոկատի վրա հարձակում գործելու ժամանակ հայկական կողմն առգրավել էր: Այդ մարտի արդյունքում առգրավված ռազմավարը ցուցադրվել է Երևանի կենտրոնական հրապարակում, սակայն ոսկին չի ցուցադրվել: Դատելով այն իրական փաստից, որ սեպտեմբերին այդ քանակի ոսկի հասել է Էրզրում, պետք է ենթադրել, որ հայկական կողմը, չքանկանալով ավելորդ սրել իրավիճակը, ի վերջո, վերադարձրել է այդ ոսկին ռուսական, ըստ էության՝ քեմալական կողմին:

²⁸⁰ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3 (Միևն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

*որսէղ նկարագրվում են այն բոլոր ռազմական գործողությունները, որոնք
ծավալվել են 1920 թ. ապրիլի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ը՝
Հայաստանի ներսում և նրա սահմաններին
(նչ շուտ, քան 1-ը սեպտեմբերի, 1920 թ.)*

Краткій Очеркъ

Военныхъ событій въ Арменіи съ 1-го апрѣля по 1-ое сентября 1920 г.

Карсская область.

Хотя возстанія въ Чалдырѣ, Агбабѣ и Зарашадѣ зимою настоящаго года и были подавлены армянскими войсками, однако, Турція не переставала готовиться вызвать общее возстаніе всѣхъ мусульманъ, населяющихъ территорию Арменіи, и одновременно вырабатывать планъ наступленія на Арменію съ стороны Русско-Турецкой границы въ Карсской области, тѣмъ болѣе, что въ связи съ заключеннымъ договоромъ съ Азербайджаномъ и Совѣтской Россіей, послѣдняя предложила туркамъ съ наступленіемъ весны начать военныя дѣйствія на Кавказѣ противъ армянъ. Съ этой цѣлью Командиромъ XV-го Турецкаго Корпуса Карабекиръ Кязимъ Пашей принимались экстренныя мѣры къ усиленію границы войсковыми частями и организаціи пограничныхъ курдо-татаръ. Но вопросъ о наступленіи пока оставался открытымъ, т. к. Константинопольское Правительство преложило Карабекиръ-Кявимъ-Пашѣ воздержаться отъ выступленій, впредь до разрѣшенія Турецкаго вопроса, дабы не помѣшать благопріятному рѣшенію его для Турціи, а потому Кявимъ-Паша ограничился только подготовительной работой и, такимъ образомъ, апрѣль мѣсяць въ Карсской области прошелъ относительно спокойно, если не считать курдскихъ бандъ, дѣлавшихъ набѣги въ разныхъ уголкахъ области. Такъ, 7-го апрѣля они повели наступленіе на Саать-Веранъ и высоту 1133, 15-го апрѣля повторили наступленіе на ту же высоту, но въ обоихъ случаяхъ были отброшены назадъ съ потерями. Май мѣсяць также прошелъ безъ агрессивныхъ дѣйствій на фронтѣ, но зато внутри области произошли крупныя политическія событія. Пользуясь близостью Совѣтскихъ войскъ, занимавшихъ уже Азербайджанъ, мѣстные большевики, склонивъ на свою сторону части Сарыкамышскаго, Карскаго в Александропольскаго гарнизоновъ, пытались поднять возстаніе съ цѣлью произвести государственный переворотъ, но возстаніе было быстро подавлено оставшимися вѣрными Правительству войсками и главари мятежа арестованы. Къ тому времени успѣхи національныхъ войскъ Мустафы-Кемалъ-Паши противъ

французовъ воодушевили мусульманское население и побудили Кязимъ Пашу сдѣлать срочныя приготовления, чтобы быть готовымъ къ началу операций на армянскомъ фронтѣ. Наряду съ этимъ Правительствомъ Арменіи было рѣшено занять Ольтинскія каменноугольныя копи, въ силу чего 18-го іюня отрядъ подъ начальствомъ Генерала Осепянца тремя колоннами повелъ наступленіе въ направленіи на Ольты и, несмотря на присутствіе регулярныхъ турецкихъ войскъ, превосходящихъ численностью наши войска второе, въ теченіе 3-хъ дней, послѣ жаркихъ боевъ, отбросилъ ихъ къ Ольтамъ и занялъ богатѣйшія каменноугольныя копи въ районѣ с. Пенякъ, захвативъ у турокъ два орудія, 4 пулемета, 100.000 патроновъ, 300 снарядовъ и большой интендантскій складъ. Неожиданность наступленія и успѣхъ нашихъ войскъ поколебали среди мусульманъ Карсской области вѣру въ Турецкую силу, и они группами стали возвращаться на свои мѣста, выражая безпрекословную покорность

Армянскому Правительству. Эта операція надолго лишила турокъ инициативы къ наступленію на Арменію и для армянъ имѣла громадное моральное значеніе.

Зангибассарь.

Усилиями Азербайджана и Турціи, обильно снабжавшихъ черезъ своихъ агентовъ средствами Зангибассарь, почти со дня объявленія независимости Арменіи, не признавалъ власти Правительства и организовавъ свою власть Національный Совѣтъ. Имѣя прочную связь черезъ Шаруръ съ Нахичеванью и Баязетомъ, откуда получались боевые припасы и снаряженіе, население Зангибассара, благодаря присутствію турецкихъ офицеровъ, было организовано въ солидную боевую силу, достаточно обученную и дисциплинированную, а наличие 700-800 турецкихъ аскеровъ придавало имъ достаточную устойчивость, почему ихъ военную организацію нужно было считать болѣе, чѣмъ удовлетворительной.

Присутствие внутри Государства внушительной враждебной силы, угрожавшей съ одной стороны столицѣ и съ другой желѣзной дорогѣ, имеющей жизненное значеніе для Арменіи, было нетерпимо, а потому вопросъ о подчиненіи Зангибассара, послѣ тщетныхъ попытокъ Правительства ликвидировать его мирныхъ путемъ, получилъ 12-го іюня конкретное разрешеніе. 18-го іюня въ 20 часовъ имъ былъ предъявленъ ультиматумъ о сдачѣ всего оружія и патроновъ, о выдачѣ заложниковъ и агитаторовъ и о полномъ подчиненіи Правительству. Не получивъ никакого отвѣта на ультиматумъ, наши войска приступили къ вы-

полненію задачи и 19-го іюня въ 4 часа съ трехъ сторонъ перешли въ стремительное наступленіе. Еще до начала боевыхъ дѣйствій, для обеспечения удара со стороны Улуханлу, нами были взяты изъ этого селенія 8 заложниковъ, что заставило Улуханлинскихъ татаръ не принимать противъ нашихъ войскъ никакихъ агрессивныхъ дѣйствій. Преодолювая упорное сопротивление татаръ, засѣвшихъ въ окопахъ, части отряда, действовавшія со стороны Нораковита, Паракара и Эчмиадзина, несмотря на артиллерійскій, пулеметный и ружейный огонь противника, менѣе, чемъ въ 3 дня заняли весь Зангибассаръ къ сѣверу и къ югу отъ желѣзной дороги. Татары бѣжали за Араксъ, оставивъ на мѣстѣ много убитыхъ, одно орудіе со снарядами, два пулемета, 40.000 патроновъ и много другой военной добычи.

В е д и - Б а с с а р с к і й и Шарурскій раіоны.

Надежда на созданіе изъ Веди-Бассарскаго и Шаруро-Нахичеванскаго раіоновъ Юго Западнаго Губернаторства Азербайджана не покидал татаръ даже послѣ Бакинскихъ событій 27-28 апрѣля сего года а прибытіе изъ Турціи новыхъ офицеровъ и аскеровъ показывало, что стремленіе Мустафы-Кемаля-Паши соединиться съ русскими большевиками черезъ Нахичевань принимаетъ реальную форму. Въ послѣднихъ числахъ іюня политическая обстановка Арменіи рѣзко измѣнилась. Карабахъ и Зангезуръ находились въ рукахъ Совѣтской Россіи. Со стороны Казаха, подъ флагомъ красныхъ, дѣйствовали татары и мѣстное населеніе, а на границѣ Карсской области турки выжидали подходящій моментъ для приведенія въ исполненіе Брестъ Литовскаго договора. Къ тому же внутренніе большевики, послѣ неудачныхъ событій в Карсѣ, Сарыкамышѣ, Александрополѣ, Ново-Баязетъ и Дилижанъ, вели непрерывную подпольную работу, что заставляло Правительство быть готовымъко всякаго рода дѣйствіямъ, какъ на фронтѣ, такъ и въ тылу. Понимая всю серьезность положенія и послѣдствія отъ соединенія русскихъ большевиковъ съ турками черезъ Даралагезъ и Нахичевань, Правительство, найдя Шарурскій вопросъ назрѣвшимъ, а моментъ самымъ подходящимъ, постановило вооруженной силой занять Веди Бассарскій и Шарурскій раіоны. Съ этой цѣлью съ разсвѣтомъ 11-го іюля Камарлинскій Отрядъ перешель въ наступленіе по всему фронту и къ 5 часамъ, послѣ небольшихъ боевъ, занялъ селенія, расположенныя по лѣвую сторону отъ железнодорожной линіи, а также селенія Котузъ, Агаси-Беклу и Карабагларъ Нижній. Особенно упорный характеръ принялъ бой за взятіе горы Гяуръ-Каласи, расположенной въ 1 верстѣ отъ с. Беюкъ-Веды, и троекратныя дневныя атаки на эту гору не привели къ положительнымъ результатамъ и лишь только ночной атакой, послѣ отчаяннаго сопротивления, при поддержкѣ артиллеріи эта гора была взята, благодаря чему участь Беюкъ-Веди была рѣшена. Въ следую-

щіє два дня были заняты всѣ селенія до прохода (Вольчи Ворота) включительно, и, такимъ образомъ, очищенъ весь Веди-Бассарскій районъ. Одновременное продвиженіе на Яйджи Даралагезскаго отряда побудило начальника Шарурскаго Отряда продвинуть войска за Волчы Ворота и занять Шаруръ, жители котораго заранѣе эвакуировались, частью на правый берегъ Аракса, а частью въ Нахичевань и далѣе къ Персидской границѣ. Занявъ къ вечеру 16-го іюля линію отъ берега Аракса до с. Ахура черезъ Кущи-Демурчи, Башъ-Норашень и Уліа-Норашень, дальнѣйшее продвиженіе нашихъ войскъ было приостановлено по той причинѣ, что Нахичеванскій мусульманскій Національный Совѣтъ выслалъ къ нашему Правительству делегацію съ изъявленіемъ покорности. Однако, продиктованныя делегаціи условія не были приняты Нахичеванскими татарами, вслѣдствіе чего 22-го іюля военныя дѣйствія возобновились. Получивъ подкрѣпленіе регулярными турецкими частями, татары въ теченіе 3-хъ дней оказывали упорное сопротивленіе у Пусіана, Киврагскихъ высотъ и Шахтаговъ, но 25-го іюля не выдержали удара и бѣжали, оставивъ въ нашихъ рукахъ большую военную добычу. Этотъ послѣдній бой принудилъ Нахичеванскихъ татаръ вновь выслать къ нимъ делегацію съ изъявленіемъ покорности и съ просьбой смягчить условія, на что въ Эривани были продиктованы новыя условія, болѣе для нихъ пріемлемыя. Но на этотъ разъ отвѣтъ былъ полученъ не отъ Національнаго Совѣта, а отъ Нахичеванскаго Ревкома, предлагавшаго приостановить наступленіе.

Для объясненія вопроса образованія Нахичеванскаго Ревкома слѣдуетъ замѣтить, что одновременно съ высылкой делегаціи въ Эривань, другая делегація была отправлена въ Базаръ-чай къ русскимъ большевикамъ съ просьбой о помощи, и, пока велись переговоры съ первой и второй делегаціями, часть красныхъ войскъ была перебросена въ Нахичевань и такимъ образомъ, 29-го іюля противъ нашихъ передовыхъ частей стояли не турко-татары, а русскіе, благодаря чему продвиженіе впередъ было приостановлено до окончанія дипломатическихъ переговоровъ Армянскаго Правительства съ Представителемъ Совѣтской Россіи — Леграномъ. 10-го Августа состоялось соглашеніе, въ силу котораго нашимъ войскамъ было приказано прекратить въ Шарурѣ военныя дѣйствія и укрѣпиться на линіи Шахтагты, Киврагскія высоты, и Даралагезскія Ворота. Результатомъ Веди-Басарскихъ и Шарурскихъ боевъ былъ захватъ большой военной добычи, двухъ исправныхъ орудій, 5 пулеметовъ и много снарядовъ.

Делижанскій районъ.

Въ апрѣлѣ сего года Конференція Закавказскихъ Республикъ въ Тифлисі постановила прекратить военныя дѣйствія на всѣхъ направленіяхъ Азербайд-

жано-Армянской границы, но, тѣмъ не менѣе, столкновѣнія на границѣ Казахскаго уѣзда продолжались, вплоть до пріезда 16 апрѣля смѣшанной комиссіи, которой удалось на нѣкоторое время замирить враждующія стороны, по вѣ концѣ апрѣля, въ связи съ перемѣной въ Баку Кабинета; обстановка, измѣнилась. Хотя Муссаватистское Правительство и было смѣнено коммунистическимъ, однако, это послѣднее въ вопросѣ объ Арменіи проводило въ жизнь политику своего предшественника, но уже подъ флагомъ „краснаго Азербайджана" и Совѣтской Россіи.

Первыя вспышки большевизма произошли въ Шамшадинскомъ районѣ, гдѣ распропагандированное Азербайджанскими агентами обильно сорившими деньгами, Армянское населеніе 17 мая возстало противъ Правительства. Много способствовало этому обнаженіе границы и подвозъ изъ Казаха по дешевымъ ценамъ продуктовъ первой необходимости, а также близость Русско-Азербайджанскихъ войскъ. Первое возстаніе было подавлено, но вслѣдъ за этимъ вспыхнуло новое возстаніе къ которому присоединились милиціонный полкъ и двѣ роты 6-го полка. 20-го мая повстанцами, при поддержкѣ русскихъ, былъ занятъ Каравансарай, а 21-го мая—Делижанъ, причемъ въ Каравансараѣ были арестованы Начальникъ Делижанскаго Отряда Генераль Багдасаровъ, Товарищъ Министра Внутреннихъ дѣлъ, Манасянъ, предсѣдатель Земской Управы Джагетянъ и другіе, а въ Делижанѣ много офицеровъ. Высланные для подавленія мятежа отряды со стороны Еленовки (Генераль Ханкаламовъ) и Караклиса (Сепу) безъ всякаго сопротивленія 23 мая вошли въ Делижанъ, причемъ повстанцы бѣжали, захвативъ съ собой 75 винтовокъ и около 35000 патроновъ. За главарями возстанія была отправлена погоня, которая у Каравансарая столкнулась съ перешедшими на сторону большевиковъ нѣкоторыми милиціонными частями и взводомъ 3-й батареи вступила съ ними въ бой.

Послѣ небольшихъ боевъ подъ Каравансараемъ, Узупталой, Карадашемъ и Тахлу, съ 25-мая по 2-ое іюня повстанцы были приведены въ покорность, а татары и русскіе большевики совершенно изгнаны изъ предѣловъ Арменіи. Одновременно съ наступленіемъ мятежниковъ на Делижанъ со стороны Каравансарая, молокане с. Михайловна, вмѣстѣ съ татарами этого района, также возстали и обезоружили роту 6-го полка, стоявшую въ этомъ селеніи. Для подавленія мятежа изъ Делижана на Чемборакъ былъ отправленъ отрядъ (Полковникъ Тимченко), который, послѣ упорныхъ боевъ подъ Паладь-Айрумомъ, Соухъ Булагомъ и ШишьТапой, не только возстановилъ старыя границы и привелъ въ покорность возставшее населеніе, но еще, при содѣйствіи съ юга Бассаргечарскаго Отряда, занялъ восточное побережье Гокчинскаго озера, отбросивъ татаръ на Азербайджанскую территорію.

Даралагезскій и Ново Баязетскій раіоны.

Съ 1-го апрѣля но 29-ое іюня въ этихъ раіонахъ спокойствіе почти не нарушалось, если не считать мелкихъ стычекъ съ татарами-кочевниками и Каранлугскаго возстанія, когда возставній гарнизонъ Каранлуга, предводительствуемый большевикомъ Сарухановымъ, 12-го мая арестовалъ Генерала Силикова и другихъ офицеровъ и безъ всякаго сопротивленія занялъ Ново Баязеть, но, благодаря своевременно принятымъ мерамъ, возстаніе быстро было подавлено и главари арестованы.

Съ наступленіемъ лѣта татары кочевники Джульскаго раіона постоянно тревожили армянское населеніе Даралагеза и угрожали отрѣзать дорогу на Зангезуръ. Поэтому, для очищенія этого раіона и для обезпеченія колесной дороги на Зангезуръ, 29-г іюня, послѣ небольшого сопротивленія нами были заняты Джуль и горы Кюки Дагъ и Сипоръ Дагъ, послѣ чего большая часть отряда была направлена на Шаруръ для *содѣйствія* Камарлинскому отряду. 14-го іюля были заняты с.с. Чина, Данзикъ Юхари, Армикъ, Ахисъ, а въ послѣдующіе дни - Яйджи, Башъ-Норашень и Уліа Норашень, гдѣ оба отряда, т. е. Камарлинскій и Даралагезскій, соединились и составили Шарурскій Отрядъ.

Карабахъ и Зангезуръ.

После занятія Азербайджанскими войсками Аскерана, Шуши и Ханкендовъ, положеніе армянъ Карабаха значительно ухудшилось. Свыше 30 армянскихъ деревень были разгромлены, а жители истреблены, и только небольшая часть ихъ успѣла скрыться въ горахъ и тѣмъ спасти свою жизнь. Прибывшіе въ Карабахъ русскіе большевики не только не улучшили положеніе армянъ, но, наоборотъ, ухудшили, отобравъ у нихъ послѣднее. Если можно было бороться съ небольшимъ иррегулярнымъ Азербайджанскимъ войскомъ, то было бы безуміемъ дѣлать то же по отношенію къ русскимъ, число которыхъ въ Карабахѣ доходило до 15.000 человекъ, хорошо обученныхъ и испытанныхъ въ бояхъ. Армянамъ ничего не оставалось дѣлать, какъ покориться и предоставить себя судьбѣ. Однако, русскіе не ограничились Карабахомъ и пытались пройти въ Зангезуръ, но тутъ они встрѣтили сопротивленіе со стороны мѣстныхъ армянъ, еще не зараженныхъ большевизмомъ. Получивъ отпоръ, красные начали стягивать къ границамъ Зангезура значительныя силы. Такъ туда были переброшены 1-й полкъ 28-й дивизіи, 281-й и 299-й пѣхотные полки, 1 й и 2-й конные полки и 12 орудій, что въ общей сложности составляло 6-7 тысячъ штыковъ и 800 - 1200 сабель. Подведя достаточныя силы и заранѣе выславъ въ разные раіоны Зангезура агентовъ агитаторовъ. 5-го іюля, при поддержкѣ татарскихъ бандъ, красные перешли въ наступленіе. Вначалѣ армяне упорно

оборонялись и наносили имъ серьезные поражения, но отсутствіе боевыхъ припасовъ, продовольствія и резервовъпринудило ихъ покориться, и только небольшая часть, не желая признавать Азербайджанскую коммунистическую власть, отошла къ границам, Даралагеца и, соединившись съ Правительственными войсками, заняла позицію отъ Кущи-Биляка до Кобчекского перевала.

Занятіе Зангезура и Сисіана большевиками угрожало Даралагецу быть отрѣзаннымъ отъ остальной территоріи Арменіи и давало имъ возможность соединиться съ Шаруро-Нахичеванскими татарами, что, безусловно, ухудшило бы и осложнило бы положеніеАрменіи. Учтя это, Начальникъ Отряда, стоящаго въ Кущи Билякѣ, 1-го августа перешелъ въ стремительное наступленіе и въ теченіе 3-хъ дней занялъ весь Зангезуръ, отогнавъ большевиковъ и татаръ къ Забугу. Но небольшой отрядъ, оторванный отъ базы, безъ достаточнаго количества боевыхъ припасовъ. продовольствія и резервовъ, не могъ долго устоять передъ превосходными силами русскихъ и татаръ, а потому 8-го августа вновь отошелъ къ границѣ Даралагеца и занялъ прежнее положеніе. Попытка большевиковъ продвинуться далѣе не увѣнчалась успѣхомъ, а въ скорости, по состоявшемуся соглашенію Армянскаго Правительства съ Представителемъ Р. С. Ф. С. Р. Леграномъ, Карабахъ и Зангезуръ временно отошли къ большевикамъ.

И. д. Начальника Штаба Командующаго войсками,
Генеральнаго Штаба, Полковникъ Векиловъ.
За Нач-ка Оперативнаго Отдѣленія,
Штабсь Капитанъ Агароновъ.

No IV-4

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ
ԳԵՆԵՐԱԼ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱԽՎԵՐԴՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ 1920Թ. ԱՊՐԻԼԻ 1-ԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1-Ը ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ**

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ²⁸¹,

*որտեղ ռազմական գործողությունների թվարկման հետ մեկտեղ
մանրամասն վերլուծված է նշված ժամանակահատվածում ռուսական
բոլշևիկյան ուժերի և հայ բոլշևիկյանների դերակատարումը
ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության
(ոչ շուտ, քան 1 սեպտեմբերի, 1920 թ.)*

²⁸¹ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բելրոյթում` <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3 (Միմոն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

Не подлежить оглашенію

Краткій очеркъ

Военныхъ событій въ Арменіи съ 1-го апрѣля по 1-ое сентября 1920 г.

Къ началу весны 1920 года положеніе на внѣшнихъ границахъ Арменіи представлялось въ слѣдующемъ видѣ. Турція, не желая подчиниться ожидаемому рѣшенію Великихъ Союзныхъ Державъ, усиленно организовывала національныя силы подъ руководствомъ Мустафы-Кемаля-Паши, который, фиктивно не признавая Правительства Султана, вошелъ въ соглашеніе съ Московскими большевиками. Планъ большевиковъ Кемаля, преслѣдовавшій цѣль соединенія Совѣтскихъ войскъ съ (красной) Турціей черезъ Карабахъ и Зангезуръ, является продолженіемъ плана панисламистовъ, а потому встрѣчалъ полное сочувствіе со стороны Азербайджана. Не отдавая себѣ отчета, что приближеніе Совѣтскихъ войскъ грозитъ самостоятельному существованію Азербайджана, послѣдній стянулъ всѣ свои войска къ границѣ Карабаха, въ концѣ марта еще началъ военныя дѣйствія противъ Карабаха и Зангезура.

Положеніе на южномъ фронтѣ Арменіи весьма благоприятствовало этому наступленію ибо съ лѣта прошлаго 1919 года весь районъ отъ Нахичевани до Веди-Бассара включительно, фактически, былъ въ рукахъ Азербайджана, составляя, такъ называемый, Юго-Западный Азербайджан, и оставалось только соединить раздѣленные Армянскими областями части Азербайджана. При помощи Турціи указанный районъ Нахичевани, Шарура и Веди-Бассара усиленно организовывалъ военныя силы, въ составъ коихъ вошли, кромѣ мѣстнаго мусульманскаго населенія, также до 800 турецкихъ аскеровъ со многими турецкими офицерами. Районъ этотъ снабжался изъ Турціи черезъ Баязетъ оружіемъ и боевыми припасами. Кромѣ того, отдѣльные округа, населенные мусульманами и находящіеся внутри территоріи Арменіи, все время подстрекаемые Азербайджанскими агентами, не признавали власти Правительства и, при поддержкѣ денежной и боевыми припасами Азербайджана и Турціи, нападали на наши войска и населеніе. При всякихъ столкновеніяхъ нашихъ войскъ на фронтѣ, населеніе этихъ мусульманскихъ округовъ держало себя вызывающе и готово было ударить въ тылъ. Такое положеніе не могло быть терпимо, и потому, еще въ началѣ 1920 года, Правительство принуждено было силой разоружить населеніе указанныхъ округовъ и заставить ихъ признать власть. Такъ были покорены въ Карсской области участки Зарушадъ, Агбаба и Шайназаръ. Оставался еще непокореннымъ Зангибассарскій участокъ, находящійся въ 5-ти верстахъ отъ

Эривани. Правительство неоднократно принимало мѣры, какъ непосредственно, такъ и при помощи представителей Американскаго Комитета, мирнымъ путемъ ликвидировать Зангибассаръ, для чего были назначены туда комиссары-

мусульмане. Но, пользуясь тайной поддержкой Азербайджанской Миссии в Эривани и имея постоянную прочную связь с Турцией, Зангибассарь организовал вооруженные силы, численностью до 3.000 человек с пулеметами и артиллерией, под руководством турецких инструкторов, и угрожал безопасности столицы, заставляя держать наготове постоянно войска в Эривани. Между тем, пользуясь тем, что Азербайджан оттянул все свои войска в Карабах и Зангузурь, большевики 27-го апреля, сравнительно небольшими силами заняли Баку, свергли мусульманское Правительство Азербайджана и водворили советскую власть. Первым следствием этого явилось разложение Азербайджанских войск и уход их из Зангузура. Однако, по мере укрепления большевиков в Азербайджане, опасность с их стороны стала грозить и Армении. Находясь и без того в трудных условиях борьбы с окружающими враждебными странами Армения в течение мая, июня и июля месяца должна была выдержать натиск большевиков сперва внутри, а затем извне. Заняв легко Азербайджан, большевики направили свою разлагающую пропаганду внутрь Армении, стремясь свергнуть Правительство и установить Советскую власть не прибегая к военной силе. Почва для пропаганды большевиков среди населения Армении была сперва благоприятная по следующим причинам: в Азербайджане, до водворения большевиков, армянское население испытывало всяческие притеснения и, по сравнению с мусульманами, являлось совершенно безправным. Большевики при занятии Азербайджана искусно воспользовались национальной враждой между армянами и мусульманами и, выставляя себя защитниками прав армян приобрели их расположение в Азербайджане. Поэтому, несознательная часть населения Армении, видя в большевиках покорителей и защитников от татар, относилось сочувственно к их проникновению в Армению.

Большевики распространили своих пропагандистов по всей Армении, имея лозунгом прекращения всякой межнациональной борьбы. Результатом пропаганды были почти одновременные выступления местных большевиков в Александрополь, Карс, Сарикамыш, а затем в Ново Баязетском и Делижанском районах. Большевикам удалось поколебать порядок в некоторых воинских частях, но исключительно лишь на экономической почве и как следствие утомления непрерывной службой. Все возмущения были легко подавлены верными Правительству войсками, и порядок восстановлен, причем в войсках совершенно не осталось даже признаков большевизма и в последующих боевых столкновениях эти части показали себя на высоте положения. Но во время этих же выступлений выяснилась роль мусульман Зангибассара, а также Шарура и Веди-Бассара. Когда из Эривани были двинуты в Александрополь войска для подавления возмущения, Зангибассарские татары пытались

прервать сообщеніе по желѣзной дорогѣ, какъ порчей пути, такъ и постоянными нападеніями. Въ то же время со стороны Веди-Бассара (Бююкъ Веди) татары произвели нападеніе на наши позиціи въ районѣ с. Камарлю. Вообще, мусульмане, какъ внутри страны, такъ и на фронтѣ, явно содѣйствовали выступленію большевиковъ и ждали лишь удобнаго момента для нападенія. Такимъ образомъ, обращаясь за содѣйствіемъ къ татарамъ, большевики преслѣдовали съ послѣдними одну общую цѣль. Изъ этого видно, какъ большевики использовали междунаціональную вражду армянъ и татаръ, пользуясь в Баку армянами противъ татаръ, а въ Арменіи татарами противъ армянъ. Дабы обезпечить себе на будущее время отъ опасности, Правительство принуждено было силою покорить Зангибассаръ, а также занять Веди-Бассаръ, а затѣмъ и Шаруръ до станціи Шахтахты, дабы обезпечить столицу Государства отъ возможныхъ каждую минуту нападеній, что и было исполнено в теченіе времени съ 18-го іюня по 25-ое іюля.

Между тѣмъ, потерпѣвъ неудачу въ своемъ намѣреніи водворить в Арменіи совѣтскую власть путемъ пропаганды и организаціи возстанія внутри, большевики перешли къ активнымъ военнымъ дѣйствіямъ, направивъ свои войска со стороны Казаха на Делижанъ и со стороны станціи Евлахъ на Карабахъ и Зангезуръ.

Эти послѣднія области, какъ спорныя между Арменіей и Азербайджаномъ, не входили еще въ составъ Арменіи, и вопросъ о принадлежности ихъ къ тому или другому государству долженъ былъ быть рѣшенъ при опредѣленіи границъ этихъ государствъ, но сплошное армянское населеніе – населеніе Карабаха и Зангезура – опредѣленно желало присоѣдиненія къ Арменіи, и для защиты своихъ интересовъ организовало на мѣстахъ вооруженную силу.

Нападеніе большевиковъ со стороны Казаха на Делижанъ было отбито нашими войсками, но пограничныя стычки и дѣйствія мелкихъ отрядовъ продолжались постоянно. Участвовали въ этомъ нападеніи, главнымъ образомъ войска совѣтской Россіи, усиленныя местными татарами.

Для нападенія на Зангезуръ большевики стянули войска къ Шушѣ и, после занятія Карабаха, въ началѣ іюля двинулись на Зангезуръ. Слабыя военскія силы Зангезура не въ силахъ были задержать наступленіе большевиковъ т.к. масса населенія, по указаннымъ выше причинамъ, держалась нейтрально и не оказывала сопротивленія. В теченіе іюля большевики заняли Зангезуръ и хотя временно были вытѣснены при содѣйствіи войскъ, находившихся въ Даралагезѣ, но къ 7-му августа, пользуясь превосходствомъ силъ, вновь заняли Зангезуръ, за исключеніемъ южной его части, Кафана, гдѣ мѣстное населеніе, руководимое энергичными лицами, не допустило большевиковъ. По занятіи Зангезура, большевики проникли въ Нахичеванъ, откуда прибыла къ нимъ делегація татаръ. Одновременно, Нахичеванскіе татары выслали делегатовъ и къ начальнику

нашего Отряда, занявшего Шарурь. Несмотря на то, что со стороны Армении Нахичеванцамъ было предложено полное самоуправление, они предпочли власть большевиковъ, т.к. планы большевиковъ вполне сходились съ желаніемъ татаръ соединиться съ Азербайджаномъ и Турціей. Въ это же время наши войска имѣли въ Ольтинскомъ округѣ Карсской области столкновения съ регулярными турецкими силами, а въ Делижанскомъ районѣ продолжалась борьба съ большевиками. При такихъ условіяхъ, не имѣя возможности теперь же сосредоточить достаточныя силы для изгнанія большевиковъ изъ Зангезура и Нахичевани, гдѣ они привлекли на свою сторону все мусульманское населеніе и вошли въ связь съ турками. Правительство рѣшило начать переговоры съ Представителемъ совѣтской Россіи о прекращеніи военныхъ действий. Соглашеніе это было подписано 10-го августа, но фактически, боевыя дѣйствія небольшими отрядами продолжаются до настоящего времени, какъ въ Делижанскомъ районѣ, такъ и на границахъ Зангезура и Нахичеванскаго района. По имѣющимся достовѣрнымъ свѣдѣніямъ, въ настоящее время въ Нахичевани находятся у большевиковъ 2 конныхъ полка (28-я кавалерійская бригада), 1 пѣхотный полкъ, одна батарея и ожидается прибытіе изъ Зангезура еще пѣхотного полка, а также при участіи турецкихъ инструкторовъ организуются войска изъ мѣстнаго мусульманскаго населенія. Въ Макинскомъ Ханствѣ, къ западу отъ станціи Шахтагты и Нахичевани, находятся, пока сравнительно небольшіе отряды (красной Турціи). Весь районъ между Нахичеванью и Баязетомъ находится въ веденіи Халиль-Паши, имѣющаго постоянное пребываніе теперь въ Нахичевани.

24-го августа черезъ Маку прослѣдовала въ Ангорукъ Мустафѣ-Кемалю-Пашѣ полномочный Секретарь Совѣтской Делегации Товарищъ Упманъ – Ангорсскій и Военный Атташе Багировъ, а вскорѣ ожидается и главный представитель – Эліава. Большевики въ Нахичевани и Персіи (Маку) распускаютъ слухи, что въ теченіе мѣсяца они займутъ Шахтагты, Эривань и Тифлисъ.

Болѣе подробное описаніе военныхъ дѣйствій по районамъ и схема границъ Армении прилагаются.

Помощникъ Военнаго Министра, Генеральнаго Штаба,
Генераль Лейтенантъ Ахвердовъ

№ IV-5

ԱՆԳՈՐԱՅՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Ն. ՌԻՓՄԱԼԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԹՈՒՐՔԻՍՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՄՈՒՍՏԱՖԱ ՔԵՄԱԼԻՍ²⁸²,

²⁸² Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 163 (АВІР. Ф. 04. Он. 39. П. 232. Д. 52993. Л.4)

*որի միջոցով Քեմալին տեղեկացվում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից բաց թողած ոսկու քանակը հասել է Էրզրում և հարց է դրվում, թե ոսկին թուրքական կողմին հանձնեն հենց Էրզրումն ՚ւմ, թե՞ բերեն հասցնեն մայրաքաղաք Անգորա
(8 սեպտեմբերի, 1920 թ.)*

П о м е т а: <<Экстренно. Вне всякой очереди>>.

Ангора. Президенту Большого национального собрания Мустафе Кемаль-паше. Господин президент, я имею приказание своего правительства передать Вам три ящика с известными Вам ценностями. Прошу срочно уведомить, надлежит ли их сдать по акту господину Джелатину Ариф-бею и Кезим-паше здесь в Эрзруме или везти к Вам в Ангору.

Эрзрум. 8/11.1920г. No 0170.

Первый секретарь правительства Российской Социалистической Федеративной Советской Республики

No IV-6

**ԱՆԳՈՐԱՅՈՒՄ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Ն. ՈՒՓՄԱԼԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՄՍԱՏ**²⁸³,
*որտեղ տեղեկացվում է, որ Սուստաֆա Քեմալի հրահանգով Էրզրումում
Արևմտյան ոսգմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին և
Ազգային ժողովի 2-րդ նախագահ, արդարադատության կոմիսար Ջելալ
Էդրին Արիֆին հանձնվել է
երկու հարյուր կիլոգրամ 635, կամ 900 գրամ ընդհանուր քաշով երեք արկղ
ոսկի; ևս երեք արկղ ոսկի այդ պահին դեռևս մնում է չհանձնած
(ոչ շուտ, քան 8-ը սեպտեմբերի, 1920 թ.)*

П о м е т а: <<срочно>>.

Сдал в Эрзруме Комвост Кязим Карабекиру и 2-му Президенту Национального собрания комиссару юстиции Джелаль Эддин Арифу с

²⁸³ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 164 (АВІР. Ф. 04. Он. 39. П. 232. Д. 52993. Лл.33-33об.).

санкции Кемаль-паши три ящика золота. За отсутствием точных весов золото сдано условно. Прошу срочно сообщить точный вес слитков No No <...> Общим весом двести килограммов 635 или 900 граммов. Одновременно прошу сообщить вес и оставшихся у меня остальных 3-х ящиков.

No IV-7

ՏԵՂԵԿԱՆՔ

*Առ այն, որ 1920-ի օգոստոսին բոլշևիկ Վ.Քիքնաձեն Հայաստանի Կոմկուսի արտասահմանյան բյուրոյի կողմից գործուղված է եղել Կարսի մարզ՝ Արևելքի Ժողովուրդների Համագումարին մասնակցելու, տեղից պատվիրակներ ուղարկելու համար, և որ այդ հարցում այնտեղ ակտիվ աշխատանքներ է տարել տեղի բոլշևիկ Վոյկինը
(Անդրֆեդերացիայի գոյության օրոք)*

КОПИЯ

СПРАВКА.

В начале августа 1920 года я из Баку ЦЕКАЗАГБЮРО КОМПАРТИИ Армении был командирован в Карсскую область для организации посылки делегатов на съезд Народов Востока. Прибыв 7-12 августа в Карс я вместе с коммунистом тов. ДАВТЯНОМ отправились к тов. Войкину Ефиму смотрителю школы сел. Владикарс/к каковому у меня была явка/.

Тов Войкин будучи преследован дашнаками и несмотря на то, что находился в нелегальном положении после Майских восстаний в Карсе, в присутствии нашем провел собрание трудовых крестьян села где были намечены делегаты на съезд. Затем мы поручили тов. Войкину организовать посылку делегатов из других сел.

Уже в сентябре 1920 года на съезде мы увидели прибывшего тов. Войкина и с ним 3-х чел. делегатов.

Настоящее подписью своею удостоверяю. (ձեռագիր լրացում). Партбилет 0853564 с 1917г.июня мес. В.Кикнадзе начальник департамента ЗКВ ж/д ЗСФСР)

Подпись тов. Кикнадзе члена КП/Б/Грузии удостоверяем. (ձեռագիր լրացում)

Зав.общим ответ из Ленрайкома

ТККП/Б/Грузии

/печать, подпись/

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, գ. 5, գ. 175, թ. 1: մեքենագիր

No IV-8

ԿԱՐՄԻՐ ԳՎԱՐԴԻԱԿԱՆ, 1918 թ. ՀԿ(Բ)Կ ԱՆԴԱՍ ԵՖԻՄ ՎՈՅՎԻՆԻ
ԴԻՍՈՒՍՐ ՀԱՅՎՈՍԿՈՒՄԻ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Չարսի մարզի ներկայացուցիչների Արևելքի ժողովուրդների
համագումարին մասնակցելու վերաբերյալ
(նշ շուտ, քան 1926թ.)*

ПРИЕЗД В СЕЛО т.т. КИРАКОЗОВА-КИКНАДЗЕ и ДАВТЯНА, ПОСЫЛКА
ДЕЛЕГАТОВ НА съезд Народов ВОСТОКА.

...Пробыв нелегально в селе с месяц вдруг 12 августа на фаэтоне ко мне приезжает т.т. Кикнадзе/-Каракозов и Давтян с предложением от имени Загбюро ЦК партии Армении послать делегатов на съезд. С ними я провел одно собрание бедняков крестьян. Наметили делегатов, а затем они мне поручили завербовать с других сел и не позже 15 августа и самому выехать на съезд в Баку. Заручившись подложным документами в с группой делегатов выехал по железной дороге в Баку. По дороге в Тифлисе мы зашли к тов. Мравьяну от которого получили часть средств а также сообщение о том, что съезд начнет 20 августа. Получив соответствующие документы мы выехали в Баку для участия на съезде Народов Востока.

СЪЕЗД НАРОДОВ ВОСТОКА. СОВЕЩАНИЕ ДЕЛЕГАТОВ ИЗ АРМЕНИИ.

Как известно съезд открылся лишь 1-го сентября. На съезде я принимал участие как делегат и как член коммунистической фракции съезд ибо у меня был цел билет выданный Георгиевской организацией. После съезда числа 10/-12 состоялось совещание или конференция при Загбюро ЦК Армении, а затем я с группой т.т: человек до 15 через Акстафу выехали из Баку.

ЧЕРЕЗ АКСТАФУ, КАЗАХ, АЙРУНИ в Карс.

С Акстафы наши вещи на машине отвезли до Казаха, а на другой день с Казаха мы пешком пошли с проводниками через границу держа направление на Садохло-Айрум. Каждый из нас нес винтовку и патроны предназначенные для сдачи в сел” Айрум. С большими опасностями со сторону местных пастухов засевших в горах у угрожавших нам из винтовок, а такие пастухов уже при переходе границы., пасших скот и т.д. Кроме того надо отметить проходя ночью лесом под дождем мы каждую минуту опасаясь попасть в руки маузеристов ночью вышли к Садохло, а затем вынуждены были изменить направление и по берегу Реки Дебидо-чай или как называю Бамбак все измокшие усталые с винтовками и богажом за плечами пришли на разсвете в сел: Айрум Здесь под

навесом развели кастер высушились распрошались и пошли я с одним из товарищей фамилию на помню отправились к разъезду Айрум ожидая подхода поезда. Другие куда пошли мне было неизвестно. В нашем отряде были 2 женщины. Одну из них я видел на XII съезде партии в Москве.

Надув Начальника станции при приходе поезда, что мы отстали от предыдущего поезда вследствии избытости вещей поэтому остались ждать вещи дав телеграмму в Тифлис. А следующим поездом мы отправились в Александрополь.

На ст. Александрополь к моему великому изумлению ко мне подошел Начальник Карсского округа Арменак Касоян поздаровался, надо сказать, что он меня знал и уважал тем не менее он дашнак-учитель. Опасаясь его, я увельнул от него и сел в отходящий в Карс товарный поезд. Не доезжая Карс еще до семафора я соскачил с поезда и спрятался в подвале кузнеца молоканина Богданова, который предупредил меня о том, что знают о моем приезде и ждет особый отряд, затем многое рассказали о репрессиях в отношении семьи и т.д.

Дали знать в село оттуда пришли тов. Жуковы братья /один из них член партии/ и ночью переодетым увели меня в село.

Оказывается, как узнал после, выезжая из Александрополя пассажирским поездом Касоян дал телеграмму в Карс о том, что я прибыл из Баку и меня усиленно искажали по поездом. В селе я был спрятан в подвале в котором просидел 37 дней.

Эти 37 дней моего сиденья в подвалах были для меня кошмарными. Ежедневно приезжали маузеристские отряду. Ежедневно семья подвергалась оскорблению и насилиям в результате чего на 7 день после занятия Турецкими войсками Карса жена умерла.

Но тут к моему горю надо сказать, что заняв село Владикарс Турки вывели меня на разстрел и только активное участие сельчан спасло меня. Они меня вывели по подозрению, что я армянин. Ибо 37 дневное пребывание настолько обезобразило меня оброщого волосами, что вообще я потерял человеческий облик.

Ֆ.-Պ. 1022, ց.5, գ.172, թ. 3,4; սերքենագիր

№ IV-9

**ԱՐԵՎԵԼԷՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԿՈՂՁ**

*Իրենք այդ համագումարի որոշումներին են սպասում, որպեսզի զենքը
ձեռքին, Արևելքի մյուս ժողովուրդների հետ միասին, կռվի դուրս գան
դաշնակների և իմպերիալիզմի դեմ*

(սեպտեմբեր, 1920թ.)

ՇԱՄՇԱՂՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Դաշնակցական կառավարությունը դեռ շարունակում է անվերջ թալանն ու բռնությունները Շամշաղնի ապստամբ գյուղերում: Դրզի, Նորաշեն, Չորաթան, Մովսես, Թավուզ, Վեր. Կարմիր-Աղբյուր, Թաթուլու յեվ Հախում գյուղերը դարձել են դաշնակցականների թալանի ու վտանգությունների վայրեր: Այս գյուղերի ժողովուրդը չկարողացավ տանել դաշնակցական կառավարության ծանր լուծը յեվ իրանց վերա գործ դրած կեղեքումներն ու հալածանքը յեվ լսելով, վոր Ռուսական Կոմ. Կուսակցության կարմիր աստղը, կարմիր դրոշակով մտել է Կովկաս, ինքն ել ուժերը կազմակերպեց, զինվեց յեվ մայիսի 14-ին պարզեց 111 ինտերնացիոնալի դրոշակ: Դաշնակ կառավարությունը այդ կարմիր դրոշակը տեսնելուն պես-հավաքեց իրա գորքերի 7-րդ, 8-րդ գորագնդերը ու հարձակվեց ապստամբ գյուղերի վրա ապստամբությունը ճնշելու համար: Իսկ ապստամբածները զինված դուրս յեկան դիմադրելու դաշնակներին, իրենց արդար դատը յեվ իրավունքը պաշտպանելու համար: Այդ որվանից սկսվեց կատաղի կռիվ ապստամբների յեվ դաշնակխմբապետական կառավարության միջեվ: Կռիվը շարունակվեց մինչեվ հունիսի 25-ը փոփոխակի հաջողությամբ: Բայց երբ գեն. Բեկ-Մամիկոնյանի հրամանով մաուզերիստների հետ միացած հակահեղափոխականներ գուլալեցի Մ. Բելյանցը, Ռ. Շալակյանցը, Ս. Ներսիսյանցը ու բաշքենդցի փիր Վահանը իրանց 600-ի չափ ավազակախմբով կատաղի հարձակում գործեցին ապստամբների վրա շրջապատելով յերկու կողմից, ապստամբները չկարողացան դիմանալ այդ գերազանց ուժերին ու ստիպված յեղան տունտեղ ապրանք յեվ ամեն ինչ թողնել յեվ հետ նահանջել խորի. Աղբրեջանի սահմանները: Հուլիսի 1-ին գեն. Բեկ-Մամիկոնյանի հրամանով մաուզերիստները, հակահեղափոխական խմբապետները ներս խուժեցին ապստամբ գյուղերը ու յերեք որ իրավունք ունեյին թալանալու յեվ այն անել, ինչ վոր իրանք են ցանկանում: Սկսվեց թալանը ու կանանց բռնաբարումը. Յերեք որվա ընթացքում գյուղերը այնպես թալանեցին, վոր տեսնողը չէր կարծի, վոր այդտեղ ընտանիք է ապրել: Ավերակ դարձրեցին այդ շեն գյուղերը յեվ մինչեվ այսոր գյուղերի կուլակները միացած մաուզերիստների հետ ապստամբների լծկան յեզները, կովերը անխնա մորթոտում, քեֆ են անում բռնի կերպով իլելով գյուղացիների հացերը:

Իսկ կոմ. Կուսակցական աշխատանք կատարողների տները կրակել, վոչնչացրել են, իսկ տավարը, արտերն ու ամեն ինչ հարքունիս գրավել:

Յերիտասարդներն անտառներում թագնված, զենքը ձեռքներին բռնած ոգնության են ապաստում: Զինակոչի յենթարկվածները չեն ներկայանում դաշնակներին, չնայած նրան, վոր դաշնակները ծեծում, բանտարկում են նրանց ծնողներին ու բարեկամներին:

Իսկ կիսապրոլետար յեվ կիսաքաղցած գյուղացիությունը ատամները կրճտացնելով դաշնակցության դեմ որեր են համբում, որ յերբ իրենց կիսջողվի տապալելու իմբապետական կառավարությունը յեվ հաստատելու բանվորա-գյուղացիական իշխանություն:

Բաժակը արդեն լցված է, խորը քնից զարթնել է Շամշադնի գյուղացիությունը յեվ Արեվելյան համագումարի վորոշումներին է սպասում, որ զենքը ձեռքին Արեվելյան ժողովուրդների հետ միասին կովի դաշնակների յեվ իմպերիալիզմի դեմ:

Արեվելյան ժողովրդի համագ.

Շամշադնից յեկած պատգամավորներ.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 68, թ. 34-35; մեքենագիր

№ IV-10

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵԶԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ

ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Բարվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի մանրամասների, այնտեղ Էնվեր փաշայի մասնակցության, հայ բոլշևիկների հակահայաստանյան դիրքորոշման և այն մասին, որ այդ համագումարը «սրբազան պատերազմ» հայտարարեց արևմտյան կապիտալին, որի սպասավորն է համարվում Հայաստանը, որն Անգլիայի աջակցությամբ ամրանում է իբրև սեպ, և իրարից բաժանում կարմիր Ռուսաստանը հեղափոխական Թուրքիայից (10 սեպտեմբերի, 1920թ.)

Պատճեն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

№.1303

՝10՝ Սեպտեմբերի 1920թ.

Ամսույս 1-ին Բազմում բացվեց Արեվելյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների համագումարը, վորին մասնակցելու յեկել են ամեն կողմից պատվիրակներ-թե Յեվրոպայի յեվ թե Ասիայի ժողովուրդների կողմից: Հատկապես այդ համագումարին մասնակցելու համար Սովետական Ռուսաստանի կենտրոնից ոգոստոսի 31-ին Բագու յեկան Ջինովյեվ, Բելա-Կուն, Ռադեկ յեվ ուրիշները: Համագումարին մասնակցելու համար Բագու ե յեկել նայել Ենվեր Փաշան:

Հյուսիսից յեկող հյուրերը իրանց ուղեկիցներով կայարանից ուղղակի գնացին Բագվի բանվորների, նավաստիների ու զինվորների խորհրդի արտակարգ նիստը, վորտեղ յեվ բանախոսեցին , արտասանելով որվա պատշաճ վողջույն ու ծրագրային ճառեր /տես “Коммунист” N. 102/, Խորհրդի նիստը տեվեց մինչեվ գիշերվա ժամը 4-ը:

Ամսույս 1-ին կայացած համագումարի առաջին պաշտոնական նիստում Ջինովյեվ մի ծրագրային ճառ ե արտասանել, վորով ի միջի այլոց հրավեր ե կարդում համագումարի պատգամավորներին՝ սրբազան պատերազմ՝ հայտարարել արեվմուտքի գիշատիչների դեմ /տես “Коммунист” N. 103 յեվ 104/: Համագումարի այդ նիստին ներկա յեղող հանդիսականների պատմելով՝ Ջինովյեվի այդ մարտահրավերին անմիջապես արձագանք ե տալիս բեմի վրայից Ադրբեջանի Չեկայի-նախագահ Ալիյեվը սուրը մերկացած առաջ գալով դեպի հասարակությունը, վորին անմիջապես հետեվում են թատրոնի դայլիճում համախմբված խայտաբղետ մահմեդական պատգամավորները, վորոնք սրերը մերկացնելով յեվ ատորճանակները բարձրացնելով սկսում են ողի մեջ ճոճել ու յերդվել զենքերի վրա բոլոր միջոցներով առաջ տանել սրբազան պատերազմը: Ներկա յեղող վոչ մահմեդական պատգամավորների ու հանդիսականների վրա այդ վայրենի տեսարանը շատ ծանր տպավորություն ե թողնում:

Ջինովյեվ յուր ճառի մեջ ի միջի այլոց մանրագննին քննության ե յենթարկում նայել պանիսլամիստական շարժումը յեվ դատափետում նորա դեկավարներին, համարելով այդ շարժումը կոմունիզմի տեսակետից վնասակար յեվ հեղափոխական գաղափարը մթացնող մի ձեռնարկ: Բայց ի նկատի առնելով կոմունիզմի ապագա հաջողությունն ու հեղափոխության նվաճումները արեվելքում, մենք հպատակահարմար ենք համարում ժամանակավորապես պաշտպանել արեվելյան ժողովուրդների ազգային շարժումներն, իբրեվ

ժողովրդի հեղափոխական տրամադրության արտահայտություն, ուղղված Անտանտի դեմ: Պետք է աշխատել ոգտագործել ազգային շարժման ղեկավարներին ու կողմնակիցներին ու կոմունիստական ուղղություն տալով այդ շարժման՝ մղել արեվմտյան գիշատիչների դեմ ու այդպիսով ստեղծել արեվելքի աշխատավորության դիկտատուրա:

Զինույելվի ճառը դուր չի գալիս համագումարի այդ նիստում իբր հյուր ներկա յեկող Ենվեր փաշային, վորին յոթակում նստած ժամանակ ամեն մի ադրբեջանցի թուրք յեվ մահմեդական պատգամավոր սրբազան պարտականություն է համարում ակնածությամբ մոտենալ նրան յեվ ձեռքը համբուրել: Ենվեր փաշան ցանկություն է հատյնում համագումարի նախագահության մի զեկուցումն անել համագումարին յեվ պարզել յուր տեսակետը: Ենվերի այդ առաջարկը խորհրդակցության առարկայ է դառնում վոչ միայն նախագահության մեջ, այլ յեվ կոմունիստական կենտրոնական կոմիտեյում յեվ համագումարի պատգամավորների մեջ, վորտեղ հրապարակ են գալիս թեր յեվ դեմ խոսող հռետորներ: Ամսույս 4-ին այդ առաջարկը քննվում էր նայել տեխնիքական դպրոցի շենքում, վորտեղ հյուրընկալված են մեծ մասամբ Թուրքմենստանի, Պարսկաստանի, Դաղստանի յեվ Ադրբեջանի զանազան վայրերից յեկած մահմեդական պատգամավորներ: Այդ ժողովում ռուս յեվ լեռնցի մահմեդականներից վոմանք /Կոռխմազով Դաղստանցի/ խիստ քննադատության յենթարկեցին Ենվիր փաշայի անձնավորությունը յեվ անցյալ ու ներկա գործունեությունը, անվանելով նրան արյունարբու, մարդասպան բախտախնդիր քաղաքական գործիչ յեվ այլն, պնդելով վոր վոչ մի դեպքում չպիտի թույլատրել մի այդպիսի անձնավորության հրապարակ գալ համագումարում, վորը կարող է արատավորել մեզ մեր անվմտյան ընկերների աչքում:

Նույն որը Նարիմանովի ու Ենվերի ցանկությամբ քաղաքիս Թագա-փիր մեջիդում գումարվել է մահմեդականների մի մեծ ժողով, վորտեղ բանախոսել են թե Նարիմանով յեվ թե Ենվեր. Կոչ անելով ոգտագործել մեծամասնականների հայտարարած սրբազան պատերազմը, հարյուր հազարանոց մի բանակ կազմել, վորի գլուխ անցած ինքը մի ամիս հետո կարող է արշավել դեպի Անատոլիա Տաճկաստանն ազատելու Անգլիայի զերությունից: Այս բուրը նախապատրաստական աշխատանքներ են, ազիտացիոն բնություն կրող, վորով աշխատում են տգետ, խավար, վոչ միայն Կոմունիզմի՝ այլ յեվ սոցիալիզմի տարերքի մասին հասկացողություն չունեցող զանազան վայրերց, պատգամավոր անվան տակ հավաքված անլեզու, լուռ հանդիսատես-

ների բազմության տրամադրությունը շահելու, վորպեսզի պաշտոնական նիստում տապալել կարողական Ենվեր փաշայի հրապարակ գալու խնդիրը: Բայց թե վորքան է հաջողվելու այդ նրանց, բավական կասկածելի է, քանի վոր արեվելյան ժողովուրդների համագումարի պատգամավորների մեծագույն մասը մահմեդականներ են, իսկ մահմեդականները Ենվեր փաշային սրբացնում են յեվ իրանց զգացմունքները նորա ձեռքերն ու քղանցքները համբուրելով արտահայտում: Արեվմտյան կապիտալի ու Անտանտի դեմ հայտարարած սրբազան պատերազմը հարմար առիթ է կոմունիզմի տակ պանիսլամիստական ծրագիրն առաջ տանելու յեվ վաղուց յերագած համատարած մահմեդական տիրապետության ծրագիրն իրագործելու: Մեծամասնականների քաղաքական հասունության ու իմաստության արտահայտությունն է, վոր արեվելյան ժողովուրդների համագումարում ցուցադրվում է:

Ենվեր փաշան Բերլինում է յեղել յեվ հատկապես այս համագումարի համար բերել են տվել Յեվրոպայի վրա ճնշում գործ դնելու համար: Ենվեր փաշան այստեղ մահմեդականների հետաքրքրության առարկա է դարձել. Բազմաթիվ դելեգացիաներ են գնում նորա մոտ բարի գալուստ մաղթելու յեվ միջվնույն ժամանակ նրանից ուղեցույց խնդրում իրանց անելիքի համար, վորոնց պատասխանում է, թե համբերեցեք:

Համագումարը յերկու ֆրակցիա ունի-կոմունիստական յեվ անկուսակցական, աշխատանքներն ընթանում են կոմունիզմի դրոշակի տակ: Հատկապես Ենվերի անձնավորության վերաբերությամբ կոմունիստական ֆրակցիայում հարց է յեղել դրված զրկել նրան համագումարի անդամակցությունից յեվ թույլ չտալ վոր նա հրապարակ դուրս գա խոսելու: Շատ կոմունիստներ խիստ ճառեր են արտասանել նրա դեմ, համարելով նորա մասնակցությունը իրանց համար անպատվաբեր, վոր նա պատճառ է յեղել Տաճկաստանի կործանման յեվ հարյուր հազարավոր մարդկանց կորուստի: Այդ ժողովում այնպիսի տրամադրություն է ստեղծվել, վոր Ենվերին թույլ չտան խոսելու, բայց վերջում Զինովելը առաջարկում է ժողովականներին հնարավորություն տալ նրան խոսելու յեվ ապա հրապարակով քննության յենթարկել նորա արտահայտած մտքերը յեվ ժողովականների աչքերը բանալ: Ամենից ուժեղ յեվ խիստ հարձակումն է գործում Ենվերի վրա տաճկական կոմունիստ Սուբիի. Համագումարի սեպտեմբերի 4-ի յերեկոյան նիստում Ենվերը ձայն է ստանում յեվ, փոխանակ խոսելու, գրավոր դեկլարացիա է ներ-

կայացնում, վորի բովանդակությունը հետեւյալն է մոտավորապէս, վոր Թ-յուրքիան միայն պաշտպանողական պատերազմ է մղել, վոր Ենվերն ու յուր կողմնակիցները համակրողներ են կոմունիստական ծրագրի, խնդրում են վոր իրանց ել վստահեն յեվ մասնակից դարձնեն ընդհանուր հեղափոխական շարժման: Համագումարի պատասխանը յեղել է մի բանաձև, վորով պահանջում է Ենվերից ու նորա համախոհներից գործով ապացուցել յեվ վստահությունն ձեռք բերել:

Համագումարում մի ակներեվ խաղ է կատարվում: Արեւելյան ժողովուրդների ու կարմիր կոմունիզմի քողի տակ կողմերից յուրաքանչյուրը պանիսլամիստներն ու կոմունիստները աշխատում են իրար խաբել յեվ գործիք դարձնել: Դժվար թե այս պարագաներում մի այլ տեղ հնարավոր լիներ այսպէս հեշտությամբ յեվ այսպէս ազատ կերպով հավաքել պանիսլամիստ մահմեդականներ աշխարհի բոլոր ծայրերից յեվ նրանց հնարավորություն տալ իրանց առաջիկա գործունեության մասին ծրագիր մշակել: Վորքան ել կոմունիստները աշխատում են առաջիկա կովին յերկյակ բնավորություն տալու-այսինքն ընդդէմ Անգլիայի ու արեւելքի տիրապետող դասակարգի-սակայն ժողովականների հսկա մեծամասնության համար այն սրբազան պատերազմը, վոր համագումարը հայտարարեց արեւմտյան կապիտալի դէմ, վոչ այլ ինչ է, յեթէ վոչ մահմեդականության կռիվ քրիստոնեության դէմ, այսինքն մի սովորական 'դազավատ', Ենվերը պահանջում է, վոր Անգլիայի դէմ արեւելքում մղվելիք առաջիկա պատերազմի մեջ հրամանատարությունն իրան հանձնվի, վոր յուր հեղինակությամբ ու զինվորական մասնագիտական պատրաստությամբ կարողանա վոտքի հանել Թուրքեստանը, Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը յեվ մյուս մահմեդական յերկրները:

Վերջին որերս այստեղ մամուլը շարունակ զբաղված է Վրաստանի յեվ Հայաստանի հարցով: Առասպելական բաներ են գրում մանավանդ Հայաստանի մասին, վորը իբր թէ հսկայական ոգնություն է ստանում Անգլիայից զենքով, ռազմամթերքով յեվ պարենով ու պատրաստվում է դաշն կանքելով Հունաստանի հետ՝ կռիվ սկսել հեղափոխական Տաճկաստանի դէմ: Աստիճանաբար հասունանում է այն միտքը, վոր պետք է Սովետական դարձնել Վրաստանն ու Հայաստանը: Ինչ ճանապարհով այդ անել, այստեղ յեվ յերկու հոսանքները տարբերվում են: Կոմունիստ ռազմագետները կարծում են, վոր Թիֆլիսի գրավումով այդ յերկու հանրապետությունների հարցը միանգամից կը լուծվի Հայաստանը առանց արյուն թափելու անձնատուր կլինի,

իսկ թուրք յեվ տաճիկ չակերտավոր կոմունիստները կարծում են, վոր գրավումը պետք է սկսել Հայաստանից, նրանց մեջ իշխող կարծիք է, վոր Հայաստանը բավական խոշոր դիմադրական ուժ ունի, հետևվաբար յեվ նրա վրա պետք է գնալ լավ պատրաստությամբ:

Ի տես այս համագումարի բնույթի յեվ Ենվեր փաշայի մասնակցության, կարծել թե հայ կոմունիստների մեջ պթափումն է առաջ գալիս: Դրանից չափավոր մտածող տարրը, վոր առաջ մի տեսակ ահաբեկված Ավիս - Միկոյանի ընկերությունից, չէր համարձակվում վոչ միայն դրսի մարդկանց մոտ, այլ յեվ իրանց ընկերների շրջանում բողոքել ու պնդել յուր տեսակետների վրա, այժմ աստիճանաբար ձայնը բարձրացնում է, իսկ մյուսներից վումանց մեջ կարծես զոջման նշաններ են յերեվում: Անշուշտ այս նոր տրամադրությունը ռեալ արժեք չունի, քանի որ սեվ գործն արդեն կատարված է: Արեվելյան համագումարը արբազան պատերազմ՝ հայտարարեց արեվմտյան կապիտալին, վորի սպասավորն է համարվում նայել Հայաստանը. Այլ յեվս դաշնակցությունը չէ, վորի վրա հարձակումներ են տեղի ունենում, այլ Հայաստանը, վորին հիմա այստեղ անվանում են մի նոր Լեհաստան, վորը Անգլիայի աջակցությամբ ամրանում է իբրեվ սեպ յեվ իրարից բաժանում կարմիր Ռուսաստանը հեղափոխական Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից:

Լեզրանը յուր խորհրդական Սիլինի հետ այստեղ էր համագումարի բացման որից: Ամսույս 6-ին յերեկոյան նա մեկնեց Թիֆլիս, ըստ մեր տեղեկությունների, մի կարելիոր խորհրդակցության մասնակցելու համար, վորպեսզի նորից վերադառնա այստեղ. Ասում են նույնպես, վոր այստեղ խորհրդակցություն են ունեցել Զինովեվ, Ռադեկ, Կիրով յեվ Լեզրան յեվ հաստուկ սուրհանդակ են ուղարկել Մոսկվա Անդրկովկասի առաջիկա գործունեության մասին հարցումներով: Անսպասելի կերպով համագումարի աշխատանքներն արագացրին յեվ աշխատում են ամսույս 9-ին վերջացնել:

Ամսույս 7-ին տեղեկություն ստացանք, վոր Մոսկվայից այստեղ հեռագիր է ստացվել, վոր եթե Հայաստանը պնդի Ղարաբաղի վրա յեվ ուզենա պատերազմական գործողություններ սկսել, այն դեպքում զիջել Ղարաբաղը Հայաստանին ու պատերազմի չհասցնել:

Տեղեկություն ստացանք, վոր Պարսկաստանը վերջնականապես մաքրում են մեծամասնականները յեվ բոլոր հաստատությունները փոխադրել են Բագու: Այնտեղից նոր վերադարձած մի հայ կոմունիստի պատմելով Մովետական Ռուսաստանի արեվելյան քաղաքականությունը անուղղելի կեր-

պով տապալվեց յեվ այնպիսի ատելություն առաջ բերեց պարսկական ժողովրդի մեջ վոր այսուհետեվ հազիվ թե մի ռուս կարողանա վոտք կոխել Պարսկաստան:

ԴԻՎ. ՆԵՐԿ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՔԱՐՏ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Պետ. Կենտ. Արխիվ, Հ.Հ. Դիվանագիտության

Ներկայացուցչություն Ադրբեջանում քաղաքական

Գրությունների մասին, գործ 805, էջ 30

ՀԱԱ, Ժ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 274, թ. 8-13; մեքենագիր

No IV-11

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԵԿԼԱՐԱՑԻԱՆ, ՈՒՂՂՎԱԾ

ԲԱՔՎՈՒՄ ԿԱՅԱՑԱԾ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Կոչ է արվում Արևելքի եղբայր ժողովուրդներին օգնել հայ աշխատավորությանը տապալելու դաշնակցության իշխանությունը Հայաստանում, որը վերջիններիս կողմից հանդիսանում է միջազգային իմպերիալիզմի հակահեղափոխական բազա ընդդեմ Արևելքի հեղափոխական կարմիր լուսատու աստղ Բաքվի (սեպտեմբեր, 1920թ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ՄԱՍՍԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ

ԴԵԿԼԱՐԱՑԻԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴՆԵՐԻ 1-ԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ

Դարերի ընթացքում Հայաստանի աշխատավոր զանգվածները գտնվել են ցարերի ու սուլթանների բռնակալ իշխանության տակ: Անչափ ծանր չնշման ու ստրկության տակ հեծելով, տիրող ազգությունների տիրապետող դասակարգերի անկուշտ ազահությունը կշտացնելու համար քրտինք թափելով՝ Հայաստանի աշխատավոր մասսաները քիչ չեն շահագործվել հայ արևտրաարդյունաբերական բուրժուազիայի նացիոնալիստական ֆրազեւոգիայի թմրեցնելու խոսքերի տակ:

Անչափ բռնակալ իշխանությունը իր արյունարբու ներկայացուցիչներով, նույնպես և տրիապետող ու չնշված ազգությունների ունևոր դասակարգերը՝ ոգտվելով ժողովրդական լայն մասսաների տգիտությունից ու անգիտակցությունից, միշտ և անդադար ազգային թշնամություն ու ատելություն էլին

սերմանում ըստ իրենց դրության յեղբայրների մեջ, վորպեսզի ավելի հեշտ լինի անցկացնել ու պաշտպանել իր ինքնասիրական ու դասակարգային շահերը և վորպեսզի այս ժողովուրդների աշխատավոր մասսաները չկարողանան միանալ ընդհանուր վամպիրների ու ճնշողների դեմ: Արևմուտքի իմպերիալիստները իրենց ավերիչ քաղաքականությունը գլուխ բերելու համար ևս ավելի շահագործեցին այս մշտական փոխադարձ թշնամությունն ու ասելությունը: Ձգտելով Տաճկաստանի վրա իշխել՝ համաշխարհային գիշատիչները մի կողմից զարկ էին տալիս ազգային թշնամությանը առաջ բերելով արյունալի ընդհարումների և աջակցելով ճնշված ազգությունների ժողովրդական շարժումներին, իսկ մյուս կողմից ամուր էին պահում արևելյան բռնակալի գահը: Տաճկաստանը գաղութի վերածելու ձգտող, մրցակից գիշատիչներից վոմանց յեթե հաջողվում էր սուլթանի իշխանությունը կաշառել, այն ժամանակ մյուսները կպչում էին ճնշված ազգություններին, վորպեսզի նրանց ազգային շահերը պաշտպանելու պատրվակով շահագործեն նրանց իրենց համար ազդեցության շրջան ստեղծելու նպատակով:

Ոգտվելով այն հանգամանքից, վոր գերման իմպերիալիստների ձեռքով կաշառված Տաճկաստանին տիրապետող դասակարգերը, վոր այդ յերկրում ապրող ժողովրդական մասսաների անմիջական թշնամին էին, Տաճկաստանն իմպերիալիստական սպանդանոցի փոխեցին, իմպերիալիստ Անտանտը փոքր ազգությունների ազատության գեղեցիկ խոսքերի տակ Տաճկաստանը իրենց մեջ բաժանբաժան արին՝ Տաճկա-Հայաստանը իրոք հանձնվում է Անգլիական ֆինանսական կապիտալի ագենտների ձեռքով, վոր հաջողել է արդեն իր համար տիրապետության մի վայր ստեղծել Ռուսա-Հայաստանում: Հեղափոխության ուղին մտած Արևելքի ուղիղ սրտում՝ Անտանտը ստեղծեց հակահեղափոխական մի բազա, վոր մաքառե արևմտյան իմպերիալիզմի թշնամի՝ հեղափոխական Արևելքի, արևելյան հեղափոխության լուսաստու կարմիր Բազվի դեմ, նպատակ ունենալով նախ և առաջ զրկել Ադրբեջանի աշխատավոր մասսաներին սոցիալիստական նվաճումներից:

Արևելքի հարստահարված ժողովուրդների ցածր խավերի հեղափոխական տրամադրությունը վորքան լայնանում է, այնքան ավելի առատ՝ Անտանտն իր նպատակին հասնելու համար դատարկ խոստումներ է շռայլում և ավելի ու ավելի է գերազանցում հայ բուրժուազիային և բուրժուանացիոնալիստական ինտելիգենցիային: Այս վերջինս հանձին՝ դաշնակցություն՝ պատերազմասեր ու արյունարբու կուսակցության՝ իմպերիալիստական Անտանտի

ու հայ բուրժուազիայի ձգտումների իրագործման դեմ դարձավ: Ծնունդ առնելով հայ կապիտալից, պաշտպան լինելով նրա շահերի՝ դաշնակցություն՝ կառավարությունը տասնյակ տարիների ընթացքում կռիվ է մղել բռնապետական Տաճկաստանի դեմ դիմելով բռնապետական Ռուսաստանի ոգնությանը այն նպատակով, վոր տաճկական Հայաստանից՝ Հայկական Տաճկաստան ստեղծվի, վորտեղ նույնպես տիրապետի հայ բուրժուա կապիտալը յերկզկսյան արծվի պաշտպանությամբ, ինչպես այդ լինում է Անդրկովկասում: Այս պատերազմների գոհ հանդիսացավ Տաճկաստանի աշխատավոր գյուղացիությունը:

Մաուզերիստ բանդիտների ոգնությամբ նա վողջ-վողջ թաղեց տաճկական Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիությունը և միննույն բանդիտների ոգնությամբ նոր գողգոթա յե բաց անում Անդրկովկասյան Հայաստանի բանվոր-գյուղացիական զանգվածների համար:

Հանգուցյալ՝ Մուսավաթի՝ և վրացական՝ դժբախտաբար դեռ բարեկեցիկ մենշնիկության հետ՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի յեղբայր մասսաներից և գլխավորապես խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատից ու գյուղացիությունից բռնությամբ մեզ բաժանեցին, և Ռուսաց Հայաստանի հողում ստեղծվեցին բուրժուա նացիոնալիստական իշխանություն միայն այն ոբյեկտիվ նպատակով, վոր պաշտպան լինի Արևմուտքի ֆինանսական կապիտալի շահագործմանը և հայ կապիտալիստների քաղծածներին: Այդ կուսակցությունն ու նրա ստեղծած կառավարությունը իրենց հակահեղափոխական քաղաքականությունը վարում են հրով ու սրով, արյամբ ու յերկայթով: Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Աքուլիսը, Ադրբան, Զանգիբասարը Դաշնակցության և նրա ցեղակից«Մուսավաթի» արյունաներկ իմպերիալիստ քաղաքականության կենդանի վկաներ են:

Այդ կառավարությունը հենց սկզբից ի շահ Անտանտի ու հայ բուրժուազիայի, իր իշխանությունը պահելու ու հաստատելու համար Հայաստանի ժողովուրդների շատ ծաղիկ կյանքեր է գոհաբերում թե Հայաստանից դուրս կռիվներում և թե նույնիսկ Հայաստանում կոշմարային ազգամիջյան արյունալի ընդհարումների մեջ: Տաճիկ իմպերիալիստների արշավանքներից քայքայված յերկիրը իմպերիալիստ դաշնակների իշխանության տակ իսպառ ավերվեց:

Հայաստանը բոլորովին թուլացավ թե տնտեսապես և թե բարոյապես, նա հակա քայլերով դեպի մահվան անդունդն է դիմում: Մաուզերիստ բանդիտներ-

րի իշխանության տակ Հայաստանի բանվորագյուղացիական մասսաները վերջապես ահաբեկված են:

Արյունարբու վայրենիների իշխանության տակ անխնահ կերպով ավերված ու փոչնչացած են մուսուլման մասսաները հանուն անկախ ու միացյալ Հայաստանի: Տաճիկ սուլթանների Տաճկաստանը հայերից մաքրելու քաղաքականությունը հիմա գործադրվում է դաշնակների ձեռքում Հայաստանի մուսուլմանների վերաբերությամբ: Այդ դահիճների իշխանության տակ գնդակահարված են ու գնդակահարվում են Հայաստանի ապստամբ բանվորագյուղացիները: Բայց հեղափոխության առաջին փորձերը այս մայիս ամսում արդեն խախտել է քրեական հանցավորների կառավարության ատելի ռեժիմը: Հայաստանի աշխատավորների բազմահազար մասսաները շարժվել են, վորոնք գարթնելով վճռել են անձնատուր ու գերի չլինել բռնության ու ճնշումների կառավարությանը: Հայաստանի բանվորագյուղացիական մասսաները՝ նացիոնալիստական անվերջ կոիվներ, Անտանտի ու նրա վարձկան դաշնակների արյունածարավ քաղաքականության պատճառով մայիս ամսին միահամուռ ապստամբությամբ պատասխանեցին, կոմունիստների կուսակցության առաջնորդությամբ Հայաստանը խորհրդային հրատարակելով: Սակայն մատուցելուների ու դենիկինյան ապաների միացյալ ուժերը նորից ծնունդ տվին սև Հայաստանին, վոր այժմ գերեզման է դարձել հարյուրավոր ու հազարավոր կարմիր ապստամբների ու նրանց կոմունիստ առաջնորդների, վոր գնդակահարված են Հայաստանի դաշտերում կամ բանտերում են տառապում: Հայաստանի աշխատավոր հեղափոխական մասսաները Ադրբեջանի աշխատավորության հետ իրենց արյունով դաշինքը վավերացրին այն կովում, վոր դաշնակների ու մուսավթների դեմ էր: Ներկա Հայաստանում տեղի ունեցող սպիտակ տերրորը, վոր նրա լավագույն վորդիներին խմբերով հնձում ու ստիպում է մեզ դիմել ձեզ, հեղափոխական Արևելքի յեղբայր բանվոր-գյուղացիներ ձեզ, խորհրդային հանրապետությունների բանվոր գյուղացիներ, կոչ անելով, վոր միանգամ ընդմիջտ վերջ տաք հայ բուրժուազիայի հակահեղափոխական վոտնձգություններին: Հայաստանը պետք է փրկվի միջազգային զիշակերների դարավոր լծից, նա պետք է ազատվի վարձկան մատուցելուների իշխանությունից: Նա պետք է սոցիալիստական սիրելի հայրենիք դառնա նրա մեջ ապրող ժողովրդական մասսաների, առանց նայելու նրանց ազգային ծագումը: Հայաստանի ժողովուրդները խորապես համոզված են, վոր այս բոլորը իրականանալ կարող են միայն այն դեպքում, յերբ Ան-

տանտի ու հայ բուրժուազիայի ազենտների՝ դաշնակների իշխանությունը կտապալվի և կհաստատվի աշխատավորների իշխանությունը բանվոր ու գյուղացիների դիկտատուրոյամբ, յեթե Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը կհաստատվի: Մենք հասնում ենք և պետք է հասնենք դրան: Հեղափոխական ծանր պայքարի մեջ մենք բոլոր հոգսը դնում ենք ինչպես խորհրդային յերկրների, նույնպես և Արևելքի ժողովուրդների ոգնության ու աջակցության վրա: Իսկ մենք մեր կողմից ոգնության կգանք Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի հարստահարվող ու իրենց ազատության համար պայքարող հեղափոխական մասսաներին: Մենք չենք կարող թույլ տալ, վոր Հայաստանը բազա դառնա իմպերիալիստական Արևմուտքի՝ խորհրդային Ադրբեջանի ու հեղափոխական Արևելքի վրա հարձակվելուն և դրանով տարեցտարի անարգել իրեն հեղափոխական ամբողջ աշխարհի առաջ:

Մենք չենք կարող թույլ տալ, վոր մեր ընհանուր թշնամին՝ իմպերիալիստ Անտանտը մեր միջոցով ու մեր մեջքին հաղթական ընթանա Արևելքի հեղափոխական մասսաների դեմ:

Մենք մեր ուժերը կմիացնենք մեր դրացի ժողովուրդների ուժի հետ, վորպեսզի վերջնապես հաղթահարենք մեր ընդհանուր թշնամուն ու տապալենք համաշխարհային իմպերիալիզմի տիրապետությունը և վոր վողջ աշխարհում կոմունիստական ինտերնացիոնալի դրոշի տակ սոցիալական հեղափոխությունը վերջնականապես հաղթանակի:

Կեցցե Արևելքի հեղափոխական մասսաների միությունը Արևմուտքի բանվորների հետ:

Կեցցե 3-րդ կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.274, թ.1-5; մեքենագիր

No IV-12

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐՎԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Տ.ԲԵԿՉԱԴՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐՇԱԽԱՐԱՐԻՆ**

Հուսելնովի հետ հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել Հայաստանում ձերբակալված բոլշևիկներին Ադրբեջանում ձերբակալված դաշնակցականների հետ փոխանակելու պայմանների վերաբերյալ, և իր բողոքներին, թե ինչ իրավունքով են զինակոչվում հայերը, Հուսելնովը պատասխանել է, որ հայերը զինակոչվում են

*Ղարաբաղում, Զանգեզուրում և Նախիջևանում,
որոնք հանդիսանում են վիճելի տարածքներ
(11 սեպտեմբերի 1920թ.)*

Изъ Тифлиса
No 224

Секретно

Эривань Мининдѣлу

Сегодня имѣлъ двухчасовое свиданіе съ Гусейновымъ выразилъ протестъ по поводу призыва въ войска нашихъ гражданъ, относительно положенія нашей миссіи и объ ихъ насиліяхъ точка По первому вопросу онъ заявилъ, что призываются лишь жители Зангезура, Карабаха и Нахичевана, какъ спорныхъ областей точка Жители Арменіи не призываются точка Начатіе экономической связи онъ считаетъ невозможнымъ точка Сожалѣть что мы не соглашаемся на созывъ конференціи; это означаетъ что мы не желаемъ говорить съ ними точка Согласенъ освободить арестованныхъ по списку и пріостановить репрессіи Взаимно точка Я согласился принять это условіе но не по отношенію къ осужденнымъ которые безусловно должны быть высланы точка Пришли къ соглашенію, что въ теченіи семи дней обѣ стороны обязаны представить списки, а потомъ начнется обмѣнъ точка Прошу распорядиться немедленно выслать мнѣ списки арестованныхъ большевиковъ: отдѣльно уже осужденныхъ и отдѣльно лишь обвиняемыхъ, сообщивъ мнѣ также Ваши инструкціи.

Шантъ выѣзжаетъ Въ понедѣльникъ No 414 Сентября 11 (1920г.)
Предстармень Бекзаянъ

С подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель /подпись/

Ձեռագրով արված են մի քանի մակագրություններ՝ թվագրված 1920-ի սեպտեմբերի 12-13-ով:

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.1, գ.4, թ.41; մերենագիր

No IV-13

ՏԵՂԵԿԱՆՔ

*Արևելյան Թուրքիայում թուրքական զորամասերի
տեղակայման վերաբերյալ
(մինչև հայ-թուրքական պատերազմն սկսվելը)*

Հուլիսի գաղտնի
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Շտաբների տեղակայումը

1. 31-րդ հետևակային դիվիզիա Սոյուք-Սու
7-րդ գունդ
2. 3-րդ հետևակային դիվիզիա 3-րդ գունդ Արդոս
11-րդ գունդ
17-րդ գունդ
3. 9-րդ Կովկասյան դիվիզիա 28-րդ գունդ Էրզրում
29-րդ գունդ
34-րդ գունդ
4. 12-րդ հետևակային դիվիզիա 35-րդ գունդ Հասան-դալա
36-րդ գունդ
13-րդ կովկ. գունդ
5. 11-րդ Կովկասյան դիվիզիա 33-րդ կովկ. գունդ Բայազետ
34-րդ կովկ. գունդ

6. 4-րդ հետևակային դիվիզիա Բաթումի մարզի սահմանագծին

Ռեզուլյար հեծելազոր չկա, առկա է քանակով մինչև 2 գնդի հասնող ոչ ռեզուլյար հեծելազոր: Բոլոր վերոնշյալ դիվիզիաները՝ բացառությամբ 11-րդի մտնում են 15-րդ բանակային կորպուսի կազմի մեջ, որի հրամանատարն է Կարաբեքիր-քյազիմ փաշան, որը ժամանակավորապես նաև թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատարն է:

Բացի դրանից թուրքերն ունեն նաև չեթնիկների չոկատներ.

1. Քուրդ - օղլի

I. Լազիստանում 2. Զիաթ- Խազի

3. Թալաստ- բեյ

II. Օլթիի մոտ Շամշադինով /ռուսական բանակի գեներալ, ծակումով՝ քուրդ”

ՀԱԱ, Տ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թ.401; մեքենագիր

No IV-14

**ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ
ՓԱՐԱՍՔԷՎՈՓՈՒԼՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ
ԱԼ. ԽԱՏԻՍՅԱՆԻՆ,**

*որտեղ նամակագիրը հնչեցնում է մաղթանքներ Հայաստանի հետագա
հաջողությունների համար և տեղեկացնում, որ ուղարկում է 50 հատ
<<Ձինվորական խաչ>> հայ մարտիկներին պարգևատրելու նպատակով
(22 օգոստոսի, 1920թ.)*

ԸՆԴՀ. ՍՊԱՅԱԿՈՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԸՆԴԸ. ԲԱՆԱԿԱՏԵՂԻ

Ս.ԴԻԲԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԻՒՆ 22 Օգոստոսի 1920

Համար 13819 ՍՍԱՑՈՒԱԾ Է 24/XI 1920 Թ.

ՄՏԻՑ No 4890 ԵՐԵՒԱՆ

ԱՌ ՎՍԵՄ ՏԵԱՐ

ԱՂԵՔՍԱՆԴ ԽԱՏԻՍԵԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՀԱՅՎ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկական կառավարության բարեբաստիկ հաստատման առթիվ յանուն Հելենական Բանակին կը մատուցանեմ ջերմագին շնորհաւորութիւններս եվ անկեղծ մաղթանքներս որպէս զի Ձեր տոհմիկ Կառավարութիւնը կարենայ շուտափոյթ տարածել իր հովանաւորութիւնը բոլոր այն Հայերուն վրայ որոնք դեռ կհեծեն բարբարոս լուծին տակ:

Հելեն ազգը մեծ խանդավառութեամբ կը հետեւի այն առաջին կայլերուն զոր Հայ ցեղը այնչափ արիւն թափելէ եւ դարաւոր գերութենէ վերջ կառնէ դեպի իր ազատագրումը Անդրկովկասի մեջ նոր փայլ մը տալով արևելեան քաղաքակրթութեանը:

Այս առթիվ Հայ զինւորական Սպարապետի տրամադրութեան տակ կդնեմ 50 հատ Հելլեն Պատերազմական Խաչեր, որպէսզի անոնցմով պատուէք կուրծքերը Ձեր հաւասարապէս քաջարի մարտիկներուն որոնք կը կռուին մեր հասարակաց Սուրբ դատին համար յանուն Ազատութեան, Արդարութեան եւ Քաղաքակրթութեան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՀԵԼԼԷՆ ԶՈՐԱՑ

ՓԱՐՄԱՔԷՎՈՓՈՒԼՈՍ

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թ. 338; մեքենագիր

№ IV-15

ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ
ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ,

*որտեղից տեղեկանում ենք, որ նախատեսվում է Թուրքիայից և
Բուլղարիայից Հայաստան տեղափոխել 4000 կամավոր և կատարվում են
համապատասխան հարցապնդումներ՝ այդ տեղափոխությունը
կազմակերպելու և իրականացնելու հարցերի շուրջ
(28 օգոստոսի, 1920թ.)*

ՓԱՐԻԶ 28 Օգոստոս 1920

Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի Մեծարգո
Պ. Նախարարին Երևան

Ստացած եմ Ձեր 8 յուլիս թուակիր համար 4035 պաշտոնագիրը որով ինձ
կիմացնեք.

1. Թե Հայաստան փոխադրուած կամաւորներու թիւը լինելու է
մօտաւորապէս 4000.

2. Թե նրանք գալու են Բուլղարիայից եւ Թուրքիայից՝ մասնաւորապէս
Պոլսից, հրահանգելով ինձ որ յայտնեմ այս մասին անգլիական կառավա-
րութեանը, որպէսզի հարկ եղած դիւրութիւններն ու աջակցութիւնը տրուի
անոնց դեպի Բաթում փոխադրութեան համար, համաձայն Լօրտ Կըրզընի
մարտ 18 թուակիր նամակին: Այդ մասին անգլիական կառավարութեան
աջակցութիւնը խնդրելու համար մեր կարծիքով վերեւ յիշուած տեղե-
կութիւնները պետք եղածին չափ մանրամասնուած ջլլալով, մենք դիմեցինք
Պ. Թահթաճեանին օգոստոս 22-ի թուակիր նամակով սը- ենթադրելով, որ
ձեր տուած տեղեկութիւններու աղբիւրը ինք պետք է եղած ըլլայ – խնդրելով
իրմէ հետեւեալ ճշդումներն ու մանրամասնութիւնները.

1. Այդ 4000 կամաւորները ո՞ր քաղաքներուն մեջ կգտնուին, եւ յու-
րաքանչիւր քաղաքին մեջ ո՞րքան:

2. Ո՞ր նաւահանգիստը կամ նաւահանգիստները պիտի կեդրոնանան
անոնք, եւ իւրաքանչիւր նաւահանգիստի մեջ որչա՞փ:

3. Իրենց բնակած քաղաքներէն մինչեւ նաւահանգիստ այդ կամաւոր-
ներու փոխադրութեան ծախսի իրե՞նք պիտի հոգան, թե անգլիական կառա-
վարութենէն պիտի խնդրենք:

4. Պատրաստ ըլլալու համար իրենց տրուած պատուերեն քանի օր կամ քանի շաբաթ վեր, անոնք պիտի կրնան կեդրոնանալ իրենց համար որոշուած նավահանգիստը, կամ նաւահանգիստները:

5. Եթէ պատահի որ ճամբորդի նավերու պակասութեան պատճառով սպրանքատար նավեր յատկացուին մեր կամաւորնորու փոխադրութեան, ճամբորդութեան ընթացքին անոնք պիտի կրնան վերցնել իրենց վրայ ուտեստեղէնի հոգը, թէ ոչ անգլիական կառավարութիւնը օգտք է հոգայ:

6. Կամաւորներու մինչեւ տեղ հասնիլը անոնց վրայ հսկող պաշտօնեաներու կամ սպաներու մատչին կարգադրութիւն եղած է, կամ պիտի ըլլա՞յ մեր կողմէ:

Եթէ ձոր աղբիւրը Պ. Թահթաճեանը չէ եղած, բարի եղէք մեզ իմացնել պէտք եղած մանրամասնութիւնները վերեւ յիշված կէտերու մասին՝ որպէսզի պատշաճ կերպով եւ հարկ եղած լուսաբանութիւններով ընկերացած, կարենանք հարցը ներկայացնել Բրիտանական կառավարութեան:

Յարգանքներով

Նախագահ Հ.Հ. Պատվիրակութեան

Ստորագրություն

Տպագրված է Փարիզի Վեհաժողովի հայկական պատվիրակության դրոշմակնիքով ձևաթերթի վրա: Արտաքին գործոց նախարարություն մուտք է գործել 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին, մտից համար՝ 4184: Առկա է ձեռագիր մակագրություն, որտեղից հաջողվեց ընթերցել հետևյալը... *գորական Ն-ին և ինդրել պատասխան*: Այլ ձեռագրով ավելացված է. *Կատարված է 20/IX No 5588*:

No IV-16

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ

ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ²⁸⁴,

որտեղ նշվում է, որ Կարաբեքիր փաշան հաճախակի է հանդիպում

բոլշևիկյան զորքերի հրամանատարների հետ և որ Խորհրդային

²⁸⁴ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համագրային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միտն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 369:

*Աղբրեջանից դեպի Օլթիի շրջանում տեղակայված քեմալական
զորաշոկատներն են անցել մոտ 400 կարմիրքանակայիններ
(3 սեպտեմբերի, 1920թ.)*

Не подлежит оглашению

Съ приложениемъ

СВОДКА

Развѣдывательного Отдѣленія Штаба
Командующего войсками

Карта 5 – верстка

№21

3 сентября 1920 года

ТУРЦИЯ

<...> Кязимъ Карабекиръ паша находится на фронтѣ, где часто видится с большевиками и ихъ к[оманди]рами. Его замѣняетъ в Эрзруме Кязимъ-бей. Отъ Кязимъ Карабекира-паши на имя к[оманди]ра 3 отряда получена спѣшная секретная телеграмма слѣдующаго содержания: «Въ виду того, что находящиеся въ Трапезундѣ склады нашими врагами англичанами могутъ быть ликвидированы, назначить к охранѣ весь баталіонъ». <...> В послѣдніе дни отмѣчено просачиваніе отдѣльных воинскихъ групп – большевиковъ изъ Азербайджана в Турцію. Въ Ольгинскомъ районѣ отмѣчено присутствіе 400 красныхъ – русскихъ, въ рядахъ турецкихъ войскъ и до 300 человекъ въ Хорасанѣ – главнымъ образомъ пропагандистовъ <...>

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 200, ց.1, գ.442, թ թ.420-421; մեքենագիր

No IV-17

**ՀԱՏՎԱԾ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԻ ԱՆՂԱՍ Մ. ՊԱՎԼՈՎԻՉԻ (ՎԵԼՏՄԱՆԻ)
ԵԼՈՒՅԹԻ ԵԶՐԱՓՈՎԻՉ ՄԱՍԻՑ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՍՍԳՈՒՄԱՐՈՒՄ²⁸⁵,**

*որտեղ բանախոսը նշում է, որ Հայաստանը ձգտում է գրավել Ղարաբաղն ու
Ջանգեզուրը, հավակնություններ է հայտնում Վանի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի,
Էրզրումի, Դիարբեքրի նկատմամբ, ցանկանում է ելք ունենալ դեպի ծով,
այսինքն, հայ ինպերիայիստները ցանկանում են դառնալ հզոր տիրակալ
միջերկրյա տարածքների, որտեղ հայկական բնակչությունը կազմում է*

²⁸⁵ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 162 (РГАСПИ. Ф. 544. Оп.2. Д. 2. Лл. 44-45)

ընդամենը 50 տոկոս; հայկական մասնուրը առաջարկում է, որպեսզի Հունաստանը գրավի Տրապիզոնը, ինչը կատարյալ պրովոկացիա է (5 սեպտեմբերի, 1920թ.)

<...> Армения заявляет претензии на Карабах и Зангезур (секретное письмо генерала Дро о занятии Карабаха и Зангезура от 4 августа 1920 г.). Далее армянские империалисты выдвигают поистине мегаломанские цели о присоединении Вана, Трапезунда, Битлиса, Эрзрума, Диарбекира, с выходом к морю. Армения желает стать великой средиземной державой и владычествовать над территорией, где армяне составляют 50% населения.

Армянские газеты предлагают Греции Венизелоса занять Трапезунд. Это форменная провокация.

Народные массы должны подняться против своих и чужих поработителей.

No IV-18

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԾՈՐԾԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻՆՆԵՐԸ²⁸⁶,**

որով տեղեկացվում է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ի լուսադեմիս քեմալական զորքերը ներխուժել են Հայաստանի տարածք՝ Օլթիի և Սարիղամիշի ջոկատի ուղղությամբ և հանձնարարվում է այդ ազրեսիայի մասին տեղեկացնել Թիֆլիսում գտնվող բոլոր մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին (13 սեպտեմբերի, 1920թ.)

С рассветом 13 сентября турки перешли в наступление на Ольтинском направлении, атаке на правый фланг сарикамышского отряда и заняли горы Васкут и селение Бердых. Наступление турок продолжается. Прошу Вас об изложенном немедленно сообщить всем союзным представителям в Тифлисе, а также в Константинополе и Париже и опротестовать действия турок, нарушающих самые основы подписанного Турцией мирного договора.

Заминдел.

No IV-19

**ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՐՀՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁸⁷,**

²⁸⁶ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 164:

²⁸⁷ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 169-172:

որտեղ նախ նշվում է, Արևելքում Խորհրդային Ռուսաստանի շահերը միարժեքորեն պահանջում են, որ անհրաժեշտ է հարձակվել <<դաշնակցական Հայաստանի>> վրա, իսկ հարձակումն էլ իրականացնել քեմալականների ձեռքով, միաժամանակ աղմուկ բարձրացնելով, որ թուրքերը սկսել են նոր հայկական կոտորած և այդ ժամանակ խորհրդային զորքերը Հայաստանի մերկացած արևելյան սահմանին կներխուժեն Հայաստանի տարածք և ամբողջ աշխարհի առաջ կներկայանան որպես հայ ժողովրդի մնացած բեկորները վերջնական ոչնչացումից փրկողի ազնիվ կերպարանքով (Բարու, 17 սեպտեմբերի, 1920թ.)

6.<...> нам необходимо: а) во чтобы то ни стало и самым экстренным образом поддержать угасающее националистическое движение в Турции и б) предупредить соединение сил англо-шахских войск, Армении и Грузии. Как то, так и другое может быть достигнуто только путем наступления в союзе с националистическими турецкими войсками на Армению под флагом свержения ига дашнаков, угнетающих свой народ, и с целью соединения с революционной Турцией.

Это соединение и уничтожение враждебного нам и революционной Турции дашнакского правительства, даже в том случае, если и не даст нам возможности оказать немедленную материальную помощь правительству Мустафы Кемалю, окажет ему поддержку уже тем, что, во-первых, позволит снять с армянской границы и перебросить на запад Эрзрумский корпус, во-вторых, уничтожит угрозу в тылу националистов и позволит им отступить перед антантовскими войсками до самого Кавказа, не теряя организации и надежд на возможность продолжения борьбы и на конечный успех, в третьих, поднимет авторитет правительства Кемалю-паши, укрепит его положение, не даст погаснуть национальному движению и не даст возможности султану, находящемуся в руках английских, об'явить себя единственной властью в Турции.

Кроме спасения турецкого национального движения, наступление на Армению дает нам еще те выгоды, что оно позволит нам поодиночке разбить врагов, собирающихся на нас вместе. Армения будет выведена из строя раньше, нежели подойдут англо-шахские войска, а Грузия, которую мы не будем затрагивать в этом наступлении, побоится вмешаться в борьбу. Кроме того, наступление на Армению будет намного легче, чем обороняться от нее, ибо при нападении дашнаков на нас под флагом освобождения Азербайджана от большевиков часть азербайджанского населения будет против нас, а при нашем

нападении на Армению под флагом освобождения ее от дашнаков не только все Азербайджанское население, но и часть армянского будет за нас. Военные операции не потребуют никаких добавочных сил с нашей стороны, но по существу они будут проведены турецким эрзрумским корпусом; наступление с нашей стороны будет почти что демонстрационное, для которого сил у нас достаточно. Так как революционное турецкое правительство предлагает отдать свои войска под наше командование и назначить каких угодно комиссаров, то никаких эксцессов со стороны этих войск по отношению к армянскому населению бояться не приходится. Кроме всего прочего, война с дашнакской Арменией укрепит наше положение в Азербайджане и вырвет почву из-под ног мусаватистской контрреволюции. Что же касается кормления советизированной Армении, то ресурсы для нее можно будет с избытком почерпнуть из Персидского Азербайджана, колоссально богатого запасами продовольствия. С дипломатической стороны для предотвращения бури общественного негодования в Западной Европе наступление на Армению должно быть произведено следующим образом: турецкие войска начнут наступать на Армению, а мы во всей нашей печати и при помощи всех наших органов гласности в Европе поднимем страшный шум о новой армяно-турецкой резне и о необходимости ее прекращения раз навсегда, и для прекращения этой резни наши войска вступят в Армению через оголенную от ее войск восточную границу<...> и национальные войны будут об'явлены низложенными, а вместо них будет установлена Советская власть. Затем мы выдворим турецкие войска из пределов Армении (чему турки подчинятся беспрекословно) и для предотвращения всякой возможности дальнейших столкновений между армянами и турками зайдем армяно-турецкую границу своими войсками. Таким образом, мы окажемся в глазах западноевропейского пролетариата в чрезвычайно благородной роли умиротворителей, двинувшихся на Армению только с тем, чтобы положить конец резне и спасти остатки армянского народа от окончательного уничтожения.

Из всех приведенных соображений самое главное то, что война неизбежна, и если мы не предпримем наступления на Армению, то через две недели она предупредит наступление на Советский Азербайджан, а это наступление будет для нас обозначать потерю Баку.

Наше положение на Ближнем Востоке сейчас так скверно, что мы не можем стоять на месте, и чтобы не бежать назад, мы должны идти вперед. Мы должны идти немедленно, ибо еще месяц промедления, и революцию на Востоке постигнет полный провал. Для спасения революции на Востоке необходимо немедленное наступление советских войск на Армению и установление в Армении советского строя.

7. Настоящее свое заключение Президиум Совета народов Востока препровождает на усмотрение Президиума Исполкома III Интернационала и ЦК РКП, сообщая копию его Наркоминделу РСФСР.

8. Настоящее заключение безусловно никакой огласке вне высших партийных органов не подлежит.

9.

No IV-20

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏԿՈՄԻ
ՀՐԱՀԱՆԳԸ,

որտեղ հայկումկուսի ղեկավարությունը Բաքվից կոչ է անում հայ զինվորներին որնիցև դիմադրություն չցուցաբերել Կարսի ուղղությամբ արշավող քեմալական զորքերին, փոխարենը՝ չենթարկվել սեփական հրամանատարությանը, անհրաժեշտության դեպքում, նույնիսկ սպանել հրամանատարներին, լքել ռազմաճակատը և հեռանալ
(ԲԱՔՈՒ, 20 սեպտեմբերի, 1920թ.)

<<Հույժ գաղտնի»

Հայաստանի կոմունիստների /բոլշևիկների/ կենտրոնական կոմիտեն հրահանգում է կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին, թե՛ թիկունքում, թե՛ ռազմական գոտիներում և հատկապես Կարսի Գարնիզոն մեկնող բոլշևիկներին, անհատ զինվորների շրջանում և առանձին հավաքություններում, եթե հնարավոր է, ինչպես նաև թուուցիկների միջոցով ծավալել լայն պրոպագանդա ընդդեմ պատերազմի, հիմնական խնդիր դարձնելով՝

1. Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ չունի:
2. Քեմալական Թուրքիան Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է և պայքարում է իր ազգային ազատության համար ընդդեմ իմպերիալիզմի /Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի/:
3. Հանրապետական Հայաստանի հաղթանակը Թուրքիայի վրա՝ կնշանակի իմպերիալիզմի ուժեղացումը Մերձավոր Արևելքում և դրանով իսկ կվտանգվի հեղափոխության հաղթանակը Անդրկովկասում, ապա նաև Արևելքի խորհրդայնացումը:

4. Հայ բոլշևիկ կոմունիստների խնդիրը պետք է լինի՝ արագացնել հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով և կարագացվի հայաստանի խորհրդայնացումը. Այս նպատակի համար պետք է.

1. Կազմալուծել հայկական կոմկոլ բանակը բոլոր միջոցներով, այն է.

ա/ կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել գորահավաքին:

բ/ Ռազմաճակատներում հասկացնել զինվորներին, որպեսզի նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ լքելով դիրքերը վերադառնան թիկունք:

գ/ Չենթարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց:

2. Այս ամենի հետ ամենաեականն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի զինվորներին, որ հաղթող թուրքական ասքյարը հեղափոխական ասքյար է, որը ոչ միայն իրեն թույլ չի տա որևէ գործողություն պարտված երկրի վերաբերյալ, այլ կօժանդակի աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատվելու իմպերիալիստական գործական դաշնակցւնից:

3. Նորից ու նորից բացատրել, որ դաշնակցականների տիրապետությունից ազատվելով՝ Հայաստանը ընդմիջտ կկապվի Ռուսաստանի հետ ընդմիջտ վերջ կտրվի պատերազմին և սովին ու մշտական ընդհարումներից քայքայված երկիրը կլիանա Ռուսաստանի հացով և մասնակիցը կդառնա համաշխարհային հեղափոխության մեծ գործին:

Ծանոթություն- Գրությունը կարդալ սահմանափակ ժողովում և կարդալուց հետո անմիջապես այրել: Հայաստանի կոմ.կուս.կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Ս. Կասյան, Ա. Մոավյան, Ա. Նուրիջանյան, Շ. Ամիրխանյան, Ի. Դովլաթյան, Ա. Հովհաննիսյան

Նո. 218 Բաքու 1920 ՄԵՊ 20>>²⁸⁸

*ՀՍՍ, Ժ.-Պ., 1022, գ. 3, գ. 275, թ.1*²⁸⁹

²⁸⁸ Հատկանշական է, որ իր հակահայկական գործունեությամբ հայտնի թուրք պատմաբան և հրապարակախոս Մեհմետ Փերինչեքը մի շարք այլ փաստաթղթերի հետ միասին, նշված թռուցիկը ներկայացնում է որպես հայ-թուրքական <<ճիշտ ու օրինակելի>> հարաբերությունների կառուցելու խոսուև և ուսուցանելի մի փորձ և օրինակ; տե՛ս u Мехмет Перинчек, Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов, М., 2011, с.215.

²⁸⁹ Տե՛ս և նաև Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 172-173:

No IV-21

**ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ՔԱՂԲՑՈՒՐՈՅԻՆ
ՈՒՂՂՎԱԾ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂՎԱԾ**

Գ.ԶԻՉԵՐԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ²⁹⁰,

*որտեղ Չիչերինը Խորհրդային Ռուսաստանի բարձրագույն քաղաքական
ղեկավարությանը տեղեկացնում է, որ այն բանից հետո, երբ բոլշևիկյան
կողմը, խախտելով 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, իր
համաձայնությունը սվեց, որպեսզի թուրքական կողմը, իբր ռուսական
կողմի անտեղյակության պայմաններում, գրավի Սարիղամիշ-Շահթախտի
գիծը, թուրքերն իրենց հերթին խախտել են բոլշևիկների հետ ունեցած
այդ համաձայնությունը և շարժվում են պայմանավորված զծից այս կողմ՝
դեպի Կարս
(5 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

С турками было условлено, что ради установления необходимого контакта с нами они займут линию Сарыкамыш-Шахтасты, совершенно независимо от нас и без всякой связи с нами<...>

Было условлено, что турки не пойдут далее линии Сарыкамыш-Шахтасты. Однако по последним сведениям от тов. Орджоникидзе, они идут на Карс и как будто предпринимают более серьезное наступление <...>

Орджоникидзе указывает, что если турки будут продвигаться вглубь Армении, мы должны будем предложить армянам занять всю их страну нашими войсками для предотвращения резни, каковая была бы действительно самой чудовишной. О наших связях с кемалистами столько кричали, что такого рода зверства нас могут ужасающим образом дискредитировать <...>

Наркоминдел

No IV-22

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

Տ. ԲԵԿԶԱՐՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ

Հ. ՕՉԱՆՁԱՆՅԱՆԻՆ,

*որտեղ զեկուցողն իր վերադասին տեղեկացնում է Ռուսաստանի և
Անտանտի ներկայացուցիչների հետ իր հանդիպումների և
բանակցությունների մասին
(18 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

²⁹⁰ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ 179-180(АВПП. Ф.04. Он.39. П.232. Д.52987. Л.40).

Արտաքին գործերի պ. նախարարին:

Հոկտեմբերի 13-ին գիշերը Ես ուղիղ գծով տեղեկացայ Ձեզնից Լեզրանի նոտայի մասին: Թեկուզ մանրամասնությունները ինձ համար դեռևս պարզ չէին և Ես չգիտեի նույնիսկ և չգիտեմ մինչ օրս(...) Կառավարության պատասխանը Լեզրանին, սակայն մյուս օրը առաւոտեան այցելեցի Ստոքսին այդ առթիւ:

Յայտնեցի նրան, որ Լեզրան նոտայի արգասիքով Հայաստանն այժմս պաշարւած դրութեան մէջ պիտի համարւի: Բացատրեցի, որ բոլշևիկները կանգ չպիտի առնեն իրենց պայմանները ոյժով իրագործելու առաջ և որ այդ ուղղութեամբ նրանք արդէն դիմում են նախապատրաստական քայլերի: Հաղորդեցի Միսսիայի ունեցած տեղեկությունները, որոնց համաձայն բոլշևիկեան զորամասերը կենտրոնանում են Հայաստանի սահմաններում: Ապա նորից դառնալով ստեղծւած դրութեան Ես յայտնեցին բան, որ մեր ժողովուրդը վերջնականապէս յուսախար կդառնայ եթէ այս օրհասական մօմենտին Անտանտան ցույց չտայ նրան շուտափույթ և իրական օգնություն: Ավելացրի՝ որ Հայաստանի նկատմամբ ունեցած անկնկալությունները չեն, որ ստիպում են այսօր Սովետական Ռուսաստանին արշաւանքի դիմել դէպի Հայաստան ու վերջ տալ մեր անկախոյութեանը, այլ նրա Անտանտայի դէմ մղող կռիւ դրդումով է դա կատարում, ուստի մեծ անարդարություն կըլինէր Եթէ մենք զոհ գնայինք Անտանտայի անտարբերոյթյան կամ թէ նրա լոկ պլատոնական հաւաստիացումներին: Գալով այնմիջոցներին որով մեզկարելի էր անմիջապէս օգնություն հասցնել, Ես կրկին ընդգծեցի Հայաստանին ռազմամթերք, վառելիք և կովի այլ պիտույքներ հասցնելու անհրաժեշտութիւնը ուժովային դեմոստրացիաների և Տրափիզոնի ավերում դեսանտ իջեցնելու խնդիրը: Միաժամանակ Ես խնդրեցի, մինչ այս բաւարարաչափով կատարիլը, կոլլիկտիւ դիմումով ազդեցություն գործ դնել վրացիների վրա, որպէսզի նրանք անմիջապէս, թեկուզ փոխարինաբար, օժանդակեն մեզ այս անհրաժեշտը և բացի դորանից հնարաւոր այլ օգնություն ցույց տան:

Ստոքսը իր պատասխանի մէջ յատնեց ինձ որ Հայաստանում ստեղծւած քաղաքական անցքերին մասին նա արդէն գիտէ Լեզրանի պայմաններից: Նա տէկեղություններ ուներ նույնպէս, որ Սովետական ոյժեր են կենտ-

րոնանում Հայաստանի սահմաններում և Եւլախ կայարանում: Հայտնեց ինձ Ձեր ստացած Մոսկվայի մէր ներկայացուցչից սպառնական հեռագրի մասին և աւելացրեց իր կարծիքը, որ Մոսկվայի սպառնալիքները թէկուզ անհիմն էին, սակայն խտացրած են:

Դառնալով Հայաստանին հնարաւոր օգնութեան գալու խնդրին, նա հաւաստիացրեց ինձ որ Անտանտան Հայաստանի ներկայկացութեամբ ունրա շուրջը խճճւած քաղաքական պայմաններով այնքան է շահագործուած, որ նրա օգնությունը պիտի լինի անմիջապէս և իրական: Ինչ վերաբերում է վրացիներին կողմէկտիւ դիմումանելուն, նա կարծում էր որ այդ հարցը պիտի հետաձգել մինչև իրեն Երևանից վերադառնալը: Ի միջիայլոց, նա ինձ ասաց որ Ռամիշլիլին Հայաստանի օգնութեան կողմնակից է, սակայն ոչ բացարձակ կէրպով: Նույն Ռամիշլիլիի խօսքերից յատնեց ինձ, որ վրացական ոյժերը կըթողնեն Արտահանը:

Տեսակցութեանս օրը ժամը 4-ին Ստոքսը մեկնեց Երևան:

Երևի տեղտ Ձեզ հէտ նա խոսակցություն կունենա իմ յարուցած խնդիրների շուրջ, որի հետևանքը, յուսով եմ, ինձ անմիջապէս կյայտնէք:

Կառավարութեան բռնած դիրքը դեպի Լէզրանի նոտան ես համարում եմ միակ ուղիղը: Կասկած չկայ, որ գործելակերպի այն ձևը, որը բնական անհրաժեշտութեամբ առաջ պիտի գայ մեր այդ դիրքից, ազատ չի կացուցանի մեր ժողովուրդը նոր անակնկալներից, սակայն նոյն ժողովուրդի արեան գնով այստր իրականացող իղձերը, մինք իրաւունք չունենք գիտակցորեն և գուցէ անդարձ կէրպով թաղիլ բոլշևիկեան անգուսպ ավանդ,,,, մէջ:

Նոյն օրը Ես տեսակացություն ունեցայ Արտաքին գործերի նախարարի օգնական Սաբախտարաշլիլիի հետ: Տեսակցութեանս ներկա էր նաև Կարցիվարձէն:

Ես իրազէկ դարձրի Նրանց Հայաստանի դրութեանը և այն ծանր քաղաքական պայմաններին, որոնք ստեղծում են Լէզրանի նոտայի հետևանքով: Յայտնեցի, որ Հայաստանը պաշարուած դրութեան մէջ է այժմս նոր միակ անմիջական օգնությունը մինք կարող էինք սպասել Վրաստանից, սակայն Արդահանի վերջին դէպքիւրը ստիպում են միզ շրջանկար լինիլ և ձիր վիրաբերմամբ: Այսպիսով խոսակցությունը անցաւ Արդահանի անցքերին:

Մտքերի փոխանակութեանըն թացքում նախարարությունը տեղեկություն է ստանում, որ մեր զորքերը Ջուրգունայում բանտարկել են Ռուխադձէին և նրա միլիցիոներներին: Այս առթիվ՝ մեր խօսակցությունը ընդունում է չափազանց կրքոտ բնույթ: Սաբախտարաշվիլին յայտնում է ինձ, որ չի կարող Արդահանի դէպքերի մասին շարունակել խոսակցությունը, եթէ 24 ժամաւ ընթացքում չազատին բանտարկւածներին: Ես, իմ կողմից, յուզւած յայտնեցի, որ նրա ուլտիմատումը անհնարեմ համարում ընդունել և աւելացրի՝ չի նշանակում դա արդեօք որ մենք կռիղրութեան մեջ համարինք: Իմ կտրուկ պատասխանը կարծես թէ սթափեցրեց Սաբախտարաշվիլին ու նա սկսեց էլի մեղմ կերպով շարունակել ընդհատւած խոսակցությունը: Ի վերջոյ, Սաբախտարաշվիլին յայտնեցի նձ, իբր մասնաւոր կերպով, որ նրանք որոշիլ են իրենք զօրքերը հանել շրջանից որոշ պայմաններով: Ես խոստացայ անմիջապէս դիմել Կառավարության, որպէսզի բանտարկւածներին ազատին և նոյն օրը այս մասին ուղիղ ծովյայտնեցի Ձեզ: Ապա մենք պայմանաւորեցինք վերջնականապէս հետևալ օրը տեսնել Արդահանի խնդրի առթիւ:

Հետևեալ օրը, ամսոյս 15ին, նա յայտնեց, որ մերոնք ոչ թէ բանտարկել են այլ ամել են ձիեր և հրացաններ ու պատռոտել վրացական դրոշակը: Խնդրեց կարգադրել վերադարձնել ձիերը և հրացանները: Ես խոստացայ այդ անել: Դրոշակի մասին նաոչ մի հարց չդրեց և շատ գոհ մնաց երբ ես ընդգծելով այդ հանգամանքը իբրև աւելի մեծ կարևորություն ունեցող քանթէ ձի և հրացանի խնդիրը, յայտնեցի որ հարկ եմ համարում միջնորդել, որպէսզի քննություն կատարւի և հանցաւորը պատժւի: Ապա մենք անցանք Արդահանի խնդրին, որի մասին նա արեց երկու առաջարկ. 1. Վրացական զօրքերը ժամանակաւոր գրաւում են Արդահանի շրջանը և երաշխաւորում են մեր առաջ թույլ չըտալ տաճիկներին սահմանն անցնելու: Ժամանակաւոր այս գրաւումը չի կարող ստեղծել վրացիների համար ոչ շրջանի գրաւման ընթացքում և ոչ էլ զինւորական գործողությունների վերջանալուց ետոյ, իրաւունքի որևէ աղբյուր: 2. Վրացական զօրքերը յետ են քաշւում շրջանից և այդ դէպքում մենք ենք երաշխաւորում ունենալ շրջանում բաւականաչափ ոյժ տաճիկներին բաց չթողնելու նպատակով: Միաժամանակ մենք տրամադրում ենք վրացիներին Արդահան-Ախալքալաք խճուղին: Սաբախտարաշվիլիի այսառաջարկները ես յայտնել եմ Ձեզ և սպասում եմ Կառավարության որոշմանը:

Դիվանագիտական նեկայացուցիչ՝ Տ. Բեզգաղյան

ՀԱՄ, Ֆ.-Պ., 200, ց. 1, գ. 442, թթ.533, 533 շրջ., 534

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ**

*Հայաստանի նավահանգիստների օգտագործման սկզբունքների և
պայմանների վերաբերյալ
(16 սեպտեմբերի, 1920թ.)*

Հայկական Հանրապետության Կառավարութիւնը ներկայացւած յանձին Այսու մտնում է հետեւեալ Համաձայնութեան նորին Բրիտանական Վեհափառութեան Կառավարութեան հետ ներկայացւած յանձին

1.Յօդւած

Հայկական հանրապետութեան կառավարութիւնը Հայաստանի նաւահանգիստները ճանաչում է իբրև միջազգային բնոյթ կրող նաւահանգիստներ, մի ճանաչում որով բնաւ չպիտի վտանգւի նրանց տերիտորիալ գերիշխանութեան իրաւունքը եւ մի ճանաչում որը համաձայնում է յիշեալ նաւահանգիստներում ազատ զօնաների հաստատման:

2.Յօդւած

Խնդրոյ առարկայ եղող նաւահանգիստներից օգտւելու կատարեալ ազատութիւնն են վայելում ազգերի Դաշնակցութեան Լիգայի անդամ եղող բոլոր Պետութիւնների ազգայինները, ապրանքները եւ դրօշակները:

Այս եւ բոլոր այլ հանգամանքներում նարնց հետ պիտի վարւել կատարեալ հաւասարութեան հիմունքով, եւ ի մասնաւորի այն դէպքերում ինչ վերաբերում է նաւահանգիստի եւ քարափի բոլոր դիրութիւններին եւ հարկերին, բովանդակելով նաւերի խարսխելուն. բեռցնելու եւ պարապելու դիրութիւնները տարողութեան Տոննաժի հարկերը եւ վարձը:

Քարափի եւ նաւերը նաւահանգիստից առաջնորդելու վարձը փարոսի, կարանտինայի եւ բոլոր նմանօրինակ ամեն տեսակի վարձեր եւ հարկեր, որոնք կը տրւին կառավարութեան հասարակական հիմնարկութիւնների. մասնաւորի անհատների կամ ամեն տեսակի միութիւնների եւ հաստատութիւնների անունով եւ նրանց օգտին. այս բոլոր դէպքերում ոչ մի զանազանութիւն չպիտի լինի Հայկական Հանրապետութեան և միւս Պետութիւնների, ազգայինների, ապրանքների եւ դրօշակների միջև: Անհատների եւ նաւերի շարժման առաջ ոչ մի արգելք չպիտի լինի, բացի այն արգելքներից, որոնք ա-

ռաջ կգան մաքսերի, ոստիկանական, առողջապահական, արտագաղթի եւ ներգաղթի եւ դարձեալ արգելած ապրանքների ներմուծման արտահանման վերաբերող կանոններից. Կանոններ որոնք պիտի լինեն արդարացի եւ մի օրինակ եւ գուր տեղը անկարելոր ձեւով չը պետք է խափանեն առեւտրական գործողութիւնները:

3.3օդւած

Նաւահանգիսներից եւ նրանց շրջակայքից օգտւելու եւ կամ նաւահանգիստներում տրւած դիւրութիւնների բոլոր հարկերը եւ վարձերը պիտի սահմանւի նախորդ յօդւածում յիշւած հաւասարութեան սկզբունքներով եւ դրանք պետք է լինեն արդարացի չափաւոր թէ իրենց քանակով եւ թէ գանձունի եղանակով. Ի նկատի առնելով նաւահանգիստի եւ շրջակայքի պահանջած ծախսերը նաւագնացութեան շահերը: Միւս բոլոր հարկերը եւ տուրքերը արգելւում են բացի յօդւածներ 4, 8 եւ 9 ով սահմանւածներից:

4.3օդւած

Օրէնքով սահմանւած բոլոր մաքսերը եւ տեղական գլխահարկերը փած /.../ կամ սպառումի տուրքերը, որոնք կը տրւին Միջազգային ռէժիմի ենթակայ մի նաւահանգիստի միջով ներմուծող կամ արտահանող ապրանքների վրայ պիտի լինին նոյնը. Հոգ չէ փոխադրութեան յատկացւած կամ յատկացելիք նաւը Հայկական Հանրապետութեան դրօշակն է կրում թէ որ եւ է մի ուրիշ դրօշակ: Տնտեսական կարիքներից առաջացած մի բացառութիւնը արդարացնող մասնաւոր հանգամանքների բացակայութեան դէպքում հարկը պիտի որոշուի միեւնոյն հիմունքով եւ միեւնոյն տարիքներով ինչ որ գոյութիւն ունի նման հարկերի համար Հայկական Հանրապետութեան այլ մաքսային սահմաններում:

Հայկական Հանրապետութեան այլ ցամաքի եւ ջրի ճամփաների վրայ եւ նրանց նաւահանգիստներում ապրանքների ներմուծման և արտահանման համար գրված բոլոր դիւրութիւնները պետք է շնորհվեն նաեւ այն նաւահանգիստներին որոնք ենթակայ են միջազգային ռէժիմին:

5.3օդւած

Նաւահանգիստների պահպանութեան եւ բարուքման համար հարկաւոր եղած աշխատանքների գործադրման համար երբ բացակայում է որ եւէ մասնաւոր կարգադրութիւն այն ժամանակ Հայկական հանրապետութեան պարտականութիւնը պիտի լինի յարմար միջոցներ ձեռք առնել նաւագնա-

ցութեան որեւէ արգելք կամ վտանգ վերցնելու եւ նաւահանգիստներում նաւերի շարժման Դիրութիւններ ապահովելու:

6.3օդւած

Հայկական Հանրապետութիւնը համաձայնում է, որ նա չը պիտի ձեռնարկէ որեւէ աշխատանքների որոնք կարող են վտանգել նաւահանգիստներից եւ նրանց շրջակայքից օգուելու դիրութիւնները:

7.3օդւած

Մի ազատ զօնայում պահեստներ կառուցանելու եւ նրանցից օգուելու կամ ապրանքներ դարսելու եւ դուրս տալու համար շնորհւած դիրութիւնները պետք է համաձայն լինեն ժամանակի առետրական պահանջներին:

Ազատ զօնայում սպառուելու համար թոյլատրւած բոլոր ապրանքները ազատ պիտի լինին մաքսերից, Աքցիզներից եւ այլ բոլոր տուրքերից ինչ ձեւի եւ նկարագրի կը լինին. Բացի վիճակագրական տուրքերից, որը սահմանւել է 8-րդ յօդւածում:

Հայկական Հանրապետութեան որոշումից եւ կամքից է կախւած ազատ զօնայի սահմանում թույլ տալ կամ արգելել արդիւնաբերութիւնը:

Այս յօդւածի նախատեսած կէտերում որեւէ ջոկոդութիւն չպիտի լինի թէ տարբեր ազգութիւնների պատկանող անհատների միջեւ եւ թէ տարբեր տեղերից եկած եւ տարբեր տեղեր գնացող ապրանքների միջեւ:

8.3օդւած

Ազատ զօնայում ստացող եւ այնտեղից դուրս եկող ապրանքների վրայ որ օտար երկրից էլ գալու լինին եւ դէպի որ օտար երկիր էլ գնալու լինին, 2 յօդւածում սահմանւածներից դուրս որեւէ այլ հարկեր կամ տուրքեր չպիտի դրուին. Բացի մի վիճակագրական տուրքից, որը չպետք է գերազանցի մի հազարերորդական մասը

Այս վիճակագրական տուրքի հասոյթը միմիայն պիտի յատկացուի ազատ զօնայի առետրին պատկանող վիճակագրութիւնների հետ կապ ունեցող ծառայութեան պահպանման:

9.3օդւած

Հաջորդ յօդւածի նախատեսութեան ենթակայ ազատ զօնայում ստացող եւ այնտեղից դուրս եկող ապրանքների 4 յօդւածում սահմանւած հարկերը նոյն յօդւածում յիշւած պայմաններում պիտի տրւեն գանձւեն այդ ապրանքների Հայկական Հանրապետութեան տերիտօրիան մտնելու եւ այնտեղից դուրս գալու ժամանակ փոխադարձաբար:

10.Յօդված

Ազատ Ձօնայից դուրս եկող եւ կամ այնտեղ մտնող այն անձերը, ապրանքները, պօստային ծառայութիւնները, շոգենաւերը, բեռնանաւերը, կառքերը, վագոնները եւ ուրիշ փոխադրութեան միջոցները եթէ նրանք գալիս եւ գնում են ուրիշ որեւէ մի պետութեան տերիտորիայից եւ անցնում են Հայկական Հանրապետութեան տերիտորիայի միջով, նրանք այս տերիտորիայում պիտի համարուին տրանզիտի վիճակում:

11.Յօդված

Բաթումի նաւահանգիստի միջոցով դէպի սեւ ծովը ազատ ելք է տրուում Վրաստանին, Ադրբեյջանին, Պարսկաստանին եւ Հայաստանին, միեւնոյն ատէն ազատ տրանզիտով Հայկական երկաթուղիների վրայով:

Ազատ տրանզիտ ասելով պիտի հասկացվի յաջորդ յօդածում սահմանված պօստային, հեռագրային եւ հեռախօսային ծառայութիւնների ազատութիւնը:

12.Յօդված

Տրանզիտի ազատութիւնը պիտի տարածվի ազգերի Լիգայի պատկանող Պետութիւնների տերիտորիաներից եկող եւ այնտեղ գնացող անձերի, ապրանքների նաւերի, կառքերի, վագոնների եւ պօստային ծրարների վրայ. Հոգ չէ թէ այդ Պետութիւնների տերիտորիաները իրաւի յարակից են թէ ոչ, այս նպատակով տերիտորիալ ջրերից անցնելը թույլատրուում է: Այսպիսի անձեր, ապրանքներ, նաւեր, կառքեր, վագոններ եւ պօստային ծրարներ ենթակայ չպիտի լինին որեւէ տրանզիտի հարկերի կամ անտեղի ուշացումների եւ կամ արգելքների եւ նրանք Հայաստանում պիտի վայելէն ազգային վերաբերմունք, վարձերի, դիւրութիւնների եւ բոլոր այլ հարցերում:

Տրանզիտի ապրանքները ազատ պիտի լինին բոլոր մաքսերից կամ ուրիշ նման հարկերից:

Տրանզիտի ապրանքների փոխադրման համար նշանակւած բոլոր վարձերը պիտի լինին արդարացի /չափաւոր/, նկատի առնելով առեւտրական պայմանները: Ոչ մի վարձ, դիւրութիւն կամ արգելք կախում չպիտի ունենայ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով փոխադրութեան տիրոջից կամ փոխադրութեան միջոցից ազգութիւններից, որոնց միջոցով ճանքորդութեան որեւէ մի մասը կատարւել է կամ կատարւելու է:

13.Յօդուած

Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայնում է յատկացնել որեւէ ընդհանուր երկաթուղիների դաշինն /.../, որը կարող է կապել ազգերի լիգան: Նա դարձեալ ապահովում է վերաբերմունքի բացարձակ հաւասարութիւն բոլորին, որոնք կը օգտուին Հայկական երկաթուղիներից, անկախ ճամբորդների ազգութիւններից կամ ապրանքների որտեղից կամ ում սեփականութիւնը լինելուց:

14.Յօդուած

Աղբրբէջանին ի նպաստ պայմանաւորելիք որեւէ իրաւունքներ կախում պիտի ունենան այսօրինակ համաձայնութիւններից, որ պիտի կապուեն Աղբրբէջանի երկաթուղիներին եւ Բագրի համար:

15.Յօդուած

Բացի կարեւոր հարցերից ազգերի Լիգային դիմումներ անելուց ազատելու համար մի յանձնախումբ ... պիտի հովանաւորէ միջազգային ռեժիմի գործադրութիւնը ինչ որ վերաբերում է Հայաստանի եւ Վրաստանի նաւահանգիստներին եւ Հայաստանում եւ Վրաստանում տրանզիտի ազատութեան: Այս յանձնախումբը պիտի բաղկանայ երկու Հայաստանի ներկայացուցիչներից, մէկ Վրաստանի, մէկ Պարսկաստանի եւ մէկ Աղբրբէջանի ներկայացուցիչներից, եւ Ազգերի Լիգայի կողմից նշանակուած մէկ նախագահից: Այն պայմանով, որ Վրացական նաւահանգիստների եւ երկաթուղիների վերաբերեալ հարցերում Վրաստանը պիտի ունենայ երկու ներկայացուցիչ, իսկ Հայաստանը մէկ: Վերոյիշեալ Միջազգային ռեժիմի վերաբերեալ բոլոր վիճելի հարցերը, որոնք չեն կարող լուծել համաձայնութեամբ առաջին առիթով պիտի ենթարկուեն վերոյիշեալ յանձնախումբերի քննութեան, որի որոշումը պիտի կայանան երկու երրորդի մեծամասնութեամբ, որի հաստատելու դէպքում նախագահի կարծիքը պիտի գերիշխէ:

Այս դէպքում երբ որեւէ մի շահագրգռող պետութիւն ... դիմել յանձնախումբի որոշումների դէմ, այսպիսի մի դիմում պիտի բերուի Ազգերի Լիգայի առջեւ, որի որոշման սպասելով յանձնախումբի որոշումը պիտի գործադրուի:

Իսկականի հետ ճիշտ է

Գործավար *ստորագրություն*

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 201, գ. 1, գ. 23, թ. 60-62; մեքենագիր

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ
ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ԳԱՂՏՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Հունաստանի արքայական ներկայացուցչի հետ կայացած գրույցի ժամանակ վերջինս հայտնել է, որ Հունաստանը պատրաստ է Հայաստանին ռազմական օգնություն ցուցաբերել Թուրքիայի դեմ պայքարում (21 սեպտեմբերի, 1920թ.)

21/IX-20թ

Գաղտնի

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ Պ. ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ.

Յերեկ Միսսիան այցելեց Հունաստանի արքայական ներկայացուցչի պ. Սկեֆերիսը: Խոսակցության ժամանակ նա բավական պարզ կերպով ակնարկեց վոր յերթե մեր կառավարությունը խնդրի Հունաստանի հովանավորությունը յեվ ոգնությունը, այդ ոգնությունը կըդրվի ամենայն սիրով յեվ հույները կը տրամադրեն անհրաժեշտ չափով գորքեր Սիվաս-Երզրում ճանապարհը կտրելու համար, վորով տաճիկները ստիպված կը լինեն դատարկել մեզ տրվող վիլայեթները, վորպեսզի ծուղակի մեջ չընկնեն: Պ. Սկեֆերիսի սելով, դեռ յերկու ամիս առաջ խոսք չէր կարող լինել այդպիսի ոգնության մասին, վորովհետեվ Թրակիայի-գրավումը, Ջաֆեր-Թայասի կարծած համաձայնությունը բուլղարների հետ յեվ Քեմալի յենթադրած գորությունը հարկադրել էյին Հունաստանին մեծ ուժեր կենտրոնացնել թե Սմիրնայի յեվ թե Թրակիայի ճակատների վրա: Սակայն ներկայումս, յերբ ամբողջ Թրակյան խաղաղված է յեվ ազգաբնակչությունը գոհ է հունական գրավումից, իսկ Քեմալն անգոր է խոշոր հարված հասցնելուց, Հունաստանը, վորը իր վրա է առել տաճկական պայմանագրի իրագործումը Տաճկաստանի անհնազանդության դեպքում՝ ինքը շահագրգրված է վոր թուրքերի դիմադրությանը վերջ տրվի ամենակարճ ժամանակում յեվ պայմանագրի բոլոր կետերը կատարեն առանց հապաղման:

Պ. Սկեֆերիսը կարծում է վոր մեր դաշնակից ուրիշ պետությունները չեն առարկի հունական ոգնության դեմ, վորովհետեվ նախ նրանք յեվս շահագրգրված են վոր պայմանագիրը կատարվի յեվ ապա հունական ոժանդակությունը ուժ կտա Անդրկովկասում հակաբոլշեվիկյան տարրերին: Հունաստանն իր վրա վերցնելով Հայաստանին ոգնելու պարտավորվածությունը, կարող է գորքեր տրամադրել նաեվ մեծամասնականների դեմ

կովելու համար. Մի բան վորից նույնպես պիտի գոհ լինեն Անտանտայի պետությունները:

Ձեկուցելով Ձեզ դորա մասին, Միսսիան պատիվ ունի խնդրելու առաջարկել հիշած հարցը Մինիստրների խորհրդի ուշադրությունը յեվ հետեւանքի մասին տեղեկացնել:

ԴԻՎԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ՝

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ՝

Գ.Հ. Սկեֆերիսի կարծիքով մեր դիմումը Հունաստանին մեզ ոգնություն հասցնելու յեվ ըստ յերեվույթին նաեվ հովանավորելու նպատակով:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏ. ԳՈՐԾ. ՄԻՆ. ԳՈՐԾ Նօ 766 Ֆ.

66 ԵՁ 111-112

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, g. 2, q. 72, p. 12; մեքենագիր

No IV-25

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Ռազմաճակատում տիրող ծանր դրության մասին,
անհրաժեշտ է օգնություն խնդրել եվրոպական մեծ տերություններից,
Հունաստանից, Վրանզելից և խոսել Լեզրանի հետ, որպեսզի ինքը, որպես
Թուրքիային դաշնակից պետության ներկայացուցիչ, ջանքեր գործադրի
թուրքական գորքի առաջխաղացումը կասեցնելու համար
(28 սեպտեմբերի, 1920թ.)*

Թուրքական գորքերը մեծ ուժերով Ղարսի մեր ուժերի վրա հարձակում գործեցին, նպատակ ունենալով գրավելու ամբողջ Ղարսի մարզը յեվ, կարող ե պատահել, վոր մենք ստիպված կլինենք յերկու որվա ընթացքում Սարիղամիշը թողնել: Դրությունը շատ լուրջ ե: Անհրաժեշտ ե անմիջապես դիմել Լյուկկին յեվ Կորբելին, պնդել, վորպեսզի նրանք անմիջապես հեռագրեն իրենց կառավարություններին թուրքական գորքերի շարժման մասին յեվ խնդրեն բոլոր հնարավոր միջոցները կետ խոսեցեք նայել Լեզրանի հետ յեվ պահանջեցեք նրանից վորպես թուրքերի դաշնակից, վոր ազդի Թուրքերի վրա՝ դադարեցնելու պատերազմական գործողությունները: Խնդրեցեք Հունական ներկայացուցչին շտապ հաղորդելու այս բոլորի մասին Հունական Կառավարության ստորակետ յեվ իմանալ թե արդյոք Հունական

գորքերն իրենց հերթին կարող են հարձակման անցնել յեվ դրանով ել թուլացնել Թուրքական առաջխաղացումը կետ Անմիջապես դիմեցեք նայել Վրացական Կառավարության, խնդրեցեք շտապ մեզ նավթ Բաց թողնելու, վորը մեզ անհրաժեշտ է մեր գորքերը ճակատ ուղարկելու համար. Ինչպես յեվ զինամթերք կետ Բացատրեցեք վոր յեթե նավթն ուշանա, վտանգավոր դրություն կստեղծվի Ղարսի մարզի համար. Նույնպես յեվ Բաթումի համար: Իմացեք Վրանգելի ներկայացուցչից, թե Վրանգել կարող է մեզ ոգնություն ցույց տալ զինամթերքով կամ Տրապիզոնում դեսանտ հանելով
Ն. 5980 /թուրքիկ/, սեպտեմբեր 28*/

ԱՐՏԳՈՐԾՄԻՆ

Պետ. Կենտ. Արխիվ. "Ղարսի շրջանի մասին":

Գործ 771, էջ 260

-----
*/ Թարգ. ռուսերենից, խմբ.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց.2, գ.81, թ.5; մեքենագիր

No IV-26

ՕՐՁՈՆԻԿԻՉԵՒ ՈՒՂԻՂ ԽՈՍՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԻՉԵՐԻՆԻ ՀԵՏ

Նա հերքում է տեղեկությունները կարմիր զորքերի կողմից Ձանգեզուրում դաժանություններ իրականացնելու մասին և միաժամանակ նշում, որ օգոստոսի 10-ին Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնության պահպանումը անհնար է իրականացնել (29 սեպտեմբերի, 1920թ.)

Из Баку по пр. проводу 29/IX-1920г.

Тов. Чичерину.-Заявление о зверствах наших войск расстрелов детей и так далее абсолютнейшая лож и я не знаю какое тут произвести расследование. Категорически утверждаю отношение наших войск было самое лучшее и остается таковым Реввоенсовет одиннадцатой армии получил нагоняй от Главкома по поводу железнодорожного участка Шахтагты Нахичевань и Джульфа район этот занят турками и всевозможным бродячим элементом мусульманами беженцами и так далее Мы занимаем только Нахичевань движение армянских поездов в этом районе возможно только при охране нашими или армянскими войсками первое мы не можем сделать а второе политически неприемлемо и фактически неосуществимо так как сейчас же начнутся столкновения между

турецкими войсками беженцами с одной стороны и армянскими войсками с другой стороны. Легран этого положения не понимает и поднимает крик о нежелании со стороны армии соблюдения договора чего конечно нет и быть не может Положение таково что этот пункт предварительного договора фактически неосуществим при настоящей обстановке. Прошу указаний За вскрытие дипломатического пакета председатель ЧЕКА отстранен. ОРЖАНИКИДЗЕ
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ.17; մեքենագիր

No IV-27

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԻ ԶԵՎՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**
*Եվրոպական տերությունների, Հունաստանի ներկայացուցչի և Լեզրանի
հետ ունեցած հանդիպումների մասին, որոնց ընթացքում ներկայացվել է
Հայաստանի ծանր դրությունը թուրքական հարձակման պատճառով և
խնդրվել է, որպեսզի իրավիճակի մասին այդ անձինք
իրազեկեն իրենց կառավարություններին
(1 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Պատճեն.

Գաղտնի.

„1., Հոկտեմբերի 1920թ., Նո. 443.

Հ.Հ. Արտաքին գործերի նախարարին.

Սեպտեմբերի 29-ին յես Սարիզամիշի ուղղությամբ կատարվող տաճկական առաջխաղացման առթիվ, ինչպես ձեզ հաղորդեցի, տեսակցություն ունեցա Լեզրանի հետ. խոսակցությանս համառոտ էյությունը ձեզ արդեն հայտնի յե:

30-ին նույն հարցի համար յես այցելեցի ֆրանսիական զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Կորբելին, ֆրանսիական կոմիսարի փոխանորդ Նետտեմանին, անգլիական ներկայացուցիչ՝ Ստոկսին և այսօր հունական ներկայացուցիչ՝ Սկեֆերիսին:

Յես նրանց նկարագրեցի Հայաստանում այժմս ստեղծված դրությունը, վորը արգասիք է տաճկական առաջխաղացման: Հայտնեցի, վոր այդ առաջխաղացումն կատարվում է տաճկական ռեզուլյար զորքերով, թվով մինչև 12 հազար, Կարաբեքի փաշայի ղեկավարությամբ, վոր 1918 թվականին հրամանատար էր Ղարսի ուղղությունն ուսումնասիրած զորավար: Բացատրե-

ցի, վոր Ոլթիի և Սարիգամիշի գրավումը, ճգնաժամային և դարձնում Հայաստանի գրությունը, վորովհետև դորանով մեր Հանրապետությունը գրկվում է իր միակ աղբյուրներից, ուր նա կարող է ձեռք բերել վառելիք յերկաթուղային յերթնեկության համար և շնորհիվ այս հանգամանքի գորքերի տեղափոխությունը կարող է ուշանալ:

Անցնելով տաճկական առաջխաղացման նպատակներին յես հայտնեցի իմ կարծիքը, վոր դա Սևրի դաշնագրի դեմ ուզում է կրկին առաջադրել Բրեստի դաշնագիրը և միաժամանակ ցանկանում է լիկվիդացիայի յենթարկել հայկական ֆրոնտը ու կապ հաստատել բոլշևիկների հետ և այդպիսով ունենալ միանգամայն ազատ թիկունք հույների առաջխաղացման դեմ:

Բացատրեցի, վոր տաճիկների այդ դիտավորությունները վոչ մի խոչնդոտ չպիտի հանդիպին Սովետական Ռուսաստանի կողմից, վորովհետև վերջինս Սևրի դաշնագրից հետո առաջանում է այն համոզմունքից, վոր Հայաստանը անդարձ կերպով անցնում է Անտանտայի քաղաքականության, իսկ տաճկական առաջխաղացումը նրանց ներկայացուցիչ Լեզրանը բացատրում է նրանով, վոր իբրև քեմալիստներին ցանկանում են կանխել հայկական ագրեսիվ քաղաքականության հետևանքները Տաճկաստանի նկատմամբ:

Այս բացատրություններից հետո, յես խնդրեցի նրանց չմերժել անմիջապես իրազեկ դարձնելու իրենց կառավարությունները՝ Հայաստանում ստեղծված դրության մասին և միջոցներ ձեռք առնել հասցնել շուտափույթ ոգնություն, վորը կարող է կայանալ նախ հնարավոր դեսասանտի և ծովային դեմոնստրացիայի մեջ և ապա շտապ կերպով վառելիք հասցնելու մեջ: Երանք ինձ լսեցին մեծ ուշադրությամբ, հայտնեցին ինձ իրենց համակրության զգացմունքը և խոստացան այս մասին հաղորդել անհետաձգելիորեն իրենց կառավարությանը և խնդրել անհրաժեշտ ոգնությունը: Մասնավորապես դեսասանտի մասին մեր խոսակցության ընթացքում պարզվեց, վոր դա ինքնըստինքյան դժվար իրագործելիի չէ, յեթե ի նկատի ունենալ, վոր դեսասանտը հունական պիտի լինի և ափ պիտի իջեցնել Տրապիզոնի շրջանում, ուր մինչև 200,000 մեր դատը համակրող հույն բնակչություն կա: Յես հայտնեցի նրանց, վոր դրանով կարելի կլիներ հասցնել մեծ ոգնություն Հայաստանին, թե բարոյական և թե զինվորական, վորովհետև տաճիկները ստիպված պիտի լինեն այդ դեպքում յետ քաշվել իրենց ույժերի մի մասը Հայաստանի սահմաններից: Հարուցած հարցերիս շուրջը հատուկ խոսակցություն

ունեցա հունական ներկայացուցիչ՝ Սլեֆերիսի հետ, վորը այս հարցին նա-
յում ե իբրև գործնական հարցի:

Տեսակցությունս մյուս որը հոկտեմբերի 1-ին, յես նրանցից տեղեկություն
ստացա, վոր Հայաստանում ստեղծված դրության և իմ հարուցած խնդիրնե-
րի մասին արդեն հեռագրել են իրենց կառավարությանց:

Դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ ստորագրություն

Պետ. Կենտ. Արխիվ: Ֆոնդ Նո. 66, գործ 766-44

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց.2, գ.81, թ.6-7; մեքենագիր

No IV-28

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԼԵԳԱՆԻ ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՄ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՍԻ
ՌԱԶՄԶԵՂԿՈՄԻ ԱՆԴԱՍ ՕՐԶՈՆԻԿԻՉԵՐՆ**

*Հայաստանի կառավարությանը, Սևրի պայմանագրի համաձայն,
Արևմտյան Հայաստանի տարածքը ռազմական եղանակով վերանվաճելու
մտադրությունից հրաժարվելու առաջարկ անելու, թուրքական ներխուժման
պարագայում՝ Հայաստանի խորհրդայնացումն իրականացնելու
աննպատակահարմարության, խորհրդայնացման փորձի պարագայում
հայկական զինուժի կողմից սպասվելիք համառ դիմադրության
ցուցաբերման վերաբերյալ
(7 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

КОПИЯ.

ТОВ.ЭЛИАВА (написано карандашом)

ТЕЛЕГРАММА

МОСКВА НАРКОМИНОДЕЛ ЧИЧЕРИНУ

КОПИЯ БАКУ ЧЛЕНУ РВС КАВФРОНТА ОРДЖОНИКИДЗЕ

Тифлис 7-Х-20 ЛИЛИ

Предполагаю обратиться Армянскому Правительству предложением офици-
циально изъяснить отказ всяких стремлений вооруженного захвата областей
Турецкой Армении на основании Севрского договора, дать согласие посред-
ничество Советроссии территориальном размежевании с Турцией, предоставить
Советроссии право военного транзита по жездорогам Армении.

Согласие армян эти условия считаю выходом из положения. Это дало бы нам полное основание настойчиво требовать приостановления военных операций турок и очищения ими армянской территории.

НР 26/169 ЛЕГРАН.

Верно: Секретарь Полномочного Представителя

ПОДПИСЬ /Л.Шифферс/

КОПИЯ.

ТЕЛЕГРАММА

МОСКВА НАРКОМИНОДЕЛ ЧИЧЕРИНУ

КОПИЯ БАКУ ЧЛЕНУ РВС КАВФРОНТА ОРДЖОНИКИЗЕ

Тифлис 7-Х-20 ЛИЛИ

Что касается советизации, момент вторжения турок она не может рассчитывать на сочувствие масс, приведет необходимости ожесточенной борьбы дашнакскими бандами которые партизанской войне смогут оказать серьезное сопротивление. При отсутствии у нас достаточных сил трудно будет избежать использования этой целью турецких сил что даст определенно скандальный характер всей операции. Прошу дать мне полномочие имени Советправительства, случае согласия армян изложенные условия, предъявить турецкому командованию требование немедленного приостановления военных действий и очищения территории Армении. Новых сведений с фронта пока нет.

ХР 27/171 ЛЕГРАН.

Верно: Секретарь Полномочного Представителя

ПОДПИСЬ /Л.Ш./

ЦПА ИМЛ Ф. No.85. Оп. No.14. Ед.Хр. No.17. л.3.

Верно /подпись/

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 17ա-բ; մերենագիր

No IV-29

**11-Դ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28-Դ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ՕՊԵՐԱՏԻՎ
ԳԱՂՏՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ**

*Հրահանգավորվում է կարճ ժամկետում ձնշել Ջանգեզուրում բռնկված
սպստամբությունը, վերացնել Նժդեհի գորախումբը, սպստամբության
մասնակիցներին գնդակահարել՝ ի ցույց մյուսների, որպեսզի, այդ
դաժանությունները տեսնելով, բնակչությունն այլևս չստածի խորհրդային
կարգերի դեմ սպստամբելու մասին*

(2 հոկտեմբերի, 1920թ.)

ПРИКАЗ

по войскам 28-й стрелковой дивизии No. 28/оп

Штаб дивизии 2 октября 1920 года

г.Шуша 23 часа 50 м.

/карта 10 верст в дюйме/.

Банды Нждея-при содействии провокационной агитации агентов его сагитировав местное населения селений всего Катарского района подняли контрреволюционное восстание. Восстанием охвачены селения: Зойва-Арциваник-Барабатум-Гаварт-Катар-Кямихана-Бых-Барабудж-Вячекан и видимо распространялись и на другие ближайшие селения этого района. В Ордубатском районе банды Нждея оказывают упорное сопротивление. В целях окончательной ликвидации банд и восставшего населения в Катарском районе и оказывающих сопротивление банд Нждея в Ордубатском районе, на части вверенной мне дивизии Командармом XI возложена задача-окончательно подавить восставшее население и решительными мерами в наикратчайший срок ликвидировать банду Нждея.

ВО ИСПОЛНЕНИИ СЕГО ПРИКАЗЫВАЮ:

Комбригу 83 тов. Литвиненко.

С рассветом 12 сего октября двинуть 247 п. из Шуши через Дыг на Зойва, куда прибыть на 4 день и занять Зойва, 17 октября занять Арцеваник и затем далее координируя свои действия с 250 полком наступающим со стороны Герусов на Катар, самым решительными мерами подавить восстание во всем районе, прибегая к самым беспощадным мерам, дабы этими мерами раз и навсегда отучить банды а также и население от всяких попыток к восстанию. Наиболее виновных при наличии улики виновности-расстреливать. 248 и 249 полкам оставаться на прежнем месте и исполнять прежде поставленные задачи.

Комбригу 84 тов. СЕМЕНОВУ.

С следующим из Энгеляюрта через Герусы на Катар 250 полком при совместных действиях 247 полка ликвидировать контрреволюционное восстание местного населения и банд Нждея районе Катара и прилегающих району селений стараясь зажать восставших в стальные тиски и беспощадно уничтожить все восставшие банды. При чем, при наступлении серьезно относится к выбору пунктов наступления используя выгодные естественные позиции, дабы при наименьших потерях нанести большее поражение противнику. При подходе к селениям охваченным восстанием Комполка 247 тщательно разведывать какие селения и подступы-позиции занимают восставшие банды и какой численностью, затем дружно сокрушающим ударом раздавить и уничтожить. По окон-

чании операции 250 полку продолжать движение на Ньюади, Во исполнение приказа No. 27/оп на присоединение к восточной группе для ликвидации банд Нждея в Ордубатском районе.

Комполка 247.

По окончании ликвидации восставших банд, оставаться в районе Катара и произвести самую тщательную чистку района от контрреволюционного элемента. Всем остальным частям, действующим в районе Ньюади-Ордубат, исполнять прежде поставленную задачу.

Нач-особого отделения 2 тов. ФРЕЙМАНУ выслать несколько агентов в районе Катара для вылавливания контрреволюционеров..... самой беспощадной расправой. Начсвязи т. ГРОСМАНУ во чтобы то ни стало выслать вместе с наступающими частями работников связи со средствами связи восстановить разрушенную техническую связь и принять все меры к безотказному поддержанию таковой.

Всем остальным руководствоваться прежде изданным приказом No. 27/оп.

Мои-заместители: прежние/приказ No. 27/оп./.

О получении и сделанных распоряженичх донести.

Начдив 28 Нестеровский За Военкома САРАЕВ Наштадив 28 ФРОЛОВ зашифровал 2/Х в 2 часа 15 минут ЮРКОВ.

Расшифровал АЛЬБИЦКИЙ.

С подлинным в е р н о:

Пом. Наштабрига По Оперативн. части /подпись/

ЦГАКА, ф.1328, оп.1, ед.оп.422, л.59.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 135, թ. 1-3; մեքենագիր

No IV-30

Հայաստանի Հանրապետության մի քանի պաշտոնատար անձանց հասցեով երկրի վարչապետ Հ.Օհանջանյանի ուղարկած հեռագիրը, որտեղ նկարագրվում է իրավիճակը Կարսի շրջանում և խոսվում բոլշևիկյան գործերի տեղաշարժերի մասին Դիլիջանի և Նոր Բայազետի շրջաններում (7 հոկտեմբերի, 1920թ.)

ՂԱԸՄ

Նախարար Ս. Վրացյանին

Պատճենը Ալեքսանդրապոլ Նախարար Ջամալյանին

Պատճենը Դիլիջան Նախարար Գյուլխանդյանին

Պատճենը Նոր-Բայազետ լիազոր Մելիք-Յուլյանին

Պատճենը Քեշիշքենդ Գերասիմ Բալայանին

Լրգրանք հայտնում է, վոր հետաձգում է իր մեկնումը Յերեվան միա-
ժամանակ հետ է կանչել իր աշխատակիցներին կետ կարծում ենք վոր այ-
լեվս չի գալու կետ Բեզգաղյանը հաղորդում է, վոր Դիլիջանի Նոր-Բայա-
զետի շրջանում կենտրոնանում են կարմիր զորքեր, նպատակ ունենանալով
գրավել մեր ուշադրությունը յեվ մեր ույժերը թուլացնել Ղարսի շրջանում
կետ Քաջազունին հասավ Ալեքսանդրապոլ, Ղարսի շրջանում հանգիստ է
կետ Կողբի յեվ Իգդիրի շրջանում կռիվներ են կետ Համաձայն բոլշեվիկների
հաղորդագրության Սովետական Ռուսաստանը համաձայնության է յեկել
լեհերի հետ յեվ մոտիկ ապագայում կ'ստորագրի նրանց մեջ պայմանագիր
կետ

Գրություն ձախ անկյունում անստորագիր գրված է. "Գաղտնի", իսբ.:

№ 5751 – 7/Х ՆԱԽԱՐԱՐԱՊԵՏ /Ոհանջանյան/

ընդգծումները շիֆրով են ուղարկված (ստորագրություն)

Պետ. Կենտ. Արխիվ: Ղարսի շրջանի մասին: Գործ 771, էջ՝

309.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 272, թթ. 4: մեքենագիր

No IV-31

**11-ԲԴ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28-ԲԴ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ՕՊԵՐԱՏԻՎ
ԳԱՂՏՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ**

*Հրահանգավորվում է միջոցներ ձեռնարկել և կարճ ժամկետում
լիկվիդացնել Նժդեհի զորախումբը, որը ոչ միայն հաջող պաշտպանվում է,
այլև հաճախակի անցնում է հակահարձակման
(7 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Копия.

Секретно No. спортивный.

ПРИКАЗ

Войскам 28-й Стрелковой дивизии XI-й Красной Армии

Гор. Шуша

Штаб дивизии

/карта 10 верст в дюйме/

7 октября 1920г.

22 часа 20 минут.

Подполковник Нждей мобилизовав армянское население в бассейне реки Мигри-чай и районе сел. Астазур, при поддержке горной батареи, а также пользуясь полукольцом гор. окаймляющих этот район не только оказывает упорное сопротивление, но и частично переходит в частичное наступление.

Командарм XI приказал наикратчайший срок ликвидировать банды Нждея, окружить и уничтожить и тем освободить тракт вдоль Аракса.

ПРИКАЗЫВАЮ:

1/ Восточная группа Комбриг 8 т. Семенов. 250, 251, 252 стр. полки и 2 кавполк с приданным взводом горной батареи.

Сосредоточить всю бригаду со 2 кавполком к 16 октября в районе Ньюади. Привести части в боеспособность и 17 октября решительно перейти в наступление с восточной и северо-восточной сторон на Астазур-Мигри, окружая и беспощадно расправляясь с восставшими бандами Нждея.

Всякая нерешительность и неуверенность с нашей стороны поднимает дух противника и дают ему возможность увеличить банды за счет восставших, а потому смело и храбро вперед.

2/ Западный отряд Комбрига 28 Кав. т. Студнев, 1 кавполк.

Сосредоточить весь кавполк к 16 октября в Ордубате, привести в боеспособность и 17 октября повести решительное наступление с целью занятия населенных пунктов западнее реки Мигри-чай и соединения с группой, наступающей с восточной стороны.

Широко использовать Турецкие части, местные караульные таборы, как для охраны границы с Арменией, так и для наступления совместно с 1-м кавполком.

3/ Комбригу 83 т. Литвиненко. Оставаясь всей бригадой прежнем районе, подготовить 247-й полк на случай его движения вперед.

4/ Начарту 28 т. Гусакову. Оставаясь на месте руководствоваться прежде изданными приказами и деятельно продолжать проводить артчасти путем решительных мер в боевой вид.

5/ Начсвязи 28 т. Гросману. В следствии затяжки операции и возрастающей борьбы с бандами, самыми решительными мерами, проявив максимум самоотверженности и боевой инициативы для поддержания безотказной, непрерывной и действительно, связи, как технической, так и конной. В случае их повреждения принимать быстрые меры к немедленному исправлению и восстановлению связи. Никакие мотивировки о неимении средств и недостатке людей не должны иметь места.

6/ Опродкомдиву 28. Усилить производительность в заготовке продовольствия и фуража, развивая таковую до максимума.

7/ Начснабдиву 28т. Коркину. Самыми решительными действиями и боевым управлением органов Снабжения поставить дело продовольствия частей как

продовольствием, продфуражем так и огнеприпасами, на высшую степень боевой готовности,- дабы не одного дня части не голодали и не терпели нужды в огнеприпасах, ибо этот враг-голод и нужда в огнеприпасах наносит большее поражение чем огонь банд Нждея.

8/ Начсандиву 28т. Миловидову. Организовать самую быструю и правильную эвакуацию раненых и больных тов. краснойармейцев, снабдить части нужным количеством медикаментов и перевязочными средствами, поставить на должную высоту скорую помощь раненым и больным в передовых лазаретах и перевязочных отрядах.

9/ Мои заместители Комбриг 83 т. СЕМЕНОВ и Комбриг 83 т. ЛИТВИНЕНКО.

10/ Получение сего и отданных распоряжениях донести.

Подлинный подписали:

Начдив 28 НЕСТЕРОВСКИЙ, Врид.Военкома САРАЕВ,

Начальник Штаба ФРОЛОВ.

С подлинным в е р н о:

Ст. Помнаштадив 28 по Оперчасти/подпись

ЦГАКА, ф. 1328, оп. 1, ед.хр.434, л. 37

печать

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 134, թ. 1-3; սևքենագիր

No IV-32

11-ԴԴ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28-ԴԴ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ՕՊԵՐԱՏԻՎ

ՔԱՂՏՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ

Հրահանգավորվում է Ձանգեզուրում բռնկված և տարածվելու միտում ունեցող հակաբոլշևիկյան ապստամբության կապակցությամբ՝ Նախիջևանի, Ձանգեզուրի և Շուշիի գավառներում հայտարարել ռազմական դրություն, ապստամբության կոչեր տարածողներին գնդակահարել տեղում՝ առանց դատի ու հետաքննության, քննարկել Նժդեհի և նրան օժանդակող սպաների հանդեպ ահաբեկչություն իրականացնելու հնարավորությունները (14 հոկտեմբերի, 1920թ.)

Комбригам 84-83 и Кав. 28.

Секретно оперативный приказ по войскам 28 Стрелковой Дивизии XI Красной Армии.

№.30/оп.

14 октября 1920г.

12 часов-мин.

Штаб Дивизии

Г. Шуша.

/Карта 10 верст и дюйме/.

В дополнение к приказу № 29/оп. В виду вспыхнувшего и с каждым днем распространяющегося восстания в Зангезуре и возможности переброски такового в Армянскую часть Нагорного Карабаха, объявляю НАХИЧЕВАНСКИЙ, ЗАНГЕЗУРСКИЙ и ШУШИНСКИЙ уезды на военном положении.

Всех лиц уличенных в пропоганде и подстрекательства к восстаниям, расстреливать на месте преступления без суда и следствия.

С 20 часов запрещается всякое хождение по улицам без пропусков.

НАЧГАРНИЗОНОВ/а где таковых нет, ПРЕДРЕВКОМОВ/

Провести этот приказ в жизнь.

НАЧОСОБОГО ОТДЕЛЕНИЯ №. 2.

Усилить свою агентурную деятельность в Зангезурском уезде, для вылавливания пропагандистов-дашнаков и подстрекателей к восстаниям, не давая никакой пощады, уничтожать без суда и следствия.

НАЧРЕГИСТРОТУ 28

Установить кем занимается Энгеляюрт, не принимают ли участия в восстании регулярные части Армении и не направлены ли Арменией организованные банды Нждея для поднятия восстания и мобилизации местного населения. Усилив агентуру, выяснить численность бандитов и пулеметов полковника Нждея. Применить террор по отношению к Нждею и его приспешников-офицеров.

Подлинный подписали

Начдив 28 Нестеровский,

Зам. Военкома Сараев,

Наштадив 28 Фролов.

ЦГАКА, ф. 1328, оп. 1, ед.хр.422, л.64.

(Печать)

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 8, գ. 138, թ. 1-2; սերիալի

ԶԵՎՈՒՑՈՒՄ

*Ղազախ Շամշադինի կուսակցական գործողության
սոցիալական յեվ քաղաքական կյանքի մասին
(13 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Ղազախ Շամշադինում ինչպես յեվ Հայաստանի մյուս մասերում Կոմունիստական կուսակցական աշխատանքը տարվում է վորոշ դժվարություններով, հանձինս դաշնակ կառավարության տարածած ահ ու սարսափի գյուղացիության նկատմամբ, բայց միյեվնույն ժամանակ հնարավոր է անընդհատ աշխատել:

Ղազախ Շամշադինի շրջաններում յաչեյկաներ հետեյլյալ գյուղերում.

Ղազախի շրջան. 1) Աչաջուր, 2) Սեվ քար, 3) Ուզուն Բալա, 4) Լալագյուղ,

Շամշադինի շրջան. 1) Բերթ, 2) Թովուզ, 3) Կարմիր աղբյուր, 4) Մոսես գյուղ, 5) Ղրղի, 6) Բաթլու:

Այն յաչեյկաների ցուցակի մեջ գրված ընկերների մոտ կես մասը գտնվում են Ադրբեյժանի սահմաններում, իսկ կես մասը գյուղերում (տեղերում) ուստի հնարավոր չէ բոլորին մեկտեղ ժողովի հրավիրել, այդ արվում է միայն Ադրբեյժանի սահմաններում ապրողների նկատմամբ, իսկ Հայաստանում գտնվող ընկերներին տրվում է համապատասխան հրահանգներ հարկավոր աշխատանք կատարելու ազդեցիական յեվ կազմակերպչական ուղղությամբ:

Յեթե վոչ ամեն որ, յերկու որը մի անգամ սահմաններից անց է կացվում գրականություն, լրագիրներ, գյուղերում գտնվող ընկերների տարածելու համար: Ընկերների հետ փոխադարձաբար տեղեկություններ է տրվում յեվ ստացվում: Շամշադինում, Ադրբեյժանի սահմաններում գտնվող յաչեյկաների մեջ գտնվող ընկերների կողմից ընտրված է յաչեյկաների նախագահություն:

Ներկա մոմենտում ժողովրդի կացության մասին:

Հայաստանի յեվ քեմալականների մեջ սկսված պատերազմների պատճառով, գյուղացիներին քշում են դեպի գորահավաք, նույնիսկ մինչեվ 50 տարեկանների անկախ նորանից թե ինչ թվերի գորահավաք է պաշտոնապես հայտարարված: Չներկայացողների կայքը իբր թե ի հարքունիս է գրավվում այդ անվան տակ թալանում է ավազակ պոլիցականների ձեռքով, չնայած դորան հավաքածների մեծ մասը ճանապարհներից փախչում են դեպի իրենց շրջանի անտառները թագնվելու: Գյուղերը համարյա դատարկված է

մարդկանցից: Դաշնակների անսահման ճնշումները ստեղծել են աննկարագրելի դրություն: Ամեն տեղ տիրում է մեռելային դրություն, կարծես յեռացող կյանքը ել գոյություն չունի դադարել ե շարժվելուց: Հայաստանի հորիզոններում կուտակվում են սեվ ամպեր, ամեն ոք ստացվում են պատերազմի դաշտից բոթաբեր լուրեր, այտեղ հոսող արյան գետերի յեվ մեծ գոհերի մասին:

Գլուխը կորցրած աշխատավոր մասսաներին ուժով հարկադրում են դուրս գալ հակառակ իրեն կամքին կովելու սրիկա բուրժուանների ստեղծած ճակատում յեվ հայ ժողովրդի վողորմելի մնացողները այդպիսով ի սպառ բնաջնջվում է: Չնայած վոր կովողները հույս չեն դնում իրենց ինքնապաշտպանության վրա:

Բազմիցս խոստացվել է թե հայ աշխատավորությունը զինվորը, չի կովել Կարմիր գորքերի դեմ, իբրեվ փաստացի ապացույց դորան բերում ենք հետեվյալը:

Սույն 1920թ. հոկտեմբերի վերջերում, Ղազախ Շամշադինի սահմանագծի սահմանապահ միլիցիական գորքերի պետ լեվոն Բեգ մելիք Ավալյանը Աքսիբարի շրջանի սահմանագծի վեճի առթիվ ծագած վողքը ընդհարման ժամանակ հրաման է տալիս իրեն յենթակա հարյուր մարդոց բողկացած հեճելագորի հարձակում գողծել բայց վերջիններս դրականապես պատասխանում են վոր վող մի դեպքում դրանք չեն կովի ոուս Կարմիր Ձողքերի դեմ:

Լեվոն Բեգը լավ հասկանալով թե բանն ինչումն է սուս ու փուս ճանապարհիվում է 5 ձիավողներով դեպի Քարվանսարա:

Միլիցիական վաշտերից մեկ վզվողին կոմանդիր (Շամշադինի շրջանից) իր 20 զինվողների հետ միասին իրեն զենքերով քաշվել են դեպի անտառները թող կենալու համար:

Պատերազմից ահաբեկված աշխատավորությունը իրենց փրկությունը տեսնում են Կարմիր Ռուս գողքերի մոտենալու մեջ, նրանք սրտատրողներն են հաշվում թե յերբ կստացվի այն լուրը թե Հայաստանը հայտարարվում է Խողրիդային յեվ իրենց կոչ պիտի անել նողրա շուրջը հավաքվելու, վողրին պատրաստ են արձականզ տալու, վողքան շուտ կատարվի այն այնքան շուտ վերջ կը տրվի թշվառ հայ ժողովրդի կողողրածին:

Տ.Ղալթախյան

13 հոկտեմբեր 1920թ.

ՀՄՄ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 146, թ. 3-4: մեքենագիր

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**
*Լեզրանի հետ տեղի ունեցած զրույցի բովանդակության մասին, որտեղ
 Լեզրանը հստակ արտահայտվել է, որ Թուրքիան այժմ գտնվում է
 Ռուսաստանի բոլշևիկյան դրոշի տակ, և ճիշտ կլինի, որ նրա տակ անցնի
 նաև Հայաստանը, ինչին ի պատասխան հայկական կողմը շեշտել է, որ
 փոխադարձ բարեկամության դիմաց Ռուսաստանը Հայաստանի դեմ դնում
 է ոչ թե անընդունելի, այլ անիրականանալի պայմաններ և աջակցում է
 թուրքական կողմին՝ հայերի պետականությունն ու ֆիզիկական գոյությունը
 վտանգելու նրանց ձգտումներին
 (14 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Էջ 123.

Պատճենը պատճենից.

"14" Հոկտեմբերի 1920թ.
Ն.ո. 456.

Զեկուցումներ.

Արտաքին գործերի պ. նախարարին.

Հոկտեմբերի 9-ին, յես տեղեկություն ստացա, վոր Լեզրանը վերջապես վորոշել է ուղեվորվել Յերեվան: Նույն որը յերեկոյան, ժամը 11-ին, յես այցելեցի նրան կայարանում իր սալոն-վագոնում: Լեզրանի ասածները պարզեց, վոր նրա միսսիայի Թիֆլիսում ուշանալը բացատրվում էր տեխնիկական հանգամանքներով, գլխավորապես վրացիների շոգեկառք չը տալու պատճառով:

Գուցե այս պատճառը միակ չի յեղել նրա ուշանալուն, հավանական է նույն իսկ, վոր նրա գնալը գիտակցորեն ձգձգվել է մինչեվ կը պարզվեյին տաճկական առաջխաղացման հեռանկարները, սակայն այս յենթադրություն հստորեն քողարկված է, վորովհետեվ իրոք, վոր վերեվ հիշում տեխնիկական խոչընդոտները վրացիների կողմից տեղի յեն ունեցել: Ապա մեր խտակցությունը անցավ ընդհանուր խնդիրների:

Լեզրանը կրկին հայտնեց այն միտքը՝ վոր յեթե գիտակցորեն դնել հարցը, պիտի ընդունել այժմս միայն յերկու իրար հետ մահու յեվ կյանքի իմաստով կովող քաղաքականություն: Դա մի կողմից Անտանտայի քաղաքականութ-

յունն է յեվ մյուս կողմից Սովետական Ռուսաստանի հեղափոխական քաղաքականությունըն է: Յես չը գիտեմ, ավելացրեց նա, արդյոք գիտակցորեն ե կատարվում, կիսագիտակցորեն, թե անգիտակցորեն, բայց, համենայն դեպս՝ տաճիկները այժմս մեր հեղափոխական դրոշակի տակ են գնում, վորովհետեվ անտանտայի քաղաքականությունը, յեթե հաջողությամբ պսակվի, մահացու հարված պիտի հասցնի նրանց: Մենք կարծում էյինք, վոր հայկական կառավարությունըն էլ մեզ հետ կը լինի, սակայն Մեվրի պայմաններից հետո՝ նա ավելի շատ թեքվում է դեպի անտանտայի իմպերիալիստական քաղաքականությունը, քան թե վոր դեպի մեզ: Համենայն դեպս մեր կառավարությունը դեռ մինչեվ որս էլ տատանվում է այս հարցում, մինչդեռ նրան ամենայն տեսակետից անհրաժեշտ կարելոյն չափ շուտով վորոշել վերջապես յուր դիրքը:

Յես հերքեցի նրա ասածները, հայտնեցի, վոր այն պահանջները, վորոնք դրվում են մեր կառավարության առաջ՝ գրեթե անհնար է բավարար կերպով վորոշել մեր իրականության պայմաններում: Մեր կառավարությունը, բացատրեցի յես, վորը ցանկանում է, կամ ստիպված է լինում յուր դիրքն ու քաղաքական գիծը վորոշել, միշտ հանդիպում է յուր գործունեության ասպարեզում, այժմ ձեր դրոշակի տակ գտնվող տաճկական պանիսլամիստներին, վորոնք յեվ անգամ մեր ժողովրդի առաջ դնում են նրա լինել կամ չը լինելու ինդիքը: Այս պարագաներում պարզ է, վոր մեր կառավարությունը հնարավորություն չի ունենում իր պետական կյանքի ստեղծագործությամբ զբաղվել յեվ այդ անիմաստ ու չարամիտ պայմանները մեր ժողովրդի համար այսոր ստեղծում են ձեր աջակցությամբ: Մենք մեր ամենադաժան պայմաններում իսկ կարող ենք ապավինել միայն մեր ժողովրդի վրա, վորի անկեղծ յեվ հավատարիմ որիենտացիան դեպի Ռուսաստանը վոչ միայն չը փրկեց նրան անակնկալներից, այսոր նույն իսկ չի գնահատվում: Միաժամանակ մենք յերբեք չեյինք ցանկանա խաղալիք դառնալ անտանտայի ձեռքում, նրա ձեր դեմ մղվող քաղաքականության մեջ:

Այս իմաստով, մեր կառավարության քաղաքականությունը պիտի համարվի գերազանցապես խաղաղասեր յեվ ինքնապաշտպանողական նրանց դեմ՝ ով սպառնում է մեր ժողովրդին ու մեր անկախությանը:

Լեզրանը խոսակցության ընթացքում մեծ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի մեր ճակատում տեղի ունեցող զինվորական անցքերը: Նա մեծ գովասանքով արտահայտվեց մեր բանակի ու նրա զորավարների հասցեյով,

վորոնք, ինչպես նա արտահայտվեց, ամենադաժան պայմաններում կարծես թե կարողացել են արդեն տաճկական առաջխաղացման առաջն առնել:

Դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝

Արխ. Ֆոնդ Նո. 66, գործ Նո. 766-44, 1920թ.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ.5-6; մեքենագիր

No IV-35

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽԱՂԱՂ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ՇԱՆԹՅՆ**

*Թուրքիայի հետ խաղաղ գոյակցելու համար Հայաստանը պետք է
հրաժարվի Սևրի պայմանագրից և համաձայնվի, որպեսզի իր տարածքով
Խորհրդային Ռուսաստանը անմիջական կապ հաստատի
քեմալական ուժերի հետ
(հոկտեմբեր, 1920թ.)*

...октября 1920

**ПРЕДСЕДАТЕЛЮ МИРНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ г. ШАНТУ.**

Советское Правительство Рабоче-Крестьянской России ставит себе целью содействовать всеми мерами установлению мирного дружественного согласия среди народов Закавказья и соседних стран Востока.

В интересах мира и дружбы Советское Правительство считает необходимым, чтобы все споры, унаследованные этими народами от времен темного прошлого, решались путем мирных, дружественных сношений и чтобы была исключена всякая возможность враждебных и агрессивных замыслов одного народа против другого.

С этой целью, еще в июне текущего года, народный комиссар иностранных дел Российской Социалистической Федеративной Советской Республики обратился к Правительству Великого Национального Собрания Турции с предложением посредничества Советского Правительства в установлении границ Турции и Армении на основе свободного самоопределения народов.

Аналогичное предложение было сделано Советским Правительством Мирной Делегации Республики Армении, находившейся в Москве.

В то время, как Великое Национальное Собрание тотчас же уведомило о своем согласии на предложение Советского Правительства,- последнему до сих пор неизвестно, какое положение в этом вопросе занимает Правительство Армении.

Такое неопределенное положение, в связи с благожелательным отношением, проявленным Правительством Армении к насильническому договору, навязанному Антантой безвластному правительству Султана,- питало недоверие Революционной Турции к намерениям Республики Армении и укрепляло в ней убеждение в том, что Армения приняла решение осуществить свои территориальные притязания, опираясь на Антантовский договор и не считаясь с фактическим правительством Турции-Великим Национальным Собранием.

Такое положение было бы чревато неисчислимыми гибельными последствиями для армянского народа.

Не через голову народов Турции, в союзе с султанским правительством, оккупированным империалистическими державами Антанты,- но в братском союзе с народами Турции и остального Востока, пробудившимися ныне к самостоятельной жизни, найдет народ Армении осуществление своих стародавних стремлений к независимости и самостоятельности.

В настоящее время, когда, не взирая на мирные предложения Советского Правительства, народы Армении и Турции оказались снова втянутыми в вооруженную борьбу,- Советское Правительство считает неотложным открытое заявление Правительства Республики Армении об отсутствии у него каких-либо намерений насильственного осуществления своих притязаний в Турецкой Армении на основе Антантовского договора и об искреннем желании Республики Армении разрешить вопрос о территориальном разграничении с Турцией путем мирных, дружественных сношений с Правительством Великого Национального Собрания.

Другим существенным пунктом восстановления мира и согласия между Арменией и соседними с нею странами Советское Правительство считает предоставление ему права свободного транзита по желдорогам Армении и связи с Турцией, при условии, разумеется, полнейшей гарантии от возможности какой-либо военной опасности для Армении со стороны Турции.

Советское Правительство надеется, что Республика Армении без колебания вступит на путь согласия и дружбы и обеспечит народу Армении возможность мирного развития в сотрудничестве с народами Востока, которые также, как и Армения, отстаивают свою независимость и борются за свою свободу.

ПОЛНОМОЧНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ Р.С.Ф.С.Р.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 200, ց. 2, գ. 96, թ. 1-2; սեփեւագիր

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԳՈՐՇԱԽԱՐԱՐԻՆ,**

*որտեղ դիվանագիտական ներկայացուցիչը տեղեկացնում է իր
հանդիպումների մասին Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր
ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ և ներկայացնում դրանց ընթացքում կայացած
քննարկումների խնդիրներն ու արդյունքները
(14 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Էջ 123.

Պատճեն

պատճեյից.

“14” Հոկտեմբերի 1920թ.

Նո. 456

Զեկուցումներ.

Արտաքին գործերի պ. նախարարին.

Հոկտեմբերի 9-ին, յես տեղեկություն ստացա, վոր Լեգրանը վերջապես վորոշել է ուղեվորվել Յերեվան: Նույն որը յերեկոյան, ժամը 11-ին, յես այցելեցի նրան կայարանում իր սալոն-վագոնում: Լեգրանի ասածներից պարզվեց, վոր նրա միսսիայի Թիֆլիսում ուշանալը բացատրվում էր տեխնիկական հանգամանքներով, գլխավորապես վրացիների շոգեկառք չը տալու պատճառով:

Գուցե այս պատճառը միակ չի յեղել նրա ուշանալուն, հավանական և նույն իսկ, վոր նրա գնալը գիտակցորեն ձգձգվել է միևնչեմ կը պարզվելին տաճկական առաջխաղացման հեռանկարները, սակայն այս յենթադրություն հմտորեն քողարկված է, վորովհետեմ իրոք, վոր վերեմ հիշած տեխնիկական խոչընդոտները վրացիների կողմից տեղի յեն ունեցել: Ապա մեր խոսակցությունը անցամ ընդհանուր խնդիրների:

Լեգրանը կրկին հայտնեց այն միտքը՝ վոր յեթե գիտակցորեն դնել հարցը, պիտի ընդունել այժմս միայն յերկու իրար հետ մահու յեմ կյանքի իմաստով կովող քաղաքականություն: Դա մի կողմից Անտանտայի քաղաքականությունն է յեմ մյուս կողմից Սովետական Ռուսաստանի հեղափոխական քաղաքականությունըն է: Յես չը գիտեմ, ամելացրեց նա, արոյոք գիտակցորեն է կատարվում, կիսագիտակցորեն, թե անգիտակցորեն, բայց, համենայն դեպս՝ տաճիկները այժմս մեր հեղափոխական դրոշակի տակ են

դնում, վորովհետեւ անտանտայի քաղաքականությունը, յեթե հաջողությամբ պսակուի, մահացու հարված պիտի հասցնի նրանց: Մենք կարծում ե- յինք, վոր հայկական կառավարությունըն էլ մեզ հետ կը լինի, սակայն Մե- րի պայմանագրից հետո՝ նա ավելի շատ թեքվում է դեպի անտանտայի իմ- պերիալիստական քաղաքականությունը, քան թե վոր դեպի մեզ: Համենայն դեպս ձեր կառավարությունը դեռ մինչեւ որս էլ տատանվում է այս հար- ցում, մինչդեռ նրան ամենայն տեսակետից անհրաժեշտ կարելույն չափ շու- տով վորոշել վերջապես յուր դիրքը:

Յեւ հերքեցի նրա ասածները, հայտնեցի, վոր այն պահանջները, վո- րոնք դրվում են մեր կառավարության առաջ՝ գրեթե անհնար է բավարար կերպով վորոշել մեր իրականության պայմաններում: Մեր կառավարությու- նը, բացատրեցի յես, յերբ ցանկանում է, կամ ստիպված է լինում յուր դիրքն ու քաղաքական գիծը վորոշել, միշտ հանդիպում է յուր գործունեության աս- պարիզում, այժմ ձեր դրոշակի տակ գտնվող տաճկական պանիպալամիստնե- րին, վորոնք յեւ անգամ ամեն մեր ժողովրդի առաջ դնում են նրա լինել կամ չը լինելու խնդիրը: Այս պարագաներում պարզ է, վոր մեր կառավարությու- նը հնարավորություն չի ունենում իր պետական կյանքի ստեղծագործությ- յամբ զբաղվել յեւ անիմաստ ու չարամիտ պայմանները մեր ժողովրդի հա- մար այտր ստեղծում են ձեր աջակցությամբ: Մենք մեր ամենադաժան պայ- մաններում իսկ կարող ենք ապավինել միայն մեր ժողովրդի վրա, վորի ան- կեղծ յեւ հավատարիմ որիենտացիան դեպի Ռուսաստանը վոչ միայն չփրկեց նրան անակնկալներից, այտր նույն իսկ չի գնահատվում: Միաժա- մանակ մենք յերբեք չեյինք ցանկանա խաղալիք դառնալ անտանտայի ձեռ- քում, նրա ձեր դեմ մղվող քաղաքականության մեջ: Այս իմաստով, մեր կա- ռավարության քաղաքականությունը պիտի համարվի գերազանցապես խա- դադասեր յեւ ինքնապաշտպանողական նրանց դեմ՝ ով սպանում է մեր ժո- ղովրդին ու մեր անկախությունը:

Լեզրանը խոսակցության ընթացքում մեծ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի մեր ճակատում տեղի ունեցող զինվորական անցքերը: Նա մեծ գովասանքով արտահայտվեց մեր բանակի ու նրա զորավարների հասցելով, վորոնք, ինչպես նա արտահայտվեց, ամենադաժան պայմաններում կարծես թե կարողացել են արդեն տաճկական առաջխաղացման առաջն առնել:

Դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արիս. ֆոնդ Նո. 66, գործ Նո. 766-44, 1920թ.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թթ.5,6; մեքենագիր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ
Հ. ՕԶԱՆՁԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՈՂԿՈՄ Գ.ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ՝²⁹¹,

*որտեղ Հ.Օհանջանյանը հաստատված փաստերով ներկայացնում է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից քենալական ուժերին զենք-զինամթերք մատակարարելը և շեշտում, որ այդ ամենը թուրքերի կողմից օգտագործվում է Հայաստանի դեմ սանձազերծած պատերազմում, ինչը չի տեղավորվում ռուսական կողմի՝ Հայաստանի նկատմամբ բարեկամական վերաբերմունք ունենալու հավաստիացումների շրջանակում
(20 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Москва. Наркоминделу Чичерину

Копія. Представителю Армении Егiazаряну.

По имеющимся у моего Правит-а точным сведениям боевое снаряжение доставленное Р.С.Ф.С.Р. Турецкими Национальными Силами из Туапсе в Трапезунд и помещенное в склады №1 Русской Набережной: обращается военным командованием Турции на вооружение особых технических отрядов, направляемых затем на фронт для участия в боевых действиях, предпринятых правительством В.Н.С. Турции против Армении. Российское Советское прав-о в неоднократной как письменной, так и устной форме заверяло Прав-о Республики Армении о своих исключительно дружественных намерениях в отношении Армении и неизменной готовности использовать свои связи с Прав-ом В.Н.С. Турции в интересах представлений армянскому народу достаточной для его государственной принадлежности территорий в пределах Турецкой Армении..... , когда в противоположность указанному В.Н.С. не только отказалось признавать каких-либо прав Армянской Республики на бывшие Турецкие вилайеты Армении, но наоборот, в осуществление явно империалистических Брест-литовского и батумского договоров, двинуло свои войска на Республику, –снабжение Российским Советским Прав-ом В.Н.С. Турции не может не вызвать крайнего изумления армянского народа и рассматривается им иначе, как открытое содействие со стороны Р.С.Ф.С.Р. империалистическим настроениям Турции. Последнее тем более не понятно в момент, когда Ваше полномочное представительство в

²⁹¹ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միտն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

Армении ведет переговоры к заключению дружественного договора между обеими республиками – России и Армении и может быть объяснено моим правом лишь неосведомленностью Прав-ва Р.С.Ф.С.Р. о целях Турецких Националистов. От имени моего Прав-ва прошу Вас по этому не отказать распорядиться к приостановлению дальнейшей с вашей стороны отправки боевого вооружения Турции, ибо в противном случае Прав-о мое лишено будет возможности дать разъяснение перед своим Парламентом и народом по вопросу о противоречии между дружественными заверениями Вашего Прав-ва с одной стороны, с другой стороны его действиями, способствующими военному усилению противника Республики Армении в период нахождения его в войне с Арменией.

№5995, октября 20.

Мин. Ин. Дел Оганджаниян

No IV-38

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ²⁹²,

որտեղից իմանում ենք, որ հայ-թուրքական պատերազմի այն օրերին, երբ անկման վտանգն արդեն կախված էր Կարսի գլխին, հայկական բանակին իբրև համալրում ուղարկված կովկասահայ երիտասարդների մի խումբ իրականում եղել է ռուսա-բոլշևիկյան գործակալների կազմակերպած մի ջոկատ, որը ռազմաճակատ է ուղարկվել այն քայքայելու հանձնարարությամբ

<...> երբ ամբողջ Կովկասով տարածվեց Կարսի գլխին կախված վտանգի լուրը, տարածաշրջանի զգալի թվով հայ երիտասարդներ կամավորների անվան տակ ուղևորվեցին դեպի Կարսի ճակատ, իբր գործին օգնելու²⁹³, սակայն .<<...<ռազմաբեմ> նետվեց մի բուն հայ երիտասարդություն: Բայց այդ եկվորները գնում էին ոչ թե մեռնելու, ապա սիրված լինելու երազներով, այլ որպես ռուս լրտեսներ և ռուս պրօպագանդիստներ գնում էին լքելու հայկական թշվառ բանակը և ստեղծելու այն սօղօնը, ուր պետք է խորտակվեր հայկական անիշխանությունը>>²⁹⁴: Այդ <<հայրենասեր>> հայ երիտասարդները, հայտնվելով դիրքերում, վճռական պահին նախ սկսում էին գոռալ թե << ... մեր ընկեր բոլշևիկների դեմ մենք կովել չենք ուզում, եկող

²⁹² Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը, էջ 162:

²⁹³ Տե՛ս Արսեն Ա. Քահ. Սիմեոնեանց, Զօր. Նազարբեգեան, <<Ալիք>> օրաթերթ, 1954, 18 օգոստոսի, թիվ 182:

²⁹⁴ Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետ..., էջ 581:

թուրքերը մեր ընկերներն են»>, հետո ցուցադրաբար գցում էին զենքը և դիմում փախուստի, հորդորելով մյուս զինվորներին հետևել իրենց օրինակին²⁹⁵: Եվ ինչն է հատկանշական. մարտական դիրքերը լքելուց հետո նրանք, որպես կանոն, ուղևորվում էին ոչ դեպի թիկունք, այլ վազում էին ուղիղ դեպի թուրքական բանակի դիրքերը²⁹⁶:

No IV-39

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՂԻՄՎՈՂՈՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆՑԻ

ՀՈՒՇԵՐԻՑ²⁹⁷,

որտեղ նշվում է, որ 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին Կարսի մատույցներում, վճռական մարտից առաջ ժամանած բանակային համալրումի մի մասը եղել են բոլշևիկներ, որոնք համալրման շարքերն են մտել հայկական զորքում քարոզչություն իրականացնելու նպատակով

<...> Հետևեալ օրը եռ ու զեռի մէջ էր աւանը. զգալի էր, որ մի նախապատրաստութիւնը էր կատարուում մերձաւոր օրերի ընդհարման համար: Այստեղ էլ մեր օրհնութիւնը տուիւնք եւ խրախուսեցիւնք դեպի անմիջական ճակատն անցնող զօրքին, որ ըստ ասութեան, մեծագոյն մասը Տփիսիսի [Թիֆլիս, Թբիլիսի] եւ Լոռիի կողմերից էին եկած, եւ որպէս թէ նրանց մէջ խառն էին եւ բոլշեւիկներ, որ մտել էին զօրքի մէջ պրոպագանդ մղելու համար: Հոկտեմբերի 14-ին որոշուած էր մերոնց յարձակումը, յուսալով, թէ այս անգամ կարող կը լինենք թշնամուն յետ մղել, մեր զօրքերի թուական առաւելութիւնն ի նկատի ունենալով, ինչպէս կարծուում էր, բայց ընդհակառակն եղաւ<...>:

²⁹⁵ Ի դեպ, նման իրավիճակում է ինքնասպանություն գործել 1-ին գնդի հրամանատար գնդապետ Մազմանյանը, երբ զինվորները հրաժարվել են կատարել գրոհի ելնելու նրա հրամանը: Տե՛ս Յ.Ա.Ք. Հաճեան, Կարսի վերջին օրերը. 1920 թիւ <<Ալիք>> օրաթերթ, 1961, 6-7 մայիսի, թիվ 94,95:

²⁹⁶ Տե՛ս Յ.Ա.Ք. Հաճեան, Կարսի վերջին օրերը. 1920 թիւ <<Ալիք>> օրաթերթ, 1961, 6,7 մայիսի թթ. 94,95:

²⁹⁷ <https://www.aniarc.am/2019/10/15/kars-1920-october-30-garegin-hovsepian/>

No IV-40
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ներքին գործերի նախարարությունը տեղեկացնում է երկրի արտգործնախարարությանը, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև սպասվելիք պայմանագրում կճանաչվի Հայաստանի անկախությունը, և նրա դեմ խարհրդայնացման պահանջ չի դրվի, ինչպես նաև, որ դաշնակիցները պնդում են, թե Հայաստանն իրենցից այժմ ոչ մի օգնություն չի ստանա (հոկտեմբեր, 1920թ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ.

Մինիստրություն Ներքին Գործերի

№9221

"Հոկտեմբերի 1920թ."

Յերեվան

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Լեզրան գնացել է այս գիշեր, նրան չտեսա, բայց իմացա վոր նա ասել է թե մենք միշտ ուշանում ենք ժամանակին ընդունելու նպաստավոր առաջարկը, իսկ հետո ստիպված ընդունում ենք ավելի աննպաստը, Քյազիմ բեյը դժգոհում է տեսակցությունից ինձ հետ, յերեվում է չի ուղում շնորհիվ (հաջողության) Точка յեթե կարելի լինի Մեվրի դաշնագրից հրաժարվելու ինդիքը մեղմացնել պատգամավորությունը, կարծում են պետք է ընդունել ռուսների առաջարկը մանավանդ վոր անմիջական բանակցությունները չեն հաջողվում Точка Լեզրանը ինձ հավաստիացրեց վոր անկախության ձեռք չեն տալ յեվ սովետիզացիայի չեն յենթարկի ու հետ կը քշեն մինչեվ պետական սահմանները Точка դա իհարկե պետք է գրավոր ձեվակերպել Точка Ստոքսը ու դաշնակիցները խուսափում են տեսակցությունից նորից պնդում են վոր նրանցից այժմս վոչ մի ոգնություն չենք ստանա Точка այստեղ տարածվել է իբր կառավարության մեջ փոփոխություններ են յեղել վորովհետեվ առանց այդ անհնար են բանակցությունները թե ռուսների յեվ թե տաճիկների հետ, ճիշտ է այդ արդյոք Точка

(Փաստաթղթում դրված կնիքի պատճառով վերծանումը դժվար է):

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ.7; մեքենագիր

No IV-41

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ,

*որով Հայաստանի ներքին գործերի նախարարը երկրի
արտգործնախարարությանը տեղեկացնում է, որ Խորհրդային
Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Լեզրանի Երևան մեկնած գնացքի
կոմենդանտը գնացքի շարժվելու ամբողջ երթուղով իրականացրել է
հակապետական ագիտացիա
(հոկտեմբեր, 1920թ.)*

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ.

Մինիստրություն Ներքին Գործերի

№9221

"Հոկտեմբերի 1920թ."

Յերեվան

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր գործակալության հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ մեծամասնական միսսիայի գնացքի պ. կոմենդանտը, վորով մեկնել է Յերեվան պ. ԼԵԳՐԱՆ, թույլ է տվել ամբողջ Հայաստանի սահմաններին միանգամայն անթույլատրելի յեվ միջազգային որենքները խախտող մի շարք գործողություններ՝ որինակ՝ Սանահին, Ալեքսանդրապոլ յեվ Եջմիածին կայարաններում նա յեվ նրա մարդիկը փորձեր են արել ճառեր արտասանելու, անել բոլշեվիկյան պրոպագանդ յեվ միայն ժողովրդի սառն ու հեզնական վերաբերմունքը կասեցրել է այդ փորձերը: Իսկ՝ Սարդարաբադ կայարանում, պ. կոմենդանտը թույլ է տվել իրեն ասելու հանդիսավոր կերպով՝ վոր այժմ Հայաստանում իշխանությունը գտնվում է մի խումբ ուզուրբայտորների ձեռքին, բայց այդ դրությունը յերկար չի տևի յեվ շուտով կփոխարինվի Բանվոր-գյուղացիական իշխանությամբ:

Տեղեկացնելով Ձեզ այս մասին, խնդրում ենք ձեռք առնել հարկավոր միջոցներ՝ Հայաստան ժամանած միսսիայի նմանորինակ գործողությունները կասեցնելու, Հայտնելով միաժամանակ, վոր այդպիսի գործողություն-

ների կրկնման դեպքում մենք հարկադրված պիտի լինենք նախարարության կողմից դիմելու ամենակտրոնկ միջոցների:

Ներքին Գործերի Նախարար՝

Վարչական դեպարտամենտի տնօրեն՝ (*Ստորագրություն*)

Գործավար՝ (*Ստորագրություն*)

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ.8; մեքենագիր

No IV-42

ՀՈԴՎԱԾ ԹԵՐԹՈՒՄ,

*որտեղ հողվածագիրը դաշնակցության վարած քաղաքականությունը գնահատում է որպես հակաժողովրդական և դավաճանական, ուստիև հայության միակ փրկությունը համաշխարհային հեղափոխությանը միանալու և դաշնակցականների իշխանությունը տապալելու ճանապարհն է
(20 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

ԱՆԴՈՒՆԴԻ ԵԶՐԻՆ

Անդրկովկասից և, հատկապես, Հայաստանից մեզ հասնող տեղեկությունները կցկտուր են և մութ: Գիտենք, վոր Դաշնակցության մտուզերատերությունը չունի վոչ ածուխ, վոչ դեղորայք ու մանուֆակտուրա և վոչ ել մագութ: Հացի մասին խոսելն ավելորդ է, վորովհետեվ “փրկիչ” կուսակցությունը համոզված է, վոր հայժողովրդին նախ “Միացյալ Հայաստան” է պետք և ապա զենք, “միացյալը” պաշտպանելու:

Յեթե այս տարվա հունվարին միայն Յերեվանում սովից և հիվանդություններից մեռնում էյին հարյուրավոր դժբախտներ, ինչ կասկած, վոր այժմ դրությունը ավելի զարհուրելի պետք է լինի:

Հայ բանվորի և գյուղացիների մայիսյան հեղափոխությունը Դաշնակցութ. ինեղեց ամենաբարբարոս վայրագություններով: Տասնյակ հայ գյուղերի բնակչության ամենագիտակից մասը կամ կոտորված է կամ բանտարկված: Բանվորական կազմակերպությունները միանգամայն վոչնչացված են: Ձերբակալված են պրոֆեսիոնալ շարժման նույնիսկ մի քանի դաշնակցական դեկավարները:

Յերկրում ամբողջ իշխանությունն անցել է փաստորեն մի քանի “խմբապետների” ձեռքը, վորոնք գլուխ անցած իրենց ավագակախմբերի՝ արանքում են անում և հուծում առանց այն էլ քայքայված աշխատավորությունը:

Ճշմարիտ.Դաշնակցության սիմվոլը- դաշույն, գրիչ և բահ արդարացրեց իրեն այն իմաստով, վոր “հայ” վարժապետները դաշույնը տվին Համասազպների, Դրոնների և նման սրիկանների ձեռքը՝ մխելու այն հայցուղացիության կուրծքը:

Յերկաթուղիները կանգ են առել և սկսված է հաղորդակցության ավանդական, սայլային յեղանակը: Հայաստանը փաստորեն այլևս հնարավորություն չունի նույնիսկ ստանալու այն այլուրը, վոր Անտանտը տալիս է իբրև վորդորություն դաշնակներին՝ նրանց դավաճանական սև գործին իբր վարձ:

Դժոխք է Հայաստանում և այդ դժոխքի մեջ ծիծաղում է միայն “Արևելյան բյուրոյի” յոթ գլխանի զագրելի դեմքը:

Մերձ ի մահ գաղթականների, վորբերի, լքված, կեղեքած գյուղացիների, տերրորի սարսափին յենթակա և զագագած բանվորի դժբախտ յերկիրը, սակայն դաշնակցության կամքով միջազգային հարաբերությունների մեջ հրապարակ էլ է գալիս վորպես իմպերիալիզմին անմիջապես դաշնակից կողմ:

Իսկ այժմյան միջազգային հարաբերությունները պտտում են յերկու առանցքի – Լոնդոնի և Մոսկվայի շուրջը: Համաշխարհային հեղափոխությունն ու հակահեղափոխությունը ահռելիորեն զարնվում են իրար: Մեկը պետք է վոչնչացնե մյուսին:

Յեվ, վոր պատմության իրոնիա, այս պայքարի մեջ: Հայաստանը իմպերիալիզմի քաղաքականության հետեվանքով մեկուկես միլիոն գյուղացիություն կորցրած, բզկտված քանիցս խոցված, իմպերիալիզմի կողմից վաճառքի հանված և Սուլթանին ու Ցարին ծախվածոյ ժբախտ Հայաստանը իմպերիալիզմին դաշնակից է հայտարարում:

Իրոք, միայն դաշնակցական պետք է լինել այսպիսի վոճիր և տխմարություն գործելու համար:

Ահարոնյանը վոսկի գրչով ստորագրում է Սևրում Տաճկաստանի հետ կնքված “հաշտությունը” և “ամբողջ հայության” կողմից Տաճկաստանի ժողովրդին թելադրում է ստորուկի կրկնակի շղթաներ հագնել: Արդյոք այդ լակկան մորուսավոր կինը չէ՞ մտածելմեկրոպե, վոր նույն վոսկի գրչով հայ կի-

սաշունչ գյուղացիության ու բանվորության վոչնչացման բնական ակտն է ստորագրում:

Մի կողմից սահմանակից խորհրդային Ադրբեջանին և մյուս կողմից Տաճկաստանին՝ հազարավոր վերստերով հեռու յուր տերերի ռազմական ուժերից, հիմնվելով իրեն անիծող, անհունորեն աստղ ժողովրդի վրա՝ Դաշնակցությունը նիզակներ է ճոճում հեղափոխական Ռուսաստանի և ապստամբված արևելքի դեմ: Այդպիսով նա պատրաստում է իրեն հետ անդունդ գլորել նաև հայ բանվորներին և գյուղացիներին:

Բայց այդպես չի լինի: Հայաստանում կրկին կհնչվեն ժողովրդական զանգվածների հզոր զայրույթի աղաղակը: Հայ բանվորներն ու գյուղացիները շուտով մի հերոսական ճիգով ընդմիջտ կվոչնչացնեն հիդրան և ահեղ թափով կնետվեն փրկարար պայքար: Դաշնակցության քաղաքականության հետեվանքով անդունդի յեզրին կանգնած բանվորներն ու գյուղացիները փրկության այլ հնարավորություն չունին:

Վ. ՅԵՐԵՄՅԱՆ

“Բանվորի կռիվը” № 31, 1920թ. Հոկտեմբերի 20, էջ 1
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 4, գ. 78, թ. 6; մեքենագիր

No IV-43

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԳՈՐՇԱՌԱՐԱՐԻՆ,**

*որտեղ ներկայացվում են տեղեկություններ 1920թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Թիֆլիսում այլ երկրների ներկայացուցիչների հետ մեր ներկայացուցչի ունեցած մի շարք հանդիպումների մասին
(24 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Պատճեն էջ 126-12 Գաղտնի.

Նո. 173.

Զեկուցումներ. " 24 " Հոկտեմբերի.

Արտաքին գործերի պ. նախարարին.

18 Հոկտեմբերի գրությամբ յես զեկուցել եմ ձեզ արդեն Լեզրանի նոտայի հետեվանքով իմ ունեցած 14 հոկտեմբերի տեսակցությանս մասին Ս-

տոքսի հետ յեվ հայտնել եմ Արդահանի անցքերի մասին Սաբախտարաշվիլիի հետ ունեցած խոսակցությանս բովանդակությունը: Ներկա դրությամբ պատիվ ունիմ զեկուցանելու ձեզ վերջին շաբաթվա դիվանագիտական ուշագրավ անցքերի մասին:

Հոկտեմբերին 15-ին. – Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական անցքերը յերեվի թե կողմնակի կերպով հայտնի չեն դարձել տեղիս յեվրոպական մինիստրներին: Համենայն դեպս ինֆորմացիայի նպատակով Հոկտեմբերի 13-ին, այցելեցին ինձ Նետտեմանը յեվ Կորբեյլը: Նետեմանին յես իրազեկ դարձրի Հայաստանի դրությանը յեվ ինտրեցի տեղեկացնել այդ մասին յուր կառավարության: Կորբեյլը իմ դրած հարցին՝ վրացական աջակցության մասին՝ պատասխանեց, վոր նա խոսել է արդեն այդ առթիվ Ռամիշվիլիի հետ յեվ վերջինս խոստացել է ամենայն աջակցությունն ցույց տալ: Հիշատակեց, վոր խոսել է Ռամիշվիլիի հետ նայել Ադրբեյջանի ներկա կացության մասին, ձեզ արդեն հայտնի, իմ զեկուցման բովանդակությամբ: Ի միջի այլոց, նա ավելացրեց, վոր Ռամիշվիլին միակ մարդն է վրաց կառավարության մեջ, վորի հետ կարելի յե վորեվե համաձայնության գալ:

16 Հոկտեմբերի. – Այցելեց ինձ զեներալ Զինկելվիչը, վորը մոտ որերս ուղարկվում է Ղրիմ. հայտնեց իր միշտ բարեացակամ վերաբերմունքը դեպի մեզ յեվ խոստացավ հնարավոր աջակցությունը ցույց տալ Վրանզելի կողմից. իտալական ներկայացուցիչ Ֆրանզոնին- վորին յես տեղեկացրի Հայաստանում տեղի ունեցող զինվորական անցքերի մասին յեվ քողարկված կերպով հայտնեցի Խատիսյանի բերած այն լուրը, իբր իտալական նավերով Տրապիզոն են իջնում տաճկական կամավորներ, ռազմամթերք յեվ հագուստ հունական ներկայացուցիչ Սկիֆերիսը ինֆորմացիայի նպատակով: Ի միջի այլոց վերջինս հայտնեց ինձ թե Թիֆլիս է յեկել կամ ել պիտի գա, տաճկական մի զեներալ՝ իրեն անհայտ միսսիայով: Խնդրեց ինձնից տեղեկություն, սակայն յես նույնպես վոչինչ չը գիտեյի այդ մասին:

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ.9; մեքենագիր

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ
ԱՆՈՒՆԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԱՍՅԻՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Բ.ԼԵԳՐԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,**
*որտեղ նշվում է, որ Չանգեզուրը գրավելու թուրք-ադրբեջանական ուժերի
բոլոր փորձերը՝ սկզբից անգլիական զենեքայների, իսկ վերջին հինգ
ամիսների ընթացքում՝ նաև խորհրդային զորքերի աջակցությամբ, ի չիք
եղան, հանդիպելով Չանգեզուրի բնակչության համառ դիմադրությանը;
ուստի, Չանգեզուրի բնակչությունը միանգամայն դեմ է 1920 թ. օգոստոսի
10-ին խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքված
ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻՆ, որտեղ Չանգեզուրը հայտարարված է որպես վիճելի
տարածք և հաստատում է
Հայաստանի կազմում լինելու իր վճռականությունը
(նոյեմբեր, 1920թ.)*

Главе Советской Российской Миссии при Республике Армении тов.
Леграну.

З А П И С К А.

Неоднократные попытки турецко-азербейджанских темных сил при полном покровительстве английских генералов в течении трех лет, а также, к великому сожалению и, повидимому, заблуждений, русских Советских войск в последние пять месяцев, завладеть революционный Зангезур, остались безуспешными все эти силы разбивались и развеивались, ударив о крепкие скалы горного Зангезура.

Население последнего, состоящее сплошь из трудового крестьянства, тысячелетия живущие свободной жизнью, пропитанное идеями лозунгами великой русской революции, охвачено мыслью ведет себя в пределах территории родной матери – Республики Армении и, несмотря на все свои попытки, ему пока не удалось фактически присоединиться к ней, и она продолжает жить свободно и вполне самостоятельно, управляясь с "ездом крестьянских депутатов.

Договор, заключенный между правительствами Республики Армении и Советской России 10 августа, без ведома, согласия и санкции самого населения, в силу которого политическа-судьба края признавалась спорной, а

управление передавалось Советской России, является актом глубокой несправедливости и узурпацией прав трудового крестьянства.

Ныне все население Зангезура, понеся крупные жертвы и окончательно освободившись от внешних сил, уполномочило меня заявить Вам, что его глубоко-искреннее желание видит:

1. Прекращены всякие военные действия со стороны Советских сил на Зангезур:
2. считать Зангезур неделимой частью Республики Армении:
3. просить Вас содействовать добрососедским отношения между Зангезуром и Советроссией:
4. указать на крайне погубные последствия движения темных замаскированных сил Кемала-Мусаватистов на судьбу и целостность Армении и на интересах Советроссии, Кемала, преследующего постановление мусавата и присоединения Азербайджана к Турции.
5. Предложить Советроссии, в необходимых случаях, свои услуги в борьбе против контр революционных сил.

Вера и глубоко сознавая, что вы, представитель великой Социалистической Республики, учтете серьезность положения, важность момента, искренно подойдете к поставленным вопросам.

Прошу Вас не отказать приложить все силы к благополучному разрешению их.

О вашем решении прошу не отказать поставить меня в известность.

С глубоким уважением уполномоченный Зангезурского населения
Председатель Совета Крестьянского с"езда.

" " ноября 1920г.

Гор. Эривань.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, գ.3, գ.272, թթ.30,31; սերիալային

No IV-45

**ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԵԻ ԵԼՈՒՑԹԸ ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ԿՈՍԿՈՒՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ,**

*որտեղ կոչ է արվում, որպեսզի պատերազմող հայկական և թուրքական
կողմերը ընդունեն Խորհրդային Ռուսաստանի հաշտարար
միջնորդությունը, դադարեցնեն պատերազմը, և հայ ու թուրք
աշխատավորները միավորվեն և կազմեն միասնական կարմիր
հակաիմպերիալիստական ճակատ
(16 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

**ВЫСТУПЛЕНИЕ ТОВАРИЩА ОРДЖОНИКИТЗЕ НА ЭТОМ ЖЕ
ЗАСЕДАНИИ.**

Товарищи, перед нами выступали с приветствием представители армянской и турецкой коммунистической партии. Это тот момент, когда между несчастным армянским и турецким народом происходит смертельная борьба, в которую измученный армянский народ вовлечен преступным правительством дашнаков, агентами Антанты. Съезд не может обойти молчанием этого и должен отметить свое отношение. Предлагается следующая резолюция.

Второй съезд АКП клеймит позором палачей армянских коммунистов дашнакцаканское правительство Армении, вовлекшее в борьбу армянских рабочих и крестьян против Анатолийского народного правительства, ведущего смертельную борьбу против мирового империализма Англии и Франции.

Съезд обращается к Совет Народных Комиссаров России и Азербайджана взять на себя посредничество между армянским народом и поднявшимся против мирового империалистического гнета Турецким правительством Мустафы Кемали для скорейшего прекращения кровавых столкновений между армянскими и турецкими трудящимися массами и объединения их в единый красный фронт.

Да здравствует единый красный фронт, против мировых хищников Англии, Франции Америки (аплодисменты).

Стр. 27-28

Оригинал Ед. Партарх. дело № 1 ов.1.

Стенограф, отчет 1-го заседания II-го

Съезда АКП (б) от 16 октября 1920г.

Верно:

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.5, գ.361, թ.1; մերենագիր

No IV-46

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԿՈՍԻՆՏԵՐՆԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Ս.ՊԱՎԼՈՎԻՉԻ
ՀՈՂՎԱԾԻՑ²⁹⁸,

որտեղ հողվածագիրը Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարից հետո հայերին կոչ է անում հավաքել ուժերը և Հայաստանում իրականացնել բոլշևիկյան հեղաշրջում, խոստանալով նաև, որ այդ պարագայում ռուսաստանյան կողմն այլևս անպատասխան չի թողնի ապստամբ հայությանն օգնության գալու կոչերը, ինչպես դա եղավ 1920-ի մայիսին, այլ բոլոր հնարավոր ուժերով կաջակցի Հայաստանում վերջ դնել դաշնակցության կառավարմանը (հոկտեմբեր, 1920 թ.)

«Если народные массы Армении, поднявшиеся во имя советизации своей страны в мае нынешнего года против правительства дашнаков и захватившие на короткое время в свои руки в Александрополе, Карсе и других пунктах Армении власть, выполняют клятву, которую дали представителям на первом (сентябрьском) съезде Народов Востока, если на этот раз они с утроенной энергией поведут борьбу против капиталистического

строга, снова возьмут оружие в руки против дашнаков <...> мы не повторим нашей роковой майской ошибки, когда мы не ответили на призыв наших армянских товарищей о помощи, не оставим наших армянских товарищей без поддержки, а, наоборот, всеми нашими средствами поможем им».

No IV-47

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Ս. ԿԻՐՈՎԻ ՆԱՍԱԿԻՑ

ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՄ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ²⁹⁹,

որտեղ նշվում է, որ Հայաստանն իր մտահոգությունն է հայտնում ստորագրվելիք հայ-ռուսական պայմանագրի կապակցությամբ, պնդելով, որ Ռուսաստանն այդ պայմանագրով Հայաստանի համար պատրաստում է մի <<նոր Բրեստ>> (30 օգոստոսի, 1920 թ.)

²⁹⁸ Е.Н.Емельянова, Советская политика по отношению к Турции и Южному Кавказу в 1920—1921 годах, Научный диалог, No 9, 2018 с.241-242 (М. П. Павлович-Волонтер, Вопросы колониальной и национальной политики и III Интернационал, Москва, 1920, с.44).

²⁹⁹ Ю.Г. Барсегов, նշված աշխատությունը, էջ158 (РГАСПИ. Ф.80.Օն.4. Ը.17. Լ 4.).

Письмо 9-е.

Уважаемый Георгий Васильевич

<...> Армения продолжает негодовать по поводу Бреста, который ей, якобы, готовит Советская Россия <...>

No IV-48

**ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾ Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ**

(հոկտեմբեր, 1920թ.)

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային

Հանրապետության

Յեվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետությունը մի կողմից յեվ Հայաստանի Հանրապետությունը մյուս կողմից դեկավարվելով յերկու յերկիրներում ապրող ժողովուրդների համար հաշտ համակեցության պայմաններ ստեղծելու հաստատուն ցանկությամբ. Վորոշեցին կնքել սույն պայմանագիրը յեվ դրա համար նշանակեցին իրենց լիազորները.

Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության

Կառավարության

յեվ

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության

Հիշյալ լիազորները փոխադարձաբար ներկայացնելով իրենց լիազորությունները, ընդունելով, վոր կազմված են համապատասխան ձևով յեվ իսկական կարգով համաձայնության յեկան հետեվյալի մասին.

ՀՈՒՎԱԾ 1

Յելնելով Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության ազդարարությունից, վոր բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն ազատ ինքնորոշման մինչեվ լիակատար անջատումն այն պետությունից, վորի կազմի մեջ մտնում ե նա: Ռուսաստանն առանց այլ յեվ

այլության ընդունում և Հայաստանի Պետության ինքնուրույնությունն ու անկախությունը յեվ կամովին հրաժարվում և այն բոլոր... իրավունքներից, վոր ունեք Ռուսաստանը Հայաստանի ժողովրդի յեվ յերկրամասի վրա:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.- նույն սկզբունքից յելնելով Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. արդարացի և համարում Հայաստանի Հանրապետությանը միացնել Տաճկական Հայաստանի շրջանները յեվ պատրաստ և բարեկամական աջակցություն ցույց տալ յեվ ազդել դաշնակից Պետությունների վրա՝ հիշյալ շրջանները կամ մասերը փաստորեն Հայաստանին միացնելու նպատակին:

ՀՈՂՎԱԾ 2.

Յելնելով սույն պայմանագրի 1-ին հատվածում ազդարարված սկզբունքներից, Ռուսաստանը պատրաստվում և հրաժարվել վորյեվ և միջամտությունից Հայաստանի ներքին գործերին:

ՀՈՂՎԱԾ 3.

Հայաստանի յեվ Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերացիայի կազմի մեջ մտնող Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության պետական սահմանները կվորոշեն Հայաստանի Հանրապետության յեվ Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ներկայացուցիչների կոնֆերանսում Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ներկայացուցչի մասնակցությամբ:

Կոնֆերենցիան հրավիրվում և սույն պայմանագրի ստորագրությունից հետո-անհապաղ:

Յեթե կոնֆերենցիայում համաձայնության չգան –հարցը վորոշվում և ռիֆիրինդումով:

ՀՈՂՎԱԾ 4.

Ռուսաստանն ընդունում և, վոր Հայաստանի պետության կազմի մեջ են մտնում անպայման կերպով նախկին Ռուսական կայսրության ստորել հիշված նահանգներն ու շրջանները, Յերեվանի, Կարսի- համապատասխան բոլոր գավառներով ու շրջաններով, բացի Նախիջեվանի գավառից, այլ յեվ Գանձակի նահանգի հարավային մասը՝ Քարվանսարա յեվ Դիլիջան քաղաքների հետ:

Հայաստանի յեվ Ադրբեջանի միջեվ վիճելի յեղող շրջանների- այն և այսպես կոչված Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի յեվ Նախիջեվան գավառների- պետական պատկանելիությունը, քանի վոր անմիջական համաձայնություն չկա, վորոշվում և ռեֆերենդումով:

Յերբ հետզհետե կպարզվեն Հայաստանի յեվ ուրիշների հետ սահմանային խնդիրներ կլինի, քան այն, վոր սույն պայմանագրի հիման վրա, Ռուսաստանը պատրաստակամություն ե հայտնում ընդունել Հայաստանի կազմի մեջ նախկին կովկասյան փոխարքայության այս կամ այն մասերը, վոր կանցնեն նրան այդ կազմավորումների հետ կնքած պայմանագրերի հիման վրա:

ՀՈԴՎԱԾ 5.

Պայմանավորվող յերկու կողմերն ել պարտավորվում են 1 /թույլ չտալ, վոր իրենց յերկրում/ կազմվեն յեվ պահանջ դնեն այն կառավարությունները. Կազմակերպություններն ու խմբերը, վորոնք իրենց նպատակ են դնում զինյալ պայքար մյուս պայմանավորվող կողմի դեմ:

Բացի դրանից Հայաստանը պարտավորվում ե արգելել իր կազմի մեջ մտնել կամավորական կամ այլ բանակների /վորոնք մասնակցում են Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ յեկող քաղաքացիական կռիվներին/ հրամանատարական անձանց, յեթե նրանց հայկական ձագում չունեն: Արգելել մտնել վոչ մի ձեվով, նույն իսկ իբրեվ կամաոր: Իսկ այդ մարդկանցից նրանց, վորոնք սույն պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելու մոմենտին բանակի շարքերում կգտնվեն, Հայաստանը պարտավորվում ե անհապաղ հեռացնել բանակի շարքերից:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ. Սույն վորոշման ուժը տարածվում ե կամավորական կամ այլ խորհրդային Ռուսաստանի դեմ մղվող քաղաքացիական կռիվներին մասնակցող, բանակների հրամանատարական անձանց վրա, վորոնց թեյեվ հայ ազգին են պատկանում, սակայն մինչեվ 1920թ. Մարտի 1-ը Հայաստանի հանրապետության բանակի կազմի մեջ չեն յեղել:

2/ արգելվում ե իր տիրիտորիայի վրա թողնել վորյեվե տեսակ գորք, բացի կառավարության գորքից կամ այն բարեկամ պետությունների գորքից, վորոնց հետ պայմանավորվող կողմերից մեկը ռազմական կոնվենցիա յե կնքել, բայց փաստորեն պատերազմական վիճակում չի գտնվում պայմանավորվող մյուս կողմի հետ, արգելել նմանապես անձնական կազմի անհատական կոչն ու գորահավաքը այդպիսի պետությունների բանակի շարքերը:

3/ Արգելել այն պետություններին, վորոնք փաստորեն ռազմական վիճակում են գտնվում պայմանավորվող կողմի հետ, այլ յեվ այն կազմակերպություններին ու խմբերին, վորոնք իրենց նպատակ են դնում զինված պայքար պայմանավորվող մյուս կողմի դեմ- ներմուծել իրենց նավահանգիստները

կամ անցկացնել իրենց յերկրամասի միջոցով այն ամենը, վոր կարող է օգտագործվել պայմանավորվող մյուս կողմի դեմ.- ինչպես զինված ույժ, ռազմական պարագաներ, ռազմա-տեխնիկական պարագաներ յեվ նյութեր:

ՀՈՂՎԱԾ 6.

...1. 13 տարեկանի հասակի հասած, հայկական ծագումն ունեցող այն անձինք, վորոնք ապրում են Ռուսաստանի տերիտորիայում, իրավունք ունեն հրաժարվելու հայկական քաղաքացիությունից: Այնպես էլ ռուսական ծագումն ունեցող անձինք, վորոնք ապրում են Հայաստանի տերիտորիայում յեվ հասել են նշված հասակին, իրավունք ունեն հրաժարվելու ռուսական քաղաքացիությունից:

Պայմանավորող կողմերից մեկում քաղաքացիությունից հրաժարվողները, պահպանում են իրենց իրավունք իրենց ունեցվածքի նկատմամբ, այն պետության որենքների համաձայն, ուր ապրում են նրանք, բայց պարտավոր են յերկու տարվա ընթացքում- դիմում տալու որից սկսած- թողնել նրա /այդ յերկրի/ սահմանները, ըստ վորում իրավունք ունեն իրենց բոլոր ունեցվածքը լուծարքի յենթարկել կամ տանել իրենց հետ:

...2. Սույն հոդվածի կատարման մանրամասնություններն ու կարգը կհաստատվեն պայմանավորվող յերկու կողմերի միջեվ կնքվելիք հաստուկ համաձայնությամբ:

...3. Պայմանավորվող յերկու կողմերի քաղաքացիները, վորոնք ցանկանում են օգտվել սույն հոդվածի նախորդ կետում հիշատակված համաձայնությունը ուժի մեջ մտցնելուց մի տարի ժամանակի ընթացքում կատարել իրենցից պահանջվող ձեվականությունները:

ՀՈՂՎԱԾ 7.

Պայմանավորվող յերկու կողմերի գաղթականները, այլ յեվ այն անձինք, վորոնք Ռուսաստանից հարկադրաբար-ստիպմամբ գաղթել են այժմ Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ մտնող տերրիտորիան- ցարական տապալված կառավարության կարգադրությամբ-յեվ ցանկանում են հայրենիք վերադառնալ-պետք է վերադառնան հայրենիք, վորքան հնարավոր է, կարճ ժամանակամիջոցում:

ՀՈՂՎԱԾ 8.

Պայմանավորվող յերկու կողմերը պարտավորվում են, սույն պայմանագրին ուժի մեջ մտցնելուց հետո անմիջապես ազատել բանտարկություն-

նից կամ պատժի ուրիշ ձեվերից յեվ հետագա դատական կամ վարչական հետապնդումից այն անձանց.

1/ վորոնք այդպիսի հետապնդման են յենթարկվել Հայաստանի տերիտորիայի վրա- այնպիսի գործողությունների համար, վոր կատարել են հոգուտ ՌԱՖԽՀ կամ հոգուտ 3-րդ կոմունիստական ինտերնացիոնալի մեջ մտնող քաղաքական կուսակցությունների:

2/ վորոնք հետապնդման են յենթարկվել Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Ա.Ս.Խ.Հ. տերիտորիաներում այնպիսի գործողությունների համար, վոր կատարել են հոգուտ Հայաստանի Հանրապետության, կամ հոգուտ "դաշնակցության" կուսակցության:

Նշված, բոլոր անձանց, յեթե նրանք ցանկանան, արտասահման գնալու, ազատ իրավունք է տրվում:

ՀՈՂՎԱԾ 9.

Ռուսաստանի յեվ Հայաստանի միջեվ տնտեսական հարաբերությունը ժամանակավորապես, մինչեվ պայմանավորվող յերկու կողմերի միջեվ առեվտրական պայմանագրի կնքելը, վորոշվում է ստորեվ բերված դրույթներով.

1. Պայմանավորվող յերկու կողմերը իրենց առեվտրական փոխհարաբերության հիմքում դնում են առավելագույն բարեպատեհության սկզբունքները.
2. Այն ապրանքները, վոր գնում են պայմանավորվող կողմերից մեկից կամ մեկի համար, մյուս կողմը չպետք է վոր յեվ տրանզիտի կամ հարկի յենթարկի:

ՀՈՂՎԱԾ 10.

Սույն պայմանագրի նախորդ հոդվածի 1 յեվ 2 կետերի վորոշումները կարող են դրվել այն առեվտրական պայմանագրի հիմքում, վորը կարող է կնքվել յերկու պայմանավորվող կողմերի միջեվ:

ՀՈՂՎԱԾ 11.

Դիվանագիտական յեվ դեսպանական հարաբերությունները պայմանավորող կողմերի միջեվ սահմանվում են անհապաղ սույն պայմանագիրը կնքելուց հետո: Դեսպանների փոխադարձ դրության մասին, մինչեվ հաստուկ համաձայնության կնքերը, դրա իրավունքներն ու պարտականությունները կվորոշվեն, պայմանավորվող կողմերից յուրաքանչյուրում այդ առթիվ գոյություն ունեցող ցուցմունքներով:

ՀՈՂՎԱԾ 12.

Հասարակական-իրավական յեվ մասնավոր-իրավական բնույթի հարցերի լուծումը, վորն առաջ կգան պայմանավորվող կողմերի քաղաքացիների միջեվ, այլ յեվ վորոշ առանձին հարցերի կարգավորումը յերկու պետությունների միջեվ կամ պետությունների յեվ մյուս կողմի քաղաքացիների միջեվ, կատարվում են հատուկ հանձնաժողովի միջոցով, վորի պարտականությունները սահմանվում ե պայմանավորվող յերկու կողմերի համաձայնությամբ:

ՀՈՂՎԱԾ 13.

1. Ռուսաց կառավարությունը իր հաշվով Հայաստան ե վերադարձնում 1914 մինչեվ 1917 թվերի համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Հայաստանից եվոկուացիայի յենթարկված բոլոր դավանությունների, յեկեղեցիների ու աղոթասենյակների ունեցվածքները, դրանց թվում յեվ արխիվի արժեքները, փաստաթղթերը յեվ Եջմիածնի վանքին պատկանող իրերը:

2. Ռուսաց կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն ե հանձնում արեվելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի ունեցվածքը, դրանց թվում գրադարանները, արխիվները, թանգարանները, գեղարվեստական արտադրությունները, ուսումնական պարագաները, փաստաթղթերը յեվ այդ ունեցվածքի մեջ մտնող մյուս իրերը:

Ինչ վերաբերում ե այն արխիվներին, գրադարաններին, թանգարաններին, գեղարվեստական արտադրություններին յեվ փաստաթղթերին, վորոնք Հայաստանի համար եյական նշանակություն ունեն գիտական, գեղարվեստական կամ պատմական տեսակետից, յեվ Հայաստանի սահմաններից տարվել են Ռուսաստան, Ռուսաց կառավարությունը համաձայնում ե այդպիսիները վերադարձնել Հայաստան այն չափով, վոր չափով նրանց հեռացնելը-վերցնել եական վնաս չի հասցնիլ Ռուսական այն արխիվներին, գրադարաններին, թանգարաններին, պատկերասրահներին, ուր գտնվում են դրանք:

3. Այն հարցերը, վոր վերաբերում են սույն հոդվածի 1-ին յեվ 2-րդ կետերի հիման վրա ունեցվածքները հանձնելուն յեվ չուտելուն, պետք ե կատարվի հատուկ խառը հանձնաժողովի կողմից, վորին մասնակցում են պայմանավորվող յերկու կողմերից հավասար թվով անդամներ:

ՀՈՂՎԱԾ 14.

1. Ռուսաստանը հրաժարվում ե վորյեվե հաշվից, վորոնց բխում են Հայաստանը նախկին Ռուսական Կայսրությանը առաջվա պատկանելիությունից, յեվ ընդունում ե, վոր զանազան կոչումների պետական ունեց-

վածքները, վորոնք գտնվում են Հայաստանի տերիտորիայում, կազմում են վերջինիս անկապտելի սեփականությունը: Իսկ յերթե այդ ձեւով Հայաստանին պատկանող ունեցվածքը, 1914 թվի օգոստոսի 1-ից հետո, մի յերրորդ պետություն տարել ե իր տերրիտորիան, ապա այդպիսին պահանջելու իրավունքն անցնում ե Հայաստանի Հանրապետությանը:

2. Ռուսաստանը համաձայնում ե ուղարկել Հայաստանին պատասխանատվությունից Ռուսաստանի պարտքերի կամ նման պարտավորությունների նկատմամբ, դրանց թվում յեվ թղթադրամ բաց թողնելու, դրամական նիշերի պարտավորությունից, Ռուսական դրամարկղի սերիայից ու վկայությունից Ռուսական պետության ներքին յեվ արտաքին փոխառության, զանազան հիմնարկների ու ձեռնարկությունների յերաշխավորությունից, յեվ այդպիսիների յերաշխավորված փոխառությունից յեվ այլն: Ռուսաստանի պարտատերի բոլոր նման պահանջներից, Հայաստանի Հանրապետությանը հասնող բաժինը, պետք ե ուղղվեն միայն Ռուսաստանին:

ՀՈՂՎԱԾ 15.

Ռուսական կառավարությունը, ի նկատի առնելով, վոր համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը ամբողջովին ավերվեց, յեվ վոր հայ աշխատավոր գյուղացիությունը զրկված ե իր տնտեսությունը վերականգնելու ամեն մի հնարավորությունից, համաձայնություն ե հայտնում.

1. Հանձնել, տալ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը նավթ այն քանակությամբ, վոր Հայաստանի գործունեության տարեկան նորման ե կազմում: Այդ քանակի հաշվին Հայաստանի Կառավարությանը բաց ե թողնում 500.000 փութ նավթ, սույն պայմանագիրն ստորագրելուց անմիջապես հետո:
2. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը տալ, հանձնել գործադրության համար պիտանի ապրանքատար վագոններ այն քանակով յեվ այնքան ժամանակով, վոր կսահմանի պայմանավորվող յերկու կողմերի հավասար թվով ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ յատր հանձնաժողովը:
3. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը հանձնել, տալ բամբակի արտադրության համար անհրաժեշտ սարքավորում- դազ- գյահներ ու տեխնիկական հարմարություններ, այն քանակով յեվ այնքան ժամանակով, վոր կսահմանի պայմանավորվող յերկու կողմերի

հավասար թվով ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ խառը հանձնաժողով:

ՀՈՂՎԱԾ 16.

Պայմանավորվող կողմերից յուրաքանչյուրը պարտավորվում է ընդունել յեվ հարգել մյուս կողմի դրոշակն ու պետնիշը /կնիքը/, իբրեվ կարեկամ պետության խորհրդանշան:

Դրոշակի ու պետնիշի նկարները, այլ յեվ դրանց մեջ մտցվող փոփոխությունները, յերբ դրանց տեղի կունենան փոխադարձաբար կհայտնվեն միմյանց դիվանագիտական ճանապարհով:

ՀՈՂՎԱԾ 17.

Մույն պայմանագիրը յենթակա յե վավերացման /...../:

Վավերացման գրությունների փոխանակումը պետք է տեղի ունենա Մոսկվայում:

Ամեն տեղ, ուր այս պայմանագրում հիշատակվում է /րատիֆիկացյալի/ վավերացման մոմենտը, դրա տակ հասկացվում է վավերացված դրությունների փոխադարձ փոխանակումը:

Ի հաստատումն յերկու կողմերի յիագորները անձամբ ստորագրեցին սույն պայմանագիրը յեվ հաստատեցին այն իրենց կնիքով:

Իսկականը յերկու որինակ կազմվել յեվ ստորագրվել է Յերեվան քաղաքում:

1920թ. Հոկտեմբեր

Պատճենը պատճենի հետ ճիշտ է՝ - Գործավար.

1. ՀԱՎԵԼՈՒՄՆ .....ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՆ

ՎՈՐ ԿՆՔՎԵՑ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՖԵԴԵՐԱՏԻՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԶԵՎ

ՀՈՂՎԱԾ 1.

Յելնելով այն բարեկամական փոխհարաբերությունից, վոր հաստատվում է Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ հաստատված հաշտության պայմանագրով, վերջինի /Հայաստանի/ Կառավարությունը Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությանն իրավունք է տալիս ամեն տեսակ ռազմական

փոխադրումներ ու տրանզիտ /ամեն տեսակի ռազմական իրեր, նյութեր, ռումբեր, մթերքի պաշար յեվ այլն/ կատարել Հայաստանի Հանրապետության յերկաթուղիներով, ըստ վորում Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությունը յերաշխավորվում է, վոր սույն համաձայնությունը վոչ մի դեպքում չի օգտագործվի ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության իրավունքների յեվ անկախության:

ՀՈՂՎԱԾ 2.

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը իրավունք է տալիս Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությանը անցկացնել Հայաստանի յերկաթուղիներով ամեն տեսակի զարամասեր յեվ կոմունիստական համալրումներ: Հիշյալ զորամասերն ու կամանդները Հայաստանի տերիտորիան պետք է հասնեն մաս-մաս, 400 մարդուց վոչ ավելի, ընդ վորում Հայաստանի տերիտորիայի վրա միաժամանակ յեղած զորամասերի յեվ կամանդների մարդկանց ընդհանուր քանակը չպետք է անցնի 1.000 մարդուց:

Ձորամասերն ու կամանդները Հայաստանի տերիտորիայով պետք է անցնեն առանց հրաձիգ զենքի, բացառության հրամանատարական կազմի, կոմիսարների /զինվորականների/ յեվ պահակների, վորոնց բանակը գնացքների կազմի 3%-ից ավելին չպիտի լինի, վորպիսի անձինք կարող են զենք ունենալ իրենց հետ:

ՀՈՂՎԱԾ 3.

Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետությանը տալիս է Հայաստանի միջով տրանզիտով անցկացվող ռազմամթերքի, զենքի, նույն թվում յեվ թնդանոթի ռումբերի 5%-ը:

ՀՈՂՎԱԾ 4.

Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. Կառավարության Հայաստանի միջով տրանզիտով անցկացրած ռազմական իրերը, նյութերը, ռումբերը, մթերքն յեվ այլն, այլ յեվ զորամասերը պետք է ուղղվեն դեպի այն կետերը, վորոնք ավելի մոտ են Տրապիզոն-Երզրում-Մուշ-Բիթլիս գծին, յեվ վոչ մի դեպքում չեն օգտագործվի Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

ՀՈՂՎԱԾ 5.

1 յեվ 2 հոդվածներում նշված անցկացման տեխնիկական մանրամասնությունների մշակումն դրվում է այն խառն հանձնաժողովի վրա, վորի կազմի մեջ մտնում են Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունների նշանակած հավասար թվով անդամներ:

ՀՈՂՎԱԾ 6.

Նախորդ հոդվածով նախատեսված հանձնաժողովը իր գործունեությունը պետք է սկսի սույն պայմանագիրն ուժի մեջ մտցնելուց հետո, վոչ ուշ քան 3 օրը:

Մինչ այդ ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կարգադրությամբ մանրամասն տվյալներ են պատրաստվում, վորոնք անհրաժեշտ են պարզելու յերկաթուղու առավելագույն փոխադրման ունակությունը: Յերկաթուղու կանոնավոր գործելու համար անհրաժեշտ են այս անցկացումները ի կատար ածելու համար, սույն պայմանագրի համաձայն տալիս է Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. հատուկ համաձայնության հիման վրա: Այն բոլոր նյութական միջոցները, վոր տրվում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կարգադրությունը Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարության տրանզիտ անցկացումներին մշտապես սպասարկելու համար, անվճար կերպով հանձնվում է Հայաստանի Հանրապետությանը:

ՀՈՂՎԱԾ 7.

Ձեզնից արագ կերպով լուծելու համար այն ամեն տեսակ թյուրիմացությունները, վոր կարող են առաջ գալ անցկացումների ժամանակ, այլեւ առաջ շարժվող ռազմագնացքների պարենի ապահովության համար, այլ յեւ հսկելու համար, վոր տրված է մարշրուտի ... ճշգրիտ ուղղություն ստանան անցկացումները, Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. իր ներկայացուցիչներն և նշանակում այն կետերում, վոր վորոշում է 5 հոդվածում հիշված հանձնաժողովը: Այդ ներկայացուցիչներն իրավունք չունեն խառնվելու յերկաթգծի այն կայարանի վարչության պարտականությունների կատարմանը, ուր կլինեն այդ ներկայացուցիչները:

ՀՈՂՎԱԾ 8.

Բոլոր վառվածքները, յերկաթգծի ավերակումները շարժական կազմի յեւ կայարանների կահավորության վնասները, վոր կարող են առաջ գալ պատահականությունից կամ խորտակումների հետեւանքով, կարգավորվում, շինվում են անհապաղ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության կարգադրությամբ:

ՀՈՂՎԱԾ 9.

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անհրաժեշտ պաշտպանության համար՝ յերկաթուղին սույն պայմանագրի հիման վրա անարգել ոգտագործելու:

ՀՈՂՎԱԾ 10.

Այն միջոցները, վոր անհրաժեշտ են մարշրուտի համաձայնեցման յեվ սույն պայմանագրի հիման վրա անցկացումների քանակի կատարման համար, այն մանրամասնությամբ, վոր պետք է Հայաստանի Հանրապետության կարիքների յերկաթուղային նորմալ շարժման համար, վորոշում է 5 հոդ. հիշվածում նշված հանձնաժողովը:

ՀՈՂՎԱԾ 11.

Կատարվող անցկացման կարգն ու միջոցը մշակում է 5 հոդ. հիմնված հանձնաժողովը:

ՀՈՂՎԱԾ 12.

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. Կառավարությանն է հանձնում հատուկ համաձայնությամբ, Շախթախթի-Մակու / ° / նեղագիծ յերկաթուղու այն մասի շահագործումը, վոր գտնվում է Հայաստանի տերրիտորիայի վրա, այլ յեվ համապատասխան վարձատրությամբ հանձնվում է յերկաթուղու այն շարժական կազմն ու այլ ունեցվածքը, վոր Հայաստանի Հանրապետության տրամադրության տակ կլինի:

ՀՈՂՎԱԾ 13.

Այնպիսի համապատասխան յերաշխիք ստեղծելու նպատակով, վոր ապահովի Հայաստանի Հանրապետության ռազմական ապահովությունը Տաճկաստանի կողմից, սահմանվում է հետեվյալը.

1. Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարությունը պարտավորվում է թույլ չտալ ռազմական ուժերի կենտրոնացում Հայաստանի սահմաններին կից շրջաններում յեվ մասնավորապես Եզրումում, ըստ վորում Եզրումում մշտապես կայագորի քանակը վորոշում է այն խառն հանձնաժողովը, վորը նշված է սույն հոդվածի 3-րդ կետում: Յերբ կարիք լինի առաջ շարժել զորքերը,- այդ հարցը յենթարկվում է նույն հանձնաժողովի վորոշմանը: Վորոշված սահմանափակումները չպետք է ճնշեն ռազմական գործողությունները Անատոլիայի, Կոստանդնուպոլիսի, Միջագետքի յեվ Միրիայի ուղղությամբ:
2. Տաճկաստանի Ա.Մ.Ժ.-ի Կառավարությունը պարտավորվում է սույն պայմանագրի է հոդվածում նշված գծից դեպի արեվելք յեղող սահմանային շրջանում միայն այն քանակությամբ զորք պահել, վոր անհրաժեշտ է յերկրի ներքին կարգը պահպանելու համար յեվ անմիջականորեն սահմանները պաշտպանելու համար: Այդ զորքերի մոտա-

վոր քանակությունը սահմանում է այն խառն հանձնաժողովը, վոր նշված է սույն հոդվածի 3-րդ կետում:

Հանձնաժողովի վորոշումները պետք է ի կատար ածվեն ամենաուշը մի ամիս ժամանակաշրջանում:

3. Մանրամասնությունները մշակելու յեվ հերկելու վորպեսզի ճշգրիտ կատարվեն այն պայմանները, վոր նշված են նախորդ կետերում, այլ յեվ ույն պայմանագրի և հոդվածում, Տաճկաստանի տերրիտորիայում, այն կետերում, վոր վորոշվում է Տաճկաստանի Ա.Ս.Ժ-ի յեվ Հայաստանի Հանրապետության փոխադարձ համաձայնությամբ հիմնվում է խառը հանձնաժողով, վորի կազմի մեջ Տաճկաստանն ու Հայաստանը նշանակում են հավասար թվով անդամներ. Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ներկայացուցչի նախագահությամբ նշված հանձնաժողովը հաստատվում է սույն պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո 7 որից վոչ ուշ:

ՀՈՂՎԱԾ 14.

Սույն պայմանագիրը հանդիսանում է Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ յեղող հաշտության պայմանագրի անբաժան մասը յեվ ուժի մեջ է մնում անհապաղ հետեվյալ պայմանները կատարելուց հետո.

1. Յերբ կդադարեն ռազմական գործողությունները Հայաստանի միջեվ, յերբ Տաճկաստանի կհանձնի /կմաքրի/ իր գորքերն իր բռնած գծից, նախկին Ռուսաստանի կայսրության մասերից, վորոնք Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ յեղած հաշտության պայմանագրի հիման վրա անցնում են վերջինի /Հայաստանի/ տերրիտորիայի կազմին յեվ յերբ տաճկական գորքերը կանցնեն Ռուսաստանի յեվ Տաճկաստանի 1914 թվի սահմաններից այն կողմը:
2. Յերբ Ա.Ս.Խ.Հ. յեվ Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կընդունեն Հայաստանի Հանրապետության անկատարելի իրավունքը վիճելի տերրիտորիաների- Նախիջեվանի յեվ Զանգեզուրի գավառների նկատմամբ, յեվ այդ գավառների սահմաններից կհանեն այն բոլոր գորամասերը, վորոնք յենթարկվում են Ա.Ս.Խ.Հ. յեվ Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. հրամանատարությանը: Այսպիսին ընդունման դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունն իր կողմից հրաժարվում է վորյեվե պահանջից այսպես կոչված լեռնային յեվ հարթավայր Ղարաբաղ շրջանի նկատմամբ:

Ի հաստատումն այսու յերկու կողմերի լիազորներն անձամբ ստորագրեցին սույն հավելումն հաշտության պայմանագրին յեվ հաստատեցին այն իրենց կնիքով:

Իսկականը կազմվել յեվ ստորագրվել է յերկու որինակ:

Ի քաղաքան Յերեվան 1920թ. Հոկտեմբեր.

Իսկականի հետ ճիշտ է – Գործավար:

2-ԸՂ ՀԱՎԵԼՈՒՄ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՌՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՖԵԴԵՐԱՏԻՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԶԵՎ.

ՀՈՂՎԱԾ 1

Հիմնվելով այն բարեկամական փոխհարաբերությունների վրա, վոր առաջ է յեկել Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետության միջև վորանց միջև կնքված հաշտության պայմանագրի ուժով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. Կառավարությանն իրավունք է տալիս կապ հաստատել իրեն դաշնակից կառավարությունների հետ հեռագրի, ռադիո-հեռագիր, սուրհանդակների յեվ այլ ոգնությամբ:

Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությունը յերաշխավորում է, վոր այդ կապով ոգտվելը չի ծառայել ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության շահերի կամ անկախության:

ՀՈՂՎԱԾ 2

Այդ կապն իրազործելու համար Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. Կառավարությունն ոգտվում է Հայաստանի Հանրապետության տերրիտորիայի վրա գտնվող կապի միջոցներից, նոր զենք /հեռագրի, հեռախոսի/ անցկացնելու անհրաժեշտության դեպքում, կապի նոր տեսակներ ստեղծելը /սարքելը/, այլ յեվ գոյություն ունեցողների բարելավելն ու նորոգելը, այս բոլոր աշխատանքները կատարվում են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կարգադրությամբ յեվ այն ժամանակամիջոցում, վոր վորոշում է հատուկ խառն հանձնաժողով: Անհրաժեշտ տեխնիկական նյութերը անվճար տալիս է Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարությունը:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1. Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. Լիազոր ներկայացուցչին իրավունք է տրվում իր ապարատի յեվ հեռագրային զծի մեջ մտցնել Հայաստանի Հանրապետությունը:

ՕԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2. Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. լիակատար ներկայացուցչին իրավունք է տրվում հատուկ համաձայնությամբ, ոգտվելու Հայաստանի Հանրապետության Յերեվանի ռադիոկայանից, ունենալով իր լսողներին, այլ յեվ իրավունք է տրվում իր ռադիո-կայանը հիմնել անմարելի թրթուռներով / / . Վերջին դեպքում հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը իրավունք է տրվում հատուկ համաձայնությամբ, ոգտվելու Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. կառավարության ռադիո-կայանից, ունենալով իր լսողները: 5 տարի անցնելուց հետո Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ռադիո-կայանն անվճար կերպով անցնում է Հայաստանի Հանրապետության կարգադրության տակ:

ՀՈՂՎԱԾ 3

Պայմանավորվող յերկու կողմերը փոխադարձաբար իրավունք են տալիս միմիանց դիվանագիտական սուրհանդակներ /կուրյերներ/ յեվ փոստ ուղարկել /վորոնք համապատասխան վկայաթղթեր կունենան/ իրենց տերրիտորիաների միջով յեվ սուրհանդակներին ու դիվանագիտական փաստը յերաշխսավորում են լիակատար ապահովությամբ յեվ անձեռնմխելիությամբ:

ՀՈՂՎԱԾ 4

2 հողվածում նշված կապի իրականացման տեխնիկական միջոցները, այլ յեվ նրան սպասարկելու կարգը սահմանվում է հատուկ, իստը հանձնաժողովի կողմից, վորի կազմի մեջ Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Հայաստանի Հանրապետությունը նշանակում են հավասար թվով անդամներ:

ՀՈՂՎԱԾ 5

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռք առնում պաշտպանելու կապի միջոցները պատահական փչացումներից յեվ դիտավորյալ փորձանքներից, շատ վորում այդ ժամանակ առաջ յեկած վնասվածքները անհապաղ շտկում, ուղղվում է Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության միջոցներով յեվ կարգադրությամբ:

ՀՈՂՎԱԾ 6

Սույն համաձայնությունից բիտղ հաշիվների ձեվն ու կարգը սահմանվում է և հողվածում հիշված հանձնաժողովը:

ՀՈՂՎԱԾ 7

Սույն հավելումը հանդիսանում է հաշտության պայմանագրի անբաժանելի մասը յեվ ուժի մեջ է մտնում անհապաղ, յերբ- 1/ դադարում են

ռազմական գործողությունները Հայաստանի յեվ Տաճկաստանի միջեվ յեվ 2/ Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Ա.Ս.Խ.Հ. ընդունում են Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի իրավունքը Նախիջեվանի յեվ Զանգեզուրի գավառների վիճելի շրջանների տերրիտորիայի վրա յեվ այդ գավառների սահմաններից դուրս են հանվում այն բոլոր գորամասերը, վորոնք գտնվում են Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. յեվ Ա.Ս.Խ.Հ. հրամանատարության տակ: Այսպիսի ընդունման դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունն իր կողմից հրաժարվում է ամեն տեսակ պահանջից, այսպես կոչված, լեռնային յեվ դաշտային Ղարաբաղի նկատմամբ:

Սույնը հաստատելու համար յերկու կողմերի լիակատար ներկայացուցիչները իրենց սեփական ձեռքով ստորագրել են սույն հավելումը հաշտության պայմանագրին յեվ հաստատել են իրենց կնիքներով:

Իսկականը կազմված յեվ ստորագրված է յերկու որինակ
Յերեվան քաղաքում 1920թ. հոկտեմբերին

Պատճենը պատճենի հետ ճիշտ է- Գործավար.

Պետ. Կենտ. Արխիվ: "Դաշնագրերի պատճենները" գործ

155, եջ 30-35

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ.14-29; մեքենագիր

No IV-49

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ,**

որտեղ ներկայացվում են տեղեկություններ 1920թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Թիֆլիսում, այլ երկրների ներկայացուցիչների հետ մեր ներկայացուցչի ունեցած մի շարք հանդիպումների մասին (27 հոկտեմբերի, 1920թ.)

27 Հոկտեմբերի. - Ստոքսի հետ Թիֆլիս յեկավ մեր զինվորական նախարարը: Նպատակը ձեզ, ի հարկե, հայտնի յե: Նույն որվա յերեկոյան տեսակցություն ունեցավ Ռամիշվիլի յեվ Ստոքսի հետ, մյուս որը Սաբախտարաշվիլի հետ իմ ներկայությամբ յեվ յերեքշաբթի առավոտյան ուղեվորվեց Յերեվան: (Ռամիշվիլին պատասխանեց, վոր մինչեվ Ժորդանիայի Թիֆլիս վերադառնալը նրանք իրենց վերջնական դիրքը չեն կա-

րող վորոշել, սակայն ամենայն աջակցություն խոստացավ զինակոչի յեվ ապրանքներ տեղափոխելու խնդիրներում:) Սաբախտարաշվիլին...իր հետ ունեցած տեսակցությանս ժամանակ, նա հայտնեց, վոր Մախարաձեյին փոխարենը, նրանք ուղարկում են Գեդեչկորին, վորը պիտի ուղեվորվեր Յերեվան՝ մեր զինվորական նախարարի հետ: Յես նկատեցի նրան, վոր այդ ձեվով դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակելը, ֆորմալ տեսակետից սխալ է, քանի վոր նախ քան նոր ներկայացուցիչ ուղարկելը, նրանք ուղարկվող անձնավորության մասին պիտի հարցնեյին մեր կառավարության կարծիքը: Հիշեցրի, վոր յերթ նրանք այդ մասին հարկ համարեյին նախորոք ինձ հետ խոսելու, յերբեք չեյին նշանակի Հայաստանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ պաշտոնում այնպիսի մի անձնավորություն, վորը բացասական համարում ունի Հայաստանում: Մեր դեմոկրատիան յերբեք չի կարող մոռանա, վոր դա այն նույն Գեդեչկորին է, վորը 1918թ. Հայաստանի վրա արշավող Խալիլ – փաշային ամենայն հաջողություն եր ցանկանում: Կասկածում եմ, ավելացրի յես, վոր այդպիսի անձնավորության դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակելը, դժուար թե կարողանա նպաստել այն բարեկամական կապերին, վորոնց մենք կարծես թե ձգտում ենք:

Սաբախտարաշվիլին համաձայնվեց ինձ հետ, վոր նրանք իրոք սխալ են գործել, բացատրեց դա անկեղծորեն նրանով, վոր նրանք այդ հանգամանքի վրա բնավ չեն մտածել յեվ մեր տեսակցությունը վերջանալուց կես ժամ հետո հեռախոսով հայտնեց՝ թե Գեդեչկորիի Յերեվան գնալը հետաձգվում է: Մյուս ուրը առավոտյան, նա կրկին ինձ հեռախոսով կանչեց յեվ խնդրեց նախապես կառավարության կարծիքը իմանալուց տալ Գեդեչկորիին անցաթուղթ՝ Յերեվան մեկնելու: Այս իմաստով յես արդեն հեռագիր եյի պատրաստել, յերբ նա էլի կանչեց ինձ յեվ հայտնեց, վոր Գեդեչկորին փոխարինելու համար՝ այժմս վոչ վոքի ի նկատի չունին, ուստի խնդրում են թույլ տալ գան Յերեվան՝ վոչ իբրեվ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, այլ իբրեվ կառավարության դեղեգատի հատուկ լիազորություններով:

Մեր տեսակցության այս միջադեպը, յես մանրամասնորեն զեկուցեցի, ձեզ ցույց տալուհամար, վոր վրացիները յերեվում է, ջղայնորեն են վերաբերվում այժմս Հայաստանում ներկայացուցիչ չունենալու խնդրին: Հավանական է, վոր նրանց հուզում են մեր բանակցությունները մեծամասնականների հետ, ուստի յեվ ցանկանում են գոնե ինֆորմացիայի տեսակետից՝ ունենալ Յերեվանում մի հուսալի անձնավորություն:

19 Հոկտեմբերի. –Այեցլեց ինձ նոր նշանակված լեհական ներկայացուցիչը: Այս հանգամանքից յես ոգովեցի, փորձ արի պարզել՝ թե վորքան հնարավոր ե Սովետական Ռուսաստանի յեվ Լեհաստանի մեջ վերջնական կնքվելիք հաշտությունն ոգտագործել Հայաստանի շահերի տեսակետից, յեթե անտանտան միջամտեր այս խնդրում: Նա ինձ հետաքրքրությամբ լսեց յեվ խնդրեց այս իմաստով պաշտոնական դիմում անել իրեն: Յես դա համարեցի աննպատակահարմար, վորովհետեվ ցանկանում եյի տալ այդ հարցին վոչ պաշտոնական յեվ կոնֆիդենցիալ բնույթ: Նույն օրը տեսակցություն ունեցա Ստոքսի հետ յեվ խոսեցի նրա հետ այս իմ հարուցած խնդրի հնարավորությունների մասին Ստոքսը պատասխանեց, վոր Անգլիայի համար վորեվե ազդեցություն գործելը այդ իմաստով՝ դժուար ե, բայց ոյրությունամբ կարող ե դա անել Ֆրանսիան: Սակայն, ավելացրեց նա, դուք առանձնապես չը պիտի վստահանաք Ֆրանսիայի իբր թե բարեացակամ վերաբերմունքին դեպի Հայաստանը: Համենայն դեպս խոստացավ այս առթիվ մտածել:

Այոր տեսակցություն ունեցա նայել Ռամիշվիլիի հետ: Խոսեցի այն մասին, թե արդոք հնարավոր ե գտնում նա Վրաստանի յեվ Հայաստանի ընդհանուր գործակցությունը մեծամասնականների հետ: Նա դրական պատասխան տվեց յեվ ավելացրեց, վոր մեծամասնականները իր գիտենալով այժմս մեծ ույժ չունին կենտրոնացրած ուստի Հայաստանին ամենից առաջ անհրաժեշտ ե լիկվիդացիայի յենթարկել տաճիկների առաջխաղացումը: Ցանկացավ իմանալ իմ կարծիքը Ադրբեյջանի գործակցության մասին: Յես պատասխանեցի, վոր այդ կողմից մենք սպառնալիքներ չունինք յեվ յես մասնավորապես չեմ հավատում դրան: Ռամիշվիլին ել թերահավատորեն եր վերաբերվում Ադրբեյջանի ռեալ ույժերին ու կազմակերպություններին: Ապա դառնալով կրկին Վրաստանի ոգնության խնդրին, նա կրկին խոստացավ ամենայն աջակցություն ցուց տալ զինակոչին յեվ ապրանքների փոխադրության մեջ իսկ ավելի սերտ գործակցության մասին՝ խոստացավ վերջնական պատասխան տալ 22-ին:

20 Հոկտեմբերի. – Տեսակցություն ունեցա Նետեմանի հետ: Հարցրի նրա տեսակետը, թե կարող ե արդոք Ֆրանսիան ազդեցություն գործել Լեհաստանի վրա, վորպեսզի վերջինս՝ իր Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի մեջ մի կետ մտցնի Հայաստանի տերիտորիայի անձեռնմխելիության մասին: Մանրամասն պատճառաբանեցի,

վոր դա կը կասեցնի բուշեվիկների առաջխաղացումը դեպի Արեվելք: Նետեմանը պատասխանեց, վոր այդ խնդիրը նա այնքան է լուրջ համարում, վոր յերեկ ունեցել է հատուկ խորհրդակցություն յեվ յերեկ էլ այդ առթիվ տեղեկացրել է յուր կառավարության:

21 Հոկտեմբերի. – տեսակցություն ունեցա Սաբախտարաշվիլիի հետ: Կրկին խոսեցի զինակոչի մասին: Սաբախտարաշվիլին ինձ ասաց, վոր նրանք պատրաստ են աջակցել մեզ վոչ միայն մեր հպատակներին, այլ յեվ վրաց հպատակներին զինակոչի յենթարկելու: Մեր Զինվորական Միսս. խնդրեց ներկայացնել մի ինստրուկցիա, վոր յեվ յես հանձն. կազմել: Արդահանի մասին նորից հարց բարձրացրեց յեվ խնդրեց տնորինել իրենց Արդահան-Ախալքալակի խճուղին: Միաժամանակ պահանջում էր յերաշխավորություն, թե Արդահանը այնքան ամուր պիտի գրավվի մեր կողմից, վորպեսզի տաճիկները հնարավորություն չունենան սահմանն անցնել: Յես այդ պահանջը մերժեցի յեվ ասացի, վոր վոչ մի յերաշխավորություն չենք կարող տալ, իսկ խճուղու մասին՝ խոստացա ձեզ տեղեկացնել: Այդ մասին ուղիղ գծով խոսել ենք, սպասում ենք պատասխանին:

22 Հոկտեմբերի. – Տեսնուցեի Ստոքսի հետ: Նա հայտնեց ինձ յուր սովորությունները վրացիների մեզ հետ ընդհանուր գորակցության մասին յեվ ասաց, վոր այդ ուղղությամբ հույսեր չի տաձում: Ավելացրեց, վոր վրացիները մեզ հետ կը գործակցեն միայն այն դեպքում, յեթե իրերի դասավորությամբ ստիպված լինեն, իսկ Լեհաստանի յեվ Ադրբեյջանի կողմից մենք վոչ միայն ակնկալություններ չը պիտի ունենանք, այլ նույնիսկ կարող են հանդիպել թշնամական վերաբերմունքի Ադրբեյջանի կողմից:

Նույն ոքը Մամիկոնյան յեվ Խաչատրյանի հետ հանդիպեցի Ռամիշվիլիին, վորը յեկել էր ինձ մոտ մեր դելեգացիայի անդամներին փոխայցելություն տալու նպատակով: Նա առաջարկեց արագացրած տեմպով բանակցություններ սկսել դելեգացիայի հետ յեվ մենք վորոշեցինք առաջին նիստը նշանակել վաղը ամսույս 24-ին: Հայտնեցի նրան ասպա, վոր մեր կառավարությունը հարցապնդումներ է անում վրաց վերջնական դիրքի մասին մեր ընդհանուր գործակցության առթիվ: Ռամիշվիլին պատասխանեց, վոր այդ հարցը վորոշված է արդեն յեվ պատասխանը պիտի ստանալ ժորդանիայից: Յերեկ ժորդանիայի հիվանդության պատճառով յես չը կարողացա տեսակցություն ունենալ նրա հետ, այստր կը աշխատեմ ունենալ յեվ հետեվանքի մասին ձեզ անհապաղ կը տեղեկացնեմ:

Այսոր ինձ այցելեց Կորբեյլը, վորը յեկել էր տեղեկանալու վրացիների վերաբերմունքի մասին: Յես իրազեկ դարձրի նրան <...> ների յեվ տաճիկների դեմ տարվող կռվի մեջ վրացիների ավելի քան բարեացակամ չեզոքություն չենք կարող սպասել: Ավելացրի, վոր նրանք, ի հարկե, մասնավոր դեպքերում կարող են աջակցություն ցույց տալ, սակայն միաժամանակ հնարավոր են համարում բաց չը թողնելու Բաթումից մեր զինվորական կարիքների համար անհրաժեշտ ապրանքները, վորպիսի իմաստով յես յերեկ տեղեկություն եմ ստացել: Կորբեյլը վշտացած իմ այս տեղեկությունից, խոստացավ այսոր յեվ յեթ տեսակցություն ունենալ վրաց արտաքին գործերի նախարարի հետ յեվ հայտնել նրան, վոր վրացիների բռնած դիրքը վատ տպավորություն պիտի թողնի Ֆրանսիայի յեվ Անտանտայի վրա: Ոգտվելով հանգամանքից, յես կրկին խնդրեցի նրան կոլլեկտիվ դիմումով ազդեցություն գործ դնել վրացիների վրա: Այսոր տեսնուեցի Սար. հետ (Ժորդանիան զբաղված էր ինչ վոր թաղումով) յեվ հարցրի պատասխանը: Նա հայտնեց, վոր պետք է գրավոր ներկայացնել մեր առաջարկը, վորպեսզի նրանք ել գրավոր պատասխանեն: Այդ մասին այսոր յես շիֆրով ձեզ հայտնեցի, բայց յեվ այնպեսվաղը պիտի աշխատեմ տեսնվել Ժորդանիայի հետ յեվ գոնե նրանց վերջնական տրամադրությունները իմանամ:

Դիվ. ներկ.

Արխ. Ֆոնդ նո. 66, գործ մո. 766-44, 1920թ.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թթ. 10-13; մեքենագիր

254. ՌՌԻՍԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՖԵԴԵՐԱՏԻՎ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵԶՐԱՓՈՒԿԻՉ ՈՐՈՇՄԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹³

Քարգմանության ռասերենից

28 հոկտեմբերի, 1920 թ.

ՌՍՖՍՂ-ի կառավարության լիազոր Բորիս Վասիլևիչ Լեզրանը և Հայկական Հանրապետության կառավարության լիազորներ Լևոն Շահինը, Համբարձում Տերտերյանը և Լևոն Զարաֆյանը 1920 թվականի հոկտեմբերի 28-ին իրենց լիազորագրերը փոխանակելով և դրանք գտնելով պատշաճ ու սահմանված ձևի, համաձայնության եկան հետևյալի շուրջ.

1. Մեկ կողմից ՌՍՖՍՂ-ի կառավարությունը և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ստանձնում են սույն արձանագրությանը առդրվող հաշտության պայմանագրի նախագիծը և նրան վերաբերող բոլոր լրացումներն ստորագրելու պարտավորություն, պայմանով՝

1) Որ ՌՍՖՍՂ-ի և Ադրբեյջանի ՍՍՂ-ի կառավարությունները ճանաչում են վիճարկելի մարզերի — Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների — տերիտորիաների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անսասան իրավունքը և այդ գավառների սահմաններից դուրս կրեթեն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ՌՍՖՍՂ-ի և ԱՍՍՂ-ի հրամանատարության ենթակայության տակ:

2) Որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իրեն հերթին, անվերապահորեն կհրաժարվի որևէ պահանջներից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ, բացառությամբ այն անկյունի, որն առաջացնում են նոր Բայազետի գավառի արևելյան սահմանագիծը և Շարուր-Պարալազյազի գավառի արևելյան սահմանագծի և Զանգեզուրի-գավառի հյուսիսային սահմանագծի մի մասը՝ Գիկալիզաղ սարից դեպի Զիլաբլի սարն ընթացող պայմանական դժով (քարտեզի մասշտաբը՝ 1 մատնաչափում — 10 վերստ):

3) Որ ՌՍՖՍՂ-ն ուղադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի աղետալի դրությունը, որպես անվերադարձ փոխառվություն տալիս է ոսկով երկու և կես միլիոն ռուբլի:

II. Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Քուրթական Հայաստանի մարզերում վիճարկելի տերիտորիալ հարցերը Քուր-

քիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն իր զորքերը հետ կրաշի մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանադիծը:

2) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կըհրաժարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բաթումի կոնվենցիայից:

3) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

Վերոնշյալ պայմանների կատարումից հետո, ՌՍՖՍՀ-ի բարեկամական օժանդակությամբ, լրացուցիչ կմշակվեն վիճարկելի տերիտորիալ հարցերի խաղաղ լուծման հիմունքները:

Ի վավերացումն որի երկու կողմերի լիազորները սեփական ձևերով ստորագրեցին սույն արձանագրությունը և այն հաստատեցին իրենց կնիքներով:

Բնագիրը կազմված է ստորագրված է երկու օրինակով:

Անգրան

Առն Շանք

Համբարձում Տերտերյան

Առն Ջաբաֆյան

ՀՊԿՊԱ, ֆ. 200, ցուց. 1, դ. 12, էջ 29. Վավերացված պատճեն: Մեքենագրված:

No IV-51

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ Հ. ՕՇԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ, ԳՆԴԱՊԵՏ ՍՏՈՔՍԻՆ

*Խնդրում է շտապ անգլիական դեսանտ իջեցնել Տրապիզոն և
ռազմամթերք ուղարկել Հայաստանին
(31 հոկտեմբերի, 1920թ.)*

Շտապ

1920թ Հոկտեմբերի 31.

Հետևյալը Գնդապետ Ստոքսի համար Ռհանջանյանին.

Հասել ե այն բուպեն, յերբ դաշնակիցները դրականապես և առանց հետաձգելու պետք ե ոգնության գան Հայաստանին կետ Յերկիրը պատրաստ ե գոհելու և անելու գոհողություններ միայն յերթե մենակ /չ/ մնա այդ մասսաների մեջ կետ Հակառակ մեր բոլոր ջանքերին, վրացիք մերժեցին մեզ հետ զինակից լինել կետ Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ Ձեզ բարի լինել հաղորդակցության մեջ մտնել Ձեր կառավարության հետ, վորպեսզի անմիջական ոգնություն տրվի Հայաստանին և շեշտել դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնում անմիջական դեսանտի անհրաժեշտությունը, վորպեսզի հունական ֆրոնտում թուրքերի վրա ճնշում գործադրվի, վոր զենք, ռազմամթերք, թնդանոթ, մագուլթ և փոխադրության միջոցներ շտապ ուղարկվեն Հայաստանի համար կետ Իմ կառավարությունը սպասում ե Ձեր կառավարության կողմից Հայաստանին տրվելիք ոգնության չափին և ժամանակի վերաբերյալ կետ Վորպեսզի դրությունը փրկվի անհրաժեշտ ե, վոր այս ոգնությունը լինի անմիջական, այլապես դաշնակիցների ֆրոնտի այն մասը, վորը Հայաստանի կողմից պաշտպանվում ե, անխուսափելիորեն կճեղքվի: Իմ կառավարությունը, ինչպես Ձեզ հայտնի յե, հետաձգել ե Սովետական Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, սպասելով անմիջական ոգնության:

Պետ. Կենտ. Արխիվ: Արտ. Գործ. Մին.:

«Հայ-Տաճկական դեպքերի մասին» Գործ. 413, էջ 21.

Վավերագրերն անստորագիր ե և տեղը չի նշում: Ինչպես յերևում ե առաջին տողերից վերնագրից, հեռագիր ե, վոր Յերևանից Թիֆլիս ե հաղորդել Ռհանջանյանը Ստոքսին հանձնելու համար, ԽՄԲ.:
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 72, թ. 15; մեքենագիր

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ³⁰⁰,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի վրա արշավող Քյազիմ Կարաբեքիրի գորաջոկատում եղել են հայ ու այլազգի բոլշևիկներ և որոշ դեպքերում հայկական զորքը դիմադրություն չի ցուցաբերել, համարելով Կարաբեքիրի զորքը նույնպես բոլշևիկյան

<...> Դեպի Կարս արշավող Կարաբեկիրի գորաջոկատի հետ իրենց հայրենիքը նվաճելու էին գալիս նաև հայ բոլշևիկներ³⁰¹: Նրանց հետ էին, իհարկե, և այլազգի իրենց գաղափարակիցները. <<Երբ թիւրք հորդաները ներս խուժեցին Կարս, փողոցում երևացին կասկածելի տիպի տուսներ և Կովկասի թուրքեր... Պարզ էր, որ ազգերի ինքնորոշման այդ նախանձախնդիր արկածախնդիրները ուղեկցում էին Կարաբեկիրի բանակը՝ որպես պրոպագանդիստներ, բերելով իրանց հետ թոյնը, որ ճաշակել էր հայ զինվորը դեռ մայիսեան օրերում...>>³⁰²:

Բաքվում լույս տեսնող <<Կոմունիստ>> թերթը (No 42) այդ օրերին գրում էր. <<Հոկտ.30-ին տաճկական զորքերի առաջապահ մասերը չհանդիպելով ոչ մի դիմադրության հայկական զորամասերի կողմից գրավեցին Կարսը: Մինչև թուրքական զորքերի մտնելը, հայկական զորքերը խորը համոզված էին, որ Կարսի վրա հարձակվող զորքերը բոլշևիկներ են, որ պատճառով և նրանք դիմադրություն ցույց չտվին տաճիկներին...>>³⁰³: Նույնաբովանդակ <<բացատրություն>> է բերում նաև հին բոլշևիկ, Իջևան-Ղազախում մայիսյան խռովության կազմակերպիչներից մեկը՝ Շավարշ Ամիրխանյանը, <<Դեպքեր են եղել, երբ հայկական զորամասերը առանց կռվի անձնատուր են եղել Քեմալին՝ նրան ընդունելով բոլշևիկի տեղ>>³⁰⁴:

³⁰⁰ Վ.Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը..., էջ 163-164:

³⁰¹ Տե՛ս Յ.Ա.Ք. Հաճեան, Կարսի վերջին օրերը. 1920 թիւ <<Ալիք>>, ազգային, քաղաքական, հասարակական և գրական օրաթերթ, 6,7 մայիսի, 1961, թիվ 94,95: Հրայր Բկիլիկյան, Վերելքի մեջ է իմաստը կյանքի, Երևան, 2011, էջ193-195

³⁰² Վ. Յարութիւնեան, Կարսի նահանգապետի ..., էջ 440:

³⁰³ Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 509-510:

³⁰⁴ Հրայր Բկիլիկյան, նշվ.աշխ., էջ192:

No IV-53

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ³⁰⁵,

որտեղ նկարագրված դեպքերը հաստատում են, որ հայ բոլշևիկները

Կարսում համագործակցել են Կարսը գրաված

Քյազիմ Կարաբեքիրի գործի հետ

Նախարար Ա. Բաբալյանը, իբրև դեպքերի ականատես, զարհուրելի գույներով է նկարագրում թուրքերի գործած վայրագությունները: Հայերը ենթարկվում էին կոտորածի, գեղեցիկ կանայք տարվում էին հարձույթով, տղամարդիկ թշվում էին թուրքիայի ներսը: Ի միջի այլոց, ցնցող տեղեկություններ է տալիս նա բոլշևիկների կատարած դերի մասին: «Մեր գերության հինգերորդ օրը, — գրում է նա, — մեզ այցելեցին շորս հայեր՝ ուղեկցությամբ մի քանի տաճիկ սպաների, զարդարված կարմիր լաթերով: Կարսի հայ կոմունիստներն էին դրանք. պատում էին հանրակացարանները և իրենց թշնամիներին մատնում տաճիկներին: Հեղկոմների անդամներ էին: Այնպես էին հավատացրել սրանց տաճիկ սպաները, որ իբր թե Կարսը պիտի հանձնեն բոլշևիկյան իշխանությանը: Եվ ամեն կերպ փայփայում էին կոմունիստ տակաճիկներին. փոխարենը սրանք մատնություններ էին անում և ցույց տալիս պահեստների տեղերը և անհրաժեշտ տեղեկություններ էին տալիս հայ զորքի և երկրի վերաբերյալ»:

No IV-54

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ԲԱՔՎՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍՆՈՂ

«ԿՈՄՍՈՒՆԻՍ» ԹԵՐԹԻՑ³⁰⁶,

որտեղ թվարկվում է, որ քեմալական ուժերը, գրավելով Հայաստանի

տարածքները, տեղերում ստեղծում են խորհրդային կառավարման

հաստատությունների նմանակով տեղական ինքնակառավարման

մարմիններ: տեղեկացվում է նաև, որ անգլիացիների կողմից 1919թ. Մայթա

արտրված Կարսի Շուրայի հինգ անդամներ փախել են գերությունից և

³⁰⁵ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 509:

³⁰⁶ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բելրոյում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմոն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

*վերադառնում են Թուրքիա, որպեսզի 3-րդ Ինտերնացիոնալի
գաղափարական աջակցությամբ և Քեմալի զորքերի օգնությամբ, սկսեն
երեք միլիոնանոց մահմեդականության ազատագրման պայքարը
դաշնակների և մենշևիկների լծից
(2 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Записки бакинского «Коммуниста» (октябрь)
По поводу турецкого наступления на Армению.

№137.

I Заметка.

«По сведениям, полученным Советом Пропаганды и действий народов Востока, войска Мустафа-Кемаля, занимая территории Юго-Западной Кавказской Республики, т.е. Карскую и батумскую области, Ахалцихский уезд, Тифл. губ. Сурмалинский и Шурурский уезды Эрив. губ., всюду организуют гражданскую власть из представителей местного населения. После.инее создает орган Управления по типу Советских учреждений Р.С.Ф.С.Р.»

II Заметка.

«Члены Правит-а Юго-Западной Кавказской Республики – три мусульманина, один грек и один русский, арестованные англичанами в Карсе в 1919г. и сосланные на остров Мальту, бежали из плена и пробираются на родину, чтобы вновь с помощью войск Кемаля и при идейной поддержке III Коммунистического Интернационала взяться за дело освобождения измученного трехмиллионного мусульманского населения от дашнаков и меньшевиков».

(«Слово» №24а, 2/XI)

No IV-55

**ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ ԱՀՄԵՆ
ՍՈՒԽՏԱՐԻ**

**ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ,**

*որտեղ քեմալական կառավարության արտգործնախարարը
հաղթողի դիրքերից պայմաններ և գործելաձև է թելադրում
հայկական կողմին
(2 նոյեմբերի, 1920թ.)*

2 նոյեմբերի, 1920թ. Անգորա: 263

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ Պ. ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ

Այժմ, յերբ լիակատար հաղթությունը գալիս է պսակելու մեր արեվելյան բանակի ջանքերը Տաճկաստանի ազգային մեծ խորհուրդը ուզում է կրկնել հայ ժողովրդին արդեն առաջները իր արած խաղաղության առաջարկը յեվ նորից հավաստիացնելու, վոր նա չի ձգտել անցյալում, վոչնչացնել Հայաստանը իլեկ նրանից իր անկախությունը կամ վտանգել վորվեվե կերպով նրա իրավունքները, սակայն մենք կարծում ենք, վոր պարտավոր ենք պահանջելու Հայաստանի կառավարությունից, վոր նա նույնպես վարվի մեզ հետ յեվ դադարի Արեվելքում Բրիտանական իմպերիալիզմի խոնարհ գործիքը լինելուց: Մենք համոզված ենք, վոր թուրք յեվ հայ ժողովուրդների իրարու դեմ վարած յերկարատեվ արյունահեղ կոիվները մինչև 1918 թվականը գլխավոր պատճառ են ունեցել հավակնությունները ցարիզմի, վորը ձգտում էր տարածել իր իշխանությունը Արեվելյան, Անատոլիայի վրա: Ցարական ռեժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստության շրջան, շնորհիվ այն սառնարյունության, վոր ռուսական գորքերի հեռանալուց հետո, Տաճկաստանում կարողացավ պահել հայկական բանտանների կատարած սոսկալի ջարդերի հանդեպ:

Խաղաղությունը, վոր մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտվեց, յերբ իմպերիալիստ Անգլիան հաղթանակելով, կամեցավ պահել Միջագետքը յեվ ձեռք դնել Պարսկաստանի յեվ Բագվի նավթաշատ շրջանի վրա:

Ցարիզմին ծառայելուց հետո, Հայաստանը այս անգամ Անգլիայի նպատակներին ծառայեց յեվ մեր դեմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամության, վոր շարունակվում է դեռ յեվս ի մեծ շահ Լոնդոնի ֆինանսիստների, թուրք ժողովուրդը, վոր գրեթե միայնակ պաշտպանում է արեվելքը արեվմուտքի կապիտալիստների ընչաքաղցության դեմ, չեր կարող թույլ տալ հայերին անընդհատ դավադրել նրա կյանքի դեմ յեվ նրա արեվելյան գավառների վրա հարձակումով փորձել ձեռք յերկարացնելու Միջագետքի յեվ Պարսկաստանի Բրիտանական բանակներին փչացնելու համար ընդ միշտ դժբախտ Ասիայում դեռ յեվս մնացած մի քիչ ազատությունը յեվ անկախությունը:

Այս նկատումներն յեվ հայ զինվորների անընդհատ հարձակումներն էյին, վոր մեզ պարտավորցուցին եռանդուն կերպով շարժվել ձեր սերնդի դեմ.

բայց ցանկանալով արյունահեղության վերջ տալու համար վորելիցե առիթ ձեռքից չփախցնել, խնդրում ենք Յերեվանի կառավարությունից այս հայտագիրը նկատել վորպես խաղաղության վերջնական առաջարկ թյուրքիո մեջ ազգային խորհրդի կառավարության կողմից: Վորպեսզի հաշտություն կայանա, բավական է, վոր Հայաստանը մեզ իրական յերաշխիքներ տա թե այսուհետեվ մեր դեմ վորելիցե ագրեսիվ գաղափար չե սնուցանելու յեվ դադարում ե Արևելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտավոր ենք հայ ժողովրդին միեվնույն տեսակ ապահովություններ տալ յեվ խնդրում ենք այս մասին սկսել անմիջապես խաղաղության բանակցություններ: Հուսալով, վոր մեր չափավորությունը յեվ մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապես պիտի գնահատվին, խնդրում եմ պ. նախարար, ընդունել ամենաբարձր հարգանքներիս հավաստիքը:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար ԱՀՄԵԴ ՄՈՒԻՍՏԱՐ:

Ուրեմն այս գրությունը գրվելուց մեկ ուր հետո, այսինքն նոյեմբերի 3-ին Հայաստանի կառավարությունը Անգորա ե ուղղել հետեվյալ դիմումը:
ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թթ.32,33; մեքենագիր

No IV-56

**ՀԱՏՎԱԾ ԱՂԻԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՔԱՂԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ
ԳԱՂՏՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ,**

*Հայաստանի խորհրդայնացման դեպքում Ձանգեզուրն ու Նախիջևանը
խորհրդայնացված Հայաստանին հանձնելը
նպատակահարմար չէ մի շարք պատճառներով
(5 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Секретный

ПРОТОКОЛ № 4

Заседания Политбюро ЦК А.К.П. совместно с
членами Кавбюро от 4 ноября 1920 г.

Присутствуют:

чл. Политбюро т.т. Нариманов, Каминский, Гусейнов и
Егоров, чл. Кавбюро т.т. Сталин, Орджаникидзе, Стасов
и т.т. Шейнман, Легран, Габриелян и Караев.

ПОРЯДОК ДНЯ

1. Доклад т.т. Шеймана и Гусейнова о переговорах с Грузией.
2. Доклад т. Леграна о положении дел в Армении.

СЛУШАЛИ:

1. Доклад т.т. Шейнмана и Гусейнова о переговорах с Грузией.

ШЕЙНМАН. При сведании с правительством Грузии, с грузинскими коммунистами, из газет мне удалось выяснить, что экономическое положение Грузии очень тяжелое, Грузия, страна потребляющая, она ждет товаров из-за границы, что за отсутствием замены не может их получить. В займе Грузии отказано. Есть у них комбинации на представление англичанам концессии Батум агагар-Керс, но и она проваливается. Правительство Грузии разделяется на 2 лагеря, об этом есть.....

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Заслушав и обсудив доклад т. Шейнмана о положении дел и переговорах с Грузией, заседание постановило:
  - а) считать в общем и целом действия т.т. Шейнмана и Гусейнова в переговорах с правительством Грузии правильными и проект договора, предложенной нашей полномочной делегацией, правильным;
  - б) поручить т.т. Шейману и Гусейнову при дальней-... ..листов и среди советистов, которые есть и в армии и в населении говорит, что Кемаль не прочь вести переговоры с Султаном (он за Антанту). Кемалисты предъявляют требования на фракцию и еще кое какие, у него нет денег и... Переговоры с Султаном могут изменить все положение в сторону для нас не лучшую. Я согласен с предложением Шейнмана командировать к Кемалю человека ознакомиться с положением, но мы думаем послать Мдивани с ним Шахтагинского и Нархлидова (кандидатура Старка возражений не встречает, но он может быть больше нужен в Грузии, кроме того Мдивани скорее приедет в Баку, чем Старк.

А грузинам о наступлении можно сказать, что мы к Кемалю отнеслись с нотой, они нам не ответили, как получим ответа, тогда скажем им.

Т. Шейман. Старк из Тифлиса отзывается в связи с моим назначением, и мне кажется, что у Кемалья худо иметь представлением одного не местного, а из центра. Старк выполнит все, что ... но я предлагаемых товарищей не знаю, если они хороши, я не возражаю. Грузины концентрируют войска, на днях будет объявлена мобилизация против Кемалья.

2. Доклад т. Леграна о положении в Армении.

ПОСТАНОВИЛИ:

2. а) Окончательно решение о договоре предъявленном Армении не выносить до переговоров по этому вопросу с ЦК РКП, которое вести поручить тов. Сталину.

б) Единовременно сообщить мнение политбюро, что предложенный договор пункт о передаче Армении Нахичевани и Зангезура не выгодно ни в политическом, ни в стратегическом отношении и может быть произведено лишь в крайнем случае.

в) Считать необходимым поездку т. Ледрана в Москву для выяснения вопроса в связи с Арменией.

г) Мотивировку мнения политбюро о Нахичевани и Зангезуре поручить составить тов. Неде...

д) т. Довлатова в Армению не посылать.

1920 г. 5. XI

9 подписей.

_____ Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф.3, оп.1, ед.хр. 1995.

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.276, թ.1,5,6; սերենագիր

No IV-57

ԲԱՔՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ,

որտեղ ներկայացվում են 1920թ. նոյեմբերի սկզբներին Հայաստանին առնչվող, Բաքվում ծավալված իրադարձությունները և դրանցում հայ բոլշևիկների մասնակցությունը (9 նոյեմբերի, 1920թ.)

Պատճեն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

№ 1951

9 նոյեմբ. 1920թ.

Վերջին բուպեյին դրությունը միանգամայն փոխվեց, վորի մասին շտապ յեվ համառոտ կերպով ցանկանում ենք Ձեզ տեղեկացնել: Լեզրանը կարգադրություն է ստացել Մոսկվայի կառավարությունից Բազվից վերադառնալ Թիֆլիս, հավանորեն Հայաստան գալու համար:

Հայաստան է ուղեվորվում Լեզրանի հետ Մոլիվանին յուր յերեք ուղեկիցներով,վորը հանձնարարություն ունի կասեցնելու Քեմալի շարժումը դեպի Հայաստան:

Հայաստանի հետ կնքվելիք Լեզրանի մշակած հաշտության պայմանները ամսույց 5-ին այստեղ Ադրբեջանի Ցեկայի քննության առարկա յե

դարձել յեվ ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ բացառվել է: Ասում են, վոր Ցեկայի այդ վճռից դժգոհ մնալով՝ հայ կոմունիստ անդամները թողել են ժողովն ու հեռացել, վորոշելով այդ վորոշման դեմ բողոք ներկայացնել Մոսկվայի կառավարության:

Դ Ի Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ք. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Պետ. Կենտ. Արխիվ: "Հ. Հ. Դիվանագիտության ներկայացուցչություն Ադրբեջանում քաղաքական գրությունների մասին", գործ 805, էջ՝ 52

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.2762 թ. 34; մեքենագիր

No IV-58

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ,**

որտեղ ներկայացվում են տեղեկություններ 1920թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Թիֆլիսում, այլ երկրների ներկայացուցիչների հետ, մեր ներկայացուցչի ունեցած մի շարք հանդիպումների մասին (ոչ շուտ, քան նոյեմբերի 14-ը, 1920թ.)

Եջ 128-129

Զեկուցումներ.

Արտաքին գործերի պ. նախարարին.

Իմ վերջին զեկուցումից հետո դիվանագիտական գլխավոր անցքերը կապված էյին զինադադարի խախտման ու տաճիկների նոր ուլտիմատումի հետ յեվ վրացիների չեզոք գոտու գրավման շուրջը տարվող բանակցությունների հետ: Վերջին բանակցությունների մանրամասնությունները յեվ այդ հարցի շուրջը կայացրած համաձայնությունըձեզ արդեն հայտնի յե: Ինչ վերաբերում է առաջին հարցին, այդ մասին ել յես ուղիղ գծով փաստական բոլոր տեղեկությունները նույնպես հայտնել եմ ձեզ: Այսոր յես ցանկանում եմ մի քիչ ավելի խորանալ ստեղծված քաղաքական սիտուացիայի մեջ յեվ կանգ առնել այնպիսի միջնադեպերի վրա, վորոնց միջոցով հնարավոր է պարզել Մովետական Ռուսաստանի դեմքը դեպի մեզ:

Ամսույս 11-ին տեսակցություն ունեցա Շեյնմանի հետ: Տեղեկացրի նրան Կարաբեքիրի նոր ուլտիմատումի մասին, ապա անցնելով տաճկա-

կան առաջխաղացման բնույթին՝ աշխատեցի պարզել նրան, վոր տաճկական շարժումը միանգամայն զերծ լինելով Սովետական Ռուսաստանի քաղաքականության պրինցիպներից, այնչափ, վորչափ վոր նա խորանում է Հայաստանի սահմաններում արտահայտում է իր պանիսլամիստական տենդենցները յեվ այսոր նրա համար ել պիտի պարզ լինի, վոր այդ շրժման տենդենցը, յեթե վոչ ավելին, Բագուի գրավման է ձգտում: Յես հայտնեցի նրան նայել իմ յենթադրությունը, վոր Անտանտան Լեհաստանի յեվ Ռուսաստանի մեջ կայացրած հաշտությունից հետո՝ կանգ չը պիտի առնի միջոցների առաջ՝ ոգտագործելու այս անգամ տաճկական առաջխաղացումը Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Շեյնմանը ինձ լսում եր ուշադրությամբ յեվ ինտրեց ինձ տալ փաստեր, յեթե այդպիսիները կան: Յես պատասխանեցի, վոր չունիմ ի հարկե, դոկումենտներ, կամ այլ տեսակի անվիճելի փաստեր, սակայն հնարավոր եմ համարում պնդել իմ արտահայտած տեսակետի վրա՝ առաջացնելով գեթ անցքերի ու դեպքերի զուտ տրամաբանական անալիզից: Ի վերջո Շեյնմանը ինքն ել համաձայնվելով ինձ հետ՝ հայտնեց, վոր իմ արտահայտած տեսակետի իմաստով՝ նրանք ել ունին կասկածներ յեվ վոր այդ կասկածներով առաջնորդվում է նայել Կենտրոնը: Հայտնեց, վոր Չիչերինը արդեն դիմում է արել Մուստաֆա Քեմալին՝ կանգնեցնելու առաջխաղացումը դեպի Հայաստան:

Նոյեմբերի 14-ին այցելեցի Լեգրանին: Ունեցա նրա հետ յերկար խոսակցություն, վորը կրում եր ինտիմ բնույթ: Լեգրանը թերահավատորեն եր վերաբերվում իմ այն տեղեկության, վոր Շարուրի ուղղությամբ մեզ դեմ կովում են նայել Կարմիր Բանակի զորքերը, ապա դառնալով քաղաքական դրության գնահատման՝ հայտնեց, վոր Սովետական Ռուսաստանի շահերը յեվ մասնավորապես այն ճիգերը, վորոնք նրանք պատրաստ են անելու Բագուն պահելու համար՝ պահանջում է նրանցից համաձայնվել անկախ Հայաստանի գոյության հետ: Ձեր կառավարությունը այս պետք է ըմբռնեի յեվ հասկանա, վոր Ռուսաստանի կողմից առաջադրյալ միջամտությունը հիմնավորվում է վոչ միայն պլատոնական իդձերով, այլ յեվ միանգամայն իրական շահերով: Դառնալով այդ իրական շահերին՝ հայտնեց, վոր նրանք պայմանավորված են վերջին թվով Սովետական Ռուսաստանի յեվ անտանտայի քաղաքականության սկզբունքային ներհակությամբ, ուստի յեվ Սովետական Ռուսաստանը այլ կերպ չեր կարող պատկերացնել իր միջամտությունը Հայաստանի յեվ Թյուրքիայի մեջ, քան թե այն պայմանով, վոր

Հայաստանը հրաժարուի Մեվրի պայմանագրից: Միայն այդ դեպքում Սովետական Ռուսաստանը կարող է միջամտել յեվ հարկ յեղաձ դեպքում նույն իսկ ստիպել տաճիկներին վերադառնալ 1914 թվականի սահմանները, յեթե նրանք համաձայնությամբ չանեն դա: Յեա հարցրի, ինչպես պիտի վերաբերուին նրանք Հայաստանում տիրող քաղաքական կուրսին, վորը կոմունիստական չէ՞: Նա պատասխանեց, վոր իր առաջարկաձ անհրաժեշտ պայմանը ընդունելուց հետո, Սովետական Ռուսաստանը այլեվս կարիք չունի յեվ թույլ չի տալ իրեն միջամտելու Հայաստանի ներքին քաղաքականության մեջ, քանի վոր Հայաստանի անկախությունը իրենց կողմից ընդունվում է:

Լեզրանը խոսում էր համոզվաձ տոնով: Տաճիկների նկատմամբ նա բավականաչափ ոկուրանտ էր յերեվում: Սպասելիքներ չուներ նրանցից, սակայն մյուս կողմից հերքում էր վորեվե վոտնձգությունների հնարավորությունը տաճիկների կողմից: Համենայն դեպս Սովետական Ռուսաստանի քաղաքական յեվ զինվորական դրությունը համարում էր միանգամայն ամուր յեվ ընդունակ կասեցնելու ամեն տեսակի ինտրիգաներ:

Այդ վերջին դրությունը ճիշտ պիտի համարել: Զինվորական յեվ քաղաքական անցքերը դասավորվում են ի ոգուտ Սովետական Ռուսաստանի: Վրանգելի վերջնական լիկվիդացիայի մասին արդեն հայտնի կը լինի ձեզ: Խնդիրն սակայն վոչ թե այդ լիկվիդացիայի մեջնե, վորը պետք էր սպասել, այլ նրա դեմքի: Յերեք որվա ընթացքում գրավվեց Կարմիր բանակի կողմից Դրիմի թերակզդին: Սա շատ ուշագրավ սիմպտոմ է: Նշանակում է Ռուսաստանում մեձամասնականների դեմ կովող՝ այսպես կոչվաձ ներքին ույժերը այնքան անկազմակերպ են յեվ թուլամորթ յեվ զուրկ իդեական վորվեվե ներքին հեռանկարից, վոր նույնիսկ որեր չեն կարողանում դիմանալ մեձամասնականների դեմ: Ռուսաստանը դեռ յեվս անընդունակ է արտադրել հակաբոլշեվիկյան այնպիսի մի տարրերք, վորպիսի տարրերք է ինքը բոլշեվիզմը: Մեր քաղաքականության մեջ մենք հաշվի պիտի առնենք այս իրականությունը:

Սովետական Ռուսաստանի յեվ Վրաստանի հարաբերությունների մեջ, վերջին շաբաթվա ընթացքում տեղի ունեցավ մի ուշագրավ միջադեպ: Չիչերինը միաձամանակ Անգլիային յեվ Վրաստանին ներկայացրեց մի նոտա, բողոքելով այն հնարավոր համաձայնության դեմ Անգլիայի յեվ Վրաստանի մեջ, վորով Բաթումը կարող է գրավվել Անգլիայի կողմից: Չիչերինը սպառնում էր այդ նոտայով Վրաստանին, դիմել հաստուկ միջոցների, վոր-

պեսզի այդ քայլը թույլ չը տալ: Այս ուլտիամտում-նոտան հետեւյալ ծագումն ունի. մեծամասնականները տեղեկություն են ստացել, վոր իբր Գեղեչկորին Անգլիայի հետ կայացրել է մի համաձայնություն, վորով Անգլիան ընդունում է դե յուրե Վրաստանի անկախությունը այն պայմանով՝ յեթե Բաթումը պորտոֆրանկո հայտարարուի բոլոր այն պետությունների համար, վորոնք մտնում են “Շողովրդների Լիգայի” մեջ յեվ գրավվի միաժամանակ անգլիացիների կողմից: Բոլշեվիկները իրավամբ՝ գտնելով, վոր այդ քայլը ուղղված է իրենց դեմ յեվ ի վերջո պիտի զրկի նրանց այն արտոնություններից, վորոնցով նրանք հնարավորություն ունեն ոգտվել՝ համաձայն վրացիների հետ կայացրած տրանզիտային պայմանագրից՝ արեցին վերը բերած դիմումը վրացիներին: Յես տեղեկություններ ունիմ, վոր վրաց կառավարությունը չի համաձայնվել Գեղեչկորիի բռնած դիրքի հետ յեվ հրահանգել նրան չը ընդունել Անգլիայի պայմանը, պատճառաբանելով, վոր քանի վոր Ռուսաստանը չի մտնում “Շողովրդների Լիգայի” մեջ՝ նրանք չեն կարող թույլ տալ այդ քայլը վորը ըստ ելությանբ, ուղղված է Ռուսաստանի դեմ: Այսոր լրագներում բերված է վրաց արտաքին գործող մինիստրության պատասխանը, վորը վրացիների քաղաքագիտական լեզվին հասուկ ձեւացան իր կոստրուկցիայով, յերեվի թե չը պիտի բավարարի Սովետական Ռուսաստանին յեթե այդ պատասխանից դուրս վրացիները այլ անպաշտոն հավաստիացումներ տուած չը լինին ռուսական ներկայացուցչության Վրաստանում: Սակայն յես կարծում եմ, վոր վրացիների կողմից այդ տեսակի հավաստիացումներ արդեն տեղի յեն ունեցել:

∞) Կոմմունիստական մամուլի տոնն էլ չունի այժմս այն ջղայնությունը, վորը կարելի յեր նկատել մինչև վերջին ժամանակը: Թեկուզ Մոսկվայի “Պրավդա”-ն յեվ Թիֆլիսի “Կոմմունիստ”-ը նախազգողական հոդվածներ են զետեղում վերջին որերս այն իմաստով, վոր անտանտի հերթական ինտրիգան այս անգամ տեղի պիտի ունենա Անդրկովկասի սահմաններում յեվ վոր այդ նպատակով վերջինս փորձ պիտի անի գրավելու Բաթումը յեվ ոգտագործելու տաճկական առաջխաղացումը, սակայն այս բոլորը գործնական կերպով դեռ յեվս քիչ է զբաղեցնում նրանց յեվ մեծ չափով բոլշեվիկներին հասուկ ազիտացիան ձեւերի արտահայտությունն է:

Արխ. Ֆոնդ Լ.ո. 66, գործ Լ.ո. 766-44, 1920թ.

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թթ.35-38; մեքենագիր

No IV-59

ՓԱՐԻԶՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊՏՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՍՏԱՑԱԾ
ԿԻՑ ՀԵՌԱԳԻՐԸ³⁰⁷

*քեմալական զորքերի հետ ճարահատյալ զինադադար կնքելու և այդ
զինադադարի չափազանց ծանր պայմանների մասին
(17 նոյեմբերի, 1920թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազգերի Լիգա

Նամակներ և հեռագիր Խաղաղության համաժողովում Հայաստանի
Հանրապետության պատվիրակության կողմից

Նշում գլխավոր քարտուղարի կողմից՝

*Գլխավոր քարտուղարը պատիվ ունի Ազգերի լիգային ներկայացնել
հետևյալ նամակները և հեռագիրը, որը ստացվել է Խաղաղության
համաժողովում հայկական պատվիրակության կողմից*

Հայաստանի Հանրապետություն
Պատվիրակություն
Խաղաղության համաժողովում

27 պողոտա Մարքաու
Փարիզ, 1920, նոյեմբեր 17

³⁰⁷ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվանագիտության արխիվում:

LEAGUE OF NATIONS

Assembly
Document

117

LETTERS AND TELEGRAM FROM THE ARMENIAN DELEGATION
TO THE PEACE CONFERENCE

Not by the Secretary-General:

The Secretary-General has the honour to forward herewith to the Members of the League of Nations the following letters and telegram which he has received from the Armenian Delegation to the Peace Conference.

ARMENIAN REPUBLIC
Delegation
to the Peace Conference.

27, Avenue Marceau,
PARIS, 17th November, 1920.

Sir,

In compliance with an official telegram which I have just received from Erivan, I have the honour to inform Your Excellency that Armenia, exhausted and left orphanded in a struggle against our common enemies, has been forced to sign an Armistice with the Turkish Nationalists on the 7th November.

In calling the League of Nations' attention to the conditions in which Armenia signed this document, that is to say, as a last resort and at the sword's point, the Armenian Government feels called upon to declare that, in spite of these conditions and of any other conditions which it may be forced to accept in the Peace Treaty concluded with the Turkish Nationalists, it hereby solemnly protests against any partial or general deviation from the provisions of the Treaty of Sévres and against any infringement of the rights which have been formally conferred upon Armenia by International pledges.

I have the honour to be, Sir,

Your obedient servant
(Signed) A. AHARONIAN.

To the President of the League of Nations.

[One enclosure.]

ARMENIAN REPUBLIC
Delegation
to the Peace Conference.

27, Avenue Marceau
PARIS, 17th November, 1920.

The Delegation of the Armenian Republic has the honour to communicate to the League of Nations, for its information, the enclosed copy of a telegram which it has just received, and would once more call the League's attention to the disastrous situation now prevailing in Armenia, which is given over to all the excesses of the Turkish Nationalists without hope of help.

To the President of the League of Nations,
Geneva.

Translation of Telegram.

N° 499.

TIFLIS, 17th November, 1920.

Contrary to the terms of the Armistice of the 7th November, the Turkish Commander Kiazim Karabekir has sent to the Armenians a fresh ultimatum dated 8th November, demanding:

- (1) An enormous quantity of war material.
- (2) Control of the railway as far as Sanahin.
- (3) Withdrawal of the Armenian troops to the line Surmalou — Station on the Araxe Railway — Mount Kizil — Ziyarat — Mount Alagoz — the village of Tanaguirniaze — Novomikhailovka — Nourikend — Talvanadague.

The ultimatum expires in 24 hours.

The Government considers these terms to be painful and humiliating and proposes to assemble a Conference at Alexandropol to discuss them. It is probable that hostilities will recommence to-day; our position is desperate.

Ever since the signature of the Treaty of Sévres the country has undergone the horrors of the Turkish advance of 1918.

Take the necessary steps to hasten the bringing of pressure to bear on Turkey.

ARMENIAN REPRESENTATIVE.

Պարոն,

Պաշտոնական հեռագրի հետ համատեղ, որը նոր եմ ստացել Երևանից, պատիվ ունեմ Ձերդ գերագանցությանը տեղեկացնելու, որ Հայաստանը ուժասպառ և մնացած առանց միջազգային օգնության մեր ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելով, ստիպված է եղել նոյեմբերի 7-ին թուրք ազգայնականների հետ ստորագրել զինադադար:

Ազգերի լիգայի ուշադրությանն ենք հրավիրում այն պայմանները, որոնցով Հայաստանը կնքել է այս փաստաթուղթը, որը վերջին տարբերակն էր և այլ ելք չունենալով Հայաստանի կառավարությունը ցանկանում է հայտարարել, որ չնայած այս պայմաններին և ցանկացած այլ պայմանի, որով ստիպված կլինենք ընդունել թուրք ազգայնականների կողմից վերջնականացված Խաղաղության պայմանագիրը, հանդիսավոր կերպով խոստանում ենք պայքարել Սևրի պայմանագրի դրույթներից ցանկացած մասնակի կամ ամբողջական շեղումի դեմ և դեմ ենքիրավունքի ցանկացած խախտումի, որը պաշտոնապես շնորհիվ է Հայաստանին միջազգային ուժերի կողմից:

Պատիվ ունեմ, պարոն
Ձեր խոնարհ ծառա՝
(ստորագրված է) Ա. Ահարոնյան
Ազգերի լիգայի նախագահին

(մեկ կցված նամակ)

Հայաստանի Հանրապետություն
Պատվիրակություն
Խաղաղության համաժողովում

27 պողոտա Մարքաու
Փարիզ, 1920, նոյեմբեր 17

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը պատիվ ունի տեղեկացնել Ազգերի լիգային, որ հեռագրի կցված տարբերակ է ստացվել, և ևս մեկ անգամ Լիգայի ուշադրությանն է հրավիրում Հայաստանի ներկայիս աղետալի իրավիճակը, որը ստեղծվել է թուրք ազգայնականներին չկանգնեցնելուց. երկիրը մնացել է առանց օգնության հույսի:

Ազգերի լիգայի նախագահին, Ժնև

Հեռագրի թարգմանություն
Համար 499

Թիֆլիս, 17 նոյեմբեր, 1920

Նոյեմբերի 7-ի զինադադարի կետերին հակառակ, թուրք հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը նոյեմբերի 8-ին Հայաստանին նոր սպառնալիքներ է հրամցրել, պահանջելով՝

- 1) Պատերազմական նյութերի մեծ չափաքանակ
- 2) Մինչև Սանահին հասնող երկաթուղու վերահսկողություն
- 3) Հայկական զորքերի հեռացում Սուրմալուի գծից – Արաքս կայարանի երկաթուղուց – Կիզիլ լեռից – Զիյարաթից – Ալազազ լեռից – Թանագույրմիաձե գյուղից – Նովոմիխալովկայից – Նուրիկենդից – Տալվանադագ

Վերջնագիրը ավարտվում է 24 ժամվա ընթացքում:

Կառավարությունը համարում է այս պայմանները ցավոտ և նվաստացուցիչ, և առաջարկում է համաժողովի ասամբլեային Ալեքսանդրապոլում դրանք քննարկել: Հնարավոր է, որ պատերազմական դրությունը սկսվի հենց այսօր. մենք հուսահատ վիճակում ենք:

Սրբի պայմանագրի ստորագրումից ի վեր երկիրը անցել է Թուրքիայի 1918-ի ոտնձգություններով:

Կատարե՛ք անհրաժեշտ քայլերը՝ արագացնելու Թուրքիայի նկատմամբ կիրառվող ճնշման գործընթացը:

Հայկական ներկայացուցիչ

No IV-60

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ,**

որտեղ ներկայացվում են տեղեկություններ Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ.Լեզրանի հետ ունեցած հանդիպումների և Հայաստանի համար հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հանդիպումների և իրադարձությունների մասին

(նոյեմբերի վերջ, 1920թ.)

Չեռագիր. Министру Отанджанияну

Լեզրան գնացել է այս գիշեր, նրան չտեսա, բայց իմացա վոր նա ասել է թե մենք միշտ ուշանում ենք ժամանակին ընդունելու նպաստավոր առա-

ջարկը, իսկ հետո ստիպված ընդունում ենք ավելի աննպաստը, Քյազիմ բեյը ձգձգում է տեսակցությունը ինձ հետ, յերեվում է չի ուզում շնորհիվ //Точка յերթեկարելի լինի Սեվրի դաշնագրից հրաժարվելու խնդիրը մեղմացնել պատգամավորությունը, կարծում եմ պետք է ընդունել ռուսների առաջարկը մանավանդ վոր անմիջական բանակցություններ չեն հաջողվումТочка Լեզրանը ինձ հավաստիացրեց վոր անկախության ձեռք չեն տալ յեվ սովետիզացիայի չեն յենթարկի ու հետ կը քշեն մինչեվ պետական սահմանները. դա ի հարկե պետք է գրավոր ձեվակերպելТочка Ստոքսը ու դաշնակիցները խուսափում են տեսակցությունից, նորից պնդում եմ վոր նրանցից այժմս վոչ մի ոգնություն չենք ստանա: Ասյտեղ տարածվել է իբր կառավարության մեջ փոփոխություններ են յեղել վորովհետեվ առանց այդ անհնար են բանակցությունները թե ռուսների յեվ թե տաճիկների հետ, ճիշտ են յեվ այդ արդյոք Точка Քյազիմը հավաստաիցում է տվել վրացիներին վոր իրենց դեմ չեն գորքեր են հավաքում Ռամիշվիլին Բաթումում խոսում աջարցիների հետ:

ԱՐՏ.ԳՈՐԾ.ՄԻՆ. ԳՈՐԾ Նո. ... , եջ՝ 126:
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.3, գ.272, թ. 7; մեքենագիր

No IV-61

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
 ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՄ Բ.ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
 ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ Գ.ՉԻՉԵՐԻՆԻՆՍ³⁰⁸,**

որտեղ տեղեկացնում է, որ Թուրքիան իր պատերազմն ընդդեմ Հայաստանի ներկայացնում է որպես հեղափոխական գործին նվիրված անուրանալի մի վաստակ, ինչը պետք է խրախուսվի Խորհրդային իշխանության և Կոմունիստական կուսակցության կողմից; շեշտվում է, որ նույնիսկ հայ կոմունիստներն Ալեքսանդրապոլում բաց են թողել մի թռուցիկ, որտեղ նդջունում են հեղափոխական թուրքական գորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա, ինչի շնորհիվ կգա ազատագրումը դաշնակցական լծից (ոչ շուտ, քան 7 նոյեմբերի, 1920թ.)

³⁰⁸ К.Р. Амбарцумян, Грузия нужна нам как временный буфер»: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920 – 1921 годы), Новый исторический вестник, 2019, №59 (1), с.97 (АВІРՓ. Փ. 04. Օր. 51. Փափա 321а. Դ. 54869а. Լ. 6.)

«Турция изображает всякую войну против Армении, наступление войск Карабекира, как акт революционной заслуги, заслуживающий поддержку со стороны Советской власти и коммунистической партии. Даже армянские коммунисты в Александрополе выпустили прокламацию, приветствуя наступление революционных турецких войск, идущих для избавления советского народа от дашнаков. Нам грозит потонуть в победоносной кемализации Армении, а потом и Грузии. Даже Мдивани проникся доверием к кемалистам и их планам “советизации” Армении»

No IV-62

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՊՐԲԵԶԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

*Լեզրանը կարգադրություն է ստացել վերադառնալ Թիֆլիս՝ այնտեղից
Հայաստան ուղևորվելու համար, նրա հետ է նաև Մղիվանին՝ երեք
ուղեկիցներով, ով հանձնարարություն ունի կասեցնելու թուրքական
գորքերի շարժումը դեպի Հայաստան, ինչպես նաև Ադրբեջանի կոմկուսի
կենտրոնն իր նիստում ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ,
բացասական վերաբերմունք է արտահայտել սպասվելիք հայ-ռուսական
հաշտության պայմանների վերաբերյալ
(9 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Պատճեն

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ**

N.1951 9 նոյեմբ 1920թ

Վերջին թույլտվությունը միանգամայն փոխվեց, վորի մասին շտապ
յեվ համառոտ կերպով ցանկանում ենք Ձեզ տեղեկացնել: Լեզրանը կար-
գադրություն է ստացել Մոսկվայի կառավարությունից Բազվից վերադառ-
նալ Թիֆլիս, հավանորեն Հայաստան գալու համար:

Հայաստան է ուղեվորվում Լեզրանի հետ Մղիվանի յուր յերեք ուղե-
կիցներով, վորը հանձնարարություն ունի կասեցնելու Քեմալի շարժումը
դեպի Հայաստան:

Հայաստանի հետ կնքվելիք Լեզրանի մշակած հաշտության պայմանները ամսույս 5-ին այստեղ Ադրբեջանի Ցեկայի քննության առարկա է դարձել յեվ ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ բացասվել է: Ասում են, վոր Ցեկայի այդ վճռից դժգոհ մնալով՝ հայ կոմունիստ անդամները թողել են ժողովն ու հեռացել, վորոշելով այդ վորոշման դեմ բողոք ներկայացնել Մոսկվայի կառավարության:

Դ Ի Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ք. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Պետ. Կենտ. Արխիվ, Ն. Ն. Դիվանագիտության
Ներկայացուցչություն Ադրբեջանում քաղաքական
Գրությունների մասին, գործ 805, էջ 52

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 34; մեքենագիր

No IV-63

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ 1920 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 11-ԻՆ ԿԱՅԱՅԱՄ ԿԱՎՔՅՈՒՐՈՅԻ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԻՍՏԻ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ,

որտեղ հաստատվել է Հայկումկուսի կենտկոմի հետևյալ կազմը. Կասյան,

Ալեքսանդր Բեկզադյան, Տեր-Գաբրիելյան,

Նուրիջանյան, Կոստանդյան, Դովլաթով, Աղասի

(11 նոյեմբերի, 1920թ.)

ПРОТОКОЛ.

ЗАСЕДАНИЯ КАВКАЗСКАГО БЮРО ЦКРКП от 11 НОЯБРЯ С/Г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ-ТОВ.ТОВ.МДИБАНИ.ОРДЖОНИКИДЗЕ. и СТАСОБА.

СЛУШАЛИ.

ПОСТАНОВИЛИ.

1.О Ц.К. Иранской
Коммунистической партии.

По предложению тов. Сталина
отправить тов. Султан-Заде в
Москву.

Состав Иранскаго Ц.К. увеличивь

до 12-ти человек, а именно

1/ГАСАНОВ, 2/ГЕЙДЕРЖАН,

3/АГАЕВ, 4/МАМЕД РАСУЛ,

5/ШИ*АЗИ, 6/НЕЙМАТ БАСИР,

7/СУЛЕЙМАН, 8/ АЙВАЗОВ,

9/АХУНДОВ, 10/ АЛИЕВ АЛИ,

11/ДЖАВАД ЗАДЕ,

12/САЛАМУНА.

При наименовании Иранская
Коммунистическая Партия
добавлять в скобках-“АДАЛЯТ”.
Создать при Заграничном Бюро
И.К.П. персидскую секцию для
работы среди персидских рабочих
на территории Кавказа.
Относительно отряда в 1500
человек персов из Полторацка
возбудить ходатайство перед Р.В.
Кавфронта о переводе их в Баку.

2.О Ц.К. Армении
Ввести в состав Ц.К. Армении т.т.
Касьяна, Бекзадяна (Александра) и
Тер-Габриеляна.

Полный состав Ц.К. Армении
Нуриджанян, Костандьян,
Довлатов, Тер-Габриелян,
Бекзадян, Касьян, Агаси.

СЕКРЕТАРЬ ПРЕЗИДИУМА КАВБЮРО ЦКРКП.

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 258, թ. 10-11; սեքրենագիր

No IV-64

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**³⁰⁹

*այն մասին, որ հայկական ու քեմալական գործերի միջև ընթացել են
բանակցություններ զինադադարի վերաբերյալ, սակայն հայկական կողմն
անընդունելի է համարել թուրքերի առաջարկած պայմանները և
պատերազմական գործողությունները վերսկսվել են
(12 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Дипломатическая Миссия Армении в Грузии.

³⁰⁹ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

Оффіціально сообщается отъ 12 ноября 1920 года:

7 ноября, по соглашенію между Армянскимъ и Турецкимъ Національнымъ Командованіями, военныя дѣйствія были пріостановлены.

8 ноября Командующій Національными Турецкими войсками на Восточномъ фронтѣ - Генераль Лейтенантъ КЯЗИМЪ КАРАБЕКІРЪ сообщилъ нашему Командованію, что имъ получены отъ Ангорскаго Пр-ства условія перемирія, по принятіи которыхъ возможны были бы переговоры о мирѣ.

Условія перемирія въ существенныхъ чертахъ сводятся къ слѣдующему:

- 1) Въ теченіе 24 часовъ сдать Туркамъ въ Александрополѣ перечисленное въ Условіяхъ вооруженіе и подвижной составъ желѣзныхъ дорогъ;
- 2) Отходъ Армянскихъ войскъ и иррегулярныхъ частей къ востоку отъ линіи: теченіе рѣки Арпачай - ст. Алагезъ - ст. Кирмизлы – Колиджанъ – Налбандъ –Воронцовка.
- 3) На Игдырскомъ фронтѣ Армянскія: войска отходятъ къ востоку отъ линіи: Сурмалу - ст. Араксъ - Кизиль Зіареть - склоны горы Алагезъ – Тапа Киршагъ – Ново Михайловка - Нарикяндъ - Ширмать – Ялвандагъ;
- 4) Послѣ установленія перемирія пріостанавливается перевозка военного снаряженія по линіи Санаинъ - Александрополь, причемъ для провѣрки транспортовъ Турки устанавливаютъ Контрольныя Комиссіи на ст. ст. Санаинъ и Караклисъ.

Срокъ перемирія, въ случаѣ принятія означенныхъ условій, Ангорское Правительство опредѣлило въ 7 дней, послѣ чего должны были бы начаться переговоры о мирѣ. Въ дальнѣйшемъ срокъ выполненія настоящихъ Турецкихъ требованій были продлены еще на 24 часа.

Правительство Арменіи сообщило Турецкому Національному Командованію, что сужденіе о предложенныхъ условіяхъ можетъ имѣть место лишь во время встрѣчи мирныхъ делегацій въ Александрополѣ, куда готова выѣхать Армянская Делегация, назначенная согласно акту о пріостановленіи военныхъ дѣйствій. На это Командованіе войсками Ангорскаго Правительства отвѣтило, что оно не уполномочено измѣнить въ чемъ нибудь условія перемирія, выработанные его Правительствомъ, и что первоначальныя условія пріостановленія военныхъ дѣйствій были предложены не Ангорскимъ Правительствомъ, а Военнымъ Командованіемъ.

Предложенныя Ангорскимъ Правительствомъ условія перемирія, въ виду ихъ унижительность, Правительствомъ Арменіи отвергнуты, и 11 ноября военныя дѣйствія возобновлены со стороны Турокъ.

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՌՈՒՅՑԻ
ԱՆՂԱՄՆԵՐԻ ՔՆԱՐԿՄԱՆԸ ՓՈԽԱՆՑԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱՄԱԿԸ³¹⁰,

որտեղ հայկական կողմը ներկայացնում է Հայաստանի վրա թուրքական և բոլշևիկյան զորքերի հարձակման մանրամասներն ու հետևանքները և պահանջում, որպեսզի քայլեր իրականացվեն Սևրի պայմանագիրը կյանքի կոչելու ուղղությամբ (12 նոյեմբերի, 1920թ.)

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

League of Nations Assembly

SITUATION IN ARMENIA Document

Note by the Secretary-General: 107

The Secretary-General has the honour to forward herewith for the consideration of the Members of the Assembly a copy of a letter received from the Armenian Delegation to the Peace Conference.

The Armenian Republic 27, Avenue Marceau

Delegation to the Peace Conference PARIS, 12th November, 1920

Sir,

In the repeated communications which I have had the honour to make to the Council of the League of Nations in the name of my Government, I have drawn the benevolent attention of the Great Powers to the events which are being enacted in the territory of Armenian Republic, events which, unless help from outside is forthcoming, will follow their logical course and inevitably lead to the overrunning of Armenia, a State which has paid for its independence by sacrificing a quarter of the race from which it sprang. These anticipations, which were clearly expressed at each successive stage in the course of events, have just been realised in the most tragic fashion. Armenia, which, has been moulded into a State by her own efforts and which, until now, has not received any practical benefit from any single clause of the Treaty of Sevres, has, because she was abandoned and left isolated, just been overrun after a long, heroic and vain resistance. Indeed, no other fate could be hers, since, after building up a complete State organisation and a social system on a foundation of ruins, a system which even so, was productive of daily and fruitful results, she found herself

---

³¹⁰ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվանագիտության արխիվում:

successively attacked, on the South by the Turkish Nationalists, on the North by the Bolsheviks, and on the East by the Soviet Government of Azerbaidjan.

Without wishing to lay stress, on a sorrowful past, or the means which might have been employed to avoid it, at any rate after the signing of the Armistice with Turkey; without, on the other hand, emphasising the reasons which give her a right to benevolent friendship of her powerful allies, Armenia cannot but protest with all her force against the violation of the Treaty of Sevres and against the weight of circumstances of which she is a victim. The overrunning of Armenia under this conditions is not only an infringement of the principles for which the Allies have so admirably fought and conquered, but constitutes, moreover, the first stage of a situation the consequences of which threaten so imperil their fundamental interests in Asia; for it is not difficult to foresee what the unfettered progress of Bolshevism and Turkish Nationalism would mean, if it were to extend from the Caspian to the Mediterranean.

To this protest the Armenian Government adds a supreme appeal to the League of Nations, requesting its intervention with the Allies in order to secure respect for the Treaty of Sevres and to prevent, by all means required by the circumstances, the invasion of the Armenian Republic, whose disappearance would entail by its consequences, which would extend far beyond the limits of Armenian affairs, a complete overthrow of existing conditions in Asia elsewhere.

I have the honour, etc. For the President of the Delegation
of the Armenian Republic at the
Peace Conference,
V.PAPASIAN
To His Excellency

The President Of The Assembly Of The League
Of Nations, Geneva

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲՈՒՄԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Лига Наций

Ассамблея

СИТУАЦИЯ В АРМЕНИИ Документ

Записка Генерального секретаря: 107

Генеральный секретарь имеет честь препроводить настоящим на рассмотрение членов Ассамблеи копию письма, полученного от армянской делегации на мирной конференции.

Делегация Армянской республики проспект Марсо, 27
на мирной конференции ПАРИЖ, 12 ноября 1920 г.

Сэр,

В неоднократных сообщениях, которые я имел честь сделать в Совете Лиги Наций от имени моего правительства, я обратил доброжелательное внимание великих держав на события, происходящие на территории Армянской Республики, события, которые, если не будет помощи извне, будут следовать их логическому курсу и неизбежно приведут к разгрому Армении, государства, которое заплатило за свою независимость, пожертвовав четвертью расы, из которой оно возникло. Эти ожидания, которые были четко выражены на каждом последующем этапе развития событий, только что осуществились самым трагическим образом. Армения, которая была преобразована в государство своими собственными усилиями и которая до сих пор не получила никакой практической выгоды от какого-либо отдельного положения Севрского договора, после долгого, героического и тщетного сопротивления была просто захвачена, потому что она была оставлена и оставлена в изоляции. В самом деле, ни одна другая судьба не могла быть ее судьбой, поскольку после создания полноценной государственной организации и социальной системы на основе руин, системы, которая, тем не менее, приносила ежедневные и плодотворные результаты, обнаружилось, что она подвергается последовательному нападению, - на юге - со стороны турецких националистов, на севере - большевиков, а на востоке - со стороны советского правительства Азербайджана.

Не будем подчеркивать печальное прошлое или же упоминать средства, которые могли бы быть использованы для его предотвращения, во всяком случае после подписания перемирия с Турцией; но с другой стороны, с учетом оснований, дающих ей право на доброжелательную дружбу со своими могущественными союзниками, Армения не может не протестовать со всей своей силой против нарушения Севрского договора и против многих обстоятельств, жертвой которых она теперь является. Захват Армении в этих условиях является не только нарушением принципов, за которые так достойно сражались и побеждали союзники, но, одновременно, представляет собой первый этап ситуации, последствия которой угрожают столь серьезным образом их фундаментальным интересам в Азии; нетрудно предвидеть, что означало бы беспрепятственное продвижение большевизма и турецкого национализма, если бы они простирались от Каспия до Средиземноморья.

К этому протесту правительство Армении добавляет призыв к Лиге Наций, требующий его вмешательства вместе с союзниками, чтобы обеспечить соблюдение Севрского договора и предотвратить, во всех случаях, требуемых обстоятельствами, вторжение в Армянскую Республику, исчезновение которой повлекло бы за собой последствия, выходящие далеко за пределы сугубо армянских дел, - полное уничтожение существующих условий в Азии в других местах.

Честь имею
Председателю делегации
Армянской Республики на
Мирной конференции,
В.ПАПАЗЯН
Его Превосходству
Председателю Ассамблеи
Лиги Наций, Женева

No IV-66

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ³¹¹,

*որտեղից տեղեկանում ենք, թե ինչպես էին Ալեքսանդրապոլի հայ
բոլշևիկները սպասում և դիմավորում Կարաբեքիրի գործին՝
ինչպես ազատարարների*

<<...Այդ օրերին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին տեղի բոլշևիկների կողմից հրահրած խմորումները, ինչին միացան տարբեր գնդերի դասալիք և փախուստի դիմած զինվորները³¹²: Ոչ մի պահպանող վաշտ չունենալու պատճառով գեներալ Միլիկյանի շտաբը նոյեմբերի 4-ին դուրս եկավ Ալեքսանդրապոլից: Քաղաքում սկսվեց համբարակային պահեստների թալանը: Ռազմաճակատի առանց այդ էլ ընթացած ու ճնշված զինվորներին խիստ զայրացրեց այդ ամենը: Պարենի մատակարարումը դեպի ճակատային գիծ դադարեցվեց, իրավիճակը դառնում էր կրիտիկական: Մակայն Սեպուհի պահեստագործն ու քաղաքային իշխանությունները կարողացան քաղաքում վերականգնել կարգ ու կանոնը: Միլիկյանի շտաբը վերադարձավ քաղաք³¹³,

³¹¹ Վ. Հարությունյան, Մարտական գործողություններ... , էջ 93-95:

³¹² Այդ օրերին բանտարկությունից ազատ արձակվեցին Մայիսյան խռովության մասնակից հայ բոլշևիկները: Նրանք անմիջապես քաղաքում թուրքիկներ տարածեցին, որոնցում կոչ էին անում չդիմադրել ազատարար առաքելությամբ քաղաքին մոտեցող թուրքերին: Մի քանի բոլշևիկ նույնիսկ փորձեցին Ալեքսանդրապոլում Խորհրդային կարգեր հռչակել, բայց, Սեպուհի և քաղաքի պարետ Շահմազյանի խիստ նախազգուշացումից հետո հանդարտվեցին:

³¹³ Միլիկյանն իր շտաբով նոյեմբերի 5-ին տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ-Ղարաքիլիսա ճանապարհին գտնվող Ջաջուռ գյուղը: Այդ նույն ժամանակահատվածում Սեպուհի զորքերը կարողացան նախ կանգնեցնել և հետո հետ մղել հյուսիսից Ալեքսանդրապոլ մտնելու ձգտող թուրքական զորքին, հնարավորություն տալով, որպեսզի զինվորական հրամանատարությունն ու քաղաքային իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ կարողա-

իսկ հացի փոխարեն ճակատի զինվորներին ուղարկվեցին գալետներ և խտացրած կաթ:

Այդ օրերին թե՛ Ալեքսանդրապոլում և թե՛ Էրիվանում արդեն գիտակցում էին, որ հետագա պատերազմը թուրքերի դեմ այլևս հնարավոր չէ: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլը Կարսի ճակատագրից զերծ պահելու համար, որոշվեց բանակցություններ սկսել թուրքերի հետ³¹⁴: Այդ նպատակով շոգեքարշով որպես բանագնաց թուրքերի մոտ ուղարկվեց հետախուզության պետ Կոտուրսկին³¹⁵ Երկրի խորհրդարանի անդամներից մեկի հետ:

Թուրքերի կողմից ծրարն ընդունեց մի սպա: Պատասխանը ստացվեց նույն օրվա գիշերը: Թուրքերը համաձայնվում էին զինադադար կնքելուն միայն այն դեպքում, եթե մեր զորքերը մինչև հաջորդ օրվա ցերեկվա ժամը մեկը հետ գնան Ալեքսանդրապոլից 15 վերստ հեռավորության վրա: Ընդ որում, թուրքերը պետք է զբաղեցնեին միայն ամրոցը և կայարանը, իսկ բուն քաղաքում թուրքական զորք չէր տեղակայվելու³¹⁶:

Ի կատարումն զինադադարի պայմանների գեներալ Սիլիկյանը նույն օրը հեռախոսով և ծրարով հրաման ուղարկեց հայկական զորախմբի տեղակայման վերաբերյալ:

նան վերադառնալ քաղաք: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 309:

³¹⁴ ՀՀ կառավարությունը խաղաղության խնդրանքով Անկարայի իշխանություններին դիմեց նոյեմբերի 3-ին, իսկ նոյեմբերի 5-ին Քյազիմ Կարաբեքիրի մոտ բանագնաց ուղարկեց արդեն հայկական զինվորական հրամանատարությունը: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 312-314; Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրոյթ, 1968, էջ 282-283:

³¹⁵ Կոտուրսկի, Խան-Կոտուրսկի, Հովհան Խան – Կոտուրսկի, նույն ինքը՝ Արտեմի Նիկոլայի Հովհաննիսյան (Օվանեսով), ցարական նավատորմում ծովակալության սպա (поручик Адмиралтейства), ղեկավարում էր Սևծովյան նավատորմի հետախուզության և հակահետախուզության բաժինը, ՀՀ –ում ղեկավարում էր բանակի հետախուզական ծառայությունը: Տե՛ս Վ.Վիրաբյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության համակարգը և հետախուզական ծառայության կազմակերպումը (1918-1920 թթ.), Բանբեր Երևանի Համալսարանի, հասարակական գիտություններ, 2005, հ. 1 (115), էջ 184-185:

³¹⁶ Այդ ամենով հանդերձ, ՀՀ կառավարությունը ցուցաբերեց անհրաժեշտ զգուշավորություն և մի շարք պաշտոնյաների, որոնց համար քաղաքում թուրքերի հայտնվելը բացահայտ սպառնալիք էր, թույլ տվեց մինչև թուրքական բանակի մուտքը հեռանալ Ալեքսանդրապոլից: Տե՛ս Ռ.Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.4, Երևան, 2016, էջ 306:

No IV-67

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

այն մասին, որ Հայաստանի կառավարությունը Ալեքսանդրապոլում նշանակում է նոր քաղաքային իշխանություն, իսկ քաղաքի նախկին պաշտոնյաներից ոմանց նկատմամբ, ովքեր քաղաքը լքել են այն թուրքերի կողմից գրավելուց առաջ, որոշում է կայացվել ձերբակալել և դատի ենթարկել
(7 նոյեմբերի, 1920թ.)

<<... Միաժամանակ կառավարությունը, ի նկատի ունենալով, որ հակառակ իր հրահանգի Ալեքսանդրապոլի քաղաքացիական իշխանությունը և ինքնավարության օրգանները թողել են քաղաքը և հեռացել, հաստատեց քաղաքագլխի պաշտոնում հասարակության կողմից ընտրված պ. Լևոն Սարգսյանին և նշանակեց նրան կառավարության ներկայացուցիչ՝ իսկ իբր խորհրդականներ՝ պարլամենտի անդամ պ. Ենովք Միրաքյանին, Պ. Շերմազանյանին, Պ. Մելիք-Շահնազարյանին: Իսկ Ալեքսանդրապոլի նախկին քաղաքագլխին, քաղաքի և կայարանի միլիցապետերին և մի շարք ուրիշ պաշտոնյաներին կառավարությունը կարգադրեց ձերբակալել դատի ենթարկելու համար...>>:

Կառավարություն Հայաստանի Հանրապետության,
7 նոյեմբերի, 1920թ., Երևան:

<<Ցատաջ>>, երեքշաբթի, 9 նոյեմբերի, 1920թ., №245

No IV-68

**ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,**
որով արտակարգ դատարանին առաջարկվում է երկու քննիչ հատկացնել, որպեսզի արագ կարգով քննվի Ալեքսանդրապոլի պաշտոնյաների հանցանքը, որոնք քաղաքը թուրքերին հանձնելու ժամանակ թողել և ինքնակամ հեռացել են քաղաքից
(8 նոյեմբերի, 1920թ.)

Ներքին գործոց նախարար
8 նոյեմբերի 1920թ., Երևան
Երևանի Արտակարգ Դատարանին

Քաղաքական բնույթ կրող մի շարք յանցանքներ, որպիսին են ներկայ պարագայում պաշտօնը լքելը, թիկունքը քայքայելը եւ այլն, ենթակա են արտակարգ դատարանին: Այդ օրինական յանցանքի մեջ մեղադրել մի շարք պաշտոնեաներ, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ լքել են իրենց պաշտօնները, թողել եւ հեռացել են քաղաքից, այժմ ձերբակալված են Կառավարութեան կողմից ու պետք է դատվին: Որպեսզի նրանք երկար ժամանակ չզրկվեն իրենց ազատութիւնից առանց հարցաքննութեան, խնդրում եմ շտապ կերպով նշանակել դատարանիդ կողմից երկու քննիչ նրանց յանցանքները քննելու համար:

Ներքին գործոց նախարար

Վարչ. Դեպարտամենտի տեսուչ - /ստորագրություն/

Գործավար /ստորագրություն/

ՀԱՍ, Ֆ.-Պ. 201, ց. 1, գ. 122, թ. 1, մեքենագիր

No IV-69

ԴԱՏԱԿԱՆ ՔՐՈՆՆԻԿՈՆ,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ ինքնակամ պաշտոնները լքելու և քաղաքից հեռանալու մեջ մեղադրվող Ալեքսանդրապոլի պաշտոնյաները քաղաքը լքել են նախօրոք պայմանավորված ժամանակին, սակայն զուտ դեպքերի բերումով թուրքերն այդ օրը չեն գրավել Ալեքսանդրապոլը³¹⁷
(23 նոյեմբերի, 1920թ.)

Դատական. Արտակարգ դատարանում.

Նոյեմբերի 20-21-ին Արտակարգ դատարանում քննվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պ. Լևոնյանի, վարչության անդամ Ա. Մարգարյանի և նույն վարչության գլխավոր վերահսկիչ Ա. Ալշուջյանի գործը, որոնք մեղադրվում էին պաշտոնները լքելու և Ալեքսանդրապոլը թուրքերին հանձնելուց առաջ թողնելու գործում: Դատարանը իր երկու օրվա նիստերում քննելով այդ գործը պարզեց, որ վերոհիշյալ մեղադրյալները քաղաքից

³¹⁷ Դատարանն իր 1920 թ. նոյեմբերի 20-21-ի նիստերում լսել է այդ գործը, որպես վկաներ հարցաքննել պարլամենտի նախագահ Հ.Քաջազունուն, նախարարներ Գ.Ղազարյանին, Արշ. Ջամալյանին, պառլամենտի անդամներ Լ. Շանթին, Յ. Տեր-Հակոբյանին, գեներալ Միլիկյանին և այլոց, և նոյեմբերի 21-ի նիստում բոլոր մեղադրյալներին անպարտ է ճանաչել: Տե՛ս «Յառաջ», թիվ 245, 9 նոյեմբերի, 1920 թ., «Յառաջ», թիվ 257, 23 նոյեմբերի, 1920 թ.:

հեռացել են այն պահին, երբ քաղաքը պիտի հանձնվեր թուրքերին և իրերի անսպասելի բերումով է, որ 5-ի (*նոյեմբերի-Վ. Հ.*)³¹⁸ առավոտյան քաղաքը չի ընկել թուրքերի ձեռքը:

<<Յառաջ>>, 23 նոյեմբերի, երեքշաբթի, №257, 1920թ.

No IV-70

ԳԵՆԵՐԱԼ ԽԱՆԿԱԼԱՍՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ³¹⁹

առ այն, որ նոյեմբերի 10-ին Դիլիջանի շրջանում հայկական բանակի 6-րդ գնդի 4 վաշտերը՝ թվով հիսուներկու զինվոր, իրենց զենքերով և հանդեձանքով ինքնակամ թողել են իրենց պոստերը և, հավանաբար, անցել հակառակորդի՝ բոլշևիկյան զորքերի կողմը, ինչի պատճառով ընթանում է հետաքննություն
(12 նոյեմբերի, 1920թ.)

<<... 10 ноября 4 роты 6 полка пятьдесят два солдата с оружием и обмундированием самовольно оставили свои посты и перешли повидимому на сторону противника. Расследование проводится>>.

No IV-71

ՀԱՏՎԱԾ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՑԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻՑ³²⁰,

որտեղ հայ դիվանագետը Անտանտի ներկայացուցչին է ներկայացնում այն ծանր ոռզմաքաղաքական վիճակը, ուր հայտնվել է Հայաստանը, բերում է նման իրավիճակի ստեղծման պատճառները և մատնացույց անում հաղթող տերությունների կողմից ցուցաբերվող անտարբերությունը Թուրքիայի կողմից Սևրի պայմանագրի բացահայտ խախտման փաստի նկատմամբ
(ոչ շուտ, քան 12 նոյեմբերի, 1920թ.)

³¹⁸ Թուրքական զորքն Ալեքսանդրապոլ է մտել 1920 թ. նոյեմբերի 7-ին:

³¹⁹ А.М.Эльчибемян, Установление Советской власти в Армении, Ереван, 1954, с.115.

³²⁰ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(*Միսն Վրացյանի ֆոնդ*), գործ 368:

Съ 13 Сентября за время наступленія турецкихъ войскъ по всей армяно-турецкой границѣ начиная ~~(съ половины Сентября мѣсяца)~~ Армянское Правительство многократно обращалось ко всѣмъ Союзнымъ Представителямъ на Кавказѣ и в Константинополѣ, а также и непосредственно къ Правительствамъ Союзныхъ Державъ и къ Лигѣ Націй съ просьбой о поддержкѣ, указывая, что Армения, истощенная до послѣдней степени, войной, непрерывно продолжающейся съ 1914 года, не можетъ долго держаться собственными силами.

Я съ своей стороны нотами отъ 24 и 28 Сентября, 2-го и 30-го октября, 5 и 11 ноября, а также во время личныхъ свиданій съ Вашимъ Превосходительствомъ освѣдомлял Васъ послѣдовательно о развитіи событій и настаивалъ на необходимости скорѣйшей помощи со стороны Союзниковъ, хотя бы для того чтобы заставить Турокъ уважать Севрскій договоръ. Такимъ образомъ всѣ Союзныя Державы были въ курсѣ развивавшейся въ Арменіи катастрофы, съ самого начала ея.

Не имѣя возможности предаться мирному строительству и культурной жизни въ виду необходимости постоянной борьбы съ окружающими враждебными силами Армения долгое время противостояла съ оружіемъ въ рукахъ какъ Азербайджанскимъ войскамъ, постоянно угрожающимъ ей территоріи со стороны Казаха и со стороны Карабаха, такъ и туркамъ дѣйствовавшимъ противъ нея главнымъ образомъ черезъ Курдовъ, руководимыхъ Турецкими инструкторами, а иногда и открыто путемъ наступленія регулярныхъ частей. Но еще болѣе, чѣмъ война на границахъ – противъ внѣшняго врага – ее изнуряли возстанія мусульманскаго населенія и внутри страны, искусно подготовляемыя турецкими и азербайджанскими агентами въ различныхъ пунктахъ Республики, съ такимъ расчетомъ, чтобы Правительство будучи принуждаемо безпрестанно быть въ напряженномъ ожиданіи все новыхъ и новыхъ событій и перебрасывать свои войска изъ провинціи в провинцію, не имѣло возможности обратиться къ внутреннему укрѣпленію страны. Достаточно отмѣтить, что въ 7-ми верстахъ отъ столицы Республики существовалъ за все время образованія Армянской Республики громаднй, хорошо вооруженный и отлично укрѣпленный мусульманскій лагерь, державшій Эривань подъ страхомъ бомбардировки и нашествія.

Къ этимъ внѣшнимъ и внутреннимъ фронтамъ, въ маѣ текущаго года присоединился еще и большевистскій фронтъ, причемъ Совѣтская Россія строго координировала свои дѣйствія противъ Арменіи съ дѣйствіями Турокъ. Хотя по соглашенію отъ 10 августа между Армянскимъ и Русскимъ Совѣтскимъ Правительствами военныя дѣйствія и должны были пріостановиться, но фактически они никогда не прекращались.

Всѣ попытки Правительства Республики вызвать военную, или хотя бы только дипломатическую помощь со стороны Союзныхъ Державъ оставались

без результата. Равнымъ образомъ и настоянія Правительства Арменіи передъ Грузіей о заключеніи военного соглашенія для совместного противодействія общей опасности не имѣли успеха, хотя впервые конкретное предложеніе о заключеніи соглашенія Армянское Правительство сдѣлало еще весною, настоящего года, и съ тѣхъ поръ не переставало убѣждать Грузинское Правительство въ необходимости противостоять общей опасности соединенными силами. И лишь заручившись нейтралитетомъ Грузіи соглашеніемъ отъ 8 октября Кемалисты двинули свои войска на Арменію.

Съ другой стороны, несмотря на признаніе Антантой независимости Арменіи и посылку ей оружія, всѣ просьбы Армянскаго Правительства о помощи во время Турецкаго наступленія оставались безрезультатными.

Не будучи въ состояніи объяснить себѣ такое положеніе иначе какъ желаніемъ Союзниковъ поддержать Кемалистовъ, народныя массы и войска поддались агитаціи заинтересованныхъ круговъ, и въ нихъ укрѣпилось убѣжденіе, что Турки, безнаказанно нарушающіе подписанный всѣми державами Севрскій договоръ, идутъ на Арменію съ позволенія державъ Антанты, желающихъ прохода ихъ черезъ нашу страну для изгнанія большевиковъ изъ Баку. Это убѣжденіе, питаемая къ тому-же общей усталостью народа, ведущего непрерывную войну въ теченіе 6 лѣтъ при самыхъ тяжелыхъ условіяхъ, при разстроеномъ транспортѣ, отсутствіи достаточныхъ запасовъ продовольствія, и военного, ... оказало губительное вліяніе на его настроеніе, и войска, деморализованныя слухами о бесполезности сопротивленія Туркамъ ввиду поддержки оказываемой имъ Союзниками....

No IV-72

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՍԿԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏՆԵՐԻ ԿՈՉՁ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻՆ,

ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքը թուրքերի կողմից գրավելու կապակցությամբ նշվում է, որ թուրք զինվորները եկել են ոչ թե թալանելու և կոտորելու, այլ հայ ժողովրդին փրկելու թալանող ու ջարդարար դաշնակների ձեռքից (տյեւրերի առաջին կես, 1920թ.)

ВОЗЗВАНИЕ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ КОММУНИСТОВ

Солдаты, крестьяне и беженцы.

Составленное из "хмбпетов" войско позорного дашнакского правительства отступает перед грозным натиском Кемаля.

Не достаточно, что они предали грабежу богатства народа, не достаточно, что они сделались несчастьем армянских трудовых масс теперь они обманывают вас, крестьяне и солдаты, говоря, что турок идет грабить и резать вас. Мы призываем вас не верить дашнакам, ибо идут не грабители, а товарищи армянских крестьян, солдат и рабочих. Они идут не резать вас, а избавить вас из рук грабителей-дашнаков. Знайте, что в Карсе, Александрополе и других занятых местностях они не грабили, не громили, а установили всюду рабоче-крестьянские порядки. Идут не ваши враги, а враги дашнакского правительства. И потому снова призываем вас не двинуться с мест, оставаться спокойными, чтобы не погибнуть от холода и голода. Отвернитесь совсем от дашнаков, надувающих вас и пьющих вашу кровь, истребляя юношей армян, устраивая межнациональную бойню. Призываем вас всех сплотиться вокруг знамени большевиков; они только могут вывести вас из этого тяжелого положения. Итак, товарищи, опомнитесь, требуйте об'явления рабоче-крестьянской власти, ибо требует этого настоящий момент и в этом спасение.

Да здравствует III интернационал
Да здравствует Советская Армения
Долой империализм.

Александропольский областной комитет коммунистической партии /большевиков/.

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.2, գ.189, թ.2; սերենագիր

No IV-73

**ԱՄԵՔԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍՈՒՍՐ
ՎԵՐԱԴԱՍ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ**

*Արված է քաղաքը թուրքական զորքերի կողմից գրավելուց հետո,
ի թիվս տեղի բոլշևիկների կողմից ունեցած նվաճումների, հատուկ
շեշտվում է բանակից դասալքությունն ուժեղացնելու հարցում ունեցած
հաջողությունը, և որ եկած թուրքական զորքերը
իրենց դաշնակիցն ու բարեկամն են
(14 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Дорогие товарищи.

5-го ноября мы после панического бегства дашнаков вырвались из тюрьмы и по освобождении приступили к широкой партийной работе. Очередной задачей нашей организации было установление Советской власти во всей юго-западной части Армении, но ввиду полной оторванности от внешнего мира и concentra-

ции 5-го вечером контр-революционных банд Сепу и, наша неподготовленность на баррикадах дать бой удирающим маузеристам мы принуждены были отказаться от более широких проблем нашей партии и уйти в подполье. Выбранный еще в тюрьме временный Александропольский Комитет, Областной, чтобы окончательно расшатать почву дашнаков начал самую широкую агитацию не только в Александропольском округе, но и далеко в тылу дашнаков, где по полученным сведениям последними готовится новая авантюра, новая кровавая баня. Налаженный партийный аппарат- областной, городской, уездный и караглисский комитеты все свои силы направили к тому, чтобы удержать напуганных дашнакской провокацией крестьян и беженцев, а также развить массовое дезертирство, каково существовало и до нашей агитации, и в этом отношении мы путем частных митингов и постоянными воззваниями к порабощенным рабочим, крестьянам и беженцам Армении, достигли больших результатов; беженцы возвращаются на свои места, проклиная дашнакское правительство. По прибытии наших союзников-революционных турецких войск, нами сейчас же начаты были переговоры, и только после долгих и основательных переговоров мы нашли общий язык и полный контакт в наших действиях. Сегодня 13-го числа нашей партией был устроен многочисленный и грандиозный митинг, где единогласно проведена резолюция, приложенная в сем письме. Рабочие, крестьяне и беженцы настроены революционно и со дня на день ждут объявления нашей власти. Власть в городе фиктивно в руках городского самоуправления возглавленное лидером местных меньшевиков Леоном Саркисяном. Эта власть не пользуется никакой популярностью среди масс и зачастую обращается к нашей партии с теми или иными просьбами. Наша организация не покладая рук работает в этом направлении, чтоб в самом скором будущем захватить власть в свои руки и положить конец царству безответственного маузеризма. Ждем от вас инструкции, активных работников и финансов. Постарайтесь как можно скорее прислать денег, ибо в нашем распоряжении нет ни одного рубля и освобожденные из тюрьмы товарищи по прежнему влачат полуголодное существование.

Шлем вам всем свой товарищеский привет и надеемся что и вам вместе с нами удастся воодрузить на Арарате красное знамя коммунизма.

Александропольский Областной Комитет

Члены Областного

Комитета: Нерсик Михаил Аргзвик

Секретарь Нушик

"14" ноября 1920 года

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, գ.2, գ.189, թ.3-3а; սերիալային

No IV-74

ԲԱՆԱԶԵՎ

*ընդունված հանրահավաքում, որը կազմակերպել էր Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեն՝ քաղաքը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո, որտեղ ջերմ բարեններ են հղվում թուրքական կոմունիստներին և հույս հայտնվում, որ երկու եղբայր ժողովուրդների աշխատավորները միասին կտապալեն միջազգային իմպերիալիզմը
(13 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Перевод с армянского

РЕЗОЛЮЦИЯ

Принятая 13 ноября с/г. на митинге, организованном Александропольским Комитетом Коммунистической партии Армении.

Александропольский пролетариат и беднейшее крестьянство, освобожденное от векового армянского ига, посылаем свой братский и сердечный привет Турецкой Коммунистической партии, единственной защитнице угнетенных масс Турции. Угнетенные и многострадальные массы Армении твердо уверены, что только единение пролетариата двух соседних народов Армении и Турции, и их работа рука об руку, гарантирует полный успех в великой борьбе и окончательное свержение алчного мирового империализма.

Да здравствует Коммунистическая Партия Турции.

Да здравствует красная революционная Армия Востока.

Да здравствует коммунизм.

Да здравствует Советская Армения.

"13" ноября 1920г.

Г. Алек-поль

Представитель митинга Ар. Тер-Мартirosян /?/

Секретарь Мк. Хачиян /?/

Печать

Р.К.П. /Б/

Александропольский Комитет

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.2, գ.189, թ.1; մեքենագիր

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ ՉԵԶՈՔ ԳՈՏԻ
ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՄՈՒՏՔԻ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ,
*որտեղ թվարկված են վրացական գորքի Լոռու չեզոք գոտի մուտք գործելու
պայմանները: Համաձայնագիրը կնքվել է ընդամենը երեք ամսով, որը
լրանալուց հետո կողմերը, փոխադարձ համաձայնությամբ, կարող էին այն
երկարաձգել, հակառակ պարագայում, այն կորցնում էր իր իրավական ուժը,
վրացական գորքերը դուրս էին բերվում, և
Չեզոք գոտում իրավակարգը վերականգնվում է
(13 նոյեմբերի, 1920թ.)*

«Հայկական հանրապետության վրա Անգորայի կառավարության թուրքական գորքերի հարձակման և Չեզոք գոտուն ու հենց Վրաստանին սպառնացող վտանգի հետ կապված, վերջինիս կառավարության առաջարկով հիշյալ պետությունների լիազոր անձինք՝ Վրաստանի կողմից Գ. Լորդկիպանիձեն և Արտաքին Գործերի մինիստրի օգնական Կ. Սաբախտարաշվիլու, և Հայաստանի կողմից՝ հանրապետության պատվիրակությունը ի դեմս ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ստ. Մամիկոնյանի, Տ. Բեկզադյանի և Ս. Խաչատուրյանի կնքեցին հետևյալ համաձայնությունը.

1. Վրաստանի կառավարության առաջարկով Հայաստանի կառավարությունը տալիս է համաձայնություն Չեզոք գոտի վրացական գորքեր մտցնելու վերաբերյալ,

2. Չեզոք գոտում վրացական գորքերի գտնվելը չի առաջացնում ոչ մի նոր իրավունք այդ տարածքի նկատմամբ,

3. Վարչակարգը մնում է նախկին հիմունքներով,

4. Իր մատակարարման համար ամեն մի բան գորքերը գնում են ազատ գներով, չդիմելով բռնագրավումների,

5. Անհրաժեշտության դեպքում թույլատրվում է Հայաստանի Հանրապետությունից փախստականների մուտքը Չեզոք գոտի՝ ընդհանուր առմամբ մինչև 10000 հոգի,

6. Հայկական կառավարության և դրա հաստատությունների պետական ունեցվածքը անխոչընդոտ պետք է բաց թողնվի Չեզոք գոտի, ընդ որում այդ

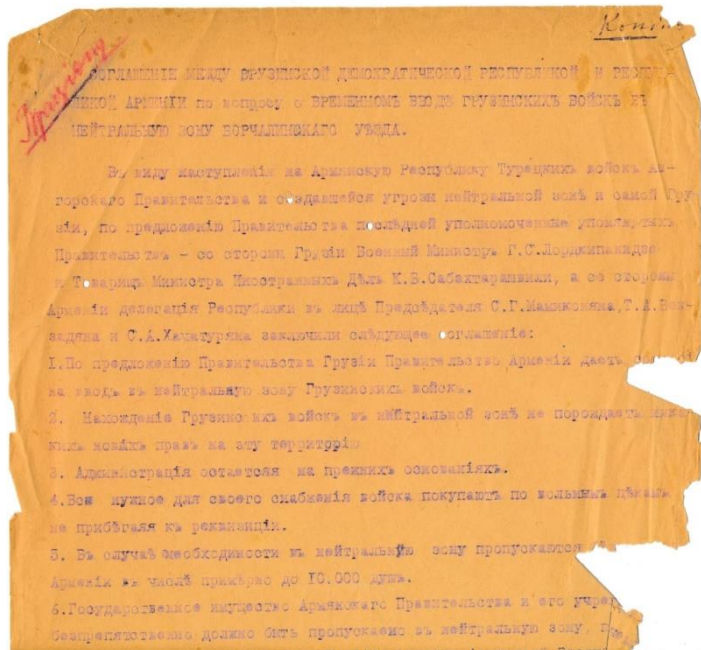
ունեցվածքը լիովին մնում է Հայկական հանրապետության սեփականություն և վերջինիս պահանջով պետք է նրան վերադարձվի,

7. Այդ համաձայնության ճշգրիտ իրագործմանը վերահսկելու համար Չեզոք գոտում վրացական հրամանատարությանն առընթեր պետք է գտնվի Հայկական կառավարության հատուկ լիազորված անձ.

8. Տվյալ համաձայնությունը կնքվում է երեք ամիս ժամանակով, որից հետո այն կարող է երկարաձգվել փոխադարձ համաձայնությամբ: Եթե նոր համաձայնությունը չկայանա, ապա տվյալ համաձայնությունը կորցնում է իր ուժը, գորքերը դուրս են բերվում և վերականգնվում է հին դրությունը,

9. Համաձայնությունը ուժի մեջ է մտնում ստորագրման պահից³²¹>>:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ ՊԱՏՃԵՆԸ³²²

³²¹ Թարգմանություն ռուսերենից, տե՛ս Վ.Հ.Վիրաբյան, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921թթ. Երևան, 2016, էջ 676,677; Համաձայնության ամբողջական ռուսերեն տեքստը տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 340-341:

³²² Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բելյուրում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Անձնական ծագման փաստաթղթերի հավաքածու- ֆոնդ 21, գործ 3:

Дорогие товарищи

5-го ноября после панического и позорного бегства дашнаков мы вырвались из тюрьмы, ведем самую широкую партийную работу. Весь партийный аппарат налажен, поскольку это позволили наши силы. В городе официально власть находится в руках коалиции (меньш. эсеров). Мы пока ждем более благоприятной ситуации и директив. Наши отношения с турецкими коммунистами налажены вполне. Публика у них очень деловая и вполне сознательная. Вчера в городе состоялся грандиозный митинг совместно с представителями турецкой коммунист.партии, который рассеял всякие сплетни дашнакских агентов вроде того, что турецкие коммунисты не чистые коммунисты, что они якобы не доверяют нам и т.д. Единогласно внесена резолюция приветствия Турецкой Коммун. партии. Широкие массы требуют от нас объявления Советской власти. В Кявтарлинском районе объявлена с 6-го числа Советская власть. Кругом спокойно, если не считать отдельные случаи грабежа со стороны аскеров (кстати сказать – деятельно участие в «талане» принимают гахтаканы). Дисциплина в турецких войсках строгая. Дашнаки стараются спровоцировать, но им не удается благодаря нашей работе и дисциплине в кемалистских рядах.

Товарищи, приехавший товарищ нас неприятно поразил и разочаровал, сказав, что вы пока в тюрьме. Турецкое командование принимает меры для вашего освобождения и мы уверены, что дашнаки уступят нам. Надеемся скоро увидеться с вами, верим крепко в лучшее будущее, залогом которого служит восторженное отношение к нашей партии всех трудовых элементов Армении и могучая красная армия Турции и Востока, стоящая за нашей спиной.

Итак товарищи, шлем вам всем от всех товарищей привет и крепкое товарищеское рукопожатие.

Члены Обл. К-та (подписи) Нерсик, Артавик, Нушик.

Печать

Р.К.П. (Б)

Алек-польский комитет

14/XI 20 г. Алек-поль.

ՀԱՍ, Ժ-Պ. 1022, ց.2, գ.189, թ.4: սկզբնաղիք

**ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՄԽԱՆԸ ՓԱՐԻԶԻ
ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԵՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ** ³²³

*առ այն, որ նախարարությունը ստացել է հայկական կողմի առաջարկը
Տրապիզոնում դաշնակից ուժերի կողմից զինուժի ավիհանում
իրականացնելու վերաբերյալ
(18 նոյեմբերի, 1920թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտաքին գործերի նախարարություն

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

12

Քաղաքական և առևտրային հարցերի
բաժին

Փարիզ, 18 նոյեմբերի 1920թ.

Ասիա - Օվկիանիա

Պարոն Նախագահ,

Նոյեմբերի 9-ի Ձեր նամակով իմ ուշադրությունը հրավիրում եք այն
իրավիճակի վրա, որում Հայաստանն այս պահին գտնվում է, և կրկնում եք
Տրապիզոնում դաշնակից ուժեր իջեցնելու Ձեր առաջարկը:

Պատիվ ունեմ տեղեկացնել, որ ստացել եմ հաղորդակցությունը:

Ընդունեք, պարոն Նախագահ, հարգանքներիս հավաստիքը:

Հայկական պատվիրակության

պարոն Նախագահ

Մարտ պողոտա, 27

Փարիզ

³²³ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվազիտության արխիվում:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԲՆՈՐԻՆԱԿԸ

Ministère
des
Affaires étrangères

12
Direction
des
Affaires politiques
et commerciales

ASIE-OCEANIE

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Paris, le 18 NOV 1920 191

96 bis
2

Monsieur le Président,

Par votre lettre en date du 9 novembre, vous avez bien voulu appeler mon attention sur la situation dans laquelle se trouve actuellement l'Arménie et me réitérer la suggestion de faire opérer à Trébizonde un débarquement de forces alliées.

J'ai l'honneur de vous accuser réception de cette communication./.

Veillez agréer, Monsieur le Président, les assurances de ma considération la plus distinguée.

LE CONSUL GÉNÉRAL
Sous-Directeur de l'Asie

Monsieur le Président
de la Délégation Arménienne
27 Avenue Marceau

PARIS

No IV-78

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԹԵՐԹԻ ՀՈՂՎԱՍՏԻՑ³²⁴,

*որտեղ շեշտվում է, որ քեմալականների պայքարը Դաշնակցության դեմ իր էությանը քաղաքացիական պատերազմ է և նոր դարաշրջան է բացում հայ ժողովրդի ճնշված զանգվածների համար
(22 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Из статьи, опубликованной в связи с действиями турецкой армии в газете «Коммунист», являющейся печатным органом организации армян-большевиков в г. Александрополе.

«Борьба кемалистов против дашнаков открывает перед армянами новую эпоху».

(...) Кемалистское движение и сегодняшняя его борьба против Дашнакцутюн, которая, несомненно, по своему международному характеру является гражданской войной, открывает перед угнетенными массами Армении новую эпоху. (...)

(Коммунист (Александрополь). 1920. 21 ноября. № 1. Цит. по: Эльчибеян А.М. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1957. С.208.)

No IV-79

Գ. Կ. ՕՐՋՈՆԻԿԻԶԵԻ ՀԵՌԱԳԻՐՈՂ Ի. Վ. ՍՍԱԼԻԼԻՍ³²⁵,

*որով տեղեկացվում է, որ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները կարմիր դրոշներով շարժվել են դիմավորելու քաղաքի վրա արշավող քեմալական զորքին, ինչպես նաև, Հայաստանի իշխանության քարոզչությունն այն մասին, որ բոլշևիկները քեմալականների դաշնակիցն են, թողել է միանգամայն հակառակ ազդեցություն և հայերը չեն ցանկանում կովել քեմալի դեմ, քանի որ նա բոլշևիկների դաշնակիցն է
(22 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Телеграмма Орджоникидзе Г.К. Сталину И.В. от 22 ноября, 1920 г.

«Резни в районе турецкой оккупации нет».

³²⁴ Перинчек Мехмет, Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М.: Лаборатория Книги, 2011, с.223.

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 224:

Сталину.

Радио раньше утра не может быть принято, мешает работа Москва-Ташкент.

Со слов Касьяна, 110 Бекзадяна, 111 Нуридджаняна сообщаю следующее: при наступлении турок на Александрополь дашнаки покинули город, оставшиеся в городе наши товарищи освободили из тюрьмы арестованных товарищей и организовали Ревком, выпустили воззвание. Отряд Сепуха (дашнак), узнав об этом, двинулся и вновь занял Александрополь. Ревком, не имея военной силы, с красными знаменами двинулся

навстречу кемалистам, бывшим [в] 2 0 верстах. Армии почти нет. Дашнаки признают, что их агитация о большевистско-кемалистском союзе вызвала настроение не драться против

Кемаля, раз он союзник большевиков. (...) Резни в районе турецкой оккупации нет. (...)

2 2 / X II 12

(РГАСПИ. Ф.85. Оп.14. Д.30. Л.2—3)

No IV-80

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՂԲԵԶԱՆԻ ԿՈՍԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՔԱՂՔՅՈՒՂՈՅԻ ԵՎ

ԲՅՈՒՂՈՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԻՍՏԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ³²⁶,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Կավբյուրոն որոշում է կայացրել, որ բոլոր հայազգի կոմունիստները Բաքվում անցնում են հայկումկուսի կենտկոմի տրամադրության տակ և Հայաստանի կայանալիք խորհրդայնացման կապակցությամբ 11-րդ բանակի հատուկ բաժնի տրամադրության տակ ուղարկել ընկ. ընկ. Այվազովին և Խաչմաստովին՝ խորհրդայնացված Հայաստանում հակահեղափոխության հետ պայքար մղող մարմիններ, այն է՝ ՉԵԿԱ կազմակերպելու համար

(26 նոյեմբերի, 1920թ.)

ИЗ ПРОТОКОЛА ОБЪЕДИНЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ ПОЛИТБЮРО
И ОРГБЮРО ЦК АКП (б)

26 ноября 1920 г.

С л у ш а л и:

2. Предложение об армянских коммунистах.

³²⁶ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с.43.

Тов. Стасова сообщает о постановлении Кавбюро, что все армянские коммунисты, рядовые работники, переходят в распоряжение ЦК Армении, о снятии ответственных работников - армян, каждый раз вопрос персонально обсуждается в ЦК АКП.

П о с т а н о в и л и:

2. Откомандировать в распоряжение Особого отдела XI Армии для посылки вместе с Армянским ревкомом в Армению для организации органов борьбы с контрреволюцией гг. Айвазова и Хечумова, сообщение т. Стасовой принять к сведению.

Секретарь ЦК Г. Каминский.

№ IV-81

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԼԵԳԱՆԻ ՆՈՏԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Լեզրանը բողոք է հայտնում Հայաստանում կոմունիստների հանդեպ դրսևորվող ռեպրեսիվ քաղաքականության նկատմամբ և առաջարկում ազատ արձակել բոլոր ձերբակալված կոմունիստներին, փոխարենը խոստանալով ազատ արձակել Ռուսաստանում և Խորհրդային Ադրբեջանում բանտարկության մեջ գտնվող դաշնակցականներին (28 նոյեմբերի, 1920թ.)

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ

Эривань, 28-го ноября (1920), №.239

До сих пор, не взирая на многочисленные заверения представителей Правительства Республики Армении о полной готовности положить конец политическим преследованиям, направленной против коммунистической партии Армении,- сотни коммунистов и лиц, заподозренных в принадлежности к коммунистической партии продолжают томиться в заключении в условиях тяжелого режима, разрушительно действующего на их здоровье и жизнь.

Российское Советское Правительство, столица коего является резиденцией Коммунистического Интернационала, не может безучастно относиться к положению, в которое поставлена коммунистическая партия и ее члены в Республике Армении.

Дружеские чувства и братские намерения Советского Правительства готового во всякое время придти на помощь и оказать поддержку армянскому народу, дают нам уверенность, что Правительство Армении, в сознании неразрывной связанности интересов обоих народов, населяющих Россию и Армению, откажется от дальнейших преследований и даст свободу всем осужденным или привлеченным к ответственности, в порядке судебном или административном, за принадлежность и содействие коммунистической партии Армении.

Советское Правительство с своей стороны заверяет, что в таком случае будут немедленно освобождены все члены партии Дашнакцутюн, находящиеся на территории федеративной Республики и в частности- в Азербайджане.

О последующем решении Правительства прошу уведомить до 1-го декабря т/г.

ПОЛНОМОЧНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ РСФСР В АРМЕНИИ ЛЕГРАН

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 39; մեքենագիր

No IV-82

ՀԵՌԱԳԻՐ,

որի միջոցով վարչապետ Ս. Վրացյանը տեղեկացնում է Ալեքսանդրապոլի հայկական պատվիրակությանը, որ Հայաստանն արդեն խորհրդայնացման եզրին է (30 նոյեմբերի, 1920թ.)

Այսոր ժամը յերեքին Լեգրանը ինձ և Դրոյին պաշտոնապես հայտնեց, վոր Սոսկվայի կազմած Հայաստանի րեվկոմը արդեն վոտք է դրել Հայաստանի հողի վրա և ձեռնարկել է Հայաստանի սովետիզացիայի ուղարկեց սովետական որիենցիա ունեցող դաշնակցականներին միանալով իրենց և միասին /մի բառ աղավաղված/ Հայաստանի իշխանությունը ի մասնավորի Դրոյին առաջարկելով մտնել Հայաստանի սովնարկոմի մեջ, նրա ասելով կարմիր բանակը շարժվում է Հայաստան յերեկ Դիլիջանից Սեպուհը հաղորդեց, վոր հիսուն կարմիրներ մտել են Իջեվան զինաթափել գորամասը և ձերբակալել սպաներին և զեմ վարչությունը մեզ հաջողվեց յերեք որով հետաձգել ինդիրը խիստ անհրաժեշտ է մանրամասն պարզել այդտեղի հանգամանքները: 30/11

No IV-83

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՂԲԵԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՔԱՂԱՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ
ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ԼԻՍՏԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ³²⁷,
որտեղից տեղեկանում ենք, որ Հայհեղկույնը հետագիր է ուղարկել Բաքու՝
Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հռչակելու մասին և, ըստ այդ
փաստի, Բաքվում գտնվող Հայաստանի դեսպանության ամբողջ ապարատը
անցնում է Բաքվում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչությանը; այդ
որոշումն իրականացնելը հանձնարարվում է ընկ. Հուսեյնովին;
Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմաններ գոյություն չունեն,
Զանգեզուրը անցնում է Հայաստանին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է
ինքնորոշման իրավունք, Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչության
ղեկավարին հրահանգել, որ ամենուրեք դադարեցվում են պատերազմական
գործողությունները Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև
(30 նոյեմբերի, 1920թ.)

ИЗ ПРОТОКОЛА ОБЪЕДИНЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ ПОЛИТБЮРО
И ОРГБЮРО ЦК АКП (6)

30 ноября 1920 г.

Присутствуют: тт. Нариманов, Каминский, Стасова, Орджоникидзе, Касумов, Караев, Саркис, Егоров, Гусейнов, Серебровский.

С л у ш а л и: 3. Телеграмма Армянского ревкома о провозглашении Советской власти в рмении.

П о с т а н о в и л и: 3. а) Аппарат дашнакского посольства переходит к Советскому представительству через ЦК Армении и от Армянского ревкома.

Конкретно провести эту директиву поручается т. Гусейнову.

б) От имени Совета и Ревкома обратиться с декларацией к армянскому правительству.

в) Послать приветствие. Указать, что между Советским Азербайджаном и Советской Арменией никаких границ не существует.

г) Зангезур отходит к Армении.

д) Нагорной части Карабаха предоставляется право самоопределения.

³²⁷ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с.44.

- е) Советский Азербайджан заключает с Советской Арменией неразрывный военный и хозяйственный союз (в частности, указать о нефти).
- ж) Наркомвоенмору отдать приказ по фронту о прекращении военных действий против Армении.
- и) На пленуме Совета сообщить о Советском перевороте в Армении, и огласить декларацию поручается т. Нариманову.

Секретарь ЦК *Г. Каминский*

No IV-84

ՈՒՂԻՂ ԿԱՊՈՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆՆԱՍ Հ. ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻ ԵՎ

Ս.ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻ ԽՈՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ³²⁸,

որտեղ նշվում է, որ Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև այլևս սահմաններ գոյություն չունեն, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը տրվում է ինքնորոշման իրավունք; Հայիեդկոմը Քարվանսարայից արդեն հասել է Դիլիջան և ամեն ինչ ընթանում է առանց մի կրակոցի; խոսվում է նաև, որ անհրաժեշտ է շտապ Հայաստան ուղարկել Խորհրդային իշխանության հաստատման փորձ ունեցող հայ կոմունիստներ (1 դեկտեմբերի, 1920թ.)

РАЗГОВОР А. М. НАЗАРЕТЯНА И Г. К. ОРДЖОНИКИДЗЕ ПО ПРЯМОМУ ПРОВОДУ

1 декабря 1920 г.

А. М. Назаретян. Товарищ! У аппарата тов. Назаретян. Здравствуй, Серго! Горю нетерпением узнать от тебя последние сведения. С твоей телеграммой Ленину ознакомился. Сегодня тебе послали от имени Кавбюро приветственную телеграмму для передачи Ревкому Армении.

Г. К. Орджоникидзе. Здравствуй! Сегодня у нас связи с Ревкомом не было.

Надеемся получить через некоторое время, сегодня же ночью. Общее положение таково: крестьяне районов Караван - сарай и Дилижана восстали! Ревком сегодня должен быть в Дилижане или продвинулся вперед. До сих пор дело идет без единого выстрела. В Эривани обитает правительство Дро, который как будто, по словам Леграна, не прочь объявить Советскую власть, но в то же самое время почему - то оттягивает. Думаю, что он надувает Леграна. Сегодня в

³²⁸ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с. 46-47 (ЦПА ИМЛ. Ф. 85. Оп. 14. Д. 37. Л. 1 - 2).

Баку было торжественное заседание Совета, на котором Нариманов прочел Декларацию азербайджанского правительства с указанием, что нет больше границ между Советской Арменией и Азербайджаном... Армянам Нагорного Карабаха предоставляется право самоопределиться. Богатство Азербайджана - нефть и керосин – является состоянием обеих союзных республик. Заседание прошло с большим подъемом. ...То же самое ряд красноармейских и рабочих митингов. Завтра отправляется вторая группа товарищей, везут с собой керосин, мануфактуру и т. д. Размажь как следует все это в газетах.

А. М. Н а з а р е т я н. «Браво, азербайджанцы!» - кричать в прессе начнем. Я завтра собираю небольшое совещание армян - коммунистов, где предложу немедленно взять на учет всех коммунистов -армян, имеющих опыт советского строительства, и группами начну направлять в ваше распоряжение. В случае необходимости объявим мобилизацию. Сейчас говорил с Кировым, которому передаю все твои сообщения. Он у аппарата, жалуется на крайне острое положение со снабжением продовольствием прибывающих воинских частей и местного гарнизона. У них идет сейчас продовольственное совещание.

Продовольственный комиссар работает «под арестом», продовольственный аппарат подтягивает, но считает кризис неминуемым. Просит переговорить с Беленьким и Фрумкиным, сделать распоряжение о снабжении и заготовках Святокрестовского района. Фрумкин сейчас в Москве, вернется через неделю. Киров сообщает, что в Чечне неспокойно. Просит справиться о Фрунзе, известно ли тебе что -нибудь.

Больше вопросов не имею. Спасибо за новости...

Г. К. О р д ж о н и к и д з е. Мобилизацию армян - коммунистов надо произвести в срочном порядке. Второе: думаешь ли ты поехать на съезд Советов? Если обстановка не помешает, я думаю поехать. Договорись со ставропольцами, кубанцами и поедем вместе. Больше вопросов не имею, всего хорошего. До свидания. Привет Белобородову.

А. М. Н а з а р е т я н. На съезд очень хочу, ведь я ни одного съезда за три года не видел. Ты правильно угадал, был здесь Петренко, я ему передал, чтобы ставропольцы выставили тебя. Они охотно это делают. С кубанцами сговорюсь я о себе, но беда в том, что Белобородов должен обязательно поехать, его обязал Ильич. Таким образом, в Ростове никого не останется. Если бы Стасова переехала, то легко можно было бы сделать. Так или иначе примем меры поехать вместе на съезд. Пока больше ничего. До свидания.

Г. К. О р д ж о н и к и д з е. У меня будет мандат от бакинцев и от армии, так что от ставропольского мандата придется отказаться. Всего хорошего. До свидания.

ՀԱՅ ՍՊԱՆԵՐԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇԱՐՈՒՐ - ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶԻ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ 1920 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-1920Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ ՇԵԼԿՈՎՆԻՎՈՎԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ԳՏՆՎՈՂ
ԶՈՐԱԶՈՎԱՏԻ ՄՂԱԾ ՍԱՐՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ³²⁹,

*որտեղից տեղեկանում ենք, որ գորաջոկատի զինվորների մոտ կովելու
ցանկության բացակայությունը և, ի վերջո, ջոկատի նահանջը մեծապես
պայմանավորված է եղել զինվորների մեջ բոլշևիկյան պրոպագանդայով
(5 օգոստոսի - 1 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

С В Е Д Е Н И Я

о последних событиях в Шаруре по воспоминаниям Шт. капитана 3-го полка Тер-Маркаряна и ад'ютанта того же полка Х.Арутюняна.

После занятия Шарура и Шахтакты сторожевое охранение фронта было вручено 2-му и 3-му полкам, для чего фронт был разбит на два участка: левый и правый. Левый участок от даралагязских ворот включительно до Карабагляра включительно и правый- от Карабагляра исключительно до берега Аракса включительно. Два полка меняясь на этих участках несли сторожевую службу охраняя фронт от отступивших в Нахичевань татар, которые после отступления вовсе не показывали себя и даже броневик с целью разведки отправившийся вперед не обнаружил неприятеля вплоть до ст. Нахичевань. 6-го августа передовые посты выставленные от сел. Хока вперед на виду Суста донесли, что появились два всадника и один пеший с белым флагом на что посту было приказано, получив на то распоряжение от Начо Шелковникова, принять их и направить к нему в штаб. В это время в сел. Хок стоял штаб 3-го полка, куда и были доставлены парламентары, а оттуда на направлены на ст.Шахтакты в распоряжение Генерала Шелковникова. Состав парламентаров был из трех человек из коих: один нахичеванский татарин (терщик бани в Нахичевани), второй-турок, бывший ординарец Энвер-паши а третий и глава делегации-латыш по фамилии Михельсон, командир взвода кавалерии большевистского полка. Как выяснилось по их словам, конная бригада Красной армии разбитая в Зангезуре Нждеем и отрезанная от своей армии отступила в Нахичевань и там была принята татарами. От этой самой бригады и была послана делегация с пакетом, содержание которого к

³²⁹ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը մեզ տրամադրել է Մայրլ Բարայանը: Փաստաթղթի բնագիրը պահվում է «Համագրային» հայ կրթական և մշակութային միության կենտրոնական արխիվի Միմոն Վրացյանի ֆոնդում (ֆոնդ 3, գործ 260):

сожалению нам неизвестно. В состав Шахтагинского отряда входили кроме 2-го и 3-го полков еще и 1-ая легкая батарея под командованием капитана Клича, взвода учебной батареи, взвода поршневой батареи и бронепоезда “Азатамарт”.

В течение двух месяцев в отряде было спокойно и противник нигде на всем фронте не показывал себя вплоть до конца сентября (или начала октября). В это время для помощи на Игдырском фронте был из отряда взят 2-й полк целиком и на место его пришел слабый и не совсем организованный Даралагызский милиционный батальон под командой подполковника Кафиева. Командный состав 3-го полка, отлично помня историю Шарура в июле 1919 года, когда ослабление отряда взятием из него 2-го полка послужило крахом всей компании и на этот раз боялся за повторение прошлого зная, что даралагызский батальон ни в коем случае не заменит 2-го полка, а потому просили вместе с командиром своим полковником Каракешишевым, если увод 2-го полка крайне необходим, то в таком случае отряд отвести назад и занять линию Волчьих ворот, который с оставшимся отрядом можно с успехом защищать от более сильного врага гораздо меньшими силами. На такое предложение офицеров 3-го полка от Генерала Шелковникова последовало лишь замечание и приказание “заняться своим непосредственным делом, предоставив Начо самому делать что надо”. Таким образом 2-й полк ушел целиком и его заменил полк Кафиева, который занял левый участок отряда. Не прошло и нескольких дней, как противник, очевидно пронюхавший движение у нас, начал себя показывать и 24-го октября с целью демонстрации повел частичное наступление на левый участок. В этот же день в даралагызском батальоне началось массовое дезертирство и чтобы пополнить ряды бежавших на усиление левого участка были отправлены 1-ая и 3-я роты 3-го полка, которые вместе с даралагызским батальоном отбросили противника назад. 25-е число на всем фронте прошло спокойно и противник нигде не показывался. К утру 26-го октября части отряда стояли в следующем порядке:

Левый участок: Даралагызский батальон, 1-ая и 3-я роты 3-го полка, два пулемета того же полка и взвод учебной батареи.

Правый участок : 3-й полк за исключением 1-ой и 3-й роты, 3-й батальон и 4 пулемета от сел. Карабагляр исключительно до сел. Хок включительно, имея 9, 10 и 12 роты на позиции, а 11 рота в батальонном резерве в сел. Хок: Исключая сел. Хок до берега Аракса 6-ая и 7-ая роты и два пулемета; станция Шахтагты в распоряжении Начо, как прикрытие штаба отряда и отрядной резерв 8-ая рота; в сел. Шахтагты – полковой резерв 2-ая рота, команда связи и ординарцев 16 конных, два пулемета, нестроевая команда и штаб полка.

1-ая легкая батарея: два орудия на шоссе, не доходя до сел. Хок и два непосредственно впереди сел. Шахтагты.

Поршневой взвод: сел. Шахтахты.

Бронепоезд: станция Шахтахты.

Кроме того по берегу Аракса стояли 5-ая рота 3-го полка- се. Пусян, 4-я рота того же полка в сел Араб-Енгиджа и, кажется в сел. Чарчибогане или Шақриаре сотня Македона. Эти береговые части, кроме охраны Аракса, были заняты также сбором чалтыка и пшеницы для отряда.

26-го октября, также как и 25-го, с утра было на всем фронте спокойно и неприятеля не было видно нигде. К полудню погода изменилась и на всем протяжении позиций опустился сильный туман. Пользуясь этим туманом неприятель на всем фронте внезапно перешел в наступление не открывая огня до самого соприкосновения с нами (да и нельзя было открывать огонь, ибо в двух шагах ничего не было видно). Главные силы врага пошли на центр правого участка и ему удалось незамеченным подойти к нашим частям и пользуясь погодой окружить 6-ю и 7-ю роты и с молниеносной быстротой покончить с ними. Почти той же участи постигшие остальные части начали беспорядочное отступление, спасаясь кто может. Отряд остановился лишь на “Волчьих воротах”, где выяснилось, что Даралагызский батальон, 1-ая и 3 роты и нестроевая рота 3-го полка отступили в Даралагыз, целиком в плен попали 6 и 7 роты, командир 3-го батальона шт. Капитан Джамалбеков был расстрелян, а прапорщик того же полка застрелился не желая остаться в руках большевиков. Взвод учебной батареи на левом участке и взвод поршневых орудий в сел. Шахтахты попали в плен, а из двух пулеметных команд 3 –го полка были оставлены и попали в руки неприятеля шесть пулеметов, из коих два на участке полковника Кафиева, 2- на участке 6-й и 7-й роты, а два- на участке 3-го батальона. К вечеру весь оставшийся отряд в составе 3 взводов 2-ой роты и 200 человек остальных рот 3-го полка, 4-х пулеметов, 1-й легкой батареи, конница Македона, броневик и штаб отряда собрались у Волчьих ворот и организовали защиту на означенных высотах. Сюда же был переброшен 2-й полк в составе 2-х батальонов, рота разведчиков штаба комвойсками и два горных орудия. На этот раз правый участок, т.е. от берега Аракса по горе Догна до прохода занимал 3-й полк, а левее- 2-й полк и левый фланг сотня Македона. 1-ая легкая батарея у прохода. В сел. Садарак стояли нестроевые роты 2-го и 3-го полков, два горных орудия и рота разведчиков штаба комвойсками. Штаб Начо и бронепоезд- ст. Араздаян. Простояв тут несколько дней на сторожевом охранении, не помню какого, но в первых числах ноября Начо приказал вновь перейти в наступление и занять оставленные позиции, для чего с разсветом двинуться всему отряду вперед, а Македону-ночью выступить и через два часа после восхода солнца ударить в тылу неприятеля взяв для этого глубокий обход. Сотня с честью исполнив возложенную на нее задачу в назначенный час была уже на высотах Улья –Норашена и доканчивала

свое дело, а в это время пехота уже двигалась вперед спускаясь часть с высот, а часть по железной дороге вместе с броневиком. Начатое наступление как будто было шло хорошо, но пущенная противником конница в глубокий обход, обошла и Конницу Македона и нашу пехоту и ударила нам в тыл частью спустившись на волчьих ворота ачастью в сел. Садарак. Наступавшие части видя неприятеля у себя в тылу пришли в замешательство и не выдержав удар с фронта и с тылу отступили по линии железной дороги -3-й полк и 1-я батарея в полном порядке в сел. Давалу, 2-й полк- Бюк –Веди и Зинджирлу- конница Македона. В последних боях у Волчьих ворот пал геройской смертью командир батальона 2-го полка капитан Маркар Саркисян и попал в плен и разстрелян командир роты разведчиков Штаба комвойсками Шт.капитан Шахкалам; остальные потери нам неизвестны. Штаб отряда, бронепоезд и остатки роты <...> -ст. Ширазлу.

В таком положении и застал отряд 2-е декабря 1920 г.

За все время Шарурских и Ведибасарских боев охрану берега Аракса от Волчьих ворот до сел. Сараджалар несла особая охрана, организованная из самообороны жителей Гарнибасара под начальством полковника Кондратьева и помощника его энергичного г-на Яламова.

Как выяснилось после переворота 2-го декабря, причиной всего отступления из Шарура была пропаганда между солдатами. Не драться против своих же-русских, которая велась некоторыми офицерами, как оказалось впоследствии- коммунистами.

Подпись: поручик Х. Арутюнян

4-го Мая 1923г.

Гор. Неразборчиво, но во всяком случае, город не в СССР

P.S. Против нас все время действовала исключительно кавалерия: конная русская бригада с ручными пулеметами и красный татарский конный эскадрон.

No IV-86

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ԲԱՆԱԶԵՎ³³⁰,

որտեղից տեղեկանում ենք, որ Լիգայի Ասամբլեան անհրաժեշտ է համարում համաձայնության գալ մեծ տերություններից մեկի հետ, որպեսզի նրա միջոցով դադարեցվեն ռազմական գործողությունները

---

³³⁰ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվագիտության արխիվում:

*քեմալականների և Հայաստանի միջև ու այդ նպատակով որոշում է նաև
ստեղծել վեց անդամից բաղկացած հատուկ կոմիտե
(23 նոյեմբերի, 1920թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

20/ 48 /129

LEAGUE OF NATIONS

RESOLUTION ADOPTED BY THE ASSEMBLY OF ITS MEETING HELD ON
MONDAY,

NOVEMBER 23, 1920 (morning)

The Assembly, anxious to co-operate with the Council, in order to put an end in the shortest time possible to the horrors of the Armenia tragedy, requests the Council to arrive at an understanding with Governments , with a view to entrusting a Power with the task of taking the necessary measures to stop the hostilities between the Armenia and the Kemalists.

The Assembly further decides to nominate a Committee of 6 members to consider and report to the Assembly during this session the steps, if any, which can be taken for this object.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

20/48/129

ЛИГА НАЦИЙ

РЕЗОЛЮЦИЯ, ПРИНЯТАЯ АССАМБЛЕЕЙ НА ЕЕ ЗАСЕДАНИИ,
СОСТОЯВШЕМСЯ

В ПОНЕДЕЛЬНИК 23 НОЯБРЯ 1920 ГОДА (утро)

Ассамблея, стремясь сотрудничать с Советом, с тем, чтобы в кратчайшие сроки положить конец ужасам армянской трагедии, просит Совет прийти к взаимопониманию с правительствами, с тем, чтобы поручить одной из держав задачу принятия необходимых мер для прекращения военных действий между Арменией и кемалистами.

Ассамблея также постановляет образовать Комитет из 6 членов для рассмотрения и представления Ассамблее в ходе этой сессии тех шагов, если таковые имеются, которые можно предпринять для этой цели.

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ՀԱՏՈՒԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՁԵԿՈՒՑՈՒՄԸ³³¹,

որտեղ շեշտվում է, հայերը ընթացող պատերազմում պարտվում են ոչ այն պատճառով, որ չեն կարող իրենք իրենց պաշտպանել, այլ այն պատճառով, որ չեն հանդիսանում միջազգային որևիցե կազմակերպության անդամ, ընդ որում, թվում է խնդրահարույց, որ հայկական բանակն իր թվակազմով զիջում է թուրքականին; ստեղծված իրավիճակում ավելի նպատակահարմար և արդյունավետ կլինի, որ հայերին օգնություն ցուցաբերվի ոչ թե զորքով, այլ պատերազմ վարելու միջոցներով (հավանաբար՝ 26-28 նոյեմբերի, 1920թ.)

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿ

Assembly 10/ 48 /256

Document LEAGUE OF NATIONS

256

SITUATION IN ARMENIA

REPORT PRESENTED TO THE ASSEMBLY BY THE
SPECIAL COMMISSION ON ARMENIA

The Armenian Commission appointed by the Bureau of the Assembly of November 23rd has met six times, with the object of enquiring into the situation in Armenia, in consequence of the invasion of that country by the troops and irregular bands acting under authority of MUSTAPHA KEMAL PASHA, and of finding the best means to assist the Armenians in their struggle for independence, and eventually in their attempt to place the Armenian State on a sound basis.

According to the information which the Committee was able to obtain, it appears:

That the Armenians had been unable to defend themselves from the Turkish attack, not because they were overwhelmed by the numerical superiority of the enemy, but because they were wholly lacking in organisation, military or political. As a matter of fact it is doubtful whether the Armenian Army is not larger than that of Kemal.

If, therefore, it is desired to come effectively to the assistance of the Armenians, there can be not doubt that it must be done not by sending a military expedition, or

---

³³¹ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվազիտության արխիվում:

anything of that kind, but by giving to the Armenians the means of helping themselves. Without going into details, which is would be obviously importer at the present stage to discuss, the Committee is of opinion that for a comparatively moderate sum this object might be attained provided that the right man can be found for the purpose of directing the necessary assistance.

The Committee are glad to note that considerable efforts are being made in the United States to raise a fund which should be applied for purpose of this kind.

The expenditure of such a fund should obviously be controlled by someone having the confidence of the donors, and your Committee have some reason to believe that other material assistance would be available for any serious enterprise such as is indicated.

Unfortunately, the present session of the Assembly will have come to an end before any definite result has been reached and the Committee think it desirable that some Agency of the League should remain in existence after the close of the Assembly, which would have full cognizance of all that has hither to occurred and be able to keep in touch with further efforts in this direction.

They, therefore, recommend that the Assembly should ask the Council to re-appoint a Committee as from the end of the present Session of the Assembly. The Committee would naturally be left at liberty to re-organise its work in the way it thought best having regard to the difficulty of frequent of its members.

It is understood that the Committee would not be able in any way to pledge the responsibility of any Member of the League without their consent.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԴՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Ассамблея 10/48/256
Документ ЛИГА НАЦИЙ
256

СИТУАЦИЯ В АРМЕНИИ

ДОКЛАД, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫЙ АССАМБЛЕЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ КОМИССИЕЙ ПО АРМЕНИИ

Армянская комиссия, назначенная Бюро Ассамблеи 23 ноября, шесть раз собиралась расследовать ситуацию в Армении в результате вторжения в эту страну войск и нерегулярных групп, действующих под руководством Мустафы Кемаля Паши, и найти наилучшие способы помочь армянам в их борьбе за независимость и, в конечном итоге, в их попытке поставить армянское государство на прочную основу.

Согласно информации, которую Комитет смог получить, представляется следующее:

Армяне не смогли защитить себя от турецкого нападения, не потому, что они были подавлены численным превосходством противника, а потому, что они не являются членом никакой организации,- военной или политической. На самом деле сомнительно, что армянская армия не больше, чем армия Кемалья.

Поэтому, если есть желание эффективно прийти на помощь армянам, не может быть сомнений в том, что это должно быть сделано не путем отправки военной экспедиции или чего-либо в этом роде, а путем предоставления средств помощи непосредственно самим армянам. Не вдаваясь в подробности, которые на данном этапе необходимо было бы обсудить, Комитет считает, что за сравнительно умеренную сумму это все может быть достигнуто, если найти подходящего человека для направления необходимой помощи.

Комитет с удовлетворением отмечает, что в Соединенных Штатах предпринимаются значительные усилия по сбору средств, которые будут использованы для целей такого рода.

Расходы такого фонда должны, очевидно, контролироваться кем-то, кто пользуется доверием доноров, и у вашего Комитета есть основания полагать, что для любого серьезного предприятия, такого, как указано, будет доступна также и другая материальная помощь.

К сожалению, нынешняя сессия Ассамблеи завершится до того, как будет достигнут какой-либо определенный результат, и Комитет считает желательным, чтобы после закрытия Ассамблеи какое-либо Агентство Лиги продолжило бы свою деятельность, чтобы было в полной мере известно все, что должно было случиться, и чтобы была возможность поддерживать связь относительно дальнейших усилий в этом направлении.

Поэтому рекомендуется, чтобы Ассамблея обратилась к Совету с просьбой о повторном назначении Комитета к концу нынешней сессии Ассамблеи. Комитет, естественно, будет наделен свободой заниматься реорганизацией своей работы так, как он считает нужным, учитывая трудности с организацией частых встреч с его членами.

Понятно, что Комитет не вправе никоим образом брать на себя ответственность за того или иного члена Лиги без их согласия.

**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻՆ ՎԻՑ ՍԱՍՈՒԼԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԱՍՓՈՓԱԳԻՐ**³³²,
*որտեղ տեղեկացվում է, որ Հայաստանը հայտարարված է որպես
Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն և կարմիր
ապստամբները քաղաքական և ռազմական օգնության ակնկալիքով դիմել
են Խորհրդային Ռուսաստանին
(30 նոյեմբերի, 1920թ.)*

БЮЛЛЕТЕНЬ БЮРО ПЕЧАТИ

При Полномочномъ Представительствѣ Р.С.Ф.С.Р. въ Грузіи

1 Декабря 1920 года Тифлисскаго № 147 Лист 16

СОВЕТСКАЯ ВЛАСТЬ ВЪ АРМЕНИИ

Дилижанъ 30 ноября 22 часа 15 минутъ.

Крестьяне Дилижанскаго и Каравансарайскаго районовъ возмущенные преступной политикой дашнаккаго Правительсва и увеличивающей анархіей въ странѣ, подняли знамя возстанія. Коммунистическая партія Арменіи сейчасъ же взяла на себя руководство этихъ стихійнымъ движеніемъ и создала Ревкомъ Арменіи, объявить Арменію Соціалистической Совѣтской Республикой. Нанесень первый ударъ. Городъ Дилижанъ въ нашихъ рукахъ. Воодушевленные повстанцы рвутся дальше для окончательнаго сверженія ненавистнаго оплота Антанты. Исполняя ихъ волю мы двигаемся впередъ въ полной надеждѣ, что освободительница угнетенныхъ народовъ Востока, Красная армія нашей старой совѣтницы – Великой Соціалистической Россіи окажетъ намъ реальную помощь въ нашей трудной борьбѣ. Отъ лица рабочихъ и крестьянъ Арменіи мы просимъ Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ оказать эту помощь.

Да здравствуетъ Россійская Соціалистическая Федеративная Совѣтская Республика! Да здравствуетъ Побѣдоносная Красная Армія!

ПРЕДСѢДАТЕЛЬ РЕВОЛЮЦИОННОГО КОМИТЕТА АРМЕНИИ КАСЬЯНЪ.

ЧЛЕНЫ: АВИСЬ НУРИДЖАНЫЪ, БЕКЗАДЯНЪ, ДОВЛАТЯНЪ,

МРАВЯНЦЪ, ТЕР-ГАБРИЭЛЯНЦЪ.

Вѣрно:

---

³³² Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բելրոյում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Մինն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

№ IV-89

Ս. ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵԻ ԵՎ 11-ԴԴ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՎԵԼԻԿԱՆՈՎԻ

ԽՈՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՂԻՂ ՎԱՊՈՎ

Քարվանսարայն ու Դիլիջանը գրավելու, և

կարմիր զորքերի առաջ շարժվելու մասին

(30 նոյեմբերի, 1920թ.)

Принята с аппарата

30/X1 13/30 15/ 436/ 313

И С Т Л Т К... 5911/БЗСЛЗ 111,125 ПЕРЕДАТЬ ПО ПРОВОДУ

Здравствуйте тов. Орджоникидзе Караван Сарай был занят без единого выстрела районе крестьяне с радостью встретили наши части как раз наше выступление было своевременное ибо к следующему дню организовавшиеся крестьяне должны были восстать во главе с группой товарищей которых мы отправили накануне этого в районе нелегальную работу крестьяне несколько раз с зурной подходили к нашей границе но не встретив наших войск вернулись все сведения какие есть в нашем распоряжении говорят что и по всей Армении не будет сопротивления хотя в Делижане стоит часть маузеристов Сепу ...известного большевика это мне удалось с ним говоря по аппарату они угрожают но наши сведения такие что стоящий там полк на нашей стороне имея во главе себя подпольную ячейку коммунистов накануне нашего выступления там был митинг разделившейся на две части с ориентацией к нам и против нас словом если дашнаки окажут сопротивление то это могут сделать только в Делижане дальше нет мною сделано распоряжение чтобы ни один солдат армянина пленного не переправлять в Азербайджан имея ввиду политическую ситуацию думаю и вы согласитесь организовать местный ревком все берется на учет за все платится денег не жалеть на первое время присылаю телеграммы Ревкома вы можете совместно с Сашей Довлетовым изменить как угодно вокруг нашего ревкома надо создать благоприятную, международную обстановку политическую ситуацию надо трубить в газетах и по радио и всюду чем угодно копии этих радио надо передать сюда напечатанном виде летучек чтобы распространить среди населения пока это привет товарищам с коммунистическим приветом АВИС

Здравствуйте тов. Орджоникидзе тоже передаю до зарезу нужны технические работники пусть Саша и Давлетов мобилизуют всех и пришлют АВИС

(лист 1).

Здравствуйте тов.Великанов очень плохо что нет от вас сведений это очень важно .....? Здравствуйте мне известно только что части кавалерии только выступили на Делижан о дальнейшем пока сведения не поступало так как связь работает очень плохо более или менее сносно наладили до Караван/Сарая это я все знаю но это как раз недостаточно когда выступил кавбригада на Делижан и откуда в каком количестве сабл и штыков считаете ли вы достаточным чтобы завладеть Делижаном, приняли ли во внимание приказ Назарбекова оказать сопротивление и отбросить от границы? В овладение Караван/Сарая должны участвовать три кавалерийских полка и два пехотных общей численностью до полтора тысяч количество достаточное все равно большие силы на большой дороге развернуть нельзя других дорог кроме шоссе здесь нет ...? В овладении Караван/Сарая или Делижана Делижана ? в котором часу выступили и откуда сегодня части один кавалеринский полк в 2 часа утра из Караван/Сарая пехота должна выступить по приказу В 7 часов резервные два полка кавалерийских выступили из Караван/Сарая в 10 час / надо добиться во что бы то ни стало о результатах о движении сегодняшнего дня и сообщить сегодня же ночью

Сейчас посылается мотоцикл единственный наш сегодня сведения во всяком случае получу ? Будем ждать

(лист 2)

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 5, գ. 367, թ. 1-2; մեքենագիր

No IV-90

**ՀԵՌԱԳԻՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ ԸՆԹԱՑՈՂ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՂԵԿԱՎԱՐ ԱԼ. ԽԱՏԻՍՅԱՆԻՆ,**

*որտեղ նշվում է, որ ելնելով ստեղծված իրավիճակից, Հայաստանի
Հանրապետության քաղաքական դեկավարությունը համաձայնվում է երկրի
խորհրդայնացմանը՝ անկախության երաշխավորման պարագայում
(1 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

ԱԼԵՔ-ՊՈԼ

ԽԱՏԻՍՅԱՆԻՆ

Տաճիկների առաջարկած ծանր պայմանները շատ ուժեղացրին կարմիրների դիրքը, վորոնք արդեն գրավել են Դիլիջանը յեվ գալիս են այն լոզունգով, վոր իրենք գնում են Հայաստանը փրկելու տաճիկներից: Հայ գորքերը Դիլիջանում համբույրներով են ընդունել կարմիրներին: Կետ այսպիսի

պայմաններում կառավարությունը համաձայնվում է սովետիզացիայի անկախության յերաշխապնրության հիմքերով կետ Այս սկզբունքով վարվում են բանակցություններ Լեզրանի հետ:

1 դեկտեմբերի 14

ԱՐՏ.ԳՈՐԾ. ՄԻՆ. ԳՈՐԾ Նո 530 ԵՁ՝146

ՀՄԱ, Ծ-Պ. 200, ց. 2, գ. 112, թ. 34; մեքենագիր

No IV-91

ՎՐԱՅՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽԱՏԻՍՅԱՆԻՆ,

որի միջոցով երկրի վարչապետը տեղեկացնում է Ալեքսանդրապոլում բանակցող պատվիրակության ղեկավարին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշել է ընդունել կարմիրների առաջարկը՝ երկիրը խորհրդայնացնելու վերաբերյալ (1 դեկտեմբերի, 1920թ.)

ՊԱՐՈՆ ԽԱՏԻՍՈՎԻՆ

Բյուրոն, ֆրակցիան, կառավարությունը վորոշեցին ընդունել կարմիրների առաջարկը սովետիզացիայի մասին, դրել ենք վորոշ պայմաններ, վոր ճանաչվի Հայաստանի անկախությունը, հաշտություն կնքել տաճիկների հետ, թույլ չտալ քաղաքացիական կռիվ մտցնել կառավարության մեջ մերոնցից 1/XII 20թ, 22 ժամին:

ՎՐԱՅՅԱՆ

Պետ.Կենտ.Արխիվ, Արտ.Գործ.Մին.: Հայ-թուրքական

Դեկեագցիան Ալեք-Պոլում՝ գործ 866, էջ 126,

Հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ՝ գործ 530, էջ 156

----

x/ Գրված է մատիտով, անգրագետ տեղ-տեղ ռուսերեն բառերով /530 գործում/: 866 գործի գրությունը պատճենն է 530 գործի, իսկականի վերջին լրիվ է, ԽՄԲ.:

ՀՄԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 44; մեքենագիր

No IV-92

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՕՐԶՈՆԻԿԻԶԵՑ,

Էրիվանում հայտարարված է Խորհրդային իշխանություն, Հայաստանի հեղկումին շնորհավորական հեռագիր է հղել Ալեքսանդրապոլից Քյազիմ Կարաբեքիրը, Ալեքսպոլում տեղակայված թուրքական զորքը չափազանց բարյացակամ է Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ, թուրք զինվորները կրում են կարմիր կրծքանշաններ և իրենց համարում են կարմիրբանակայիններ, Ադրբեջանը հայտարարել է Նախիջևանը, Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը Հայաստանին հանձնելու մասին (2 դեկտեմբերի, 1920թ.)

СООБЩЕНИЕ ТОВ. ОРДЖОНИКИДЗЕ

Передайте т.т. Ленину и Сталину следующее:

Только-что получено сообщение из Эривани, что в Эривани провозглашена Советская власть, старое правительство устранено, вся власть временно, до прибытия ревкома, передана военному командованию, во главе с Дро, военным комиссаром Армении назначен Силин, войскам отдан приказ о передаче их в распоряжение ревкома. Ревком в настоящее время в Делижане, завтра утром поедет в Эривань. Ревком получил приветственную телеграмму от командующего турецким фронтом Карабекира и представителя Турции Кязимбея. Ревком на пути в Эривань. Прибывший сегодня из Александрополя товарищ сообщает, что среди кемалистических войск настроение в высшей степени дружественное нам, войска носят красные значки и считают себя красноармейцами. Азербейджан вчера уже декларировал в пользу Советской Армении передачу Нахичевани, Зангезура, и Нагорного Карабаха.

Баку, 2-го декабря 1920г.

ОРДЖОНИКИДЗЕ.

“Известия” Москва

4 декабря 1920г., № 273 (1120).

Верно /подпись/

No IV-93

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ
ԵՆԹԱՐԿՎՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ,**

*որտեղ հնչեցվում են ընդհանուր բնույթի ողջունի խոսքեր ժողովուրդների
եղբայրության և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի մասին
(2 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

ПРИВЕТ КРАСНОЙ АРМЕНИИ.

Рабочие и крестьяне Армении подняли знамя восстания, образовали ревком и зовут к себе на помощь против дашнакских маузеристов Российскую Красную Армию.

Армения становится и станет Советской.

Дашнакское хозяйничание доживает свои последние дни.

Таковы события последних дней.

Эти события разносят всему миру радостную весть о новой победе рабочего класса. Они означают, что измученный многострадальный армянский народ сумеет, наконец, свободно вздохнуть и приступить к исцелению своих ран в братском союзе с Советским Азербайджаном и с Советской Россией.

Советская Армения- залог того, что недалеко то время, когда трудящиеся Грузии тоже наконец, скинут своих меньшевитских правителей и присоединят Красную Грузию к общей Советской Федерации.

Только Советское Закавказье даст подлинную пролетарскую свободу трудящимся, освободит их от вековых цепей помещичьего и капиталистического рабства и раз навсегда покончит с позором существования национальной розни.

И последние события в Армении это верный и решающий шаг к федеративному об'единению всего Закавказья под славным, боевым Советским знаменем.

А пока борьба за Советскую Армению еще продолжается - дашнаки еще не сложили оружия. И в эти решительные битвы мы шлем свой пламенный братский привет всем трудящимся Армении, стягивающим свои боевые силы под знамена Революционного комитета Армении.

Да здравствует Красная Армия!

Да здравствует братский Союз Советской Армении и Советского Азербайджана!

Да здравствует мировая революция!

Газ. "Бакинский Рабочий"

Четверг, 2 декабря 1920г.

№ 22 (109), стр. 1.

Верно:

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, գ.4, գ.71, թ.2-3; սկզբնաղբիր

No IV-94

ՀԵՌԱԳԻՐ՝ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ Տ.ԲԵԿԶԱԴՅԱՆԻՆ,
*որի միջոցով տեղեկացվում է, որ
Հայաստանում տեղի է ունեցել խորհրդայնացում
(2 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

ԲԵԿԶԱՏՅԱՆԻՆ
1920 Դեկտեմբերի 2

Ի նկատի ունենալով յերկրի համար ստեղծված հանգամանքները, կառավարությունը վորոշեց հրաժարվել իշխանությունից յեվ զինվորական ու քաղաքական իշխանությունը հանձնել հրամանատար Դրոյին կետ Լեզրանի հետ կնքված պայմանով Հայաստանը հայտարարվում է անկախ խորհրդային հանրապետություն կետ Ռուսաստանը պարտավորվում է պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, վորոնց մեջ մտնում են նաեվ Նախիջևեվանը Զանգեզուրը կետ Ռեվկոմը կազմվելու յե 5 կոմունիստից ....

ԱՐՏ.ԳՈՐԾ.ՄԻՆ. գործ Նո 530 էջ՝ 157

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 200, ց. 2, գ. 112, թ. 31; մեքենագիր

No IV-95

ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐ ԵՎ ԱԿՏ³³³

*ստորագրված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և
Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև՝ իշխանությունը
Հայաստանում իսադադ եղանակով
հայ բոլշևիկներին փոխանցելու պայմանների մասին
(2 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

³³³ Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993, էջ 533, 534:

Դեկտ. 2-ին ստորագրվեց հետևյալ համաձայնագիրը Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչների և Լեզրանի միջև:

**ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ,
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ**

«2 դեկտ. 1920 թ., մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազոր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ.-ի լիազորությամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի հորհրդային կառավարության, և մյուս կողմից, ընկերներ Դրոն և Տերտերյանը, ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ կնքեցին համաձայնություն հետևյալի մասին.

1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Սոցիալիստական հորհրդային Հանրապետություն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը, կազմվում է ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի հորհրդային կառավարությունը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական հորհրդային Հանրապետության հոդերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգը իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինվորական տեսակետից կապահովե երկաթուղու տիրապետությունը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Ջանգեղուր գավառը և Ղազախ գավառի մի մասը օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, և Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտ. 28:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հայտարարումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների (ս-հ., ս-դ.) անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցության պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կոիվներին մասնակցելու և հորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար:

6. Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են Գեևա ան-

դամներ կոմունիստական կուսակցության կողմից նշանակված և երկու անգամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցության հետ:

7. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապես կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդ. Հանրապետության պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինվորական ուժեր:

8. Սույն համաձայնագիրը ստորագրվելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը քաշվում է իշխանությունից: Իշխանությունը ժամանակավոր կերպով, մինչև Հեղափոխական կոմիտեի գալը, անցնում էր զորահրամանատարության, որի գլուխն է կանգնում Դրոն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն. կողմից Հայաստանի զորահրամանատարության կից կոմիսար է նշանակվում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստված է երկու օրինակ:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն., լիազոր ներկայացուցիչ՝ ԼԵԿՐԱՆ:

«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորությամբ՝ ԳՐՈ և ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ»*:

Միաժամանակ Լեզրանի և կառավարության միջև համաձայնություն կայացավ, որ դեկտ. 2-ի գիշերվա ժամը 12-ին իշխանությունը հանձնվի զին. նախարար Դրոյին և սա, խորհրդական ունենալով Լեզրանի ներկայացուցիչ Սիլինին, կառավարե երկիրը, մինչև Հեղկոմի ժամանումը Ազրբեջանից: Նույն իմաստով խմբագրվեց ու հրատարակության տրվեց նաև հետևյալ «ակտը», որ հեռագրվեց գավառական իշխանություններին ու զորամասերի պետերին ի գործադրություն և փակցվեց Երևանի պատերին:

Ա Կ Ց

«Նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ երկրում ստեղծված կացությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր 1920 թվի դեկտեմբերի 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարվել իշխանությունից և հանձնել զինվորական և քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը զորաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտոնում նշանակել ռազմական նախարար Դրոյին:

Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՑՅԱՆ.

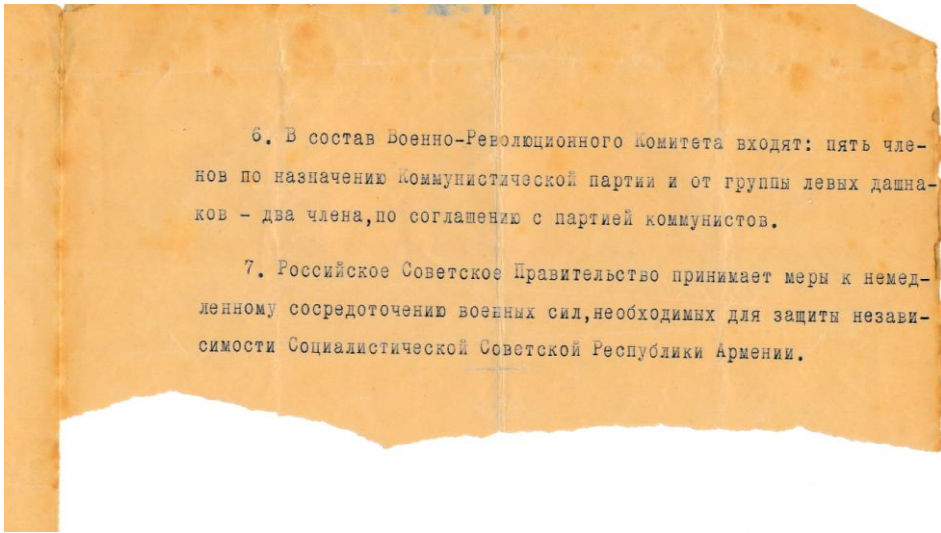
Նախարարներ՝ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. ՆՈՆԴԿԱՐՅԱՆ, Հ. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, Գ. ԿԱՆԱՅԱՆ:

Իսկականի հետ ձիշտ է՝

Դիվանապետ՝ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ»

6. В состав Военно-Революционного комитета входят: пять членов по назначению Коммунистической партии и от группы левых дашнаков - два члена, по соглашению с партией коммунистов.

7. Российское Советское Правительство принимает меры к немедленному сосредоточению военных сил, необходимых для защиты независимости Социалистической Советской Республики Армении.

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ ԱՇՏԱՆՔԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿԸ ³³⁴

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՌՈՒՄԵՐԵՆ ՏԵՔՍՏԸ

СОГЛАШЕНИЕ 1920
ПОЛНОМОЧНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА Р.С.Ф.С.Р.

и

ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ.

1-го декабря 1920 года Полномочный представитель Р.С.Ф.С.Р. тов. ЛЕГРАН от имени Российского Советского Правительства - с одной стороны - и т.т. ДРО и ТЕРТЕРЯН - от имени правительства Республики Армении - с другой стороны - заключили соглашение о нижеследующем:

1. Армения объявляется Независимой Социалистической Советской Республикой.
2. До созыва съезда советов Армении образуется временный Военно-Революционный Комитет, к которому переходит вся полнота власти в Армении.
3. Российское Советское Правительство признает бесспорно входящими

³³⁴ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համագրային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3 (*Միևն Վրացյանի ֆոնդ*), գործ 368:

в состав территории С.С.Р. Армении: Эриванскую губернию со всеми входящими в ее состав уездами, часть Карсской области, обеспечивающую в военном отношении обладание железно-дорожной линии – ст. Джадур – ст. Аракс (Нагорный Карабах), Зангезурский уезд и часть Казакского ущелья Елизаветопольской губернии (в прежних соглашениях .....) и те части Тифлисской губернии, которые находились в обладании Армении до 28 сентября 1920 г.

4. Командный состав армянской армии не подвергается никакой ответственности за действия, совершенные в рядах армии до провозглашения Советской власти в Армении.

5. Члены партии Дашнакцутюн и других соц. партий (С.-Р., С.-Д.) не будут подвергнуты никаким репрессиям за принадлежность к партии и участие в политической борьбе против коммунистических партий и Советской России за действия, совершенные до провозглашения Советской Армении, гарантируется сохранение жизни.

6. В состав Военно-Революционного Комитета входят: пять членов по назначению Коммунистической партии и от группы левых дашнаков – два члена, по соглашению с партией коммунистов.

7. Российское Советское Правительство принимает меры к немедленному сосредоточению военных сил, необходимых для защиты независимости Социалистической Советской Республики Армении.

№ IV-96

ՀԵՌԱԳԻՐ,

որն ուղարկված է Հայաստանի զինված ուժերի հրամանատար Դրոյի և կոմիսար Միլիների անունից՝ Ալեքսանդրապոլում հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ.Խատիսյանին, տեղեկացնելով նրան, որ իրենց լիազորությունները դադարեցվում են և իրենք ի գորտու են վերադառնալ Երևան (3 դեկտեմբերի, 1920թ.)

ՅԵՐԵՎԱՆ.3 Դեկտ. 20թ. ժ. 12

Ալեքսանդրապոլ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՏ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԽԱԳԱՀ ԽԱՏԻՍՈՎԻՆ

Հայտնվում է ի գիտություն, վոր Հայաստանի Հեղկումի կողմից խորհրդային իշխանություն հայտարարելու պահից, դեկտեմբերի 1-ից՝ հին

կառավարության նշանակած պատվիրակությունը վոչ մի իրավունք չէվ լիազորություն չունի: Մինչ նոր պատվիրակության նշանակումը՝ Հեղկոմը անմիջապես հաղորդագրվելու Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի Կառավարության հետ 7757:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՅԱԼ ՈՒՅԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ՝ ԴՐ Ո
Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ԿՈՄԻՍԱՐ՝ ՍԻԼԻՆ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ ԽԱՏԻՍՈՎԻՆ

Դուք ամբողջ պատվիրակության հետ միասին կարող եք գալ Յերեվան: Խոստացված է մեկնելու ազատություն նո. 77755.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՅԱԼ ՈՒՅԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ՝ Դ Ր Ո
ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.3 գ.272, թ.45; մեքենագիր

No IV-97

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԳՐԱՆՑՎԱԾ ՀԱՅ-
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԸՆԹԱՑՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ³³⁵

*Գրանցված են նշված իրադարձություններին առնչվող դեպքերը
1920 թ. սեպտեմբերի 14-ից մինչև դեկտեմբերի 3-ը
(14 սեպտեմբերի - 3 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

RE'PUBLIQUE D' ARME'NIE Le «...» 1920

Repre'sentant Diplomatique en Ge'orgie Tiflis

№.....

Краткая записка о ходе событий со дня Турецкого наступления (14 сентября – 30 ноября 1920 года).

14-го Сентября.

³³⁵ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բելրություն՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում. Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

Миссія получила телеграфное сообщеніе Министра Иностраннхъ дель о наступленіи турковъ въ Ольгинскомъ направленіи и на правый флангъ Сарыкамьшскаго Отряда. Въ этомъ первомъ сообщеніи Правительство Арменіи обращаєсь къ заместителю Министра Председателя Лордкипанидзе просить отпустить керосинъ, мазуть и бензинъ.

15-го «»

Миссіей послана нота «союзникамъ» о наступленіи турокъ въ нарушение Севрскаго договора.

24-го «»

Вторая нота «союзникамъ» съ изложеніемъ хода событій и указаніемъ участія большевиковъ. Отмечены тяжелые условія борьбы, в следствіе отсутствія топлива, перерыва сообщенійи т.д.

28-го «»

Третья нота «союзникамъ» о переходе большевиковъ границы, бояхъ въ районе Аксибара и отступленій большевиковъ.

29-го «»

Обращеніе делегатовъ социалистическихъ партій Арменіи къ Дебрюкеру.

30-го «»

Нота Чичерину, копія Лэграну съ просьбой приложить все усиліякъ пріостановленію дальнѣйшаго наступленія на Арменію союзникъ Р.С.Ф.С.Р. Турецкихъ національныхъ силъ.

30-го Сентября.

Миссія получила сообщеніе объ оставленіи нашими войсками Сарикамышса и Кагызмана и о грозящей опасности Карсу.

1-го Октября.

Получено сообщеніе о сосредоточеніи нашихъ войскъ въ районе Бегли-Ахмеда. Вся Арменія объявлена на военномъ положеніи. Министры находящіе на фронтахъ, Правительство просить обращаться къ союзникамъ, дабы послѣдніе оказали срочную и реальную помощь. Просить также помощи Турціи, которой тоже грозитъ опасность.

2-го «»

Нота союзникамъ о томъ, что большевики определенно помогаютъ туркамъ.

3-23 октября.

На фронтахъ затишьє. Мелкія стычки. Попытки турковъ произвести обходныя движенія отражены.

20-го «»

Послана нота Чичерину, копія Егіязарову съ протестомъ противъ оказываемой помощи туркамъ большевиками.

23-го «»

Возобновилося наступленіє турокъ на всехъ фронтахъ.

30-го «»

29-го ночьюъ получили свѣденія о бояхъ подъ Карсомъ и объ отступленіи нашихъ войскъ подъ прикрытіе внутреннихъ фортовъ Карса. Паденіе Карса неизбежно.

30-го «»

Послана нота союзникамъ и Министру Иностранныхъ Дѣль Грузинской Республики о критическомъ положеніи Карса, о крайне тяжеломъ положеніи Арменіи, которая безъ помощи со стороны союзниковъ будетъ побеждена и принуждена принять условія турокъ.

31-го «»

Паль Карсъ.

5-го Ноября.

Нота Союзникамъ – Сообщение о паденіи Карса и концентраціи войскъ у Александрополя. ...ена полное невниманіе союзниковъ къ судьбамъ Арменіи, которая чтобы спасти себя принуждена искать помощи и поддержки помимо союзниковъ.

6-го Ноября.

Правительство обратилось съ предложеніемъ мира къ турецкому командованію и Ангорскому Правительству. Военные дѣйствія по соглашенію пріостановлены.

8-го «»

Турки предложили условія перемирія.

11-го «»

Правительство отклонило предложенныя турками условія перемирія, предлагая придерживаться соглашения 6-го ноября. Военные дѣйствія возобновились.

11-го «»

Нота союзникамъ – о мирныхъ переговорахъ съ турками и принятіи тяжелыхъ условій перемирія съ отдачей туркамъ Александрополя.

11-го «»

Нота Турецкаго Командованія Армянскому военному командованію о томъ, что условія 8 ноября вовсе не новые условія и что непринятіемъ этихъ условій отклоняется мирная конференція, въ виду чего военные дѣйствія возобновляются.

15-го «»

Получено сообщеніе о посредничестве Р.С.Ф.С.Р. – Нота Чичерина по этому вопросу.

18-го «»

Перемиріє с турками.

19-го «»

~~Хатисовъ выехал в Александрополь для веденія мирных переговоровъ. Кроме Хатисова, назначены Каршанов и Гюльханданянъ. Ожидается в Александрополе также Легранъ и Мдивани.~~

22-го Ноября.

20-го в Эривань прибыли Легранъ и Мдивани. Качазнуни предложено составить новый кабинетъ. (персональный).

22-го «»

Въ Александрополь для веденія мирных переговоров съ турками выехала наша делегация подъ председательством Хатисова в составе членов Корганова и Гюльханданян. Ожидается там Легран и Мдивани.

25-го «»

Получено сообщеніе о новом кабинете. Премьер Враціан. Начало мирной Конференции в Александрополе.

2-го Декабря.

Правительство Враціана подало в отставку, передавъ военную и гражданскую власть командующему войсками Дро, который вошелъ в соглашеніе съ Леграномъ объ образованіи Ревкома. Ревком образованъ изъ 5 коммунистов и двух дашнакцаканов. Фракція дашнакцаканов постановлена содействовать новой власти.

3-го Декабря.

Получен приказъ №1 нового Пр-ва с подписью командующего вооруженными силами Дро и Комиссара Р.С.Ф.С.Р. Силина о правозглашеніи Арменіи Независимой Советской Республикой и о передачи власти до прибытія Ревкома в Эривань Дро и Силину.

* * *

Ռուսը կասեր. “СВЕРШИЛОСЬ!”: Հայաստանը խորհրդայնացավ: Դե պար արի, հայ բոլշևիկ, անկախ Հայաստանի ավերակների վրա՝ տանայ – նինամ... Քեմալա-բոլշևիկյան ներխուժման արդյունքում ծվատված Հայաստանի 30.000 քառ. կմ. կազմող մի բեկորի՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի Խորհրդային Հայաստան անուն ստացած գաղութային մի ծայրամասի վրա արևն սկսեց ծագել հյուսիսից: Օրհնված ոտն էլ, բնականաբար, կար: Բայց այս անգամ բոլշևիկի շինելով ռսի օրհնյալ ոտը եկավ <<երկրորդ սերիայում>>: Իսկ առաջինը այս անգամ բոլշևիկյան շինել հագած ազատարար թուրքի օրհնյալ ոտն էր, որ եկավ «ազատագրելու» հայ աշխատավորին իր սեփական պետությունից: Համաձայն հենց բոլշևիկյան աղբյուրների, ազատարար ասկյարի այդ մուտքը հայերիս համար արժեցավ 198 հազար մարդկային զոհ, շեշտենք՝ ոչ մարտական և մոտ 18 մլն. ռուբլի ոսկով՝ 14 տոննա ոսկուն համարժեք նյութական վնաս³³⁶: Առաջին արցախյան պատերազմի մեր հրամանատարներից մեկը, իմանալով այս տվյալները, տվեց իր խիստ մասնագիտական գնահատականը. «Եթե կովելով էդքան զոհեր տայինք, ոչ թե Էրզրումը, Ստամբուլն էլ գրաված կլինեինք»...

Անկախ Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությունն իր գործունեությունն ավարտեց, առանց չափազանցության, երկու քունքին էլ միաժամանակ ստորճանակը պահած՝ Ալեքսանդրապոլում Կարաբեքիրը, Երևանում՝ Լեգրանը: Չափազանց ծանր պայմաններով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, համենայնդեպս, թեկուզև ձևական, բայց Հայաստանի համար դեռևս պահպանում էր անկախ պետական միավորին բնորոշ մի շարք աստիճաններ՝ կառավարություն, բանակ, ճիշտ է՝ շատ սահմանափակ թվով, միլիցիա, և այլն և չէր զրոյացնում նրա սուբյեկտայնությունը: Լեգրանի հետ ստորագրած համաձայնագիրը զրոյացրեց պետական ինքնուրույնության ամենավերջին տարրերը և հայերի համար բացվեցին բոլշևիկյան դրախտի դռները: Բաքվից ուղարկված Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Սարգիս Կասյան (նախագահ), Ասքանազ Մռավյան, Մահակ Տեր-Գաբրիելյան, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Ավիս Լուրիջանյան, Իսահակ Դովլաթյան, – սկսեց գործել: Պատիվ արեք, համեցեք...

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

³³⁶ Советская историческая энциклопедия, т.1, Москва, 1961, сс.753,754.

ԲԱԺԻՆ V

Հայաստանում հայ բոլշևիկների կառավարման
առաջին ամիսները

ԸՆԿԵՐ ՄԱՌԻՋԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՁԱՅՆԱԿՑՈՒՄ Է
ԸՆԿԵՐ ԿԱՑԻՆԸ
(դեկտեմբեր, 1920թ. – 1921թ.)

Խորհրդայնացման արդյունքում իշխանության գալուց և երկրի ռազմաքաղաքական դեկավարումը ստանձնելուց հետո, հայ բոլշևիկները, բնականաբար, պետական կառավարման համակարգում ներդրեցին և օգտագործեցին այն մեթոդաբանությունն ու գործիքակազմը, որը բնորոշ և հարազատ է քաղաքական այդ հոսանքին: Դրանց ընդհանուր էության մասին գիտի, և սարսափում է ողջ մարդկությունը: Դրանց հայկական տեղայնացման մասին կխոսեն ստորև բերված փաստաթղթերը: Այս բաժնում ներկայացված են նյութեր, որոնք առնչվում են երկրի կառավարման բնագավառում հայ բոլշևիկների դավանած սկզբունքներին, մոտեցումներին ու կոնկրետ քայլերին: Որոշ փաստաթղթեր լուսաբանում են այն անցքերը, որ տեղի ունեին միջազգային հարթակներում, Հայաստանի հետ կապված՝ նույնիսկ նրա խորհրդայնացումից հետո:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բ Ա Ժ Ի Ն V-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No V-1 - No V-33)

No V-1

ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԿՈՍԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՐԳԻՍ
ԿԱՍՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՎԵՏԻՍ
ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ³³⁷,

*որտեղ նոր իշխանության եկած հայ բոլշևիկյան կառավարության
դեկլարարը տեղեկացնում է, որ հայկական պատվիրակությունը Փարիզի
վեհաժողովում համարվում է լուծարված, իսկ նրա ունեցվածքը պետք է
անցնի Խորհրդային Հայաստանին
(7 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԲՆՕՂԻՆԱԿ

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

27, Avenue

Marceau

DÉLÉGATION

À LA CONFÉRENCE DE LA PAIX Vérifié le 20 décembre 1920

Paris

190

Aharonian, 27 avenue Marceau, Paris

Erevan, 241-119 / 117 – 17- 8.20

M^Le Radio

Ordre du Comité Révolutionnaire d'Arménie Soviétique : toutes les représentations et missions diplomatiques formées par l'ancien gouvernement Dachnakiste perdent leurs pleins pouvoirs du moment de la proclamation de l'Arménie comme République indépendante Socialiste Soviétique le 29 novembre 1920 et seront soumises à une liquidation immédiate stop Tous les chefs de missions sont personnellement responsables pour les biens confiés aux missions jusqu'à leur remise aux plénipotentiaires désignés par le Comité Révolutionnaire Soviétique Arménien stop Les coupables dans l'omission de cet ordre seront traduits devant le tribunal révolutionnaire stop Dans les pays où fonctionneront les représentations des

³³⁷ Փաստաթղթի բնագրի թվայնացված պատճենը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Թարգմանությունները ոչ պաշտոնական են:

républiques soviétiques, la liquidation des Missions arméniennes se fait sous contrôle immédiat des représentations des Missions soviétiques.

№ 6817 du 7 Décembre, Erevan

Président du Comité Révolutionnaire de la République Socialiste Soviétique d'Arménie.

Kassian

ՓՍՍՏԱԹՂԹԻ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
АРМЯНСКАЯ РЕСПУБЛИКА
ДЕЛЕГАЦИЯ НА МИРНУЮ
КОНФЕРЕНЦИЮ

Авеню Марсо, 27
Провер. 20 декабря 1920 г
Париж 190

Агаронян, Авеню Марсо, 27, Париж.

Ереван, 241-119 / 117 – 17- 8.20

М^{Le} Радио

Приказ Революционного Комитета Советской Армении: все дипломатические представительства и миссии, сформированные прежним Дашнакским правительством, теряют полномочия с момента провозглашения Армении независимой Социалистической Советской Республикой 29 ноября 1920 г. и будут подлежать немедленной ликвидации стоп Все руководители миссий будут нести личную ответственность за имущество, доверенное миссиям до их передачи уполномоченным, назначенным Армянским Советским Революционным Комитетом стоп Виновные в нарушении этого приказа предстанут перед революционным судом стоп В странах, где функционируют представительства советских республик ликвидация армянских Миссий произойдет под контролем советских Миссий.

№ 6817 от 7 декабря, Ереван

Председатель Революционного Комитета Социалистической Советской Республики Армении.

Касьян

ՓՍՍՏԱԹՂԹԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ Մարտն պողոտա, 27
ԽԱՂԱՂՈՒՈՅԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ստուգ. 20 դեկտեմբեր 1920 թ.
Փարիզ 190

Ահարոնյան, Մարտն պողոտա, 27 Փարիզ
Երևան, 241-119 / 117 – 17- 8.2,

М^{Le} Ռադիո

Հրաման Սովետական Հայաստանի Հեղափոխական Կոմիտեի՝ բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչները և դեսպանությունները, որոնք կազմվել են նախկին Դաշնակցական կառավարության կողմից, կորցնում են իրենց լիազորությունները այն պահից, երբ հռչակվել է Հայաստանի անկախ Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետությունը 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին և ենթակա են անմիջական լուծարման ստույգ Դեսպանությունների բոլոր ղեկավարները անձնական պատասխանատվություն են կրում այն ունեցվածքի համար, որը վստահվել է դեսպանություններին, մինչ այն կփոխանցվի Սովետական Հայաստանի Հեղափոխական Կոմիտեի կողմից նշանակված լիազորներին ստույգ Այս հրամանը խախտողները Հեղափոխական դատարանի առջև կկանգնեն ստույգ Այն երկրներում, որտեղ գործում են սովետական հանրապետությունների ներկայացուցիչներ, հայկական դեսպանությունների լուծարումը տեղի կունենա սովետական դեսպանությունների հսկողության ներքո:

№ 6817, 7 դեկտեմբեր 1920 թ., Երևան

Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետության
Հեղափոխական Կոմիտեի Նախագահ՝

Կասպան

No V-2

ՕՐՁՈՆԻԿԻՉԵ-ԼԵԳՐԱՆ ԶՐՈՒՅՑԸ

ԲԱՔՈՒ-ԵՐԵՎԱՆ ՈՒՂԻՂ ՀԵՌԱՄՈՍԱԿԱՊՈՎ

*Օրջոնիկիձեն նշում է, որ Մոլիվանին պետք է ձգտի մաքրել Ալեքսանդրապոլը թուրքերից: Լեգրանը պատասխանում է, որ Մոլիվանիին ոչ մի բան չի հաջողվել, իսկ Ալեքսանդրապոլի հայկական հեղկումն էլ ուղարկել է մի հիստերիկ հեռագիր, որից հետևում է, որ նրանք գտնվում են թուրքերի ձեռքում՝ փաստացի գերության մեջ
(11 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

II-XII-1920г. РАЗГОВОРЫ ПО ПРЯМОМУ ПРОВОДУ
БАКУ-ОРДЖОНИКИДЗЕ ЭРИВАНЬ-ЛЕГРАН

О..----- Здравствуйте, Первое где Мдивани, второе получил твою шифровку 77/185 третье войска отведены из-за боязни продовольственного бремени, четвертое твой секретарь с тремя автомобилями выехал через Каравансара , пятое шифр Ася имеется. Получили ли Вы почту Чичерина. Леграну официаль-

но поручается пригласить на конференцию Советское правительство Армении. Передайте Мдивани, что ни каких столкновений не грузинской границе не было, никакого переворота в Грузии не было. Зашифруй и потребуй от него ответ по поводу очищения Александрополя.

Л.----- Здравствуй Серго. Мдивани сегодня уведомил своем отъезде Эривань, завтра ждем его здесь. Причина отъезда неизвестна. Как видно он едет со всеми сотрудниками. Ноту Чичерина получили только что по проводу. Нейтральной зоне думаю подготовку можно начать в дальнейшем ожидаем Ваших указаний. Приказ нахичеванскому отряду передан сейчас он сосредоточен в Шахтахты никаких столкновений не имеет. Даете ли согласие временно задерживать его там, нахожу это весьма желательным. Я считаю необходимым приехать в Баку для выяснения некоторых вопросов с тобой и Чичериным прошу выслать Акстафу вагон. Но приезде Мдивани вызовем тебя по проводу – хорошо если ты выяснил в Москве и отношение отъезда Мдивани из Александрополя. Ничего реального достичь ему не удалось. Ревком Александрополя прислал паническую телеграмму, говорит что фактически находится в плену у турок и если не будет реального воздействия на туркомандование принужден будет уйти от власти. Грузины прислали протест по поводу ареста их представителя, указывают на отсутствие препятствий их стороны к провозу грузов в Армению и ссылаются на обвал который этому мешает. Пока что мы оставляем в силе приказ об аресте. Желательно иметь информацию о положении в Тифлисе и наших планах, пока все.

О.----- Есть ли у вас связь с Тифлисом!?

Л.----- Нет, хотя грузины передают нам радио, от нас же не принимают.

О.----- В таком же положении мы. Сегодня ожидаю Старка после чего информацию Вас. Насчет нейтральной зоны целиком согласен с Вами. Приказ полку относительно Шахтахты на аппарате и сейчас же будет передан Вам. Твой приезд считаю безусловно полезным, совершенно недопустим отъезд Мдивани из Александрополя без ведома Москвы. Грузинское посольство конечно держать. По поводу обвала предложите грузинам если сами не могут расчистить – предоставить это нам и мы немедленно туда направим ремонтные поезда. Все директивы Чичерина я передаю через тебя полагая что ты совершенно в курсе дела. Как только придет Мдивани сейчас же вызови меня к аппарату. Приехал ли Богдарьев. Если мы не.... к вам некоторые части не будет ли это тяжелым бременем для вас, не лучше ли подождать открытия пути?

Л.----- Богдарьев приехал вчера, как только придет Мдивани вызови тебя, все директивы Чичерина ко мне попадаю так, как я в курсе дела. Относительно некоторых частей – эта просьба Дро, но надо будет еще раз обсудить этот вопрос. Окончательное решение сообщим. Сейчас действительно большие про-

довольственные затруднения. Ревком понемногу входит работу, но пока у него очень мало работников, до сих пор нет надежных комиссаров в армянских частях, нет авторитетных представителей в провинции, некого послать в Зангезур куда необходимо направить серьезных товарище и притом непременно отсюда из Эривани. Посылаете ли вы людей или придется ждать прибытия из России?

О.----- Людей здесь нет, что было собрал Бекзадян. На днях ожидаются из Ростова и с Северного Кавказа должны выехать завтра человек 40. Как только придут отправлю. Ожидается очень крупная группа во главе с Мясниковым и Каспаровой из Москвы. Ноту Чичерина прошу немедленно передать Карабекиру. Больше вопросов не имею

Л.----- Сейчас принята от Мдивани шифровка к пожеланию без конца так как связь временно нарушена. Сейчас ее передадим. Пока всего до свидания ЛЕНГРАН.

О.----- Если Мдивани еще не выехал, то ни в каком случае до получения ответа из Москвы не выезжать. Начало шифровки прошу передать.

ՀԽՍՀ Արտ, Գործողի № 61 էջ` 20

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.3 գ.272, թ.46,47; սեքենագիր

No V-3

ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ³³⁸,

որտեղից իմանում ենք, որ իբր թե Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայ բոլշևիկները դիմել են քեմալական կողմին, առաջարկելով չեղարկել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և կնքել նոր` «եղբայրական սիրո վրա» հիմնված պայմանագիր (13 դեկտեմբերի, 1920թ.)

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՄՈՍԿՎԱ, 12 դեկտեմբ. Հորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Բեկզադյանը դիմել է Անգորայի տաճկական կառավարութեան ազգային ժողովին, առաջարկելով խզել դաշնակների Տաճկաստանի հետ կռած պայմանագիրը և մշակել նոր պայմանագիր երկու ժողովուրդների եղբայրական սիրոյ վրայ հիմնուած:

(Ռուս. Մամ. Բյորո)

<<ՄՇԱԿ>>, No 156, երեքշաբթի, 13 դեկտեմբերի, 1920թ.:

³³⁸ Նյութը տրամադրել է լրագրող Դերենիկ Մալխասյանը:

No V-4

ՀՈՂՎԱԾ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ³³⁹,

որտեղ հողվածագիրը նկարագրում է քեմալականների հայասպան գործողությունները օկուպացված տարածքներում և հայ կոմունիստների որևիցե քայլի բացակայությունը այդ ամենը գոնե մեղմելու ուղղությամբ (13 դեկտեմբերի, 1920թ.)

ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ԹԵ՞ ԿՈՏՈՐԱԾ

Հաստատ աղբիւրներից պարզում է, որ քեմալականները՝ նախքան Հայաստանի վրայ յարձակումը՝ Զանգեզուր-Նախիջևան-Մակու ճանապարհով բոլշևիկներից ստացան մի քանի արկղ ոսկի: Միաժամանակ Անտանտն էլ բանակցություններ էր վարում Քեմալի հետ վերջինիս գորքերը բոլշևիկների դեմ օգտագործելու մտքով և մեծ նյութական օժանդակութիւն տուեց նրան այն պայմանով, որ միլիճիները, ներխուժելով Հայաստան, բոլշևիկեան դաշնակիցների դիմակի տակ շարունակեն սկսած արշավանքը դեպի Բագու, ուր՝ գորեղանալով օժանդակ թաթար գորքերով, ջարդ տան բոլշևիկներին:

Հենց այդ մտադրութիւններով Քեմալը սկսեց իր ներխուժումը Հայաստան:

Սկզբում բոլշևիկները բավականին միամիտ էին վերաբերվում Քեմալի արշավանքին, ուրախանալով, որ վերջինս բարեխիղճ կերպով կատարում է իր ստանձնած դերը: Հայ կոմունիստները, որոնք իրազէկ էին այդ դերի մասին, ցնծութեամբ ընդունում էին միլիճիների առաջխաղացումը: Նրանց միամտութիւնը այնքան մեծ էր, որ երբ տաճիկ գորքերը տիրեցին Ալէքսանդրապոլին, և այնտեղ հրատարակուեց առաջին Յեղափոխական Կոմիտէն, բոլշևիկները դիմեցին Կարաբեքիր փաշային խնդրելով նրանից նիւթական միջոցներ իրենց գործունէութեան համար, նկատի ունենալով այն ահագին դրամները ոսկով, որ իրենք ուղարկել էին Անգորայի կառավարութեանը:

Տաճիկները քաղաքավարի ժպիտով մերժեցին խնդիրը:

---

³³⁹ Նյութը տրամադրել է լրագրող Դերենիկ Մալխասյանը:

Դա շատ զարմացրեց Ալեքսանդրապոլի կոմունիստներին, որոնք իսկույն իմաց տուին Երևան, ուր հարկն էր: Երևանեան բուլձնիկ շրջանակներում այդ մերժումը նույն տեսակ անախորժ ազդեցութիւն գործեց:

Միաժամանակ Կարաբէքիրի երկդիմի դերը սկսեց աւելի ու աւելի պարզուել և այնքան պարզ դառաւ, որ նոյն իսկ Բագուայ թուրք կոմիսար Նարիման Նարիմանովը ստիպուած եղաւ <<Бакинский Коммунист>>-ի մեջ տպուած յոդուածում խոստովանել, որ Մուստաֆա Քեմալը Անտանտի վարձկան է հանդիսանում և որ ոչ մի կերպ բուլձնիկները չեն կարող հաւատ ընծայել նրա դաժնակցութեանը:

Այդ անվստահութեամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ բուլձնիկները կանգնեցրին տաճիկների առաջխաղացումը դէպի հյուսիս և թոյլ չը տուին նրանց առաջանալ դէպի Ղարաբիլիսա:

Ստեղծուեց դրութիւն, որը, ճիշտ է, նպատեց Հայաստանի սովետիզացիային, բայց և ահագին զոհեր խլեց ազգաբնակչութիւնից տաճիկների գրաւած վայրերում և դեռ ո՞վ գիտէ, թե որքա՞ն զոհեր պիտի պահանջէ տաճիկների տիրապետութիւնը այդտեղ:

Ի՞նչ իրական միջոցների են դիմում հայ կոմունիստները, որպէսզի վերջ դնեն տաճկական սարսափներին, մեզ դժբախտաբար յայտնի չէ, մինչդեռ յայտնի է, որ նրանք շարունակվում են... ԴԱՐԴՈՏ

<<ՄՇԱԿ>>, No 156, երեքշաբթի, 13 դեկտեմբերի, 1920թ.:

No V-5

ԹՈՒՐՔԻՍՅԷ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ ԱՀՄԵՐ ՍՈՒԽՏԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ,

որտեղ խոսվում է, որ ռուս-թուրքական ներկայիս մերձեցումը հնարավորություն կտա համատեղ մահացու հարված հասցնել միջազգային իմպերիալիզմին, և հանդիմանանք է ներկայացվում ռուսական կողմին, որ չի իրազեկել իր թուրք բարեկամներին անզրո-ռուսական համաձայնության մասին ու միաժամանակ մտահոգություն է հայտնվում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, իբր թէ, Ռուսաստանը պատրաստվում է թուրքիայից հետ պահանջել նրա կողմից բռնազավթված հայկական տարածքները (15 դեկտեմբերի, 1920թ.)

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԸ ՅԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ Պ. ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ

Ղարս, 15 դեկտ. 1920թ.

պ. կոմիսար

Թուրքիայի մեծ ազգային ժողովի կառավարությունն իրեն համարում է, ինչպես Ձեզ հայտնի յէ, Խորհրդային Ռուսաստանի բնական դաշնակից այն չափով, վոր չափով նրանք միասին պայքարում են ընդհանուր թշնամու դեմ յեվ պաշտպանում են Արեվմուտքի իմպերիալիստների ոպողիցիայից ժողովրդների ազատության սկզբունքները: Այդ նպատակով Թուրքիան Ռուսաստանի հետ կապ հաստատելու հենց սկզբից հարկ յեղած լիազորություններով ներկայացուցիչներ նշանակեց այն բոլոր հարցերի կանոնավորման, վորոնք վերաբերում են Թուրքիայի յեվ Ռուսաստանի փոխադարձ հարաբերության յեվ առհասարակ արեվելյան հարցին: Այդ բանակցություններն սկսվելուց առաջ մենք ստացանք Վրաստանից յերկու ժողովուրդների մեջ խաղաղության բանակցություններ սկսելու առաջարկով մի նոտա: Մենք այդ հարցի վերաբերմամբ հարցրինք խորհրդային իշխանության տեսակետը, վորպեսզի ուշադրության առնենք այն՝ Վրաստանի հետ բանակցելու ժամանակ: 1920թ նոյեմբորի 22-ից, ընկ. Մոլիվանուն մեր նոտան հանձնելու ժամանակից մինչեվ այժմ մենք չենք ստացել վոչ մի պատասխան Մոսկվայից յեվ Թիֆլիսից կառավարությունը մինչեվ այժմ սպասում է պատասխանի իր խաղաղության առաջարկի: Բացի այդ, Կարա Բեքիրի միջոցով մենք տեղեկացրինք ընկ. Մոլիվանուն այն մասին, թէ ինչպես վերաբերվեցինք մենք կոստանդինապոլսի հաշտության այն առաջարկներին, վորոնք տրվում էին մեզ անգլիացիների թույլտվությամբ:

Այդ բոլոր փաստերը պարզապես ապացուցում են այն անկեղծությունը, վորով մեր կառավարությունը ցանկանում է մերձենալ Ռուսաստանին, վորպեսզի սերտ աշխատակցությամբ խորտակի համաշխարհային իլպերիալիզմը, մի խորտակում, վորը միայն կարող է ժամանակակից կապիտալիստական բեժիմը վոչնչացնել: Այդ ուղիով մինչեվ վերջ գնալու համար Անգորայի կառավարությունը պետք է հնարավորություն ունենա ամեն բոպե

հարկ յեղած բացատրությունները տալ, ինչպես ազգային մեծ ժողովին, նույնպես յեվ թուրք ժողովրդին ռուս-տաճկական փոխադարձ հարաբերությունների դրության մասին, բացատրություններ, վորոնք անհրաժեշտ են յերկու ժողովրդների մեջ անկեղծ յեվ փոխադարձ հավատ ստեղծելու համար մի հանգամանք, վոր ամենից շատ պիտի նպաստի մեր աշխատակցության հաջող հետեվանքների հասնելուն:

Ահա ինչու մենք կարծում ենք, վոր ամեն անգամ տեղեկություններ հարցնելով Մոսկվայի կառավարությունից նրա քաղաքականությունը մեզ համար պարզելու, մենք այդու հենց նպաստում ենք մեր մեջ յեղած համաձայնության ամրացման յեվ հաստատման:

Այն հարցերը, վորոնք մենք կցանկանայինք ըստ կարելոյն շուտ պարզվելին յեվ վորոնցից կախված են այն հրահանգները, վորոնք կտրվեն մեր կողմից անհապաղ Բագու մեկնելու պարտականություն ունեցող ներկայացուցիչներին հետեվյալներն են.- Մոսկվայում ինչպիսի քաղաքականության են ուզում հետեվել Յերեվանում խորհրդային իշխանություն հստատելուց հետո հայկական հարցի վերաբերյալ: Այդ առթիվ մենք հարկ ենք համարում մատնանշել, վոր հայ-թուրքական խաղաղությունը վոչ թե բանվորության վրա ե հիմնված, այլ նա բոլիում ե ազգերի ինքնորոշման իրավունքից ու սկզբունքից յեվ մենք ցանկացանք անեկսիայի յենթարկել միմիայն թուրք բնակչությամբ հողամասերը, վորոնց վերաբերմամբ կատարված են դաշնակցականների ձեռքով Ձեզ հայտնի գազանությունները: Մեզ լուրեր են հասնում, վոր Հայաստանի ռեժիմի փոփոխության հետեվանք / մի փոփոխություն. Վոր ամենայն հավանականությամբ ժամանակավոր ե/, Դուք ցանկանում եք հիշյալ դաշինքը վերացնել յեվ վերադարձնել Հայաստանին թուրք բնակչությամբ հողամասերը, մի հանգամանք, վոր կծառայե մոտիկ ապագայում այդ հողամասերում բնակվող թուրք բնակչության բնաջնջման նախաբանը:

Մենք բարեկամաբար հարցրինք Ռուսաստանի տեսակետը վրաց հարցի մասին, բայց մինչեվ հիմա չենք ստացել վոչ մի պատասխան, մյուս կողմից մենք լսում ենք, վոր կարմիր գորքերի յեվ վրացիների մեջ կոնիվ ե ծագել: Յեթե այդ տեղեկությունը ճիշտ ե, այն ժամանակ հնարավոր թյուրիմացությունները պարզելու համար մենք ցանկանում ենք իմանալ Ձեր կառավարության դիտավորությունները:

Անգլիան Կոստանդինապոլիսի կառավարության միջոցով շարունակ խաղում է մեզ հետ, մեզ անվերջ առաջարկներ է անում ու ավանսներ խոստանում, վորոնց մենք չենք տալիս վոչ մի պատասխան այն համաձայնության հոգուտ համապատասխան վոր մենք ցանկանում ենք կնքել ձեզ հետ, այն ժամանակ, յերբ ամբողջ յեվրոպական մամուլը յեվ արեվմուտքի մեր ազենտները միաձայն խոսում են այն համաձայնության մասին, վորը կնքված է Ռուսաստանի յեվ Անգլիայի միջեվ, մի համաձայնություն, վորի առթիվ համայնքների պալատում տեղի ունեցան վեճեր:

Ցանկանալով Թուրքիայի հասարակական կարծիքը հանգստացնելու հնարավորություն ունենալ, վոր վրդովված է այդ լուրերով, մենք շատ յերախտապարտ կլինենք, յեթե դուք մեզ ծանոթացնեք այդ համաձայնության բովանդակության յեվ նրա նշանակության հետ:

Կոստանտնապոլիսի ամերիկյան բարձրագույն կոմիսարը հաճախ թուրքական նավահանգստները գործակալներ է ուղարկում նրանց հանձնարարելով վերսկսել մեզ հետ առեվտրական հարաբերությունները, վորոնք ընդհատված են Միացյալ Նահանգների պատերազմին խառնվելուց ի վեր:

Այդ մասին մենք բարեկամաբար հայտնում ենք ձեզ յեվ հագորդում ենք, վոր մտադիր ենք այդ երկրի հետ առեվտրական հարաբերություններ վերսկսել այն պայմանով միայն, վոր նա ճանաչի Անգորայի կառավարությունը յեվ Անատոլիայի տնտեսական ու քաղաքական անկախությունը ճիշտ այնպես, ինչպես ռուսական կառավարությունը վարվեց Անգլիայի վերաբերմամբ:

Սպասելով շուտափույտ պատասխանի խնդրում եմ Ձեզ պ.կոմիսար ընդունեք իմ դեպի ձեզ ունեցած խորին հարգանքներիս հավաստիքը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ՝
ԱՀՄԵՂ ՄՈՒԽՏԱՐ

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 270, թ. 4-6; մեքենագիր

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ ԶԻԶԵՐԻՆԻ
ՊԱՏԱՄԽԱՆԸ ԹՈՒՐՔԻՍՅԻ ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՍ**

ԱՀՄԵԴ ՄՈՒԽՏԱՐԻՆ,

որտեղ շեշտվում է, որ Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը բնական դաշնակիցներ են իմպերիալիզմի դեմ համատեղ մղվող պայքարում, իսկ Հայաստանի վերաբերյալ նշվում է, որ խոսքը ընդամենը թուրքական գորքերը Ալեքսանդրապոլից դուրս բերելու մասին է, իսկ Կարսի գրավումը չի կարող անդրադառնալ հայ-թուրքական սահմանային գծի որոշման վրա (դեկտեմբեր, 1920թ. – հունվար, 1921թ.)

ՄՈՍԿՎԱՅԻՑ-ԱՆԳՈՐԱ

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ

ԱՀՄԵԴ ՄՈՒԽՏԱՐԻՆ

Խորհրդային կառավարությունը իր խոր գոհունակությունն է հայտնում այն յերկու նոտաների առթիվ, վոր ստացվել են տաճկական ազգային կառավարությունից:

Յեվրոպական իմպերիալիստների դեմ պաշտպանողական պատերազմ մղող Տաճկաստանի և Ռուսաստանի աշխատավոր ժողովուրդների, վորպես բնական դաշնակիցների, փոխադարձ իրար հասկանալը, Մոսկվայի կառավարությունը ուրախ է արձանագրել:

Խորհրդային կառավարությունն երբեք չի կասկածել Ձեր, դեպի Ռուսաստանն ունեցած զգացումների անկեղծության և նա պատրաստ է այդ հավատը ամրապնդելու նպատակով արտահայտել իր տեսակետը տաճկական կառավարության նոտայում շոշափված հարցերի առթիվ:

Նա այդ անուն է առավել յեվս նրա համար, վորովհետեվ յերկու ժողովուրդների կամքով միայն հնարավոր է հաշտություն յեվ խաղաղություն հաստատել Անդրկովկասում, մեկը մյուսին տեղեկացնելով Յեվրոպայում վարած իր քաղաքականության մասին, մենք հնարավորություն կունենանք խուսափել այն թյուրիմացություններից, վորպիսիք մեր թշնամիները անկասկած կփորձեն յեվ դժբախտաբար ճգնում են սերմանել ռուս յեվ թուրք ժողովուրդների մեջ: Առաջին խնդիրը վերաբերում է Հայաստանին: Խորհրդային կառավարությունն, ինչպես յեվ դուք , մտածում է, վոր Հայաստանի յեվ

թուրքիայի մեջ խաղաղություն պետք է հիմնված լինի ժողովրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա:

Խորհրդային կառավարությունը ընդունում է, վոր դաշնակների իշխանությունը խստություններ է կատարել, վորոնց հանդեպ Տաճկական բանակի հրամանատարությունը Հայաստանի սահմանների վրա անզգա մնալ չէր կարող: Բայց նա հաստատապես համոզված է, վոր Հայաստանի նոր խորհրդային իշխանությունը հարեվան ժողովրդների վերաբերմամբ ի բաց հառնելով տաճիկ ժողովուրդը, լցված է բարեկամական ձգտումներով: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը Հայաստանի մուսուլման բնակչության նկատմամբ արմատապես փոխել է իր քաղաքականությունը յեվ տեսնում է նրա մեջ միայն յեղբայրների: Ռուսաստանի իշխանությունը նույնպես խոր համոզված է, վոր թուրք ժողովուրդը յեվ թուրքական կառավարությունը /յեվ վրացական/ նույնպես տեսնում են խորհրդային իշխանության յեվ Հայաստանի բանվոր-գյուղացիական բնակչության մեջ բարեկամ իշխանություն յեվ բարեկամ ժողովուրդ, ու տածում են անկեղծ զգացումներ նրանց յեվ բոլոր խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ: Մենք չենք կասկածում, վոր դուք անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք կառնենք , վորպեսզի թուրքական բանակը անհապաղ դատարկի Ալեքսանդրապոլի շրջանը, նույնպես յեվ բոլոր մյուս կետերը, վորոնք ընկած են հյուսիսային յեվ արեվելյան կողմերում Կարսի շրջանի, վորի գրավումը մեր կարծիքով չպետք է վնասի Տաճկաստանի յեվ Հայաստանի միջեվ սահմանների վերջնական գծման:

Ինչ վերաբերում է անդրկովկասյան յերկրորդ հանրապետության՝ Վրաստանին, խորհրդային իշխանությունը 1920թ. մայիսին նրա հետ պայման է կնքել: Մենք հրահանգներ ենք տվել, վորպեսզի այդ պայմանագիրը անհապաղ Ձեզ հանձնվի: Պայմանագիրը Ձեզ Անգորա կուղարկի Թիֆլիսի Ձեր ներկայացուցի Քյազիմ Բեյի յեվ Հայաստանի սահմաններում գտնվող Քյազիմ Կարաբեկիրի միջոցով, Ռուս-վրացական տրակտատի հիման վրա Վրաստանի յեվ Տաճկաստանի միջեվ հաշտության պայմանագրի կնքումը խորհրդային իշխանությունը կգնահատի Տաճկաստանի յեվ Ռուսաստանի շահերի տեսակետից:

Ձեր առաջադրած ինդիքներից ամենալուրջը հանդիսանում է Ռուսաստանի յեվ Անգլիայի միջեվ վարած բանակցությունների հարցը: Դուք հարցնում եք, թե մեզ /Ռուսաստանը/ ցանկալի յե արդյոք, վոր տաճկական իշխանությունն իր հարաբերությունները վերսկսի Անտանտայի հետ: Այդ հարցին

մենք Ձեզ տալիս ենք լիակատար, անկեղծ յեվ յեղբայրական պատասխան: Մենք Ձեզ տալիս ենք այն պատասխանը, ինչ վոր մենք մեզ կտայինք, վորով- հետեվ Անտանտայի հետ ունեցած մեր յեվ Ձեր հարաբերությունների մեջ գո- յություն ունի վորոշ նմանություն: Խորհուրդների հաստատման առաջին որե- րից մենք կողմնակից եյինք բոլոր պետությունների հետ հաշտություն կնքել: Մենք բազմիցս դիմել ենք Անտանտայի կառավարություններին, վորոնք մեր տերիտորիայի վրա՝ Սիբիրում, Հյուսիսում, Ուկրայնայում, Դրիմում յեվ այ- լուր, վորտեղ վոր հարստություն ունեյին պաշտպանում եյին հին ռեժիմի կողմնակիցներին: Առաջին շրջանում նրանք հավատում էին, վոր մենք կջարդվենք, զուտ հրաժարվում եյին նույնիսկ մեզ հետ խոսել: Հետո մեր հաղ- թանակների ազդեցության տակ՝ նրանք ձեռք առան մի շարք կիսապաշտո- նական փորձեր մեզ հետ խոսելու: Այժմ, յերբ մենք իլեցինք նրանց ձեռքից ա- մեն տեսակի հույս՝ ունենալ Ռուսաստանում այլ զրուցակից քան խորհրդա- յին իշխանությունը, այժմ միայն, յերբ նրանք տեսան, վոր ռուս ժողովուրդը ա- ռանց նրանց ոգնության կարողանում է պաշտպանել իր խորհրդային սուվե- րենիտետը յեվ իր անձեռնմխելիությունը, նրանք պատրաստ են զգում, չնա- յած ելի մեծ տատանումներով, հաստատել մեզ հետ խաղաղ հարաբերույթ- յուններ: Ներկայումս միայն Անգլիան յեվ Իտալիան են այդ ուղիին դիմում: Մեր պատգամավորությունը Լոնդոնում բանակցություններ է վարում Անգ- լիայի հետ միայն առեվտրական դաշինք կնքելու համար: Անգլիական կառա- վարությունը չի ցանկանում մեզ հետ քաղաքական բնույթ կրող բանակցույթ- յուններ վարել վերջնական հաշտություն կնքելու համար: Նա սահմանափակ- վում է աղեվտրական հարաբերությունների վերսկսմամբ, բայց հետաձգելով մեզ ճանաչելը: Անգլիան ցանկանում է մտցնել համաձայնության մեջ արտա- կարգ նշանակություն ունեցող մի քանի քաղաքական հոդվածներ: Այդ հոդ- վածները հետեվյալներն են: Մենք հանդես ենք բերում Անգլիական պաշտո- նական բնագրի յերկու կետերը: Բանակցող կողմերից յուրաքանչյուրը փո- խադարձաբար հրամայում են իրար դեմ թշնամական գործողություններ սկսել նույնպես յեվ իրենց ..... դուրս ուղակի կամ անուղակի պրոպագանդ սկսելու իրար դեմ. մասնավորպես խորհրդային իշխանությունը հրաժարվում է ամեն տեսակի թշնամական գործողություններից յեվ ձեռնպահ է մնում ո- ժանդակել բրիտանական թագավորության մեջ կամ բրիտանական կայս- րության վորյեվե ուրիշ հողամասում պրոպագանդային, ուղղված այդ /պե- տության/ ինստրուկցիների դեմ /պարզ չէ/: Նա նույնպես հրաժարվում է ամեն

տեսակի ռազմական, դիվանագիտական յեվ այլ փորձերից, նույնպես յեվ պրոպագանդայից, վորը նպատակ ունի ոգնելու Ասիայի վորյեվէ ժողովրդի թշնամական գործողությունների՝ լինի դա բրիտանական կայսրության կամ թագավորության շահերի հակառակ: Մասնավորապես Կովկասում, Փոքր Ասիայում, Պարսկաստանում, Ավղանիստանում յեվ Հնդկաստանում խորհրդային իշխանությունը արգելում է ռուս քաղաքացիներին վորյեվէ գործողություն կամ պրոպագանդ /պարզ չէ/: Դուք տեսնում եք Անգլիան ցանկանում է վզին կապել այնպիսի քաղաքական պարտականություններ, վոր հնարավոր է պահանջել միայն հաղթողից, բայց վոչ հաղթողից, վորպիսին մենք մեզ իրավացիորեն համարում ենք, նրանցից հետո, յերբ մենք տարանք համարյա ամբողջ աշխարհի հետ ունեցած անհավասար պայքարը: Մենք կատեգորիկ կերպով հրաժարվեցինք վոչ միայն ընդունելուց, այլ նույնիսկ այդ հողվածները քննելուց: Դուք տեսնում եք, Անգլիան ցանկանում է, վոր մենք կտրենք մեր բոլոր հարաբերությունները արեվելյան պետությունների հետ:

Այդպիսով դիվանագիտական ամենաչնչին խնդիրները նրանց զանց չեն առել: Մենք հրաժարվեցինք նույն իսկ նայել այդ կետերը յեվ չգիտենք այդ առթիվ անգլիական կառավարության պատասխանը:

Միակ կետը, վորին մենք համաձայնվեցինք դեռ 1920թ. Հունիսին, դա այն յերաշխավորումն էր, վորպես սկզբունք, վորը պետք է մտներ Անգլիայի յեվ Ռուսաստանի դաշնագրի մեջ: Ըստ այդ կետին մենք փոխադարձաբար հրաժարվում էին իրար դեմ թշնամական գործողություններ սկսելուց յեվ պրոպագանդայից, լինի դա այդ յերկու պետությունների մեջ թե նրանց տերիտորիայից դուրս:

Ինչ վերաբերում է առյեվորական դաշնագրին, վորի քնությունը դեռ շարունակվում է, կոնվեցիայի լիակատար բնագիրը ուղարկում ենք ձեզ սուրհանդակի միջոցով: Ահա մեր հարաբերությունների բնույթն Անգլիայի հետ: Այդ բոլորից հետո մենք ստանում ենք այն տպավորությունը, վոր Անգլիան չի շտապում կնքել առյեվորական դաշինք, վորովհետեվ մեր պատվիրակությունն արդեն ութ ամիս աննպատակ գտնվում է Լոնդոնում: Ըստ յերեվույթին անգլիական կառավարությունը կարծում է, վոր վորքան ուշ այնքան Ռուսաստանը խիստ կարիք կզգա արտասահմանից ստանալու մեքենաներ յեվ ապրանքներ իր տնտեսությունը վերականգնելու համար. Յեվ նա հույս ունի, վոր մենք ավելի զիջող կլինենք յեվ առանց ձեվական խաղաղության կհամաձայնվենք քաղաքականապես մեր ձեռքերը կապել տալ: Մենք ձեզ իտեղյակ ենք

կացուցանում, վոր այդ դեպքում Անգլիան նույնպես սխալվում է, ինչպես սխալվեց /պարզ չե/ Իտալիայում, վորից մենք ավելի քիչ թշնամական գործողություններ կրեցինք քան Անտանտայի մյուս կառավարություններից: Մեզ հետ ունեցած պայքարում նա շատ պասսիվ գտնվեց: Իտալիան յեվ Ռուսաստանը պայմանավորվեցին ուղարկել իրար առեվտրական ներկայացուցչություն, բայց իտալական կառավարությունը ջանում է վորքան հնարավոր է ուսական պատվիրակությունը ուշ հասնի Հռոմ: Ինչ վերաբերում է ֆրանսիային, նա մինչեվ այստեղ էլ մեզ թշնամի յե մնում: Մենք նրա հետ վոչ մի տեսակի բանակցություններ չենք վարում յեվ հնար չկա մտածելու, վոր կարող ենք մոտիկ ապագայում նրա հետ հարաբերություններ վերսկսել:

Դուք ասում եք, վոր Անգլիան դիմում է Ձեզ գանազան առաջարկություններով, յեվ դուք ցանկանում եք իմանալ մեր տեսակետը Ձեր յեվ Անտանտայի կառավարությունների միջեվ հարաբերություններ վերսկսելու առթիվ: մենք կարծում ենք, վոր կովելով հերոսաբար յեվ հաջողությամբ, ինչպես յեվ դուք եք այդ անում Անտանտայի իմպերիալիզմի դեմ՝ պաշտպանելով Տաճկաստանի անկախությունն ու անձեռնմխելիությունը: Այդ պայքարը տաճկական հողի վրա կարող է վերջանալ յերկու կերպ: Կամ տաճիկ ժողովուրդը ուժով դուրս կքշի յեվրոպական աշխարհակալներին իր հայրենի յերկրից յեվ առաջի հերթին Կոստանդնուպոլսից կամ էլ Անտանտայի կառավարությունները Տաճկաստանի հետ մղելիք այդ պայքարի ընթացքում զգալով, վոր թուրքական ժողովուրդը վճռել է յեվ հնարավորություն ունի պաշտպանել մինչեվ վերջին իր պատիվն ու անկախությունը, կիրաժարվեն պատերազմը շարունակելուց յեվ կցանկանան վորյեվե խաղաղ յելք գտնել կոնֆլիկտից ազատվելու համար: Բայց խորհրդային իշխանությունն իմանում է, վոր իմպերիալիստական կառավարությունները խաղաղ կերպով չեն հրաժարվում կովով ձեռք բերած դիրքերից: Վոչ իրավունք յեվ վոչ էլ ճշմարտություն նրանց մոտ միտք չունի: Նրանք խոնարհվում են միայն ուժի առաջ: Յեթե Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը Անգլիայից ստացել է առաջարկություն, մենք չենք կարծում, վոր Անգլիան անկեղծ ցանկանում է խաղաղություն Թուրքիայի հետ:

Նա ամենից շատ ցանկանում է հերոսաբար պայքարող ժողովրդի շարքերում շահերի յեվ հոսանքների կռիվ ստեղծել, վորպեսզի նրա ընդդիմադրության թափը թուլացնի, կամ թե չե այդ առաջարկությունները քողարկում են Անտանտայի նպատակը /բաց/ թուրք ժողովրդի հետ այդ խաղաղության

գնով, նա ուզում է իր կողմը քաշել նրան /թուրք ժողովրդին/ խորհչդային Ռուսաստանի դեմ պայքարելու համար:

Բայց մենք յենթադրում ենք, վոր այդ ծրագիրը անհիմն է: Տաճկաստանը յեվ Ռուսաստանը բաժանվող շահեր չունեն այլ այնպիսի շահեր ունեն, վոր կարող են միայն ամրացնել բարեկամությունը: Մենք ավելի քան մտածում ենք , վոր թուրքական կառավարությունը չպետք է հետ վանի Անտանտայի կառավարությունների վորյեվե առաջարկություն, յեթե կա չնչին հույս, վոր դա խաբեբայություն չէ յեվ այդ առաջարկությունները կարող են վերջ տալ պատերազմներին յեվ թույլ կտան թուրքական ժողովրդին անցնել խաղաղ կյանքի՝ բուժելով յոթ ամյա պատերազմից առաջացած վերքերը: Բայց Ձեր կառավարությունը, մեր կարծիքով, ամենից առաջ պետք է պահանջի, վոր առաջարկությունները լինեն բացարձակ յեվ պաշտոնական, հետո անհապաղ իր տերրիտորիայից հեռացվեն ոտարագգյա գորքերը, ում ել նրանք պատկանելիս լինեն, իսկ ամենից շատ Կոստանդնուպոլսից: Բանակցությունների ժամանակ թուրքական տերրիտորիայի վրա ստորերկրիա գորքերի ներկայությունը մշտական սպառնալիք կլինի յեվ անբարեհաջող դրության մեջ կդնի բանակցող պետություններից նրան, վորի հողի վրա գտնվում են այդ գորքերը:

Ռուսաստանը կարողացավ միջազգային տեսակետով իր քաղաքական դրությունը կայուն դարձնել յեվ ստիպել իմպերիալիստ պետություններին հաշվի առնել մեզ այն ժամանակ, յերբ մենք մեր տերրիտորիայից դեն շարտեցինք ոտարներին յեվ հակահեղափոխականներին: Յեթե Ռուսաստանի մայրաքաղաքը գրավված լիներ ոտարներով մեզ համար չափազանց դժվար կլիներ բանակցել Լոնդոնում, յեթե նույնիսկ այդ բանակցություններն այդ դեպքում հանգեյին մեր անկախության յեվ անձեռնմխելիության ճանաչման:

Ընդհանուր գծերով այդ է մեր տեսակետը: Մենք պատրաստ ենք հայտնելու այդ ավելի մանրամասն յեվ խնդրում ենք տալ մեզ այն բոլոր հարցերը, վորոնց նկատմամբ դուք կցանկանայիք մեր բացատրությունը ստանալ: Վերջում մենք կցանկանայինք ցույց տալ Ձեզ, վոր այս փոխանակությունները /բաց/ ունեն առաջնակարգ նշանակություն յեվ մենք ցանկանում ենք շարունակել այդ բոլոր հարցերի նկատմամբ խորհրդակցել վորոնք հաճելի կլինեն հարուցելու թուրքական կառավարության կողմից:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԿՈՄԻՍԱՐ՝ ՉԻՉԵՐԻՆ

ՀԱՍ, 5-Պ. 1022, g. 3, q. 325, p. 1-7; մեքենագիր

No V-7

**ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԱՆԱՏՈՂԻԱ ԳՈՐԾՈՒՂՎԱԾ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԹՈՒՐԲ ԿՈՍՈՒՆԻՍՏԵՐԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ**

*Թուրքական և կարմիր բանակների հարաբերությունները եղբայրական են, Հայաստանի խորհրդայնացումը կարևոր գործոն էր, սակայն Դրոյի ներկայությունը Հայաստանի նոր կառավարության կազմում թուրքական կողմի մոտ անվստահություն է առաջ բերում Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ և, ի պատասխան նման թերահավատության՝ Ավիսը հավաստիացրել է, որ անխնա պայքարը դաշնակների դեմ լինելու է Հայաստանի խորհրդային իշխանության ամենազխսավոր նպատակը և, որ Կարսի հարցի քննարկումն անիմաստ է
(20 նոյեմբերի, 1920թ.)*

Копия.

АРХИВНАЯ КОПИЯ

ДОКЛАД

Особой Комиссии ЦКТКП, командированной в Анатолию Кавюро РКП
25 ноября 1920 года.

В связи с наступлением турецких войск на дашнакскую Армению начали распространяться слухи о намерениях турецких войск. Кавбюро на своем заседании от 24 ноября с.г. постановило выделить из среды турецких коммунистов особую комиссию с целью выяснения: а) намерения турецкой армии: б) разъяснения турецкому командованию важности факта объявления советской власти в Армении и в) вести предварительную агитацию о необходимости оставить за Советской Армений Александрополь.

Комиссия по прибытии на территорию Армении уже имела “вполне проверенные” известия дашнаков о намерениях турецкой армии, якобы предложившее дашнакам пропустить турецкие части в Азербайджан с целью поднять контрреволюцию в Азербайджане и как факт сообщали об уничтожении Антантой Севрского договора и т.д. Как только комиссия вступила на территорию, занятую турецкими частями, сейчас же принялись за работу. Первое, что бросилось в глаза- это братская встреча Российской Красной и Турецкой Армии. Особенно сближающим фактором послужили знаки солдат и офицеров Турецкой Армии: красный полумесяц и звезда “Бадаш”, “большевик” – слышалось с обеих сторон:

Комиссия начала беседовать с солдатами и командным составом и тут же начало колебаться мнение относительно слухов, распространяемых разными контрреволюционерами. Каково же было впечатление, когда Кезим Карабекир Паша, командующий восточным фронтом, во время продолжавшейся 3 часа беседы объявил то, что аналогичная провокация существует и относительно Красной Армии. Комиссия указывала на социальный состав Красной Армии, на ее воспитание, на ее идеи, стремления, задачи на ее бесчисленные героические подвиги и колоссальные победы над контр-революционерами- агентами международного империализма. Кязим Карабекир обещал через Анатолийское телеграфное агентство довести до представителей РСФСР о ложности распускаемых слухов и выразил крайнюю, искреннюю радость по поводу соединения армий. Сразу можно было заметить колоссальное поднимающее дух турецкой армии влияние сильного революционного соседа-непобедимой Красной Армии.

Армения и Анатолия.

Факт объявления Советской власти в Армении был встречен сочувственно о чем свидетельствует приветственная телеграмма Кязима Карабекира Ревкому Армении и если бы нетвердая политика Совет-власти Армении по отношению к дашнакам, бесспорно не было бы в дальнейшем недоверчивого отношения со стороны турецкого командования к Советской Армении.

Когда комиссией был поставлен вопрос относительно уничтожения договора заключенного с дашнаками и необходимости начать непосредственные переговоры с Советской Арменией, Кезим Карабекир указал на то, что дашнаки еще остаются у власти и как "глаза прорывающий" факт- на Дро. Несмотря на объяснения наши относительно тактического характера таковой политики и на то, что недоверие к Советской Армении есть недоверие к РСФСР, так как Красная Армия вошла в Армению. Когда вопрос был поставлен в такой плоскости, Кязим Карабекир заявил, что о советской Армении будет говорить на конференции в Баку. Недоверие к Советской Армении весьма естественно, ибо до объявления Ревкома Армении комиссия переговорила с членами его по поводу политики и указала, на то, что без определенной политики против дашнаков, турки не будут доверять Советармении- на что был получен ответ, в котором член Ревкома Армении Авис сказал: самая беспощадная война с дашнаками есть главная основа нашего переворота. Ибо веками сложившиеся убеждения турков по отношению к дашнакам слишком крепки, чтобы уничтожить их, хотя бы убеждающими доводами. На конференцию в Баку, в которой будет участвовать и представители Армении, Анатолия выслала трех представителей из них двое Али Фуад Паша и Юсуф Кемаль либералы и последний из них доктор экономики, третий же Риза-Пур шовинист, комиссар просвещения Ангорского Правительства.

Анатолия и Антанто-Константинополь.

Из провокационных слухов наибольшего внимания заслуживали бесспорно отношения Анатолии к Константинополю и Антанте, потому комиссия с особым вниманием отнеслась к этому вопросу и установила полнейшую неосновательность их. Без соглашения с Константинополем Анатолия не войдет в связь с Антантой. Мы проверили сообщения о том, что высланные Антантой для соглашения через Константинопольское Правительство двое виднейших членов кабинета Тевфик паша и Иззет Салах паша- оба бывшие премьеры, после переговоров с Национальным собранием дали ответ в Константинополь о том, что действительная власть Турция пошла в Ангору и не возвратится. С ними же вместе перешел на сторону националистов и Фатым Дудша- профессор астрономии. безкорыстно-честный и влиятельный "самородок" Турции. Сознательные солдаты и комсостав заявил комиссии о том, что они ни за что не пойдут опять под иго Султана и Антанты. Коммунистическая организация Ангоры обратилась к Мустафа Кемалю с требованием разъяснения слухов по поводу соглашения с Антантой и Константинополем, заявив на случай соглашения о готовности своей бороться против Ангорского Правительства. На что был дан ответ, совершенно отрицающий возможность даже переговоров о соглашении. И если к этому прибавить ответ Ангоры Грузии, предложившей союзное соглашение, в котором говорится о том, что Грузия сперва должна войти в соглашение с РСФСР, а потом с ней будет говорить и Ангора. По словам Кезим Карабекира вместе с предложением союза Грузия обещала идти на некоторые территориальные уступки.

Исходя из вышеизложенного комиссия находит что:

- 1) Анатолия в настоящее время готова к борьбе с международным империализмом рука об руку с Советарменией. Это настроение не только верхов, но самая широкая масса вполне определенно идет по этому пути.
- 2) Анатолия, связываясь с революционными арабскими частями в Сирии и Палестине и другими революционными силами на Востоке, готова играть доминирующую роль в революционизировании Востока, сознавая всю важность своего участия как краеугольного камня в этом движении:
- 3) Отношение к Советской Армении, пока с дашнаками не будет определенной борьбы, определенно недоверчивое.
- 4) Между Анатолией и Антанто-Константинополем нет никакого соглашения.
- 5) Доведенный до сведения комиссии тов. Леграном через тов. Алимова вопрос о Карсе находим неблагоприятным поднимать в настоящее время, ибо это как нам удалось установить, преведет к неблагоприятным результатам.

С коммунистическим приветом.

20 декабря. Члены Особой Комиссии: Абид Алимов и Сулейман-Кури.
1920г.
Г. Баку.

С копией верно:

Секретарь Делегации ССР Армении подпись
"?" марта 1921 г.
Москва.

Основание: ЦГА АРМ. ССР.
Ф. 114. Оп. 1. д. 217. и. 111-112.
Верно: /подпись/ Давтян

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.291, թ.1-4; սերքենագիր

No V-8

**ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ԿԱՆԱԴԱՅԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ
ԵՎ ԼԻԳԱՅԻ ԱՍԱՄԲԼԵԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԸՆԴՈՒՆԱԾ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ³⁴⁰,**

*որտեղ ասամբլեան հույս է հայտնում, որ ԱՄՆ նախագահի, Բսպանիայի ու
Բրազիլիայի կառավարությունների և Ազգերի Լիգայի խորհրդի ակտիվ
ձեռնարկումները ի վերջո բերելու են հայկական ցեղի պահպանությանը,
կայուն հայկական կառավարության իրավասության տարածմանը Սևրի
պայմանագրով որոշված հայկական բոլոր տարածքների վրա, ուստի, իր
հաջորդ նիստում Ասամբլեան կարող է Հայաստանին ընդունել
Ազգերի Լիգա՝ որպես լիիրավ անդամ
(16 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

LEAGUE OF NATIONS

PROTECTION OF ARMENIA

RECOMMENDATION PRESENTED BY MR. ROWELL, CANADIAN
DELEGATE AND

ADOPTED BY THE ASSEMBLY AT ITS MEETING HELD ON THURSDAY,
16 DECEMBER, 1920 (morning)

---

³⁴⁰ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվագիտության արխիվում:

The Assembly earnestly hopes that the efforts of the President of the United States energetically by the Governments of Spain and Brazil and by the Council of the League will result in the preservation of the Armenian race and in securing for Armenia a stable government, exercising authority throughout the whole of the Armenian State as the boundaries thereof may be finally settled under the Treaty of Sevres, so that the Assembly may be able to admit Armenia into full membership in the League at its next meeting.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ЛИГА НАЦИЙ

В ЗАЩИТУ АРМЕНИИ

РЕКОМЕНДАЦИЯ, ПРЕДСТАВЛЕННАЯ МР. РОУЭЛЛОМ, КАНАДСКИМ
ДЕЛЕГАТОМ И ПРИНЯТАЯ АССАМБЛЕЕЙ НА ЕЕ СОВЕЩАНИИ,
ПРОВЕДЕННОМ В ЧЕТВЕРГ,

16 ДЕКАБРЯ, 1920 (утро)

Ассамблея искренне надеется, что усилия энергично предпринятые Президентом Соединенных Штатов Америки, правительствами Испании и Бразилии и Советом Лиги, приведут к сохранению армянской расы и установлению для Армении стабильного правительства, имеющему полномочия по всему армянскому государству, и поскольку его границы могут быть окончательно урегулированы в соответствии с Севрским договором, в силу чего Ассамблея могла принять Армению в полноправное членство в Лигу на своем следующем заседании.

No V-9

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ՌՈՒՍԻՆԻԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻ

ԱՌՍՁԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ³⁴¹

*առ այն, որ անհրաժեշտ է ձևավորել մոտ 40 հազարանոց միջազգային
զինուժի մի զորաջոկատ, ուղարկել Հայաստան՝ խաղաղությունը
վերականգնելու և պահպանելու համար և որ Ռուսինիայի
կառավարությունն իր կողմից պատրաստ է իրականացնել ցանկացած
ներդրում՝ առաջարկը կյանքի կոչելու համար
(17 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

³⁴¹ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվագիտության արխիվում:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

20/ 48/ 259

LEAGUE OF NATIONS

SITUATION IN ARMENIA

MOTION PROPOSED BY M. JONNESKO ON BEHALF THE ROUMANIAN GOVERNMENT

In order to afford real and immediate assistance to the perishing Armenian people, Roumania proposes to the Nations assembled at Geneva, the formation of an International Expeditionary force to re-establish order and peace in Armenia. This International force placed under the direct command of the Inter Allied General Staff might consist of 40.000 men in detachment drawn from all countries now members of the League of Nations in proportion to their population.

Roumania declares herself ready at this moment to furnish for this purpose men, materials, money.

17 th December, 1920

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲՆԻՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

20/ 48/ 259

ЛИГА НАЦИЙ

СИТУАЦИЯ В АРМЕНИИ

МЕХАНИЗМ, ПРЕДЛАГАЕМЫЙ М. ЙОННЕСКО ОТ ИМЕНИ ПРАВИТЕЛЬСТВА

РУМЫНИИ

Чтобы оказать реальную и немедленную помощь погибающему армянскому народу, Румыния предлагает представителям наций, собравшимся в Женеве, создать международные экспедиционные силы для восстановления порядка и мира в Армении. Эти международные силы, поставленные под непосредственное командование Генерального штаба Союзных сил, могут состоять из войска в 40 000 человек, укомплектованного из представителей всех стран, в настоящее время являющихся членами Лиги Наций, - пропорционально их населению.

Румыния заявляет о своей готовности в данный момент предоставить для этой цели людей, материалы, деньги.

17 декабря, 1920.

No V-10

**ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ՀԱՏՈՒԿ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՀԱԿԻԻ
ՆԱՄԱԿԸ ՔՅԱԶԻՍ ԿԱՐԱԲԵԿԻՐ ՓԱՇԱՅԻՆ**

*Խնդրվում է, հանուն հայերի՝ սովամահությունից փրկության և հանուն
հեղափոխության հեղինակության բարձրացման, թույլ տալ, որ
Ալեքսանդրապոլով անցնի Ադրբեջանից եկող 35 վագոն ցորենով զնաքը
(21 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

АРХИВНАЯ КОПИЯ

КАРС

Командующему Турецкими революционными войсками
КЯЗИМ КАРАБЕКИР ПАШЕ.

Для облегчения тяжелого продовольственного положения Армении во имя спасения несчастного народа от голодной смерти и для поднятия престижа революции прошу Вашего распоряжения о беспрепятственном скором и свободном пропуске через Александрополь прибывающих из Азербейджана 35 вагонов зерна а также впредь разрешить свободный пропуск таковых же грузов

Номер 97 Декабря 21

Председатель Особого Комитета Турецкой Коммунистической партии ХАККИ

ОСНОВАНИЕ: ЦГА АРМ ССР

Ф.4с/114, д. 229, л. 3.

ВЕРНО: Давтян (подпись)

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 292, թ. 1; սերիազիք

No V-11

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԳԱՅԻ
ԱՆՂԱՍ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ ³⁴²

*Հայաստանի տարածքում երկաթուղու վիճակի վերաբերյալ, որը
ներկայացվել է Ֆրանսիայի արտգործնախարարության համապատասխան
դեպարտամենտի կողմից և ուղարկված է ԱՄՆ նախագահ Ուիլսոնին
(25 դեկտեմբերի, 1920թ. – 2 փետրվարի, 1921թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

ARMENIA

The Secretary-General has the honour to forward for the information of the Members of the League a Note from the League of Nations Department of the French Foreign Office regarding communications with Armenia. A summary of this Note was sent by telegram to President Wilson on February 2 nd, 1921.

TIFLIS,

December 25th, 1920

COMMUNICATION WITH ERIVAN

- I. Impossible except by rail, owing to the exceptionally early winter and the heavy fall of snow.
- II. On account of the anarchy and the confused territorial situation caused by recent military events, the railway between Tiflis and Erivan is at present operated by four different authorities:
  - (a) Tiflis-Sanain - Neutral frontier zone, operated by Georgia; daily service, traffic free of restriction.
  - (b) Sanain-Karaklis - In the hands of the Bolshevik Committee of Karaklis; this area forms an enclave; one train every two or three days, carrying chiefly timber- 4 lokomotives (crude oil) - traffic manager an Armenian Soviet engineer (Airapetian) resident at Karaklis.
  - (c) Karaklis-Alexandropol - In the hands of the Turks - no regular trains - military transport one/one train this week brought back to Alexandropol refugees from this town; - 2 locomotives (crude oil).
  - (d) Alexandropol-Erivan - In the hands of the Erivan Bolsheviks, 8 locomotives without crude oil, run on wood fuel.

---

³⁴² Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվազիտության արխիվում:

To proceed to Erivan, passes from these last three authorities are necessary. The railway from Djulfa to Tauris has been extensively used for the last fortnight by the bolsheviks of Erivan.

The Armenian Soviet Charge D'affaires at Tiflis M. Schaverloff, has not yet been officially appointed, and is leaving for Erivan to obtain a decision enabling him to act independently of the Soviet High Comissioner at Tiflis.

He will try to bring the last three sections of the line onder one authority.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲՈՒՄԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
АРМЕНИЯ

Генеральный секретарь имеет честь препроводить для сведения членов Лиги записку от Лиги Наций относительно состояния коммуникационных сообщений с Арменией, представленную департаментом Министерства иностранных дел Франции. Краткое содержание этой записки было отправлено президенту Уилсону телеграммой 2 февраля 1921 года.

ТИФЛИС

25 декабря, 1920

СООБЩЕНИЕ С ЭРИВАНОМ

- I. Никакое сообщение, кроме как по железной дороге, невозможно из-за непривычно ранней зимы и сильного снегопада.
  - II. Из-за анархии и запутанной территориальной ситуации, вызванной недавними военными событиями, железная дорога между Тифлисом и Эриваном в настоящее время эксплуатируется четырьмя различными властями:
    - (а) Тифлис-Санаин - Нейтральная пограничная зона, управляемая Грузией; ежедневное обслуживание, торговля без ограничений.
    - (б) Санаин-Караглис - В руках большевистского комитета Караглиса; эта область образует анклав; по одному поезду каждые два или три дня, в основном - лесоматериалы - 4 локомотива (сырая нефть) - управляющий движением, армянский советский инженер (Айрапетян), проживающий в Караглисе.
    - (с) Караглис-Александрополь - В руках турок - нет регулярных поездов – один только военный транспорт / один поезд на этой неделе привез в Александрополь беженцев из этого города; - 2 локомотива (сырая нефть).
    - (d) Александрополь-Эривань - В руках эриванских большевиков, 8 локомотивов без нефти, работающих на древесном топливе.
- Чтобы попасть в Эривань, необходимо иметь пропуска от этих трех последних властей.

Железная дорога из Джульфы в Тавриз интенсивно использовалась в течение последних двух недель большевиками Эривани.

Временный поверенный в делах Советской Армении в Тифлисе М. Шавердофф еще не был официально назначен и отправляется в Эривань, чтобы получить разрешение, позволяющее ему действовать независимо от Верховного Советского комиссара в Тифлисе.

Он попытается объединить последние три участка железной дороги под одним руководством.

No V-12

ԶԵՎՈՒՑՈՒՄ

*Ալեքսանդրապոլում և գավառում թուրքերի կողմից վարած քաղաքականության վերաբերյալ, որտեղից պարզորոշ երևում է, որ տեղի են ունենում ուղղակիորեն հայաջինջ գործողություններ, իսկ տեղի հայ բոլշևիկյան հեղկումի հանդեպ վերաբերմունքը թուրքերի կողմից ընդգծված թշնամական է և խիստ նվաստացուցիչ
(28 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

АРХИВНАЯ КОПИЯ

ДОКЛАД

О состоянии Александропольского уезда занятом турецкими войсками.

Информация из доклада т.т.членов Ревкома и показаний крестьян.

Из информации, полученной мною от членов Алек-польского ревкома, представление как о внутреннем положении города так и о внешнем выносятся самое безотрадное. В городе полными хозяевами являются турки, которые и мастерски пользуются своим правом. Прежде всего по отношению к крестьянам. В Алек-польском уезде и Ахалколакском районе вырезано около 30 селений, часть успевших спастись находятся в самом бедственном положении. Продовольствие в городе все спрятано из-за опасения реквизиции турками. Среди населения, мало таких, которые обеспечены хлебом, некоторые пытаются поменять его у турок и несут свои последние золотые вещи, турки охотно дают за них муку, но через некоторое время являются и отбирают ее, говоря, что аскер не имел права ее продать. Были случаи голодной смерти, на улицах, на моих глазах около вокзала на развалинах умирал крестьянин, и затем труп его валялся около 2 дней, пока не убрали. По словам членов ревкома турки очень мало с ним считаются и изысканно дипломатично проводят все свои начинания в жизнь, считаясь с

ревкомом постольку поскольку, это не идет вразрез их политики. Ситуация последней меняется с каждым днем, то в худшую сторону, то в лучшую, последнее отношение к Ревкому было натянуто даже враждебно. В городе турецкий командант играет большую роль, даже пропуски без его визы недействительны. Нашей милиции в городе 400 чел. Не считая особого отряда ЧК вооружение милиции плохо. Турки отобрали трехлинейные винтовки давали взамен берданы: ответственные товарищи имеющие револьверы новейшей системы прячут их во избежании реквизиции. Последнее время турки хотели разоружить милицию, но затем после переговоров с ревкомом распоряжение это было отменено. В городе милиция несет караульную службу вместе с турецкими аскерами, бывали случаи если наши милиционеры появлялись в карауле без них, то их немедленно арестовывали. Дней 10 тому назад турки объявили, что у Арпачая был найден труп убитого аскера, и объявили ревкому, что это дело рук армян и потребовали выдать убийцу, когда даже /как известно ревкому факта убийства не было; так как убийцы не было то турецкие власти арестовали 10 наших милиционеров, обещая в случае не представления убийцы расстрелять их. В данный момент эти милиционеры находятся в тюрьме. В деле конфискации и реквизиции турки превзошли самих себя. Вывозится решительно все даже картины религиозного содержания. Ревкому каждый день предъявляется требования на мебель и проч. и все это быстро увозится. На улицах, не довольствуясь своим обмундированием, они грабят даже среди белого дня граждан, у которых более или менее хорошие башмаки или пальто. Ревком конечно несколько раз доводил эти бесчинства до сведения главно-командующего, но тот категорически отвечал-“этого мол аскеры делать не могут вы лжете”. В первое время их хозяйничанья было послано в Эрзерум масса молодежи от 14 до 28 лет, по сведением прибывших из Карса их раздели до гола, вместо одежды дали мешки и заставляли работать в такие холода, конечно масса умирает от голода и от холода. К красной армии отношение турок враждебное, хотя они и пытаются скрыть это. Один офицер открыто заявил мне, что русских большевиков нужно резать. Но немало среди них есть такие сочувствующие коммунизму, хотя и скрывают это. Последнее время в ревкоме усиленно говорили о подозреваемом восстании среди турецких войск в Карсе. В городе в данный момент находится около 600 человек жандармерии, отлично обмундированные и вооруженные /во все английское/. На казначьем посту стоит 2 сотни курдской кавалерии. В крепости приблизительно 1 полк /1000 штыков/. Всю артиллерию, обмундирование и снаряжение вывезли в сторону Карса. Американцы также при посредстве турок увезли своих 6 вагонов продуктов и одежды. Турки взяли под свою защиту несколько дашнаков арестованных нашей ЧК и они находятся в данный момент в крепости. Последние сведения гласили, что турки спешно оказываются и свозят снаряды к ст. Караял

/первая в сторону Карса/. Количество их войск неизвестно. В Джаджуре стоит штаб полка /номер неизвестен/. Далее их посты по Налбанды включительно, затем идет нейтральная зона верст 10, и затем стоят наши части. В районе от Алек-поля до Налбанды по сведениям полученным мною от аскеров стоит приблизительно около 1500 штыков. Штаб полка No.28 находится в сел. Калтахчи, проезжая по селения, все же можно было заметить, что войск очень мало.

Подпись.

28.ХП.20г. Эривань.

Основание: ЦГА Арм.ССР, Ф.114, оп.1, д.217, л.58-59.

Верно: Давтян /подпись/

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 297, թ. 1-3; մեքենագիր

No V-13

ԱՄԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼՒՄԻ ՀԵՂԿՈՍԻ ԱՆԴԱՍ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔԸ
*Թուրքական օկուպացիայի տակ գտնվող քաղաքում և գավառում տիրող
իրավիճակի մասին. թուրքերը, ոչնչացնելով տեղի բնակչությանը, չեն
խնայում նաև հայ կոմունիստներին
(հունվար, 1921թ.)*

АРХИВНАЯ КОПИЯ

ПОКАЗАНИЕ ЧЛЕНА АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО РЕВКОМА НАГАПЕТА:

Весь уезд разделен на 8 участков, из которых 4 находятся на другом берегу Арпачая и которые совершенно пусты.

1-й участок имеет 34 села, из этих селений остались в полуразрушенном виде только 4: Караклис, Дюзкенд, Тападоллак и Днарчи. В остальных селах нет ни людей и ни одного животного. Число взятых пленными из этого района доходит до 8000. Изнасилованны все женщины. Не щадя даже 12 летних девочек. Были случаи, я сам видел, как возами /арбами/ из села везли сено, а под сеном спрятаны были 2-3 женщины.

В II участке захвачено /занято/ только село Голгат и Кулиджан, они совершенно разрушены. В этом районе убили 150 человек. Число пленными- 200. Иснасилованы 90% женщин. Последнее время в с. Кавгарлу убили 10 наших партийных товарищей.

В III участке нас никого совершенно не допускали. Жителей 15 деревень этого района переселили в д. Чифтали, ограбив при этом все их имущество. Уведены пленными, но куда именно неизвестно.

В IV участке из 39 деревень остались: Моллагекча, Нарум, Млагитлу и в них только женщины. В остальных деревнях нет никого. После того, как деревня разграблялась – она предавалась огню. Кроме этой деревни все остальные совершенно уничтожены. Из всего уезда скота 300,000 голов, из них 200,000 к Башкадикляру – в район Карса, остальные проданы на этой стороне.

Число уведенных из города и уезда пленных – 14,140 чел., убито – 4,845 чел., изнасиловано женщин и девушек более 25,000. Количество награбленной пшеницы и муки больше полутора миллиона пудов. Можно сказать, что у нас нет уезда. Из населения уезда в 75 тысяч осталось 15 тысяч, нет никакого имущества. Всюду пустыня. Из нашей милиции никто не может войти в уезд, их или убивают или они исчезают безследно. Убито до сих пор 22 милиционера, из них 13 партийных. Также убили 2-х комиссаров, при уводе в плен не жалеют также партийных наших товарищей- взято их в плен больше 30 тыс. По ночам входят в дом, грабят, женщин насилюют, а мужчин выводят и убивают. Положение ужасное.

19 19 21 Алек-поль Член ревкома /Нагапет/

С подлинным верно: Секретарь Делегации С. С. Р. Армении *(подпись)*

ОСНОВАНИЕ: ЦГА АРМ ССР

Ф. 4с/114, д. 229, л. 4.

ВЕРНО: *(подпись)*

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.322, թ.1; սերենագիր

No V-14

**ՎԱՐՄԻՐ ԳՎԱՐԴԻԱՎԱՆ, 1918թ. ՀԿ(Բ)Կ ԱՆԴԱՍ ԵՏԻՄ ՎՈՅՎԻՆԻ
ԴԻՍՈՒՍՐ ՀԱՅՎՈՍԿՈՒՄԻ ԴԵՎԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ,
որով տեղեկություններ են հաղորդվում Գարսի մարզում 1918-1921թթ.
ժախլիված դեպքերի մասին
(նչ շուտ, քան 1926թ.)**

Красногвардейца члена ВКП (б)

С 1/го апреля 1918 года Ефима

Васильевича Войкина.

Заявление.

Настоящим считаю своим долгом, сообщить следующие события происшедшие во времена дашнакского владычества, а также мое участие я этих событиях в Карсской области....

...ПОЕЗДКА В КАРС К РЮШТИ ПАШИ.

Занимая карскую область курдские банды, а также шедшие впереди турецких войск часть азербайджанских муссаватистов подвергло все трудовое население из армян повальному грабежу и убийству. Когда представилось возможным выехать в Карс я с группой молокан выехал хотя дорогой чуть было не был убит по подозрению, что армянин. Здесь в Карсе я встретил Инспектора школ области при дашнаках Арама Ольтециана которуи оказывал мне и семье большую поддержку при моем преследовании. Здесь я вместе с ним и еще одним тов. Доктором Пирумовым с которым познакомил меня Ольтециан, назвав его коммунистом мы решили отправиться к Рюшти Паше с просьбой принять все меры к прекращению резни над трудовым народом. Паша принял хорошо, но предложил каждому заняться своим делом. Ни в какую политику не вдаваться ни каких съездов не устраивать.

Поняв этом рзговоре нотку злобы, я сейчас стал просить Ольтециана упрощить Пирумова и переодетыми отправиться ко мне в село, где они будут гарантированы от смерти. Он не послушался ссылаясь на то, что он великолепно владеет немецким языком и это спасает его.

Через Три дня я узнал, что его взяли в Эрзерум и в Сарыкамыше разстреляли. Семья Ольтециана сейчас проживает в Ленинанкане Одна дочь и сын члена ЛКСМ жена учительствует.

ПРИЕЗД ТОВ. Б. МДИВАНИ В СЕЛО МИТИНГ С УЧАСТИЕМ ТОВ. СУПХИ ПРИЕЗД ВОЕНПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ШТАБА 11-й и КАВКАЗСКОЙ АРМИИ. МИХАЙЛОВСКОГО, РЮГАНОВА и ДЫГУНА. СПЕКТАКЛЬ МИТИНГ.

В начале января 1921 года в Карс прибыл т. Б. Мдивани по дороге в Ангору. Узнав об этом и зная т. Мдивани по работе в 11/й Армии на Севкавказе в 1918 году я отправился к нему в Карс. После переговоров в т. Мдивани. Последний предложил остаться мне не взирая ни на какие преследования и подозрения турок и продолжать работы. При чем решил для предания мне авторитетности на случай осложнений при моей работе он решил и спросив разрешения у находящегося в Карсе Кязима Карабекир Паши приехать в село Владикарс. Мы устроили ему должную встречу. Масса народу собралось с соседних сел. Были турецкие части проходившие из Сарыкамыша в Александрополь. Набралось народу до 1500 чел, что весьма много для того времени. Мдивани прибыл на 2-х машинах вместе с т. Супхи секретарем ЦК компартии Турции с его женой и вообще до 10 чел. После моего приветствия тов. Мдивани с балкона моей квартиры выступил с большой речью о положении Советской России и т.д. после митинги у меня на квартире состоялось чаепитие, на которое мы пригласили и турецких офицеров и местного мидюра /Начальника участка/. Тов. Мдивана

уехал вечером. На утра меня жандармы отправили в Карс где у коменданта подвергнули допросу, но решительное вмешательство Б. Мдивани спасло меня из под ареста. Через несколько дней т. Супхи с женой приехал ко мне в село за некоторыми продуктами, тут же я ему сообщил, что упорные слухи носят недовольства на него среди мусульман обвиняющие его в том, что он приехал закрывать мечети и т.д. и что в городе готовится на него покушение лавочников. И вдруг неожиданно получаю я сведения, что Б. Мдивани выехал в Ангору, пошли разные слухи, что ему предложили ехать и т.д., таким образом мы не смогли с ним видиться в последний раз. По его отъезде меня вызвали в Карс и Губернатор предложил из села некуда не выезжать и лишь разрешил в месяц раз приезжать в город.

В феврале в Тифлис прибыла военная миссия Штаба 11-й армии туда был вызван я. После переговоров с товарищами вышло так, что помимо партийной работы надо было еще кое что делать. Я предупредил товарищей, что за мной слежка. При чем мы допустили одну глупость в чем уже после раскаялись. Это приезд этой военной миссии в село ко мне по примеру тов. Мдивани. Но мы себя распустили. Выбросили лозунги, изготовили флаги и т.д. я прилагаю интересный доклад тов. Дыгуна по этому поводу.

В результате на другой день меня арестовали и еще двух крестьян и посадили в тюрьму, а по требованию турецкого командования наша миссия была отозвана.

НАХОЖДЕНИЕ В ТЮРЬМЕ, РЕПРЕССИИ. ОСВОБОЖДЕНИЕ ЗАТЕМ ВТОРОЙ АРЕСТ. ТОРЖЕСТВО СТАРОГО СОСТАВА СОВЕТА И КУЛАЧЕСТВА.

Таким образом в тюрьму я попал 1-го марта через месяц мне был допрос и суд. Присудили сидеть 6 лет. Я подал жалобу на решение суда Кязим Крабекир Паши и БНСТ/ Большому Национальному Собранию Турции/ при чем жалобу составили телеграммой и через 2 недели получили ответ о нашем освобождении. Освободили 15 мая. Как видно из прилагаемых документов я получил пропуск от Турецкого Губернатора и Нашего Представителя т.Дуброцкого который надо кстати сказать принимал активное участие в моем освобождении. Он же потребовал вагон дипломатической телеграфной связи, якобы для ремонта в действительности для меня и семьи так как у меня была мать сын и вторая жена. 17 мая я сел в вагон отъезжать как меня снова арестовали. Семью отправили в Александрополь, а я посажен был в тюрьму в одиночную камеру.

Так как в тюрьме вся прислуга и охрана была исключительно из муссаватистов из Баку жалевшая, что меня отпустили и теперь с торжеством встречавшая меня с удовольствием заявили, что мое дело капут.

Я в жизни не видел не чего ужасного как нахождения в отдельной темной камере три дня без хлеба и воды и только на третий день, меня перевели в светлую отдельную камеру и тут я увидел на дворе до 200 чел. русской молодежи арестованной по подозрению в подготовке восстания против турецкого правительства. Сейчас же меня повели на допрос в канцелярию тюрьмы. Здесь я увидел трех офицеров и председательствовавшего, который меня встретил словами. Здравствуйте старый знакомый мы Вас знаем по Баку, а я Джафар бей работал в Азербайджане при муссаватистах у Генерал Губернатора. “. При чем заявил на чистом русском языке, что мол заседает полевой суд и что я должен всю правду говорить. Стали читать мне объявления написанные на русском языке на пишущей машинке. По буквам я узнал, что это писанное на машинке русского национального Совета, а в последствии узнал, что дело рук чиновника члена старого состава русского национального совета Митюрника, который и сейчас по сведениям живет в Сарыкамьше. Обвинение было написано языком такого провакаторства, что я не знал что отвечать и просил дать мне копию его и я сумею завтра ответить тем более я три дня без воды и хлеба.

Это мое требование было категорически отвергнуто и указано на окно из которого видно было что выстроены все те русские которые пригнаны были в тюрьму и он мне заявил., сейчас же отвечайте где пулеметы и орудия которые у вас спрятаны по селам и когда вы думайте делать восстание. Я категорически заявил, что мне решительно ни чего не известно. Потребовали палки для зопу . Явилось 4 аскера. Готовы были лупить по ногам. Не будучи в силах стоять, Я при виде 4-х кизилых палок пытки которых я видел на аскерах сидевших со мною в тюрьме я пошатнулся голод и жажда обессилили меня. Мне дали воды и катлетку после того как я пришел в себя я заявил, что подобного рода подлогов не видел и не слышал и просил скорее покончить со мной. Наконец, убедившись в том, что я искренно говорю о том, что нет орудий и пулеметов и не готовится восстаний. Все же меня держали на допросе часиков 10. После чего заставили писать прошение о помиловании. Ясно было, что я был приговорен к разстрелу.

Вновь отправили меня в тюрьму. Через несколько дней ко мне в камеру посадили закованных в цепи 3-х товарищей. Один из них как в последствии я узнал из его слов Юсуф Кемал Председатель комсомола Турции и другой Маскут Мустафаев из Уральской организации следует в Турцию и должны были догнать в Карсе Мдивани не застали и прсили меня сообщить об этом Дубровскому, что я и сделал. Через некоторое время их отправили из тюрьмы по сведениям якобы в Эрзерум.

Знаю, только одно, что приезжала из Баку жена Юсуф Кемала. До сего времени я ясно не представляю был ли это Юсуф Кемал Председатель Комсомола Турции или нет. Есть сведения, что он жив и работает в Коминтерне.

В тюрьме я просидел до 5 июля испытывая все тяжести тюремного режима и репрессии. Надо сказать еще больше усиливало мое страдание это разные доносы на меня кулачества и издевательство над семьей которая из села переехала в Карс.

ОСВОБОЖДЕНИЕ ИЗ ТЮРЬМЫ “Высылка”. Задержка на границе.

5-го июля в 7 час, утра жандармы меня усадили в скотский вагон с охранной, почти на ходу поезда сообщив, что я высылаюсь без всяких записок. У контрольного пункта Кизильяхчах меня сняли с поезда и только как видно случайное присутствие наших дипкурьеров и секретаря Турецкого полпреда в Москве Рифат бея меня снова посадили и я прибыл, в Александрополь. О том как меня освободили дипкурьеры прилагаю их доклад на имя Кавбюро.

При этом добавляю со мной в тюрьме никто из коммунистов не сидел. Была группой армян часть которых разстреляли, а другая часть в среде которой был вахмистр Особого дашнакского отряда знавший меня хорошо рассказывал мне новости о том с какой энергией и силой искали меня дашнаки. Сейчас он по сведениям сапожничает в селе Еленовка.

РАБОТА ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ ИЗ ТЮРЬМЫ.

Прибыв в Тифлис 7/го июля я с помощью т.т.Элиава и Леграна получил материальную помощь. Но все документы у меня были уничтожены, при чем партийный билет No. 98 мною был оставлен у тов. Шемахяна при выезде из Баку и на запрос ЦК Армении я телеграфно получил извещение, что документы утеряны. Я думаю, что все же их найду в Истпарте Баку или Армении. Тем не менее я в конце июля выехал в Георгиевск где встретил т.т. коммунистов знавших меня по работе в Георгиевске в 1918 году и Терской Губернской Контрольной Комиссией восстановлен в членах партии со стажем 1918 года.

И после освобождения с тюрьмы до настоящего времени я занимаю ряд ответственных партийных должности. На Севкаказе я работал вплоть до Секретаря райкома. Переехав в Тифлис так сказать ближе к родине. Я 1926 я по настоящее время работаю секретарем одной из крупных ячеек Правления ЗКВ ж.д. Состою членом Ленинского райкома и Тифлисского Уездно-Городского комитета.

В подтверждение всего написанного я прилагаю ряд документов подлинники которых частью в личном деле в Ленинском райкоме в Тифлисе другие в делах Терской Контрольной комиссии оставленные при моем восстановлении я могу по первому требованию представить адреса группы т.т. могущих подтвердить указанные выше моменты моей работы, что же касается моего участия на съезде и возвращения о них может сказать тв.Гайкас Кастанян и другие т.т., а что же

касается перехода границу и переноски оружия могут подтвердить оставшиеся в живых товарищи, но адреса которых мне неизвестны.

В вышеприведенных моих сообщениях возможны некоторые неточности в днях и т.д., но я думаю есть еще т.т участники Карсских событий которые могут больше меня добавить., отдельные моменты из Карского восстания.

Это я пишу для того, чтобы в дни Советизации Армении, в день годовщины организации Советской власти в Армении не были бы упущены памятью павших бойцов в Карсе .. (Ձեռագիր լրացում և ստորագրություն)

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.5, գ.172, թ.1-7; մեքենագիր

No V-15

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾ ԺՈՂԿՈՍ ԲԵԿԶԱՐՅԱՆԻ ՈՒՂԻՂ
ԿԱՊՈՎ ՀԵՌԱՄՈՍԱԶՐՈՒՅՑԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵԶԱՆՈՒՄ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԿԱՐԱԲԵԿՈՎԻ ՀԵՏ

Խոսվում է թուրքերի կողմից Հայաստանից մագուրթի չափազանցված քանակներ պահանջելու, օկուպացված տարածքներում իրականացվող կոտորածների, տղամարդկանց՝ թուրքիա տաժանակիր աշխատանքների տանելու և թուրքական դիկտատի տակ գտնվող Ալեքսանդրապոլի հեղկումի կողմից թույլ տված մի շարք հիմարությունների մասին (դեկտեմբեր, 1920թ. – ոչ ուշ, քան փետրվար, 1921թ.)

АРХИВНАЯ КОПИЯ

Разговор по прямому проводу Наркоминдела Советармении с Дипломатическим Представителем в Азербайджане.

/V аппарата Карабеков-Бекзадян/

Жду ответа по существу на все мои телеграммы. Меня случайно застал здесь ты. Материал при мне не имеется завтра передам запиской. Сегодняшняя твоя телеграмма обнадеживает нас если действительно случится так, как ты сообщаем. К своей информации в Москву прибавь новость полученную нами сегодня на Караклиса: Ревком сегодня сообщил мне, что представитель турккомандования предъявил ультимативное требование о немедленной выдаче 4 цистерны мазута, в противном случае первый поезд вышедший из Эривани будет задержан в Александрополе впредь до удовлетворения требования: характерно то, что это требование предъявляется при наличии данных, что у нас в Караклисе имеются лишь две цистерны мазута, как видишь турккомандование определенно провоцирует нас на эксцесс,- мы предписали Ревкому поладить

выдачей имеющегося мазута, якобы без нашего ведома ввиду того, что закрытие дороги усугубило бы наше без того тяжелое продовольственное и политическое положение. Сегодня я послал Ангоры ответ на их ноту, завтра думаю послать вторую с изложением фактов насилия и бесчинств в Александропольском и Карском районах с выставлением требования немедленного отвода войск из Александропольского дистрикта, а также района этнического расселения армян указанного в ответной ноте Чичерина Ахмед Мухтару. С каждым днем получаются новые подтверждения фактов полнейшего опустошения названных районов, повального грабежа населения, увода молодых мужчин на принудительные работы в район Эрзерума. Все эти факты мною в сводке будут завтра переданы в Ангору.-копии Чичерину, Гусейнову и тебе для доведения до сведения Москвы. Вот пока все о нашем положении. Вследствие вызова Чичерина собираюсь дня через три выехать в Москву через Тифлис. Сегодня получил из Тифлиса ответ на свою ноту в котором грузины просят послать полномочных для переговоров о нейтральной зоне, признавая принципиально посредничество РСФСР. Об этом мною час тому назад сообщено запиской Шейнману. Ответа на записку жду немедленно. Необходимо воспользоваться пребыванием в Тифлисе и предварительно сговориться о переговорах. Согласие Шеймана хотел-бы получить немедленно, чтобы завтра телеграфировать грузинам о своей поездке. Врачей о которых ты сообщил пока не присылай до моего приезда. Сообщи выслал ли топливный маршрут а также с хлебом. На назначение МАРТИРОСЯНА взамен САМОЛЕНСКОГО Ревком согласен. Где Гукасян, которого я просил прислать немедленно для Наркомпрода и Совнархоза. Рассеялись ли после докладов приехавших товарищей провокационные и гнусные наветы на наш Ревком. Вчера на выслушании доклада тов. АМАТУНИ вернувшегося из Александрополя о невозможных условиях работы Александропольского ревкома под нажимом военной диктатуры турок превратившегося в игрушку и наделавшего массу глупостей Ревком постановил немедленно отозвать Александропольский Ревком и выпустить декларацию о причинах вынудивших нас на это шаг. Мешки о которых ты спрашивал высланы тебе в количестве 107000. Сообщи Иоаннисяну, чтобы он постарался выслать из Акстафы застрявшие там наши машины. Объяви Наченабарму Лукину, что Ревком в последствии невыполнения условий соглашения об организации транспорта Акстафа-Эривань считает таковое соглашение аннулированным, поэтому наши грузовики и легковые машины подлежат немедленному возвращению нам. Об этом сообщи также командарму Геккеру. Мравьян приехал позавчера он будет меня замещать до моего возвращения. Сулейман-Нури назначен Наркомюстом. О прочем поговорим по приезде своем. Сообщи когда ожидается Ордзоникидзе и что нового у вас. Делегатами на конференцию назначены от нас. Тер-Габриелян

и я. Хлебный и топливный маршрут задерживаются за неимением согласия Грузии. Постарайтесь наладить этот вопрос навсегда в Тифлисе. Говорил о Геккером о взаимоотношениях с турккомандованием. Он высказал пожелание, чтобы фактически единое командование в Армении XI Армии. Официально опубликовано Ревкомом, это необходимо сделать немедленно на основании моей прошлой телеграммы. О Нахичевани и Александрополе все существенное завтра передам Москву. Гукасян выехал. Отношение недоверия стараемся рассеять. Полагаю удастся. Где наши порожняки из-под первого маршрута. Орджоникидзе и Нариманов выехали из Ростова 7 января; день и место конференции неизвестно. Если Шейман сейчас нужен он наверху я его вызову, ты подожди. Пусть Шейман ответит на мою записку, если пожелает чтонибудь спросить-я жду у аппарата. Порожняки отправлены обратно в Караклис. Маршрутами торопите иначе нечем будет кормить армию. Передай Москву завтра же о желании Ревкома заключить военополитический союз Армении с РСФСР. Желание Геккера будет удовлетворено завтра же если это нужно для выполнения плана переданного в сегодняшней твоей телеграмме мы радостно согласимся. Сейчас вслед за разговором с Шейманом будет Вам передан моя нота туркам. Жду ответа Шеймана. Для регулирования вопроса о транзите через Грузию и о возврате Грузии наших порожняков беспрепятственно я хотел выехать Тифлис спрашиваю если ли теперь надобность или мне остаться. Не выезжай в Тифлисе сам постараюсь выяснит этот вопрос. Если получишь перевод с Тифлисом сообщи Данушу ШАВЕРДОВУ об ожидаемом моем приезде.

Основание: ЦГА АРМ.ССР.

Ф.114: д.3, л.31.

Верно: (подпись)

ՀԱԱ, Ֆ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 312, թ. 1-3; սևքենագիր

No V-16

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՈՂԿՈՍ ԲԵԿԶԱՐՅԱՆԻ ՆՈՏԱՆ
ՔԵՍԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Բողոք է հայտնվում, որ բարեկամ թուրքերը Ալեքսանդրապոլում և գավառում իրականացնում են բնակչության թալան և ուղղակի սպանոք, իսկ Ալեքսանդրապոլի հայ բոլշևիկներից կազմված հեղկոմը օգտագործում են որպես օկուպացիոն ռեժիմի ձեռքին հնազանդ սի գործիք, սինչդեռ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը լեցուն է ջերմ և բարեկամական զգացմունքներով Թուրքիայի նկատմամբ

(13 հունվարի, 1921թ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Խ.Հ. ԱՐՏ. ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂ. ԿՈՄԻՍԱՐԻ
ԱՆԳՈՐԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԱԾ ՆՈՏԱՆ

Անգորա.

Թյուրքիայի Մեծ ազգային ժողովի կառավարության արտաքին գործոց կոմիսարին. Պատճենը ոսկվա արտժողկոմ Չիչերինին, Տեր-Գաբրիելյանին, պատճենը Բագու արտժողկոմ Հուսեյնիովին, Աթարբեկովին:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը արտաբեկման խորին զգացմունքով հաղորդում է Ձեզ այն անսովոր յերևույթների մասին, վորոնք նկատվում են մեզ կից շրջաններում ու վորոնք հետզհետե ավելի ու ավելի մասսայական ու քրոնիքական բնույթ են ստանում: Հայաստանի սոցիալիստական Խորհրդային կառավարության ունեցած ճշգրիտ տեղեկությունների համաձայն Կարսի, Ալեքսանդրապոլի գավառներում և չեզոք գոտում Ձեր գորքերին ոկուպացիոն խմբերի կողմից շարունակ կատարվում են հիշյալ վայրերի խաղաղ աշխատավոր բնակչության վերաբերմամբ բռնություններ, կողոպուտներ և սպանություններ: Թուրք գորքերով բռնված շրջաններում ամենուրեք խլվում և տարվում են Թուրքիա Հայաստանի սոցիալիստական Խորհրդային կառավարության գույքը, կողոպուտի յեն յենթարկվում մասնավոր գույքերն ու տնտեսությունները քշվում է գյուղացու տավարը և բռնագրավման է յենթարկվում բնակչության պարենի վերջին պաշարը: Այսպես Ալեքսանդրապոլ քաղաքից վերջին ամսվա ընթացքում դուրս է տարվում և դեռ շարունակվում է դուրս տարվել բացարձակապես ամեն բան՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, շոգեմեքենաներ, հեռագրական և հեռախոսական ապարատներ, ռթոմոբիլներ, մասնավոր գույք և այլն, գավառն ամայացված է, ամբողջ տնտեսությունը քշված: Նալբանդ կայարանում Թյուրքիա ուղարկելու համար պատրաստված է հացահատիկի հսկայական պաշար, վոր խլված է շրջակա գյուղերից, վորոնց բնակչությունը դրա հետևանքով մատնվում է սովամահության: Արական ամբողջ աշխատունակ բնակչությունը 18-ից 50 տարեկան բռնի կերպով տարվում են իրենց ծննդավայրերից և այլուրի պարկերից կարված վերնագգեստը խլելուց հետո, ձմեռային այս ցուրտ ու սառնամանիքին Սարիգամիշի ու Երզրումի շրջաններում ծանր ստիպողական աշխատանքներ են կատարել տալիս: Այնուհետև Ղարաքիլիսայից յեկող գաղթականների խմբերը Ձեր ոկուպացիոն գորախմբի ներկայացուցիչները փորձում են ուղղել Կարսի վրայով Երզրում, վերոհիշյալ պայմաններում ստիպողական աշխատանքներ կատարել տալու համար:

Ձեր գորքերի կողմից Կարսը գրավելիս առաջին յերեք որերը շարունակ կողոպուտները, բռնություններն ու սպանությունները ընդունեցին մասսայական յերևույթների բնույթ և քիչ թե շատ կրճատված չափերով շարունակվում են մինչև այժմ: Բնակչության ամբողջ վառելիքը բռնագրավված է, մինևույն ժամանակ չեն խնայվում նույնիսկ վորբանոցները, արական բնակչությունը ուղարկված է Սարիղամիշ և Երզրում, պարենը խլված է, անասունը քշված:

Ձինված ասկյարների առանձին խմբեր Աղբուլաղի և Համամվլի շրջաններում ներխուժում են հայկական գյուղերը, կողոպուտ ու սպանություններ են կատարում և բռնաբարում կանանց:

Դեկտեմբեր 12-ին այդպիսի դեպք է տեղի ունեցել Քյուլլիջա:

Դեկտեմբեր 26-ին թուրքական 36-րդ վորսորդական խումբը Կաֆտրլու գյուղը գրավելուց հետո իրենց տեղավորող նույն գյուղի բնակիչներ 9 յերիտասարդ բանվոր կոմունիստների Վարդ Սեր-Պետրոսյանին, Պետրոս Մանասյանին, Իգնատիոս Վարդանյանին, Մարտին Մուրադյանին, Ստեփանոս Մուրադյանին, Մանվել Համամյանին, Թովմաս Աթոյանին, Խաչատուր կուսիկյանին և Մանվել Ասլանյանին աշխատանքը վերջացնելուց հետո գաղտնաբար սպանել են գյուղի հարդնոցներից մեկում: Նրանց դիակները տարված են Քաֆթարլվեցի Ստեփանոս Բեյաջանի սայլով, վորին նույնպես սպանել են հանցանքի հետքերը ծածկելու համար: Հունվար 13-ին ասկյարների մի խումբ առանց վորևե պատճառի հարձակվեց Յեկանլար գյուղի վրա և նրա վրա բաց արեց ուժեղ կրակ:

Չեզոք գոտում ընկած հայ խաղաղ գյուղացիական բնակչության նկատմամբ տեղի ունեցող կողոպուտները, բռնություններն ու սպանություններն ընդունել են մասսայական բնույթ: Գավառական չորրորդ կոմիսարիատում միայն ցուցակագրության են յենթարկված 200-ից ավելի նման սպանության դեպքեր: Շրջանի բնակչությունը ահաբեկված է. գյուղական և տնային տնտեսությունները քայքայված, անասունը քշված և կրկնվող հարկերի պատրվակի տակ խլված են բնակչության բոլոր կենսամթերքները: Չեզոք գոտու սահմաններում զինված խմբերի հարձակումները վերջին ժամանակներս ընդունել են կրիտիկական բնույթ և յեթե շարունակվի, այդ շրջանը նույնպես կամայանա, ինչպես ամայացել է Ալեքսանդրապոլի գավառը, ուր ամայացած է վոչ ավել, վոչ պակաս քան 56 գյուղ: Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչությանն չնայած հեռագրի վրա ձեր գրած հսկողության,

հարուցած արգելքներին /տույնիսկ հեղկոմի վերաբերմամբ/ և մեր ընկերներին Ալեքսանդրապոլից մեկնելու թույլատվություն տալու մերժման, համենայն դեպս հնարավոր է յեղել անկասկած կերպով հաստատել, վոր Ձեր գորքերի կողմից ոկուպացիայի յենթարկված քաղաքում իշխանությունը վերջնականապես վերանում է ֆիկցիայի և իրական է դառնում այն չափով ինչ չափով գորահրամանատարությունը նրա կարիքն է զգում:

Հեղկոմին գորահրամանատարության կողմից շարունակ առաջնորդվող պահանջները ու վերջնագրերը և նրան ծանրաբեռնելը այնպիսի խնդիրներով, վորոնք վոչ մի կապ չունեն հեղկոմի վորպես սովետական իշխանության որգանի հետ /պարտադիր աշխատանքներին բնակչության տանելու համար մարդիկ տալը 10 հազար հրացանների հանձնելը յերբ և վորտեղ, անհատ ասկյարի սպանության հանցավորների հանձնելը/ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին փաստորեն դրել են ոկուպացիոն գորքի ձեռքում գործիքի վիճակի մեջ, մի հանգամանք, վոր ստիպում է Հայաստանի հեղկոմի նման որգանի հետագա գոյությունն ընդունել վորպես խորհրդային իշխանության իդեալի վարկը աշխատավոր մասսաների և քաղաքացի բնակչության աչքում զցող մի հանգամանք և վորպես այդպիսին միանգամայն ավելորդ:

Այնտեղ, վոր գոյություն ունի ռազմական ոկուպացիա ստրկացման և ամայացման վերահիշյալ մեթոդներով ու միջոցներով, այնտեղ չի կարող գոյություն ունենալ բանվորացյուղացիական իշխանություն:

Վերոհիշյալ բոլոր փաստերի անաչառ անալիզը միանգամայն ակներև է դառնում, վոր Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը չի կարող թույլ տալ այն հողամասում, վորն ըստ իրավունքի նա իրենն է համարում, այնպիսի գործողություններ վորոնք յերկիրը ակնհայտ կերպով տանում են դեպի քայքայում և նրա բնակչության մատնում են սովի ու արհեստական մահացման:

Հայաստանի Ս.Խ.Հ. կառավարությունը այդ պատճառով ստիպված է ձեր հրամանատարության արարքների վրա նայել վորպես այնպիսի գործողությունների, վորոնք անխուսափելիորեն արնաքամություն և տնտեսական լիակատար քայքայումն են բերում այն շրջաններին, վորոնք թուրքական զենքի հաջողության ընթացքում ընկել են ձեր ժամանակավոր ոկուպացիոն տրամադրության տակ: Ձեր գորքերի մեջ խիստ դիսցիպլինայի և ձեր ասկյարների շրջանում դեպի խորհրդային իշխանությունը համակրության գոյության հանրահայտ փաստը թույլ չի տալիս յենթադրելու, վոր

վերոհիշյալ բնության բոլոր դեպքերը ինքնազուլիս գործողությունների արդյունք են, մի բան վոր գործած անկարգությունների նշանակությունը կրկնակի չափով լուրջ բնույթ է գալիս:

Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչության անունից, վոր ծարավի յե և արժանի խաղաղ աշխատավորական կյանքի նորմալ պայմանների, վորը խորհրդային իշխանությունը ընդունելով ցույց է տվել իր ջերմ ցանկությունը-յեղբայրությամբ խաղաղությամբ ապրելու հեղափոխական Տաճկաստանի հետ և վորը մի անգամ ընդմիջտ ազատագրվել է յուր հայրենի նացիոնալիզմի լծից, ահա այդ բնակչության անունից յես ստիպված եմ նկատել հիշյալ փաստերը վորպես սպառնական նրանք, վորոնք կարող են խորհրդային Հայաստանի և ազատագրված Թյուրքիայի ժողովուրդներին խանգարել առաջադրված հեղափոխական խնդիրներն իրագործելու: Լիպես հավատացած լինելով, վոր մատնանշված փաստերի գնահատության մեջ մեր միջև չի կարող տարաձայնություններ լինել իմ կառավարությունը չի կասկածում, վոր Թյուրքիայի Մեծ Ազգային ժողովի կառավարությունը չի հապաղի ձեռք առնել արմատական միջոցներ նման արարքների վերացման համար, վորին կարելի յե հասնել ամենաարագ կերպով Ալեքսանդրապոլի դիստրիկտից և Կարսի շրջանի հարավ և արևելյան շրջանների թուրքական ոկուպացիոն գորքերի հեռացմամբ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը լիակատար կերպով հավատացած է, վոր նրա արդարացի պահանջները չեն կարող Թյուրքիայիս Մ.Ա. կառավարության կողմից չընդունվել բարեկամական կերպով և սպառնում է Ձեր կառավարության շտապ պատասխանին մատնաշված աննորմալ դրության լիկվիդացիայի համար ըստ էության ձեռք առնված քայլերի մասին, վորոնք պիտի հաստատեն դեպի հարևան Խորհրդային հանրապետությունը նրա ունեցած դիտավորությունների և զգացումների անկեղծությունը:

13 հունվարի Յերևան

Հ.Ս.Խ.Հ. ԱՐՏԳՈՐԾԺՈՂԿՈՄ՝ ԲԵԿԶԱԴՅԱՆ

“ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ” 1921թ. Նո.39 էջ 1-ին:

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 311, թ. 8-12; մեքենագիր

No V-17

ԱԼԵՔՍԱՆՆԻՍՊՈԼԻ ԵՐԿԱԹԳԾԻ ԿԱՅԱՐԱՆԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ,

*երբ թուրքերը նոր էին մտել Ալեքսանդրապոլ, նրանց վերաբերմունքը հայ
բոլշևիկների հանդեպ տանելի է եղել, սակայն հետո սկսել են բանվորներին
բռնի ուժով քշել Թուրքիա տաժանակիր աշխատանքների, քաղաքում
հակաբոլշևիկյան քարոզչություն են տանում, թալանում են
երկաթուղային դեպոն
(19 հունվարի, 1921թ., 7 մարտի, 1921թ.)*

АРХИВНАЯ КОПИЯ
ДОКЛАД
КОМИССАРА ЖЕЛЕЗНО-ДОР.УЗЛА

Копия.
19 января 1921г.

При вступлении Тур. Команд. в Александрополь отношение к большевикам было сносно и дало возможность рабочим жел.дор. сконцентрироваться в Александрополе после чего начали гнать рабочих Карс-Эрзерум; видя это рабочие разбежались (скрывались) в городе и перешли в нейтральную зону. В декабре месяце командов. назначило собрание рабочих и вело пропаганду среди рабочих, что большевики придут заставят вас даром работать, советуем ехать с нами и давали им большие обещания но все это прошло безрезультатно, после чего насильно увезли десять рабочих которым удалось вернуться через турецких машинистов. Из депо все вывезено, те станки и моторы, которые не могут вывезти ломают и в таком виде берут. Зарегистрировано двести рабочих, которых хотят насильно взять, но кто именно они нам не удалось узнать.

(подпись)

С подлинным верно:

Секретарь Делегации С.С.Р. Армении (подпись)

“7” марта 1921г.

М о с к в а.

ОСНОВАНИЕ: ЦГА АРМ ССР

Ф. 4с/114, д. 229, д. 28.

ВЕРНО: Давтян (подпись)

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 321, թ. 1; սերիազիք

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԱՅՅԵՂԿՈՄԻ ԴԻՄՈՒՍԸ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ԱՐԴԲԵՋԱՆԻ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՌԻ-
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԵՐԻՆ

*Բողոք է ներկայացված ընդդեմ Ալեքսանդրապոլն օկուպացրած
թուրքական զինվորական հրամանատարության, որը, խախտելով
հեղափոխական սկզբունքները, բացահայտ բռնություններ է գործադրում ոչ
միայն տեղի բնակչության, այլ նաև հայ բոլշևիկյան հեղկոմի նկատմամբ
(25 հունվարի, 1921թ.)*

Հայաստանի Յեղկոմին, պատճենը Ադրյեղկոմին, Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ժողովրդական
կոմիսարների Խորհրդին, III Կոմմունիստական Ինտերնացիոնալի
գործադիր կոմիտեին, բոլորին, բոլորին, բոլորին:

Երկարատև ռազմական տիրապետության անտանելի ծանր մամուլի,
քաղաքացիական իրաւունքների կատարեալ ոչնչացումն և քաղաքում ու
գաւառում ստեղծված սարսափելի պայմանների պատճառով մեր յետագայ
աշխատանքների անհնար լինելը, ստիպում են դիմել ձեզ ներկայ յայտարար-
ութեամբ:

Երկու ամիս սրանից առաջ, երբ աշխատաւորական Հայաստանը ապ-
րում էր դաւաճան դաշնակցութեան վերջին հարւածները, մենք Ալէք-պօլի
կոմմունիստներս, դաշնակների բանտից նոր ազատւած, կատարեցինք մի
պատասխանատու և անխուսափելի քայլ՝ վերցնելով իշխանութիւնը մեր
ձեռքը այն շրջանում, որն ըստ մեր խորհին համոզմունքի պիտի միանար
Խորհրդային Հայաստանին: Մենք ենթադրում ենք, որ Անտանտայի դէմ
մարտնչող Մուստաֆա Քեմալի բանակը, որը բազմիցս յայտարարել է իրեն
մեծ յեղափոխական լօզունգների կողմնակից՝ բերում է մեզ ազատութիւն
դաշնակների մաուզերներից և չի յապաղի թողնել Հայաստանի տերրիտո-
րիան Խորհրդային իշխանութեան հաստատելուց յետոյ: Մենք ենթադրում
ենք, որ հասել է այն օրը, երբ ազատագրւած Հայաստանը պիտի կարողանայ
իր խաղաղութեան ձեռքը մեկնել եղբայրական տաճիկ ժողովրդին: Այս
համոզմունքով լի, մենք ձեռք զարկեցինք եռանդուն աշխատանքի՝ կազմա-
կերպելու Խորհրդային հիմունքների վրայ իշխանութիւնը Ալէք-պօլում և
գաւառում, նկատելով վերջինս, իբրև Խորհրդային Հայաստանի անվիճելի

մաս, իսկ տաճկական ռազմական օկուպացիան իբրև անցողական երևոյթ: Բայց ցաւօք սրտի, մեր իշխանութեան հէնց առաջին օրերից մենք սկսեցինք համոզուել, որ տաճկական հրամանատարութիւնը հակաձեռն է ճանաչելու մեր իշխանութիւնը այն չափով, ինչ չափով որ նա ոչ թէ աշխատատարութեան իշխանութիւնն է, այլ օկուպացիոն տաճկական զօրահրամանատարութեան մտադրութիւնների և հրամանների հլու կամակատարը: Մեր հաւատը դէպի Տաճկաստանի ազգային-ազատագրական շարժման յայտարարած յեղափոխական լոզունգները, նրանց կառավարելու ձևերի հետ ռեալ կերպով շփուելուց յետոյ փոխուեց սկզբում տարակուսանքի, և ապա կատարեալ հիասթափութեան:

Մեզ, կոմունիստներին և եռամեայ քաղաքացիական կռիւ փորձը Խորհրդային Ռուսաստանում ցոյց է տուել քանիցս, որ ռազմական օկուպացիան լրացնում էր իրենով քաղաքացիական իշխանութիւնը, պահպանելով նրան ներքին և արտաքին հակայեղափոխութիւնից:

Այդպէս էլ խորհում էինք մենք մեր ժամանակաւոր և միասնական աշխատանքը, բայց այս այն անհրաժեշտ պայմանով միայն, երբ քաղաքացիական և զինուորական իշխանութիւնները գործում են միևնոյն սկզբունքներով: Պայքարելով իշխանութեան համար, մենք չէինք կասկածում այդպիսի միութեան գոյութեան մէջ, բայց երկամսեայ դառն փորձառութիւնը հասցրեց մեզ այն դաժան հիասթափութեանը, որին ապացոյց բերում ենք հետևեալ փաստերը:

1. Հաւաքած և ուղարկւած են Էրզերում մինչև յունւարի 1-ը Ալէք-պօլի գաւառից և քաղաքից 15000 բանուոր և զիւղացի՝ ի թիւս որոնց բազմաթիւ կոմունիստները: Անյայտ կորել են և սպանուել 5000 մարդ:

2. I գաւառամասում 34 զիւղից ողջ մնացել է միայն 4-ը այն էլ առանց տղամարդկանց, բացառապէս կանացի մեռնող ազգաբնակութեամբ, որոնց հանդէպ բռնութիւնները չեն դադարում:

3. IV գաւառամասում ողջ է մնացել միայն 3 զիւղ:

Ալէք-պօլի գաւառի զիւղացիների ողջ ինչքը տարւած է: Գրեթէ ողջ գաւառում սերմացուի համար հատիկ չի մնացել: Տարւած են պարենաւորման բոլոր պաշարները, նոյնիսկ քաղաքի պահեստներից: Քշւած է 300.000 զուլի մանր ու խոշոր անասուններ:

4. Հանւած են և տարւած Ղարս ու Տաճկաստանի խորքերը դէպօրի մեքենաները, երկաթուղային գոյքը, տպարանական և այլ մեքենաներ:

5. Անվերջ պրովոկացիոն սպանությունները կամ մեղադրանքները այդպիսի սպանություններում, օրինակ, անյայտ մարդկանց ձեռքով սպանված ասկերի համար մինչև օրս ձերբակալված տասը միլիցիոներներին, որոնցից մեկը արդեն մեռել է, սկզբում ցանկանում էին գնդակահարել, սակայն այժմ ազատելու համար պահանջում են 500 ոսկի լիրա գլխագին: Այս գլխագները ինչպես մասնատր, այնպես և պետական բնոյթ կրող, սիստեմա են դարձել և այդպիսով քանում են առանց այն էլ քայքայված երկրի վերջին հիւթերը:

Ասկեարները կատարում են ձերբակալություններ, դուրս են հանում տներից, մերկացնում, թալանում, բռնաբարում: Ներքնայարկենում կատարում են գնդակահարություններ չքմեղ բանտրների և գիւղացիների:

Հաւաքում են և բռնի ուղարկում էրզրում մասնագետ բանտրներին և արհեստաւորներին:

Դեկտեմբերի կիսին Քաֆթաւի գիւղում սպանված են 7 կոմունիստ. միջոցներ ձեռք չէ առնւած:

Յունւարի 11-ին խեղդւած են և զցած ջրհորը 3 կին: Մոտաւորապէս այդ օրերու Սև և Կարմիր աշտարակների մէջ գտնւած են բազմաթիւ դիակներ: Բերդում գտնվում են մեծ թւով կանայք:

Միլիցիոներների զինաթափման և սպանութեան յաճախակի դէպքեր են եղել. Օր. Փալատլու գիւղում սպանւած են կոմիսար Մարգարեանը և 8 միլիցիոներներ: Ոչ մի միջոց ձեռք չի առնւած:

Մեր միլիցիան չի կարողանում անձնթղթեր ստանալ գնալու գաւառ իր ծառայութիւնը կատարելու համար:

Յունւարի 7-ին անպատասխանատու ասկեարների կողմից մահափորց էր կատարւել յեղկոմի նախագահի վրայ, վիրաւորւած էր մի միլիցիոներ, մի հայ միլիցիոներ Արմենակ Պետրոսեան անյայտ կորել է և մինչ այժմ չկայ:

Յունւարի 20-ին փորձ է եղել թալանելու յեղկոմի նախագահի փոխաւորդի տունը, վերաբերմունքը եղել է չափազանց կոպիտ: Թալանւած է յեղկոմը քարտուղարի տունը. Միջոցներ ձեռք չեն առնւած:

Կանչւած է Ղարս և ձերբակալւած յեղկոմի անդամ Իւսուֆ Քեմալը:

Յունւարի 21-ից տաճկական հրամանատարութիւնը, յանձինս իր սպաների, շրջում էր քաղաքի բոլոր փողոցները, թալանում և տանում ողջ շարժական գոյքը, այն է՝ գրասեղանները, աթոռները, մահճակալները, փայտի մնացորդները, վերմակները, հայելիները, ամանները և այլ կահ-կարասիք: Այս բոլորը, համաձայն քաղաքի կոմենդատ Քեազիմ-բեյի յայտարար-

րութեան հրամանով: Յեղկոմի նախագահի փոխանորդի բողոքին նա պատասխանել է, որ կը հրամայի վերցնել միայն սեղաններ, աթոռներ, մահճակալներ և վերմակներ:

Ընդհանրապէս տիրող վակզիանալիայի հանդէպ մեր մշտական բողոքներին ու դիմումներին մեզ տուել են խոստումներ, որոնք կեանքում երբէք չը կիրառեցին: Կարելի էր բերել նման անթիւ փաստեր:

Բերած փաստերը հաստատում են անպայմանօրէն, որ Ալէք-պօլի յեղկոմի իշխանութիւնը դառնում է ֆիկցիա, որ վարկաբեկում է Խորհրդային իշխանութեան գաղափարը: Իրեն իրաւունք չը համարելով լինել յետագայում ճնշելու գործիք, Ալէք-պօլի յեղկոմի իր յունւարի 25-ի ժողովին որոշեց թողնել իշխանութիւնը և դիմել ձեզ ներկայ յայտարարութեամբ, վերցնելով իր վրայից պատասխանատուութիւնը քայքայման, բնաջնջման և երկրի ճնշման այն քաղաքականութեան համար, որ վարում էր և վարում է տաճկաց օկկուպացիոն հրամանատարութիւնը և շնորհիւ որի մենք կանգնում ենք վաղուցւանից արդէն Ալէք-պօլի Խորհրդային իշխանութիւնը ի չիք դառնալու փաստի առաջ: Յայտնելով այս ձեզ, մենք մեզ յանձնում ենք ձեր դատաստանին:

Մենք գիտենք, որ կոմմունիստները կամաւոր կերպով իշխանութիւնից չեն հրաժարուում, բայց մենք գիտենք նաև, որ նրանք կարող են պատասխանատու լինել միայն իրենց, բանւորա-գիւղացիական իշխանութեան համար:

Մենք պատրաստ ենք մեր ողջ ոյժերը և կեանքը տալ Խորհրդային իշխանութեան կառուցման գործին, բայց այդպիսին մենք չենք խորհում տուեալ պայմաններում, որոնց փոփոխումը, ցաւօք սրտի, մեր ոյժերից դուրս է:

Յեղկոմի նախագահ՝ Մ. Գրիգորեան
Յեղկոմի նախ. Փոխանորդ՝ Ն. Ստեփանեան
Անդամներ՝
Ն. Կուրդիինեան
Վ. Մխիթարյան
Ն. Զաւարեան
Ա. Տէր-Մովսէսեան
Զ. Աշրաֆեան

Անդամ-քարտուղար Ա. Տէր-Մարտիրոսեան

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 2, գ. 193, թ. 1; մեքենագիր պատճենը տպագիր բնօրինակից

ՈՒՂԻՂ ԿԱՊՈՎ ՀԵՌԱՄՈՍՍԱԶՐՈՒՅՑ ԲԱՔՎՈՒՄ ՀԱՅԿՈՄՄՈՒՄԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ ԸՆԿ. ՍԱՐԳՍԻ, ՀԱՅՅԵՂԿՈՍԻ
ԱՆՂԱՄՆԵՐ ԱՎԻՄԻ ԵՎ ԴՈՎԼԱԹՎԻ ՄԻՋԵՎ

*Ընկ. Սարգիսը նշում է, որ Բաքվի ու Թիֆլիսի կուսակցական ընկերները որոշակիորեն դժգոհ են Հայաստանի Հեղկոմի կողմից դաշնակցականների հանդեպ վարվող քաղաքականությունից՝ այն չափազանց մեղմ լինելու պատճառով և, որ իրավիճակը շտկելու համար Հայաստան են գալիս Կովկասից ու ամբողջ Ռուսաստանից փորձված ընկերներ, ինչին ի պատասխան հնչում են հավաստիացումներ, որ վերաբերմունքը ոչ կոմունիստական կուսակցությունների հանդեպ բավականին խիստ է՝ իրականացվում են ձերբակալումներ և արտաքսում, կրկին շեշտվում է, որ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հայտնվել է թուրքական գերության մեջ, և թուրքերը հենց հայկական հեղկոմի միջոցով իրականացնում են բնակչության կեղեքումը
(24 հունվարի, 1921թ.)*

Разговор по прямому проводу Представителя Ц.К.К.П. Армении в Азербайджане тов. Саркиса с членами Ревкома Армении т.т. Ависом и Довлатовым 24 января 1921 года;

у аппарата т. Саркис – у аппарата – т.т. Авис и Довлатов

т. Саркис- К нам приезжают из Армении товарищи, которые передают о неустойчивом положении у вас. Сообщите о политическом положении страны, о вашем отношении с турецким командованием. Тифлиские товарища и Бакинские определенно недовольны вашим отношением дашнаками, вообще, если хотите, чтобы громадное сочувствие рабочих Баку и партийных товарищей в Тифлисе не изменилось по отношению к Советской Армении и чтобы мы здесь в частности я могли бы работать успешно в пользу Советской Армении необходимо выпрямить линию политики и самим выпрямиться. Сегодня ко мне приехал из Тифлиса от тифлиских товарищей с заявлением Сурен Ерзинкян о том, что там в Тифлисе грузинское ЦЕКА компартии и тифлиские товарищи страшно недовольны. К Вам отправляются группами работники, которые приезжают из Северного Кавказа и со всех концов России. Сегодня выехала группа 56 человек, послезавтра выедет группа в 32 человека. В Баку мобилизовано уже 200 человек они выедут через неделю- или через 10 дней. Сообщите желдорога между Эриванью и Грузинской границей функционирует нормально для прохож-

дения грузов. Опродкомарми просит сообщить общее количество едоков железнодорожников и вообще рабочих для носылки продовольствия. 5 февраля открывается с,езд партии, в конце и назначен с,езд работников всей России. Кавбюро Ц.К. предлагает срочно делегировать в Баку представителя работниц для дальнейшей поездки на с,езд женщин России, норма от пятидесяти работниц- одна. Сообщите подробно о положении.

Авис-Довлатов-

Многое, что сообщается приезжими товарищами преувеличено. Положение Советской власти внутри страны твердое. Политика внутренняя характеризуется следующими моментами: создание твердой коммунистической организации и власти на местах организационная работа в этом отношении почти закончена, состав Ревкома как на местах, так и в центре гораздо лучше, чем мы ожидали. Отношение к партии не коммунистическим следующее: партия Дашнаков совершенно обанкротилась, против отдельных интеллигентов и мелких сошек верхов этой партии мы ведем беспощадную борьбу изолируя их высылкой и заключением в тюрьмы: Против той массы маузеристов на которых опиралась эта партия и дашнакское правительство в целом ведем самую беспощадную борьбу. Нами уже разоружены и преданы суду трибунала многие части этих элементов, недавно только вызвали одну колонну кавалеристов из Турецких армян, которая не подчинившись нам вступила во враждебное отношение к Советвласти. Нами принимаются самые энергичные меры к беспощадному истреблению их. По отношению к другим партиям как меньшевиков эс-эров. у нас другого отношения, как и у вас не может быть, как борьба против них. Многие товарищи приезжие из России удивляются той кипучей работе, которая у нас замечается. Товарищей стоящих вне Армении удивляет факт присутствия ДРО в нашей армии. Я должен сказать, что этот человек самый несчастный и он выезжает на днях в Баку. Армия и работа в ней идет очень успешно. Можно уверенно сказать, что через месяц наша армия выпрямится по советской армии, мнение лучших товарищей сведущих в этом деле, приезжих из России самое лестное. Я не знаю чем вызвано это недовольствие наших товарищей, вчера был грандиозный митинг, после чего первый грандиозный субботник в Армении, принимало участие около пяти тысяч человек. По всей Армении идут усиленные аресты маузеристов. Старые члены правительства нами арестованы в первый же день приезда в Эривань. В процессе организационной работы советского строительства происходят неминуемая дифференциация среди крестьянство, мы не можем создать искусственную гражданскую войну, мы только готовимся, к тому, чтобы изолировав все контр-революционные элементы в то же подавлять всякую попытку возстания в Александропольском районе. Ревком Александропольский находится в полном плену у турецкого командования. Все выкачивается

турецким командованием через Ревком. Положение наших товарищей тем самым тяжелое отношение Ревкома к турецкому командованию носят характер больше всего агитационный, чтобы не дать возможности турецкому командованию спровоцировать массы против Советвласти и тем облегчить работу турецких коммунистов среди солдатской массы. Работа среди мусульман до сих пор идет успешно, выпускались летучки. Существует уже мусульманская организация; организована помощь беженцам мусульманам в Нахичеванском районе. Дорога Эривань Караклис работает нерегулярно, во всяком случае из Баку можно послать всякого рода грузы, пошлите нам бензина и масла которого у нас совершенно нет, ускорьте отправку продовольственных грузов. Выехал ли Богдасаров.

Ответы на другие вопросы получите после от соответствующих наркомов, вообще говоря положение Советвласти в Армении устойчивое, твердое, будьте уверены, что другой политики кроме той, которую бы пожелал Бакинский пролетариат здесь нет и не будет. Других вопросов у меня нет.

Саркис- Продовольственные грузы отправляются; посылается бензин тоже; Богдасаров и товарищи выедет через два дня. Сегодняшняя информация, если она отражает все вполне, удовлетворяет все требования рабочих, информируйте почаще, ибо все итересуются Вами. Привет всем, Алиханяну, у меня также нет других вопросов.

Авис-Довлатов- только прошу не обращать внимания на информацию случайных людей приезжающих и скорее всего удирающих из Армении им не под силу та тяжелая работа, которую мы ведем здесь, дополнительно сообщая, что сегодня отправлен в первый отряд офицера армянской службы семьдесят девять человек. Сообщите об этом Командарму, скоро отправим под конвоем офицеров Деникинской армии, сообщите об этом Панкратову, пришлите поскорее масла, у нас автомобили стоят, информацию почаще дадим, привет всем товарищам, сообщите еще приедет ли Микоян. Авис-Довлатов.

т. Саркис- О Микояне ничего неизвестно, но на днях выедет в Эривань один из самых ответственных товарищей Богдасаров бывший Аштаракский. Передайте брату Аветису Данилян чтобы написал письма, больше ничего.

Авис-Довлатов- хорошо.

Дело №2 стр. 13-14

Фонд С.С.Р.А. Наркоминдел

ՀԱՍ, Ֆ-Պ. 1022, ց.3, գ.312, ք.7-9; սկզբ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱՄԵՐԻԿԱ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՏՆՕՐԵՆ Զ.ՄՈՆԹԳՈՄԵՐԻԻ
ՆԱՄԱԿԸ ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ ³⁴³,

*որ թուրքերի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները փոխանցի խորհրդային կառավարությանը: Զ.Մոնթգոմերին նշում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո դադարեցին հայերի կոտորածները, սակայն Մոսկվայի հսկողության տակ անցնելը անհնարին է դարձնում Եվրոպայի ու Ամերիկայի կողմից Հայաստանին քաղաքական աջակցություն ցուցաբերելը և կա հավանականություն, որ այդ պատճառով զրոյանան այն բոլոր առավելությունները, որ Հայաստանը ստացել էր՝ համաձայն Սևրի պայմանագրի, քանզի Ազգերի Լիգան չի գնա այն քայլին, և քանի որ հայտնի չէ, թե որքան երկար կտևի Մոսկվայի վերահսկողությունը Հայաստանում, նպատակահարմար կարող է լինել Հայաստանից դուրս հայկական ազգային կառավարության ստեղծումը
(24 հունվարի, 1921թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

Organizing committee THE ARMENIA AMERICA SOCIETY
Walter George Smith, Chairman 289 FOURTH AVENUE Henry S. Huntington
Hamilton Holt NEW YORK CITY Temporary Treasurer
R.J.Caldwell GEORGE R.MONTGOMERY 7/I 1921
Charles S.Macfarland DIRECTOR December 28, 1920
Robert Ellis Jones
Stanlay White
Ex.-Gov.Wm. N.Runton
Mr. Avedis Aharonian, Pres.,
Armenian Delegation,
Avenue Marceau
Paris, France.

My dear Mr. Aharonian

The passing of the Armenian Republic into the control of Moscow has resulted into the stopping of Turkish massacres there, but at the same time it has made difficult

---

³⁴³ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվազիտության արխիվում:

the efforts of the friends of Armenia to bring political aid from Europe and America. There is a possibility that the advantages accruing to Armenia under the Treaty of Sevres may be lost, because the League of Nations might demur to the proposition of adding Turkish territories to a Soviet government. Under these circumstances, it is occurred to me that there might be a benefit in organising a provisional national Armenian government which could serve as a rallying center for non - Soviet Armenians. I have written to Nubar Pasha raising the question of the advantage or such a provisional government and have told him that in my opinion, any such government ought to be a coalition one. I talked this matter over with Dr. Pasdermadjian and he was afraid that the result might be a split between different Armenians groups. This would be a misfortune indeed. In spite of such danger, however, there are distinct advantages in the existence of such a provisional government at Geneva or at Constantinople, because we do not know how long the control of Moscow over Erivan will continue.

Yours sincerely

signature

George R. Montgomery

GRM:HS

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Общество Армения-Америка Генри.С.Хантингтон

289 Четвертый проспект Временный казначей

НЬЮ-ЙОРК 7 / I 1921

Джордж Р. Монтгомери 28 декабря, 1920 г.

ДИРЕКТОР

Mr. Аведис Агаронян, президент,

Армянская делегация,

Авеню Марсо

Париж, Франция.

Мой дорогой мистер Агаронян

Переход Армянской Республики под контроль Москвы привел к прекращению там массовых погромов со стороны Турции, но в то же время затруднил усилия друзей Армении по оказанию ей политической помощи из Европы и Америки. Существует вероятность того, что преимущества, получаемые Арменией в соответствии с Севрским договором, могут быть потеряны, поскольку Лига Наций может отказать от предложения относительно предоставлении дополнительных турецких территорий советскому правительству. При таком стечении обстоятельства мне кажется, что может быть было бы полезным организовать временное национальное армянское правительство, которое могло бы стать объединяющим центром для несоветского армянства. Я обратился к

Нубар-паше с вопросом о преимуществах такого временного правительства и сказал ему, что, по моему мнению, любое такое правительство должно быть коалиционным. Я обсудил этот вопрос с доктором Пасдермаджяном, и он выразил опасение, что в результате этого может произойти раскол между разными частями армянства. Это было бы действительно несчастьем. Несмотря на такую опасность, однако, существуют определенные преимущества в существовании такого временного правительства в Женеве, или в Константинополе, потому что мы не знаем, как долго сохранится контроль Москвы над Эриваном.

Искренне Ваш

Подпись

Джордж Р. Монтгомери

No V-21

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՂԲԵԶԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ ՔԱՂՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ
ԿԱԶՄԲՅՈՒՐՈՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԻՍՏԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ³⁴⁴,
*որտեղ քննարկվել է իրավիճակը Հայաստանում, հատուկ նշվել,
անընդունելի է այն փաստը, որ բանակը ղեկավարում է Դրոն, և որ
Հայաստանի հեղկոմը բավականին թույլ է; ըստ դրան էլ որոշում է
կայացվում կազմակերպել հայ կոմունիստներից մի խումբ և գործուղել
Հայաստան՝ տեղի գործիչներին օժանդակելու համար
(12 հունվարի, 1921թ.)*

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПОЛИТБЮРО И ОРГБЮРО ЦК АКП (б)

12 января 1921 г.

С л у ш а л и:

6. О положении в Армении. Сообщение т. Нариманова: Всюду говорят о нахождении Дро во главе армии и что вызывает общее недоверие к правительству ССРА. Даже армяне коммунисты отказываются ехать в Армению до изменения там политики и считают Ревком слабым. Но сидеть в России и в Азербайджане и говорить что там плохо, недостойно серьезных коммунистов. Надо ехать туда и установить там твердую власть, свалить Дро (т. Серго говорит - Дро уже снят). Левые дашнаки вливаются в партию коммунистов Армении, займут видную работу. Между тем дашнаки связаны с Грузией, ведут работу в Зангезуре. Если оставить так Армению, придется иметь там фронт. Надо послать

³⁴⁴ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР 1918-1925 . Документы и материалы, Баку, 1989, с.47.

туда видных работников, чтобы быть уверенным, что там будет крепкая Советская власть.

П о с т а н о в и л и:

а) Мобилизовать дополнительно группу ответственных работников - армян для посылки в Армению. Списки составить тт. Саркису и Гусейнову и представить на утверждение следующего заседания Политбюро.

б) Шахтахтинского направить в качестве комиссара Нахичевани с мандатом РВС.

в) Поручить Наркомвнуделу разработать вопрос о мусульманской части Зангезура – в плоскости его административной организации.

Элиава говорит, что Армреком не может выйти из орбиты дашнакской политики. Серго считает это неверным и полагает, что все объясняется объективными условиями и отсутствием работников.

No V-22

**ԽՈՂՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈԽԱՐՏԳՈՐԾՈՂԿՈՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ
ՔՅԱԶԻՄ ԿԱՐԱԲԵՔԻՐԻՆ**

Ի պատասխան Կարաբեքիրի կողմից հայկական կողմին հնչեցրած մեղադրանքների, որ իբր թուրքական հատուկ փոստագնացների հանդեպ կիրառվել են ոչ իրավական միջոցներ, և դրա հիման վրա կասկածի տակ է դրվում Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ, նշվում է, որ թուրքական փոստագնացներն իրենք են խախտել ընդունված նորմերն ու կանոնները, իսկ ինչ վերաբերում է հայ-թուրքական բարեկամությանը, ապա խորհրդային Հայաստանը թե՛ հայտարարությունների մակարդակով, թե՛ իր ամենօրյա հեղափոխական պրակտիկայում, միշտ էլ ապացուցել է, որ լի է դարավոր եղբայր թուրք ժողովրդի հանդեպ ամենաջերմ զգացմունքներով, իսկ վերջում ներկայացվում են այն գազանությունները, որոնք իրականացվում են թուրքերի կողմից

(4 փետրվարի, 1921թ.)

АРХИВНАЯ КОПИЯ

КАРС

Командующему Восточным фронтом генералу КЯЗИМ КАРАБЕКИРУ
КОПИЯ Эрзиджан Представителю Р.С.Ф.С.Р. тов. МДИВАНИ
КОПИЯ Ангора Народному Комиссару Индел АХМЕТ МУХТАРУ
КОПИЯ Баку ОРДЖОНИКИДЗЕ АТАБЕКОВУ, ГУСЕЙНОВУ

КОПИЯ Москва Тов. ЧИЧЕРИНУ ТЕР ГАБРИЕЛЯНУ, СТАЛИНУ
КОПИЯ Тифлис ШАВЕРДОВУ

Правительство Советской Социалистической Республики Армении получило Ваши ноты от 29 января за No. 2668 и от 30 января (1921) за No. 187 и познакомившись с их содержанием было в большом недоумении и удивлении точка Свои сомнения насчет дружелюбия Советской Армении Вы основываете на потребностях инцидента запятая имевшего место в Караклисе с Вашими курьерами и на основании неточных и непроверенных сведений Вы делаете заключения точка От имени моего Правительства я заявляю следующее двоеточие фактическая сторона инцидента в Ваших нотах передана не вполне правильно точка Дело в том запятая что по соглашению Караклисского Ревкома с представителем турецкой комиссии Тевфик беём от 12 января тире последний дал подписку Ревкому получать письменно или телеграфно пропуска из Эривани для всех проезжающих нашу территорию турецких курьеров и граждан Турции точка Это соглашение было конечно вполне в духе элементарных запятая обычных и обязательных для всех государств норм международных сношений точка На основании именно этого соглашения Караклиссский ревком 27 января остановил Ваших курьеров и потребовал пропуска точка У них не оказалось пропусков из Эривани и даже больше двоеточие пропуска от Командования. Восточным Фронтом за подписью генерала Казим Карабекира были не в порядке тире на пропусках не было печати точка Не зная факсимилие генерала Кязим Карабекира наша революционная стража конечно имела полное основание усомниться в честности курьеров точка Они были остановлены запятая была составлена подробная и точная опись почты и денег запятая имевшихся при курьерах точка Это было сделано в присутствии Рефик бек точка Вещи были оставлены в Караклиссском ревкоме под ответственностью Ревкома запятая а курьеры отпущены под расписку Тевфик бея точка Поведение нашей революционной стражи по отношению к курьерам в это время было самое корректное и предупредительное точка Это обман подтвердит Тевфик бей точка Получив подробные и исчерпывающие донесения об этом инциденте от Караклисского ревкома Народный Комиссариат Иностранных дел 30 января сделал распоряжение о возвращении почты курьерам и о беспрепятственном пропуске запятая что и было в точности исполнено в тот же день точка Такова объективная история Караклисского инцидента точка Ясно запятая что Караклиссский Ревком действовал вполне законно имея ввиду обычные международные нормы взаимоотношения суверенных государств и еще особое соглашение между ним и председателем турецкой комиссии Тевфик беём точка Эти элементарные нормы ни на минуту не забывались и Ревкомом Советской Армении и ни один гражданин нашей республики до сих пор не приехал Александрополя без визы их пропусков гражданином

Баххадиным точка ревком Армении заявляет запятая что независимая Советская Социалистическая Республика Армении запятая признанная своими союзниками Р.С.Ф.С.Р. и Советской Республикой Азербейджана запятая каковые находятся в дружественных отношениях с Революционной Турцией тире отношение своих союзниц к революцианной Турции считает обязательным и для себя запятая она запятая Советская Армения не может питать к Революционной Турции чувства недружелюбия запятая недоброжелательства и имеет полное право ждать такое же отношение и к себе точка Ясно что Ваши опасения на счет дружественных чувств рабоче крестьянской Армении по отношению к Революционной Турции теряют всякое основание и становятся совершенно неуместным запятая непонятными и лишенными реального основания угрозы запятая которые мы в нотах по адресу Советской Армении точка советская Армения не раз и в декларациях и своей повседневной революционной практикой доказала что она полна самых братских и честных намерений по отношению к своему вековому соседу братскому турецкому народу точка рабоче крестьянская Аремия не для того свергла позорное иго дашнакцаканов запятая агентов антанты запятая чтоб продолжать их кровавую политику к соседним народам точка Нет не для этой низменной цели наши товарищи геройски шли в тюрьму и на расстрел точка У павших от рук дашнакцаканов товарищей и у живущих запятая которые победили дашнакцаканов тире у всех было святой мечтой двоеточие дать истерзанной рабочекрестьянской Армении мир со своими вековыми соседями тире с турецким запятая татарским и грузинским народами точка Эта наша мечта тире наша программа действий и от нее мы никогда не отступали и не откажемся точка В ваших нотах мы прочли красиво звучащие слова о дружественных чувствах Командования Восточным Фронтом по отношению к Армянскому народу точка Людей и особенно правителей судят не по словам запятая а по их деламм точка Если бы слух рабоче крестьянской Армении ежедневно и ежечастно не оглушался предсмертными криками умерщвляемых армянских народных масс в оккупированных Вашими войсками областях запятая если бы дым и пепел от разоряемых деревень запятая десятков и сотен запятая не доходили до нас запятая если бы не было всех этих ужасож тире рабоче крестьянская Армения имела бы больше основания искренно радоваться этим красиво звучащим словам точка Номер 687 февраля четвертаго № 43/г

ЗАМНАРКОМИНДЕЛ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ /подпись/

ОСНОВАНИЕ: ЦГА АРМ ССР

Ф. 40с/114, д.39, л. 37-39.

ВЕРНО: (подпись)

ՀԱՍ, Ծ-Պ. 1022, ց. 3, գ. 311, թ. 13-15; սերբերագր

No V-23

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ³⁴⁵,

*որտեղ նշվում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը իսկապես դժվարացրել է
քաղաքական շփումներն այդ երկրի հետ: Լիգայի հետագա անելիքները
Հայաստանի ուղղությամբ պայմանավորված են նրանով, թե ինչ ընթացք է
ունենալու Սևրի պայմանագրի իրագործումը
(25 փետրվարի, 1921թ.)*

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

21 / 41 / 25

Report by the secretary - General adopted by the
Council at Paris, on February 25th, 1921.

In its Resolution of December 18, the Assembly requested the Council to "safeguard the future of Armenia, referring for advice, if it should be necessary, to the Members of the League." The Council has to-day to consider how under present conditions, it can best give effect to this Resolution.

On November 22nd the Assembly appealed to the Members of the League with a view to putting an end to hostilities between Armenia and the Turkish Nationalists. This appeal has been heard. President Wilson and the Spanish and Brazilian Governments have offered their services. Since that date, however, further events have taken place, a full account of which is given in the Memorandum prepared by Secretariat and distributed to the Members of the Council. Without going into details the essential points must be mentioned in order to assist the Council in determining its line of action.

1. The Armenian Government with which we had been dealing has ceased to exist; towards the end of December it was replaced by a Government more or less bound to the Russian Bolsheviks. According to Monsieor A.H.Aharonian, the president of the Armenian Delegation to the Peace Conference, this change was only means by which the Armenians could preserve the remnant of their country and of their race.

The immediate effect, however, of this event was the establishment of relations between the Armenia and Soviet Russia, and it rendered relations between Armenia and Western countries more difficult.

---

³⁴⁵ Փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Քերոբ Էքիզյանը: Բնօրինակը պահպանվում է Հունաստանի ԱԳՆ դիվազիտության արխիվում:

2. The Armenian Government was forced, on December 2, to sign an Alexandropol a Treaty with the Turkish Nationalists, by which the territory of the Armenian Republic was confined to Russian Armenia less the province of Kars and certain neighboring districts, the future of which was to be decided subsequently by plebiscite. The whole of Turkish Armenia was to remain in the hands of the Turks and also, at any rate provisionally, part of that since 1878 formed part of Russian Armenia. According to information received from an Italian source, the new Armenian Government has protested against this Treaty and has appealed to the Soviets for intervention. The latter have called a conference at Moscow, to which they have invited the Turkish Nationalists, Azerbaidjan and Armenia. The Kemalists reply that they intend to maintain the Treaty of Alexandropol.

3. President Wilson, to whom, under the Treaty of Sevres , the task of fixing the frontiers between Armenia and Turkey, announced his decision on January 2. This decision allots to Armenia an extensive territory, including Trebizond, Erzingan, Erzerum, Mouch, Bitlis and Van, to westwards of the Russian frontier. Apart from the fact that the Turkish Nationalists, who are now in occupation of this country, do not recognise the Treaty of Sevres, the ratification and application of this Treaty form the subject of negotiations which are taking place at London.

In the letter which the President of the Brazil received from President Wilson on January 22nd the latter, in the first place, points out the difficulties created in regard to the solution of the Armenian question by the non-execution of the Treaty of Sevres, and in the second place he lays imphases upon the close relationship existing between this question and that of the peaceful settlement of the Russia frontiers. He expresses the hope that the Powers represented on the Council will issues a Declaration to Soviet Russia to the effect that she is not threatened from outside.

It would seem impossible for the Council to determine its line of action before knowing the results of the negotiations taking place in London, where, not only the Allied Powers and Turkey, but also the Turkish Nationalists of Asia Minor are represented. Council must, in the first place, enquire haw the Treaty of Sevres is to be applied or possibly amended. It would then to able to estimate its scope of action and to regulate it in agreement with the Powers concerned.

In the interval between the present session and the next, the developments in Armenian affairs must be continually observed, with a view to the preparation of any subsequent decisions on the part of Council. The Council may entrust this task (1) to a Committee appointed for this purpose or (2), to the Secretary - General and its Assistants. If the latter alternative be adopted, the Secretary-General will collect the information needed by the Council with the assistance of members of the League, who have already been officially asked in the name of the Council to tender such assistance.

Should any steps involving the responsibility of the Council appears to the Secretary-General to be necessary, he will immediately refer the matter to the President.

The Council will only be able to consider effective means for supporting Armenia when the situation in regard to the Treaty of Sevres and its application has been cleared up, and after consultation with whose Powers which are able to take action in Asia Minor.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՈՉ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
21 / 41 / 25

Доклад Генерального секретаря, принятый
Советом в Париже 25 февраля 1921 г.

В своей резолюции от 18 декабря Ассамблея просила Совет «защитить будущее Армении, обращаясь за консультациями, если это будет необходимо, к членам Лиги». Сегодня Совету необходимо рассмотреть вопрос о том, как это сделать в нынешних условиях, и наилучшим образом реализовать эту резолюцию.

22 ноября Ассамблея обратилась к членам Лиги с призывом, что необходимо положить конец боевым действиям между Арменией и турецкими националистами. Это обращение было услышано. Президент Вильсон и правительства Испании и Бразилии предложили свои услуги. Однако впоследствии произошли дальнейшие события, полное описание которых приводится в Меморандуме, подготовленном Секретариатом и распространенном среди членов Совета. Не вдаваясь в детали, считаем необходимым упомянуть лишь основные моменты, чтобы помочь Совету определить направление его действий.

1. Правительство Армении, с которым мы имели дело, перестало существовать; к концу декабря его сменило правительство, более или менее связанное с русскими большевиками. По словам президента армянской делегации на мирной конференции месье А.Х.Агароняна, это изменение было единственным средством, с помощью которого армяне могли бы сохранить остаток своей страны и своей расы.

Однако непосредственным следствием этих событий стало установление отношений между Арменией и Советской Россией, что осложнило отношения между Арменией и западными странами.

2. 2 декабря армянское правительство было вынуждено подписать Александропольский договор с турецкими националистами, согласно которому территория Армянской Республики была ограничена русской Арменией, за исключением провинции Карс и некоторых соседних районов, будущее которых должно решиться впоследствии путем плебисцита. Вся турецкая Армения

должна остаться в руках турок, а также то, - во всяком случае, временно, - что с 1878 года составляло часть российской Армении. Согласно информации, полученной из итальянского источника, новое правительство Армении выразило протест против этого Договора и обратилось к Советам за вмешательством. Последние созвали конференцию в Москве, на которую пригласили турецких националистов, Азербайджан и Армению. Кемалисты заявляют, что они намерены придерживаться Александропольского договора. 3. Президент Уилсон, который, согласно Севрскому договору, должен решить задачу установления границ между Арменией и Турцией, объявил о своем решении 2 января. Это решение отводит Армении обширную территорию, включая Трапезунд, Эрзинджан, Эрзерум, Муш, Битлис и Ван, к западу от русской границы. Помимо того факта, что турецкие националисты, которые сейчас оккупировали эту страну, не признают Севрский договор, сама ратификация и применение этого договора являются в настоящее время предметом переговоров, которые происходят в Лондоне.

В письме, которое президент Бразилии получил от президента Вильсона 22 января, последний, прежде всего, указывает на трудности, возникшие в связи с решением армянского вопроса неисполнением Севрского договора, и во-вторых, он подчеркивает тесную связь, существующую между этим вопросом и мирным урегулированием пограничных вопросов с Россией. Он выражает надежду, что представленные в Совете державы выпустят Декларацию по Советской России о том, что ей не угрожают извне.

Казалось бы, для Совета невозможно определить свою линию действий, прежде чем станут известны результаты переговоров, проходящих в Лондоне, где представлены не только союзные державы и Турция, но и турецкие националисты Малой Азии. Совет должен, в первую очередь, выяснить, каким образом Севрский договор должен применяться или, возможно, быть изменен. Тогда он сможет оценить масштабы своих действий и отрегулировать их в согласии с заинтересованными державами.

В промежутке между нынешней и следующей сессиями необходимо постоянно следить за развитием событий в Армении с целью подготовки любых последующих решений со стороны Совета. Совет может поручить эту задачу (1) Комитету, назначенному для этой цели, или (2) Генеральному секретарю и его помощникам. Если будет принят последний вариант, Генеральный секретарь будет собирать информацию, необходимую Совету, при содействии членов Лиги, которых от имени Совета уже официально попросили оказать такую помощь. Если какие-либо шаги, связанные с ответственностью Совета, представляются Генеральному секретарю необходимыми, он немедленно передаст этот вопрос Председателю.

Совет сможет рассмотреть эффективные средства поддержки Армении только после того, как будет прояснена ситуация в отношении Севрского договора и возможностей его применения и после консультации с теми державами, которые могут предпринять соответствующие действия в Малой Азии.

No V-24

ՀՈՒՎԱԾ ԱՄՍԱԳՐԻՑ³⁴⁶,

*որտեղ ներկայացված է, թե ինչպես, բացահայտ խախտելով ու
նոտահարելով դեկտեմբերի 2-ին կնքած հայ-ռուսական համաձայնագիրը,
Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը՝ Հայաստանի
խորհրդայնացման հաջորդ իսկ պահից, հրահանգում է ձերբակալել
նախկին իշխանության ներկայացուցիչներին,
որոնց ցուցակը կազմված է եղել վաղորոք
(2 դեկտեմբերի, 1920թ.)*

**Հ. ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ
ՁԵՐԲԱԿԱԼՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հայաստանի հեղկոմը, նոյեմբերի 28-ին ավարտելով ռազմաքաղաքական բոլոր նախապատրաստությունները, նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան, զորքերի գլուխն անցած մտնում է Հայաստան:

Հայաստանում ՌՄՖԻՆՆ ղիվանագիտական ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը, բանակցելով «Հայաստանի ինտերնացիոնալ ձախ դաշնակցանների» խմբի ղեկավար ՀայկԱվալյանի և վարչապետ Ս. Վրացյանի հետ, ջանում էր խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացնել երկիրը:

Նոյեմբերի 30-ի առավոտյան Լեգրանը Վրացյանին կտրուկ կերպով հայտնում է, որ իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով հանձնելու վերաբերյալ բանակցությունների հետագա ձգձգումը անիմաստ է, քանի որ «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը արդեն կատարված փաստ է, որ Հայաստանի ոսկոմը Կարմիր բանակի զորամասերի գլուխն

³⁴⁶ Ա. Վիրաբյան, Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, № 1 (113), 2009, էջ 107-110:

անցած մտել է Հայաստանի տերիտորիան» (*Ս. Այիխանյան, Մովսեսական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964, էջ 196*):

Այս վերջնագիրը դարձավ նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը տեղի ունեցած խորհրդակցության քննարկման առարկան, որին մասնակցում էին ՀՀԴ բյուրոյի, ՀՀԴ Հայաստանի Կենտկոմի, խորհրդարանի ՀՀԴ խմբակցության, կառավարության անդամները և մի քանի ճանաչված գործիչներ: Կառավարության և Դրոյի զեկուցումներից պարզ դարձավ, որ դրությունը անհույս է:

Երկարատև քննարկումից հետո, ի վերջո որոշվում է հանձնարարել Դրոյին և Հ. Տերտերյանին, որոնք արդեն կապի մեջ էին Բ. Լեգրանի հետ, ընդունելու խորհրդայնացման վերջնագրի պայմանները: Լիազորվեց Լեգրանի հետ համաձայնագիր ստորագրել և իշխանությունը հանձնել Հայիեղկոմին:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, հինգշաբթի օրը, ժամը 12-ին մոտ ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը, ամբողջ իշխանությունը հանձնվում էր Հայաստանի հեղկոմին: Բովանդակ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև Հայիեղկոմի մայրաքաղաք հասնելը, անցնելու էր զինվորական հրամանատարության ձեռքը, որի գլուխ կանգնելու էր Դրոն:

Ըստ Երևանի համաձայնագրի՝ Հայաստանը հռչակվում էր իբրև անկախ խորհրդային հանրապետություն: Ռուսաստանը պարտավորվում էր պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, այդ թվում նաև Նախիջևանը և Զանգեզուրը: Համաձայնագրի հինգերորդ կետի համաձայն՝ «Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների Մոց. հեղափոխական, Մոց. դեմոկրատ, անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվի այդ կուսակցության պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կռիվներում մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար»:

Ինչ եղավ իրականում: Արդեն պայմանագրի կնքման օրը Բ. Լեգրանը խախտում է այն, հաղորդելով Բաքու՝ Օրջոնիկիձեին, որ կարգադրել է ձերբակալել Հայաստանի նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանյանին, նրա կառավարության որոշ անդամների և մի շարք «հակահեղափոխական այլ գործիչների»: Նա միաժամանակ հաղորդում է իր մեծահոգության մասին, որ սահմանափակվել է միայն նշված անձանց ձերբակալություններով (*Գ Գալոյան., Հայաստանը և մեծ տերությունները, Եր., 1999, էջ 373-374*): Վերջերս հայտ-

նաբերված միքանի փաստաթուղթ ցույց են տալիս, որ խորհրդային ներկայացուցչությունը արդեն նախօրոք կազմել էր այն մարդկանց ցուցակները, որոնք ձերբակալվելու էին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ ժամերին, այդ նպատակով գաղտնի Երևան էին ժամանել չեկիստական ուժեր: Մինչև այժմ իշխում էր տեսակետ, համաձայն որի Հաջիդարա (Լեոնապատ) գյուղի բոլշևիկները Միսակ Տեր-Գևորգյանի գլխավորությամբ ինքնակամ են որոշել ձերբակալել Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ Թիֆլիս մեկնող կառավարության անդամներին և այլ գործիչների՝ թվով 17 հոգի, ու այն իրականացրել են Բզովդալ (Բազում) գյուղում (*Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք երկրորդ, Ե., 1961թ., էջ 716-721*):

Ամատունի Վերաբայան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

№ 1

Ե.Մ.ՎԱՆԻԵՎԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՔԱՂԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԿԻՆ ԿԱՐՄԻՐ
ԳՎԱՐԴԻԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐՈՎ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
ՈՒՆԵՑԱԾ ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՄԱՐ
ԻՐԵՆ ԿԱՐՄԻՐ ՊԱՐՏԻԶԱՆ ՀԱՄԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30-ը մայիսի
1932թ. , Բարու

В ГОРСОВЕТ г. ЭРИВАНИ

(В Комиссию по делам бывш. Красногвардейцев и Красных партизан)

ВАНИЕВА, ЕРЕМЕЙ Мих.

Баку,
улица Зиновьева
Дом № 4 кв. 11

Заявление

Встретившись недавно с т. Агабабовым, бывшим командиром бронепрезда "Аазатамарг", который за бои в период февраль-апрель м[еся]це 1921г. награжден "Красного Знамени", я узнал что участники этой операции относятся к группе красных партизан.

Настоящим докладываю, что в этой операции я принимал самое активное участие на должности военкома славного бронепоезда им. тов. Мусаеляна и за

эти бои постановлением ЦИК-а награжден орденом «Красная Знамя" на что имею грамоту от ЦИК-а от 8 сентября 1922 года.

Награждение отмечено также приказом РВС СССР, о чем имею соответствующее удостоверение от штаба РККА (копию прилагаю).

Считаю сообщить, что в Эривань я прибыл нелегально за несколько дней до советизации и как усмотрите из прилагаемой копии мандата, выданное Полпредом РСФСР в Армении т. Леграна, принимал активное участие в установлении Советской власти в Армении.

Для выполнения заданий т. Леграна, мне приходилось выезжать в разные пункты ССРА, так например бывал в Делижане, Караклисе, Ахтах и ряде других мест.

Считают, что описывать отдельные моменты нет надобности, ибо я считаю, что до некоторой степени старые товарищи, работающие сейчас в Эриване, знают меня достаточно.

Сообщая о вышеизложенном, прошу Вас рассмотреть мое заявление и утвердить меня Красным партизаном.

Состою членом ВКП (б) с 1917г. п/б № 0868720, член Союза Нефтянников с 1924 года.

Демабилизировался из Красной Армии в Сентябре 1924 г. Состою на учете Комполитсостава запаса старшей группы.

Работаю в должности Управляющего Бак. Отделением Союзнефтеторга.

Подтверждение, а также удостоверение прошу выслать по адресу Баку Зиновьева 4.

Приложение: Копия удостоверения Штаба РККА.

Копия мандата Полпреда РСФСР в СССР и фото-карточка.

Ваниев

ՀԱՍ, ֆ. 147, ց. 4, գ. 1600, թ. 4: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ
ՆԵՐՉԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Բ.ԼԵԳՐԱՆԻ ՄԱՆԴԱՏԸ Ե.Ս. ՎԱՆԻԵՎԻՆ ՀՀ ՆԱԽԿԻՆ
ՎԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻՆ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՁԱՆՑ
ՁԵՐԲԱՎԱԼԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
№251 2 դեկտեմբերի 1920թ.

Երևան

МАНДАТ

Полномоченный Представительством Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в Армении на тов. ВАНИЕВА Еремой Михайловича возлагается:

- 1) Немедленно подвергнуть аресту всех членов Старого Правительства Армении (кабинет Оганджяна).
- 2) Принять меры к немедленному задержанию лиц, поименованных в прилагаемом при сем списке.

Всем властям, гражданским и военным, и всем гражданам Армении предлагается оказывать тов. ВАНИЕВУ при исполнении настоящих поручений всевозможное содействие.

Виновные в противодействии подлежат ответственности по законам революционного времени.

Полномочный представитель
РСФСР в Армении Лэгран
Секретарь

ՀԱՍ, ֆ. 147, ց 4, գ 1600, թ. 1: Վախկերացիաժ պատճեն: Մերենազիր:

№ 3

ՁԵՐԲԱՎԱԼՄԱՆ ԵՆԹԱՎԱ ՀՀ ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՆԱՍՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՁԱՆՑ ՑՈՒՑԱՎԸ СПИСОК ЧЛЕНОВ СТАРОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА АРМЕНИИ (КАБИНЕТ ОГАНДЖАНЯНА)

1. Амо Оганджян¹
2. Саркис Араратян²
3. Арташес Чилингарян³
4. Доктор Тер Микаелян⁴
5. Рубен Тер Минасян⁵
6. Георг Газарян⁶
7. Аршак Джамалян⁷
- 8.

СПИСОК ЛИЦ, ПОДЛЕЖАЩИХ АРЕСТУ

1. Бено-Губернский Комиссар⁸
2. Амазасп-политический деятель⁹
3. ЛевонКлантарян-Начальник Политической Милиции¹⁰
4. Есть, стерто
5. Касабян – Следователь Черезвычайного Суда¹¹

6. Мацак- Начальник тюрьмы¹²
7. Наджаров – контрреволюционер¹³
8. Багдасаров –Прокурор Черезвычайного Суда¹⁴
9. Ишханян– контрреволюционер¹⁵

Полномочныйпредставитель
 РСФСР в АрменииЛегран
 Секретарь

ՀԱՍ, ֆ 147, ց 4, գ 1600, թ 2: Վավերացված պատճեն: Մերենագիր:

Ծանոթագրություններ

1. Համո (Համազասպ) Օհանջանյան – ՀՀ վարչապետ 1920թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը: Նա և կառավարության մի քանի անդամներ ձերբակալվել են Թիֆլիսի ճանապարհին:
2. Սարգիս Արարատյան – ՀՀ ինամատարության և վերաշինության նախարար 1920թ. մայիսի 5-ից նոյեմբերի 23-ը:
3. Արտաշես Չիլինգարյան – ՀՀ արդարադատության նախարար 1920թ. սեպտեմբերի 7-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը: Եղել է ձերբակալվածների թվում:
4. Հովհաննես Տեր-Մելիքյան, բժիշկ, ինամատարության և վերաշինության նախարարի օգնական: Եղել է ձերբակալվածների թվում:
5. Ռուբեն Տեր-Մինասյան – ՀՀ զինվորական նախարար 1920թ. ապրիլի 3-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը: Կարողացել է անցնել Զանգեզուր և խուսափել ձերբակալվելուց:
6. Գևորգ Ղազարյան – ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար 1920թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը: Եղել է ձերբակալվածների թվում:
7. Արշակ Զամալյան–ՀՀ հաղորդակցության նախարար 1920թ, ապրիլի 3-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը: Խուսափել է ձերբակալությունից և կարողացել է հասնել Թիֆլիս:
8. Բենո Նալչաջյան – Նոր-Բայազետի գավառապետ:
9. Համազասպ Սրվանձոյան – ազատագրական շարժման գործիչ, 1919-1920թթ. Նոր-Բայազետի գորամասի հրամանատար, 1920թ. դեկտեմբերին ՀՍԽՀ զինվորական կոմիսար Ավիսր կանչել է Երևան,

որտեղ ձերբակալվել է և 1921թ. փետրվարի 17-ին սպանվել Երևանի բանտում:

10. Լևոն Քալանթարյան–ՀՀ պահեստային միլիցիայի պետ: ՀՀ-ում քաղաքական միլիցիա չի եղել: Կարողացել է Ռ. Տեր-Մինասյան հետ անցնել Զանգեզուր և խուսափել ձերբակալվելուց:
11. Վահրամ Ղասաբյան – ՀՀ պահեստի միլիցիայի քննիչ:
12. Մացակ Ղուշյան –Երևանի բանտի պետ:
13. Ով լինելը չհաջողվեց պարզել:
14. Բաղդասարովի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ հնարավոր չեղավ հայտնաներել:
15. Բաշխի Իշխանյան – հասարակական-քաղաքական գործիչ, սոցիալ-դեմոկրատական հայկական բանվորական կազմակերպության (սպեցիֆիկների) հիմնադիրներից, 1919-1920թթ. ղեկավարել է ՀՀ վիճակագրական տեսչությունը: Մահացել է 1921թ. Իրանում:

No V-25

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԳՐՔԻՑ³⁴⁷,

որտեղ ներկայացված է հայհեղկոմի կողմից կազմակերպված հայկական բանակի սպաների գրանցումը Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովում ու նրանց հետագա աքսորը դեպի Բաքու և Ռյազան; բերվում են 575 ձերբակալված զինվորական և քաղաքացիական անձանց ցուցակներ (ղեկտեմբեր, 1920թ. – հունվար, 1921թ.)

---

³⁴⁷ Կ.Սարգսյան, Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում, Երևան, 2007, էջ 183,184:

րար պայքարով: Այդ ճանապարհին առաջին ձեռնարկ է նկատվում Հայաստանից նախկին սպաների արտաքսումը: Դեկտեմբերին այդ ուղղությամբ կատարվող նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտվում են: Արդեն դեկտեմբերի 23-ին Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Գ. Այվազյանի ազդը պարտավորեցնում է. «Բոլոր սպաներին ներկայանալ ՉԿ-ի գրասենյակ, մեկնելու հետ կապված մի քանի կարիքներ պարզելու համար, բոլոր սպաները բաժանվելու են տասնյակների, տասնյակի ավագը պետք է ունենա նրանց լուսանկարը»⁶²: «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 29-ի համարում տպագրվում է ՉԿ-ի հատուկ բաժնի պետ Կուզմինի հետևյալ հրահանգը. «11-րդ բանակի շտաբի տրամադրության տակ ուղարկելու համար ցուցակագրված սպաներին առաջարկվում է դեկտեմբերի 29-ին ժամը 1-ին ներկայանալ Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովին»: Փաստորեն, դեկտեմբերի վերջերին սպաների արտաքսման նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտված էին, քայց այն մեկ ամսով հետաձգվում է:

Դա պայմանավորված է Դրոյի հանգամանքով: Սպաների հարցը լուծեցին Դրոյին Հայաստանից արտաքսելուց հետո:

1921թ. հունվարի 29-ին «Կոմունիստ» թերթը տպագրում է իր թղթակցի հարցազրույցը ռազմական գործերի ժողկոմ Ա. Նուրիջանյանի հետ «Ինչու օֆիցերությունն արքային Խորհրդային Հայաստանից» վերտառությամբ: Ա. Նուրիջանյանը հարցին հետևյալ մեկնաբանությունն է տալիս. «Մենք դաշնակցական կառավարությունից ժառանգություն ստացանք բացի քայքայված երկրից մի քայքայված բանակ, որի գլուխ էր կանգնած մինչև վերջին օրերս, հին օֆիցերությունից: Այդ օֆիցերությունը հենարանն էր հին կառավարության և նրա ներկայությանը անուղղելի վնաս կհասցնի երիտասարդ կարմիր բանակին... Մեր բանակի շահերի տեսակետից անհրաժեշտ էր հին ապարատի արմատական մաքրումը, Խորհրդային Հայաստանի պարպումը օֆիցերությունից... Անտարակույս արքային օֆիցերների մեջ բազմաթիվ են գուցե այն մասնագետները, որոնք ոչ թե վախից, այլ իրենց խղճի թելադրանքով սկսել էին աշխատել Խորհրդային Հայաստանում: Երկրորդ ինտերնացիոնալը մեծ բանակ ունի: Եթե այդ ազնիվ սպաները օգուտ բերեն մի որևէ տեղ Ռուսաստանում կամ Ադրբեջանում, ապա դրանով նրանք օգուտ բերած կլինեն Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին, նրա կարմիր բանակին: Անկասկած այդ սպաներին կօգտագործի խորհրդային Ռուսաստանը»: Իրավամբ, արքային օֆիցերի զգալի մասը ծառայության անցավ Ռուսաստանում, որոնք հետագայում անմնացորդ նվիրումով կռվեցին գերմանա-ֆաշիստական օկուպանտների դեմ: Բայց

մեզ հետաքրքիր է այն հարցը, թե ինչու հակահեղափոխական ձևակերպումով աքտրոված սպաները, որոնցով մեծ մասը ստեղծված պայմաններում իր ժողովրդի փրկության ճանապարհը տեսնում էր սովետական կարգերի հաստատման մեջ, տեղ չունեին Հայաստանում: Այս հարցերին նույնպես պատասխանել է Ա. Նուրիջանյանը. «Ռուսաստանի փորձը խիստ օրինակելի է, չէր կարելի չնախատեսել սպայության կուտակման վտանգը մեր երկրում, որտեղ դեռ չի եղել լուրջ հեղափոխական կռիվ, որտեղ խորհրդային իշխանությունը ժողովրդի, այդ թվում և սպայության շատ խավերի կողմից ընդունվել է որպես կովելու միջոց իրենց երեկվա հաղթողների (թուրքերի – Կ.Ս.) դեմ... Մեր ձեռք առած միջոցով մենք փրկեցինք ոչ միայն Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների կյանքը, այլև այն սպաների կյանքը, որոնք եթե չաքտրվեին՝ հակահեղափոխության զոհեր էին դառնալու»: Անդրադառնալով սպայության աքտրի հետ կապված դժգոհություններին՝ ռազմական ժողկոմն ասում է. «Կասկած չկա, որ այդ ակտը կտրտմեցնե հայ կոլոնիալ բուրժուազիային... Մենք, կոմունիստներս, արդարացի ենք այն դեպքում, երբ բուրժուազիան մեզ հայիոյում է: Հայ կոմունիստները այն դեպքում արդարացի կլինեն, երբ նրանց կհայիոյե հայ բուրժուազիան փրփուրը բերանին»: Նուրիջանյանի ասածներից պարզ երևում է, որ իրենց նպատակը քաղաքացիական պատերազմի հրահրումն է:

Այժմ տեսնենք, թե հանրապետության ղեկավարները համակարծիք են եղել Ա. Նուրիջանյանի տեսակետների հետ, և արդյո՞ք սպաների աքտրումը միայն «հայ կոլոնիալ բուրժուազիային» է տրտմեցրել: Այն հանգամանքը, որ այդ ուղղությամբ աշխատանքներն ավարտվել էին ղեկտեմբերի վերջերին, իսկ այն իրացվեց շուրջ մեկ ամիս ուշացումով, խոսում է այն մասին, որ հարցի հետաձգումը որոշակի պատճառներ է ունեցել: Հասկանալի է, որ քանի դեռ բանակի հրամանատարն էր Դրոն, հնարավոր չէր նրան թողնել, իսկ մնացած սպաներին աքտրել: Հունվարի 1-ին Դրոն արդեն ազատվել էր բանակի հրամանատարի պաշտոնից և նույն ամսի 11-ին մի խումբ սպաների հետ մեկնել էր Բաքու: Դրանից հետո՝ հունվարի 17-ին Բաքու է մեկնում սպաների երկրորդ խումբը: Վերջին խմբերը, շուրջ 600 հոգի Երևանից դուրս են եկել հունվարի 24-ին⁶³: Առաջին երկու խմբերի սպաները մնացել են Բաքվի բանտերում, իսկ երկրորդ խումբը ուղարկվել է Ռյազան:

Տալիս ենք ՉԿ-ի կողմից կազմված աքտրոված սպաների ցուցակները: Այդ ցուցակները ցույց են տալիս, որ սպաների հետ աքտրվել են նաև զգալի թվով պետական ծառայողներ:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՈՂՎԱԾԻՑ³⁴⁸,

որտեղ ներկայացվում է հայոց բանակի սպաների աքաղաղության կազմակերպումն ու իրականացումը Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո (դեկտեմբեր, 1920 թ. - հունվար, 1921թ.)

ՀԱՅ ՄՊԱՆԵՐԻ ԱՔՍՈՐԸ 1920-1921ԹԹ.

Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքաղաղ տեղի են ունեցել Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը բխել է Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից եւ իրականացվել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ:

ՀՄԽՀ կառավարությունում (ռազմհեղկոմ) ստացվող փաստաթղթերի «մտից» մատյանում 1920թ. դեկտեմբերի 17-ին գրված է՝ *«Նույնից Բաքվից հեռագիր՝ շտաբի պետի անվամբ՝ 300 մարդ Բաքու տեղափոխելու մասին»:* Բուն հեռագիրը չի գտնվել, չնայած բովանդակությունը հասկանալի է, իսկ *«նույնը»* կոմիսար Միլինն է, որը, պետք է կարծել, որ ծառայելիս է եղել 11-րդ բանակում: Իսկ դեկտեմբերի 25-ին *«Գլխավոր շտաբից զինվորական կոմիսարից հարցնում են՝ արդյո՞ք այն ընտանիքները, որոնց կերակրողներին ուղարկում են Բաքու կարմիր բանակ, նրանցից հետո ապահովելու՞ են, թե՞ ոչ, եւ ի՞նչ կերպ»:*

Միջանկյալ նշենք, որ սույն մատյանում հետաքրքիր գրանցում կա դեկտեմբերի 27-ին Համազասպից ստացված դիմումի մասին, հետեւյալ շարադրանքով՝ *«Կենտրոնական բանտից ուղարկում են Համազասպ Սրվանձոյանցի (բնագրում՝ Սրվաստյանց -Վ. Ղ.) ինդիրը՝ իրեն 10 թույլ Կասյանի հետ ժամադրություն նշանակելու մասին»:*

Վերադառնանք սպաների հարցին: «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 12-ի համարում տպագրված է ՀՄԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ն.Այվազյանի եւ Հայաստանի կարմիր բանակի հատուկ բաժնի պետ Բավինի ստորագրած թիվ 2 հրամանը ծառայության մեջ չգտնվող բոլոր զին-

³⁴⁸ Վ.Ղազախեցյան, Հայ սպաների աքաղաղ 1920-1921 թթ., Բանբեր Հայաստանի արխիվների, No2(102), 2003, էջ 33-52:

վորականների՝ դեկտեմբերի 12-16-ը Մայյարսկայա 13 հասցե (Արտակարգ հանձնաժողով) ներկայնալու եւ ցուցակագրվելու մասին: Դիտավորյալ խուսափողներին սպառնում էր *«հեղափոխական ժամանակի ամենախիստ միջոցներով»* պատիժը:

Դեկտեմբերի 21-ին եւ 22-ին, երկու անգամ, նույն թերթում հայտնվեց թիվ 3 հրամանը, ըստ որի թիվ 2 հրամանի համաձայն արձանագրված բոլոր սպաներն ու զինվորական աստիճանավորները դեկտեմբերի 23-ին պարտավոր էին ներկայանալ Արտակարգ հանձնաժողով: Հրամանը պարտադիր էր բոլորի համար *«որտեղ որ նրանք լինեն եւ ինչ ծառայության մեջ էլ գտնվեն»*:

Դեկտեմբերի 28-ին, այն բոլոր սպաները, *«որոնք 11-րդ բանակի շտաբի տրամադրության տակ էին»*, Արտակարգ հանձնաժողովի կողմից հրավիրվում էին՝ *«մեկնելու հետ կապված մի քանի կարիքներ պարզելու համար»*: Միաժամանակ տեղեկացվում էր, որ բոլոր սպաները բաժանվելու էին տասնյակների, որոնց ավագներն ունենալու էին տասնյակի լուսանկարը:

Թերթի հաջորդ օրվա համարում հրավերը կրկնվում է: Այս դեպքում Արտակարգ հանձնաժողով ներկայանալու պահանջը պարտադիր էր նաեւ նրանց համար, ովքեր դեկտեմբերի 22-ից հետո ստացել էին որեւէ նշանակում, իրենց հետ ունենալով *«պաշտոնի մեջ նշանակվելու մասին ձեւական տվյալները»*:

1920թ. դեկտեմբերի 17-ին Հայաստանից մեկնել է հայ սպաների առաջին խումբը, 6 մարդուց բաղկացած: Դեկտեմբերին եւ հունվարի սկզբին, ըստ ՀՄԽՀ արտոգործողովում Ալեքսանդր Բեկզադյանի տվյալների, *«բանակից հեռացվեցին եւ Բաքու, 11-րդ բանակի շտաբի տրամադրության տակ ուղարկվեցին մինչեւ 400 սպաներ, այդ թվում 100-120 մարդ նախկին սպիտակ բանակներում ծառայած»*:

Ալ.Բեկզադյանը դա համարում էր նախկին բանակի վերակառուցման միջոցառում:

Պլանավորված վերակառուցման այդ աշխատանքը, շարունակում է Բեկզադյանը, արմատապես խախտվեց, երբ հունվարի 14-ին Հայաստան ժամանեց չեկիստ Գեւորգ Աթաբեկյանը, որպես Ռուսաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի եւ 11-րդ կարմիր բանակի հատուկ բաժնի ներկայացուցիչ: Նա պահանջեց շտապ եւ անպայման Հայաստանի սահմաններից հեռացնել բոլոր նախկին սպաներին, ինչպես ծառայող, այնպես էլ չծառայող, իսկ հուն-

վարի 20-ին կարգադրեց անցկացնել նոր ցուցակագրություն: Ի վերջո արտաքսված սպաների ընդհանուր թիվը հասավ 1400-ի, որից 500-ը, ըստ Բեկզադյանի, գտնվում էին Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում եւ ապրում ու աշխատում էին ծանր պայմաններում:

Ալեքսանդր Բեկզադյանը 1921թ. մարտի 26-ին, Մոսկվայում գտնված ժամանակ, գրությամբ դիմել էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին (պատճենը՝ Լենինին, Տրոցկուն եւ Ստալինին) եւ, ելնելով նրանից, որ աքսորյալներից շատերը որպես մասնագետներ օգտակար կլինեին Հայաստանում, եւ ոչ միայն այնտեղ, առաջարկում էր հետաքննել ճամբարային սպաների գործը եւ «Հանրապետության հեղափոխական զինվորական խորհրդի հայեցողությամբ բաշխել ըստ զինվորական եւ քաղաքացիական խորհրդային հիմնարկությունների»: Պահպանվել է 1921թ. հունվարի 21-ին, թիվ 3 հրամանի համաձայն, սպաների գրանցման «*Թվական տեղեկություններ*» փաստաթուղթը, ստորագրված Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս.Մելիք-Չովսեփյանի կողմից: Երեւանում, Էջմիածնում, Ղամաբլուում եւ Ելենովկայում գրանցվել էր 966 մարդ: Տարբեր միջնորդություններով արտաքսումից ազատվել էին, տեղում աշխատելու համար, 218 մարդ, լրացուցիչ Երեւան քաղաքում ազատվել էր 57 եւ, արտրի ճանապարհին, դարձյալ Երեւան քաղաքից, եւս 57 մարդ: Երեւան քաղաքի տվյալների մեջ կա 64 մարդու տարբերություն, որի պատճառը չի նշվում: Հավանորեն դրանք արտրից խույս տվածներ են կամ այլ պատճառներ ունեցողներ: Ընդամենը արտրի ենթակա «առկա» անձանց թիվը 590 է:

Մեր տրամադրության տակ է «*ՌԽՖՍՀ արտրի գրանցված սպաների ցուցակը*», 209 մարդու անուն, զինվորական աստիճաններով: Նրանց թվում են գեներալներ եւ գեներալ-մայորներ Ա.Գ.Չովսեփյանցը, Ֆ.Ի.Նազարբեկովը, Մ.Պ.Սիլիկովը:

Մի այլ փաստաթուղթ վերնագրված է՝ «*Ցուցակ Հայկական ՄԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովում եւ հատուկ բաժնում գրանցված բանտարկյալների*»: Ցուցակում 102 անուն է, կոչումներով, անկետայի համարով եւ «հանցավորություն» հարցի պատասխաններով: «Հանցավորներից» 29-ի դիմաց «*դենիկինյան*» նշումն է:

«*Վտանգավոր տարր*» են 21-ը: Մյուսները դաշնակցականներ են, հակահեղափոխականներ, ժողովրդական գույքի հափշտակողներ, բանդիտներ, 8 մարդ «*Օհանջանյանի խմբից*» (այդ թվում է Արշալույս Աստվածատրյանը): Առաջին երկու խմբերի մեջ են գեներալ-մայորներ Ա.Ի.Գաջիեւր, Դ.Ի.Անդ-

րեեսկին, Ա.Բ.Բեյ-Մամիկոնյանը, Վ.Ս.Իվանովը, Ի.Ս.Բագրամովը, Վ.Ս.Խո-
րոմանսկին, Ն.Գ.Պավլովսկին: Այլոց մեջ են «խմբապետ» Համազասպ Սր-
վանձոյանը, Արարատյան նահանգի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուլյա-
նը, գնդապետ Նիկոլայ Ալեքսանդրի (*Աղամի-Վ.Հ.*)Կորգանովը (Ղորղան-
յան):

Գոյություն ունեն նաև արտաքսումից ազատված սպաների ցուցակներ,
թվով երեք, Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս.Մելիք-Հովսեփյանի
ստորագրությամբ: Երկուսում կա 57-ական անուն, որը համապատասխա-
նում է վերը հիշված փաստաթղթի տվյալներին, իսկ 3-րդում՝ 97 անուն, ըն-
դամենը 221 անուն:

Առաջին երկու ցուցակներում արքորի ճանապարհին ազատվածներն
են, իսկ երրորդում՝ տեղում, հիմնական ցուցակում մտցվածները: Փաս-
տաթղթերի «ծանոթագրությունը» ցույց է տալիս, թե ում կողմից է կատար-
ված ազատության թույլտվությունը, այն է՝ 3-րդ հրաձգային բրիգադի զին-
կում, հրետանու զինկում, Կասյան (ՀՄԽՀ ռազմհեղկումի նախագահ), բժշկա-
կան հանձնաժողով, քաղաքի (Երեւանի) պարետ, 11-րդ բանակի գլխավոր
շտաբ, ռադիոդիվիզիոնի հրամանատարություն, Աթարբեկյան, Ավիս եւ
այլն: Այս ցուցակների ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ արքո-
րումից ազատումը տեղի է ունեցել բանակի եւ պետության առաջին անհրա-
ժեշտության շահերից ելնելով:

1921թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից, Ալեքսանդր
Բեկզադյանի հիշատակված դիմումից հետո, Հայիեղկումի ապրիլյան հա-
մընդհանուր ներման հիման վրա, արագացավ հայ սպաներին համակենտ-
րոնացման ճամբարից ազատելու հարցի լուծումը:

Դեկրետի հրապարակումից անմիջապես հետո եւ հենվելով նրա վրա
Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչությունը դիմել է Գ.Օրջոնիկի-
ձեին, որը 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ
էր, գրելով, թե *«խնդրում է 11-րդ բանակի հատուկ բաժնին, ի կենսագործումն
հիշյալ դեկրետի, անմիջապես, առանց բացառության, ազատել Ձեր կար-
գադրությամբ, որպես Խորհրդային Հայաստանի հակառակորդներ, բոլոր
ձերբակալվածներին: Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմաններից Ձեր կար-
գադրությամբ արտաքսված հայ սպաների նկատմամբ, կարդում ենք այնու-
հետեւ գրության մեջ, - խնդրում են նույն դեկրետի ուժով արագ միջոցառում-
ներ ձեռնարկել նրանց լրիվ ազատությունը վերադարձնելու համար»*:

Սույն գրությունն ընթացքի մեջ դնելով հայ սպաների ազատման գործընթացը, միաժամանակ վերջնական պատասխան է տալիս այն հարցին, թե ում պահանջով էր նախաձեռնվել եւ իրականացվել հայ սպաների արտաքսումը: Պարզ պատկերացնելու համար հարցի էությունը եւ բոլոր հանգամանքները, հարկավոր է իմանալ նաեւ, որ տվյալ պահին Հայաստանի կարմիր բանակը կազմում էր Ռուսաստանի կարմիր բանակի բաղկացուցիչ մաս եւ ենթակա էր նրա հրամանատարությանը: Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարը, կոմիսարը, հատուկ բաժնի պետը եւ ուրիշներ ռուսական բանակի ներկայացուցիչներ էին:

Հայաստանի ներկայացուցչի գրությունից իմանում ենք նաեւ, որ հայ սպաներ արտաքսվել էին նաեւ Վրաստանից: Մեզ, սակայն, հայտնի չէ, թե որքան է նրանց թիվը կամ արդյո՞ք վերը բերված 1400 թիվն ընդգրկում է նաեւ Վրաստանի տվյալները: Որոշ տվյալներով Վրաստանից աքսորվել էր 219 հայ սպա, դարձյալ Ռյազան: Ձերբակալություններ տեղի էին ունեցել նաեւ Ադրբեջանում:

Ընդ որում ստուգման եւ ուսումնասիրության կարոտ է նաեւ թիվ 2 փաստաթղթի (կրճատած էջերում) տեղեկությունը հայ սպաներին նաեւ Արխանգելսկ աքսորելու մասին:

Նշենք, որ հայ սպաների ճակատագրով ակտիվորեն զբաղվել է նաեւ Ռուսաստանում ՀՄԽՀ ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Պահպանվել է Համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովի 1921թ. մարտի 29-ի թիվ 6693 վկայականը, որը Հայաստանի ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին թույլատրել է *«ծանոթանալու Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարներում գտնվող Հայաստանի նախկին սպաների անձնակազմի դրության հետ»*: Իսկ 1921թ. մայիսի 21-ի նամակում Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը հայտնում էր, թե սպաների հարցը զբաղեցնում է իր ամբողջ ժամանակը:

Ավելացնենք, որ հարցի լուծման նկատմամբ շահագրգիռ մոտեցում է ունեցել նաեւ ՌԽՖՍՀ արտգործժողովոմ Չիչերինը: Նա 1921թ. ապրիլի 16-ին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանից խնդրել է հայտնել, թե ինչ վիճակում է *«հայ նախկին զենեքայների ու սպաների հարցը»*. «Անհրաժեշտ է, արդյոք, իրենց նոր օժանդակությունը մեկի եւ մյուսի ազատման եւ մեր զինվորական գերատեսչությունների կողմից նրանց օգտագործման համար»:

ՀՄԽՀ Հեղկոմի նոր նախագահ Ալ.Սյասնիկյանի 1921թ. մայիսի 11-ի եւ դրա լրացուցիչ հրամաններով կարգավորվում էր արքայից վերադարձող հայ սպաներին Հայաստանում, Վրաստանում եւ Ադրբեջանում զինվորական ծառայության եւ քաղաքացիական հիմնարկություններում աշխատանքի տեղավորման հարցը:

Առաջին անգամ հայ սպաների արքայի հիմնահարցին մենք անդրադարձել ենք 1991թ., «Հայ սպաների արքայը (զանգվածային բռնաճնշումների առաջին գործողությունը)» հոդվածով («Հայաստանի Հանրապետություն» թերթ, 30 ապրիլի 1991թ.), հրապարակելով նաեւ 3 փաստաթուղթ: Մամուլում եղել են նաեւ այլ հրապարակումներ:

Ներկա հրապարակումով ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում 3 նոր նյութ, որոնք քաղել ենք «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրի համարներից:

Դրանք բավական հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում արքայի ճանապարհի, սպաների կրած տառապանքների, փախուստի եւ այլ հարցերի մասին: Մասնավորապես արժեքավոր տվյալներ կան Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, ինչպես նաեւ գեներալներ Թովմաս Նազարբեկյանի, Հախվերդյանի, Գամազյանի, Սիլիկյանի, Շելկովնիկյանի (նրա ողբերգական վախճանի), ինչպես նաեւ Դրոյի եւ այլոց մասին:

Երկու հոդված-հուշերի հեղինակները նախկին արքայականներ են: Աշոտ Տոնյանը, որ ցուցակներում կապիտան է, եղել է Հայաստանից արտաքսված առաջին խմբի (վեցյակի) կազմում: Ազատվելուց հետո մինչեւ 1930թ. բնակվել է Մոսկվայում, այնուհետեւ որպես պարսկահպատակ մեկնել Պարսկաստան: Աշոտ Տոնյանի անունը հանդիպում է նաեւ Տոնիյան ձեռով:

Հ.Մարմանդյանը տվել է արքայի ճանապարհի հանգամանալի նկարագրությունը, հաջողացրել է Ռոստովում այլ ընկերների հետ, փախչել գնացքից:

Ինչ վերաբերում է երրորդ հոդվածին, ապա նրա հեղինակ Մոսկվայի ս.Խաչ եկեղեցու քահանա Արսեն Սիմոնյանցը անդրադարձել է հայ գեներալների եւ Ռյազանի ճամբարի համար կազմակերպած օգնությանը, իր տանը գեներալներին եւ այլոց օթեւան է տվել, գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանի հետ հաստատել ջերմ ու բարեկամական հարաբերություններ:

Ընդ որում արքայական հայ սպաների տառապալից դրության մասին

վկայում են ինչպես հրապարակվող, այնպես էլ այլ բազմաթիվ վավերագրեր:

Դրանցից մեկն է Բաքվում (Կրեպոստնայա 39 հասցեում) արգելափակված, «11-րդ բանակի հատուկ բաժնի տրամադրության տակ գտնվող» թվով 179 մարդկանց փետրվարի 18-ի ժողովի ընդունած ընդարձակ բանաձեւը, հասցեագրված «Մոսկվա»: Բանաձեւում հանգամանորեն հիմնավորված է ժողովականների քաղաքական բարեհուսությունը Հայաստանի եւ Ռուսաստանի նոր իշխանությունների, նվիրվածությունը հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության նկատմամբ: Սպաները խնդրում էին բանաձեւի մասին տեղյակ պահել Լենինին, Տրոցկուն եւ այդ ժամանակ Մոսկվայում գտնվող Հայկական ՄԽՀ արտգործժողկոմ Ալ.Բեկզադյանին: Ժողովի որոշման տակ դրված է շուրջ 160 ստորագրություն <...>:

Վլադիմիր Ղազախեցյան, պրոֆեսոր

ՀԱՅ ՍՊԱՆԵՐԻ ԱՔՍՈՐԸ

(մի էջ հայ սպայի հուշերից)

Գրեց՝ Հ.Մարմանդյան

<...>1921 թվի հունվարի 24-ն այն դժբախտ օրն է, երբ դավադրությամբ Հայաստանի բոլոր սպաներին ցուցակագրեցին միաժամանակ՝ Երեւանում, Վաղարշապատում, Ղամարլուում, Ելենովկայում եւ Քեշիշքենդում: Անգամ առաջավոր դիրքերում եղածներին բերել տվին եւ ենթարկեցին ցուցակագրման:

Մինչեւ այդ Հայաստանից արքայազնները էին միամիտ սպաներին, 1-2 տասնյակ հոգու՝ իբրեւ թե հրամանատարական կարմիր կուրսերն ավարտելու համար, ապա ուղարկել էին սպաներից յոթանասուն հոգու, հետո Դրոյին, իր մտերիմներով:

Ձերբակալել էին եւ բանտ նետել բոլոր այն սպաներին, հայ թե ռուս, որոնք ճնշել էին մայիսյան հակապետական ապստամբությունը Հայաստանում կամ կանխապես մասնակցել էին Դենիկինյան կռիվներին: Յունվարի 24-ի ցուցակագրությունը մի զգվելի հեզմանք էր, ուղղված հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը եւ նրա արդար Դատին<...>:

Փետրվար 3-ին հասանք Բագու: Կայարանում մեզ երկար պահեցին եւ մանրակրկիտ ստուգման ենթարկեցին: Բազմաթիվ քաղաքացի հայ հե-

տաքրքրվողներ կային, որոնք երկչոտությամբ հեռվից դիտում էին մեզ: Շատ քիչերը հանդգնեցին բարեւելու իրենց ծանոթներին, որովհետեւ վախենում էին կորցնել իրենց բարեհուսության առհավատչյան...

Աջ ու ձախ վիստում էին սովետական Չեկայի բազմաթիվ լրտեսները, որոնցից շատերն անարգել կերպով գալիս էին դեպի մեր շարքերը եւ դիտում շատերիս դեմքերը...

Մեզնից առաջ տարած սպաների խմբերը տեղավորված էին Բերդաքաղաքի գորանցում եւ մաքսատանը, իսկ մեզ քշեցին դեպի Բայիլ, Բիբի-Էյբաթ:

Քաղաքում մեզ ժամերով կանգնեցրին 11-րդ գորաբանակի հաստուկ բաժնի տան պատերի տակ...

Պահակներն արագությամբ քշեցին մեզ գլխավոր փողոցներով եւ ծովափով, ապա տարան Բիբի-Էյբաթի Լիանոզովի բանվորական հանրակացարանները:

Տեղավորեցին ամեն մի կացարանում 40-50 հոգի: Երբ մեզ օրը ցերեկով տանում էին Բազվի փողոցներով, հայերը, անգամ շատ կոմունիստներ, հուզվեցին եւ սկսեցին հետաքրքրվել մեզնով: Շատերի ծանոթներն այցելության եկան, բերելով ուտելիքներ, սպիտակեղեն եւ ծխախոտ: Հայ կանայք իրենց սրտին մոտ համարեցին մեզ օգնելու գործը թե՛ դրամով եւ թե՛ մթերքներով:

Մեզ տալիս էին օրական մեկուկես, երբեմն մեկ ֆունտ հաց, ձավար, սելյոդկու կամ լոքո ձուկ, այլ եւ թամբաքու: Տվածով կշտանալ, իհարկե, չէր կարելի:

Ուստի շատերը ծախեցին երենց հագուստեղենը եւ իրերը: Դրսի օգնությունը միայն մի կաթիլ էր ծովի մեջ...

Մեր վիճակով ավելի շատ հետաքրքրվեց տեղական հայ բանվորությունը:

Վերջինս գայրացավ, որ իր հայրենիքի սահմանները պաշտպանող հայ սպայությունը քշվում է Ռուսաստանի հեռավոր խորքերը: Բանվորները խնդիր հարուցին մեզ ազատելու, քանի որ մենք կռիվ չէինք մղել բոլշեիկների դեմ եւ կովի դաշտում չէինք գերի ընկել, այլ մեզ խաբեբայությամբ էին ձերբակալել, կանչելով «ցուցակագրության»:

Բիբի-Էյբաթի հայ բանվորությունն իր մասնավոր նախաձեռնությամբ մեզ տարավ բաղնիս, եւ սապոն տալով՝ հնարավորություն ստեղծեց մաքր-

վելու ճանապարհի կեղտերից ու ոջիլներից: Շատերիս դրությունը խիստ ողբալի էր, քանի որ գրկվել էինք փոխնորդից եւ ամեն մի անհրաժեշտ իրերից: Առավոտ-երեկո շատ սպաներ, առանց դիրքի եւ աստիճանի խտրության, զբաղվում էին եռանդով «հետախուզությամբ», այսինքն՝ ոջիլներ կոտորելով:

Սովորական երեւոյթ է սա Ռուսաստանի այժմյան բանտերում, զորանոցներում, վագոններում եւ ամենուրեք:

Մեր «կոնցենտրացիոն լագերի» պահակը բաղկացած էր գլխավորապես ռուս կամիրներից: Բայց պատահում էին եւ՝ տաճիկներ, նախկին ռազմագերիներից, նմանապես տեղական թուրք ասկյարներ եւ երբեմն էլ բոլշեւիկ հայեր:

Ամենից աչալուրջ եւ խստորեն հսկում էին մեզ տաճիկները: Վերջիններս մեզ հետ շատ կոպիտ էին վարվում: Մի օր բաղնիսից վերադառնալիս՝ ծովափին միջադեպ պատահեց: Տաճիկ ասկյարներից մեկը հրացանի կոթով խփեց մեր ընկեր սպաներից մեկին՝ պատճառաբանելով, թե նա շարքերից ուզում էր դուրս գալ, փախչել: Մենք մի մարդու պես ծառացանք այդ ողորմելի տաճիկի դեմ եւ ցույց տվինք մեր ուժգին զայրույթը եւ պատրաստի բռունցքները: Պահակը մեզ կանգնեցրեց Չեկայի տան առջեւ, որտեղ գանգատվեցինք, որ այլեւս տաճիկ պահակներ չուղարկեն մեզ մոտ, այլապես պատասխանատու չենք հետեւանքների համար...

Կարելի է ասել, որ հարկադրված եղան հարգել մեր գանգատը, բայց տաճիկները բաղկացած պահակը փոխարինեցին ադրբեջանյան կարմիր ասկյարներով, որոնցից շատերը մասնակից էին եղել Զանգեզուրի եւ մանավանդ Ղափանի կռիվներին: Պետք է ասեմ, որ դրանք պատկառանքով էին հիշում մարտնչող սյունեցիներին եւ նրանց ղեկավար Նժդեհին: Անկեղծորեն խոստովանում էին իրենց չարաչար պարտությունը եւ փախուստը <...>

Հայ սպաների վիճակի տնօրինության մասին Բագվում թեր ու դեմ լուրեր էին պտտվում, իսկ Նժդեհի մոտ ուղարկված պատգամավորները Զանգեզուրից վերադարձան դատարկաձեռն, այսինքն՝ Զանգեզուրը չէր համաձայնվել կորցնել իր անկախությունը:

Փետրվարի 19-ին ամենաստույգ աղբյուրից իմացանք, որ Հայաստանում բռնկվել է ապստամբություն, Երեւանից քշել են կոմունիստներին, ստեղծվել է Հայաստանի Փրկության Կոմիտե, իսկ Վրաստանը տակավին դիմադրում է...

Այդ օրը մեր «լագերում» արտակարգ նիստեր տեղի ունեցան: Մեզ

գրադեցնողը Հայաստանի ապստամբությունն էր եւ սպաներիս վիճակը: Կարծիքներ էինք փոխանակում, թե այդ ժողովրդական ապստամբությունը մեր վիճակի վրա ինչպե՞ս կանդրադառնա: Կարող է պատահել, որ մեր վիճակը թեթեւանա, բայց հավանական է, որ մեզ հեռու քշեն, կամ Նարգին կղզում փակեն...

Դժբախտաբար, մի քանի օրից հետո իմացանք, որ Լոռվա շրջանի բոլշեւիկացած հայերը խփել են վրացիներին թիկունքից եւ դուրս եկել Կոջոր, իսկ վրացիները ռուսական եւ հայկական գերագանց ուժերի ճնշման տակ թողել են ու հետ քաշվել իրենց գեղածիծաղ մայրաքաղաքից...

Հենց այդ չարաբաստիկ օրերում մեզ մոտ, այսինքն՝ մեր բանտասենյակում ստացվեց Ռյազանից մի հայ ծանոթ սպայի գրած նամակը, որի մեջ նա այսպես էր նկարագրում իրենց վիճակը <...>

Այլեւս ոչ մի կասկած չկար, որ մեզ եւս պետք է տանեն Ռյազան տանջելու եւ դանդաղ ու անզեն սպանելու: Այդ հանգամանքը առիթ տվեց մեզնից մի քանիսին փախչելու:

Մնացածներիս փետրվարի 25-ին Բագվից քշեցին դեպի Ռուսաստանի խորքերը:

Ջորավարներ Նազարբեկյանին, Հախվերդյանին եւ Ղամազյանին թողեցին Բագվի բանտում առժամանակ, իսկ Դենիկինի մոտ ծառայած եւ հակաբոլշեւիկյան գործունեության մեջ աչքի ընկած 2-3 հոգու էլ «ռասխտոդ» արին, այսինքն՝ ճամփեցին ի վերին Երուսաղեմ...

Դարձյալ «տեպլուշկաներում» տեղավորված ուղեւորվեցինք Ռուսաստան <...>

Նախքան Պրոխլադնի հասնելը, մարտի 1-ին մեր խմբի հետ մի տխուր դեպք պատահեց... Այդ ժամանակ գնացքները երթեւեկության որոշ ժամեր չունեին:

Գնացքները կայարանից ճամփում էին, երբ ուզում էին եւ զանգ էլ չէին խփում, որ ճանապարհորդները զգուշանան: Ահա այդպիսի անիշխանական դրության գոհ գնաց գորավար Շելկովնիկյանը, որ կանգնած էր երկու վագոնների միացման տեղում, երկաթյա կամուրջի վրա: Երբ մեքենավարը շարժեց գնացքը առանց սուլոցի եւ զանգահարության, վագոնները մեծ թափով իրար հրեցին, առաջ եկավ ուժեղ ցնցում եւ թշվառ գորավարը տապալվեց գետին, ընկավ առաջ ընթացող գնացքի տակ եւ անիվները նրա փորի վրայով անցան...

Շեկովնիկյանի ազգական եւ մտերիմ սպաները մեծ դժվարությամբ հաջողեցին կանգնեցնել գնացքը: Անմիջապէս բոլորս դուրս թափվեցինք վագոններից եւ անձամբ տեսանք դժբախտ զինվորականի տրորված մարմինը: Աղիքները թափվել էին, բայց խեղճի դեմքը տակավին վարդագույն էր եւ մի աղոտ ժպիտ էր փայլում նրա վրա...

«Ի՞նչ եք այդպէս շատ ափսոսում, մի շուն է պակասել, ի՞նչ կա անհանգստանալու», - բարձրաձայն գոչեց «ընկեր» զինվորական կոմիսարը, որ ուղեկցում էր կալանավորներիս մինչեւ Ռոստով: Սակայն Պրոխլադնի կայարանում գտնվեցին նախկին կուլակներ, որոնք ճանաչեցին գերմանական ճակատի իրենց նախկին պետին, Ստանիսլավ քաղաքը գրավող հերոսին եւ նրա դիակը դրին պատգարակի վրա եւ իրենց ուսերի վրա տարան հիվանդանոց...

Մեզ համար միանգամայն պարզվել էր, որ սպաներիս տանում են ոչ թէ կարմիր մարզիչներ պատրաստելու կամ քաղաքական դասընթացքներ ավարտելու համար, այլ Ռյազանում եւ ուրիշ վայրերում հարկադրական աշխատանքներ կատարել տալու համար: Ցարական ռեժիմի տաժանակիր աշխատանքները պետք է կատարեինք առանց դատ ու դատաստանի, առանց որեւէ հանցանք ունենալու:

Բայց ի՞նչ եմ ասում, չէ՞ որ սպա լինելն ինքնըստինքյան հանցանք է ռուսական «կոմունիստների» աչքին<...>

Փախչելու ցանկությունը շատերիս մեջ ուժեղացավ, երբ Հանքային Ջրերում մի նախկին կոզակ սպա մանրամասն պատմեց մեզ «ցուցակագրության» եւ «գտման» գործողությունները <...>

Հասանք վերջապէս Բատայսկ կայարանը, որ շատ մոտ է Ռոստովին: Մեր գնացքն այդտեղ մնաց գիշերը: Մյուս օրը, մարտ 5-ին, մեզ տեղից չշարժեցին:

Կայարանում ինչ որ փսփսուկներ էին լսվում: Մենք կարծես թէ կալանավորներ չէինք, այլ ազատ քաղաքացիներ կամ տուրիստներ: Ազատորեն ներս ու դուրս էինք անում եւ պահակի զինվորները ոչինչ չէին ասում: Դրանք տարօրինակ կերպով մեղմացել էին եւ անգամ հայիոյում էին կոմիսարներին ու բոլոր ընկերներին...

Գաղտնիքը շուտով բացվեց: Կայարան եկած Ռոստովցիներից եւ Նոր-Նախիջեւանցիներից իմացանք, որ մեծ ապստամբություն է ծագել եւ Կրոնշտադն ու Պետրոգրադն արդեն ապստամբների ձեռքն են անցել...

Հարցնում ենք կոմիսարին՝ «Ինչո՞ւ եք մեզ թողել այս կայարանում, ինչո՞ւ չեք տանում Ռոստով»: Նա պատասխանում է, թե՛ «Կարգադրություն չկա, Ռոստովը չի ընդունում ձեզ, իսկ Մոսկվայից էլ տակավին պատասխան չկա, թե ո՞ւր տանենք:

Չգիտենք՝ դեպի Խարկո՞վ ձեզ քշենք, թե՛ Վորոնեժի ուղղությամբ»...

«Դեպի Հայաստա՞ն, հե՛տ տարեք մեզ», - գոչում էինք մենք:

Մեզնից շատերը ենթադրում էին, թե ապստամբած Հայաստանում գերի ընկած կոմունիստների հետ կարող են մեզ փոխանակել եւ գուցե այդ է պատճառը, որ մեզ պահում են Բատայսկ կայարանում, որպեսզի Մոսկվան եւ Երեւանը որոշեն մեր բախտը...

Այսպիսի մթնոլորտում՝ մինչդեռ մեզնից շատերը տակավին խորհում էին, փախուստի գանազան ծրագիրներ մշակում իրենց գլխում, ես իմ մի քանի ընկերների հետ նստած սահնակում սլանում էի դեպի Ռոստով, ուր հույսով էի գտնել նախկին ծանոթներիցս գեթ մեկին...

Մեր փախուստը սպասածից ավելի հաջող անցավ եւ մենք գտանք ջերմ ընդունելություն <...>

Ստեղծված այսպիսի մթնոլորտում փախած հայ սպաներս շատ լավ ընդունելություն գտանք: Փախածներիս թիվը հասավ երկու հարյուրի:

Շատերին այնպես էր թվում, թե Տրոցկու կոչը մի հոխորտանք է, եւ հրդեհը Ռուսաստանում այնպես է բռնկվել այս անգամ, որ դժվար թե հրդեհաշեջմները կարողանան հանգցնել կրակը: Ամենից գլխավորն այն էր, որ մեր հարազատ Հայաստանը մի պահ անկախ էր դարձել, իսկ մենք օտար հորիզոնների տակ էինք եւ փախստականի վիճակում: Ո՞վ գիտե, գուցե Կովկասի ճանապարհը վտանգվեր, եւ մենք երկար ժամանակով կտրված մնայինք հայրենիքից: Այդ նկատումնեով մի խումբ ընկերներ շտապեցինք օր առաջ փախուստ տալ եւ՝ Ռոստովից, չնայած որ այդտեղ կարող էինք ավելի ապահով ապրել, մանավանդ որ պաշտոն էլ գտել էինք շատերս...

Ինչելիցե, մարտ 12-ին մենք արդեն երկաթուղային գնացքի մեջ նստած՝ վերադառնում էինք դեպի Անդրկովկաս...

<...> Այդպիսի դրության մեջ թողեցինք մեծ Ռուսաստանը 1921 թվի մարտ ամսին եւ լքված, բայց զգաստ հոգով թույլ քայլերն ուղղեցինք դեպի մեր հարազատ, բայց ներկայումս այնքա՛ն անբախտ լեռները, որոնց շուտով հարկադրված եղանք թողնել եւ անցնել օտար հորիզոններ<...>

«Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն), 1934թ., թիվ 10, էջ 102-115:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՈՂՎԱԾԻՑ³⁴⁹,

որտեղ ներկայացված են Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում գտնվող հայ սպաների վերաբերյալ ուսումնասիրության տվյալներ (1920- 1923թթ.)

<...> Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո բոլշևիկյան իշխանություններն իրականացրին հայ սպաների զանգվածային և համատարած ձերբակալություններ՝ ընդհուպ բանակի գեներալական կազմը և ապա՝ նրանց աքսորեցին Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար:

Թեպետ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ՀՀ և ՌՍՖՍՀ միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված համաձայնագիրը երաշխավորում էր նախկին իշխանության ներկայացուցիչների անվտանգությունը, սակայն, ինչպես հայտնի է, ընդամենը մեկ ամիս անց սկսվեցին բռնաձնշումները: Խորհրդային Հայաստանի գլխավոր չեկիստ Գևորգ Աթաբեկյանի պահանջով ձերբակալվեցին նույնիսկ կարմիր բանակում ծառայության անցած ՀՀ նախկին սպաները և նրանց նույնպես աքսորեցին Ռյազան՝ խորհրդային առաջին համակենտրոնացման ճամբար:

Բացարձակապես վավերական բնույթ կրող ներկա հրապարակումը հիմնված է 2013 թ. Մոսկվայում ընդամենը 100 օրինակով ռուսերենով հրապարակված «**Ռյազանի նահանգային համակենտրոնացման ճամբարի (հարկադիր աշխատանքների նահանգային ճամբար) կալանավորները 1919-1923 թթ.: Ցուցակներ, անձնական գործեր, գրանցման քարտեր, անկետաներ, տարբեր տեղեկագրեր և արձանագրություններ, ճամբարից ազատման փաստաթղթեր**» ժողովածուի նյութերի վրա, որի տպագրությունը կապված էր ճամբարի փակման 90-ամյակի հետ (Տե՛ս **Григоров А. А., Григоров А. И.,** *Заключенные Рязанского губернского концлагеря (губернского лагеря принудительных работ) 1919-1923 гг. Списки, личные дела, регистрационные карточки, анкеты, различные ведомости и протоколы, документы на освобождение из концлагеря. Москва, 2013, 483 с.;* Էլեկտրոնային տարբերակը տե՛ս http://genrogge.ru/riazanskiy_konclager_1919-1923/index.htm; տե՛ս նաև **Мартиросян Г.,** *Офицеры Республики Армения в концлагере*

³⁴⁹ Ա.Հարությունյան, Հայ սպաները Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում 1920-1923թթ., Վեմ, Ը(ԺԴ) տարի, թիվ 2 (54), ապրիլ-հունիս, 2016:

города Рязани (1921-1925), Рязань, 2002.; **Макаренко Екатерина**, Репрессии: как это начиналось. По материалам Государственного архива Рязанской области, «Карта», Рязань, 2003, N 36-37, сс. 142-148) <...>

Հայտնի են Ռյազան արքայազանի հայ սպաների չորս հիմնական ցուցակներ, որոնք, իհարկե, քանակական առումով ամբողջական պատկերը չեն տալիս: Այդուհանդերձ, ներկայացնենք դրանց հակիրճ բնութագիրը. 1. «Ցուցակ դաշնակցական սպաների, որոնք գրանցվել են Վաղարշապատի կայազորային ակումբում» – ընդգրկված են 102 հոգի (հայտնի դեմքեր չկան, բոլորը ցածր և միջին սպայակազմ, կան այլազգիներ), 2. «Անվանացանկ ձերբակալված դենիկինցիների» – ընդգրկված են 73 հոգի, այդ թվում՝ գեներալ-մայորներ Ալեքսանդր Պավելի Բեյ-Մամիկոնյանը, Ալեքսանդր Իվանի Գաջանը, Դմիտրի Իվանի Անդրիևսկին, 3. «Ցուցակ նախկին սպաների, ովքեր ենթակա են Ռուսաստան ուղարկման» – ընդգրկված են 76 հոգի (հայտնի դեմքեր չկան, բոլորը ցածր և միջին սպայակազմ, կան այլազգիներ), 4. «Ցուցակ բարձրաստիճան սպաների» – ընդգրկված են 22 հոգի (այդ թվում՝ գեներալ-լեյտենանտներ Ֆոմա Իվանի Նազարբեկովը, Կոնստանտին Միխայիլի Գամազովը, գեներալ-մայորներ Անդրեյ Աֆանասիի Իվանովը, Վասիլի Միխայիլի Խորոմանսկին, Նիկոլայ Գրիգորիի Պավլովսկին, Իվան Սերգեյի Բադրամովը, Գրիգորի Արտեմի Շելկովիկովը): Ընդհանուր առմամբ՝ արքայազանների ցանկում կային Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակի 13 գեներալ և 15 գնդապետ:

1921 թ. հունվարի 6-ից մինչև փետրվարի 4-ը Երևանից Բաքու հասան 265 արքայական սպաներ: Իսկ հայ սպաների առաջին 6 հոգանոց խումբը Ռյազանի ճամբար է հասել 1921 թ. հունվարի 17-ին: Համեմատաբար մեծաքանակ էտապները ժամանել են 1921 թ. փետրվարի 23-ին, մարտի 10-ին և ապրիլի 14-ին <...>

Մոսկվայի զինվորական օկրուգի Ռազմական դատախազության կողմից 2003-2005 թթ. արդարացվել է հայազգի կամ Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակի հետ կապ ունեցած այլազգի նախկին կալանավոր սպաների մեծ մասը: Սակայն 86 հոգի դեռ չի արդարացվել՝ արխիվում նրանց վերաբերյալ փաստաթղթերի բացակայության կամ չգտնվելու պատճառով:

Թեպետ Ռյազանի մարզային պետական արխիվում հայ սպաների մասին տվյալներ կան բազմաթիվ գործերում, սակայն հիմնական տեղեկա-

տվությունը կենտրոնացված է «Հայկական բանակի կալանավորված սպաների գործ» վերնագրված թղթապանակում: Ու չնայած 1920-ական թվականների սկզբից սկսած մինչ այժմ հուշագրական և պատմագիտական գրականության մեջ շրջանառության է դրվել ու քաղաքացիություն ստացել Ռյազան արքայական հայ սպաների 1.400-1.500 թվաքանակը, Ա. Ա. Գրիգորովի և Ա. Բ. Գրիգորովի հրապարակած վավերագրական նյութերով ցավոք այն հաստատել չհաջողվեց:

Ներկա հրապարակմամբ, առաջին անգամ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա՝ ռուսերենից հայերեն թարգմանությամբ, ներկայացվում է Ռյազանի ճամբարում կալանավորված հայազգի սպաների լիակատար ցուցակը³⁵⁰:

Թեման առավել ամբողջականորեն պատկերացնելու նպատակով Հայաստանի առաջին Հանրապետության հայազգի սպայակազմից գատ ներկայացվում են նաև Թիֆլիսում, Բաքվում և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում ձերբակալված ու արքայական բոլոր հայ սպաները, ինչպես նաև Հանրապետության բանակում ծառայած օտարազգի սպաները:

Ընթերցողի գործը դյուրացնելու նպատակով կատարվել են անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, ուղղումներ, հստակեցումներ, խմբագրական հավելումներ, որոնք տրվել են ուղղանկյուն փակագծերում: Փաստաթղթերը հրապարակվում են բնագրային նույնությամբ:

Հրապարակվում են Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում և նրա մասնաճյուղ Ռյաժսկի ճամբարում կալանավորվածների անկետաներ, գրանցման քարտեր, ցուցակներ, կալանավորվածների ազատման նիստերի արձանագրություններ, հայրենիք վերադարձման ենթակա, ինչպես նաև 2000-ական թվականներին արդարացված սպաների ցուցակներ:

---

³⁵⁰ Ցուցակում բերված են 900-ից ավելի կալանավորված զինվորականների անուններ:

No V-28

ՀՈՂՎԱԾ ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ³⁵¹,

*որտեղ ներկայացվում են 1921 թ. փետրվարի 18-ի դեպքերին նախորդող
խորհրդային Հայաստանի ՉԿ-ի իրականացրած ձերբակալություններին
առնչվող արխիվային փաստաթղթեր
(9-12 փետրվարի, 1921թ.)*

1921 թ. ՓԵՏՏՐՎԱՐԻ 18-ԻՆ ՆԱԽՈՂՎԱԾ ՁԵՐԲԱԿԱԿՆՈՒԹ ՅՈՒՆԵՏԻ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ

Փետրվարյան ապստամբության 90-ամյակի առիթով

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Դրաստամատ Կանայանի (Դրո), Համբարձում Տերտերյանի և Հայաստանի Հանրապետությունում ՌՍՖՖՆՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի միջև Երևանում ստորագրված համաձայնագրի հինգերորդ կետը հստակորեն երաշխավորում էր, որ ՀՀ Դաշնակցության և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքների չպետք է ենթարկվեն մինչև երկրի խորհրդայնացումը կատարած գործողությունների համար: Նախքան Հայիեղկոմի ժամանումը Երևան, տեղում իշխանությունն անցնում էր ռազմական հրամանատարությանը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, որին կից ՌՍՖՖՆՀ կոմիսար էր նշանակվում Օտտո Միլինը:

Սակայն բոլշևիկյան իշխանությունները չկատարեցին Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները և հետագա շաբաթներին ձեռնամուխ եղան լայնածավալ բռնությունների իրականացմանը: Բնակչության շրջանում առանձնապես մեծ դժգոհություն առաջացրեց « ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը և վերջինիս կարևոր մասը կազմող պարենամասնատրումը, որի արդյունքում առանց այդ էլ աղքատ գյուղացիներից բռնագրավվում էր նրանց հացի «ավելցուկը», ինչպես նաև ՀՀ բանակի շուրջ 1400 սպաների արքայը:

³⁵¹ Հ.Սուքիասյան, 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, ՎԼԷ, Գ (Թ) տարի, թիվ 1 (33) հունվար-մարտ 2011, էջ 206-212:

Սակայն բոլշևիկյան բռնությունների շղթայում առանցքային օղակը ՀՅ Դաշնակցության անդամների նկատմամբ իրագործվող հալածանքն ու զանգվածային ձերբակալություններն էին: Ներկայումս արդեն հայտնի փաստ է, որ նախքան Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը, ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը կազմել էր խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո անմիջապես ձերբակալման ենթակա ղեկավար գործիչների ցուցակներ: Այս գործն Իրականացնելու էին գաղտնի Երևան ժամանած չեկիստները: Այսպես՝ արդեն ղեկտեմբերի 2-ին Բ. Լեգրանը, խախտելով իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, հրաման է արձակել ՀՀ Բյուրո-կառավարության անդամների և մի շարք «հակահեղափոխական գործիչների»՝ Համո Օհանջանյանի, Սարգիս Արարատյանի, Արտաշես Զիլինգարյանի (Ռուբեն Դարբինյան), Մինաս Տեր-Մինասյանի (Ռուբեն), Արշակ Ջամայանի, Գևորգ Ղազարյանի, ՀՀ պահեստային միլիցիայի նախկինպետ Լևոն Քալաթարյանի, հայդուկապետ Համազասպ Մրվանձտյանցի, Նոր Բայազետի նախկին գավառապետ Բենո Նալչաջյանի, հայտնի սոցիալ-դեմոկրատ (սպեցիֆիկ) Բախշի Իշխանյանի և ուրիշների ձերբակալման մասին:

Նշված գործիչներից Սարգիս Արարատյանին, Արշակ Ջամայանին և Գևորգ Ղազարյանին հաջողվեց անցնել Թիֆլիս, իսկ Ռուբենն ու Լևոն Քալաթարյանը մեկնեցին Ջանգեզուր: Մյուսները ձերբակալվեցին:

Բանտարկվեցին նաև հայտնի դաշնակցական գործիչներ Վահան Նավասարդյանը, խորհրդարանի նախկին նախագահ Ավետիք Սահակյանը, անդամներ Վարոս Բաբայանը, Հովսեփ Տեր-Դավթյանը, Գևորգ Վարշամյանը, Թադեոս Թոշյանը, Արշակ Ղազարյանը, Երևանի քաղաքային խորհրդի նախկին անդամ Արշալույս Աստվածատրյանը, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը, նախկին վարչապետ Հովհաննես Քաջազունին և ուրիշներ: Իր զբաղեցրած պաշտոնից ազատվեց և 1921թ. հունվարի 10-ին Մոսկվա ուղարկվեց Դրոն: Ձերբակալությունից ազատ մնացածները թաքնվել էին: Նրանց թվում էին Միմոն Վրացյանը, Սիրական Տիգրանյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Այս համատարած բռնություններին ի պատասխան՝ բանտարկությունից խուսափած ՀՅԴ գործիչների և դաշնակցական խմբապետների ղեկավարությամբ գավառներում առաջ եկան գաղտնի խմբեր: ՀՅԴ անդամները շարժմանը կազմակերպված բնույթ էին հաղորդում և միավորում էին այդ

խմբերին՝ ընդհատակյա գործունեություն ծավալած Երևանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի շուրջ:

Սկզբնական շրջանում սոսկ խնդիր էր դրված չեկայի ճիրաններից ազատել բանտարկյալ դաշնակցականներին, բայց հետագայում շարժումը վերածվեց խորհրդային իշխանության տապալմանն ուղղված հուժկու ապստամբության:

Միմոն Վրացյանի վկայությամբ՝ Փետրվարյան ապստամբության համար անմիջական առիթ դարձան 1921թ. փետրվարի 9-ի գիշերը և 10-ին Երևանում արտակարգ հանձնաժողովի կատարած զանգվածային ձերբակալությունները:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմից օգնության ուղարկված 20 կոմունիստների օժանդակությամբ մեկ գիշերվա ընթացքում ձերբակալվեցին 88 «հակահեղափոխականներ», որոնց թվում էին Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը, Գառնիկ Քալաշյանը: Ձերբակալությունների առիթ էր հանդիսացել չեկայում ստացված այն տեղեկատվությունը, թե իբր՝ խորհրդային հասարակարգի որոշ «թշնամիներ» պատրաստվում են գիշերը փախչել քաղաքից: Փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը չեկան ձերբակալեց ևս 18 «հակահեղափոխականներ», այդ թվում՝ հայտնի դաշնակցական գործիչներ Հովսեփ Թադևոսյանին և Մկրտիչ Մուսինյանին:

Սակայն այս քայլերը չկարողացան կանխել հակախորհրդային ապստամբությունը: Ընդհակառակը, փետրվարի 13-ին Կոտայքի Ձառ գյուղում տեղի ունեցավ ՀՅԴ ղեկավար գործիչների ու խմբապետների խորհրդակցություն, որը որոշում ընդունեց փետրվարի 16-ին ապստամբություն բարձրացնելու վերաբերյալ՝ զինված ուժերի հրամանատար նշանակելով գնդապետ Կուռո Թարխանյանին:

Այս մասին տեղեկացվեցին Երևանի, Ջանգիբասարի, Ծաղկաձորի և Արագածի Ապստամբական ուժերի ղեկավարները: Ժողովի հաջորդ օրը՝ փետրվարի 14-ին, ՀՅԴ Բյուրոյի անունից Փարիզում գտնվող ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին ուղղված իրենց նամակում Ա. Ջամալյանը և Գ. Ղազարյանը հայտնում էին, որ ստեղծված իրավիճակում ժողովրդի համար կենսական պահանջ է դարձել խորհրդային իշխանության տապալումը և ապստամբությունն իրագործելու համար առաջ էին քաշում պատվիրակության տրամադրության տակ գտնվող միջոցներից խոշոր գու-

մար ուղարկելու խնդիրը: Եվ արդեն փետրվարի 16-ին ՀՅԴ ղեկավարությամբ սկսվեց Փետրվարյան ապստամբությունը ...

Այս իրադարձությունների ճշգրիտ պատկերը վերականգնելու և ամբողջացնելու համարս տորև առաջին անգամ հրապարակվում են Հայաստանի արտաարգ հանձնաժողովի (չեկա) 1921թ. փետրվարի 12-ի երկու ամփոփագրերը՝ փետրվարի 9-ի գիշերը և փետրվարի 10-ին ու 11-ի՝ լույս 12-ի գիշերը կատարված ձերբակալությունների մասին (փաստաթղթեր N 2 և 3): Դրանք լույս են սփռում նաև Փետրվարյան ապստամբության նախօրեին բոլշևիկների կողմից իրագործված խնությունների ընթացքի վրա: Քանի որչ եկայի այս երկու ամփոփագրերը բխում են Հայհեղկոմի նախագահ ՍարգիսԿասյանին ուղղված Շավարշ Ամիրխանյանի փետրվարի 13-ի «հույժ գաղտնի» մակագրությամբ զեկուցագրից, նպատակահարմար ենք համարում վերահրատարակել այն (փաստաթուղթ N 1):

Դա անհրաժեշտ է նաև այնպատճառով, որ խորհրդային տարիներին իրականացված հրատարակության ժամանակ փաստաթղթում կատարվել է ամենին էլ ոչ պատահական կրճատում:

Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ վերը նշված երեքվավերագրերը հրապարակում ենք ոչ թե ժամանակագրական, այլ բովանդակային հաջորդականության սկզբունքով:

Հրապարակվող փաստաթղթերը թարգմանված են ռուսերեն բնագրերից, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվի 114 ֆոնդի երկրորդ ցուցակում:

*Համո Կ. Սուքիասյան
պատմ. գիտ. թեկնածու*

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

N 1

Հուլիսի գաղտնի:

Հայհետկոմի նախագահ ընկեր Կասյանին՝

Հայաստանի արտակարգ Հանձնաժողովի նախագահ Ամիրխանյանից
13 փետրվարի 1921թ.

Չեկայում իմ կարճաժամկետ գործունեության ժամանակամիջոցում ես համոզվեցի, որ նման կազմակերպվածության և ուժերի առկայության պայմաններում չեկան դեռևս ի վիճակի չէ իրագործել այն լուրջ խնդիրները, որոնք դրված են նրա առջև.

առաջին՝ աշխատակիցների կեսից ավելին անկուսակցականներ են և երկրորդ՝ բաժինները և ենթաբաժինները ղեկավարում են անփորձ և անպատասխանատու աշխատողներ, քննիչների և գաղտնի աշխատակիցների սուր կարիք է զգացվում, ինչը և շատ խիստ անդրադառնում է չեկայի այդչափ լուրջ աշխատանքի վրա: Շատ հաճախ հնարավորություն չի լինում ստուգելու նույնիսկ այն տազնապալի տվյալների քառասուն տոկոսը, որոնք հաճախակի ստացվու մեն չեկայում: Այդ տվյալների համաձայն՝ բանդիտիզմն արագորեն ծավալվում է Հայաստանի շատ շրջաններում. ինչպես Դարալագյազի գավառում, Բաշաբարանում և Չեզոք գոտու սահմաններում: Այդ բանդիտները սերտ կապի մեջ են Երևան քաղաքի հետ: Նկատվում է նաև Երևանից տարբեր հակահեղափոխականների փախուստ այդ բանդիտների մոտ և Չանգեզուր:

Փոքրիկ դավադրություններ են հայտնաբերվել Էջմիածնում, Աշտարակում, Կոտայքում և Դիլիջանում, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ դեռևս չեն ստացվել: Սույն ամսի 8-ին ես պատրաստվում էի մանրամասն զեկույց ներկայացնել Հայաստանինհետկոմին՝ բոլոր կասկածելի անձանց ձերբակալելու առաջարկությամբ, որոնց մասին մենք տվյալներ ունենք և նրանց կալանքի տակ պահել այնքան ժամանակ, մինչև որ կպարզվի Խորհրդային Հայաստանի տազնապալի դրությունը: Բայց հենց դաշնակների մի հետախույզ կնոջ ձերբակալությունից հետո, ուրբէջմիածնից Երևան էր եկել, և հայտնի մատուցերիստ Լևոն Խանայանի ձերա կալությունից հետո, որը պատրաստվում էր մահափորձ կատարել ընկեր Ա թարբեկովի և ևս երկուսի, ամենայն հավանականությամբ՝ ընկեր Կասյանի և Ավիսի դեմ, հետա-

խուզությունն ինձ հաղորդեց, որ մեր թշնամիներից շատերը պատրաստվում են գիշերը փախչել: Ես որոշեցի ձեռնամուխ լինել մեզ մոտ հաշվառված բոլորկասկածելի անձանց ձերբակալությանը, ինչը և իրագործվեց Կենտկոմից մեզ օգնության ուղարկված քսան կոմունիստների օգնությամբ: Ձերբակալությունների արդյունքում ստացվեց հարյուրվեց մարդ, բայց, ի հարկե, նրանցից ոմանք ազատ կարձակվեն և արդեն ազատվում են, որովհետև մեր անկազմակերպ վաճության և վատ հետախուզության շնորհիվ եղան որոշ սխալներ և թյուրիմացություններ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, կարելի է ասել, որ օպերացիան հաջող անցավ: Անձամբ ես մտածում եմ նրանց կալանքի տակ պահել որպես պատանդներ:

Ինձ մոտ միտք ծագեց նաև ձերբակալել բոլոր հայտնի մատուցորհատների և դաշնակների մոտիկ ազգականներին, ինչի համար Խնդրում եմ ձերթույլտվությունը (ընդգծումը մերն է՝ Ն.Ս.):

Ես ձեռնամուխ եմ եղել չեկային կից հատուկ նշանակության գորամասի կազմակերպմանը, բայց այդ գորամասի կազմակերպման գործն առաջ չի գնում, քանի որ զինվորական կազմակերպությունները չեն աջակցում: Չեկայի պահակախումբն ամբողջովին անհուսալի է: Կայագործի պետը մեզ միայն անվարժ և անկարգապահ հայ կարմիր բանակայիններ է տալիս:

Իմ պարտքն եմ համարում Ձեզ տեղեկացնել նաև, որ Երևան քաղաքից ռուսական գորամասերի բացակայությունը ոգևորում է բանդիտներին, որոնք մտադիր են հարձակվել Երևանի վրա: Անհրաժեշտ է քաղաքում ռուսական կայագոր ունենալ:

Ես կարգադրել եմ իմ գաղտնի բաժնին պարբերաբար Ձեզ տեղեկատու ամփոփագրեր ուղարկել:

Պարտավորվում եմ յուրաքանչյուր տասնհինգ օրը մեկ առավել մանրամասն գրավոր զեկույց ներկայացնել Ձեզ:

Սրան կցվում է սույն ամսի 9-ից մինչև 11-ը ձերբակալվածների ցուցակը:

Չեկայի նախագահ՝ Շ. Ամիրխանյան

ՀՄՄ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 77-78: Բնագիր: Ինքնագիր:

11 Պետք է լինի՝ «պատվիրակության նախագահ»:

ՓԱՍ ՏԱԹՈՒՂԹ

N 2

Ամփոփագիր

փետրվարի 9-ի գիշերը և 10-ին Հայաստանի չեկայի կողմից ձերբակալված և բանտարկված հակահեղափոխականների

12 փետրվարի 1921թ.

No	Ազգանունը և անուն	ինչում է մեղադրվում	ծանոթագրություն
1	Լևոն Շանթ Սեդրուսի	Պառլամենտի անդամ	Խորհրդային Ռուսաստան ուղարկված պատվիրակության անդամ-նախագահ
2	ԱղբայանՆիկոլ	Պառլամենտի անդամ	
3	Մաքսապետյան Արմենակ	Պառլամենտի անդամ	
4	Հացագործյան Գարեգին	Պառլամենտի քարտուղար	
5	Շալջյան Արմենակ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
6	Շալջյան Արամ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
7	Քալանթարով Թաիր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
8	Մեհրոյան Գարեգին	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
9	Սարուխանյան Արշակ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
10	Շահինյան Լիպարիտ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	

11	Աղաշալով Գրիգոր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
12	Եղիանց Ղևոնդ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
13	Զավարյան Հովհաննես	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
14	Աճեմյան Արմենակ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
15	Տեր-Օհանով Վասիլ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
16	Կյանջյանց Արամ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
17	Սեկոյան Հակոբջան	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
18	Մանուկյան Գասպար	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
19	Տեր-Խաչատրյանց Գրիգոր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
20	Միմոնյան Միմոն	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
21	Զարիբյան Համասափյուռ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
22	Աղայանց Սեդրակ	Դաշնակցական ակտիվ	

		գործիչ	
23	Խաչատրյանց Հայրապետ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
24	Վասաջյան Շավարշ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
25	Խաչատուրյանց Հարություն	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
26	Զախարյանց Մկրտիչ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
27	Բաբայան Արշավիր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
28	Կարապետյանց Խաչատուր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
29	Գրիգորյանց Բարսեղ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
30	Խաչատուրով Սողոմոն	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
31	Թարվերդյան Նիկողոս	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
32	Ղազարյանց Գասպար	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
33	Մարկարյանց Արամ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
34	Խուրավերդյան Սիմեոն	Դաշնակցական ակտիվ	

		գործիչ	
35	Ստամբուլյան Արմենակ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
36	Տեր-Զաքարյանց Հակոբ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
37	Մովսեսյան Ալեքսանդր	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
38	Անաստասյան Ռուբեն	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
39	Արարատյան Կոնստանտին	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
40	Անանյան Տաճատ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
41	Մանուկյան Միքայել	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
42	Հակոբյանց Արշալույս	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
43	Նավասարդյան Ստեփան	Մինիստրների անձնական քարտուղար	
44	Սիրվանդյան Պետրոն	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
45	Տեր-Վարդանյան Գայանե	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	

46	Ասլանյանց Աբովյան	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
47	Բաբաջանով Հակոբ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
48	Գրիգորյան Նարինան	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
49	Հակոբյան Սաթենիկ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
50	Գյաջունցի Հայկ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
51	Ասլանյան Թովմաս	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
52	Քոթանջյան Սերգեյ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
53	Շեկոյանց Սահակ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
54	Թևոսյանց Մանյա	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
55	Տեր-Սահակյանց Եվգենյա	Դաշնակցական ակտիվ քարոզիչ	
56	Սարգսյանց Լազար ակտիվդաշնակցական	Ակտիվ դաշնակցական	
57	Ստեփանյանց Հովհաննես	Ակտիվ դաշնակցական	

58	Ղարիբյանց Հարութին	Ակտիվ դաշնակցական	
59	Ամիրխանյան Լևոն	Ակտիվ դաշնակցական	
60	Մելիք-Ստեփանյան Բաբկեն	Ակտիվ դաշնակցական	
61	Խաչվանքյան Հակոբ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
62	Ղարիբյան Անուշավան	Դաշնակցական կանանց լիդեր	
63	ԲաբայանՆերսես	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
64	Սողոմոնյան Մուշեղ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
65	Խոջամիրյան Մակար	Դիլիջանի արտակարգ դատարանի նախագահ	
66	Սարգիսյանց Սարգիս	Միությունների միության նախագահ	
67	Տեր-Մարտիրոսով Սիրակ	Հայ կադետների կենտկոմի անդամ	
68	Ստամբոլյան Ելիզավետա	Դաշնակցական կանանց ղեկավար	
69	Մելիք-Ալլահվերդով Բերուք	Դաշնակցական կանանց լիդեր	
70	Ամիրխանով Հովսեփ	Դատական պալատի	

		նախագահ	
71	Թերլեմեզյան Արվանդ	Դաշնակցական քարոզիչ	
72	Հասրաթյան Գրիշա	Դաշնակցական մատուցերիստ	
73	Հասրաթյան Վաչագան	Դաշնակցական մատուցերիստ	
74	Կուզյան Լևոն	Դաշնակցական մատուցերիստ	
75	Յալամով Նահապետ	Դաշնակցական մատուցերիստ	
76	Պահլավունի Մեսրոպ	Դաշնակցական մատուցերիստ	
77	Պահլավունի Արամ	Դաշնակցական մատուցերիստ	
78	Գևորգով Նիկոլայ	Դաշնակցական խուզարկու	
79	Խաչատրյանց Մինաս	Դաշնակցական խուզարկու	
80	Ղազարյանց Ա վետիս		
81	Հարությունյան Ավետիք	Դաշնակցական խուզարկու	
82	Բաղդամով Մելքոն	Դաշնակցական	

		խուզարկու	
83	Քալաշյան Գառնիկ	Պառլամենտի անդամ	
84	Մելիք-Դադայան Ալեքսանդր	Դաշնակցական դատարանի Կենտկոմի նախագահ	
85	Բաբիկյան Պարույր	մաուզերիստ	
86	----- Նարինան	մաուզերիստ	
87	Տեր-Թովմասյան Առաքել	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
88	Տեր-Հովհաննեսով Առաքել	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	

Ճիշտ է՝ (հետևում է Շ. Ամիրխանյանի ստորագրությունը)

ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 75 և շրջ.: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

Թարգմանություն ուսերենից:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

N 3

Ամփոփագիր

փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը Հայաստանի չեկայի կողմից

կալանավորվածների և բանտարկվածների

12 փետրվարի 1921թ.

No	ազգանունը և անունը	ինչում է մեղադրվում	ծանոթագրություն
1	Տեր-Ներսեսով Իսահակ Նիկ.	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
2	Եսայան Մելիքսեթ Խաչատուրի	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
3	Ղուկասյան Պողոս Կարապետի	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
4	Խալաթով Գարեգին Մարտ.	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
5	Խալաթով Հակոբ Մարտ.	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
6	Խալաթով Սողոմոն Բարսեղի	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
7	Թադևոսյան Հովսեփ Իվանի	Պառլամենտի անդամ	
8	Խանամիրյան Կոստյա Աղաջանի	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
9	Եսայան Արամ Միքայելի		
10	Խալաթով Գևորգ	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	

	Մարտիրոսի		
11	Հակոբյան Վահան Նիկողոսի	Դաշնակցական ակտիվ գործիչ	
12	Պետրոսյան Խաչատուր		
13	Աղաջանյան Գարեգին		
14	Խաչատրյան Փիրուհի Մաթևոսի		
15	Խաչատրյան Լ, Լոն		
16	Մուսինյան Մկրտիչ		
17	Տեր-Պետրոսյան Վարդգես		
18	Աղաջանյան Աղաջան		

Ճիշտ է՝ (հետևում է Շ. Ամիրխանյանի ստորագրությունը)
ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 76: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:
Թարգմանություն ուսերենից:

No V-29

ՀՈՂՎԱԾ ԱՄՍԱԳՐԻՑ³⁵²,

*որտեղ ներկայացվում են այն բռնությունները, որոնք իրականացրել է
Հայաստանի բոլշևիկյան հեղկոմը 1921 թ. փետրվարի 14-18-ը Երևանում
բանտարկված նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և
զինվորականների նկատմամբ
(14-18 փետրվարի, 1921թ.)*

**1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 14-18-Ի ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ**

Նոր մանրամասներ Հայիեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 13-ին, Երևանում, ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) ու Համբարձում Տերտերյանի և Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի միջև ստորագրված 8 կետից բաղկացած համաձայնագրով Հայաստանի իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով անցավ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի (ՀՌՀԿ կամ Հայիեղկոմ) ձեռքը:

Համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածներում ասվում էր, որ Ռուսաստանը և Հայիեղկոմը պարտավորվում են բռնություններ չգործադրել զինվորական կազմի, Նախկին կառավարության անդամների և ՀՅԴ գործիչների նկատմամբ: Մակայն բոլշևիկները չկատարեցին դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի և ոչ մի կետը: Արդեն դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվել էր հրամանագիր՝ Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամներին ձերբակալելու մասին: Այդ նպատակով Բաքվից հաստուկ առաքելությամբ Երևան ժամանած Ե. Վանիկին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը դեկտեմբերի 2-ին տվել էր մանդատ՝ «ՀՀ նախկին կառավարության անդամներին և այլ անձանց ձերբակալելու մասին»:

---

³⁵² Գ.Ստեփանյան, 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում, ՎԷՄ, Է (ԺԳ) տարի, թիվ (51), հուլիս-սեպտեմբեր, 2015, էջ 164-178: Հոդվածում նշված հղումներն ու ծանոթագրություններն այստեղ նշված չեն: Ցանկացողը դրանց հետ կարող է ծանոթանալ բուն հոդվածն ընթերցելիս:

Բարձրում ձևավորված և ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ իշխանությունը զավթած Հայհեղկոմի Երևան ժամանումից (դեկտեմբերի 4) մի քանի օր անց կազմավորվեց Հայաստանում գործող պետական համակարգը: Հայհեղկոմի առա ջին միջոցառումներից մեկը Ս. Կասյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի ստորագրած դեկրետով «Արտակարգ հանձնաժողովի»՝ **չեկայի** ստեղծումն էր: Դեկտեմբերի 19-ի դեկրետներով Հայհեղկոմին կից ստեղծվեց «Հեղափոխական գերագույն տրիբունալը», իսկ արդարադատության ժողովախորհին կից՝ «Հեղափոխական տրիբունալը»: Բոլշևիկները նպատակ ունեին Հայաստանում իշխանափոխությունը կատարել քաղաքացիական կռիվի, արյունահեղության, դասակարգային պայքարի հրահրման ճանապարհով: Երկրում ծայր առան ազգային գործիչների համատարած ձերբակալությունները, որոնք իրականացվեցին մի քանի հանգրվանով՝ 1920 թ. դեկտեմբերին, 1921 թ. հունվարի վերջերին և փետրվարի սկզբներին:

Շարունակվող բռնությունների և ձերբակալությունների հետևանքով 1921 թ. փետրվարին չեկայի, Զինվորական և Երևանի կենտրոնական բանտերը լեցուն էին քաղաքատարկյալներով: Նրանց թվի վերաբերյալ հուշագիր-հեղինակների մոտ առկա են հակասական տվյալներ: Հ. Կոստյանի տեղեկացմամբ բանտարկվածների թիվն անցնում էր 1200-ից: Երևանի բանտից հրաշքով փրկված «Վերապրող» ծածկանունով հեղինակն իր հուշերում գրում է, որ դեկտեմբերի 15-ից մինչև փետրվարի 18-ը բանտարկված էին մոտ 1500 հոգի: Այլ աղբյուրներով Երևանի բանտում կալանավորների թիվը հասնում էր 2200-2500-ի, բացի չեկայի բանտում գտնվողներից:

Ըստ այդմ՝ Երևանի բանտում գտնվում էին 900, Էջմիածնում՝ 400, Ախտայում՝ 150, Աշտարակում՝ 270, Ելենովկայում՝ 30, Նոր Բայազետում՝ 150, Ղամարլուում (այժմ՝ Արտաշատ)՝ 120 հոգի:

Վլ. Ղազախեցյանի վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ փետրվարի 11-ի դրությամբ Բանտարկյալների ընդհանուր թիվը հասել էր մինչև 3000-ի: Չեկայի բանտում երեք օր տևած հարցաքննություններից հետո ձերբակալվածների մեծ մասին տեղափոխում են Երևանի կենտրոնականբանտ:

Նրանց մեջ էին Նոր Բայազետի սահմանապահ զորքերի հրամանատար Համազասպ Սրվանձոյանը, ՀՀ բանակի սպա սեբաստացի Վարդան Թելլայանը (Վ. Բակուր), Վ. Նավասարդյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Ավ. Սահակյանը, ՀՀ բանակի դերակալ Գեներալ Նիկ. Ղորղանյանը, բաշգառնեցի խմբապետ Մակեդոն Հակոբջանյանը, Գևորգ Դեմիրճյանը և ուրիշ նշա-

նավոր դեմքեր: Այստեղ նրանք պահվում էին Բանտային խիստ ռեժիմի պայմաններում: Բավական է նշել, որ շատ դեպքերում 20-25 հոգանոց բանտախցերում տեղավորում էին 70-80 հոգու<...>

Չեկան փետրվարի 14-ից Երևանի կենտրոնական բանտում առանց քննության և դատավճռի դավադրաբար սկսում է գաղտնի գնդակահարությունները, որոնց զոհ են գնում հայ մտավորականության ներկայացուցիչները և աչքի ընկնող դաշնակցականներ: Փետրվարի 14-ի լույս 15-ի գիշերը գնդակահարվեցին 18 հոգի:

Գնդակահարություններից հետո չեկան Երևանի գլխավոր փողոցների պատերին Փակցնում է հայտարարություններ, որոնցում նշված էին յուրաքանչյուր գիշերվա Ընթացքում գնդակահարվածների անունները: Փաստերը վկայում են, որ բանտարկյալների սպանողը նախօրոք ծրագրված նպատակ է եղել բոլշևիկների համար: Այսպես Փետրվարյան ապստամբությունից հետո, երբ գրավվում է Երևանի բանտը, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ձեռքն են անցնում փաստաթղթեր, որտեղ ցուցակագրված էին սպանողի ենթակա բանտարկյալները: Այդ մասին է վկայում դեպքերի ժամանակակից-ականատես, ՀՀ բանակի սպա Հովհաննես Սահակյանը:

«Զորաւոր փաստաթուղթեր գտնուեցան,- գրում է Հովհ. Սահակյանը,- որոնք կը Հաստատեն թէ բանտարկեալները հերթի դրուած էին: Ամէն գիշեր 20-30-40 հոգի պիտի սպաննուէին Փետրուար 13, 14, 15, 16, 17-ի գիշերներուն պիտի յաջորդէին դեռ շատ մը ոճիրի սեւ գիշերներ...»: Իր զագրելի և եղեռնական արարքի հետքերը քողարկելու համար չեկան Երևանի կենտրոնական բանտի նկուղներում վստահելի և հավատարիմ «բանտոր աշխատաւորներ»-ի միջոցով գիշերվա ժամերին նախապես փորել էր տվել հորեր «մահուան գուբեր», որտեղ պետք է լցվեին սպանվածների դիակները: Փետրվարի 16-18-ը Երևանի կենտրոնական բանտի ամենաձանր օրերն էին: Չեկան որոշել էր փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը վերսկսել գնդակահարություններնու սպանողը: «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ձեռքում հայտնված մի փաստաթղթում ասվում է, որ չեկան և Հայաստանում տեղակայված 11-րդ Կարմիր բանակի «Հատուկ բաժին»-ը (անվանվել է նաև զինվորական չեկա) Փետրվարի 15-ի համատեղ նիստում որոշել էին կենտրոնական բանտի այն 21 մարդկանց անունները, ովքեր պետք է գնդակահարվեին: Որոշումն ի կատար ածելու համար չեկայի պարետին տրվել էր թիվ 11 հրամանը: Ուստի շրջաններում ու գյուղերում տեղական իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնե-

լով և Հայաստանի մեծ մասն ազատագրելով բոլշևիկներից՝ ժողովրդական ապստամբ ջոկատները տարբեր ուղղություններով փետրվարի 17-ի երեկոյան արդեն մոտեցել էին Երևանին և օղակել քաղաքը: Սակայն փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը Երևանում սկսվում է մի սարսափելի ձյունամրրիկ և այնքան առատ ձյուն է գալիս, որ մեկ օրով հետաձգվում է Երևանի և կենտրոնական բանտի ազատագրման ծրագիրը: Ինչպես վերհիշում է Ասլան Ստեփանյանը. «Փետրուար 16-ին, չորեքշաբթի, ուշ երեկոյեան յանկարծ սկսեց մի սուսկալի ցրտաշունչ քամի և ապա սաստիկ փոթորիկ, որին յաջորդեց մրրկախառն ուժեղ ձիւն, որ գնալով աւելի սաստկացաւ: Կէս գիշերուայ մօտ էր արդէն, մէկ ժամուայ ընթացքում այնքան առատ ձիւն եկաւ, որ դաշտերն ու ճամբաները և մինչև անգամ խճուղիները ծածկեցին ձիւնի թանձր շերտերով»: Չեկան, օգտվելով այդ առիթից, արտաքին աշխարհից մեկուսացած բանտում Հայկեղկոմի ընդհանուր հրահանգով սկսում է իրականացնել նախօրոք մշակած իր դիվային ծրագրերը:

Ոճրագործությունը սկսելուց առաջ, փետրվարի 16-ի երեկոյան, բանտ է այցելում Ազգուրաց բոլշևիկ Ա.Նուրիջանյանը, ում հրահանգով և անձնական մասնակցությամբ Ժամը 11-ին բանտային վարչությունը՝ տեսուչը, կոմիսարը, բանտապետը և օգնականները, նախապես կազմած ցուցակով բանտախցերից սկսում են դուրս հանել բանտարկյալներին: Վրա հասավ մարդկության պատմության մեջ նախադեպը չունեցող՝ անմեղ բանտարկյալների զանգվածային բնաջնջումը: Բանտի գրասենյակներից մեկում բանտարկյալներին կենտրոնացնելուց հետո՝ պատուհաններից սկսում են նրանց գնդակահարել: Արյունոտ խրախճանքն անձամբ ղեկավարում էին դահճապետեր Ավիսը, արդարադատության ժողկոմ Սարգիս Բաղդադյանին փոխարինած ազգությամբ թուրք Մուլեյման Նուրին և չեկայի նախագահ Շ. Ամիրխանյանը: Կրակոցների և գնդակահարվողների ձայները դրսում չլսվելու համար բանտապետի հրահանգով բանտի շրջակա փողոցներում շարժիչները միացված կանգնեցվել էին բեռնատար ավտոմեքենաները, «...որոնք անդադրում իրենց շչակներն էին հնչեցնում, ուժգին աղմկում, որպեսզի համազարկների ձայները, բանտարկեալների աղաղակները խեղդեն ժխորի մեջ, մերձակայքի և քիչ հեռավորութեան վրայ եղող բնակիչները չիմանան բանտում գործուած զարհուրելի սպանըր: Այս մարդախոշոշ արարուածը վարողն էր յայտնի սադիստ Աւիս Նուրիջանեանը»: Թեև բանտի վարչությունը միջոցներ էր ձեռ-

նարկել հրացանագարկերը քաղաքում լսելի չդառնալու համար, այդուհանդերձ կրակոցների ձայները տարածվել էին շուրջ բոլոր:

Նույն ժամանակ չեկայի բանտում գտնվող Հովհ. Քաջագունին վերհիշում է. «Գիշերը - 16-ից լոյս 17-ը - հրացանաձգութեան ձայներ լսեցինք: Չէինք կարող որոշել թէ ո՞ր կողմից: Շատ խուլ ու անկանոն մէկ արագանում էին, շատանում, խառնում իրար, մէկ հատ-հատ լսում կամ ընդհատում: Հրացանաձգութիւնը տեսեց մի ամբողջ ժամ, գուցէ եւ ասելի - գոնէ մեզ այդպէս թուաց: Առաւօտեան պահակների կցկտուր խօսքերից իմացանք թէ... կենտրոնական բանտում շատ մարդ կոտորել են:... Կոտորել են յանկարծակի, հէնց բանտարկութեան սենեակների մէջ: Վանդակաւոր պատուհաններից «զալպերով» - համազարկերով- կրակ են բաց արել ներս, սպանել են անխտիր,անխնայ...Շատերին կոտորել են կացիներով...»:

Այդ օրվա գնդակահարվածներից էին արճէշցի հին հայրուկներ Մուրադ և Մուշեղ Հարությունյան եղբայրները: Գնդակահարվածների մեջ էր նաև Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոս, գնդապետ Նիկ.Ղորղանյանը: Հ. Կոստյանը վերհիշում է գնդակահարվելուց առաջ ռուսերենով արտաբերած նրա վերջին խոսքերը.

«Սովետական իշխանութեան ոհմակնե՛ր, ինչո՞ւ նամարդ կերպով գնդակահարում էք մեզ: Ռուս հայրենիքի համար մարտնչել եմ գերմանական, աւստրիական ճակատներում, կուել եմ տաճիկների դէմ Հայաստանի համար, ա՞յս պիտի լինի վարձատրութիւնը, է՛յ շուներ, հրէշնէ՛ր...»:

Սպանողը դադարում է միայն առավոտյան ժամը 6-ին, որից հետո «բանտից յաղթական դրդոցով հեռացաւ օտոսօբիլը, տանելով իր հետ ռուս զինւորներին»:

Բեռնատարներով և սայլերով բանտից դուրս են տարվում նաև գնդակահարվածների մի մասի դիակները:

Փորձենք ճշտել փետրվարի 16-ի լույս17-ի գոհերի իրական թիվը: Նշենք, որ ականատեսների հուշերում և ժամանակի մամուլի հրապարակումներում առկա են Հակասական և իրարամերժ տվյալներ: Այսպէս՝ չեկայի և «Հատուկ բաժնի» կողմից Փետրվարի 15-ին կազմված ցուցակում նշվում է 21 հոգի: Նույն թիվն են վկայաբերում նաև Բ. Իշխանյանը և Ա. Աստվածատրյանը: Չ. Յոլյանը և բժ. Հովհ. Մելիքյանը նշում են 22, իսկ Հ. Կոստյանը՝ 24: Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում նշում է 25: Փետրվարի17-ի և 18-ի գոհերի թվի վերաբերյալ տվյալներ է հաղորդում նաև Օ. Բոլղուլինը, հա-

մաձայն որի ամսի 17-ին սպանվել էր 50, իսկ 18-ին՝ 25 հոգի: Ակնհայտ է, որ հեղինակի մոտ թվերի տեղը թյուրիմացաբար փոխվել է: Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանգել: Հարցի քննության տեսանկյունից կրկին անդրադառնանք չեկայի և «Հատուկ բաժնի» կողմից փետրվարի 15-ին կազմված գնդակահարվողների ցուցակին, որը Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո տպագրվել է նաև «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ում:

Ցուցակում նշված են հետևյալ անձիք.

Հրանտ Տեր-Մարգարյան, Լևոն Գաբրիելյան, Մուրադ Հարությունյան, Մուշեղ Հարությունյան, Մամո Առաքելյան, Մուքիաս Առաքելյան, Գրիգոր Աղաբաբյան, Մանուկ Խաչատրյան, Ալեքսեյ Ֆեոդորով, Ալեքսեյ Միխայելով, Խաչատուր Քուրդնեյան, Նիկոլայ Ղորղանյան, Կամսար Քոչարյան, Լևոն Ենգիբարյան, Երանոս Թարվերդյան, Թորոս Մուրադխանյան, Վարդան Թամրազյան, Արսեն Արագյան, Արամ Օրդոյան, Նիկոլայ Բոգդանյան, Գալուստ Քեմանյան:

Սակայն փաստերը հավաստում են, որ ցուցակում ընդգրկված 21 հոգուցի բացի, Փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը սպանվել են ևս չորս հոգի, և հասկանալիորեն նրանց անունները տեղ չէին կարող գտնել նախապես կազմված այն ցուցակում, որը Փետրվարյան ապստամբությունից հետո հայտնվել էր «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»-ի ձեռքին: Այսպես Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում վկայում է, որ Քանաքեռում փետրվարի 17-ի գիշերը շրջանապետի գրասենյակից վերցրել է սպանվածների 25 հոգուց բաղկացած ցուցակը, որի առաջին տողում նշված էին դալարեցի **Հերանոս Տեր-Գևորգյանը**, օղուրբեզլեցի (այժմ՝ Բերքանուշ) **Վարանցոն** և մեհրաբլեցի (այժմ՝ Վարդաշեն) **Ավոն իր երկու տղաների** հետ: Ընդ որում, նրանց անունների դիմաց գրված է եղել. «Մարտիրոսի կուրիերներ - սուրհանդակ»: Ուրեմն՝ բերված տվյալների և փաստերի համակողմանի ուսումնասիրությունը բերում է այն հետևության, որ առավել համոզիչ է Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայակոչած տվյալը, այն է՝ 25: Նշենք, որ այդ օրերին Երևանի կենտրոնական բանտից բացի ՀՅԴ գործիչների և անվանի հայորդիների գնդակահարություններ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի բոլոր մյուս բանտերում: Իր բռնարարքներով և գործած քստմենլի գործողություններով ետ չէր մնում Ղարաքիլիսայի հեղկումը: Փետրվարի 16-ին Ղարաքիլիսայում բանտ տանելու ճանապարհին գնդակահարվում է երիտասարդ դաշնակցական **Արծվիկ**

Աբովյանը: Նույն օրը Ղարաքիլիսայի բանտում գազանային մոլուցքով սրախողխող են արվում մի շարք բանտարկյալներ, որոնց թվում էին դաշնակցական ուսանող **Գ. Կիրակոսյանը** և տեղի ՀՅԴ կոմիտեի անդամ 60-ամյա **Նատայա Ամիրխանյան-Մուրադյանը**, ով իր գործունեությամբ մեծ հարգանք և ժողովրդականություն էր վայելում Ղարաքիլիսայում և նրանից դուրս:

Փետրվարի 17-ի առավոտյան Երևանում կայծակի արագությամբ գուժեց գանգվածային գնդակահարությունների և սպանդի չարագուշակ լուրը, որի մասին Շուկներ էին միայն լսվել մինչ այդ: «Փետրուարի 17-ին,- գրում է Զ. Յոլյանը, առաւօտեան «Օրիանտ» հիւրանոցի մուտքի դրանը փակցուած էր Չեկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 գնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ Չեկան Սպառնում էր նաեւ ենթարկել սպանուածների վիճակին այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «հակայեղափոխական» շարժման՝ Սովետական իշխանութեան դէմ»: Գնդակահարվածների ցանկը տեսնելուց հետո ժողովրդի ատելությունը տիրող ռեժիմի նկատմամբ էլ ավելի է սաստկանում <...> փետրվարի 16-ի լույս 17-ի սպանդից հետո չեկան որոշել էր հաջորդ օրերին գնդակահարել և կացնահարել ևս 300 հոգու:

Սպասվող վտանգի մասին Ս. Վրացյանի՝ փետրվարի 17-ի երեկոյան բաշգառնեցի Աբգար Քոչարյանի միջոցով Առինջ գյուղում գտնվող Բաշգառնեցի Մարտիրոսին ուղարկած նամակում ասվում էր. «Միրելի Մարտիրոս, երէկ գիշեր բանտում մեր ընկերներից բաւականին կոտորեցին: Նոյնը կրկնուելու է նաեւ այս գիշեր: Խնդրում եմ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնես, յարձակուես հէնց այս գիշեր եւ Երեւանը գրաւես, որով գոնէ փրկել կարող ենք ընկերների մի մասին»:

Ի պատասխան Մարտիրոսի՝ Երևանում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին հարցմանը, նամակաբերը տեղեկացնում է հետևյալը. «Երէկ գիշերը բանտում կացնահարել են մեր ընկերներից շատերին: Նոյն կոտորածը շարունակուելու է նաեւ այս գիշեր: Անցեալ ամբողջ գիշերը Երեւանը սարսափի տակ էր ու արթուն: Բանտի կողմից լսում էին շարունակ է՛ւ համագարկների անընդհատ ձայները, է՛ւ կոտորուողների ահաւոր ճիչերն ու աղիողորմ աղաղակները»:

Թեև բոլշևիկյան իշխանությունն ու գորքը անկարող եղավ դիմակայել ապստամբական ուժերին, սակայն մինչ Երևանից փախուստը նրանք հասցրեցին Հերթական աննկարագրելի ոճիրը կատարել:

Փետրվարի 17-ին, հինգշաբթի օրը, մահաշունչ և տագնապալի կեսգիշերին Ավիսի դեկավարությամբ և նրա անմիջական հրահանգով սպանդանոցի վերածված Կենտրոնական բանտում վերսկսվում են գնդակահարություններն ու կացնահարությունները: Ժամանակին ՀՀ բանակում ծառայության անցած բրիտանացի սպա Օ.Բոլդուինը, ով եղել է Երևանի կենտրոնական բանտը գրավող ապստամբական ուժերի կազմում, իր հուշերում վկայակոչում է մի կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերվա զարհուրելի սպանդան իրագործած բռնկիկ կոմիսարներից իր վայրագությամբ և արյունալի գործողություններով աչքի է ընկել հատկապես ոմն **հրեա ուսանող**, որն անձամբ է իրականացրել ոճիրը:

«Տասնըթոթի գիշերը,- գրում է Օ. Բոլդուինը,- այնքան շատ թուով բանտապահ տարած էին ստուարացնելու համար կռուող շարքերը, որ փոքրիկ հրեայ կոմիսարի մը ձգուած էր միւսներու գնդակահարումը կարգադրելու գործը»:

Ըստ Օ. Բոլդուինի նկարագրածի՝ այդ ողորմելին ունեցել է «կարճահասակ, թառամած, սապատող, մօրուսաւոր ու ակնոցաւոր» տեսք: Օ. Բոլդուինի կողմից նողկանքով նկարագրված այդ հրեա կոմիսարին կարելի է վերագրել նաև բռնկիկների գործած ոճիրների ականատես էլեն Բուզանդի տված «սպայի համազգեստով ճղճիմ մարմնով, ծաղկատար դեմքով...»

«Չեկա »-ի հսկիչ կոմիսարը» բնութագրականը: Հակված ենք կարծելու, որն խոսքն այստեղ վերաբերում է Արտ. Չիլինգարյանի մատնանշած ներգործող կոմ Ի.Դովլաթյանի օգնականի և «Հեղափոխական տրիբունալ»-ի անդամի պաշտոնով Բաքվից Երևան ժամանած **Բանդուս** ազգանվամբ հրեա ուսանողին:

Վերջինս Ի. Դովլաթյանի կողմից դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին տրված հատուկ Մանդատով լիազորված էր կատարել խուզարկություններ և ձերբակալություններ:

Մանդատում հատկապես շեշտվում էր. «Խորհրդային բոլոր հիմնարկություններին Հրահանգում է լայն աջակցություն ցույց տալ ըն.[կեր] Բանդուսին իրեն յանձնարարման գործի կատարման ընթացքում »:

Ուշագրավն այստեղ այն է, որ Բանդուսին նույն բովանդակությամբ տրված ռուսերենով մանդատը գրված է Ադրբեջանական ՄՍՀ-ի «Հեղափոխական գերագույն տրիբունալ»-ի նախագահի բլանկի վրա: Բլանկն անտարակույս Բանդուսն իր հետ բերել էր Բաքվից, ինչը փաստում է, որ այդտեղ

նույնպես նա եղել էր «Հեղափոխական գերագույն տրիբունալ»-ի անդամ: Քանի որ հայ բանտապահները կտրականապես հրաժարվում են կատարել սպանդն անմիջականորեն կազմակերպող հրեա կոմիսարի հրահանգները, ուստի ոճրագործությունները սկսելուց առաջ, վերջինս հայերի փոխարեն ուճիրին մասնակից է դարձնում իրենց զինակից թաթար բոլշևիկներին:

Արտ. Չիլինգարյանը վկայում է, որ «...ոճիրը գործադրելու օրերուն, բոլշևիկները պարզապես չէին կրնար վստահիլ ռուս կամ հայ զինուորներուն, որոնք կրնային ենթարկուիլ մեր ազդեցութեան:

Ուստի՝ աւելի ապահով էին նկատած այդ օրերուն ունենալ թուրք պահակներ, որոնք աւելի վստահելի էին սովետական իշխանութեան այդ յատուկ նպատակի համար:

Միալած չէինք: Նոյն գիշերն իսկ սկսաւ սպանողը»: Բանտի վարչությունը նախորդ օրվան պես, չեկայից նախապես ուղարկված գնդակահարվողների ցուցակով սկսում է շրջայց կատարել բանտախցերում և խմբերով դուրս կանչել բանտարկյալներին:

Հ. Կոստյանը վկայում է, որ փետրվարի 17-ի լույս 18-ի սպանողը տեղի է ունեցել մի քանի փուլերով: Առաջին ցուցակում ընդգրկված է եղել 16 հոգի: Ավելին՝ ի տարբերություն նախորդ օրվա, փետրվարի 17-ի լույս 18-ի կոտորածը չի սկսվում գնդակահարություններով: Չեկան և բանտի վարչությունը «արյունոտ բաքոսյան խնջույքը» սկսելուց առաջ նենգաբար որոշել էին գնդակահարություններից զատ էլ՝ ավելի վայրագ մեթոդով՝ կացնահարությամբ սպանել մնացած բանտարկյալներին: Սպանողը սկսելուց առաջ չեկան և բանտի վարչությունը այդ նպատակով չարամտորեն բանտ էին բերել «Ղանթարի» շուկայի թաթար մսագործին,ով իբրև վարձկան մարդասպան պետք է մասնակցեր կացնահարմանը:

Ինչպես վկայում է ականատես- վկա Հ. Կոստյանը՝ «սպանիչները ընտրուած էին թաթարներից»: Չեկայի հրոսակները, մտնելով խցեր, սկսում են կացնահարել քնած վիճակում գտնվող բանտարկյալներին: Սպանողի մղձավանջն անձամբ կրած բժ. Հովհ. Մելիքյանի հավաստմամբ՝ «Ոչ նման նախորդ գիշերուան, երբ հրացաններով եւ ատրճանակներով էին սպաննում իրենց զոհերը, այդ գիշեր կացիններով էին սպաննում, որպէսզի ձայնը դուրս չգար եւ բանտի խաղաղութիւնը չխանգարուէր:... եւ լսում էի կացիների խուլ հարուածները, դիակների գետին նետուելու խուլ ձայնը»: Այդ օրվա զագրելի ոճրագործության կազմակերպիչ-մասնակիցներից էր նաև մեկ այլ բորենի՝ Հայիեղ-

կումի արդարադատության թուրք կումիսար Սուլեյման Նուրին, ով հագուրդ տալով իր ցեղի հայաստյաց բնագոյին՝ Հայիեդկումի օժանդակությամբ և քաջալերությամբ թաթար մսագործի հետ միասին շարունակում էր երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը:

Կացնահարություններից բացի իրականացվում էին նաև գնդակահարություններ: Առաջին գնդակահարվածների մեջ էր ՀՀ բանակի սպա սեբաստացի **Վարդան Թելլայանը (Վ. Բակուր):**

Հ. Կոստյանը ցավով նշում է, որ նրան բանտախցից դուրս տանող բռնակցիկը եղել է հայ գրող-մանկավարժ Ղազարոս Աղայանի որդին՝ Մուշեղ Աղայանը:

Գրականության և արվեստի թանգարանի ձեռագրատան արխիվում պահվող Մուշեղ Աղայանի ֆոնդում առկա է վերջինիս ինքնակենսագրականը, որում նա, անդրադառնալով **1920 թ. վերջերի և 1921 թ. սկզբների** իր գործունեությանը, վկայում է հետևյալը.

«1921 թվի փետրվարի 17-ի գիշերը ինձ տված լուրջ և պատասխանատու առաջադրանքը կատարելուց հետո (ընդգծումը- Գ. Ս.) ես մյուս ընկերների հետ միասին կազմակերպված կերպով անցնում եմ ֆրոնտ՝ Ղամարլու...մասնակցում եմ բոլոր կռիվներին...»: Հարց է ծագում. այդ ի՞նչ «լուրջ և պատասխանատու» առաջադրանք էր կատարում Երևան քաղաքի և գավառի հեղկումի անդամ Ս. Աղայանը փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը: Խոսքը տանք Հ. Կոստյանին, ով, բանտային դժոխային օրերի տրտմությունը սրտում, խորը կսկիծով փաստագրել է Վ. Թելլայանին բանտախցից դուրս տանելու և գնդակահարելու դրվագը:

«Այս գիշեր իմ խցիկից տարան երկու հոգի ևս,- գրում է Հ. Կոստյանը,- որոնցից մեկը Սեբաստացի Վարդան Բակուրն էր. սա տաճկական գեհենից փրկուելով՝ եկել էր Հայաստան և ծառայում էր Հայաստանի բանակում, իբրև սպայ: Վարդանին տարան Հետեւեալ ձեռով. «Մի գեղեցկադեմ երիտասարդ խցիկի դուռը բացեց և մտաւ ներս: Նա հագած էր չեկիստի տարագ, ձեռքին՝ տասնոց ատրճանակ: Ամենքս ահով սպասում էինք, թէ ո՞ւմ անունը պիտի տայ... -Վարդան Բակուր, հաւաքիր գոյքերդ,- ասաց չեկիստը և սկսեց հայեացքը պտըտցնել մեզ վրայ: Վարդան, ցնցուած, ոտի կանգնեց, Զինուորական վերարկուն քաշեց ուսին, հագաւ ոտի մէկ կօշիկը, միւսը հագնելիս դժարացաւ, ճիգ էր գործ դնում ոտը մտցնելու: Այդ պահուն չեկիստը մօտեցաւ, բռնեց թեւից, քաշեց տարաւ դուրս, կէս հագուած վիճակում: Մեր խցիկի

բանտարկեալներից մէկը ասաց. «Մա Ղազարոս Աղայեանի որդին է, անունը՝ Մուշեղ»:

Անցաւ մի քանի վայրկեան, դը՛նգ-դը՛նգ... լսուեց խուլ կրակոցի ձայն: Ես իմ տեղում մրմնջացի՝ ապաբա՛խտ Վարդան... փղձկացի ու լաց եղայ»:

Վարդանը գնդակահարվում է բանտի նկուղում փորված մահվան գուրի առջև:

Յերթը **Համազասպին** էր, նրան ոչնչացնելու մոլուցքը կուրացրել էր արյունարբու Ավիսին:

Գիշերվա ժամը 1:30-ին բանտապետ Ռ. Կարապետյանը և նրա օգնական Գաբրիէլը, Բ. Իշխանյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «գազանին մէկը, որ ստանձնել էր Գաբրիէլ Հրեշտակի հոգեհան դերը », ութ զինված չեկիստների հետ միասին մտնում են Համազասպի բանտախուցը, արթնացնում նրան քնից և հրահանգում հագնվել:

Համազասպին նախ տանում են բանտապետ Ռ. Կարապետյանի աշխատասենյակը և հայտնում մահվան վճիռը: Համազասպը պահանջում է, որպէսզի քննություն կատարեն, ասելով, որ «...առանց դատ ու դատաստանի ի՞նչպէս կարելի է մահուան վճիռ տալ»:

Տեսնելով, որ քննություն անցկացնելու իր պահանջն ու խնդրանքն ապարդյուն են անցնում, Համազասպը հարձակվում է իրեն շրջապատող արյունարբու չեկիստ ելուզակների վրա ու մի լավ ծեծում: Սակայն վրա հասած մեծաթիվ չեկիստները թափվում են նրա վրա. նրանցից երկու ժամ է պահանջվում վանեցի քաջագուն մարտիկին տապալելու, ձեռքերն ու ոտքերը կապելու համար, որից հետո թաթար ելուզակը մսագործի կացնով ճեղքում է Համազասպի գլուխը: Իսկապէս, անհնար է այս տողերը կարդալ առանց ներքին սարսուռի, քանզի Նիկ.Ղորղանյանը և Համազասպը, և շատերը՝ մեծ ու ազնիվ ազգային գործիչների մի ամբողջ սերունդ, պատրաստ էին անգամ բոլշևիկների հետ իրականացնել սեփական հայրենիքի ակնկալվող վերածնությունը, բայց դարձան յաթաղանի գոհ բոլշևիկի և նրա զինակից թուրք-թաթարի ձեռքով:

Կենտրոնական բանտում չեկան շարունակում էր իր ոճրագործությունները, երբ ապստամբական ուժերը փետրվարի 18-ին՝ գիշերվա ժամը 1-ին, սկսեցին Երևանի վրա հարձակումը: Մինչդեռ խորհրդային իշխանությունը ապստամբական ուժերի դեմ դիմադրողական մարտեր մղելուն զուգահեռ չեկիստ հրոսակների և նրանց զինակից թաթար ելուզակների միջոցով

կենտրոնական բանտում ողջ գիշեր շարունակում էր բանտարկյալների սպանդը:

Տեսնելով, որ կարճ ժամանակամիջոցում անգոր են ոչնչացնել բոլորին, առանձին Առանձին չգնդակահարելու և ժամանակ շահելու նպատակով բանտի վարչությունը 27 հոգու արագորեն տեղափոխում է գետնահարկի խցերից մեկը:

Կանխազգալով չեկիստների նպատակը, մահվան դատապարտված բանտարկյալները ներսից ամուր փակում են դուռը և փորձում դիմադրել թույլ չտալով զինված չեկիստների մուտքը խուց: Վերջիններս սակայն դիմում են տմարդի քայլի. գնդացիները մոտեցնում են պատուհաններին և անգթորեն բոլորին կոտորում: Ականատեսները վկայում են, որ գնդակահարվելու պահին դաշնակցականներից ոմանք, ինչպես օրինակ Սենիկ Օհանջանյանը, պատուհանից մի վերջին անգամ հասցրել են գոչել «Կեցցե՛ Հ.Յ. Դաշնակցությունը»:

Որոշ դադարից հետո՝ կեսգիշերին, ժամը 4-ին բոլշևիկ ոճրագործները ավելի բազմապատկված ուժերով վերսկսում են սպանդը: Այս անգամ 25 բանտարկյալներին գետնափոր մահաբեր խուց են տեղափոխում նրանց ոտքերն ու ձեռքերը պարաններով կապված վիճակում, որից հետո գնդացիները մոտեցնում են լուսամուտներին և գնդակահարում:

Նկարագրելով զարհուրելի այդ տեսարանը՝ Օ. Բոլդուինը վկայում է. «...երկու արագահարուածներ կը մոտեցնեն պատուհաններուն և կրակել կսկսին խուցին ներքնակողմը: Բանտարկեալները երեսի վրայ գետին կը տարածուին ու սողալէն պատուհաններուն տակը կուղղուին ապաստան գտնելու համար: Անոնց աղաղակները կը ճեղքէին օդը: Ապա, արագահարուածները խուցին միւս երեսը կը փոխադրեն ու այս անգամ ալ հակառակ կողմէն կրակ կը բանան հարուածելու համար պատուհաններուն մէջտեղերը ապաստանածները»:

Ամենասարսափելին սկսում է հետո, երբ ոճրագործները սառնասրտորեն ձեռնամուխ են լինում բանտարկյալների խոշտանգմանն ու հոշոտմանը: Կացիններով զինված խուց են ներխուժում բանտի այդօրվա դահիճ հրեա կոմիսարը և երկու թաթար՝ բոլշևիկների հետ միասին սկսում զազանաբար կացնահարել վիրավորներին, անգամ մահացածներին, ապա այլանդակված և հոշոտված մարմինները քարշ տալիս և նետում բանտի նկուղներում նախապես փորված հորերը՝ գուբերը: Ի դեպ, ինչպես վկայում է Հովհ. Սահակ-

յանը, արյան ծարավ ոճրագործները, հագուրդ տալով իրենց վայրագություններին, բանտարկյալներին սպանդի էին ենթարկել նաև հաստ սրածայր բիրերով և գնդաձև ծայր ունեցող մահակներով՝ լախտերով:

Համագասպից և Վ. Թելլալյանից բացի գնդակահարվածների և կացնահարվածների թվում էին ՀՅԴ գործիչներ **Մենիկ Օհանջանյանը, Վաղարշակ Գասպարյանը, Բանվոր Մերգոն,** իգդիրցի հին հայդուկ **Արամ Հակոբյանը,** ալեքսանդրապոլցի հին հայդուկ **Արտաշես Շահրիարցյանը (Արտուշ խան),** դամարլուեցի դաշնակցականներ **Գալոն** և **Կոլտոր,** հին հայդուկ բաշգառնեցի **Մակեդոն Հակոբջանյանը** և ուրիշ նշանավոր դեմքեր... ազգային-ազատագրական շարժման անձնուրաց նվիրյալների մի փաղանգ, որոնցից ամեն մեկի կյանքը մի ուրույն պատմություն է:

Բոլշեիկյան կացիների սպառնալիքի տակ էին Երեւանի կենտրոնական բանտում խմբված հայ մտքի եւ ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավար ընտրանիի՝ Լ. Շանթի, Ն. Աղբալեանի, Հովհ. Քաջազունու, Հ. Օհանջանյանի, Ա.Սահակյանի, Ռ. Դարբինյանի, Ս. Արարատյանի եւ բազմաթիւ ուրիշների գլուխները: Ուստի ապստամբական ուժերի կողմից բանտի գրավման գործողությունը սկսվում է փետրվարի 18-ին առավոտյան ժամը 5-ին՝ Ասլան Ստեփանյանի առաջնորդությամբ Զանգվի կամրջի կողմից և «Ն. Լ. Շուստով և որդիներ» ընկերության գինու-կոնյակի գործարանի ուղղությամբ սրընթաց հարձակումով: Եվ քանի որ լուսաբացին քաղաքի ծայրամասերում և հատկապես բանտի մոտակայքում արդեն լսելի էին դարձել ապստամբական ուժերի հրացանագարկերը, և մոտ էին Երևանի ազատագրումն ու բանտի գրավումը, բանտի վարչությունը շտապ կարգով բանտարկյալներին բաժանում է հիսնյակների, որոնք հերթով պետք է դուրս բերվեին և գնդակահարվեին: Այդ ցուցակներում էին նաև Հ. Օհանջանյանը, Արտ. Չիլինգարյանը, գեներալ- մայոր Դ. Անդրեասկին, Ս. Մելիք-Յուլյանը, Վ. Աֆրիկյանը և շատ ուրիշներ:

«Որովհետեւ արագ և նոր պատրաստուած էր,- գրում է Հ. Կոստյանը,- գործադրողները չէին իմանում, թե ո՞ր ենթական, ո՞ր խցիկումն է գտնուում: Դրա համար սկսուեց պրպտում և ստուգում»: Իսկ ապստամբական ուժերը խաչաձև հարձակումով որքան մոտենում էին բանտին, շենքի ներսում և դրսում խուճապն ավելի էր մեծանում:

«Բանտին մեջ եւ շրջակայքը,- գրում է Կ. Սասունին,- կը տիրէ մեծ շփոթ մը եւ կը դադրին մահ սփռողներու այցելութիւնները: Կոտորուելու դատա-

պարտուած խմբակները, շունչերը կտրած, այժմ ականատես կը դառնան դուրսը տեղի ունեցող գոյամարտին, որ հետզհետէ պատերազմական բնոյթ կը ստանար»:

Փետրվարի 18-ի առավոտյան ժամը 8-ին ապստամբ ուժերը տարբեր կողմերից սրընթաց մուտք գործեցին Երևան: Ժամը 9-ին Երևանն արդէն ազատագրված էր:

Ժողովրդի գոհունակությունն ու ցնծությունը անասելի էր: Ապստամբական ուժերը Զինված և անզեն բազմության հետ մեկտեղ գրավում են բանտը, կոտրատում երկաթյա դռների փականները և ազատում սպանդից փրկված 1700 ձերբակալվածներին:

Այսպիսով՝ Երևանի ազատագրումով և չեկայի, զինվորական և կենտրոնական բանտերի գրավումով հարյուրավոր մտավորականներ, քաղաքական ու զինվորական գործիչներ փրկվեցին վերահաս սպանդից, այլապես նրանք նույնպես արժանանալու էին Համազասպի և նրա բախտակից ընկերների ճակատագրին:

Ընդհանուր առմամբ որքա՞ն է կազմել Երևանի կենտրոնական բանտում գնդակահարվածների և կացնահարվածների իրական թիվը:

Նշենք, որ Ադասի Վերոյանի տվյալներով միայն փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը Սպանդի է ենթարկվել 50 հոգի: Այդ թիվն է մատնանշում նաև Օ. Բոլորուինը:

Հ. Իրազեկը գրում է, որ միայն փետրվարի 16-ին և 17-ին գոհ գնացին հիսունից ավելի բանտարկյալներ: Խմբապետ Ասլան Ստեփանյանը նշում է, որ կացնահարվել էին ավելի քան վաթսուն հոգի:

Սպանդի ենթարկված բանտարկյալների թվի վերաբերյալ պարզություն է մտցնում Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայակոչած տեղեկությունը, ըստ որի Քանաքեռում շրջանապետի գրասենյակում հաշվառված տվյալներով փետրվարի 16-ից սկսած կացնահարվել և գնդակահարվել էին 75 հոգի:

Հատկանշական է, որ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի նշած թիվն է կրկնում նաև Օ. Բոլորուինը, ով եղել էր բանտը գրավող ապստամբական ուժերի մեջ: Ըստ նրա՝ «Այս անգամ ալ դէպի սանդուխները փութացինք կրկին ու անկէ ալ վար, ուր նոր փորուած փոս մը գտնուէր էր: Ասոր մէջն էին մնացեալները...ընդամենը եօթանասունըհինգ հոգի»:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ մասնակի և խմբակային կոտորածները սկսվել էին տակավին փետրվարի 14-ի լույս 15-ի

գիշերը, որին զոհ էին գնացել 18 հոգի: Ինչպես վկայում է բանտը գրավելուց հետո այնտեղ եղած Կ. Սասունին. «...սպանուածների մէջ գտնուեցին հին սպանուածներ, որոնք նետուած էին բանտի սենեակների տակ փորուած հորերի մէջ: Այդ հորերը լցուած էին տասնեակ դիակներով, որոնք հոտած էին...»:

Այսպիսով՝ բերված տվյալների և փաստերի համակողմանի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ փետրվարի 14-18-ին Երևանի կենտրոնական բանտում բոլշևիկների կազմակերպած ոճրագործությունների զոհ է դարձել ավելի քան 93 հոգի:

Ապստամբության հաղթանակից հետո խորհրդարանի շենքում «Երևանի փրկության Կոմիտե»-ի, խորհրդարանի և կառավարության նախկին անդամների մասնակցությամբ փետրվարի 18-ին հրավիրված նիստում ստեղծվեց պետական Իշխանության արտակարգ մարմին «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» (ՀՓԿ)՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի նախագահությամբ:

ՀՓԿ-ի որոշմամբ ձերբակալվեցին և կենտրոնական բանտում հայտնվեցին բոլշևիկյան իշխանության ներկայացուցիչներից շատերը: Հատկապես ծանր դատաստան էր սպասվում Երևանի կենտրոնական բանտում փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը զարհուրելի սպանոյն իրականացրած «ողորմելի տեսք մը ունեցող» հրեա կոմիսար Բանդուսին: Օ. Բոլդուինն իր հուշերում պատմում է, որ նա նախապես տարվել էր խորհրդարանի շենք, այնուհետև տեղափոխվել կենտրոնական բանտ: «Ժողովուրդին ակնարկներուն հետեւելով,- գրում է Օ. Բոլդուինը,- ետիս դարձայ և դուռէն դուրս գալը տեսայ նոյնինքն գլխաւոր մարդասպանին, կարճահասակ, թառամած, սապատող, մօրուսաւոր ու ակնոցաւոր հրեայ մը: Երկու քովերէն մէյ մէկ սպայ կը յառաջանային ասորճանակնին անոր գլխուն դրած, ետեւէն երկու ուրիշ սպաներ՝ իրենց մազերը հրացանները բռնած միեւնոյն դիրքով, իսկ անոնց ետեւէն ալ մէկ թեւով հրամանատարը, իր ռուսական երկար կապոյտ վերարկուն հագած»:

Ի՞նչ դատավճիռ էր սպասվում հրեա Բանդուսին: Օ. Բոլդուինը վկայում է, որ սպանոյի Ենթարկված 75-ի հարազատները միահամուռ վճռել էին՝ «...հազուստները քարիտով Թրջելէ վերջ ողջ ողջ այրել զայն նոյն այն սենեակին մէջ՝ ուր գործած էր ան իր վայրագ ոճիրը»:

Կարճատև եղավ 1921 թ. փետրվարին բոլշևիկյան կապանքներից փրկված հայ ժողովրդի ազատությունը. այն, ավաղ, տևեց շուրջ 44 օր: Խորհրդային զորամասերը բոլշևիկյան Ռուսաստանի ռազմական օգնության շնորհիվ ապրիլի 2-ին վերագրավում են Երևանը և Հայաստանում վերահաստատում խորհրդային կարգերը:

Իշխանությունը կրկին վերցնելուց հետո Փետրվարյան ապստամբության դառը փորձը ստիպեց Ալ. Մյասնիկյանի խորհրդային նոր կառավարությանը առժամանակ վերանայել իր կոշտ ու կամայական քաղաքականությունը և նախընտրությունը տալ «մեղմ» գործելակերպին: Ժողովրդի աչքին իրենց կորցրած հեղինակությունը վերականգնելու և վստահություն ներշնչելու նպատակով բոլշևիկներն առաջին հերթին ձեռնամուխ եղան չեկայի և Երևանի կենտրոնական բանտերում փետրվարի 14-18-ին իրագործած արյունոտ արարքների հետքերը թաքցնելու և պատմական իրողությունները հերքելու գործին: Զանգվածային գնդակահարությունների և կացնահարությունների փաստը չարակամորեն ժխտելու և հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով «Արտակարգ հանձնաժողով»-ը և «Հատուկ բաժին»-ը՝ հանձին Շ. Ամիրխանյանի և Ս. Մելիք-Հովսեփյանի, այդ դեպքերի մասին տարածվող լուրերը համարեցին սադրանքներ:

Այդուհանդերձ, ժողովրդի զայրութը մեղմելու նպատակով, աղաղակող փաստերի ճնշման ներքո ապրիլի 6-ին հրապարակվեց «Հակայեղափոխութեան, սպեկուլեացիայի եւ գեղծումների դէմ կռող Արտակարգ յանձնաժողովի եւ Յատուկ բաժանմունքի» 100 N 1 հրամանը, որում, սակայն, ինչպես որ պետք էր սպասել, միտումնավոր կեղծվում էր սպանդի ենթարկվածների իրական թիվը:

Հրամանում ասվում էր. «Արտակարգ Յանձնաժողովը յայտնում է ի գիտութիւն բոլոր Բանւորներին և գիւղացիներին, որ բոլոր դրանք անհիմն ստեր են:

Արտակարգ Յանձնաժողովը և Յատուկ Բաժինը իրանց ամբողջ գոյութեան ընթացքում գնդակահարել են միմիայն 29 հոգի...»:

Չխորշելով նման քստմնելի արարքները ժողովրդի շահերը հետապնդողի Դիմակով քողարկելուց, ոճրագործներն իրենց հանցավոր քաղաքականությանը գաղափարական հիմնավորում էին տալիս: Նրանք առաջ էին բերում իրականության Հետ բոլորովին կապ չունեցող այն ստահող և հորինած պատճառաբանությունը, թե իբր սպանել են միայն «...ակտիւ սրիկանների, ո-

րոնք ոչնչի առաջ կանգ չէին առնում և ցանկանում իրանց երջանկութիւնը հիմնել միլիոնատր աղքատ և դժբաղդացած մասսաների հաշիւին...»:

Ցանկացած ողջամիտ մարդու համար ցինիզմի յուրօրինակ դրսևորում պետք է դիտվի կեղծարարության մեջ չափն ու սահմանը կորցրած՝ ապրիլի 6-ի վերոնշյալ հրամանում ՀՅԴ-ի հասցեին ստորաբար տարածված այն չարամիտ հերյուրանքը, թե իբր 29 գնդակահարվածներին «...կացիներով կտրատել են իրանք, դաշնակցականները և ցոյց տուել ժողովրդին պրօվակացիոն նպատակներով»:

Ինչպէս ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Նշենք միայն, որ Ս. Վրացյանը, ով քաջածանոթն էր բոլշեիկների անօրինակ զրպարտություններին և ուրացումներին, «Կյանքի ուղիներով» հուշագրության «Վերջին խօսք» գլխում տեղին արձագանքել է. «Բոլշեիկները մեզ դատապարտում են, որ այնքան հայ սպանուեցաւ քաղաքացիական կռում մեր պատճառով...»:

Խորապէս ցաւում ենք, որ բայց ո՞վ եղաւ քաղաքացիական կռի պատճառը: Մե՞նք քանտերը նետեցինք հազարաւոր մարդկանց, որոնց գլխին կա խուել էր բոլշեիկեան կացինը, մե՞նք կացնահարեցինք անմեղ մարդկանց...: Խորապէս ցաւում ենք, բայց եթէ Փետրուարեան ապստամբութիւնը տեղի չունենար, պակա՞ս հայեր կը կոտորուէին բոլշեիկների ձեռքով...:

Խորհրդային պատմագիրները եւ ժամանակագիրները անհուն սուտ ու զրպարտութիւններ են յօրինել մեզ ներկայացնելու համար իբրեւ «հայրենիքի դաւաճան»...: Եւ սուտն ու զրպարտութիւնը համեմուում են պաշտօնական եւ անպաշտօն հայեոյանքներով, բայց հայտնի ճշմարտութիւնը այն է, որ հայեոյանքը տկարին զենքն է: Մերկ իրականութիւնը այն է, որ հայ բոլշեիկները իրենք Հայաստան եկան, իբրեւ հայրենիքի դաւաճաններ, եւ իբրեւ միջազգային բոլշեիզմի գործակալներ, անհուն ոճիրներ գործեցին...(ընդգծումը մերն է-Գ.Ս.)»

No V-30

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.ՎՐԱՅՅԱՆԻ ԿՈՉՈՐ
ԻՐԵՆՑ ԴԵՄ ԿՈՎՈՂ ԿՈՍՈՒՆԻՍՏԵՐԻՆ ԵՎ ԿԱՐՍԻՐ

ԲԱՆԱԿԱՅԻՆՆԵՐԻՆ ³⁵³,

*որտեղ առաջարկվում է դադարեցնել պայքարը հանուն իր ազատության
ապաստանքի հայ գյուղացիության դեմ, դադարեցնել դիմադրությունը և
հանձնել զենքերը, ինչի դիմաց բոլորին հնարավորություն կտրվի
վերադառնալ իրենց հայրենիք, իրենց տները
(19 մարտի, 1921թ.)*

ՀՀ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՆԱԽԱԳԱՀ

Ս.ՎՐԱՅԵԱՆ

«19» марта 1921 թ.

Երևան

Всем Красноармейцам и Коммунистам, сражающимся против рабочих и крестьян Армении.

Очистить всю Армению от власти большевиков, Комитет Спасения Родины, волею трудового народа Армении взявший в свои руки власть, считает своим нравственным долгом предложить вам прекратить военные действия сдаться, оставив, в целостности народное достояние, находящееся у вас. Всем сдавшимся будет сохранена жизнь. Все перешедшие на нашу сторону при первой возможности будут отправлены на родину. Комитет Спасения Родины делает настоящее предложение сегодня, так как он убежден, что уже и для вас ясно, что ваше поражение неизбежно. Наше командование прекратит военные действия лишь тогда, когда вам будут даны реальные доказательства о том, что вы решили сдаться и желаете действительно покончить с бессмысленным сопротивлением.

Председатель Комитета
Спасения Родины С. Врацян

---

³⁵³ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բարայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ «Համազգային» հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Միմն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

No V-31

**ՀԱՅԳԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.ՎՐԱՑՅԱՆԻ
ՀԵՌԱԳԻՐԸ Ս.ՕՐՋՈՆԻԿԻԴԵԻՆ**³⁵⁴,

*որտեղ Վրացյանը տեղեկացնում է, որ Երևան է ժամանել բանաստեղծ
Հովհաննես Թումանյանը, որի խոսքերից պարզ է դառնում, որ բոլշևիկներն
ապստեղեկատվություն են տարածում Հայաստանում բռնկված
փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ
(20 մարտի, 1921թ.)*

ՀՀ ՀԱՅՆԵՐԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՆԱԽԱԳԱՀ

Ս.ՎՐԱՑԵԱՆ

«...»..... 1921 թ.

Երևան

Тифлис

Орджоникидзе

Сегодня прибыл Эривань поэт Ованес Туманян, из сообщений которого видно, что вы совершенно неправильно информированы о событиях Армении тчк Переворот Армении не дело безответственных групп, а буквально всего народа, который борется за свое существование тчк Знайте, только через трупы армянского крестьянства и рабочих можно добраться до Эривани тчк Туманяну дается полная возможность ознакомиться действительном положением вещей и информировать вас.

20 марта

No V-32

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻՑ ԹԻՖԼԻՍ՝

Ս. ՕՐՋՈՆԻԿԻԴԵԻՆ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ՀԵՌԱԳԻՐԸ³⁵⁵,

*որտեղ բանաստեղծը շեշտում է, որ Հայաստանում փետրվարյան
ապստամբության վերաբերյալ բոլշևիկների կողմից տարածվող լուրերը չեն*

³⁵⁴ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Միտն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

³⁵⁵ Փաստաթղթի թվայնացված տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահպանվում է Բեյրութում՝ <<Համազգային>> հայ կրթական և մշակութային միության արխիվում: Ֆոնդ 3(Միտն Վրացյանի ֆոնդ), գործ 368:

*համապատասխանում իրականությանը, որ ապստամբությունը ոչ թե
կազմակերպվել է քաղաքական ինչ-որ հոսանքի կողմից, այլ բռնկվել է
«ներքինից»՝ գյուղացիական զանգվածի կողմից և
հետագայում ներգրավել նաև մտավորականությանը
(մարտ, 1921թ.)*

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե
Центральный Комитет Коммунистической Партии Армении

Ձևաթերթի վերևի այս գրությունը մի քանի գծերով ջնջված է
Անմիջապես

Տալ ՍՎՌ

IV/24

Тифлис, Орджоникидзе

Уже пятый день я в Эривани. Точка. Ознакомившись с положением дел, убедился в полном, что сложившееся у нас в Тифлисе мнение о характере событий в Армении, не отвечает действительности. Точка. Движение началось среди крестьянства, в разных районах, распространилось до Эривани и увлекло за собой интеллигенцию. Точка. Создалось следующее положение Двуеточие с оружием в руках стали друг против друга с одной стороны рабочие и трудовое крестьянство Армении, с другой вооруженные силы коммунистов и проливается кровь без всякого основания для вражды и взаимного истребления. Точка. На фронте товарищи коммунисты определенно говорили, что за всю революцию Красная армия не вела более бессмысленной борьбы. Точка. Посему горячо прошу вашего авторитетного вмешательства для скорейшего прекращения этого никому ненужного кровопролития. Точка. Считаю нужным прибавить, что никто из арестованных после переворота коммунистов и ни один военнопленный здесь не разстрелян. Точка. Аналогичное сообщение делаю товарищам коммунистам на фронте. Точка. Если требуются дополнительные сведения, прошу вызвать меня к радио. Точка.

Ованнес Туманян

156 слов

No V-33

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԺՈՂԿՈՍ ՄՈՒՎՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՕՐՁՈՆԻՎԻԶԵԻՆ ԵՎ ԴՈՎԱԹՈՎԻՆ

*Հայերին Ղազախի սահմանագլխին ձերբակալելու և Գյանջա տանելու, ադրբեջանցի քոչվորների կողմից սահմանամերձ հայկական գյուղերից անասուններ գողանալու, անօրինական հողազավթումների և ծառահատումների վերաբերյալ
(31 մայիսի, 1921թ.)*

ТЕЛЕГРАММА

Баку из 60/1 5099 151 31/5 14/ ДОВАКУ копия твр Орджоникидзе копия Зам. Представителю Армении твр Довлатову- ОВСМ АДРСМ Серьезные недоразумения на границе Казахского уезда продолжают и принимают острый характер тчк Из Казаха нам телеграфуют что КВЧК сегодняшнего числа прощу никого не пропускать из пределов Совармении в Азербайджан без особого разрешения так как лица приезжающие без разрешения задерживаются и отправляются Ганджу КВЧК Телеграмма Нр 8821 тчк Имеем сведения о многих случаях арестов и избиении товарищи из Делижана сообщают также об случаях угона скота из Делижанского уезда хищнического характера истребления леса захвата земель тчк Все это принимает массовый характер создало провокационную атмосферу и вызывает естественную реакцию со стороны армянского населения которое требует от нас закрытия армянской границы перед кочевниками тчк Это крайне печально и мы с этим боремся тчк Но имеем основание просить положить конец безответственным действиям представителей Казахской администрации тчк Убедительно прошу вникнуться серьезность положения принять срочные меры для предотвращения новых недоразумений о последующем прошу сообщить тчк НР 3610 мая 31 дня Наркоминдел Мравян

ՀԱԱ, Ծ-Պ. 1022, ց.5, գ.361, թ.43; սերենագիր

Հայ բուլշևիկների գործունեության ավտոթեոզն, անշուշտ, դա 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբներից մինչև 1921 թ. փետրվարի կեսերն ընկած ժամանակահատվածն է, որն իր գազաթնակետային դրսևորումը ստացավ 1921 թ. փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերվա կազմակերպած արնաբաքոս խրախճանքով: Այդ օրերին հայ բուլշևիկները աքսորում, գնդակահարում ու կացնահարում էին ոչ թե անհատ անձերի, այլ ի դեմս հայ զինվորականության՝ պետական ծառայողների և, առհասարակ, անկախության նախորդ երկու տարիների ընթացքում ու դրանից առաջ աչքի ընկնող հայ մարդկանց՝ այդ օրերին աքսորվում, գնդակահարվում, կացնահարվում և այլ գազանաբարո եղանակներով տանջամահ էր արվում հենց ինքը՝ անկախ Հայաստանը, հայկական անկախ պետականությունը, և, ի վերջո՝ բուն այդ գաղափարը: Եվ իրենց այդ դերում և գործողություններում հայ բուլշևիկներն ամենևին էլ միակը, առավելևս՝ առաջինը չէին: Չմոռանանք, որ ի վերջո, այդ նույն քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով, երիտթուրքերը գնացին 1915-ի հայոց ցեղասպանության իրականացմանը: Ընդ որում, երիտթուրքերի և հայ բուլշևիկների ոչ միայն քաղաքական <<հիմնավորումն>> է նույնը, այլ նույնն են նաև պատժամիջոցների իրականացման դահճապատկան <<տեխնիկական>> միջոցներն ու եղանակները: Հայ ազգի, նրա անկախ պետականության հանդեպ ունեցած իրենց մոտեցումներով ու գործելաձևով հայ բուլշևիկների և երիտթուրքերի միջև, առանց վարանելու պետք է, և անհրաժեշտ է, դնել մի մեծ հավասարության նշան: Բայց դրանց միջև կա նաև մեկ էական տարբերություն՝ կատարածի համար պատասխան տալու տեսակետից: Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպողները <<ՆԵՄԵՄԻՍ>> գործողության շրջանակներում հերթով գնդակահարվեցին հայ վրիժառուների ձեռքով: Անկախ Հայաստանի նվիրյալների սպանողը կազմակերպողներին ու իրականացնողներին գետին տապալեց իրենց տերերի կողմից արձակած գնդակը: Չծավալվելով <<37 թվականի>> թեմայով, նշենք միայն, որ հայիեղկոմի վեց անդամներից միայն մեկը՝ Ասքանազ Մոավյանն է <<հաջողացրել>> իր մահով մեռնել՝ 1929 թ.: Մնացած հինգին՝ Ավիս Նուրիջանյանին, Բսահակ Դովլաթյանին, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, Ալեքսանդր Բեկզադյանին, Մարգիս Կասյանին, ինչպես և հազարավոր այլ հայ բուլշևիկներին, հնձեց ստալինյան գերանդին:

Հայաստանի խորհրդայնացումով մի կողմից իրականացվեց անկախ հայկական պետականության կործանումը, մյուս կողմից՝ սկիզբ դրվեց ու շարունակական բնույթ ստացավ հանուն այդ պետականության գաղափարի մարտնչողների և այն կրողների ֆիզիկական ոչնչացումը, կամ, ավելի <<մեղմ>> դեպքում, հայրենագրկումը՝ լինի դա աքսորի միջոցով, թե նրանց համար կյանքի անմարդկային պայմաններ ստեղծելու դիտավորությամբ:

Առաջին Հանրապետության ավերակմանն առնչվող այս բաժինը և, առհասարակ, ամբողջ նյութի շարադրանքը կցանկանանք ավարտել այդ օրերի տրամադրություններն արտահայտող ու գալիք սերունդներին և նրանց անելիքներին ուղղված՝ Առաջին Հանրապետության խորհրդարանի երիտասարդ դաշնակցական պատգամավոր Գառնիկ Քալաշյանի (1885-1921 թթ.) խոսքերով.

*«Երանի ձեզ, որ պիտի գաք.
Մեզնից ուրախ, մեզնից խնդուն,
Մենք մեր տան մեջ օտար եղանք,
Դուք տիրաբար մտեք մեր տուն...»:*

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ՝ ՈՐՊԵՍ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ճիշտն ասած, գրքի վրա աշխատելու ընթացքում մտածում էի բավականին ընդարձակ վերջաբան գրելու մասին: Մտադրված էի խոսել այն մասին, որ 1920-1921 թթ. , հայ բոլշևիկների աջակցությամբ և անմիջական մասնակցությամբ իրականացրած անկախ Հայաստանի մասնատումն ու Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև նրա բաժին-բաժին անելը չի կարող <<հենց այնպես>> անցնի-գնա, որ դա Թուրքիայի և Ռուսաստանի համար դանդաղ գործող ական է և հայությունն այսօր, 100 տարի անց, պետք է թոթափի իր վրայից հարյուր տարվա մնացորդային բոլշևիկյան այդ բեռը, ազատվի իր պետականության մեջ դեռևս արթուն և գործող բոլշևիկյան մտածելակերպի հետևանքներից ու համապատասխան քայլերով արձագանքի 1920-1921թթ. իր հետ կատարվածին՝ այդ ամենի հետևանքները վերացնելու համար:

Սակայն... ինչպես ասում են, <<շարթթն ավելի շուտ եկավ, քան ուրբաթը>>: Այսինքն, արագընթաց կարգով տեղի ունեցավ այն ամենը, ինչի նախագուշացման ու կանխարգելման նպատակով էլ հենց գրվեց այս գիրքը. 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին, հարյուր տարի անց, բառացիորեն մի քանի օրերի տարբերությամբ, սկսվեց նոր հայ-թուրքական պատերազմը: Թուրքիան՝ թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Արևմուտքի համար ամենևին ոչ անսպասելի ու ոչ անակնկալ, փաստորեն 1921թ. պայմանագրերի վերանայման հայկական հնարավոր պահանջին <<ընդառաջ>>, իրականացրեց իր պրեվենտիվ-կանխարգելիչ քայլը՝ դեպի Արցախ ուղղելով իր հրամանատարության տակ վերցրած ադրբեջանական բանակը, հազարավոր վարձկան ահաբեկիչներ ու թուրքական բանակի զինծառայողներ: Հարյուր տարի անց կրկին աշխատեց ռուս-թուրքական այլանսը, որի ճիրաններում կրկին հայտնվեց Հայաստանը:

...Մի խոսք կա. <<Աստված տալիս էլ է՝ ստուգում է, վերցնում էլ է՝ ստուգում է>>: Առաջին Արցախյանում Աստված մեզ պարզեց Հաղթանակ ու ստուգեց: Թվում էր, թե եկել է Գառնիկ Քալաշյանի ակնարկած սերունդը, սկսվել է մեր հայրենիքի ազատագրումը և շարունակվելու է հայոց հաղթարշավը: Սակայն...Մենք Հաղթանակով քննությունը չկարողացանք բռնել: Հաղթանակի տված հնարավորությունները երկիրն ու պետականությունն ուժեղացնելուն ուղղելու փոխարեն, այդ աստվածընծան ներքին կյանքում մենք ծառայեցրեցինք ազգովի այլասերվելուն և հոչակեցինք ու հանդուրժե-

ցինք, ընդունեցինք ու համարեցինք, ինչպես Վարպետը կասեր, տխմարին հանճար, և պոռնիկին՝ կույս: Մենք այնչափ իջանք, որ անձի հասարակական դիրքն ու աստիճանը մեզանում սկսեց որոշվել նրա հեռախոսահամարի և ավտոմեքենայի պետհամարանիշների թվերի դասավորությամբ...

Իսկ արտաքին ասպարեզում մենք հաստատորեն, ինչպես կասեն՝ արագացված կարգով, մեր ինքնիշխանությունը սկսեցինք զիջել Ռուսաստանին, սին հույսեր տաժելով, թե վերջինս կպաշտպանի օրըստօրե սեփական ինքնիշխանությունը թուլացնող ու նսեմացնող իր վասալին՝ օրըստօրե ուժեղացող թշնամուց: Հայոց վերնախավը, փաստորեն, պարտությունն ապառիկով վերցրած՝ իր անձնական հարցերն էր լուծում, թալանելով երկիրն ու խորացնելով հասարակության դեգրադացիան:

Միաժամանակ, միանգամայն պարզ դարձավ նաև, որ ազգային վերածնունդի համար <<հող հետ բերելը>> թեև շատ կարևոր հանգամանք է, բայց ոչ միակ անհրաժեշտն ու բավարարը: Միսալ ու անհեռանկարային է այն մտածելակերպն ու մոտեցումը, թե. <<Կարևորը հողեր հետ բերելն է, հողերը հետ բերենք, հետո պետությունն ու պետականությունը կկառուցենք>>: Եթե հայապատկան հայտարարված հետ բերած այդ հողի վրա չես կառուցում քո ազգային պետականությունը, չես տարածում նրա վրա քո իրավասությունները, ապա այդ հողը վերածվում է պարզապես ֆետիշի, սիմվոլի, իսկ հետո՝ նաև բեռի: 1994-ից հետո Ադրբեջանի կառավարիչներն սկսեցին իրենց երկիրն ու պետությունը նախապատրաստել հաղթանակի, իսկ Հայաստանի կառավարիչները՝ պարտության:

Տեսնելով, որ Հաղթանակը մեր բանը չէ, Աստված վերցրեց այն մեզանից և փոխարենը տվեց Պարտություն: Ընդ որում, ամեն ինչ ընթացավ քաջածանոթ և հայտնի սցենարով. Հայաստանի ռազմավարական դաշնակից Ռուսաստանն <<ինտենսիվ բուման ռեժիմով>> մի քանի տարի զինեց Ադրբեջանին, թուրք-ադրբեջանական միացյալ ուժերը Ռուսաստանի չափազանց զգոն ու ամենատես հայացքի ներքո հարձակվեցին ավելի թույլ Հայաստանի վրա, հայերը տվեցին մեծաթիվ զոհեր, կորցրեցին տարածքներ և հայտնվեցին կործանման եզրին: Եվ, ինչպես միշտ, վերջին պահին վրա հասավ փրկիչ Ռուսը և մեծահոգաբար այս անգամ էլ կանգնեցրեց արյունահեղությունն ու կրկին փրկեց վերջնական ոչնչացումից հայությանը և Հայաստանը...

Բայց անհրաժեշտ և պարտադիր է նշել, որ այս պատերազմում հայկական բանակը, հայ զինվորն ու կամավոր հայ զորականը չեն, որ պարտվեցին: Ամենին: Ժամկետային ծառայության 18-20 տարեկան երեխեքը, ում ուսերին ընկավ պատերազմի հիմնական ծանրությունը, ցուցաբերեցին հերոսության և հայրենիքը պաշտպանելու վճռականության, առանց չափազանցության, հիրավի ֆանտաստիկ օրինակներ:

Տպավորություն չստեղծվի հանկարծ, թե խոսքը տանում ենք դեպի հերթական <<բարոյական հաղթանակ>>: Ամենին: Պարտությունն իրական է և սոսկալի: Եվ այս պատերազմում պարտություն կրեց Երրորդ Հանրապետություն անվանակոչումն ստացած <<սխալ>> հայկական պետությունը: Այն պետությունը, որի հենց հռչակման պահից արդեն ներթափանցել էր այդ սխալը, քանզի այն հռչակվում էր դատարկ տեղում՝ առանց որևիցե կապ մատնանշելու և հաստատելու իր հիմք-հենարանի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետ: Եվ երեք տասնամյակ էլ կառավարվեց <<սխալ>> կառավարիչների կողմից, որոնք իրենց ապագային քաղաքական գծով՝ ամեն մեկն իրեն վերապահված չափով ու ձևով և բոլորը միասին, երկիրն ու ժողովրդին հասցրեցին այս աղետին: Պատմական այս հատվածում հայկական պետությունը, փաստորեն, արժանի չեղավ իր զինվորին: Զինադադարից հետո, բառացիորեն օրեր անց, հասկանալի դարձավ, որ այս պատերազմը իր բոլոր դրվագներով պլանավորված մասշտաբային գործողություն էր և ամենին էլ հայկական ռազմա-քաղաքական, այսպես կոչված, վերնախավի ու քաղաքական դասի խելքի բանը չէր: Ուստիև, պատահական չէ, որ այդ հայկական պետության ռազմա-քաղաքական ղեկավարությունը, բացի ամենից, թշնամու կողմից ստորացում ու նսեմացում կրեց ոչ միայն պետական-քաղաքական, այլ նաև գուտ մարդկային-միջանձնային հատվածում: Էլ չենք խոսում, հիրավի, անմրցելի <<հայուն տականքի>> մասին, որի չարախինդ հրճվանքը սեփական երկրի պարտության կապակցությամբ կարող է համեմատվել, թերևս, միայն այդ նույն կապակցությամբ Բաքվում ընթացած խրախճանքների հետ:

Ի դեպ, պարտությունից հետո ինչ-ինչ <<հուսադրող>> ձայներ են հնչում, թե «տարբեր պետությունների պատմության ընթացքում նույնպես եղել են մեծ պարտություններ : Եվ ամեն պարտությունից հետո վերելքներ են եղել: Հայաստանը նույնպես պետք է գնա այդ ճանապարհով»: Ու բերում են, ասենք, Գերմանիայի, կամ Ճապոնիայի օրինակները: Ու այնպես է ներ-

կայացվում, որ կարծես այդ «վերելք» կոչվածն իրեն-իրեն է լինում, բավական է միայն պատերազմել ու այդ պատերազմում մի հատ լավ պինդ, ջախջախիչ պարտություն կրել և հետագա <<վերելքը>> երաշխավորված է: Գերմանիան ու Ճապոնիան ոտքի կանգնեցին նախևառաջ գերմանացի ու ճապոնացի ազգերի՝ կատարվածից դասեր քաղելու և եզրակացություններ անելու, իրենց մեջ առկա վերածննդն ու հզորացման կարողության, այլ ոչ թե նրա շնորհիվ, որ իրենց այցելեց աստվածատուր <<բարիքը>>՝ կործանարար պարտության տեսքով: Իսկ, ընդհանուր առմամբ, իրեն քաղաքական համարող ու հայտարարող հայաստանյան խավի երկու հիմնական շերտերը՝ իշխանությունն ու, այսպես կոչված՝ ընդդիմությունը, նոյեմբերի 9-10-ի հրադարարից հետո դեն նետեցին բոլոր դիմակներն ու ծածկոցները և սկսեցին բացահայտ մրցակցությունը, թե ով առավել հակահայաստանյան դիրքորոշում կդրսևորի, ով առավել հավատարիմ, նվիրական և ջանասիրաբար կսպասարկի այստեղ Ռուսաստանի, իմա՝ նաև Թուրքիա-Ադրբեջան գույզի շահերը...

...Այժմ մեր հետագան ու ապագան կախված են նրանից, թե ինչպես ենք ազգովի բռնելու այս ծանրագույն քննությունը: Եթե ի վիճակի չեղանք հաղթահարել այս, հիրավի, աղետալի իրավիճակը, իրոք ապաքինվել և վերջապես դուրս գալ ճշմարիտ ազգային ուղի, կկորցնենք արդեն նաև այսօրվա Հայաստանը...

Այս պահին, թերևս, այսքանը:

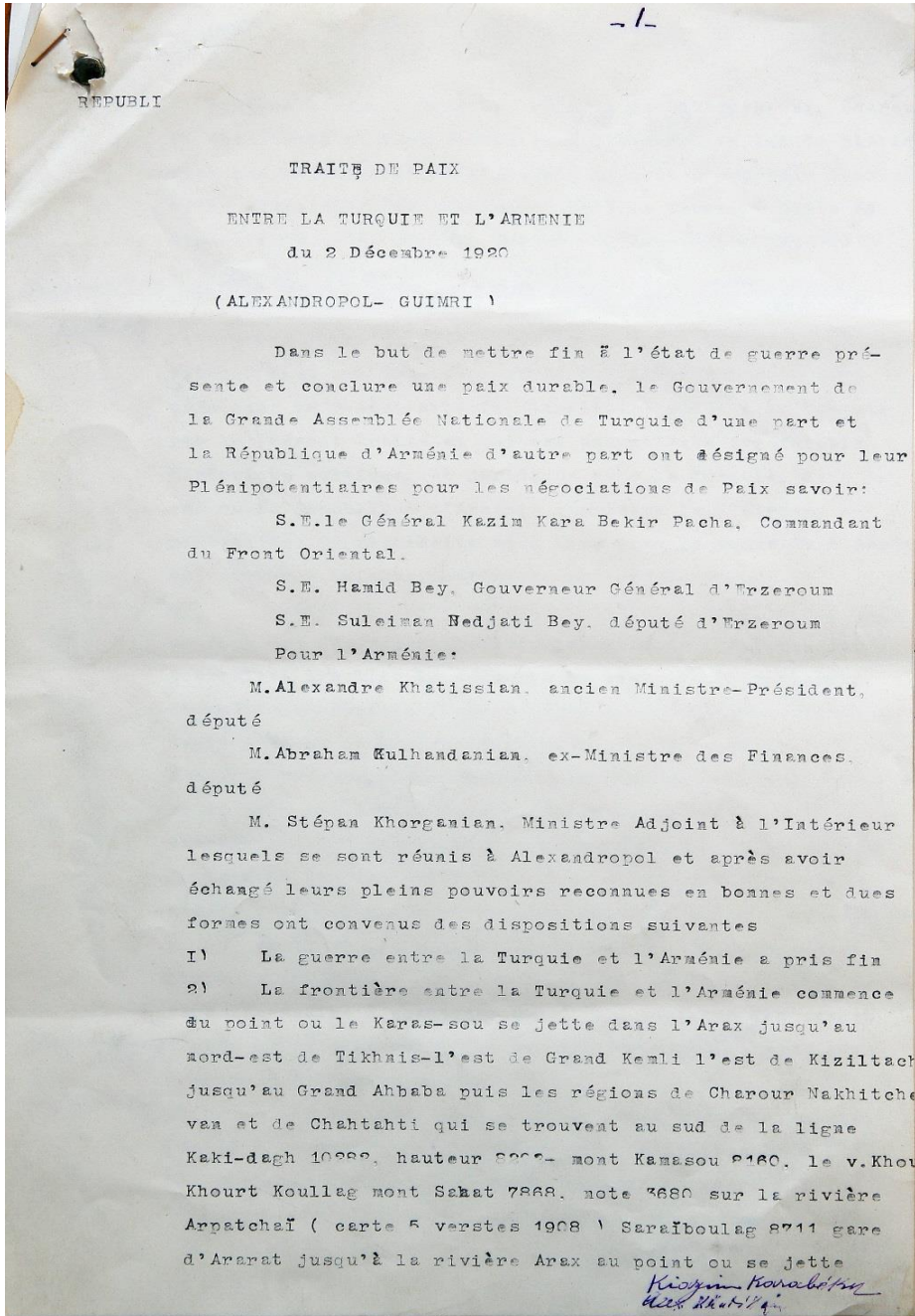
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հունվար, 2021թ.:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

Տվյալ բաժնում ընթերցողին են ներկայացվում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի տեքստի երեք տարբերակ. 18 կետից բաղկացած փաստաթղթի ֆրանսերեն աշխատանքային օրինակը, 14 կետ պարունակող տեքստը, որ շրջանառվում էր խորհրդային տարիներին և 15 կետից բաղկացած, այսօր շրջանառության մեջ գտնվող տեքստը: Ներկայացվում են նաև խորհրդային տարիներին հրապարակված Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը: Բաժինն ամփոփում է պրոֆեսոր Բաբկեն Հարությունյանի հոդվածը, որտեղ համադրվում են այդ երեք պայմանագրերը:

1. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿԸ ³⁵⁶

³⁵⁶ http://diad.mfa.gov.tr/diad/kutuphane/Kurucu_Anlasmalar/gumru-anlasmasi-fransizca.pdf

la rivière Karasou. Dans les régions de Nakhitchévan, Charou et Chakhtahti ou sera établi dans l'avenir par loi de plébiscite une administration l'Arménie ne doit s'immiscer dans cette administration quelle que soit la forme de cette administration. Ces régions seront provisoirement sous la

*(Kiryim Karabekir)
Ales. Khatchikian*

protection provisoire de la Turquie.
La ligne de la frontière sera faite définitivement sur place par les commissions mixtes de deux côtés du front, et dans le territoire concerné, dans des délais raisonnables.

3) Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie admet le plébiscite dans le territoire se trouvant entre l'ancienne frontière et la frontière actuelle indiquée dans le 2-ième article. territoire cédés à la Turquie par le présent Traité et qui ont une attache irréfutable historique ethnique, et juridique avec la Turquie, dans le cas ou la République d'Arménie exprimera le désir pour ce plébiscite. Ce plébiscite aura lieu dans le cours de 3 années qui suivront la ratification du présent Traité

4) Dans la bonne volonté d'obvier désormais aux institutions des Gouvernements Impérialistes de l'Entente qui pourraient troubler la sécurité du pays, le Gouvernement d'Arménie consent de n'avoir outre une gendarmerie d'armes légères et au nombre suffisant pour maintenir l'ordre et la sécurité du pays, qu'une ~~unité~~ détachement militaire de 1500 bayonettes avec 2 canons de montagnes ou de campagnes et 20 mitrailleuses pour défendre les frontières du pays. Le service militaire ne sera pas obligatoire en Arménie. Le Gouvernement de l'Arménie est libre de construire des forts et d'y placer pour défendre son pays contre l'ennemi extérieur, des canons lourds du nombre qu'il trouvera nécessaire à condition de ne pas employer des canons à obus de 15 centimètres et de longs canons employés dans l'armée, ni d'autre armées

*(Kiryim Karabekir)
Ales. Khatchikian*

5) Le Gouvernement d'Erivan consent par le présent Traité à permettre aux Représentants Politiques ou à l'Ambassadeur de Turquie, qui après la paix résidera à Erivan, de faire lorsqu'il voudra des inspections et des en quêtes

*Kiryim Karabekir
Ales. Khatchikian*

relatives à ces conditions. Par contre le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale s'engage à prêter à l'Arménie son aide armée lorsqu'il y aura un danger intérieur ou extérieur et dans le cas où le Gouvernement de la République d'Arménie en ferait la demande.

6) Les Hautes Parties Contractantes consentent au retour dans leurs foyers dans les frontières anciennes de tous les réfugiés exceptés ceux qui s'étaient réfugiés pendant la guerre générale, dans les armées ennemis ont combattu contre leurs Gouvernements respectifs ou ceux qui ont pris part aux massacres. Les Parties Contractantes consentent à faire jouir les réfugiés rapatriés d'un régime dont jouissent les minorités dans le pays le plus civilisé.

7) Ceux des réfugiés indiqués dans l'article 6 qui dans une année à partir de la ratification du présent Traité ne seront pas rentrer dans leurs foyers n'auront plus droit à ce retour mentionné dans l'article 6. Leur demande de droit de transverse ne seront plus pris en considération. Resp

8) Respectant les principes d'humanité et de droit déclarés et admis par lui le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale malgré les dépenses énormes qu'a été obligé de faire pendant deux années pour le maintien de son armée, renonce à l'indemnité de la présente guerre que ledit Gouvernement a été obligé de faire contre l'Arménie. Les deux Parties Contractantes renoncent également aux pertes subies pendant la guerre universaire.

9) Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie assure dans un esprit le plus sincère son secours et aide au Gouvernement de la République d'Arménie pour développer et fortifier l'autorité du Gouvernement d'Erivan.

10) Le Gouvernement d'Erivan s'engage à considérer et déclarer nul le Traité de Sèvres auquel le Gouverneme

Kiyim Kararlıdır

ment de la Grande Assemblée Nationale a catégoriquement renoncé. Le Gouvernement d'Arménie s'engage a rappeler d'Europe et d'Amérique ses Délégations dont les centres politiques des Gouvernements Impérialistes de l'Entente ont fait un instrument d'instigation. Ils déclarent en outre d'aplanir, avec une sincérité absolue les malentendus qui pourraient surgir d'une manière ou autre entre les deux pays. Le Gouvernement d'Arménie pour donner une preuve de son intention de vivre dans la paix et de son respect pour le droit de voisinage de Turquie s'engage à éloigner de l'administration gouvernementale les personnes provocatrices qui poursuivent les projets impérialistes dans le but de troubler la paix entre les deux pays

II' Le Gouvernement de la République d'Arménie s'engage à assurer les droits des musulmans habitant dans le territoire de la République et dans le but de faciliter le développement dans les terrains religieux et culturels de la population musulmane s'engage également de n'entraver aucunement l'organisation de ses communautés, l'élection directe par celle-ci des muftis et la confirmation du grand mufti, qui sera élu par les mufti locaux par le Cheikh-UL-Islam du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale

12) Les Hautes Parties Contractantes s'engagent à laisser passer librement les personnes et les marchandises de l'autre Partie par leurs chemins de fer ainsi que par toutes les voies et renoncent aux droits de transit fait par la mer ou de quel que pays que ce soit. Le Gouvernement de la République d'Arménie s'engage de renoncer aux droits de transit pour les marchandises, charriots, wagons, expédiés par transit entre la Turquie, l'Azerbeïdjan, la Perse et la Géorgie. Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale s'engage à donner à l'Arménie par Charour, Nakhitchevan, Chahtahti et Djoulfa avec la Perse et Makou le libre transit. Etant donné que l'Etat turque est obligé de prendre les mesures nécessaires contre les instigations et les attentats des Gouvernements Impérialistes de l'Entente qui peuvent les diriger contre son

Kiroujn Koussabetir de Khatikian

existence et sa vie, il aura droit jusqu'à la conclusion de la paix générale et sans entraver la circulation libre de contrôler pour empêcher l'introduction des armes surpassant la quantité indiquée dans l'article 4 les chemins de fer et les voies dans le territoire d'Arménie. Les deux Parties Contractantes défendront l'entrée en Arménie des Représentants officiels et non officiels des Gouvernements impérialistes de l'Entente.

13) Le Gouvernement de la Grande Assemblée sans porter atteinte aux droits assurés par le présent Traité à la République d'Arménie a le droit de prendre des mesures militaires dans le territoire de la République d'Arménie

14) Le Gouvernement d'Arménie déclare nul tous les Traités qui auraient pu conclure et ayant un rapport avec la Turquie ainsi que tous Traités conclus au préjudice de la Turquie.

15) Dès la signature du présent Traité les relations commerciales seront reprises entre les Parties Contractantes et les deux Parties enverront leur Représentant Diplomatique et Consulaire dans les capitales et villes respectives.

16) Des conventions postales, télégraphiques, téléphoniques et consulaires seront conclus par des sous-commissions suivant les dispositions du présent Traité. A partir de la signature du présent Traité, les relations par chemins de fer entre les pays voisins et les territoires occupés par les troupes turques seront reprises, ainsi que les communication postales et télégraphiques entre lesdits pays et la région occupée seront réinstallés.

17) L'évacuation du territoire qui restera suivant le présent Traité à l'Arménie ainsi que l'échange des prisonniers seront fait, lorsque l'Arménie accomplira les conditions du présent Traité. Les internés civils de cette guerre seront échangés immédiatement après la signature du présent Traité. L'échange des prisonniers de guerre sera fait d'après les

Kiayim Karabekian
Alex. Khachaturian

17

les dispositions qui seront prises par les sous-commissions des délimitations.

18) Le présent Traité sera ratifié dans un mois.

En foi de quoi, LES PLÉNIPOTENTIAIRES SUSNOMMÉS ONT SIGNÉ LE PRÉSENT TRAITE.

Fait à Alexandropol le Deux Décembre mil neuf cent vingt en deux exemplaires et en langues turques et françaises

Kiazim Karabekir   *Mr. Jusufov*
Yvanid   *Mex. Khatis'lyan*
Suliman Bedjaty   *A. Gulchany*
    St. Kozgachyan
    Խ. Չարչյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐՆ ԸՍՏ
 ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ³⁵⁷

340. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ
 ՄԻՋԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՄ ԿՆՔՎԱԾ
 ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ²⁷

2 դեկտեմբերի, 1920 թ.

(Կիազորված անձինք, Հայաստանից՝ Խատիսյան, Գյուլիան-գանյան և Կորգանյան, Թուրքիայից՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշա, Համիդ բեյ և Սուլեյման Բեչադի բեյ)։

³⁵⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ Ջ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, էջ 683-687:

1. Պատերազմը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ավարտված է:

2. Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը սկսվում է այնտեղից, որտեղ Ղարա-սուն թափվում է Արաքսի մեջ մինչև Տիքնիսի հյուսիս-արևմտյան մասը, Մեծ Կեմոյից դեպի արևմուտք, Կիզիլտայից դեպի արևմուտք մինչև Մ. Աղբարան, այնուհետև Շարուր-Նախիջևանի և Շահթախտի շրջաններով, որոնք գտնվում են Կակիդադ... Կամասու լեռ... Ղուրդ-Ղուլադ գյուղ, Սաատ լեռ... Սարայ-բուլադ... Արարատ կայարան գծից հարավ մինչև Արաքս գետի այնտեղը, որտեղ Ղարա-սու գետը թափվում է Արաքսի մեջ:

Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախտի շրջաններում, որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով կհաստատվի հատուկ ադմինիստրացիա, Հայաստանը պարտավորվում է լմիջամտել այդ ադմինիստրացիայի կարգին, անկախ այն բանից, թե ադմինիստրացիան որ կողմը կթեքվի: Այդ շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպանութան տակ:

3. 2-րդ հոդվածում մատնանշված նախկին և ներկա սահմանների միջև ընկած շրջաններում, այսինքն՝ ներկա պայմանագրով Թուրքիային զիջված շրջաններում, որոնք անվիճելի, պատմական, էթնիկական և իրավական կապ ունեն Թուրքիայի հետ, Թուրքիայի... կառավարությունն իրավունք է վերապահում հանրաքվե կատարել այն դեպքում, եթե Հայաստանի հանրապետությունը ցանկանա այդպիսին կատարել:

4. Անկեղծորեն ձգտելով վերացնել Անտանտայի իմպերիալիստական կառավարությունների հետագա մեքենայությունները, որոնք կարող են խախտել երկրի անդորրությունը, Հայաստանի կառավարությունը համաձայնում է. բացի թեթև և երկրի կարգն ու անվտանգությունը պաշտպանելու համար քավարաբ քանակությամբ զենք ունեցող ժանդարմերիայից, սահմանների պահպանության համար շունենալ այլ ռազմական ուժ, բացի 1500 զինվորից բաղկացած շոկատից՝ 8 լեռնային կամ դաշտային հրանոթով և 20 զնդացիերով: Զինապարտությունը Հայաստանում պարտադիր չի լինի... Հայաստանին իրավունք է վերապահվում բերդեր (ամբուսություններ) կառուցել և այնտեղ դնել ծանր հրանոթներ... այնպիսի քանակությամբ, որը նա հարկավոր կհամարի, պայմանով, որ շնի 15 սանտիմետրանոց տրամաշափի և հեռահար հրանոթներ, որոնք գործադրվում են ինչպես հայկական, այնպես էլ ուրիշ բանակներում:

5. Հայաստանի կառավարությունը սրանով համաձայնում է Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչներին կամ դեսպանորդին,

որը հաշտութիւն կնքելուց հետո կգտնվի Երևանում, թույլ տալ ըստ իր ցանկութեան տեսչութիւն և հետաքննութիւն կատարել վերոհիշյալ պայմաններին վերաբերող հարցերի գծով: Իր կողմից Քուրքիայի... կառավարութիւնը պարտավորվում է իր զինված ուժ-նութիւնը տրամադրել Հայաստանին, երբ այդ պահանջի արտա-քին կամ ներքին վտանգը և երբ Հայաստանի հանրապետութիւնը դիմի իրեն մատնանշված խնդրով:

6. Պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են նախկին սահմանի տերիտորիայում իրենց տեղերը վերադարձնել բոլոր գաղթականներին, քացառութեամբ նրանցից, ովքեր արտաքսվել են համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և թշնամու շարքե-րում կռվել են իրենց կառավարութեան դեմ և նրանցից, ովքեր մասնակցել են ջարդերին: Պայմանավորվող կողմերը պարտավոր-վում են հայրենիք վերադարձող գաղթականներին տալ այն իրա-վունքները, որ տրվում են փոքրամասնութիւններին առավել քա-ղաքակիրթ երկրներում:

7. Հննվկելով մարդկութեան* սկզբունքների վրա... Քուրքիայի կառավարութիւնը... հրաժարվում է ներկա պատերազմի հետ կապված ծախսերի հատուցումից, պատերազմ, որ նա ստիպված էր ձեռնարկել Հայաստանի դեմ: Պայմանավորվող երկու կողմերը հրաժարվում են նաև համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցելու ամեն տեսակ պահանջներից:

8. Քուրքիայի... կառավարութիւնը հավաստիացնում է, որ անկեղծորեն ձգտում է օգնութիւն և աջակցութիւն ցույց տալ Հա-յաստանի կառավարութեանը՝ նրա հեղինակութեան զարգացման և ամրապնդման գործում:

9. Երևանի կառավարութիւնը համաձայնում է Սևրի պայ-մանագիրը, որը կտրականապես մերժել է Քուրքիայի կառավա-րութիւնը, համարել և հայտարարել անվավեր: Հայաստանի կա-ռավարութիւնը պարտավորվում է Եվրոպայից ու Ամերիկայից ետ կանչել իր պատվիրակութիւններին, որոնց Անտանտայի իմ-պերիալիստական կառավարութիւնների քաղաքական կենտրոնը դարձրել է իր մեքենայութիւնների գործիքը: Նրանք լիակատար անկեղծութեամբ պարտավորվում են նաև վերացնել այն բոլոր թշուրթիմացութիւնները, որ կարող են ծագել երկու երկրների միջև: Որպես հաշտ ապրելու իր ցանկութեան և Քուրքիայի հարևանական իրավունքները հարգելու անկեղծութեան ապացույց, Հայաստանի կառավարութիւնը պարտավորվում է պետական կառավարումից

* Այսպես է տեքստում (Զ. Կ., Բ. Ս.):

հեռացնել այն բոլոր անձանց, ովքեր հրահրում և հետապնդում են իմպերիալիստական խնդիրներ՝ երկու երկրների միջև խաղաղությունը խախտելու նպատակով:

10. Հայաստանի... կառավարությունը պարտավորվում է ապահովել մուսուլմանական բնակչության իրավունքները հանրապետության տերիտորիայում և մուսուլմանական բնակչության կրոնական ու կուլտուրական զարգացումն ապահովելու նպատակով պարտավորվում է նաև ոչնչով շարգելակել այդ հասարակությունների կազմակերպումը, մուֆտիների անմիջական ընտրությունների իրավունքը, որոնց հաստատելու է գլխավոր մուֆտին, որին ընտրում են տեղական մուֆտիները և Քուրքիայի... կառավարության շեյխուլ-իսլամը:

11. Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են երկու կողմերին ինչպես սալլուղիներով, այնպես էլ մյուս ճանապարհներով մեկ երկրից մյուսը մարզկանց ու ապրանքների ազատ տեղափոխության իրավունք տալ և հրաժարում ինչպես ծովից, այնպես էլ որևէ ուրիշ երկրից եկող ապրանքների վրա դրվող տրանզիտային մաքսերից: Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում է հրաժարվել տրանզիտային մաքսերի ամեն տեսակ իրավունքներից այն ապրանքների, սալլիքի, վազոնների վերաբերմամբ, որ Քուրքիայից տրանզիտով գալիս են Ադրբեջան, Պարսկաստան, Վրաստան և հետ են դառնում: Քուրքիայի... կառավարությունը պարտավորվում է Շարուր—Նախիջևան—Շահթախտ—Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան և Մեքքա: Նկատի ունենալով, որ Քուրքիան հարկադրված է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել Անտանտայի իմպերիալիստական կառավարությունների ինտրիզների ու մեքենայությունների դեմ, որոնք կարող են ուղղված լինել Քուրքիայի կենսական զոյություն դեմ, վերջինը իրավունք կունենա մինչև ընդհանուր հաշտություն կնքելու մոմենտը, չխախտելով ազատ երթևեկությունը, վերահսկել Հայաստանի երկաթուղիներն ու հաղորդակցության մյուս ճանապարհները՝ 4-րդ հոգվածում մատնանշված նորման գերազանցող զենքի ներմուծումն արգելակելու համար: Երկու կողմերը պետք է արգելակեն Անտանտայի իմպերիալիստական կառավարությունների ինչպես պաշտոնական, այնպես էլ ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչների մուտքը:

12. Քուրքիայի... կառավարությունը, չխախտելով ներկա պայմանագրով Հայաստանին վերապահված իրավունքները, իրավունք կունենա ուղմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի... տերիտորիայում:

13. Հայաստանի կառավարությունն անվավեր է ճանաչում այն բոլոր պայմանագրերը, որ կարող են կնքվել և առնչություն ունենալ Թուրքիայի հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես և այն բոլոր պայմանագրերը, որ կկնքվեն ի վնաս Թուրքիայի շահերի:

14. Ներկա պայմանագիրը ստորագրելու պահից պայմանավորվող կողմերի միջև վերականգնվում են առևտրական հարաբերությունները, և երկու կողմերն իրենց գիվանադիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցիչներին ուղարկում են երկու երկրների մայրաքաղաքներն ու այլ քաղաքները:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ սեռչություն և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում,
էջ 408—411:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԱՅՍՕՐԿԱ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը³⁵⁸.

2-3 դեկտեմբերի, 1920թ.

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը հայկական կողմից ստորագրել է Ալեքսանդր Խատիսյանը, քեմալականների կողմից՝ Քյազիմ Կարաբեքիրը

1. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը պարտավորվում է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը հետևյալ սահմաններում. Ախալքալաքի գավառի հարավային մասից Ուչ-Թափալար սարը դեպի հարավ՝ մինչև Բաշ Շորագյալ, մինչև Արփաչայ (Արփաչայի հոսանքը մինչև նրա խառնվելը Արաքսի հետ), Արաքս գետի հոսանքը՝ մինչև Արաքս կայարանը, այստեղից՝ դեպի Մարտիրոս՝ մինչև Չայքենդ գյուղը:
2. Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարվում են վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարությունը կարող է հայտարարել հանրաքվե՝ որոշելու այդ նահանգների վերջնական բախտը: Հանրաքվեի ժամանակ այնտեղ պետք է մտնի հայ-թուրքական խառը ժանդարմերիա:
3. Հայերը հրաժարվում են Սևրի դաշնագրից. հետ են կանչում բոլոր այն կոմիտեները և ներկայացուցիչներին, որոնք գոյություն ունեն Եվրոպայում, չեն պահում Հայաստանում դաշնակիցների ոչ մի ներկայացուցիչ, մինչև որ Թուրքիան հաշտության դաշն կնքի նրանց հետ:
4. Հայաստանը իրավունք ունի պահելու զորաբանակ ոչ ավելի քան 1500 սվին և դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաև՝ անհրաժեշտ քանակությամբ ժանդարմներ: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են

³⁵⁸ <https://www.aniarc.am/2020/09/26/alexandrapl-treaty/>.

զինվել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանոթներով: Վերացվում է պարտադիր զինվորությունը:

5. Հայաստանի վրա հարձակման դեպքում Թուրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարության պահանջով եւ աջակցում է Հայաստանին գործով:
6. Թուրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգտվում են ազատ տարանցումից, ինչպես երկաթուղիներով, այնպես եւ բոլոր ճանապարհներով:
7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:
8. Պայմանները կնքելուց հետո սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսվում են աշխատանքները Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանները որոշելու համար, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:
9. Հայաստանի բոլոր պայմանագրերը Թուրքիայի դեմ համարվում են անվավեր:
10. Գաղթականները կարող են վերադառնալ մեկ տարվա ընթացքում՝ օգտվելով քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից, բացի նրանք, ովքեր զինված դիմադրություն են ցույց տվել:
11. Հայերը Թուրքիայում և թուրքերը Հայաստանում վայելում են հավասար քաղաքացիական իրավունքներ:
12. Դիվանագիտական, ինչպես և հյուպատոսական հարաբերություններն ու քաղաքացիական ազատ երթևեկությունը երկու երկրների միջև սկսվում են դաշնագիրը ստորագրվելուց հետո, որից հետո վերսկսվում են փոստային և հեռագրական հաղորդակցությունները Թուրքիայի և Հայաստանի միջև:
13. Շարուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես օժտվում են ինքնավարությամբ՝ գտնվելով Թուրքիայի հովանավորության տակ, մինչև որոշվի նրանց բախտը:
14. Այս դաշնագիրը պետք է ենթարկվի վավերացման Հայաստանի խորհրդարանի և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից մեկ ամսվա ընթացքում:
15. Թուրքիան պատրաստվում է Հայաստանի գրավված հողատարածքները դատարկել, երբ Հայաստանը կսկսի զորացրում, և

վերջնականապես կդատարկի, երբ հայկական գորքի թիվը կհասնի պայմաններում որոշված չափին:

Ծանոթագրություն: Դաշնագրի բնագիրը, որը ժամանակին հանձնվել է Հեղկոմի նախագահ Կասյանին, պաշտոնապես չի հրատարակվել: Հայկական կողմից պատվիրակությունը ղեկավարել է Ալեքսանդր Խատիսյանը, թուրքերից՝ Քյազիմ Կարաբեքիրը: Թեև դաշնագրի վրա գրված է ղեկտեմբեր **2**, փաստացի այն ստորագրվել է լույս **3**-ի գիշերը: Դաշնագրի թուրքերեն տեքստը կազմված է **18** կետից, որի տակ դրված է Խատիսյանի ստորագրությունը:

2. ՍՈՍԿՐԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ³⁵⁹

Договор между Россией и Турцией

[16 марта 1921 г.]

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Правительство Великого Национального Собрания Турции, разделяя принципы братства наций и права народов на самоопределение, отмечая существующую между ними солидарность в борьбе против империализма, равно как и тот факт, что всякие трудности, созданные для одного из двух народов, ухудшают положение другого, и всецело воодушевляемые желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и неразрывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили заключить договор о дружбе и братстве и назначили для сего своими уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики:

Георгия Чичерина, Народного Комиссара по Иностранным Дела́м и члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и Джелал-Эддина Коркмасова, члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и

Правительство Великого Национального Собрания Турции:

Юсуф Кемаль-бей, Народного Комиссара по Народному Хозяйству Великого Национального Собрания Турции, депутата Кастамони в том же Собрании, доктора Риза Иур-бей, Народного Комиссара по Просвещению Великого Национального Собрания Турции, депутата Синопа в том же Собрании и Али Фуад-пашу, Чрезвычайного и Полномочного Посла Великого Национального Собрания Турции, члена от Ангоры в Великом Национальном Собрании,

каковые, после обмена полномочиями, найденными в надлежащей и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья I

Каждая из Договаривающихся сторон соглашается в принципе не признавать никаких мирных договоров или иных международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою другая из Договаривающихся сторон. Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Респуб-

---

³⁵⁹ ДВП, т.3, Москва, 1959, сс.597 – 604.

лики соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленным ныне ее Великим Национальным Собранием.

Под понятием Турции в настоящем договоре подразумеваются территории, включенные в Национальный Турецкий Пакт от 28 января 1920 (1336) года, выработанный и провозглашенный Оттоманской Палатой Депутатов в Константинополе и сообщенный прессе и всем государствам⁶⁷.

Северо-восточная граница Турции определяется: линией, которая, начинаясь у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедисмта, линией водораздела горы Шавшет — горы Капны-даг, она следует затем по северной административной границе Ардаганского и Карс-ского санджаков — по тальвегу рек Арпа-чай и Араке до устья Нижнего Карасу (подробное описание границы и вопросы к ней относящиеся определены в приложении I (А) и I (В) и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами).

Статья II

Турция соглашается уступить Грузии сюзеренитет над портом и городом Батумом и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в статье первой нынешнего Договора, и составлявшей часть Батумского округа, при условии, что

1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить земельный закон, соответствующий его пожеланиям.

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими бы то ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов.

Статья III

Обе Договаривающиеся стороны согласны, что Нахичеван-екая область в границах, указанных в приложении I (С) настоящего Договора, образует автономную территорию под протекторатом Азербайджана, при

условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству.

В образующей треугольник зоне Иахичсвапской территории, заключенной на востоке между тальвегом Лракса, а на западе линией, проходящей через горы Дагна (3829) — Вели-даг (4121) — Багарзик (6587) — гора Кемурлю-даг (6930), линия границы указанной территории, начинающаяся от горы Кемурлю-даг (6930;), переходящая через гору Серай Булак (8071) — станцию Арарат и оканчивающаяся у скрещения Карасу с Араксом, будет исправлена комиссией, состоящей из делегатов Турции, Азербайджана и Армении.

Статья IV

Обе Договаривающиеся стороны, констатируя соприкосновение между национальным и освободительным движением народов Востока и борьбой трудящихся России за новый социальный строй, безоговорочно признают за этими народами право на свободу и независимость, а равным образом их право на избрание формы правления, согласной их желаниям.

Статья V

Дабы обеспечить открытие проливов и свободу прохождения торговых судов для всех пародов, обе Договаривающиеся стороны соглашаются передать окончательную выработку международного статута Черного моря и проливов будущей Конференции из делегатов прибрежных государств, при условии, что вынесенные ею решения не нанесут ущерба полному суверенитету Турции, равно как и безопасности Турции и ее столице Константинополю.

Статья VI

Обе Договаривающиеся стороны признают, что все договоры, до сего времени заключенные между обеими странами, не соответствуют обоюдным интересам. Они соглашаются поэтому признать эти договоры отмененными и не имеющими силы.

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики заявляет, в частности, что оно считает Турцию свободной от всяких к нему денежных или иных обязательств, основанных па международных актах, ранее заключенных между Турцией и царским правительством.

Статья VII

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, признавая режим капитуляций несовместимым с свободным национальным развитием всякой страны, равно как и с полным осуществлением

ее суверенных прав, считает потерявшими силу и отмененными всякого рода действия и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья VIII

Обе Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны, или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны. Россия и Турция принимают на себя такое же обязательство и в отношении Советских Республик Кавказа, при условии взаимности.

Считается установленным, что под турецкой территорией, упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья IX

Для обеспечения непрерывности сношений между обеими странами, Договаривающиеся стороны обязуются принять по взаимному согласию все необходимые меры в целях сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров между обеими странами, без каких-либо задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой стране на этот счет правила.

Статья X

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие из законов страны, в коей они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от коих они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также составляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

Статья XI

Обе Договаривающиеся стороны согласны применить принцип наибольшего благоприятствования к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны.

Настоящая статья не применяется к правам граждан союзных России Советских Республик, равно как и к правам граждан мусульманских государств, союзных Турции.

Статья XII

Всякий житель территорий, составлявших до 1918 года часть России, каковые Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики признает находящимися ныне под суверенитетом Турции на основании настоящего Договора, имеет право свободно покинуть Турцию и взять с собой свои вещи и свое имущество или их стоимость. Подобное же право распространяется на жителей территории Батума, суверенитет на которую Турция настоящим Договором уступает Грузии.

Статья XIII

Россия обязуется репатриировать в Турцию за свой счет до северо-восточной границы Турции, в продолжение 3-месячного для Европейской России и Кавказа и 6-месячного срока для Азиатской России, считая со дня подписания настоящего Договора, всех военнопленных и гражданских пленных турок, находящихся в России.

Турция принимает на себя то же обязательство в отношении русских военнопленных и гражданских пленных, которые еще находятся в Турции.

Подробности этой репатриации будут установлены особой конвенцией, которая должна быть выработана немедленно по подписании настоящего Договора.

Статья XIV

Обе Договаривающиеся стороны согласны в ближайшем времени заключить консульскую конвенцию, равно как и соглашения, регулирующие все экономические, финансовые и другие вопросы, необходимые для установления между обеими странами дружественных отношений, указанных во вступительной части к настоящему Договору.

Статья XV

Россия обязуется предпринять в отношении Закавказских Республик шаги, необходимые для обязательного признания этими Республиками в договорах, которые будут заключены ими с Турцией, статей настоящего Договора, непосредственно их касающихся.

Статья XVI

Настоящий Договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами состоится в Карее в возможно ближайший срок,

Настоящий Договор вступит в силу с момента обмена ратификационными грамотами, за исключением ст. XIII.

В удостоверение изложенного вышеупомянутые уполномоченные подписали настоящий Договор и скрепили его своими печатями.

Составлено в 2-х экземплярах в Москве шестнадцатого мярга тысяча девятьсот двадцать первого года (тысяча триста тридцать седьмого).

*Георгий Чичерин Юсуф Ксмаль
Джелал Коркмасов Д-р Риза Нур
Али Фуад*

ПРИЛОЖЕНИЕ 1 (А)

Северо-восточная граница Турции установлена нижеследующим образом (согласно карте русского Генерального Штаба масштабом 1/210 000 — 5 верст в дюйме):

Деревня Сарп на Черном море— гора Кара Шальвар (Ö014) —пересекает Чорох к северу от деревни В. Мара-дидп — проходит севернее деревни Саба)р —гора Хедисмта (7052) — гора Квакибе — деревня Кавтэreti — линия водораздела горы Медзибиа — гора Гераткесун (6468) —следуя по линии водораздела горы Корда (7910) — выходит по западной части хребта Шавштского к прежней административной границе бывшего Дртвинского округа — проходя по линии водораздела горы Шавшетской, выходит па гору Сары-чан (Кара Исал) (8478) —перевал Квиральский — оттуда выходит на прежнюю административную границу бывшего Ардаганского округа у горы Канны-даг — оттуда, направляясь к северу, доходит до горы Тлил (Грманы) (8357) —следуя прежней границы Ардагана, выходит к северо-востоку от деревни Бадела, к реке Посхов-чай и следует по этой реке к югу до пункта севернее деревни Чанчах--там оставляет эту реку и, идя по водоразделу, выходит на гору Айрилян-башн (8512) — проходит по горам Келле-тапа (8463) и Харман* тапа (9709)—доспает горы Касрнс-серп (9681) — отсюда следует по реке Карзамст-чай до реки Куры — оттуда идет по тялыкту реки Куры к пункту к востоку от деревни Картапаксп, где отходит от Куры, проходя по линии водораздела горы Кара-оглы (7259)—оттуда, разделяя па две части озеро Хазапин, выходит к высоте 7580 и оттуда к горе Гек-даг (9152) — Учь-Тапаляр (9783) — Тая-кала (9716) — вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардагаиского округа и проходит

по горам Бол. Ах-Баба (9973)—8828 (8827)—7602 — проходя па восток от деревни Ибиш, доходит до высоты 7518 и затем к горе Кнзнл-даш (7439) (7490)—деревня Новый Кизил-даш (Кпзил-даш)—проходя к западу от Кара-Мамед, выходит на реку Джамушбу-чай (расположенную к востоку от деревень Делавер, Б. Кмлы и Тихнис)—через деревни Вартанлы и Баш-Шурагель, следуя по упомянутой реке, выходит к реке Арпа-чай к северу от •Калали — оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к р. Араке — следует по тальвегу Аракеа до впадения в него Нижнего Карасу.

(NB. Разумеется, граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот).

*Георгий Чичерин Юсуф Кемаль
Джелал Коркмасов Д-р Риза Нур
Али Фуад*

ПРИЛОЖЕНИЕ I (B)

Принимая во внимание, что пограничной линией, как это указано в Приложении I (A), являются тальвеги рек Арпа-чай и Аракеа, Правительство Великого Национального Собрания обязуется отодвинуть линию блокгаузов на расстояние восьми верст от железной дороги Алексадрополь — Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и па расстояние четырех верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракеа. Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже для зоны Арпа-чай в пунктах А и Б параграфа I и для зо'ны Аракеа в параграфе II

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартанлы — к востоку от Узун-Килиса — через гору Бозяр (5096) — 5082—5047 — к востоку от Кармир-ванк — Учъ-тапа (5578) — к востоку от Араз-оглы к востоку от Ани — достигает Арпа-чай к западу от Еинкеп.

Б) Отходит от Арпа-чай к востоку от высоты 5019 —идет прямо к высоте 5481—в 4¹/_г верстах к востоку от Кызыл-кула— в двух верстах к востоку от Боджалы — затем река Дигор-чай — следует вдоль этой реки до деревни Дуз-Кечут и идет прямо к северу от развалин Карабаг и выходит на Арпа-чай.

II. Зона Аракса

Прямая линия между Хараба Алиджан и деревней Сулей-ман (Диза).

В зонах, ограниченных с одной стороны линией железной дороги Александрополь — Эривань и — с другой, линиями, расположенными в расстоянии восьми и четырех верст от вышеуказанной железнодорожной линии, Правительство Великого Национального Собрания обязуется не возводить каких бы то ни было фортификационных укреплений (эти линии расстояния находятся вие вышеуказанных зон) и не содержать в них регулярных войск. Однако оно сохраняет право иметь в вышеуказанных зонах войска, необходимые для поддержания порядка, безопасности и для административных надобностей.

Георгий Чичерин   Юсуф Кемаль
Джелал Коркмасов   Д-р Риза Нур
Али Фуад

ПРИЛОЖЕНИЕ I (С)

Территория Нахичевани

Станция Арарат — гора Сарап-Булаг (8071) — Кемурлю-даг (6839), (6930) — 3080 — Саят-даг (7868) — деревня Курт-кулаг (Кюрт-кулаг) — Гамесур-даг (8160) — высота 8022 — Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского уезда.

Георгий Чичерин   Юсуф Кемаль
Джелал Коркмасов   Д-р Риза Нур
Али Фуад

Лечат, по арх. Опул в «Собрании узаконений „» Аi 73. 12 декабря 192/ г., еr р. 731—735.

Договор ратифицирован В ЦИК 20 июля 1921 г., Великим Национальным Собранием Турции — 31 июля 1921 г. Обмен ратификационными грамотами состоялся 22 сентября 1921 г. в г. Карее,

3. ՀԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ³⁶⁰

Договор о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией — с другой, заключенный при участии РСФСР в Карсе *[13 октября 1921 г.]*

Правительства Социалистической Советской Республики Армении, Азербайджанской Социалистической Советской Республики и Социалистической Советской Республики Грузии, с одной стороны, и Правительство Великого Национального Собрания Турции — с другой, разделяя принципы братства наций и право народов на самоопределение, воодушевляемые желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и непрерывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили приступить к переговорам при участии Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в целях заключения Договора о дружбе и назначили для сего своими уполномоченными:

Правительство Социалистической Советской Республики Армении: Асканаза Мравяна, Народного Комиссара по Иностранным Делах, Погоса Макинзяна, Народного Комиссара по Внутренним Делах;

Правительство Азербайджанской Социалистической Советской Республики: Бехбуда Шахтагинского, Народного Комиссара Государственного Контроля;

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии: Шалву Элиава, Народного Комиссара по Военным и Морским Делах, Александра Сванидзе, Народного Комиссара по Иностранным Делах и Народного Комиссара Финансов;

Правительство Великого Национального Собрания Турции:

Кязима Карабекир-пашу, депутата Великого Национального Собрания от Адрианополя, Командующего Восточным фронтом, Вели-бея, депутата Великого Национального Собрания от Бурдура, Мухтар-бея, бывшего помощника Статс-секретаря общественных работ, Мемдуха Шевкет-бея, Полномочного Представителя Турции в Азербайджане;

³⁶⁰ ДВП, т.4, Москва, 1960, сс.420 – 430.

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Якова Ганецкого, Полномочного Представителя в Латвии, каковые после обмена полномочиями, найденными в надлежащей и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья 1

Правительство Великого Национального Собрания Турции и Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии считают отмененными и не имеющими силы договоры, заключенные между государствами*, ранее осуществлявшими свои суверенные права на территории, входящей ныне в состав территории Договаривающихся сторон, и касающиеся вышеупомянутых территорий, а равно и договоры, заключенные с третьими державами и касающиеся Закавказских Республик.

Считается установленным, что настоящая статья не применяется к Турецко-Русскому договору, заключенному в Москве 16 марта 1921 (1337) года**.

Статья 2

Договаривающиеся стороны соглашаются не признавать никаких мирных договоров или иных международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою одна из них.

В силу этого Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии соглашаются не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленной ныне ее Великим Национальным Собранием.

(Под понятием Турция в настоящем Договоре подразумеваются территории, включенные в Национальный Турецкий Пакт от 28 января 1920 (1336) года, выработанный и провозглашенный Оттоманской Палатой Депутатов в Константинополе и сообщенный прессе и всем государствам.)

Со своей стороны, Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Армении, Азербайджана и Грузии и не признанных соответствующими Правительствами этих стран, представленными ныне Советами Армении, Азербайджана и Грузии.

Статья 3

Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии, признавая режим капитуляций несовместимым с свободным национальным развитием всякой страны, равно как и с полным осуществлением

ее суверенных прав, считают потерявшими силу и отмененными всякого рода функции и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья 4

Северо-восточная граница Турции (согласно карте русского Генерального штаба масштабом 1/210000 — 5 верст в дюйме) определяется линией, которая начинается у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедис-мта, линию водораздела горы Шавшет — гору Канны-даг; она следует затем по старым северным административным границам Ардагаиского и Карсского санджаков по тальвегу рек Арпа-чай и Аракса до устья Нижнего Кара-су. (Подробное описание границ и вопросы, к ней относящиеся, определены в приложениях I и II и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами. В случае расхождения между текстом Договора и картой, решающее значение придается тексту.)

Подробное определение и проведение государственной границы в натуре, равно как и установка пограничных знаков производится Смешанной пограничной комиссией с одинаковым числом членов от Договаривающихся сторон и с участием представителя РСФСР.

Приложение IV: карта.

Статья 5

Правительство Турции и Правительства Советских Армении и Азербайджана согласны, что Пахичсванская область в границах, указанных в приложении III настоящего Договора, образует апгопомую территорию под покровительством Азербайджана.

Статья 6

Турция Соглашается уступить Грузии суверенитет над городом и портом Натум и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в ст. 4 настоящего Договора и составляющей часть Батумского округа, при условии, что:

1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном и судебном, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить в указанных местностях земельный закон, соответствующий его пожеланиям;

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспоплатно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими бы то ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов.

Для проведения в жизнь этой статьи будет немедленно после подписания настоящего Договора образована Комиссия из представителей заинтересованных сторон.

Статья 7

Правительство Социалистическом Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашаются облегчить жителям пограничной зоны переход границы, при условии соблюдения таможенных, полицейских и санитарных правил, которые будут установлены по взаимному поводу Смешанной комиссией.

Статья 8

Прайм к-лытип Социалистической Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции, принимая во внимание необходимость для жителей пограничных местностей этих стран пользоваться летними и зимними пастбищами, находящимися по другую сторону границы, согласились предоставить этим жителям право перехода через границу с их стадами и пользования обычными пастбищами.

Таможенные правила, равно как и полицейские, санитарные и другие мероприятия для перехода через границу будут установлены Смешанной комиссией.

Статья 9

Дабы обеспечить открытие проливов и свободу прохождения через них торговых судов всех народов, Турция и Грузия соглашаются передать окончательную выработку международного статута Черного моря и проливов будущей конференции из делегатов прибрежных государств, при условии, что вынесенные ею решения не нанесут ущерба полному суверенитету Турции, равно как и безопасности Турции и ее столицы Константинополя.

Статья 10

Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны.

Считается установленным, что под турецкой территорией, упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья 11

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие

из законов страны, в коей они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от коих они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также составляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

Статья 12

Договаривающиеся стороны согласны применить принцип наибольшего благоприятствования к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны.

Настоящая статья не применяется к правам, предоставленным взаимно Советскими Республиками на своей территории гражданам союзных Советских Республик, равно как и к правам, предоставленным Турцией гражданам мусульманских государств, союзных Турции.

Статья 13

Всякий житель территорий, составлявших до 1918 г. часть России и признанных находящимися ныне под суверенитетом Турции, имеет право, если пожелает, выйти из турецкого гражданства, свободно покинуть Турцию и взять с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Равным образом, все жители территории, суверенитет над которой был Турцией уступлен Грузии*, имеют право, если пожелают, выйти из грузинского гражданства, свободно покинуть территорию Грузии и взять с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Жители, упоминаемые в вышеуказанной статье, будут пользоваться месячной отсрочкой от воинской повинности с момента, с которого они в должной форме заявят о своем желании оставить упомянутые территории.

Статья 14

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 6-ти месяцев со дня подписания настоящего Договора специальные соглашения, касающиеся беженцев войн 1918—1920 гг.

Статья 15

Каждая из Договаривающихся сторон обязуется объявить немедленно после подписания настоящего Договора полную амнистию гражданам другой стороны за преступления и проступки, вытекающие из военных действий на Кавказском фронте.

Статья 16

Договаривающиеся стороны согласны в течение 2-х месяцев со дня подписания настоящего Договора возвратить бывших военнопленных и

гражданских пленных, находящихся на территории одной из Договаривающихся сторон.

Статья 17

Для обеспечения непрерывности сношений между их странами Договаривающиеся стороны обязуются принять, по взаимному согласованию, все необходимые меры в целях

* Имеется в виду Батумский округ.

сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров без всяких задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой из стран Договаривающихся сторон на этот счет правила.

Статья 18

В целях установления торговых сношений и регулирования всех экономических и финансовых или других вопросов, необходимых для укрепления дружественных отношений между Договаривающимися странами, немедленно после подписания настоящего Договора будет образована в Тифлисе Комиссия из представителей заинтересованных стран.

Статья 19

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 3-х месяцев со дня подписания настоящего Договора консульские конвенции.

Статья 20

Настоящий Договор, заключенный между Правительствами Армении, Азербайджана, Грузии и Турции, подлежит ратификации.

Обмен ратификационными грамотами состоится в Эри-вани в возможно ближайший срок.

Настоящий Договор вступит в силу с момента обмена ратификационными грамотами, за исключением статей 6, 14, 15, 16, 18 и 19, которые вступят в силу немедленно после подписания Договора.

В удостоверение изложенного вышеупомянутые уполномоченные подписали настоящий Договор и скрепили его своими печатями.

Составлено в пяти экземплярах в Карее 13 октября 1921 (1337) года.

А. Мравян   *Кязим Карабекир*

П. Макинзян   *Вели*

Б. Шахтагинский   *Мухтар*

Ш. Элиава   *Мемдух*   *Шевкет*

А. Сванидзе

Ганецкий

ПРИЛОЖЕНИЕ I

Северо-восточная граница Турции установлена нижеследующим образом (согласно карте русского Генерального штаба, масштабом 1/210000 — 5 верст в дюйме):

Деревня Сарп на Черном море — гора Кара Шальвар (5014) — по водоразделу рек по направлению к Р. Ц. * к северу от деревни В. Марадиди — пересекает Чорох к северу от деревни В. Марадиди и проходит севернее деревни Са-баур — гора Хедис-мта (7052) — гора Ква-кибе — деревня Капгарети — линия водораздела гор Медзыбна — гора Герат-кесуп (6468) — следуя по линии водораздела горы Корда (7910), выходит по западной части хребта Шавшетского к прежней административной границе бывшего Артвинского округа — проходя по линии водораздела горы Шавшетской, выходит на гору Сары-чай (Кара-исал) (8478) — перевал Квиральский — отсюда выходит по прежнюю административную границу бывшего Ардаганского округа у горы Канны-даг — отсюда, направляясь к северу, доходит до горы Тлил (Грманы) (8357) — следуя по той же границе Ардаганского округа, выходит, к северо-востоку от деревни Бадела, к реке Посхов-чай и следует по этой же реке к югу до горы у деревни Чанчах — там оставляет эту реку — идя по линии водораздела, выходит на гору Айрилян-баши (8512) — проходит по горам: Келле-тапа (8463), Харман-тапа (9709) — достигает горы Касрис-сери (9681) — отсюда следует по реке Кар-замет-чай до реки Куры — отсюда идет по тальвегу реки Куры до пункта, что к востоку от деревни Картанакев, где отходит от Куры, проходя по линии водораздела горы Кара-оглы (7259) — отсюда, разделяя на две части озеро Хазапин, выходит к высоте 7580 (7560), а отсюда к горе Гек-даг (9152) — Учъ-Тапаляр (9783), где кончается граница с Грузией и начинается граница с Арменией: Тая-кала (9716) — вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардаганского округа и проходит по горам Бол. Ах-Баба (9973 или 9963 — 8828 или 8827 — 7602) — отсюда по прямой линии к вершине 7518 — проходя на восток от деревни Ибиш, затем к горе Кизил-даш (7439, или 7440, или 7490) — деревня Новый Кизил-даш, отсюда, следуя по реке, которая протекает через Новый Кизил-даш до ее изгиба, расположенного к северо-западу от Кара-Мамеда — следует по линии водораздела и выходит на реку Джамушбу-чай **, расположенную к востоку от деревень: Далавер, Б. Кмлы и Тихнис — через деревни Вартанлы и Баш-Шурагель — следуя по упомянутой реке, выходит к реке

* Разрушенная церковь. ** Наименование Джамушбу-чай не указано на карте издания 1899 г. (Прим. док.)

Арпа-чай к северу от Кялала, или Калали, — оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к Араксу, следуя по тальвегу Аракса до деревни Урмия, где кончается граница с Арменией и начинается граница с Азербайджаном — следует затем по тальвегу Аракса до впадения в него Нижнего Карасу, где кончается граница с Азербайджаном.

Н. В. Разумеется, что граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот.

А. Мравян   Кязим Карабекир

П. Макинзян   Вели

Б. Шахтастинский   Мухтар

Ш. Элиава Мемдух   Шевкет

А. Сванидзе

Ганецкий

ПРИЛОЖЕНИЕ II

Принимая во внимание, что пограничная линия следует по тальвегам рек Арпа-чай и Аракса, как это указано в приложении I, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется отодвинуть лишь линию блокгаузов на расстояние 8 верст от железной дороги Александрополь — Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и на расстояние 4 верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракса.

Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже: для зоны Арпа-чай — пункты А и Б, § 1, и для зоны Аракса — в § 2.

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартанлы — к востоку от Узун-Ки-лиса, через гору Бозяр (5096) — 5082—5047 — к востоку от Кармир-ваик — Учъ-тапа (6578 или 5578) — к востоку от Араз-оглы, к востоку от Ани — достигает Арпа-чай к западу от Еиикей.

Б) Отходит снова от Арпа-чай к востоку от высоты 5019— идет прямо к высоте 5481 — в четырех с половиной верстах к востоку от Кызыл-кула — в двух верстах к востоку от Бод-жалы — затем река Дигор-чай — следует вдоль этой реки до деревни Дуз-Кечут, идет прямо к северу от развалин Кара-баг и выходит на Арпа-чай.

II. Зона Аракса

Прямая линия между Хараба-Алиджан и деревней Сулей-ман-Диза.

В зонах, ограниченных с одной стороны линией железной дороги Александрополь — Эривань и с другой — линиями, расположенными на расстоянии 8 и 4 верст от вышеуказанной железнодорожной линии, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется не возводить каких бы то ни было фортификационных укреплений (эти линии расстояния находятся вне указанных зон) и не содержать в них регулярных войск; однако оно сохраняет право иметь в указанных зонах войска, необходимые для поддержания порядка, безопасности и для административных надобностей.

А. Мравян   Кязим Карабекир

П. Макинзян   Вели

Б. Шахтастинский   Мухтар

Ш. Элиава Мемдух   Шевкет

А. Сванидзе

Ганецкий

ПРИЛОЖЕНИЕ 111 Территория Нахичевани

Деревня Урмия — отсюда по прямой линии — станция Араздаян (оставляя ее за Социалистической Советской Республикой Армении)—затем по прямой линии к горе Даш-бурун западной (3142) —линия водораздела горы Даш-бурун восточной (4108)—проходит через реку Джаанам-дараси к югу надписи «Родн.» (Булак) (юж.)—следует по линии водоразделов горы Багарсых (6607 или 6587) и отсюда следует по административной границе прежнего Эриванского округа и уезда Шаруро-Даралагез через высоту 6629 к горе Кемурлю-даг (6839 или 6930) и отсюда к высотам 3080 — Саят-даг (7868)—деревня Курт-Кулаг (Кьурт-Кулаг) — гора Гамесур-даг (8160)—высота 8022 —Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеван-ского округа.

А. Мравян   Кязим Карабекир

П. Макинзян "   Вели

Б. Шахтастинский   Мухтар

Ш. Элиава Мемдух   Шевкет

А. Сванидзе

Ганецкий

Печат. по арх. Опул. в «Сборнике действующих договоров...», вып. III, М., 1922, стр. 49—57.

Обмен ратификационными грамотами произведен в г. Ереване 11 сентября 1922 г.

4. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐԶ ³⁶¹

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Խորհրդային պատմագրության մեջ խորապես քննադատվել է քեմալական Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և ցույց տրվել Մոսկվայի՝ 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի դրական դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Բանն այնտեղ էր հասել, որ խորհրդահայ շատ պատմաբաններ, ոչ ավել, ոչ պակաս, արձանագրում էին, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով իբրև թե վերականգնվում էին 1918 թ. Բաթումի պայմանագրի պայմանները:

Ավելորդ է ասել, որ այդ իրողությունը ցույց է տալիս, թե նրանք չէին էլ բարեհաճել կարդալու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Թերևս, կարելի կլիներ սրանով էլ ավարտել խնդիրը և նշել, որ տարածքային առումով Մոսկվայի պայմանագիրն անգամ զիջում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Սակայն երկու պայմանագրերի համադրական քննությունը ցույց տվեց, որ հիշյալ պայմանագրերն իրենց մեջ հետաքրքիր գաղտնիքներ են պարունակում, որոնց քննությունը կամենում ենք հանձնել ընթերցողի դատին:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագրի՝ «Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը սկսվում է այնտեղից, որտեղ Ղարա-սուն թափվում է Արաքսի մեջ մինչև Տիքնիսի (իմա՝ Տիգնիս – Հ. Բ.) հյուսիս-արևմտյան մասը, Մեծ Կեմոյից (իմա՝ Մեծ Ղմլու – Հ. Բ.) դեպի արևմուտք, Կիզիլտայից (իմա՝ Ղրզըլ-Դաշ – Հ. Բ.) դեպի արևմուտք մինչև Մեծ Աղ բաբան, այնուհետև Շարուր-Նախիջևանի և Շահթախտի (իմա՝ Շահթախտիի – Հ. Բ.) շրջաններով, որոնք գտնվում են Կակիդաղ (իմա՝ Կուքի-դաղ – Հ. Բ.), Կամասու լեռ (իմա՝ Գամասուր-դաղ – Հ. Բ.), Ղուրդ-դուլաղ գյուղ, Սաատ լեռ (իմա՝ Սայաթ-դաղ լեռ – Հ. Բ.)... Սարայ-բուլաղ ... Արարատ կայարան գծից հարավ մինչև Արաքս գետի այն տեղը, որտեղ Ղարա-սու գետը թափվում է Արաքսի մեջ» : Հայ-թուրքական սահմանագծի

³⁶¹ Բ.Հարությունյան, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի համադրման քննության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2011, № 3 . pp. 51-61

վերաբերյալ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի «Պայմանագիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև» վավերաթղթում ասվում է. «Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը որոշվում է այն գծով, որն սկսվելով Սև ծովի ափին գտնվող Մարա գյուղից, անցնում է Խեդիսմթա սարի վրայով, հետո առաջանում է Շավշետ (իմա՝ Շավշեթ – Ն. Բ.) սարի և Յաննի-դաղ սարի ջրբաժան գծի ուղղությամբ, այնուհետև շարժվում է Արդահանի և Կարսի սանջակների հյուսիսային վարչական սահմանաձի երկարությամբ՝ Արփաչայ (իմա՝ Ախուրյան – Ն. Բ.) և Արաքս գետերի հնահունով՝ մինչև Ստորին Կարասուի (իմա՝ Ստորին Ղարասու – Ն. Բ.) գետաբերանը (Սահմանագծի մանրամասն նկարագրությունը և դրան վերաբերող հարցերը պարզաբանված են 1 (A) և 1 (B) հավելվածներում և երկու Պայմանավորվող տերությունների կողմից ստորագրված առդրվող քարտեզի վրա)»: Մոսկվայի պայմանագրի թիվ 1 հոդվածում, ինչպես դժվար չէ տեսնել, Թուրքիայի սահմանագիծը տարվում է նախ և առաջ Վրաստանի Մխձ-ի, այնուհետև Հայաստանի Մխձ-ի և Ադրբեջանական Մխձ-ի հետ, որտեղ Հայաստանի Մխձ սահմանագծի համար լոկ հստակ է, որ այն անցել է Արփաչայ և Արաքս գետերի հնահուններով: Հարցիս մեջ հստակություն է մտցնում թիվ 1 հավելվածը, որտեղից վերցնում ենք միայն Հայաստանի Մխձ-ին վերաբերող հաստատվածը. «Սահմանագիծը շարժվում է Ուչ-Թափալյար (իմա՝ Ուչ-Թափալար – Ն. Բ.) (9783), Թայս-կալա (իմա՝ Թայս-դալա – Ն. Բ.) (9716)–9065 գագաթը, որտեղ թողնում է Արդահանի մարզի (իմա՝ օկրուգի – Ն. Բ.) նախկին սահմանը և առաջ է շարժվում Մեծ Ախբաբա (իմա՝ Մեծ Ադբաբա – Ն. Բ.) (9973)–8828 (8827)–7602 լեռներով – անցնելով Իբիշ գետից դեպի արևելք ընկած տեղանքով, հասնում է 7518 բարձունքին և հետո Ղրզրլ-դաշ լեռանը (7439) (7490) – Նոր Ղրզրլ-դաշ (Ղրզրլդաշ) գյուղը – Ղարա-Մահմեդից անցնելով դեպի արևմուտք հասնում է Ջամուշբու-չայ գետին [գտնվում է Դելավեր, Մեծ Քնի (իմա՝ Մեծ Ղնու – Ն. Բ.) և Թիխնիս (իմա՝ Տիգնիս – Ն. Բ.) գյուղերից դեպի արևելք] – Վարդանլի (իմա՝ Վարդանլու – Ն. Բ.) և Բաշ-Շորագել (իմա՝ Բաշ-Շորագյալ – Ն. Բ.) գյուղերի վրայով, շարժվելով հիշյալ գետի երկայնությամբ՝ Քալալիից (իմա՝ Ղալալի – Ն. Բ.) դեպի հյուսիս, հասնում է Արփա-չայ գետին – այնտեղից շարունակ առաջ շարժվելով Արփա-չայի հնահունով, հասնում է Արաքս գետին – շարժվում է Արաքսի հնահունով մինչև այն տեղը, որտեղ Արաքսի մեջ թափվում է Ստորին Կարասուն (իմա՝ Ստորին Ղարասուն – Ն. Բ.): (NB Հասկանալի է, որ սահմանագիծն անցնում է վերոհիշյալ

բարձունքների ջրբաժան գծի երկայնությամբ)» : Նշված սահմանագծից Հայաստանի ՄԽՀ-ին չի վերաբերում Ղարա-սուից Ստորին Ղարա-սու ընկած հատվածը, որով Թուրքիան, ըստ Մոսկվայի պայմանագրի, պետք է սահմանակցեր Ադրբեջանական ՄԽՀ-ի հետ:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանգել բերված տեղեկություններից: Նախ, որ, չնայած ամպագոռոռ հայտարարություններին, Մոսկվայի պայմանագիրը, փաստորեն, վերահաստատելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, դեռ մի 150 կմ² էլ զիջում էր Թուրքիային՝ ի վնաս Հայաստանի ՄԽՀ-ի: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով թուրք-հայկական սահմանագիծն սկսվում էր Մեծ Աղբաբա լեռնագագաթից, ինչը հեշտությամբ բացատրվում է այն իրողությամբ, որ թուրքերի համաձայնությամբ վրացիները ռազմակալել էին Հայաստանի Հանրապետության Արդահանի և Չըլդըրի շրջանները: Սակայն հարկ է խոստովանել, որ քեմալական Թուրքիայի քաղաքական պլաններում, ինչպես ստորև կտեսնենք, դրանք, ինչպես և Վրաստանի Հանրապետության մեջ մտնող մի շարք շրջաններ, դիտվում էին որպես Թուրքիայի Հանրապետության մասեր: Ջարմանայի ներդաշնակություն կա հիշյալ երկու պայմանագրերում՝ Նախիջևանի հարցում: Այսպես՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում ասված է. «Նախիջևանի, Շարուրի, Շահթախտի (իմա՛ Շահթախտիի – Հ. Բ.) շրջաններում, որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով կհաստատվի հատուկ ադմինիստրացիա, Հայաստանը պարտավորվում է չմիջամտել այդ ադմինիստրացիայի կարգին, անկախ այն բանից, թե ադմինիստրացիան որ կողմը կթեքվի: Այդ շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպանության տակ»:

Շատ կարևոր է սահմանագծի խնդիրը Նախիջևանի հատվածում. «... այնուհետև Շարուր-Նախիջևանի և Շահթախտի շրջաններով, որոնք գտնվում են Կակի-դաղ (իմա՛ Կուքի-դաղ – Հ. Բ.), Կամասու լեռ (իմա՛ Գամասուր-դաղ լեռ – Հ. Բ.)..., Ղուրդ-դուլաղ գյուղ, Մաստ (իմա՛ Սայաթ – Հ. Բ.) լեռ..., Մարայ-բուլաղ... Արարատ կայարան գծից հարավ մինչև Արաքս գետի այն տեղը, որտեղ Ղարա-սու գետը թափվում է Արաքսի մեջ»:

Մոսկվայի պայմանագրի թիվ 1 (C) հավելվածում Նախիջևանի տարածքի մասին ասված է. «Արարատ կայարանը – Մարայ-բուլաղ լեռը (8071) – Քյումուրլու-դաղ (6839), (6930)–3080 - Սայաթ-դաղ (7868) և Քուրդ-Քուլաղ (Քյուրդ-քուլաղ) (իմա՛ Ղուրդ-դուլաղ) գյուղը – Գամեսուր-դաղ (8166) բար-

ձունքը (Գամասուր Դաղ – Ն. Բ.) – Քյուքի-դաղ (1082) (իմա՝ Կուքի-դաղ – Ն. Բ.)» 6 : Թռուցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի հատվածում սահմանագիծը երկու պայմանագրում էլ նույնն է: Կամա թե ակամա հարց է ծագում, թե Խորհրդային Ռուսաստանի համառ պայքարը Հայաստանի ՄԽՀ-ի հարցում եղե՞լ է 150 կմ² Թուրքիային զիջելը:

Կա մի հարց ևս, որը այլևայլ մտորումների տեղիք է տալիս: Թե՛ Ալեքսանդրապոլի և թե՛ Մոսկվայի պայմանագրերով Թուրքիային է անցնում Սուրմալուի գավառը, որը գործնականում Օսմանյան կայսրության մաս չի կազմել: Խորհրդային Ռուսաստանը, ճանաչելով Թուրքիայի Ազգային ուխտը, ոչ մի պարտավորություն չուներ այն զիջելու Թուրքիային:

Ուստի, եթե ընդունենք, որ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստիպված է եղել այն զիջելու, ապա Խորհրդային Ռուսաստանին ոչինչ չէր պարտադրում Կարսի և Բաթումի մարզերը զիջելուց հետո Թուրքիային հանձնել այդ արգասաբեր գավառը: Քննությունը, սակայն, մեզ բերում է այն համոզման, որ Սուրմալուի խնդրում Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը եկել էին համաձայնության դեռ մինչև Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքելը: Ինչու՞ ենք մենք այդպես կարծում: Խնդիրն այն է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ոչ միայն կողոպտիչ, այլև անհավոր նվաստացուցիչ պայմանագիր էր այլևս իր գոյությունը դադարեցրած Հայաստանի Հանրապետության համար: Թուրքական կողմը, բառիս իսկական իմաստով, խեղդում էր հայկական պատվիրակությանն ամեն տեսակի պայմաններով: Հայկական պատվիրակությունը ստիպված էր իր ստորագրությունը դնել այնպիսի հողվածների տակ, ինչպիսիք էին՝ «... Թուրքիային զիջված շրջաններում, որոնք անվիճելի պատմական, էթնիկական և իրավական կապ ունեն Թուրքիայի հետ», «... Հայաստանի կառավարությունը համաձայնում է. բացի թեթև և երկրի կարգն ու անվտանգությունը պաշտպանելու համար բավարար քանակությամբ զենք ունեցող ժանդարմերիայից, սահմանների պահպանության համար չունենալ այլ ռազմական ուժ, բացի 1500 զինվորից բաղկացած ջոկատից՝ 8 լեռնային կամ դաշտային հրանոթով և 20 գնդացիով: Զինապարտությունը Հայաստանում պարտադիր չի լինի...»

Հայաստանին իրավունք է վերապահվում բերդեր (ամրություններ) կառուցել և այնտեղ դնել ծանր հրանոթներ... այնպիսի քանակությամբ, որը նա հարկավոր կհամարի՝ պայմանով, որ չդնի 15 սանտիմետրանոց տրա-

մաշակի և հեռահար հրանոթներ, որոնք գործադրվում են ինչպես հայկական, այնպես էլ ուրիշ բանակներում» , «Հայաստանի կառավարությունը սրանով համաձայնում է Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչներին կամ դեսպանորդին, որը հաշտությունը կնքելուց հետո կգտնվի Երևանում, թույլ տալ, ըստ իր ցանկության, տեսչություն և հետաքննություն կատարել վերոհիշյալ պայմաններին վերաբերող հարցերի գծով: Իր կողմից Թուրքիայի... կառավարությունը պարտավորվում է իր զինված ուժերին տրամադրել Հայաստանին, երբ այդ պահանջի արտաքին կամ ներքին վտանգը և երբ Հայաստանի Հանրապետությունը դիմի իրեն մատնանշված խնդրով» , «Երևանի կառավարությունը համաձայնում է Սևրի պայմանագիրը, որը կտրականապես մերժել է Թուրքիայի կառավարությունը, համարել և հայտարարել անվավեր» և այլն: Ըստ էության, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ոչ թե երկու իրավահավասար պետությունների միջև կնքված պայմանագիր է, այլ վավերաթուղթ, որն այլևս գոյություն չունեցող Հայաստանի Հանրապետությունը վերածում էր թուրքական կիսագաղութի:

Այս պայմանագրի առկայության դեպքում պարզապես զարմանալ կարելի է, որ թուրքական պատվիրակությունը, գործնականում առանց դժվարություններ հարուցելու, հայկական կողմին է զիջում նախկին Կարսի մարզից Ադրաբայի շրջանը: Նախքան այս թնջուկի բացատրությանն անցնելը՝ կամենում ենք կանգ առնել մի հարցի վրա ևս: Թվում էր, թե Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բոլշևիկյան իշխանությունը պետք է ամեն գնով հրաժարվեր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Ավելին, խորհրդային պատմաբանները գտնում էին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն իրավունք չունեի ստորագրելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Սակայն որքան էլ տարօրինակ լինի, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, ի դեմս Դ. Կանայանի և նրա խորհրդատու Սիլինի, ամեն ինչ արեց, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրվի: Ալեքսանդրապոլում գտնվող հայկական պատվիրակության ղեկավար Ա. Խատիսյանը պայմանագիրն ստորագրելուց առաջ հարցում կատարեց նոր իշխանություններին, թե իրենք իրավասո՞ւ են արդյոք ստորագրելու պայմանագիրը: Դ. Կանայանի մանվածապատ պատասխանը, որ պայմանավորված էր իր կողմին գտնվող Սիլինի հրահանգներով, անուղղակի հասկացնում էր, որ պայմա-

նագիրը կարող է ստորագրվել: Սակայն պատվիրակությունն էլ որոշակիորեն իր շահագրգռություններն ուներ և բոլորովին դեմ չէր ստորագրելու պայմանագիրը՝ համարելով այն ժամանակավոր փաստաթուղթ:

Ս. Վրացյանն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին հետևյալն է գրում. «Կասկած չկա, որ հայ բոլշևիկներն էլ Մոսկվայի ճնշումով ստիպված պիտի լինեին ստորագրել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, ինչպես մոտ մի տարի վերջը ստորագրեցին Կարսի ավելի խայտառակ դաշնագիրը: Ազգային տեսակետով Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պատմական անհրա ժեշտություն էր, դժբախտ, բայց անխուսափելի»:

Իրողությունը, իհարկե, այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը դեմ չէր ստորագրել պայմանագիրը՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերն առաջ կշարժվեն և նոր արհավիրքներ կբերեն հայ ժողովրդին, իսկ բոլշևիկյան իշխանությունները կամենում էին ազատվել ամեն մի պատասխանատվությունից՝ անուղղակի դրդելով պատվիրակությանը՝ ստորագրելու պայմանագիրը: Համենայն դեպս, դրա օգտին են խոսում Դ. Կանայանի հետևյալ խոսքերը՝ ուղղված Ա. Խատիսյանին. «Հեղափոխական կառավարության անունից հայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ եք ստորագրել կամ ոչ»: Կարծես թե պատվիրակությունն իրավունք է ստանում ազատ գործելու, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դրոն էր զանգահարել Ա. Խատիսյանին, պետք է ենթադրել, որ բոլշևիկյան իշխանությունները խիստ անհանգստացած էին, թե պատվիրակությունը չի ստորագրի պայմանագիրը, և աշխատում էին անուղղակի խթանել ստորագրումը:

Պատվիրակությունը, անշուշտ, կուզենար ստորագրել պայմանագիրը՝ հեռահար խնդիրներ հետապնդելով, սակայն եթե խորհրդային իշխանությունները ստորագրեին այն, ապա պատվիրակությունը ետ կկանգներ այդ ծրագրից: Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանն անգամ ասել էր Ս. Վրացյանին, թե լավ եք արել, որ ստորագրել եք պայմանագիրը, չնայած մենք կիրաժարվենք դրանից: Այն, ինչ մի տեսակ թաքնված էր սովորական աչքերից, բացահայտվեց Մոսկվայի պայմանագիրը կնքելիս:

Հայտնի է, որ 1920 թ. օգոստոսի 24-ի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն ճանաչել էր Թուրքիայի Ազգային ուխտը, որով Բաթումի և Կարսի մարզերը հռչակված էին Թուրքիայի անկապտելի մասեր. այլ խոսքով՝ այն տարածքը, որ Բրեստ-Լիտովսկի 1918 թ. մարտի 3-ի պայ-

մանագրով հայտնվում էր Օսմանյան կայսրության վերահսկողության ներքո: Ազգային ուխտով նշված տարածքների մեջ չէր մտնում Սուրմալուն, հետևաբար, Խորհրդային Ռուսաստանը ոչ մի դեպքում այն չէր զիջի Թուրքիային՝ առանց փոխհատուցում ստանալու: Իսկ Մոսկվայի պայմանագիրը հասակ ցույց է տալիս, թե ո՞րն է եղել փոխհատուցումը: Պայմանագրում ասված է. «Թուրքիան համաձայնվում է Վրաստանին զիջել Բաթում նավահանգստի ու քաղաքի և սույն պայմանագրի առաջին հոդվածում նշված սահմանագծից դեպի հյուսիս ընկած և Բաթումի մարզի բաղադրիչ մասը կազմող տերիտորիայի սյուզերենությունը»:

Մոսկվայի պայմանագիրը կնքվեց Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ առանց անդրկովկասյան հանրապետությունների մասնակցության: Սա սովորական ավագակային գործարք էր երկու պետությունների միջև, որով Թուրքիան ճանաչում էր Խորհրդային Ռուսաստանի իրավունքն Անդրկովկասի մեծագույն մասի նկատմամբ՝ բացառությամբ Կարսի մարզի մեծագույն և Բաթումի մարզի նշանակալից մասի, որի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի իրավունքը: Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանը Մոսկվայի պայմանագրով Վրաստանի ՄԽՀ-ին էր միացնում ընդամենը 3000 կմ² տարածք, այն դեպքում, երբ Թուրքիային անցնող Սուրմալուի գավառն ուներ 3750 կմ² : Քաղաքականության մեջ ակտրուիստներ չկան: Բնական է, որ 750 կմ² պետք է Թուրքիան վերադարձնեն: Այժմ ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետությանն էր հանձնում հենց 750 կմ² Կարսի մարզից՝ առանց դժվարություններ հարուցելու: Հայաստանի ՄԽՀ-ն մինչև մարզային վարչական բաժանումը բաղկացած էր 37 շրջանից և դրանցից՝ Ամասիայի շրջանը, որ ստեղծվել էր նախկին Կարսի մարզի հյուսիսարևելյան հատվածում, ուներ 608 կմ² տարածք : Անշուշտ, 608 կմ² -ն 750 կմ² չէ: Սակայն չնոռանանք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանն անցնում էին նաև Տիխնիս (Տիգնիս), Մեծ Ղմլու (պայմանագրում՝ Մեծ Կեմո) և Ղըզըլ-դաշ գյուղերը՝ իրենց շրջակա տարածքներով, որոնց ընդհանուր չափը կազմում է շուրջ 140–142 կմ²: Այժմ ամեն ինչ հասակ է դառնում: Թուրքիան դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գրավում է Հայաստանի Հանրապետությունից ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառը և Կարսի մար-

զի հաշվին ՀՀ-ին է զիջում այդ 750 կմ² տարածքը: Եվ դա անում է այն Թուրքիան, որը Հայաստանից անջատել էր նաև Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախտի շրջանները: 750 կմ² -ն Հայաստանի Հանրապետությանը զիջելը մնում է անհասկանալի և անբացատրելի, եթե մենք չենք հանգում այն մտքին, որ տարածքային բաժանման հարցում արդեն մինչ այդ հստակ ծրագիր էր մշակվել Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:

Ս. Վրացյանը, անդրադառնալով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից մինչև Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերն ընկած ժամանակներին, գրում է. «Եթե բոլշևիկները, իրոք, այնքան ազդեցիկ էին թուրքերի առջև, նրանց համար դժվար չէր լինի մերժել դաշնակների ստորագրությունը և Հայաստանի համար ավելի նպաստավոր դաշնագիր կնքել: Եթե բոլշևիկները այդ կարողությունը պիտի չունենան վաղը, նշանակում է՝ այսօր էլ նրանց խոստումները անարժեք էին»: Անկեղծորեն ասած՝ կարելի է լոկ զարմանալ Ս. Վրացյանի միամտության վրա: Բոլշևիկներին պարզապես պետք չէր գնալ թուրքերի հետ ձեռք բերած իրենց պայմանավորվածությունների դեմ: Իրենց պետք էր միայն տարածքային զիջումների մեղքը բարդել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա և հետո հայտարարել, որ իրենց չհաջողվեց փոխել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Շարունակելով իր միտքը՝ Ս. Վրացյանը, ինչպես վերև արդեն ասվեց, գրում է. հայ բոլշևիկներն էլ Մոսկվայի ճնշումով ստիպված պետք է լինեին ստորագրել այդ դաշնագիրը, ինչպես մոտ մի տարի վերջը ստորագրեցին Կարսի ավելի խայտառակ դաշնագիրը: Ազգային տեսակետով Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պատմական անհրաժեշտություն էր, դժբախտ, բայց անխուսափելի :

Պետք է ասել, որ Ս. Վրացյանը գերազնահատում է հայ բոլշևիկներին, որոնց խոսքն անգամ չուզեցին լսել մոսկովյան իշխանությունները Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրելիս և ստիպեցին անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետություններին գառնուկի պես ստորագրել Կարսի պայմանագիրը: Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերը համադրելիս զարմացնում է մի հանգամանք, թե ինչու Խորհրդային Ռուսաստանը Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիային զիջեց Տիխնիս (Տիգնիս), Մեծ Դմիլ (պայմանագրում՝ Մեծ Կեմո) և Ղրզրլ- դաշ գյուղերի շրջանը, ինչը չի տեղավորվում առողջ տրամաբանության մեջ: Տարածք զիջելու հարցում Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերն ավելի խայտառակ էին, ինչպես կարծում է Ս. Վրացյանը:

Սակայն եթե ճիշտը խոստովանենք, Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի խայտառակության խնդրում սկզբունքային տարբերություն չկա: Եթե ՀՀ-ն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով վերածվում էր թուրքական կիսագաղութի, ապա Մոսկվայի պայմանագրով, որի կրկնօրինակն է Կարսի պայմանագիրը, Հայաստանի ՄԽՀ-ն վերածվում էր խորհրդային ռուսական տերության մի մասի՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Ըստ երևույթին, որքան էլ ապիկար էին Հայաստանի ՄԽՀ ղեկավարները, այնուամենայնիվ, նրանք էլ դժգոհ են եղել այդ երեք գյուղերն իրենց շրջակա տարածքներով Թուրքիային հանձնելու համար: Առավել ևս, որ, հանձնելով այդ երեք գյուղերը, Խորհրդային Ռուսաստանը նույնիսկ փորձ չէր արել Անիի պատմամշակութային տարածքը պահելու Հայաստանի ՄԽՀ կազմում: Մենք չենք նայել արխիվային փաստաթղթերը, սակայն պատմական տրամաբանությունն աներկբա է դարձնում այդ իրողությունը: Հետևանքն անմիջապես զգացվեց: 1921 թ. հոկտեմբերի 13- ին կնքված Կարսի պայմանագրում տեսնում ենք, որ փոփոխված է Հայաստանի ՄԽՀ սահմանը Նախիջևանի ինքնավար շրջանի հատվածում: Եթե նախկինում սահմանը սկսվում էր Կարասու գետը Արաքսի մեջ թափվելու վայրից, այժմ շուրջ 150 կմ² Կարասու-Արաքսի ջրկիցի, Սարայ-Բուլաղ լեռների և Արագոյան կայարանի եռանկյունում տրվում էր Խորհրդային Հայաստանին:

Եզրակացությունը պարզ է. շատ լավ, դուք կորցրել եք 140–142 կմ² , մենք ձեզ վերադարձնում ենք այդչափ տարածք: Բայց որ շարունակում էին Նախիջևանի մեջ մնալ հայկական բազմաթիվ գյուղեր, խորհրդային Ռուսաստանին բացարձակապես չէր հետաքրքրում: Համփոփումն այս ամենի՝ կամենում ենք կանգ առնել մի հարցի վրա: «Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության հաշտության պատվիրակությունների եզրափակիչ որոշման արձանագրության» մեջ ռուսական կողմը խոստանում էր հասնել այն բանին, որ «Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն իր գործերը հետ կքաշի մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանագիծը» և, օգտվելով իր համար բարենպաստ կացությունից, ստիպում էր Հայաստանի Հանրապետությանը, որ այն հրաժարվի ամեն պահանջից Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ»:

Եթե 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին Խորհրդային Ռուսաստանը գոնե խոստանում էր ապահովել Հայաստանի Հանրապետության հարավարևմտյան

սահմանների անվտանգությունը ռուս-թուրքական 1914 թ. սահմանագծի չափով, ապա ՌՍՖՍՀ և Հայաստանի ՄԽՀ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստորագրված համաձայնագրով ճանաչում էր միայն ՀՄԽՀ իրավունքը Կարսի մարզի մի մասի նկատմամբ, որն անհրաժեշտ էր երկաթուղու պաշտպանության համար: Չխոսելով մյուս խոստումների մասին (դրանք քննության այլ նյութ են)՝ նշենք, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Մոսկվայի պայմանագրում լրիվ մոռացավ իր խոստումների մասին և խոսքը հանգեց միայն թուրքական բլոկհատուղները սահմանից 4-8 վերստ հեռավորության վրա տեղադրելուն, որով, իբր, կապահովվեր երկաթուղու անվտանգությունը: Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացությանը. ա. ռուս-թուրքական համաձայնությունը Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանի հատվածում կայացել էր դեռ մինչև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումը: բ. Թուրքիան զավթեց Հայաստանի Հանրապետությունից Սուրմալուի գավառը Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ, որի դիմաց վերջինս Վրաստանի ՄԽՀ-ին կցեց Բաթումի մարզի 3000 կմ² տարածք: Եվ քանի որ Սուրմալուի գավառն ուներ 3750 կմ², ապա տարածքային տարբերությունը վերացվեց՝ Հայաստանի Հանրապետությանը զիջելով Աղբաբայի շրջանն ու Տիգնիս, Մեծ Ղւլու և Ղըզըլ-դաշ գյուղերը՝ իրենց շրջակա տարածքով, որը, իրոք, կազմել է 750 կմ²: գ. Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունը վերածվում էր Թուրքիայի կիսագաղութի: Խորհրդային իշխանությունները ձգտում էին, որ պայմանագիրը ստորագրեն դաշնակները, որպեսզի ամբողջ մեղքը նրանց վրա բարդեն: Սակայն դաշնակցական պատվիրակությունն էլ, ինչ-ինչ նպատակներ հետապնդելով, դեմ չէր պայմանագիրը ստորագրելուն: դ. Մոսկվայի պայմանագրով, որին Հայաստանի ՄԽՀ-ի պատվիրակությանը թույլ չէր տրվել մասնակցել, անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունները պարզապես ներառվում էին խորհրդային կայսրության մեջ: ե. Խորհրդային Ռուսաստանը վարում էր կայսերապաշտական որոշակի քաղաքականություն և նրան հետաքրքրում էր միայն մի խնդիր, որ այս կամ այն տարածքը ներառվի խորհրդային կայսրության մեջ՝ անկախ այն բանից, թե հիշյալ տարածքները որ հանրապետության մաս կկազմեն:

К ВОПРОСУ О СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ РАССМОТРЕНИИ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО И МОСКОВСКОГО ДОГОВОРОВ

БАБКЕН АРУТЮНЯН

Р е з ю м е Республика Армения потерпела поражение в развязанной кемалистской Турцией турко-армянской войне 1920 г., и была вынуждена подписать более чем унижительный Александропольский договор (02.12.1920), уступив свои территории в Карсской области, кроме Ардаганского и Чылдырского районов, оккупированных грузинскими войсками, Сурмалинский уезд и Шаруро-Нахичеванский край Эриванской губернии, и согласившись довольствоваться армией в 1500 солдат, 8 пушек и 20 пулеметов под диктатом Турции. Александропольский договор был справедливо раскритикован советской исторической наукой и в трудах зарубежных армянских политических деятелей и историков.

В качестве противовеса советская историография противопоставляла подписанный 16 марта 1921 г. русско-турецкий Московский договор. Сопоставительный анализ этих двух договоров буквально шокирует исследователя. Во-первых, Московский договор, по сути, в территориальных вопросах даже хуже Александропольского, ибо туркам уступили также селения Тихнис (Тигнис), Большой. К'ымлу и Кызылдаш, которые по армяно-турецкому договору объявлены были частью Республики Армения.

Следует отметить, что турки, которые во время переговоров буквально душили армянскую делегацию, без сопротивления уступили в пользу Республики Армения Агбабинский район Карсской области. Анализ ситуации показывает, что это было связано с передачей Батумского порта и сопредельной территории Грузии, которая была 25 февраля 1921 г. советизирована. Батумский край, отошедший к Грузии, с правом местного населения на автономию, занимал территорию в 3000 км², тогда как отданный туркам Сурмалинский уезд – 3750 км². Разница в 750 км² весьма весома. Амасийский или бывший Агбабинский район в Армянской ССР с территорией в 608 км² с включением территории вышеназванных селений (140–142 км²) и составляет 750 км². Анализ приводит к заключению, что пункты Александропольского договора были согласованы со стороны Турции и России еще до подписания договора. Остается лишь загадкой, почему по Московскому договору от 16 марта 1921 г. вышеназванные селения были уступлены туркам, что вызвало недовольство даже зависимого руководства ССР Армении.

По всей вероятности, недовольство это было так справедливо, что Советская Россия решила возместить эту утрату за счет Шаруро-Нахичеванского края,

передав ССР Армении по Карсскому договору от 13 октября 1921 г. территорию такой же величины за счет вышеназванного края. По итогам данного анализа можно прийти к следующим выводам: а) Русско-турецкое соглашение по отрезку северо-восточной границы Турции состоялось еще до подписания Александропольского договора. б) Сурмалинский уезд Республики Армения был захвачен Турцией с согласия Советской России. Вместо него Советская Россия присоединила к Советской Республике Грузии 3000 км² территории из Батумской области. И поскольку разница составила 750 км², ССР Армении были переданы Агбабинский район и селения Тихнис (Тигнис), Большой К'ымлу и Кызылдаш с сопредельной территорией. в) По Александропольскому договору Республика Армения превращалась в полуколонию Турции. Советские власти добились того, что договор подписали дашнаки, чтобы впоследствии можно было переложить всю вину на них. Однако, преследуя далеко идущие цели, к большому сожалению, дашнаки сами не были против подписания договора. г) По Московскому договору, во время подписания которого к переговорному процессу делегация ССР Армении даже не была допущена, закавказские советские республики просто были включены в Советскую империю, превратившись в сателлитов Советской России. д) Советская Россия проводила имперскую политику и ее интересовала лишь одна проблема – присоединить данную территорию к Советской империи, независимо от того, частью какой республики она станет. Интересы ослабшей ССР Армении приносились в жертву имперским интересам Советской России.

5. ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՆԻԿՈԼ ՓԱՇԻՆՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՍԸ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

10 նոյեմբերի 2020 թ.

Միրելի հայրենակիցներ, քույրեր եւ եղբայրներ. Անձամբ իմ եւ բոլորիս համար ծանր, չափազանց ծանր որոշում եմ կայացրել: Ռուսաստանի եւ Ադրբեջանի նախագահների հետ դարաբաղյան պատերազմը ժամը 01.00-ից դադարեցնելու մասին հայտարարություն եմ ստորագրել: Հայտարարության տեքստը, որ արդեն հրապարակվել է, անասելի ցավոտ է անձամբ ինձ եւ մեր ժողովրդի համար: Այդ որոշումը կայացրել եմ ռազմական իրադրության խորը վերլուծության եւ այդ իրադրությանը ամենալավը տիրապետող մարդկանց գնահատականի արդյունքում: Նաեւ հիմնվելով այն համոզմունքի վրա, որ ստեղծված իրավիճակում սա ՀՆԱՐԱՎՈՐ ամենալավ հանգուցալուծումն է: Այս ամենի մասին առաջիկա օրերին հանդես կգամ մանրամասն ուղերձով: Սա հաղթանակ չէ, բայց չկա պարտություն, քանի դեռ ինքդ քեզ պարտված չես ճանաչել: Մենք մեզ երբեք պարտված չենք ճանաչի եւ սա պետք է դառնա մեր ազգային համախմբման, վերածննդի դարաշրջանի մեկնարկ: Մենք պետք է վերլուծենք մեր անկախության տարիները, մեր ապագան պլանավորելու եւ անցյալի սխալները չկրկնելու համար: Ծնկի եմ իջնում մեր բոլոր նահատակների առաջ: Խոնարհվում եմ մեր բոլոր այն զինվորների, սպաների, զեներալների, կամավորների առաջ, ովքեր իրենց կյանքով են պաշտպանել ու պաշտպանում հայրենիքը: Նրանք իրենց անձնուրացությամբ փրկել են արցախահայությանը: Մենք պայքարեցինք մինչեւ վերջ: Եւ մենք հաղթելու ենք: Արցախը կանգուն է: Կեցցե՛ Հայաստանը: Կեցցե՛ Արցախը: [Նիկոլ Փաշինյան]

**6. Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի,
Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և
Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի
հայտարարությունը**

10.11.2020

Մենք՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ն.Վ.Փաշինյանը, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Ի.Հ.Ալիևը և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վ.Վ.Պուտինը, հայտարարեցինք հետևյալը.

1. 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի մոսկովյան ժամանակով 00:00-ից Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում հայտարարվում է ամբողջական հրադադարի և բոլոր ռազմական գործողությունների ավարտի մասին: Ադրբեջանի Հանրապետությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը, այսուհետ՝ Կողմեր, կանգ են առնում իրենց զբաղեցրած դիրքերում:

2. Ադրբեջանի շրջանը վերադարձվում է Ադրբեջանի Հանրապետությանը մինչև 2020 թվականի նոյեմբերի 20-ը:

3. Լեռնային Ղարաբաղում շփման գծի երկայնքով և Լաչինի միջանցքի երկայնքով տեղակայվում է Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորախումբ, այդ թվում՝ հրաձգային զենքով զինված 1960 զինծառայող, 90 զրահամեքենա, 380 միավոր ավտոմոբիլային և հատուկ տեխնիկա:

4. Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմը տեղակայվում է Հայկական զինված ուժերի դուրսբերմանը զուգահեռ: Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմը տեղակայվելու է ժամկետ 5 տարի ժամկետով, որը ինքնաբերաբար երկարաձգվելու է հերթական 5-ամյա ժամկետով, եթե միայն Կողմերից որևէ մեկը տվյալ ժամկետի ավարտից 6 ամիս առաջ չհայտարարի սույն դրույթի կիրառումը դադարեցնելու մտադրության մասին:

5. Հակամարտության Կողմերի կողմից համաձայնագրերի կատարման վերահսկողության արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով

հրադադարի ռեժիմը վերահսկելու համար ստեղծվում է խաղաղապահ կենտրոն:

6. Հայաստանի Հանրապետությունն Ադրբեջանի Հանրապետությանը վերադարձնում է Քելբաջարի շրջանը մինչև 2020 թ. նոյեմբերի 15-ը, իսկ Լաչինի շրջանը՝ մինչև 2020 թ. դեկտեմբերի 1-ը: Լաչինի միջանցքը (5 կմ լայնությամբ), որը ապահովելու է Լեռնային Ղարաբաղի կապը Հայաստանի հետ, ընդորոշում շրջանցելով Շուշի քաղաքը, մնում է Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմի վերահսկողության ներքո:

Կողմերի համաձայնությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև կապն ապահովելու համար առաջիկա երեք տարիների ընթացքում պիտի հաստատվի Լաչինի միջանցքի երկայնքով նոր երթուղու կառուցման նախագիծ, որից հետոռուսական խաղաղապահ զորակազմը կվերատեղակայվի՝ այդ երթուղին պաշտպանելու համար:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը երաշխավորում է Լաչինի միջանցքով քաղաքացիների, տրանսպորտային և բեռնատար միջոցների երթևեկության անվտանգությունը երկու ուղղություններով:

6. Ներքին տեղահանված անձինք և փախստականները ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի վերահսկողության ներքո վերադառնում են Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ:

7. 8. Տեղի է ունենում ռազմագերիների, պատանդների և պահվող այլ անձանց ու մահացածների մարմինների փոխանակում:

8. 9. Տարածաշրջանում բոլոր տնտեսական և տրանսպորտային կապերն ապաշրջափակվում են: Հայաստանի Հանրապետությունը երաշխավորում է տրանսպորտային կապերի անվտանգությունը Ադրբեջանի Հանրապետության արևմտյան շրջանների և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև՝ երկու ուղղություններով քաղաքացիների, տրանսպորտային միջոցների և ապրանքների անխոչընդոտ տեղաշարժը կազմակերպելու համար: Տրանսպորտային հաղորդակցության հսկողությունն իրականացնում են ՌԴ ԱԴԾ Սահմանապահ ծառայության մարմինները:

9. Կողմերի համաձայնությամբ կապահովվի Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը և Ադրբեջանի արևմտյան շրջանները կապող տրանսպորտային նոր ուղիների շինարարությունը:

**7.«Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի, Հայաստանի
Հանրապետության վարչապետի և Ռուսաստանի
Դաշնության նախագահի հայտարարությունը,
11 հունվարի 2021 թ.**

Մենք՝ Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Ի.Հ.Ալիևը, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ն.Վ. Փաշինյանը և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վ.Վ.Պուտինը հայտարարում ենք հետևյալի մասին.

1. 2020 թ.-ի նոյեմբերի 9-ի հայտարարության՝ տարածաշրջանում բոլոր տնտեսական և տրանսպորտային կապերն ապաշրջափակելու մասին 9-րդ կետի իրականացման նպատակով աջակցում ենք Հայաստանի Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության և Ադրբեջանի Հանրապետության փոխվարչապետների համատեղ նախագահությամբ եռակողմ աշխատանքային խումբ ստեղծելու մասին Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վ.Վ. Պուտինի առաջարկը:
2. Աշխատանքային խումբն առաջին հանդիպումը կանցկացնի մինչև 2021 թ.-ի հունվարի 30-ը, որի արդյունքների հիման վրա կկազմվի Հայտարարության 9-րդ կետի կիրառումից բխող աշխատանքների հիմնական ուղղությունների ցանկը՝ որպես գերակայություններ ընդունելով երկաթուղային և ճանապարհային հաղորդակցությունները, ինչպես նաև կսահմանի Ադրբեջանի Հանրապետության, Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Դաշնության (այսուհետ՝ Կողմեր) միջև համաձայնեցված այլ ուղղություններ:
3. Գործունեության հիմնական ուղղություններն իրականացնելու նպատակով Աշխատանքային խմբի համանախագահները կհաստատեն այդ ոլորտներում փորձագիտական ենթախմբերի կազմը, որում կներառվեն Կողմերի իրավասու մարմինների ներկայացուցիչներ և կազմակերպությունների պաշտոնատար անձինք: Փորձագիտական

ենթախմբերը, աշխատանքային խմբի նիստից հետո մեկամսյա ժամկետում կներկայացնեն նախագծերի ցանկ, որում կներկայացնեն անհրաժեշտ ռեսուրսներն ու միջոցառումները՝ դրանց իրականացման և Կողմերի կողմից ամենաբարձր մակարդակով հաստատելու համար:

4. Աշխատանքային խումբը մինչև 2021 թ. մարտի 1-ը Կողմերի կողմից ամենաբարձր մակարդակով հաստատման կներկայացնի Ադրբեջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության տարածքով իրականացվող միջազգային փոխադրումների կազմակերպման, իրականացման և անվտանգության ապահովման համար անհրաժեշտ նոր տրանսպորտային ենթակառուցվածքների օբյեկտների վերականգնման և կառուցման միջոցառումների իրականացման ցանկ և ժամանակացույց, նույն կերպ Ադրբեջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության կողմից իրականացվող փոխադրումների համար, որոնք պահանջում են հատել Ադրբեջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության տարածքները»:

Տեքստը վերցված է ՀՀ վարչապետի կայքից

РЕЗЮМЕ

Приведенные в сборнике архивные материалы и другие документы однозначно показывают, что армянские большевики, являясь членами правящей партии другого государства, - Советской России, - в закавказском регионе проводили политику, вытекающую из интересов Советской России. Деятельность армянских большевиков по отношению к независимой Республике Армении являлась откровенно враждебной и полностью исходила из целей программы большевистско-кемалистского альянса, которая была направлена на разрушение и уничтожение независимой армянской государственности.

SUMMARY

The archival materials and other documents cited in the collection unequivocally show that the Armenian Bolsheviks, being members of the ruling party of another state, -of Soviet Russia, pursued a policy that stemmed from the interests of Soviet Russia in the Transcaucasian region. The activities of the Armenian Bolsheviks towards the independent Republic of Armenia were openly hostile and fully proceeded from the goals of the program of the Bolshevik-Kemalist alliance, which was aimed at the collapse and destruction of the independent Armenian statehood.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Լենին (Վլադիմիր Ույանով)37, 39, 43, 46, 47, 52, 54, 129, 140, 142, 145, 148, 149, 157, 223, 234, 237, 241, 244, 248, 249, 250, 252, 257, 258, 261, 266, 346, 379, 419, 427, 467, 470, 491, 492, 765, 769
2. Ստալին (Իոսիֆ Ջուղաշվիլի)47, 62, 236, 248, 249, 257, 258, 259, 261, 346, 419, 427, 467, 470, 484, 515, 663, 765
3. Օրջոնիկձե (Սերգո, Գրիգորի Օրջոնիկիձե)221, 223, 229, 230, 239, 248, 250, 259, 340, 419, 447, 482, 449, 457, 467, 468, 497, 698, 755, 766,
4. Կիրով (Սերգեյ Կիրով, Կոստրիկով)242
5. Չիչերին (Գեորգի Չիչերին)65, 71, 72, 226, 234, 241, 361, 425, 440, 492, 503, 559, 632, 633, 732, 767
6. Կարախան (Լևոն Կարախան)65, 71, 62, 226, 250, 492, 520
7. Լեզրան (Բորիս Լեզրան)487, 488, 542, 569, 571, 583, 584, 587, 588, 592, 593, 596, 630, 632, 633, 638, 639, 640, 641, 665, 666, 681, 684, 694, 698, 754, 755, 778, 779, 794
8. Միկոյան (Անաստաս Միկոյան)46, 49, 52, 142, 149, 157, 213, 223, 232, 422, 424, 542
9. Շահումյան (Ստեփան Շահումյան)43, 44, 48, 50, 62, 181
10. Ջամալյան (Արշակ Ջամալյան Ջամալյան)288, 370, 487, 488, 576, 650, 759, 779, 780
11. Վրացյան (Միմոն Վրացյան)33, 36,52, 515, 576, 666, 754, 779, 780, 800, 808, 810, 812, 857, 859
12. Օհանջանյան (Համո, Համազասպ Օհանջանյան)88, 292, 362, 384, 394, 425, 462, 576, 589, 755, 756, 759, 765, 779, 794, 805, 806
13. Քաջագունի (Հովհաննես Քաջագունի, Իգիթխանյան)33, 81, 233, 577, 779, 798
14. Ռուբեն (Ռուբեն Տեր-Մինասյան)44, 76, 759, 779
15. Մեպուհ (Արշակ Ներսիսյան)289, 290, 292, 409, 443, 483, 502, 647, 666
16. Նազարբեկով (Ֆոմա Նազարբեկով, Թովմաս Նազարբեկյան)
17. Փիրումով (Դանիել-բեկ-Փիրումյան)306, 310
18. Միլիկով (Մովսես Միլիկյան)171, 185, 186, 326, 327, 765
19. Համազասպ (Համազասպ Սրվանձտյան)171, 172, 326, 759, 763, 766, 779, 795, 804, 806, 807
20. Կորզանով (Նիկոլայ Ղորղանյան)779, 799
21. Նժդեհ (Գարեգին Տեր-Հարությունյան)71, 330, 331, 405, 509, 574, 577, 579, 771
22. Աբրահամ Գյուլիսանդանյան203
23. Խատիսյան (Ալեքսանդր Խատիսյան)33, 440, 441, 597, 689, 832, 834, 856, 857

24. Լևոն Շանթ (Լևոն Նահաշպետյան Սեդրոսյան)784
25. Դրո (Դրաստամատ Կանայան)231, 287, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 562, 569, 595, 609, 666, 684, 689, 712, 746, 755, 768, 769, 778, 779, 794, 857
26. Նարիմանով (Նարիման Նարիմանով)230, 231, 234, 247, 447, 450, 453, 457, 539, 702
27. Քյազիմ Կարաբեքիր225, 417, 514, 532, 624, 625, 638, 682, 832, 834
28. Մուստաֆա Քեմալ239, 453, 463, 464, 532, 632, 702, 737
29. Վահան Տերյան (Վահան Տեր-Գրիգորյան)47, 49
30. Վառլամ Ավանեսով (Մուրեն Մարտիրոսյան)47, 49, 142
31. Դովլաթով (Իսահակ Դովլաթյան)499, 500, 501, 502, 641
32. Տեր-Գաբրիելյան (Սահակ Տեր-Գաբրիելյան)468, 694, 767, 768, 815
33. Մռավյան (Ասքանազ Մռավյան)169, 175, 176, 1798, 203, 558, 694, 815
34. Կասյան (Սարգիս Կասյան, Քոսյան)33, 694, 815
35. Ավիս (Ավիս, Ավետիս Նուրիջանյան)175, 176, 231, 262, 264, 265, 267, 269, 281, 288, 292, 339, 422, 423, 499, 542, 694, 712, 759, 766, 782, 797, 801, 804, 815, 871
36. Տիգրան Բեկզադյան657,
37. Ալեքսանդր Բեկզադյան641, 694, 764, 765, 766, 815
38. Մարտիրոս Հարությունյան361
39. Էնվեր փաշա204, 537
40. Կոստյա Այվազյան346, 409
41. Շավարշ Ամիրխանյան
42. Աշոտ Հովհաննիսյան187, 199
43. Սարգիս Մուսսելյան267
44. Հովհաննես Սարուխանյան101, 102, 169, 170, 171, 172, 185, 186, 197, 266, 268, 273, 325, 326, 399, 402, 414, 784
45. Հակոբ Կամարի (Բեջանյան)273
46. Բազրատ Ղարիբջանյան88, 89, 290, 291
47. Սևյան (Եզր Սևյան)88, 89, 207
48. Արշալույս Փանյան283
49. Հովհաննես Բաղրամյան287
50. Պարույր Լևոնյան650
51. Ստեփան Ղորղանյան58

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅՍ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ	5
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	10

ԲԱԺԻՆ I

Հայաստանում բոլշևիկյան կազմակերպությունների ստեղծումն ու կայացումը, դրանց գործունեության բուն նպատակները	39
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	
Բ Ա Ժ Ի Ն I-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ (No I-1 – No I-90).....	60

ԲԱԺԻՆ II

Հայ բոլշևիկների կողմից բարձրացրած զինված հակապետական խռովությունները	219
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	
Բ Ա Ժ Ի Ն II-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ (No II-1 – No II-139).....	234

ԲԱԺԻՆ III

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության ձեռնարկած քայլերը՝ երկրի ներքին կյանքի հնարավոր բարելավման և արտաքին աշխարհի հետ նորմալ հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ: Ռուսաստանից Հայաստանին եկող ուղղակի վտանգը և հայ բոլշևիկների հակապետական դիրքորոշումը հնարավոր բոլոր ատյաններում և անցքերում.....	418
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	
Բ Ա Ժ Ի Ն III-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ (No III-1 – No III-74)	420

ԲԱԺԻՆ IV

Հայ-թուրքական պատերազմ: Հայաստանի առաջին Հանրապետության կործանումը և այդ գործում հայ բոլշևիկների իրականացրած քայլերը.....	512
--	-----

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	
Բ Ա Ժ Ի Ն IV-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No IV-1 -No IV-97).....	516

ԲԱԺԻՆ V

Հայաստանում հայ բոլշևիկներ կառավարման առաջին ամիսները.....	695
---	-----

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	
Բ Ա Ժ Ի Ն V-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (No V-1 - No V-33).....	696

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր.....	821
-----------------------------------	------------

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԱՅՍՕՐՎԱ

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը.

2/3 դեկտեմբեր, 1920թ.	832
-----------------------------------	------------

2.ՍՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Договор между Россией и Турцией

<i>[16 марта 1921 г.] .....</i>	<i>835</i>
---------------------------------	------------

3.ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Договор о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией — с другой, заключенный при участии РСФСР в Карсе

<i>[13 октября 1921 г.] .....</i>	<i>843</i>
-----------------------------------	------------

4. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ՍՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	852
-----------------------------------	------------

5. ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՆԻԿՈԼ ՓԱՇԻՆՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

10 նոյեմբերի 2020 թ.....	864
---------------------------------	------------

6.Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի,
Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության
նախագահի հայտարարությունը
10.11.2020..... 865

7.«Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի, Հայաստանի
Հանրապետության վարչապետի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի
հայտարարությունը,
11 հունվարի 2021 թ. 867

ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԲՈՂՇԵՎԻԿՆԵՐԸ
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

*ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹՅԱՄԲ՝
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ*

Ստորագրված է տպագրության 18.01.2021:
Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 54.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ԶՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 055-52-79-74
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru